

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
कदन्तवैदिकादिप्रकरणम्

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI
Vol. VI

(KRIDANTA-VAIDIKA-PRAKARANA)
With English Translation, Sanskrit Commentary

Sa 4V

Dik/Ray

BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (H.)

Bhashagacharyya.

Principal S. Ray's—

**Sakuntala, Uttar, Ratnavali, Kirat,
Sisupal, Manu, Etc.**

Best in the market.

OUR NOTES ON GITA

CHAPTER XI—XII

**With an elaborate Introduction, Synonym,
Translation, Prose, Notes, Test questions etc,**

Best in the market As 12 ; 8.

For B. A. STUDENTS

Notes on History of Sans. Litt.

with Test and University Questions etc As. 8.

**KOHINOOR PRINTING WORKS,
108, Amherst Street, Calcutta.**

452-
13/10/53-
सिद्धान्तकौमुदी

Sa 4 V / Dik / Ray

Vol. VI.

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम्

२८२८ । धातोः ॥ ३।१।८१ ॥

दीक्षितः—। आहतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । 'तत्रोपपदं
सप्तमीस्थम्' (७८१) । 'कृदतिङ्' (३७४) ।

This rule 'धातोः' extends as far as the end of the third chapter (of Panini's अष्टाध्यायी) । The rules 'तत्रोपपदम्—' and 'कृदतिङ्—' (explained before) are brought down here to fill up the gaps between 'धातोः' (3. 1. 91.) and 'वासरूपो—' (3. 1. 94).

मितभाषिणी—। अथेदानीं कृदन्तप्रकरणं निरूपयिष्ये कृदन्तान्तरभेदं कृत्यप्रकरणं
लक्षयति—धातोरिति । आ तृतीयेति—तृतीयाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।
तत्रोपपदमिति—एतत् सूत्रद्वयमपि प्राग् व्याख्यातम् । अत्रानयोरुपन्यासस्तु "धातोः"
(३।१।८१) 'वासरूप—' इति सूत्रद्वयान्तरालवर्तित्वादिति ज्ञेयम् ।

२८३० । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३।१।८४॥

दी—। परिभाषेयम् । अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवाद-
प्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्वरधिकारोक्तं विना ।

This rule is a परिभाषा i. e. a regulating injunction. In this
धात्वधिकार or the jurisdiction of roots, a special or prohibitive
(अपवाद) affix which is dissimilar (with the general affix or

उच्यते । 'कर्मव्यतिहारे—' इत्यत्र श्रित्यामिति शब्दोच्चारणभावं न त्वधिकारत्व-
ज्ञापकम् । 'वासस्रूपोऽस्त्रियाम्' इत्यत्र 'अश्रित्याम्' इति त्वधिकारत्वद्योतकम् ।
तत्रैवम् अधिकारत्वाभावात् 'कर्मवाति—' इत्यत्र 'अश्रित्याम्'—'स्त्राधिकारोक्तं
विना'—इति निषेधो न प्रवर्तते इति दिक् ।

२८३१ । कृत्याः ॥ ३।१।८५ ॥

दी— । अधिकारोऽयं श्वलः प्राक् ।

This is an अधिकारसूत्र extending up to the rule "श्वलुच्चौ"
(२८२५—३।१।१३३) i. e. the affixes dealt with in the intervening
aphorisms are designated as कृत्यः.

मित— । अधिकारोऽयमिति । श्वलुच्चावित्यतः (२८२५—३।१।१३१) प्राक्
आदिष्टाः प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञका इत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ।

२८३२ । कर्तरि कृत् ॥ ३।४।६७ ॥

दी— । कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्त—

कृत्यप्रत्ययः are but a subdivision of the कृत्प्रत्ययः. When
therefore, by this rule कृत्यप्रत्ययः are instructed to have sphere in
the active voice also we look forward—

मित— । कृत्प्रत्यय इति । कृत्या नाम कृत्प्रविभागाः । एवञ्च कर्तरि
कृदित्यनेन वक्तव्यमाणतव्यतव्यानीयरादीनामपि कृत्यप्रत्ययानाम् कर्तृवाच्येऽपि प्रयोगः
स्यादिष्यते तु भावकर्मणोरिवेत्यत आह—प्राप्ते इति ।

२८३३ । तयोरेव कृत्यत्तखलर्याः ॥ ३।४।७० ॥

दी— । एते भावकर्मणोरिव स्युः ।

कृत्य affixes, कृत् and those that convey similar sense with खल्
are restricted to the भाववाच्य and the कर्मवाच्य only and not
extended to the कर्तृवाच्य also.

मित—। एते इति । कृत्याः, क्तप्रत्ययः, खलर्थप्रत्ययाश्च इत्यर्थः । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (३।४।६९) इति वर्तते । तदाह—भावकर्मणोरिवेति । अत्र 'कर्तरि' इत्यस्यासङ्गो मा भूदित्येवकारप्रयोगः । यद्यप्येतत् 'तत्रकौण्डिन्यायेन'* लभ्येत तथापि स्पष्टप्रतिप्रत्तरर्थमेतदिति बोद्धव्यम् । एवञ्चैते भाव एव कर्मणोर्व च सुप्रर्ण तु कर्तरौति फलितम् ।

२८३४ । तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३।१।८६ ॥

दी—। धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयणीयो वा धर्मस्त्वया । 'वसेस्तवात् कर्तरि णिच्' (वार्तिक) —वसतोति वास्तवः । 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वार्तिक) —पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ।

These i. e., तव्यत्, तव्यand अनीयर् are attached to all roots. तकार in तव्यत् and रेफ or रकार in अनीयर् are for accent viz., 'तित् स्वरितम्' (3729), 'उपोत्तमं रिति' (3733). Thus तव्यत् is different from तव्य which is आद्युदात्त (and not स्वरित) by the rule 'आद्युदात्तच्च' (3708). Words formed in the भाववाच्य are in general singular and neuter. Thus एधितव्यम् etc., कर्मणि चेतव्यः —etc.. 'वसेः—' (Varttika).—The root वस् (to live) takes तव्यत् after it in the कर्तृवाच्य and the affix is to be treated as णित् (so that the penultimate of वस् undergoes वृद्धि by the rule 'अत उपधायाः'—2282). 'केलिमरः—' (Varttika).—The affix केलिमर (also

* तत्र कौण्डिन्याय दधि प्राप्तणोभ्यो दीयम् इति तदर्थः ।

has to be enlisted under or along with the rule 'तव्यत्त्व्यानीयरः')
 'केलिमर्' retains 'एलिम' only. पचेलिमाः—i.e., 'fit to be cooked'
 'भिदेलिमाः—i.e., 'fit to be pierced. सरल is a kind of devadaru?
 The affix is here attached in the कर्मवाच्य. वृत्तिकार, however,
 says that it (केलिमर्) is adduced in the कर्मकह् वाच्य also; but
 this is against Bhashya.

मित—। तव्यदिति । धातोरिति वर्तते तदाह—धातोरित्यादि । स्वरार्थाविति—
 'तथाच तव्यदित्यत्र स्वरितत्वार्यम् 'तित्स्वरितम्' ३७२८' इति तकारानुबन्धकरणम् ।
 'तव्य' इत्यत्र तु तथात्वाभावात् 'आदादात्तञ्च' (३७०८) इति प्रत्ययस्वरिण आदा-
 दात्तत्वमेव इत्यनयोर्भेदः । अनोयर् इत्यत्र तु 'अपोत्तमरिति' (३७३३) इति
 रिबुकरणमिलम् मध्योदात्तत्वार्यम् । औत्सर्गिकमिति—उत्सर्गात् प्राप्तम्—साधारण्येन
 स्वीकृतमित्यर्थः । कौबलं चेति—लिङ्गनियामकानामुक्तकर्मणामत्र विरहादिति भावः ।
 वसेरिति । वार्तिकमिदम् । शिञ्चेति—शित्करणमुपधावृद्धयर्थम् । कर्तरीति
 स्वयमेव दर्शयति—वसतीति । 'केलिमरः—' वार्तिकम् । उपसंख्यानमिति—
 तव्यदित्यत्र अस्यापि परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । पक्तव्या, भेत्तव्या इति प्रत्ययान्त-
 मर्थाविकरणार्थम् । सरलाः इति वृद्धविशेषाः ['पीतशुः सरलाः पूतिकाष्ठञ्च' इत्यमरः] ।
 कर्मणि प्रत्यय इति, अत्रेति शेषः । तदभाष्य विरुद्धम् इति । भाष्य—'भिदेलिमा'
 इत्युदाहृत्य 'भेत्तव्या' इत्येव विवरणादिति भावः ।

२७३५ । कृत्यचः ॥ ८।४।२८ ॥

दी—। उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य अच उत्तरस्य कृतस्थस्य
 नस्य एत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । 'अचः' किम् । प्रमग्नः ।
 'निर्विस्स्योपसंख्यानम्' (वार्तिक) । अचः परत्वाभावान्नकारेण
 वावधानाच्चाप्राप्तं वचनम् । परस्य एत्वम् । पूर्वस्य शुत्वम् ।
 निर्विस्सः ।

एत्व is enjoined to a नकार lying in a कृतप्रत्यय coming after an

अच् which follows a condition (or निमित्त of शत्व) resting in an उपसर्ग. Thus प्रयाणीयम् (प्र—या + अनौयर) etc. Why say 'अच्'—? witness प्रमद्यः where although क्त is changed into न by the rule 'ओदितश्च' (301) as the root is ओकार dropping (टुमसजो शुद्धौ) ; Yet we have no शत्व here as there is no अच् in the root invariably preceding the नकार । 'निर्विण्णस्य—(Varttika)—But it has to be said that (the नकार in) निर्विण्ण gets शत्व nevertheless the नकार does not invariably follow upon an अच् and नकार (i.e., दकार changed into न by the rule रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः— 3016) standing as a barrier in the middle. Hence it is that Bhottoji justifies the Varttika saying 'अच्: परत्वाभावात्—' etc. परस्य i.e., of the निष्ठानकार । पूर्वस्य i.e., of the नकार occurring in place of दकार । टुत्वम् i.e., by the rule 'टुना टुः' (113).

मित— । कृत्विति । 'रषाभ्यां नो णः' (८४११) इत्यतो नो ण इति । 'उपसर्गादनीतपरः' (८४१२८) इत्यत्र उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्था-
दित्यादि । कृतीत्यस्य विपरिणामेन षष्ठार्थकत्वं, तदाह—कृतस्य इति । अच् इति पञ्चम्यन्तम् । प्रयाणीयमिति—'अट्कुप्पञ्चनुम्व्यवायेऽपि (८४१२) इत्यनुसारादत्र यकारव्यवायसत्वेऽपि शत्वं भवत्येवेति भावः । अच्: किमिति—तथाच प्रमद्य इत्यत्र 'टुमसजो शुद्धौ' इति धातुः । तत्र प्र—मसज् + क्त इति स्थितिः तस्य ओदिच्चात् 'ओदितश्च' (३०१६) इति निष्ठान्तत्वे, प्र—मसज् न इति जातेऽपि सकारव्यवायवशात् 'अट्कुप्पञ्चनुम्—' इति न प्रवर्तते । एवञ्च अव्यवहिताचः परत्वाभावादत्र शत्वं न भवति । ततो निष्ठानत्वस्य असिद्धत्वात् 'स्त्रीः—' इति सलोपे 'चीः कुः' इति कृत्वे च रूपं सिध्यति । 'निर्विण्णस्य—' इति । वार्तिकमिदम् । अच्: परत्वाभावादिति—इकारस्य नकारेण व्यवधानादित्यर्थः । नकारेण व्यवधानाच्चेति । अतश्चकारो ह्येतावति नारीशः । तथाच निर—विद् + क्त इति स्थिते 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' (३०२६) इति निष्ठान्तत्वे पूर्वस्य दस्य च नत्वे निर—विन् + न इति

जाते प्रथमनकारिण व्यवधाने आप्राप्ते वचनम् इति । 'कृत्यचः' इत्यनेन आप्राप्ते वचनम्, इदं वार्तिकमिति, प्रवर्तते इति शेषः । परस्य णत्वम् इति अनेन वार्तिकेन । पूर्वस्य णत्वम् इति । 'दुना दुः' इत्यनेन ।

२८३६ । णेर्विभाषा ॥ ८।४।३० ॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य ण्यन्ताद् विहितो यः कृतत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम्—प्रयापनीयम् । 'विहितविशेषणम्' किम् ? यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ।

णत्व is optionally enjoined to the नकार lying in a कृतप्रत्यय which has been ordered after a base ending in णिच् which again follows a condition or निमित्त of णत्व resting in an उपसर्ग । Thus 'प्रया—' etc. Why do you attach the qualifying word 'विहित' before 'कृत' (in ण्यन्ताद् विहितः यःकृत') ? It is attached to to have णत्व (optionally) despite the barrier यक् in such cases, प्रयाप्यमाणम् etc. 'णत्वे दुरः—' etc. compare the Varttika 'दुरः पत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः'—Under 'आनि लोट्' (2231). Thus दुर् having ceased to be an उपसर्ग we have no णत्व in दुर्यानम् etc.

मित— । णेरिति । पूर्वोक्तं सूत्रं अत्राप्यनुवर्तते । कृत्यचइति च । तदाह— उपसर्गस्थादिति । णेरिति पञ्चम्यन्तम् । विशेषणम् । तेन तदन्तविधिः । 'विहित' इति पदं यद्यपि सूत्रे न दृश्यते तथाप्यस्योपयोगित्वमस्तीति स्वयम् एकं 'विहितविशेषणं किम्' इत्यत्र वक्ष्यति । प्रयापणीम् इति । प्र—या + णिच् + अनीकार इति स्थिते 'अर्तिङ्गी—' (२५७०) इति पुगागमे णिचि याप्ति इत्यच्चाद् ण्यन्तादनीयारि 'णेरिति' (२३१२) इति णिलोपे च रूपम् । णत्व

विकल्पात् प्रयापणीयम् इति । 'विहितविशेषण' किमिति ? 'विहितम्' इति विशेषणं कथं भवताः अश्रुतमपि वृत्तौ निर्दिश्यते इति प्रश्नः । उत्तरम् आह—यका व्यवधाने इति—अन्यथा 'णः' परो यः कृतस्थस्य णत्वविकल्प' इत्युक्ते प्रयापमाणम् इत्यादौ तु कृतप्रत्ययस्य शानच् यका व्यवहितत्वेन यकार परत्वाभावात्तत्स्थस्य (शानचि स्थितस्य) नस्य णत्वविकल्पो न स्यादिति । प्रया—णिच् (यापि) + यक् + शानच् इत्यत्रापि प्रागवत् प्रक्रिया—'आने मुक' इति मुगागमः । 'णत्वे दुर—' इति—तथाच वार्तिकम् 'दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति 'आनि लोट्' (२२३१) इत्यत्र प्रागुपन्यस्तम् । तदेवं दुर उपसर्गत्वाभावेण दुर्यान्मित्यादौ णत्वं न भवति ।

२८३७ । हलश्चेजुपधात् ॥ ८।४।३१ ॥

दी— । हलादेरिजुपधात् कन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम्—प्रकोपनीयम् । 'हलः' किम् ? प्रोहणीयम् । 'इजुपधात्' किम् ? प्रवपणीयम् ।

णत्व takes effect optionally in the room of न lying in a कृतप्रत्यय coming 'after' a root having a हल् at the outset and any one of the letters इ, उ ऋ etc. of the इच् प्रत्याहार coming after an उपसर्ग having the condition of णत्व. Thus प्रकोपणीयम् etc. Why say हलः—having a हल् letter at the outset ? witness प्रोहणीयम् ; why इजुपधात्, witness प्रवपणीयम्—where (in both the cases, णत्व is obligatory (नित्य) by the rule 'कृत्यचः' ।

मित— । हलश्चेति । रषाभ्यामित्यादि प्राग्वदनुवर्तते । 'कृत्यच' इति 'शेर्वि भाषा' इति च । किञ्च इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् सूत्रे 'हल' इत्यनेन तदादित्वं विवक्षितमिति मन्वान आह—हलादेरित्यादि । कन्नस्येति—कृतस्थस्य नस्येत्यर्थः । हलः किमिति हलादित्वं कथमिति प्रश्नः । प्रोहणीयम् । ऊह वितर्क इति धातुः । अत्र 'कृत्यच' इति नित्यमेव णत्वम् । एवं प्रवपणीयम् इत्यत्र ।

२८३८ । इजादेः सनुमः ॥ ८।४।३२ ॥

दी— । सनुमेष्वेद् भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद् विहितो
यः कृत् तत्स्थस्यैव । प्रेङ्गणायम् । 'इजादेः' किम् ? 'मगि सर्पणे'
प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनस्वारोपलक्षणायम् । 'अटकुष्वाड—'
(१८७) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेखनम् । इह
तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ।

If शत्व has to be enjoined of a कृत् (कृदन्त) affix having a
नुम् (अनुनासिक) within it is directed to such कृत्स as follow
इजादि (or having an इच् letter at the beginning) and हलन्त roots ;
प्रेङ्खणीयम्—the root is इखि where नुम् comes in by
'इदितो नुम् धातोः' (२२६२). This rule (इजादेः—) is restrictive
and therefore Bhottoji explains 'सनुमेष्वेद् भवति' etc and asks
इजादेः किम्—etc. Here नुम् denotes such as is changed into
अनुस्वार so that in the case of प्रेखनम् (प्र—इवि + लुट्) there is no
शत्व whereas in that of प्रोम्भणम् (प्र—उम्भ + लुट्) there is.

मित— । 'इजादेरिति । 'शेविर्भाषा' इति निवर्तते । 'कृत्यचः' (८।४।२८)
इति 'हलश्चेजुपधात्' (८।४।३१) इत्यतो हल् इति चानुवर्तते । एकस्यैव इजादित्वं
हलादित्वं न युज्यत इति हलः इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम् । किञ्च 'कृत्यचः'
इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् इत्येतत् सर्वं विविचाह—सनुमेष्वेद् भवतीत्यादि ।
कृदित्यनेन प्रत्ययोपलक्ष्यम् इति प्राग्वद् बोध्यम् । सनुम इत्यादेरयमर्थः—सनुमः
कृत्स्थस्य चेद् भवति शत्वम् इति शेषः तर्हि इजादेरित्यादि । प्रेङ्गणीयम् इति ।
इखि इति धातुः । 'इदितो नुम्—' (२२६२) इति नुमि तस्य निष्ठापदान्ते—
(१२३) इत्यनुस्वारे तस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' (१२४) इति परसवर्णे च कृते
हपम् (प्र—इखि + अनीयर्) । इजादेः किमिति ?—स्पष्टम् । नुमग्रहणमनु-
स्वारोपलक्षणम् इति यस्य नुमोऽनुस्वारो विपाकः यो वा स्वाभाविकानुस्वारोऽनु-

अएवाव गृह्यते इत्यर्थः । अतएव प्रेक्षनम् (प्र—इवि + क्वाट्) इत्यादौ शत्वं न भवति, प्रोक्षणम् (प्र—उष् + क्वाट्) इत्यादौ तु भवत्येव ।

२८३८ । वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ८।४।३३ ॥

दी— । एषां नस्य णो स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम्
प्रनिंसितव्यम् ।

Eng.—Easy.

मित— । एषामिति । 'कृत्यचः' (८।४।२८) इत्यनुवर्तते । तदोह—कृति परे इति ।

२८४० । न भाभूपूकमिगमिष्यायीवेपाम् ॥ ८।४।३४ ॥

दी— । एभ्यः कृत्रस्य णो न । प्रभानौयम् । प्रभवनीयम् ।
'पूज एवेह ग्रहणमिष्यते' । (वार्तिक) । पूङ्सु प्रपवणीयः
सीमः । 'ख्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । प्रभापनीयम्
'कशाजः शस्य यो वा' (वार्तिक) इत्युक्तम्—णत्वप्रकरणोपरि
तद्बोधम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानात् न णत्वम् ।
प्रख्यापनीयम् ।

णत्व is forbidden to a नकार existing in a कृत् affix coming after any of the roots भा, भू, पू, कम्, गम्, ष्यायी and वेप् । 'पूजः—' (varttika).—This (पूज्) is क्वादि whereas पूङ् is भादि. Both mean the same viz—to purify. 'ख्यन्तः—' (varttika) i. e. the prohibition of णत्व applies to णिजन्त forms also of भा, भू, पू etc. 'कशाजः—' (varttika) comp. the rule 'वच्चिजः ख्याज' (2436). युलख

असिद्धत्वेन etc—see under the rules 'चच्चिङः ख्याज्' and 'वा लिटि' (2437).

मित—। न भाभू—इति । 'कृताचः' (८४।२६) इति प्राग्वदनुवृत्तम् । तदाह—एभ्यः कृन्नस्येति । प्रभवनीयमिति । एवम् प्रपवनीयम्, प्रकमनीयमित्यादि । 'पूज एवेह—' इति वार्तिकमिदम् । 'पूज् पवने' क्रौयादिकादेव कृन्नस्य णत्वं निषेधः, न तु भौवादिकादपि । अत आह पूङ्क्षु इति । णान्तादीनामिति । 'सनाद्यन्ताः घातव' इत्यनुसारात् णान्तानां प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । उपसंख्यानमिति—एभ्योऽपि कृन्नस्य णत्वं नेति परिगणनीयमित्यर्थः । 'कृशाजः—' वार्तिकम् । अत 'तत्त्वबोधिनीघृतपाठः साधीयान् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानादिति । यद् वक्तव्यं तत् 'चच्चिङः ख्याज्' (२४३६) इत्यत्र उक्तम् ।

२८४१ । कृत्यलुगटो बहुलम् ॥ ३।३।११३ ॥

दी—। स्नान्तप्रनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

The कृत्य affixes as also (the कृत् affixes such as) लुगट् (etc.) take place in various (or irregular) ways i. e. they are employed to bring out a sense quite different from that in which they were originally instructed to convey. Thus the rule 'तयोरेव कृत्यकस्त्वर्थः' (2833) enjoins कृत्य etc. in भाव and कर्मवाच्य only whereas the कृत्य affixes like अनीय and अनीयर् in स्नानीयम् (whereby bath is performed) and दानीयः (to whom a gift is dedicated) are made use of in the sense of करण and सम्प्रदानवाच्य ; similarly लुगट् is generally ordered in करण, अधिकरण and भाववाच्य but by the force of this irregular injunction or बाहुल्यकविधि it is used in other senses also. Cp.—अपसेचनम्, अपश्रावणम् (काशिका) ।

मित—। कृत्यलुट् इति । कृत्यप्रत्ययाः ल्युट् च बहुलं विधीयन्ते इत्यर्थः ।
 व्याभ्यः प्रकृतिभ्यः येष्वर्थेषु विहितास्ततोऽन्यत्रापि सुरिति यावत् । तथा च
 'तयोरेव कृत्यकृत्स्नलथाः' (२८३३) इति भावे कर्मणि च कृत्यादयो विहिताः ।
 परम् अस्मात् सूत्रवलात् ततोऽन्यत्रापि अर्थे एते सन्ति । अन्यत्रापि अर्थे
 भवन्तीत्यस्य कारकान्तरे च सुरित्येवमर्थः । अतएवात्र स्नान्ति अनेन इत्यादिना करणे
 सम्प्रदाने च क्रमेण अनीयानीयरी विहितौ । एवं लुट् च करणाधिकरणयोर्भावे
 विहितोऽपि बाहुलकवलात् 'अपसेचनम्, अपश्रावणम्' इत्यादिषु अर्थान्तरे च भवति
 इति काशिकायां ष्टम् । अतएव भाष्ये 'पादाभ्यां क्रियते पादहारकः' इति
 कर्मणि खलुलङ्घितः । एवञ्च 'कृतोऽपि बहुलम्' इति नागेशः । अयं बहुल-
 शब्दार्थः —“क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विकल्पः क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं
 बह्वधा समीक्ष्यचतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥” इति ।

२८४२ । अचो यत् ॥ ३।१।८७ ॥

दी—। अजन्ताच्चातोऽयत् स्यात् । चेत्यम् । जेत्यम् ।
 अज्यग्रहणं शक्यमर्कतुम् । योगविभागोऽप्येत्यम् । तवप्रदादिष्वेव
 यतोऽपि सुपठत्वात् ।

The affix यत् is enjoined after such roots as end in अच्
 or vowel, thus चेत्यम् (चि + चत्) etc. गुण by 'सार्वधातुकार्द्ध—' (2168).
 Here (the acceptance of) अच् might have been omitted. For
 roots are of two kinds अजन्त (ending in vowels) and हलन्त
 (ending in consonants). The rule 'ऋहलोर्णत्'—(2872) enjoins
 णत् to ऋदन्त and हलन्त roots only—whence it is clear that (other)
 अजन्त roots except ऋदन्त ones, will have यत्. Thus it was better
 to enunciate as 'यत्' only. Or, that even i.e., the enunciation
 of the whole rule also on a separate basis (योगविभागः) was not
 necessary ; for the affix यत् might have been better read with

the preceding rule 'तव्यत्तव्यानीयरः' (2834-3. 1. 96) so that both would combine in to a single rule 'तव्यत्तव्यानीयतः' ।

मिति—। अच इति—'येन विधिसदन्तस्य' इति न्यायात् अच इत्यनेन तदन्तम् आचिष्यते । तदाह—अजन्तादित्यादि । चेयमिति—'सार्वधातुकाङ्'— (२०६८) इति गुणः । 'अचो यत्' इति सूत्रे 'अचः' इत्यस्य ग्रहणम् उच्चारणम् इति यावत् शक्यम् अकर्तुम् इति । तत्राक्तुं शक्यम् । अग्रहणेऽपि न क्षतिरिति यावत् । तथाच वक्ष्यति 'ऋहलोर्णात्' (२८—७२—३।१।२२४) इति । तेन च ऋदन्तेभ्यो हलन्तेभ्यश्च णाद् विधीयते । धातवश्च द्विधा भवन्ति । अजन्ताः हलान्ताश्च । एवञ्च 'यत्' इत्येव सूत्रितेऽपि परिशिष्टाद्वर्जमजन्तेभ्य एव यत् स्यात् वासरूपविधेरस्य विषयत्वादिति भावः—अथवा तदपि (यन्मात्रग्रहणमपि) शक्यमकर्तुम् इत्याह—योगविभागोऽपेक्षम् इति—कर्तुं मशक्य इति शेषः । पाणिनीयसूत्राणां प्रत्येकं योग इत्यभिधीयते । तेन एतत् सूत्राकरणेऽपि न क्षतिरिति हृदयम् । कुत इत्यात् आह—तव्यादादिषु इति । 'तव्यत्तव्यानीयरः' (२८३४—३।२।२६) इत्याह यतमपि समाविश्य 'तव्यत्तव्यानीयर्यतः' इत्यस्य सुबचत्वादिति भावः ।

२८४३ । ईदयति ॥ ६।४।६५ ॥

दी—। यति परे आत ईत् स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् । 'तक्किशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः' (वार्तिक) । तक्थम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ख्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । 'जनिवध्योश्' (२५१२) इति निषेधात् । 'हनो वा यद्वध्यश्च वक्तव्यः' (वार्तिक)—वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो णप्रत्—घात्यः ।

आत् i.e., आ is replaced by ईत् i.e., ई when the affix यत् follows (an आकारान्त root दा, etc). Thus दा + यत् = दी + य = देयम् (भावे) where गुण takes place by the rule 'सार्वधातुकाङ्धातुकयोः'

(2198). ग्लै=ग्ल by the rule 'आदिच उपदेशेऽशिति' (2370) gives ग्लैयम् । 'तकिशखि—' वार्तिक । This Varttika prohibits णात् from तक्, श्, etc which (णात्) was due to them due to their being हलन्त by the rule 'ऋहलोर्णात्' (2172). The injunction of यत् to जन् is for the sake of pitch or accent due by the rule 'यतोऽनावः' (3701) for the form 'जन्' might have been obtained by णात् also after it, by the rule 'अर्हेकृत्यत्तच' (2132). Nor can it be argued that in that case i.e., in the case of णात् it would have वृद्धि ; for the वृद्धि is being forbidden here by the rule 'जनिवध्योश्च' (1511). हनो वा यत्—Varttika. वक्ष्यमाणः i.e., under 'ऋहलोः—' (). चात्यः i.e. त् replacing the final of हन by 'हनन्तोऽचिञ्छलोः' [2574].

मित—। यति परि इति—'आतो लोप इटि च' (६।४।६४) इत्यातः आत इत्यनुवर्तते । तदाह—आत ईदिति । गुण इति 'सार्वधातुकार्द्ध' (२२६८) इति सूत्रेणेति शेषः । ग्लैयम् इति । 'ग्लै हर्षचये' इति धातुः । तस्य 'आदिचः—' (२३७०) इत्यात्वे कृते अनेन ईदत्वे गुणे च रूपम् । 'तकिशसि—' इति वार्तिकम् । इका निर्देशः । तक् हसने, शसु हिंश्याम्, चते याचने, यती प्रयत्ने, जनौ प्रादुर्भावे इति पञ्च धातवः । एषां हलन्तत्वेन 'ऋहलोर्णात्' इति णाति प्राप्ते अनेन यत् । ननु जनैर्यदिधिर्यर्थः । अर्हे 'कृतात्तचः' (२८२२) णातापि 'जन्' इत्याव रूपसिद्धिः । न च वृद्धिः शङ्का । जनिवध्योश्च (२५२२) इति निषेधात् । तत्—जनैर्यदिधिः स्वरार्थ इति । 'यतोऽनावः' (२७०२) इति आद्यदाचार्य इत्यर्थः । 'हनो वा यत्—' इति । वार्तिकम् । पक्षे इति । 'ऋहलोर्णात्' (२८७२) इत्याव । धाता इति 'हनन्तोऽचिञ्छलोः' (२५७४) इत्यानेन तकारोऽन्तादिशः । 'हो हन्तेः—' (३५८) इति कुलम् ।

२८४४ । पौरदुपधात् ॥ ३।१।८८ ॥

दी—। पवर्गान्तादुपधादयत् स्यात् । यतोऽपवादः ।

शयम् । लभ्यम् । 'नानुवन्धकृतमसारूप्यम्' । अतो न
ण्यत् । तव्यदादयस्तु सुपरेव ।

यत् takes place after a root ending in any of the पवगी य letters and having अत् or अकार for the penultimate (उपधा) । 'नानुवन्ध—' This is a परिभाषा which means 'Dissimilarity or असारूप्य due to (or caused by) an indicatory (अनुवन्ध) cannot be resorted to.' Thus ण्यत् here cannot come in as an alt. of यत्, for ण्यत् bereft of 'ण' is nothing but यत् and therefore they are similar (सारूप्य) or same. तव्यत् etc. however, may serve as alternatives for they differ from यत् in form.

मित—। पोः+अदुपधात् इति च्छेदः । पोरिति पवगोत् । तदन्तविधिः । तदाहः—पवर्गान्तादिति । नानुवन्धकृतमिति । परिभाषेयम् । अनुवन्धकृतम् (तद्धितकम्) असारूप्यम् (असारूप्यम्) न नाश्रीयते इत्यर्थः । अतएव णकारसत्त्वेऽपि यत्ण्यतोः सारूप्यमेव । ततश्च 'वासरूप—' (२८३०) इत्यत्र न प्रवर्तते । ण्यच्च निवर्तते । तव्यदादयस्त्विति—असारूप्यादिति भावः ।

२८४५ । आडो यि ॥ ७।१।६५ ॥

दी—। आडः परस्य लभेर्नुम् स्याद् यादौ प्रत्यये
विवक्षिते । नुमि कृते अदुपधत्वाभावाद् ण्यदेव । आलम्भो गौः ।

When an affix beginning with a यकार is intended to be used, the augment नुम is directed to लभ् coming after the particle आड्. Here as लभ् ceases to be अदुपध due to the existence of नुम् (न्) which itself becomes the उपधा, so ण्यत् only will take effect [and not यत् also]. Thus 'आलम्भः' with ण्यत् ।

मित—। यीति—विषयसंभयेषा । तदाह—यादौ प्रत्यये विवक्षिते इति ।
यकारादिप्रत्ययविषये इत्यर्थः । तादृशव्याख्यानफलमाह—नुमि कृते इति । एवञ्च
नुमंसन्नियोगवशादेव अदुपधत्वनिवृत्तिः । ततश्च णात् एव प्राप्नोति यच्च निवर्त्तते ।
यदण्यतोरिकतरे कृते रूपसाम्येऽपि स्वरभेदः फलम् । णाति स्वरितत्वम् । यति तु
'यतोऽनावः' इत्यादुपदात्तं स्यात् ।

२८४६ । उपात् प्रशंसायाम् ॥ ७।१।६६ ॥

दी— । उपलभ्यः साधुः । 'स्तुतौ' किम् ? उपलब्धं
शक्यः उपलभ्यः ।

उपलभ्यः—Praiseworthy. उपलभ्यः—fit to be had near.
The former is with णात् and the latter is with यत् ।

मित— । उपादिति । उपपूर्वाद् लभेर्नुमस्याद् यादौ प्रत्यये विवक्षिते,
प्रशंसायामर्थे च । उपलभ्यः इति—अत्रापि नुमि कृति प्रागवदण्यदेव । प्रशस्य
इत्यर्थः । उपलभ्यः = समीपे प्राप्तुं शक्य इति चार्थः ।

२८४७ । शकिसहोश्च ॥ ३।१।८८ ॥

दी— । शक्यम् । सह्यम् ।

मित— । आभ्यां णादपवादो यदित्यर्थः ।

२८४८ । गदमदचरयमस्वानुपसर्गे ॥ ३।१।९०० ॥

दी— । गद्यम् । मध्यम् । चर्यम् । 'चरेराडि चागुरौ'
(वार्तिक) । आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । 'अगुरौ'
किम् ? आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गात्मा
भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात् स्यादेव । "तेन तत्र न भवे
दिनियम्यम्" इति वार्तिकप्रयोगात् । एतेन 'अनियम्यस्य'

नायुक्तिः' । 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम् ।
नियमे साधुरिति वा ।

The roots गद्, मद्, चर् and यस्, take यत् after them, only when they are not prefixed [with उपसर्गs]. Thus गद्य (fit to be said) etc. 'चरोराडि—' Vartika—But चर् (as an exception) takes यत् and not णात् despite its being prefixed with आम् (आ) provided the sense is other than a गुरु or preceptor. Thus आचार्य—fit to be gone to. With णात्—आचार्य—a preceptor. यस् has here been enlisted to form a restriction (नियम) that यत् may not take place after it when it is prefixed. Thus it takes णात् only when it has got an उपसर्ग before it—प्रयाम्यम् । It however, takes यत् when नि precedes—नियम्यम् ; cp. the use in the Vartika 'तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्' ! Similarly expressions like 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' (There many not be any defect of argument on the part of one who is beyond restriction'), and 'त्वया नियम्या—' (It has to be controlled by you who have got the mind's eye or transcending knowledge—etc.) are explained. Or—we can explain नियम्य विनियम्य etc. as cases of तद्धित यत् after नियम (formed with अप् भावे by the rule—यसः ससुपनिविष्टु च—1281), by the rule तत्र साधुः (5510).

मित—। गद्मद—इति । अनुपसर्गे इति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । तेन 'अनुपसर्गेभ्यो गदमदादिभ्यो यत् स्यात्' इति सूवार्थः । णात्वोऽपवादः । अगुरावर्थे तु आङ्पूर्वादपि चरेद्यदित्याह—'चरोराडि—' इति । वार्तिकमिदम् । आचार्यो गुरुरिति । अत्र णात् । 'अत उपधायाः' (२२८२) इति उपधावृद्धिः । नियमार्थमिति । अन्यथा यमेसंकारान्तत्वेन पवर्गान्त्वात् 'पोरदुपधात्' (२८४४) इत्येव यत् स्यादिति भावः । प्रतिप्रसवमाह—निपूर्वात् स्यादेव इति । तत्र विनिगमकमाह—'तेन न

तत्र भवेद् विनियमग्रम्' इति वार्तिकप्रयोगादिति । फलमाह—एतेनेति । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—नियमे साधुरिति वेति । 'तत्र साधुः' (१६५०) इति शेषः । अयं भावः—'यमः समुपनिविष्टु च' (३२४०) इति भावे अप्रत्यये कृते 'नियमः' इति भवति । ततस्तद्धितो यदिति । अत्र पक्षे 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्यस्य अप्राप्तेः 'त्वया' इत्यत्र कर्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वात् करणे एव तृतीयेति बोध्यम् ।

२८४८ । अवद्यपण्यवर्या गृह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥३१११०१॥

दी— । वदेर्नञुपपदे 'वदः सुपि—' (२८५४) इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव । सोऽपि गृहीयामिवेतुभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । 'गृह्यं' किम् ? अनुद्यं गुरुनाम् । तद्धि न गृह्यं वचनानहं च—

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिहपण्यस्य च ।

अयस्कामो न गृहीयाद् जेष्टापत्यकलत्रयोः ॥” इति स्मृतेः ।

पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत्, सुत्यहमित्यर्थः ।

अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन् वियये वृद्धो यत् । शतेनवर्या कन्या । वृत्यान्या ।

The terms अवद्य, पण्य and वर्य are irregularly (निपातने) formed with यत् in the senses of गृह्य (fit to be condemned), पणितव्य (fit to be used) and अनिरोध (without restriction). Although when वद is preceded by नञ् (as here) it can take any of the affixes यत् and क्यप् by the rule 'वदः सुपि—' (2854) yet according to this rule it will have यत् only after it and that in this special sense (गृही—condemnation) only. These two purposes are served here by this निपातन. Thus 'अवद्यम्—' sin is despicable or fit to be condemned. But "अनुद्यम्—' the name of a

preceptor is not to be uttered which is neither despicable nor unutterable. Cp—Smṛiti quoted here. e. g.—

‘one wishing his welfare should not utter the name of one’s self, that of one’s preceptor, of a very miserly person, of one’s eldest child and of one’s wife’.

पाण्या—Here पण् (the root) has got णात् (not यत्) and has been used in the sense of praise or admiration and not in the sense of ‘use’ though it has got both (the senses)—पण व्यवहारे स्तुती च । शतेन वर्था— i. e. bride may be chosen by many, say a hundreded. वत्या—this is by क्वप् which comes in by the rule ‘एतिस्तुशाम्बृजुषः क्वप्’ । तुक् having taken effect by ‘ऋस्वस्य पिति कृति तुक्’ ।

मित—। अवद्यपण्यवर्था इति । यत्प्रत्ययान्ता एते वयो निपात्यन्ते—‘गर्ह्य’, ‘पणितव्य’, ‘अनिरोधः’ इत्यर्थेषु । ननु ‘वदः सुपि—’ (२८५४) इत्यत्र यतः काप्रप्य विधानात् अस्मिन्नर्थे कावन्तम् ‘अनुद्यम्’ इत्यपि निपात्यताम् इति चेत् । नेत्याह—‘यत्काप्रयोः प्राप्तयोर्यदेव, सोऽपिगर्ह्यामीवेत्युभयार्थं निपातनम्’ इति । अवद्य’ निन्दनीयम् इत्यर्थः । अनुद्यम् इति—अनुच्चार्यमित्यर्थः । कापि परे ‘वचिस्वपि यजादीनां किति’ (२४—१२) इति सम्प्रसारणम् । काप्रप्रत्यये ‘तस्य (अनुद्यम् इत्यस्य)’ गर्ह्यार्थकत्वं वारयति । तद्धि—न गर्ह्यम् न वचनानर्हं चेति । प्रमाणमाह—आत्मनामिति । ज्येष्ठापत्यकलवयोरिति—नामिति योज्यम् । अर्थः स्पष्टः । व्यवहर्तव्या इति—व्यवहारयोग्या क्रयविक्रययोग्या इत्यर्थः । ‘पण व्यवहारे स्तुती च’ इति द्विविधार्थकस्य पण्येव्यवहारे एवार्थे निपातनम् इति भावः । स्तुतावर्तेतु णादेवेत्याह—पाण्यमन्यदिति । अप्रतिवन्स इति—वाचाभावो नियमाभावो वेत्यर्थः । शतेन वर्था इति—पुरुषशतेन वरणीया इत्यर्थः । अनेनैव पुरुषेण वरणीयेति नास्ति नियम इति यावत् । कन्यायाः (अनूदाया युवतेः) सर्वकामसाधारणत्वात् । [‘यतः कामयते सर्वान् पुंभिः सर्वैश्च काम्यते । ततः कन्या—’

इति महाभारते दर्शनात्] । इत्या इति—अत्र 'एतिस्तुशास्त्रद्वजुषः काप्' ।
'ऋस्वस्य पिति कृति' इति तुगागमश्च । अत्र 'वृष् वरणे' इति सौवादिकस्य
गृहणम् । पूर्वत्र तु 'वृड् संभक्तौ' इति क्रैयादिकस्यैव इति विवेकः ।

२८५० । वह्यं करणम् ॥ ३।१।१०२ ॥

दी— । वहन्तानेनेति वह्यं शकटम् । 'करणे' इति किम् ?
वाङ्मन् । वोढव्यम् (इत्यर्थः) ? ।

The word 'वह्य' signifying a cart is irregularly formed with
यत् in the करणवाचा ।

मित— । वहिः करणवाचा यत् निपात्यते इत्यर्थः । अतः तु वाङ्मन् इति भावे
कर्मणि वा ।

२८५१ । अयः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३।१।१०३ ॥

दी— । 'ऋ गता'—अस्माद् यत् । अयतोऽपवादः । अयः
स्वामी वैश्यो वा । 'अनयोः' किम् ? आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य
इत्यर्थः ।

Eng.—Easy.

मित— । उक्तार्थयोरर्यो यति निपात्यते इति सूवार्थः । अयतोऽपवादः ।
'ऋहलोः—' इति प्राप्तो णादपोदते इति भावः । आर्ये इति—अत्र अयत् ।
वृद्धिः । पूर्वत्र तु गुणः ।

२८५२ । उपसर्गा कात्या प्रजने ॥ ३।१।१०४ ॥

दी— । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गा गौः—
गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । 'प्रजने कात्या' इति
किम् ? उपसर्गा काशी । प्राप्तवेत्यर्थः ।

The term उपसर्गा is irregularly formed with यत् in the sense

of 'having arrived at the proper stage of conception.' गर्भाधानाद्यम्—'i. e. fit to be approached by a bull for impregnation. Rest easy.

मित—। उपसर्था इति। कालः प्राप्तोऽस्या इति काल्या। 'तदस्य प्राप्तम्' इति वर्तमाने 'कालाद् यत्' इति यत्। प्रजननं प्रजनः—गर्भग्रहणम्, भावे घञ्। 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः। उपपूर्वात् सरतेः सतेः वा यन्निपात्यते गर्भग्रहणे प्राप्ताकाला चेदिति सूत्रार्थः। उपसर्था इति अत्र णात्। वृद्धिश्च। प्राप्तव्या इति—गन्तव्या इत्यर्थः।

२८५३। अजर्यं सङ्गतम् ॥ ३।१।१०५ ॥

दी—। नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् सङ्गतं चेद्विशेष्यम्। न जीर्यतीत्यजर्यम्। 'तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्' इति भट्टिः। 'मृगैरजर्यं' जरसोपदिष्टमदेहवन्धाय पुनर्वबन्ध इत्यत्र 'सङ्गत'मिति विशेष्यमध्याहार्यम्। 'सङ्गतम्' किम्? अजरिता कम्बलः। भावे तु सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव। अजार्यं सङ्गतेन।

The root जृ preceded by नञ् takes यत् in the कर्तृवाच्य provided the तैम सङ्गत (meaning friendship) accompanies it (the word so formed, viz-अजर्यं). as विशेष्य। अजर्यं means that which does not decay, hence stable or permanent. Thus in Bhattikavya we find 'तेन सङ्गतम्—' 'Oh Rama quickly make a permanent friendship with him who is honourable'! But Kalidasa has 'मृगैरजर्यम्—' where the noun, 'सङ्गतम्' has to be taken understood—the sense of the line being—'He instituted again a permanent (friendship) instigated by infirmity (i. e.

due to old age) with deers with a view to removing rebirth.' 'अजरिता—' a blanket which knows no decay. Here there being no presence of 'सङ्गत' the root जृ has taken ढच्। In भाववाचा, however, the root takes णात् alone even if the term सङ्गत stands as the (अनुक्त) कर्ता। Thus 'अजार्थम्—' a friendship does not decaying.

मित—। अजर्यमिति सङ्गतं चेद् विशेषमिति। सङ्गतमिति विशिष्यपदं यदि साच्चाद् अवक्रियतेऽध्याक्रियते वेत्यर्थः। सङ्गतमिति—नपुंसके भावे क्तः। मैत्रीत्यर्थः। तेन सङ्गतमिति=राम, आर्थेण (प्राप्तयेन मान्येनेत्यर्थः)। तेन अजर्यम् (अविनश्यरम्) सङ्गतम् (सखित्वम्) द्रुतम् कुरु इति। कालिदासः प्राह—सृगैरजर्यमिति—अदेहवन्माय (देहवन्ः पुनर्भवः स माभूदिति कृत्वा) सृगैः पशुभिः ['पशवोऽपि सृगाः स्मृता' इत्यमरः] (सार्द्धमिति शेषः) जरसोपदिष्टम् (जरसा वार्द्धकेन उपदिष्टं कथितं वार्द्धकसुलभमिति यावत्) अजर्यं (अजर्यं सङ्गतमिति शेषः) पुनः (भुयोऽपि) ववन् विदधावित्यर्थः ['समलमाराधनमनुगतस्य' इत्यनुसारात् समदर्शनो वभूवेत्यर्थः]। अजरितेति—अत्र सङ्गतमिति विशिष्याभावात् ढजिव न यत्। भावे लिति—अत्र सङ्गतस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावात् इति भावः। अजार्थमिति ण्यति वृद्धिः। अचेयमित्यर्थः। प्रेमा प्रायेण न प्रणश्यति इत्याकृतम्।

२८५४। वदः सुपि क्यप् च ॥ ३।१।१०६ ॥

दी—। उत्तरसूत्रादिह 'भावे' इत्यपकृत्यते। •वदेर्भावे क्यप् स्याच्चाद् यदनुपसर्गे सुपुपपदे। ब्रह्मोद्यम्—ब्रह्मवद्यम्। बह्व वेदः, तस्य वदनमित्यर्थः। कर्मणि प्रत्ययवित्येके। उपसर्गे तु गयदेव। अनुवाद्यम्। अपवाद्यम्।

The term 'भावे' is taken backwards (drawn in here) from the subsequent rule 'भुवो भावे' (2855—3. 1107). The root वद takes

क्वप् as also यत् in the भाववाचा when a सुवन्त उपपद bereft of any prefix (उपसर्ग) precedes. Thus ब्रह्मोद्यम्—ब्रह्म + वद् क्वप् where सम्प्रसारण takes effect due to क्तिब by 'वत्तिस्वपि—' (2409) and ब्रह्मवद्यम्—ब्रह्म + वद्यत्—the meaning in both cases being the same viz—'The speech on the veda'. Some say that क्वप् and यत् are attached here in the कर्मवाचा (and not in the भाववाचा). Rest easy.

मित—। वदः सुपीति । उत्तरसूवादिति—'भूवो भावे (३१११०३) इत्यत इत्यर्थः । अपकृष्यते—उपरिष्ठादाकृष्यते । 'अचो यत्' (३१११०७) इत्यतो यदिति चकाराद् गृह्यते । 'वदः सुप्रानुपसर्गग्रहणम्' इति भाष्यादाह—अनुपसर्गे इति । ब्रह्मोद्यम् इति । कापि 'वत्तिस्वपि—' (२४०९) इति सम्प्रसारणम् । ब्रह्मवद्यम् । —यत् । अर्थः समान उभयव । कर्मणीति—काव्यतावत् कर्मणेव न तु भावे इति तेषामाशयः ।

२८५५ । भूवो भावे ॥ ३१११०७ ॥

टी—। क्वप् स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव—भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रभव्यम् ।

The root भू takes क्वप् in the भाववाचा when an un—prefixed सुवन्त word precedes. Thus ब्रह्मभूयम्—the state of ब्रह्म or ब्रह्मत्व. Here गुण is barred by the rule 'किङ्ति च' (2217). If a सुवन्त word is wanting or if a prefix exists the root will take यत् only thus भव्यम् and प्रभव्यम् in the sense of भाव and प्रभाव ।

मित—। भुव इति । भुवः काप् स्यादनुपसर्गे सुप्रानुपपदे इति सूत्रार्थः । तदाह सुपीत्येवेति, अनुपसर्गे इत्येवेति च । ब्रह्मभूयम् इति—क्लोर्वत् लोकात् । ब्रह्मत्वमित्यर्थः । भाववाचित्वात् काप् । 'किङ्ति च' (२२१७) इति निषेधे न गुणः । भव्यमिति—भाव इत्यर्थः । अत्र यदेव न काप् सुवपपदस्याभावात् । एवं, प्रभव्य-

मित्यत्र सुवभावात् उपसर्गसत्त्वात् च न कप् किन्तु यदेव । 'सार्वधातुकार्द्ध'—
इतिगुणः । 'वान्त्विति' इत्यवादेशश्च । भावः, प्रभाव इति क्रमेणार्थौ ।

२८५६ । हन्तस्त च ॥ ३।१।१०८ ॥

दी—। अनुपसर्गे सुपुपप्रदे हन्तेभावे कप् स्यात्
तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणोहननं ब्रह्महत्या । स्त्रोत्वं लोकात् ।

When an unprefixd सुबन्त word precedes the root, हन् takes
कप् and तकार becomes the final substitute. Thus ब्रह्महत्या which
is fem. by usage. But 'हत्या' without ब्रह्म or some such सुबन्त
word is incorrect as in that case हन् will take णत् or यत् and
not कप् । But हत्या is current in Bengali Litt.

मित—। हन इति । अनुपसर्गे इति—प्राग्वदनुवृत्तिः । अन्तादेश इति—
हन्तेर्नकारः स्थाने तकारादेशः । इत्यर्थः । भावे इत्येव । घात्यः—अत्र णत् ।
अनुपसर्गे इत्येव—प्रघातः । अत्र घञ् । हत्येति केवलप्रयोगस्तु प्रामादिक एव ।
अनुपसर्गसुपुपप्रदाभावे कप्पो दुर्लभत्वात् ।

२८५७ । एतिसुशाम्वृद्धजुषः कप् ॥ ३।१।१०९ ॥

दी—। एभ्यः कप् स्यात् ।

२८५८ । ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६।१।७१ ॥

दी—। इत्यः । सुत्यः । 'शाम इदङ्हलोः' (२४८६)
शिथः । 'वृ' इति वृजो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या
ऋत्विजः । आट्यः । जुष्यः । पुनः क्यवृत्तिः परस्यापि ग्यतो
बाधनार्था—अवश्यसुत्यः । 'शंसिदुहि-गुहिभ्यो वा' (१ वार्तिक)
इति काशिका । शस्यम्—शंस्यम् । दुह्यम्—दोह्यम् । गुह्यम्—
गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः (२०४८) । 'ईडवन्द्वशंसदुहां णतः'

(३७०२) इति सूत्रद्वयवलाच्छंसः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं
 मृग्यम् । 'आङ्पूर्वादञ्जेः सञ्ज्ञायामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) ।
 'अञ्जु' व्यक्तिसञ्चणादिषु । बाहुलकात् करणे क्यप् ।
 'अनिदिताम्' (४१५) इति नलोपः । अन्यम् ।

क्यप् is used after the roots इ, स्तु, शास् ह, ट and जुष्— ।

The root which ends in a short अच् will have the augment
 तुक् when a पित् कृत् (such as क्यप्, क्तिप् etc) follows. Thus इ + क्यप् =
 इत्येत्. शास् becomes शिष् by the rule 'शास् इत्—' (2486). न वडः—
 which takes ण्यत् (and not क्यप्) due to its connection with ईड,
 वन्द etc (which are आत्मनेपदिस) in the rule 'ईडवन्द—' (3702)
 and consequently gives 'वार्थः' as in वार्था ऋत्विजः—the ऋत्विक्स or
 sacrificial priests only are to be selected—the sense here being
 that of निरोध or restriction, यत् enjoined by 'अवदाप्रण्यवर्थ—' (2849)
 does not come. Repetition of काप् in the sutra bars णात्
 even that is later—परस्यापि णात्: i. e. णात् expressed in 'ओरावश्यके'
 (3. 1. 125—2886), 'शंसि—' Balamonorama reads it as a
 varttika whereas Tattwabodhini takes it to the very words of
 वृत्तिकार—which seems to be preferable from the critical apprecia-
 tion made by Dikshita. शस्यम्—in the case क्यप् where
 the नकार disappears by 'अनिदिताम्—' (415). शस्यम् in the case
 of णात् । दुहाम्—क्यप् no guna due to क्तिप् of काप् । दोहाम्—
 णात्-गुण । इति सूत्रद्वयवलात् etc—i. e. as Panini reads 'प्रशस्यस्य—'
 which is an indication of शन्श् taking काप् and 'ईडवन्द—'
 which enjoins णात् after same so it is evident शन्स् has got an
 option between क्यप् and णात् whereas the expression of that in

the cases of दुह् and गुह् is objectionable on the ground of proper evidence. 'आङ्पूर्वादङ्गेः—' This is a varttika which enjoins क्यप् to 'अङ्', preceded by आङ् in the sense of a संज्ञा or designation. Thus आज्यम् (अङ्+क्यप्)—नलोप as before.

मित—। एतिस्त्विति । एभ्यः षड्भ्यः इत्यर्थः । काप्रः पितृत्वेन पितृविधिसुप-
स्थापयति—ऋस्वसेति । ऋस्वान्तस्य धातोस्तुगागमः स्यात् पिति कृति परे इति
तदर्थः । फलमाह—इत्येत्यादि । एतिद्वयत् अनुपमर्गे इति सुप्रपपदे इति च
निवृत्तम् इति विभावनীয়म् । अत्र एतीति इण् गतावित्यस्यैव न तु 'इक् स्मरणे'
इत्यस्य, तस्य प्रायेणाधिपूर्वमेव प्रयोगदर्शनात्, भाष्ये 'अध्ययं व्याकरणम्' इति यदन्त-
त्वेन प्रयुक्तत्वाच्च । न वा 'इट् गता'विति भौवादिकस्य, व्याख्यानात् । शिष्य इति—शास
अनुसिष्टौ इत्यस्य 'शासइत्—' इति शिष्यभावे जाते काप् । किञ्चान्न गुणः एवमन्यत ।
वृजो ग्रहणम् न वृङ् इति । 'ईडवन्द—' (३७०२) इत्यत्र आत्मनेपदिनां धातूनां
संयङ्गात् आत्मनेपदिनो 'वृङ् संभक्तौ' इति क्रैयादिकस्य न ग्रहणं किन्तु 'वृज्वरणे'
इत्युभयपदिनः सौवादिकस्यैवेत्यर्थः । वार्था कृत्विज इति—एते एव वरणीया इति
नियमसंगमत्वादेव निरोधार्थं यदभावात् णादित्यर्थः । पुनः काप्रुक्तिरिति—अत्र
सूत्रे इति शेषः । 'वदः सुपि—' (२४५४) इत्यनेनैव कार्यसिद्धिरिति
भावः । परस्रापीति—'ओरावश्यके' (२८८६—३।१।२५) इत्यतुस्थसेति यावत् ।
'अस्ति—' वृत्तिकारवचनमिदम्—न वार्तिकम् । भाष्यानुपलब्धेः । एभ्य
काप्रणाप्तौ विकल्पेन स्यातामिति काशिकाज्ञद्वयाचष्टे इत्यर्थः । शंसाम् इति—
अत्र काप् । अनदितामिति नलोपः । शंसाम् । अत्र णात् । दुह्यम्—काप्रः
किञ्चात्न गुणः । दीह्यम्—णात् । गुणः । सूत्रद्वयवलादिति । काप्रप्रत्ययाभावे
'प्रशस्य' इत्यस्य दुर्लभत्वेन 'प्रशस्यस्य—' इति सूत्रं काप्रप्रत्ययपक्षे ज्ञापकम् ।
उत्तरन्तु णात् पक्षे इति भावः । इतरयोस्त्विति—दुह्यिगुह्योरित्यर्थः । 'आङ्पूर्वादङ्गेः'
इति—वार्तिकमिदम् । अर्थमाह—वाङ्मूलात् करणे काप् इति । 'ह्रस्वमुदाहृतेः—'
इत्यनुसारादित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं मूले ।

२८५८ । ऋदुपधाच्चाकृपिचतः ॥ ३।१।११० ॥

दी—। वृत् । वृत्त्यम् । वृध् । वृध्यम् । कृपिचृत्योस्तु—
कल्प्यम् । चतयम् । तपरकरणम् किम् ? कृत् । कीर्त्यम् ।
अनित्यण्यन्तासुरादय इति णिजभावे—यत् । णिजन्तात्—यदेव ।

Roots having ऋकारs for their penultimate save and except कृप् and चृत् take क्यप् after them. Thus वृत्त्यम् etc. But कल्प्यम् and चर्त्यम् are derived with णात् added to them by the rule 'ऋहलोर्णात्' (2872); त् after ऋ (in ऋत्) has been added to restrict the affix (क्यप्) to ऋस्वान्त roots only and not to extend to दीर्घान्त ones also. Thus कीर्त्यम् etc are derived with णात् ॥ णिजभावे णात् i. e. by 'ऋहलोः—' । णिजन्तात् यत्—i. e. by 'अचो यत्'.

मित—। ऋदुपधादिति । ऋदुपधाभ्यो घातुभ्यः काप् स्यान्न तु कृपिचित्योरिति सूत्रार्थः । तदाह—वृत्पिचित्योस्तु इति । अत्र ऋहलोः रिति णादित्यर्थः । ऋदिति तपरकरणाद् दीर्घान्ता भूदित्याह—तपरकरणं किम् ?—कीर्त्यम् । अत्र णादेव । णिजभावे—णादिति । हलन्तत्वादित्यर्थः । णिजन्तात् यदिति । अजन्तत्वादचो यदिति यत् ।

२८६० । ई च खनः ॥ ३।१।१११ ॥

दी—। चात् क्यप् । 'आदुगुणः' (६८) । खेयम् ।
'ई च' इति ऋस्वः सुपठः ।

The final (नकार) of खन is replaced by ईकार and क्यप् is added to it. Here ऋस्व ईकार might have better been read as there is no reason to increase the syllable by pronouncing the दीर्घ when the operation viz 'गुण' being the same in each case. N. B.—Nagesha however defends the दीर्घोच्चारण here.

मित—। ई चेति । खनः काप् प्रत्ययः स्यादीकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । ऋस्वः

मुपठः इति—एवं सावालाधवः स्यादिति भावः । न च फले भेद इति वाच्यम् ।
ह्रस्वपक्षेऽपि आदृगुणद्वयस्य निर्वाधत्वात् । नागेशस्तु 'ये विभाषा' इत्यत्र ये इत्यस्य
विषयसप्तमीत्वेऽपि जनादिसाहचर्येण यादिप्रत्ययोत्पत्तिपूर्वकाले नान्तस्यैवावविधानेन
अत्र तदप्राप्त्या नस्यत्वे आदृगुणेन रूपसिद्धिरिति भावः । एतत्कृशपरिहारायैव
दीर्घोच्चारणं कृतमिति तच्चेमित्याह ।

२८६१ । भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३१।११२ ॥

दी— । भृत्याः कर्मकराः भर्तव्या इत्यर्थः । क्रिया-
शब्दोऽयं न तु संज्ञा । 'समश्च बहुलम्' (वार्तिक) ।
संभृत्याः—सम्भार्याः । असंज्ञायामिव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् ।
'असंज्ञायाम् किम् ? भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं
भार्या बधूरिति । इह हि 'संज्ञायां समज—' (३२७६) इति
क्यप् भाव्यम् । संज्ञापयुंदासस्तु पुंसि चरितार्थः सत्यम् ।
विभर्त्तेभृ इति दीर्घान्तात् क्रादेर्वा ययत् । क्यप् तु भरतेरेव ।
'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया ।

क्यप् is added to भृज् (भरणे—भूदि) when a designation or
संज्ञा is not implied (by the derivative). Thus भृत्याः (तुक् by
'ह्रस्वस्य—') workmen i. e. those who are to be maintained.
Hence it is a verbal or क्रियावाचक word and not a designation.
'समश्च—'varttika—when सम् precedes and a designation is not
implied then क्यप् and णात् are optionally added to the root.
Thus संभृत्याः—सम्भार्याः । भार्याः (masc. base)—a class of particular
क्षत्रिय (and not wives) ; thus it is a संज्ञावचन and takes णात् । Then
how to derive the word 'भार्या' which is a संज्ञा of wife ? For here
(in संज्ञा and fem.) i. e. in the case of भृ (भृज्) there must

be क्यप् in the sense of a संज्ञा by the rule 'संज्ञायां समजनपदनिपत-
मनविदपुञ्जशीङ्भ्रजिणः' (3276) which (with क्यप्) gives भृत्या—wage
or a sort of treatment as in 'कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ
गर्भमर्मणि' (रघु—3. 12). Nor can it be argued that in that case
(i. e. in case of भृत्या as संज्ञा) the संज्ञापठुंदास or the utterance
of the term 'असंज्ञायाम्' in the rule 'भृजः—' is superfluous, as it
has got its importance in the masculine संज्ञावाचक word 'भार्याः'
above. Hence the word भार्या (fem.) has rather to be derived
from भृ (डुभृज्) read in लुहोत्यादि class or from भृ read in क्रादादि
(भृ भर्त्सने) with णत् attached to them and not क्यप् which is
restricted to भरति only i. e. to भृज् (भरणे भ्रादि) only by the
परिभाषा—'तदनुवन्धकग्रहणे—when an injunction is made with ref.
to a root having a particular अनुवन्ध then it is restricted to that
special root along with that particular अनुवन्ध or indicatory only,
and does not hold good when only other अनुवन्ध is added to the
same—(Hence भृज् alone is the sphere of application of क्यप्
and not डुभृज् also). N. B.—Acc. to भाष्य however we can
have भार्या (wife) from भृ (भरणे भ्रादि) also with णत् by "कृत्यलुटो
बहुलम्" &c.—(See Tika).

मित—। भृज इति । भरतेः संज्ञाभिन्नार्थे क्यप् स्यादित्यर्थः । भृत्या इति ।
'ह्रस्वस्य पिति—' (२८५८) इति तुक् । क्रियाशब्द इति—क्रियावाचकः शब्द
इत्यर्थः । 'समन्ध—' इति—वार्तिकमिदम्—सम्पूर्वाद् भरतेरसंज्ञायामेव क्यप्
बहुलं स्यात् । पक्षे णत् । तदाह—सम्भृत्याः सभार्या इति । अर्थः समानः ।
भार्या नाम इति—अत्र संज्ञावगमाद् भरतेर्णत् । अत्र भार्येति पुं वचनं न स्त्रीति
स्वयमेव वक्ष्यति 'संज्ञापठुंदासस्तु पुंसि चरितार्थ' इति । नन्वेवं स्वार्थवाची भार्या-
शब्दः कथं सिध्यति इत्याशङ्क्य आक्षिपति—अथ कथमिति । ॥ इति—संज्ञापक्षे

इत्यर्थः । ननु तर्हि 'असंज्ञायाम्' इति सूत्रे संज्ञापयुंदासो व्यर्थ इत्याशङ्क्य समाधत्ते—
 संज्ञापयुंदासस्त्विति—भार्या नाम चतुर्विधा इत्येत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षं प्रकल्प्य स्वाभिमतं
 प्रकटयति—सत्यमिति । सतप्रम्—'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्जीङ् भृञिणः'
 (३२७६) इति स्वधिकारोक्तसूत्रेण 'व्रजवजोर्भावे काप्' (३२७५) इत्यतः
 कवितानुक्त्यभावे एव भरते: संज्ञायां 'भृत्ता' इति चिकित्साविशेषादिवचनः स्त्रीशब्दो
 विधीयते । सतप्रमेवदमपि यत् संज्ञापयुंदासः पुंस्त्वेव चरितार्थः । तथापि बहुवचनिकः
 भार्याशब्दोऽपि न दुर्घटः—भौवादिकाद् भृञ् उत्तरं स्त्रियां ण्यतो आपाततः दुर्लभत्वेऽपि
 जुहोत्यादिकाद् 'डुभृञ्' इत्यतः क्रैयादिकाद्वा'भृ' इति दीर्घान्तस्य ण्यत्प्रत्ययस्य
 अवकाशसत्त्वात् । एवञ्च विभर्त्तौति विभ्रियत इति वा भार्या ण्यति स्त्रियाम् । एवं
 दीर्घपक्षे कर्मणि बाहुलकात् कर्तरि वा ण्यत् द्रष्टव्यः । नन्वेवं कावपि अनयोरिकतरात्
 स्यादिति चेत्—नेत्याह । काप् तु भरतेरेवेति । 'भृञ्भरणे' इति भ्रादरेवेत्यर्थः ।
 कुत इत्यत आह—तदनुबन्धकग्रहणे इति—यावदवयवकमनुबन्धमुपदिश्य किञ्चित्
 कार्यम् कुवचिद् धातौ विधीयते, तत् कार्यम् तावन्मात्रावयवानुबन्धविशेषे एवं धातौ
 विधीयते इति प्रत्येत्यम्, न तु तादृशानुबन्धविरहितेऽपि तत्र धातौ न तदधिकानुबन्ध-
 सहितेऽपि तत्र । अयमर्थः—'भृञः असंज्ञायाम्' इति भ्रादि 'भृञ्' इतीमसुच्चार्य
 कावविधानात् तत एव काप् भविष्यति न तु तदधिकानुबन्धविशिष्टाद् जुहोत्यादिः
 'डुभृञ्' इत्यतो नापि निरनुबन्धकात् क्रादिः 'भृ' इति दीर्घादिति ॥ मन्वेत्यञ्च
 वृत्तिकारमतेन व्याख्येतम् । तन्मते "संज्ञायां समज" इत्यत्र भावे इति न नियमः ।
 भाष्यकारस्तु "संज्ञायां समज—" इत्यत्र 'भावे इति वर्तते—भार्याशब्दस्तु कर्मसाधन
 एव" इत्याह । तथा च कौयटः—"भावग्रहणानुवर्तनात् कर्मणि कावभावात्
 ण्यैव भवति" । "अथवा कृत्यलुटो बहुलम् इत्येवमत्रापि ण्यद् भविष्यति" इत्यपि
 तत्र स्पष्टम् । एवं भाष्यमते भृ ण्यत् कर्मणि स्त्रियाम् संज्ञायाम्=भार्या ।

२८६२ । सृजेर्विभाषा ॥ ३११११३ ॥

दी— । सृजेः कच्चा स्वात्, पक्षे ण्यत् । सृज्यः ।

मित— । सृजेरिति । ऋदुपधत्वेन नित्यं कापि प्राप्तेऽयमारम्भः । सृज्यः
 काप्पक्षे किञ्चन गुणाभावे इदम् । ण्यत्पक्षे तु—

२८६३ । चजोः कु घिण्यतोः ॥ ७।३।५२ ॥

दी— । चस्य जस्य च कुत्वं स्याद् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । 'निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । तेनेह न— गर्ज्यम् । 'मृजेवृद्धिः' (२४७३) । मार्ग्यः ।

The चकार and the जकार in a root turn to कुत्वं i. e. become क and ग respectively when any affix dropping a घकार as also when the affix ण्यत् follows. 'निष्ठायाम—' varttika—This has to be said that this rule holds good in cases of such roots alone as are अनिट् in con. with निष्ठा (क्त क्तवत्). Thus गर्ज् being सेट् in निष्ठा (गजितम्—गर्जितवान्) we have गर्जांम् and not गर्ज्यम् in ण्यत् । मार्ग्यः—कुत्वं by this rule.

मित— । चजोरिति । अत्र चस्य घिति जस्य च ण्यति परे कुत्वमिति क्रमो न विवक्षितः । किन्तु उभयोरपि उभयस्मिन् प्रत्यये परे कुत्वमिति विवेकः इति कैयटहर्दत्तो । तदाह—चस्य जस्य चेति । अत्र 'तेन रक्तां रागादि'ति घञि जस्य कुत्वनिर्देशो ज्ञापकम् । 'कु' इत्यविभक्तिकोनिर्देशः । 'निष्ठायामनिट—' इति । वार्तिकमिदम्—निष्ठायामनिट एव धातोः कुत्वं नेतरस्येत्यर्थः । गर्ज्यमिति । निष्ठायां गर्जितम्—गर्जितवानिति इति सेट्त्वान्न कुत्वम् । अन्यत्सुगमम् ।

२८६४ । न्यङ्कादीनां च ॥ ७।३।५३ ॥

दी— । कुत्वं स्यात् । न्यङुः । 'नावञ्चेः' (उना १७) इत्युप्रत्ययः ।

मित— । न्यङ्गरिति मृगभेदः । ['कृष्णसाररुक्थङ्गुरङ्गुशम्बररोहिषा' इत्यमरः] । [न्यङु, मदगु, भृगु, दूरेपाक, फलेपाक, चण्डेपाक, दूरेपाका, फलेपाका, दूरेपाक, फलेपाक, वक्र, चक्र (तक्र), व्यतिषङ्ग, अनुषङ्ग, अवसर्ग, उपसर्ग, श्वापाक, मांसपाक (मासपाक) मूलपाक, कपोतपाक, उलूकपाक । संज्ञायां भिन्ननिदाधावदाघाघाः । न्ययोध, वीरुत्—इति न्यङ्कादिः] । एभ्यः कुत्वमित्यर्थः ।

२८६५ । राजसूय-सूर्य-मृषोद्य-रुच्य-कुप्य-कृष्टपचाव्यथ्याः

॥ ३।१।११४ ॥

दी—। एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽ-
भिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा—लतात्मकः सोमो राजा
स सूयते खण्ड्यते * अत्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद् दीर्घः ।
राजसूयः-राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि
क्यप् । निपातनादुत्वम् । यद्वा—‘षू’ प्रेरणे तुदादिः । सुवति
कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुट् । मृषोपपदाद् वदेः कर्मणि
नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नौऽयम् । ‘उच्छ्राय-
सौन्दर्यगुणा मृषोद्याः’ । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वं च
संज्ञायाम्—सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् ।
कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपचाः—कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि
कृष्टपाकाः । न व्यथते व्यथ्यः ।

These seven words (राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपचा, अव्यथ्य) are irregularly derived with क्यप् । राजसूय means a sacrifice which is to be performed by a king or क्षत्रिय by means of a sacrificial path or—a sacrifice wherein राजा—a kind of creeper or plant (सोम)—is churned and squeezed (distilled). In the latter sense we have क्यप् in the अधिकरणवाचा (राज + षु (सु) + क्यप्) whereas in the former we have कर्मणि क्यप्—the lengthening of उकार being in an irregular way (निपातनात्) for the rule ‘अकृत्-सार्त्त्वधातुकयोः’ (2298) does not apply here. The word falls in

* ‘कण्ड्यते’ इति तत्त्वबोधिनीधृतपाठः ।

the सूर्यचोदि class. सूर्य is derived either as सृ + काप् (कर्त्तरि) = सूर्य (सृ of अकार by निपातन) = सूर्य (the sun) दीर्घ by the rule 'हलि च' (354); or—as सू (सृ) to send forth) + काप् (कर्त्तरि) = सूर्य, the augment 'रुट्' having been prefixed to the affix (काप्) by this निपातन। सूषोद्य—is derived as सूषा + वद् + काप् (कर्मणि) and not यत् also by 'वदः सुप्'—(2854) so he says 'नित्यम्' (persistently). सम्प्रसारण by 'वचिस्वप्'—(2409). सूषोद्य means a false representation; hence an adjective and is thus used in any gender according as the noun it qualifies is masc, fem, or neut. 'उच्छ्राय'—false utterances represent the beauty of a bright i. e. fascinate the mind of the audience for the time being. रुच—रुच् + काप् and not णत् by 'रुहलोः'—(2872) which would give रोच् which is inadmissible. कुप्य—गुप् + काप्, ग being changed into क in the sense of संज्ञा by निपातन. It means a metal other than gold and silver Cp—'कुहन् अकुप्यं वसु वासवोपमः' (किरात—1st canto). In con. with णत्—गोप्यम् (secret). कृष्ट + पच् + काप् = कृष्टपचः—that which (a crop) grows (and matures) in a tilled field out of itself. Thus काप् is here कर्मकर्त्तरि. In the pure कर्मवाच्य, however, the form would have been कृष्टपाक्य with णत् कुल being effected by 'चजोः कु'—(2853). नज् + व्यथ् + काप् कर्त्तरि (by निपातन) = अव्यथ्यः he who is never pained.

मित—। राजसूयेति। अभिषवद्वारा इति—अत्राभिषवो नाम व्रतज्ञानम्। ['सुत्याऽभिषवः सवनार्चना' इत्यमरः]। अत्र पक्षे कर्मणि काप्। 'अकृतसार्वधातुकयोः' (२२२८) इत्यस्याप्राप्ते निपातनाद्दीर्घः। पक्षान्तरमाह—यदेति। खण्ड्यतेऽवेति। रसनित्यर्थं यावभिः सोमलतानां कुट्टनपूर्वकं सन्धानमभिषवः ['स्यात् सन्धानमभिषवः' इत्यमरः]। अत्र बाहुलकादधिकरणे काप् प्राग्वद्दीर्घः, पूर्वपक्षे राजसूय इति।

उत्तरपक्षे तु राजसूयमिति । कर्तरौति—वाङ्मलकात् । निपातनादुत्त्वमिति—गुणलभ्यस्य
अकारस्येत्यर्थः । ततो 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । अवाप्रतुष्यन् पचान्तरमाह—
यदेति—कापो रुडिति । निपातनादिति शेषः । नित्यं कर्षिति—'वदः सुपि—'
(२८५४) इति यतोऽपि प्राप्तौ निपातनात्तदपवादो नित्यं कर्षित्यर्थः । 'वचिस्वपि—'
(२४०९) इति सम्प्रसारणम् । विशेषनिघ्नोऽयमिति—विशेषप्राधान्येन विशेषण इति
यावत् ['अधीने निघ्न आयत्तः' इत्यमरः] । विशेषलिङ्गेनास्य लिङ्गनिष्पत्तिरित्यर्थः ।
उच्चायेति—उच्चायस्य उत्सृष्यस्य सौन्दर्यम् रमणीयता तस्यैव गुणाः येषां ते
(तादृशाः) मृषोद्याः मिथ्याभाषणानि भवन्तीति शेषः । मृषोक्तिर्हि क्षणेन सत्यत्वेन
प्रतीयमाना श्रोतृमानसं सुष्ठून्नतिमापादयति (परं क्षणान्तरेण 'पतनान्ताः
समुक्चयाः' इति नयेन गर्हितां गतिमाप्नोति) इति भावः । रोचतेरिति—रुच-
धातोर्ल्यर्थः । अत्र निपातनात् काप् । अन्यथा हलन्तत्वेन णात् स्यात् । रुचामिति
यथा 'कान्तं मनोरमं रुचाम्—' इत्यमरः । गुपेरादेरिति—गकारस्येत्यर्थः ।
संज्ञायामिति । तदेवाह—सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुपामिति । ['स्यात् कोशलहिरण्यश्च
हिरण्येण कृताकृते । तासां यदन्यत् तत् कुपाम्—' इत्यमरः] । "विजित्य यः
प्राज्यम् अवच्छेदुत्तरान् कुरुन् 'अकुपाम्' वसु वत्सरोपमः" इति किरातार्जुनीयम् ।
गोपामिति—णदन्तोऽयम् । लघुपञ्चगुणः । कर्मकर्तरौति । अतएवोक्तम्—स्वयमेव
पचन्ते इति । कृष्टे क्षेत्रे व्यापारान्तरं विना निष्पद्यन्ते इत्यर्थः । 'मुखेन लभ्या
दधतः कृषीवलैरकृष्टपचया इव शस्यसम्पदः—(किरात—१२) । शुद्धे लिङ्गि ।
कर्मवाच्ये णाति उपधाहञौ 'चजोः कु—' इति कुत्वमित्यर्थः । अव्यय्य इति—
निपातनात् काप् । वाङ्मलकात् कर्तव्येव ।

२८६६ । भिद्योद्धतौ नदे ॥ ३।१।११५ ॥

दी— । भिदेरुज्झिष क्यप् । उज्झिषत्वं च । भिनन्ति
कूलं भिद्यः । उज्झितुदकमुद्धतः । 'नदे' किम् ? भेत्ता ।
उज्झिता ।

मित—। भिदोद्गाविति । कर्तरि क्यवन्तावेतौ नदविशेषार्थे निपात्यते इत्यर्थः ।
उज्ज्वलं चेति—‘उज्ज्वलं उत्सर्गं’ इति तौदादिकोऽयं धातुः । तस्यभस्य धकार
इति भावः । ‘भलां जश् भशि’ इति जकारस्य दकारेण उद्गा इति । जलोच्छ्वास-
युतनदविशेष इत्यर्थः । भेचेति—अतोभयत्र कर्तरि ढजेव । ‘तोयदागम इवोद्गा-
भिययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम्’ (रघु ११।८) ।

२८६७ । पुष्यसिधौ नक्षत्रे ॥ ३।१।११६ ॥

दी—। अधिकरणे क्प्रविपात्यते । पुष्यन्तस्मिन्नर्थाः
पुष्यः । सिध्यन्तस्मिन् सिध्यः ।

मित—। पुष्यसिध्याविति । क्यवन्तावेव । पुष्यः सिध्यश्च नक्षत्रविशेषौ । पुष्यन्तीति—
जातकः पुष्कलार्थवान् भवतीत्यर्थः ।

२८६८ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ३।१।११७ ॥

दी—। पूङ्गोऽजिभ्यः क्प्र । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादि-
करणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधि-
विशेष इत्यर्थः * । पापमिति वा । जित्यो हलिः । वलेन कृष्टव्य
इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः । अन्यत्रतु—
विपव्यम् । विनीयम् । जेयम् ।

The words विपूय, विनीय and जित्य are irregularly formed with क्प्र when applied to मुञ्ज (a kind of grass), कल्क (squeezed drug or sin) and हलि (a furrow): विपूयः i. e. to be purified for making a rope etc....जित्य—i. e. to be drawn with force (for levelling what is ploughed by a furrow—a kind of thick plank).

* औषधिविशेष इति तत्त्वबोधिनीसम्मतः पाठः ।

मित—। विपूयेति। एते त्रयः क्रमेण मुञ्जकल्कहलिषु क्यवन्ता निपात्यन्ते। विपूयो मुञ्ज इति—दीर्घवृत्तविशेषो मुञ्जः। अन्यत्र यत्—विपव्यम् तक्रम्। शोधनीय-मित्यर्थः। विनीयः कल्क इति—कल्कशब्दस्यार्थमाह—पिष्ट औषधिविशेष इति। 'कल्कैः करिकाणां कृष्णाकालककशेरुभि'रिति वैदिके दर्शनात्। पापमिति वेति। ['तपो न कल्कोऽध्ययन् कल्कः' इत्युपक्रम्य 'तान्येव भावोपहतानि कल्कः' इति भारते दर्शनात्। 'कल्कोऽस्त्री शसनैनसोः' इत्यमरश्च]। य विनीयः शोधयितव्यइत्यर्थः। अन्यत्र यत्—“विनेया वधूः”। जित्यो हलिरिति—तत्र जित्यपदं व्याचष्टे हलनेति। हलिपदार्थमाह—कृष्टेति। हलकृष्टभूमिसमीकरणार्थमित्यर्थः। स्थूलकांष्ठमिति—['मद' इति भाषायाम्]। अन्यत्र यत्=जेषम् मनः ['अचोयत्' इति यत्]।

२८६८। प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥

दी—। 'कृन्दसीति वक्तव्यम्' (वार्तिक)। प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्।

The root गृह preceded by प्रति and अपि takes क्राप्, but adds the author of varttikas, it must be stated that it holds good with ref. to the vedas only and not in classical usage where णात् is due by 'चृहलोः—'.

मित—। प्रत्यपिभ्यामिति। ग्रहेः क्यविति शेषः। कृन्दसीति—वार्तिकमिदम्। वक्तव्यमिति वृत्तिकृता प्रचिन्तमित्याहुः। लोके त्विति—अत्र णादिति भावः।

२८७०। पदाखैरिवाह्यापक्षे षु च ॥ ३।१।११८ ॥

दी—। अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदम्। अखैरी परतन्त्रः। गृह्यकाः शुकाः। पञ्जरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। वाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना। ग्रामवहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्ग-निर्देशात् पुंनपुंसकयोर्न। पक्षे भव पक्ष्यः। दिगादित्वाद यत्। आयैर्गृह्यते आर्यगृह्यः। तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः।

The root गृह takes कप् provided the words or bases so derived signify पद (a word), अस्वैरी (dependent) बाह्या (keeping outside) and पक्ष्य (a sider or one who takes sides). अवगृह्यम् (अव + गृह + कप्) पदम्—means a word which requires separation from another or the whole, 'whereas प्रगृह्य' पदम् is a peculiar word which does not allow combination (सम्बि). Cp—'ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्'—100). स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् i. e. as the सूत्रकार reads 'बाह्या' a feminine form of बाह्य (outside) so we should have 'गृह्या' only and not गृह्यः and गृह्यम् also which indicate masc. and neuter respectively. The word पक्ष्य in the rule is derived as पक्षेभवः etc. तत्पक्षोचितः—i. e. siding with them. Cp—'तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुमनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्' (रघु—II. 33). and "गुणगृह्या वचने विपश्चितः"—Kirat II.

मित—। पदेति। पूर्वसूत्राद् गृहेरिति वर्तते—पद, अस्वैरिन्, बाह्या, पक्ष्य इत्येतेष्वर्थेषु गृहः कथयति सूत्रार्थः। अवगृह्यमिति—अवपूर्वाद् गृहः कप्। एवमन्वयः। अवग्रहो नाम समन्तादवाप्तरपदविभागः। [हित्वस्य पूर्वस्वच्छोऽवग्रहः—इत्यपि अत्र स्मर्त्तव्यम्] यत्पदं तमर्हति तदवगृह्यम्। प्रगृह्यमिति पदविशेषस्य संज्ञा। सन्ध्याभावज्ञापकमित्यर्थः। 'ईदृदेत्—' (१००) इत्यादौ यथा। अवोभयव कापि 'गृह्णिज्यावयव्यधि—' (२४१२) इति गृहः सम्प्रसारणम्। अस्वैरी = परतन्त्र इति। स्त्रीर्निरिति शैलमस्येति 'खाद्रीरिणि'रिति वृद्धिः। पराधीन इत्यर्थः। [स्वतस्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः—इत्यमरः]। बाह्यायामिति—वृद्धिर्नैवा बाह्या 'बहिषष्टिलोपो यञ् च'—इति वार्तिकाद् यञ्। टाप् स्त्रियाम्। स्त्रीलिङ्गान्तोऽयम्। तत्फलमाह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति। सूत्रे पक्ष्य इत्यस्ति। तद्वाच्ये पक्षे भव इत्यादिना। आर्यगृह्य इति—आर्यपक्षावलम्बीत्यर्थः। 'तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुमनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्। विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिद्धीरसत्त्वं निजगादस्मिन्'। (रघु २।३२) इत्यादि।

२८७१ । विभाषा कृषोः ॥ ३।१।१२० ॥

दी— । कप् स्यात् । कृत्यम् । वृथम् । पक्षे—

मित— । विभाषेति । कृषी नित्यं णाति वृषेस्तु ऋदुपधत्वान्नित्यं कापि प्राप्ते
अयमारम्भः । पक्षे इति—वक्ष्यमाणो णादित्यर्थः ।

२८७२ । ऋहलोर्णप्रत् ॥ ३।१।१२४ ॥

दी— । ऋवर्णान्तादलन्ताच्च धातोर्णप्रत् स्यात् । कार्यम् ।
वर्धम् ।

मित— । ऋहलोरिति—पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदन्तविधिसंदाह—ऋवर्णान्तादिति ।
कार्यमिति—“अचो जि णति” इति वृद्धिः । वर्धमिति । लघूपधत्वात् गुणः ।

२८७३ । युग्यं च पत्रे ॥ ३।१।१२१ ॥

दी— । पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र कप् कुल्वं च
निपात्यते ।

The word युग्य implying (connection with) a conveyance is formed irregularly with कप् added to the root युज् which gets कुल्व (ग) for its अकार by निपातन । But योग्यम् with ख्यत् (and कुल्व by “चजोः”), and योज्यम् with णिच् and यत् or with कुत्वाभाव in णप्रत् by “ण्य आवश्यक” । युग्यः—fit to be yoked.

मित— । युग्यमिति । युजः कप् कुल्वं च निपात्यते वाहनं चेद् गम्यत इत्यर्थः ।
पतन्ति गच्छन्तन्त्यनेनेति पत्रं वाहनम् । ‘दाक्षीशस—’ इति करणे घृन् । युग्यइति ।
योक्तव्य इत्यर्थः । णाति योज्यम् अपि च (अर्थविशेषे) योज्यम् ।

२८७४ । अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३।१।१२२ ॥

दी— । अमोषपदाद्विसेरधिकरणे ख्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको
ऋषस्व निपात्यते । अमासह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कविमावस्या—

अमावास्या ॥ 'ऋहलोर्णत्' (२८७२) । 'चजोः—' (२८६३)
इति कुत्वम् । पाक्यम् । 'पाणि सृजेर्णद्वाच्यः' (वार्तिक) ।
ऋदुपधलक्षणस्य कप्रपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या
रज्जुः । 'समवपूर्वाच्च' (वार्तिक)—समवसर्ग्या ।

The word अमावस्य or अमावास्या is optionally formed with ण्यत् added to वस् preceded by अमा, in the अधिकरणवाचा and the optional ऋस् is an irregular result after the lengthening (due to णत्). Thus अमावास्या—अमावस्या a date (तिथि) on which the sun and the moon sit rest side by side (अमा) i. e. parallel to each other ऋहलोर्णत्—[N. B.—The arrangement of the rule here is vicious as is evident from Dikshita's Praudhamanorama where we find that the serial order of अष्टाध्यायी has been strictly pursued, the rule 'ऋहलोर्णत्' being read after 'विभाषा कृष्णोः (२८७१) so as to show the application of णत् when कप्र् is wanting ; but not explained and numbered. In this arrangement—which is preferable—the number of 'ऋहलोः—' should have been '२८७४ together with the explanation or वृत्ति thereof, and not २८७२ with the same as we find here. Thus the proper arrangement is as follows—

२८७१. 'विभाषा—(सू) ऋहलोः—वर्धम् (without वृत्ति) ।

२८७२. युग्यं च—(सू) ... निपात्यते (वृत्ति) ।

२८७३. "अमा—(सू) ... अमावस्या (वृत्ति) ।

२८७४. 'ऋहलोः—(सू) ... समवसर्ग्या (with वृत्ति) ।

'पाणि सृजोः—Varttika—सृज preceded by the word पाणि (hand) takes णत् which thus supersedes कप्र् which was due to the root

(सृज) being ऋदुपध । समव etc another vartika—add 'सृजेर्णप्रत' to it and the meaning is clear.

मित—। अभावस्यदिति । 'अभावस्य' इति वक्तव्ये 'अभावस्यत्' इति तकारोच्चारणपूर्वकनिर्देशः । कप्रप्रकरणप्राप्तस्यापि सम्प्रसारणाभावनिपातन—शङ्का-
वारणायैति नागेशः । तत्र हे निपातने—अधिकरणवाचेन गणत् पाचिको ऋस्यश्च ।
तदेवाह—अमोपपदादित्यादिना । अमेत्यस्यार्थमाह—अमासहेति । समान्तरालत्वेनेति
यावत् । चन्द्रार्काचिति चन्द्रसूर्यौ । 'अभावस्या त्वाभावास्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः'
इत्यमरः ।'

ऋहलोर्थ्यदिति । अत्रेदमवधेयम् । मनोरमायां तावद् 'विभाषा कृष्टयोः'
(२८७१) इत्यत्र पाचिकप्रयोगप्रदर्शनरूपेण 'ऋऽलोर्णप्रत' इति केवलं सोदाहरणं
पठितं न तु व्याख्यातम् । किञ्चाष्टाध्यायीसूत्रक्रमेणैव तत् (सूत्रम्) 'अभावस्यदन्य-
तरस्याम्' (२८७४) इत्यस्मादूर्द्धमेव पठितं व्याख्यातञ्च । स एव क्रमो ज्यायान्
सम्यक् च । प्रयोजनाभावे क्रमभङ्गस्यानीचित्यात् । एवञ्च 'ऋहलो—'रित्यस्य
(२४७४) इत्येव कौमुदीक्रमेण भाव्यम् इति आङ्ग्लव्याख्यायां दर्शितम् ।
पाणाविति—वार्तिकमिदम् । पाण्युपपदात् सृजिष्येदित्यर्थः । ऋदुपधलक्षणस्येति ।
'ऋदुपधात्—' (२८५६) इति प्राप्तभ्येत्यर्थः । पाणिसर्गेप्रति—चजोरिति कुत्वम् ।
समवपूर्वाच्चेति—वार्तिकान्तरम् । सृजेर्णप्रदिति शेषः । कुत्वं प्राग्बत् ।

२८७५ । न क्वादेः ॥ ७।३।५६ ॥

दी—। क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्जप्रम् । वार्तिक-
कारस्तु 'चजोः—' (२८६३) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति
पूरयित्वा 'न क्वादेः' (२८७५) इत्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन
अजि-तर्जि प्रभृतीनां न कुत्वम्, निष्ठायां सेट्वात् । युचुलुचु
प्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि
विपरीतं प्राप्तं तथापि 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' ।

Roots beginning with कवर्ग do not get कुल i. e. ककार and गकार for the चकार or जकार lying in themselves. Thus गर्जम् (गर्जणात्) । The varttikakara (Katyayana) however, filling up the rule चजोःकु—(2863) with the words 'निष्ठायामनिटः' (which see ante.) rejected the rule 'न क्वादेः' (2875). It is for this reason that the roots अर्जि, तर्जि etc. (although not falling under क्वादि class yet) get no कुल due to their being सेट or being allowed to have इट् in निष्ठा (क्त + क्तवत्) and thus having satisfied the conditions of the varttika 'निष्ठायामनिटः' ; whereas roots like गुच्, गुचु etc get कुल despite their being क्वादिव and thus having been under the prohibitory rule 'न क्वादेः' (2875). Thus although the operations suggested herein goes against what is intended by the rule 'न क्वादेः' yet the varttika 'निष्ठायामनिटः' has to be given preference to the same (न क्वादेः) on the strength of the परिभाषा 'यथोत्तरम्—' which means that 'In a line of contention among the saints the authority rests on the last or subsequent one i. e. in a controversy between the सूत्रकार and the वार्तिककार and the भाष्यकार the last one (भाष्यकार) should be taken as the final authority whereas in a controversial point between any two of them the subsequent one must be given the lead. Thus in the above case the varttika is to be preferred to the rule.

मित—। न क्वादेरिति । कु + आदेरितिच्छेदः । कवर्गीयादेर्धातेरित्यर्थः । गर्जमिति—एतत् परे चजोरिति कुलं न । 'निष्ठायामनिट' इति वार्तिकेणाप्येतत् सिध्यति । निष्ठायां गर्जोः सेट्त्वात् इति प्रागुक्तम् । अत्र वार्तिककृद्वाचनमेव ज्याय इत्याह—वार्तिककारस्त्विति । तेनेति—क्वादिवभावेनाव सूत्रमते यद्यपि कुलं प्राप्तं तथापि निष्ठायां सेट्त्वाद् वार्तिकमते तन्नैत्याह—निष्ठायां सेट्त्वादिति । सूत्र-

वार्तिकविरोधान्तरमाह—युचुग्लुञ्च प्रभृतीनाम् इति । निष्ठायामनित्वाद्
वार्तिकमते कुत्वस्य वाधविरहादिति भावः । नग्वेवं सूत्रविरुद्धं कथमुदाह्रियत
इत्यत आह—यद्योत्तरम् इति—परिभाषियम् । तथा च मुनिवयविरोधस्थले
परमपरवर्तिनः पतञ्जलिरेव मुनेर्वचनं प्रामाण्यम् भवति । [प्रमाणमेव प्रामाण्यम्
स्वार्थे ष्यञ्] । तथा तदेतद्वयविरोधस्थले कालसंख्यया अर्वाकृतरस्य द्वितीयस्यैव
वचनं प्रमाणं भवतीत्येवंविधवैयाकरणाशयत्वाद्न सूत्रकृन्मतमुदस्य वार्तिककृन्मत-
मेवालम्बनीयमिति सूत्रविरोधोऽपि सोढव्य इति भावः ।

२८७६ । अजिब्रज्योश्च ॥ ७।३।६० ॥

दी— । न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ।

मितं— । अजिब्रज्योश्चेति । स्पष्टम् । ‘अज गतिक्षेपण्योः’ इत्यतो घञि
‘चजोः—’ इति कुत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः । ‘अजे-व्यञ्चजपोः’ (२८६९) इति
घञि वीभावप्रतिषेधः ।

२८७७ । भुजनुजौ पाणुपतापयोः ॥ ७।३।६१ ॥

दी— । एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽण्येनेति भुजः पाणिः ।
‘हलश्च’ (३३००) इति घञ् । न्युवजन्तप्रस्मिन्निति न्युवजः ।
उपतापो रोगः । ‘पाणुपतापयोः’ किम् ? भोगः । समुद्रः ।

The words भुज and न्युज are irregularly formed (with घञ्)
in the senses of hand and a kind of disease (respectively)
without कुत्व of the जकारs thereof. Otherwise the forms
with the self-same affix are भोगः and समुद्रः (a basket).

मित— । भुजति । उपतापो रोगः । ‘स्त्रीर्युजा चोपतापो व्याधिगदामथाः’
इत्यमरः । एतयोरर्थे घञि कुत्ववर्जमेतौ निपात्येत इत्यर्थः । न्युज इति—उज
आजवे इति धातुः । न्यजन्तीति—‘चेष्टारहिता अवाङ्मुखाः शेरत’ इत्यर्थ

इति नागेशः । अन्यत्र गुणकुले भवत इत्याह । समुद्गः इति । ['समुद्गकः
सम्पुटकः' इत्यमरः] ।

२८७८ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ७।३।६२ ॥

दी— । एत। निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः ।
त्रयोऽनुयाजाः । 'यज्ञाङ्गे' किम् ? प्रयागः । अनुयागः ।

प्रयाजस and अनुयाजस denote the part at a sacrifice.

मित— । प्रयाजिति । स्पष्टं मूलं । अत्रापि घञ् कुलनिषेधश्च ।

२८७९ । वच्चेर्गतौ ॥ ७।३।६३ ॥

दी— । कुलं न । वच्चग्रम् । 'गतौ' किम् ? वच्चग्रम्
काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ।

Eng—Easy.

मित— । वच्चेरिति । स्पष्टम् । 'वच्च गतौ' घातुः ।

२८८० । ओक उचः के ॥ ७।३।६४ ॥

दी— । उचेर्गुणकुले निपात्यते के परे । ओकः
शकुन्तल्लषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदात्तार्थ-
मिदम् ।

The root उच (समवाये) gets गुण and कुल in an irregular way when the affix क ('by 'इगुपधञाप्रोकिरः कः' 2893) follows—ओकः— a bird or a Shudra. घञ् also gives ओकः but that is आद्यादात्त whereas the affix क makes it अन्तोदात्त ।

मित— । ओक इति । उच समवाये दिवादिः । इगुपधलक्षण इति ।
'इगुपधञाप्रोकिरः कः' (२८९३) इत्यत इत्यर्थः, घञा सिद्धे गुणे, 'चञोः—'

(२८६३) इति कुत्वे चेत्यर्थः । परं 'जित्वा देनित्यम्' इत्याद्युदात्तः स्यादिति आह—
अन्तोदात्तार्थमिदमिति ।

२८८१ । एष आवश्यको ॥ ७।३।६५ ॥

दी— । कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ।

Any root ending in च etc does not get कुत्वं when ण्य i. e. णात् follows provided the base implies expediency or necessity. Thus अवश्यपाच्यम् । We may as well say पाच्यम् to convey the same sense as the application of अवश्य or its synonym is not imperative.

मित— । ण्य इति । 'आवश्यकोधमर्णयोर्णिनिः' (३३११) इत्यत 'आवश्यक' इत्यनुवर्तमाने 'कृत्याश्च' (३३१२) इति णात् । एष इति णातो ग्राहकः । कुत्वं नेति—
चजोरिति प्राप्तं कुत्वं नेत्यर्थः । अवश्यपाच्यम् इति । आवश्यकार्थावाची शब्दः
प्रयोज्य एवेति नास्ति नियमः । तेन तथाविधार्थस्य गम्यानुमानत्वेऽपि स्यादेव = पाच्यम् ।
शोच्यम् । अशोच्यम् ॥ "अशोच्यान् अन्वशोचस्त्वम्" (भगवद्गीता) इत्यादौ तु
शोचितुर्महाः शोच्याः न तथा अशोच्या इत्येवं व्याख्यानन्तु सूत्रमते न सिध्यति ।
'अहे कृत्यलक्ष्य' (२८८२२) इति णाति 'चजोः—' (२८६३) इति कुत्वप्रसङ्गात् ।
वार्तिकमते तु सिध्यत्येव 'निष्ठायमनिटः' इत्युक्तेस्तत्र शोचतेः सिट्त्वाच्च । आवश्यको ण्य
तु "शोच्यः" सिध्यत्येव ।

२८८२ । यजयाचरुचप्रवर्च्चश्च ॥ ७।३।६६ ॥

दी— । एषे कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् ।
प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच्—अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव
आपकात्पठ्यत् । 'त्यजेश्च' (वार्तिक)—त्याज्यम् । 'त्यजि-
पूज्योश्च' इति काशिका । तत्र पूज्यं हणं चिन्तयम् । भाष्यानुक्त-
त्वात् । 'एषत् प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानम्' इति हि भाष्यम् ।

The final of the roots यज्, याच्, रुच्, प्रबच् and ऋच् does not get कुल (directed by चजोः—' 2863) when ण्य or णत् follows. Thus याज्यम् etc. ऋदुपधत्वेऽपि i. e. due to this it would get कप् by the rule 'ऋदुपधाच्च—' (2856). 'त्यजेश्च'—Varttika. त्यज् also takes ण्यः । The rest is easy.

मित—। यजयाचेति । यज्, याच्, रुच्, प्रबच्, ऋच् इति ण्य परे कुलं न । ण्य इति ण्यतोयाहकम् इत्युक्तं प्राक् । अर्चमिति । ऋच् इत्यस्य ऋकरोपधत्वेन 'ऋदुपधाच्चात्पिचृतेः' (२८५४) इति कापि एव तस्मात् प्राप्ते आह—ऋदुपधत्वेऽप्यत एवेति । अस्मादेव सूवादित्यर्थः । 'त्यजेश्च' इति—वार्तिकमिदमिति तच्च बोधिनी । क्वचिद् वार्तिकत्वेनास्योक्तेर्यो न दृश्यते । त्यजेरपि ण्य परे कुलं नेत्यर्थः । चिन्त्यमिति—अत्र भाष्यमेव मूलमित्याह—भाष्यानुक्तत्वादित्यादि ।

२८८३ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ७।३।६८ ॥

दी—। वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु—वाक्यम् ।

The final of वच् does not get कुल even when ण्य follows provided the derivative does not denote a designation of words.

मित—। वच इति । ण्य परे कुलं न भवति शब्दसंज्ञावर्जयित्वेत्यर्थः तदाह—शब्दाख्यायांत्विति—चजोरित्येतेनेत्यर्थः ।

२८८४ । प्रयोज्यनियोज्यौ शकार्थे ॥ ७।३।६८ ॥

दी—। प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्योभूत्यः ।

The words प्रयोज्य and नियोज्य are irregularly framed with ण्य but without कुल in the sense of propriety or fitness.

मित—। प्रयोज्यनियोज्याविति । ण्य परे कुलाभाविन निपात्यौ शक्यता चेद्गम्यत इत्यर्थः ।

२८८५ । भोज्यं भक्ष्ये ॥ ७।३।६८ ॥

दी—। भोग्यमन्यत् । 'णत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिक-
वलात् स्वीकार्यः । दाभ्यः ।

भोज्य in the sense of भक्ष्य or edible is formed with ण्यत् but without कुल । भोगम्—fit to be enjoyed. 'ण्यत्प्रकरणे लपिदभि—' Varttika. The varttika sanctions णत् to लप् and दम् where यत् was due by the rule 'पोरदुपधात्' (2844).

मित—। भोज्यमिति । भक्ष्यार्थे भुजेर्ण्यत् कुलाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । तदाह—भोगमन्यदिति । 'णत्प्रकरणे लपिदभि—' इति—वार्तिकमिदम् । 'पोरदुपधात्' (१८४४) इति सूत्रमते लपिदभ्योर्णप्रदपवादे यति प्राप्तेऽनेन वार्तिकेन णदेव न यत् । 'यथोत्तरम्—' इति न्यायात् ।

२८८६ । ओरावश्यके ॥ ३।१।१२५ ॥

दी—। उवर्णान्ताद् धातोर्ण्यत् स्यादवश्यभावेद्योत्ये ।
लाव्यम् । पाव्यम् ।

An उकारान्त root takes णत् when indispensability is implied. ल् + णत् = लाव्यम् etc. Here in both the cases वृद्धि takes effect by 'अचो जिणति' (254) and आव् by 'वान्तिधि—' (६३).

मित—। ओरिति । 'उ' इत्यस्य यस्या रूपम् । पञ्चम्यार्थे षष्ठी । तदन्त-
विधिसंदाह—उवर्णान्ताद्धातोरेति । लाव्यमिति—लुनात्तेर्ण्यत् । 'अचो जिणति'
(२५४) इति वृद्धिः । 'वान्ति धिप्रत्यये' (६३) इत्यावादेशः ।

२८८७ । आसुयुवपिरपितपिचमश्च ॥ ३।१।१२६ ॥

दी—। 'षुज्'—आसाव्यम् । 'यु मिश्रण'—याव्यम् ।
वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम्* ।

णत् is added after सु preceded by आङ्, यु, वप् ; रप्, तप् and चम् (which is almost always used with आङ्). आसाव्यम्—fit to be bathed (षुज् = to bathe is the root here). वृद्धि and आवादेश as before. वाप्यम् etc with वृद्धि only by 'अत उपधायाः' (2282)

मित—। आस्विति । आ—सु, यु वपि, रपि, तपि, चम् एषां समाहारवृद्ध्यात् पञ्चभ्येकवचनम् । एभ्यो णादित्यर्थः । आसाव्यमिति—अत षुज् अभिषवे इत्यस्यैव ग्रहणम् न तु षु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्य । वृद्ध्यावादेशौ प्राग्वत् । वाप्यमित्यादौ 'अत उपधायाः' (२२८२) इति वृद्धिः । आङ्पूर्वस्यैव चमिः प्रायिकत्वात् आचाम्यमिति पाठ्यम् । अन्यथा वृद्धि दुर्लभेति शब्देन्दुशेखरकाराः ।

२८८८ । आनाय्योऽनित्ये ॥ ३।१।१२६ ॥

दी—। आङ्पूर्वान्नयतेर्णप्रदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । सहि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनीयोऽन्यः घटादिः । वैश्रकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ।

The addition of णत् and आयादेश etc is irregularly enjoined to नी prefixed with आङ् । 'दक्षिणाग्निः—' This a Varttika. This is right only when it applies to a particular phase of fire called दक्षिणाग्निः । [There are three phases or subdivisions

* अत 'चाम्यम्' इति तच्चाधिनी । अपपाठभूतम् । प्रायेणाङ्पूर्वस्यैव सर्वत्र प्रयोगदर्शनाद् वृद्धेरनुपपत्तेश्च ।

of fire such as दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि and आहवनीयाग्नि [Cp—‘दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयौ तयोऽग्नयः’—Amara]. For it (दक्षिणाग्नि) is fetched from आहवनीय and is also momentary due to its burning for a moment. आनेयः etc easy (this is with यत् by ‘अचोयत्’) ।

मित—। आनाय्य इति । अर्थमाह-आङ्पूर्वादिति । दक्षिणाग्निविशेषे इति—
कार्तिकमिदम् । न त्वन्यत्रे त्वेकारार्थः । तस्य अनित्यत्वं दर्शयति—स ह्येत्यादिना ।
दक्षिणादास्त्रयोऽग्नयः । ‘दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ तयोऽग्नयः । अग्निवयमिदं
वेता—’ इत्यमरः । आनेय इति—अत्र ‘अचो यत्’ (२८४२) इति यत् ।
‘सार्वाधातुकार्द्ध—’ (२१६८) इति गुणः ।

२८८८ । प्रणाय्योऽसंमती ॥ ३।१।१२८ ॥

दी—। संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा
भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः ।
प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ।

The word प्रणाय्य in the sense of असंमति is irregularly
formed with णात् and आयादेशः । असंमति means one whose
actions deserve apathy or displeasure such as a thief or one
who is indiffetent to pleasure and pain such as a disciple
(अन्तेवासी) ।

मित—। प्रणाय्य इति । असंमतौ गम्यायां णादावादेशाभ्यां प्रणाय्यशब्दो
निपात्यते । असंमताविति बहुव्रीहिः । नास्ति संमतिर्यत्र तत्रेत्यर्थः । संमति-
शब्दो द्वयर्थस्तदाह—संमतिरित्यादिना । अन्तेवासीति शिष्यः । प्रणेय इति अत्र यद्गुणौ ।

२८८९ । पाय्यसान्नाय्यनिकायधाय्या मानहृविर्निवास-
सामिधेनीषु ॥ ३।१।१२९ ॥

दी—। मौयतेऽनेन पाय्यं मानम् । णात् धात्वादेः पत्वञ्च ।
‘आतो युक्—’ (२७६१) इति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थ-

मग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । णदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे णत् आय् धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ।

These four vedic words पाय्य, सान्नाय्य, निकाय्य and धाय्य are irregularly formed with णत् in the senses of मान (measure) हविः (i. e. curd or milk but not ghee) निवास (a granary for paddy etc.) and सामिधेनी (i. e. a Rik meant for the acceptance of faggot, समित्). Thus पाय्यम् = मा + णत् (निपातने) = पायुक् णत् by 'आती—' (2761) = पाय्यम्—युक् retains य only. Elsewhere मेयम् (मा + यत्) । सान्नाय्यम् = सम् + नौ + णत् (कर्मणि) = सन्नी य = सान्नाय् य by निपातन । निकाय्य = नि + चि + णत् (अधिकरणे) = निकाय् य etc, by निपातन । Similary धाय्या ।

मित—। पाय्यति । चत्वार एते णत्प्रत्ययान्ताश्चतुर्षु मानादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते । मीयतेऽनेन इति माङ् माने इत्यस्मात् करणे णदित्यर्थः । धात्वादेरिति—मस्थाने इत्यर्थः । हविर्विशेष इति—'ऐन्द्रं दध्यमावस्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽमावस्यायाम्' इति दधिपयोर्हप इत्यर्थः । सम् + नौ णदिति स्थिति—समो दीर्घ उपाधाया धातोरीकारस्यायादेशश्च । निवास इति—धान्याद्याहरणसाधनकुशलादिरित्यर्थः । धीयतेऽनयेति—अव करणे णत् । सामिधेनी नाम समिदाधानार्था ऋग्विशेषा । तदाह—धाय्या ऋगिति ।

२८८१ । क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाययौ ॥ ३११३० ॥

दी—। कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाययः ।

When a sacrifice is implied, the words कुण्डपाय्य and सञ्चायय

are irregularly found with णात् in the अधिकरण and कर्मवाच्य respectively—कुण्डपाय—a sacrifice where Soma (juice) is drunk with a spoon (कुण्डेन)। सञ्चाय—a kind of sacrifice.

मित—। क्रताविति। क्रतौ गमेर कुण्डपायसञ्चायशब्दौ णात्प्रत्ययान्तौ निपात्यते इत्यर्थः। कुण्डेनेति—अत्र तृतीयान्ते उपपदे अधिकरणे णादायादेशश्च निपात्यते। आतो युगिति युक्। [अत्र 'यदयुगा'विति तत्त्वबोधिनीकारो वक्षाम। णात् एव प्रकृतत्वादित्यलम्]। कुण्डमिति—सोमपानसाधनम्। तथाच श्रुतिः 'यदात्मरूपचमसैर्भक्षयन्ति तदेषां कुण्डम्' इति। सञ्चाय्योऽपि क्रतुविशेषः। अत्र सम्पूर्वाच्च चिधातोः कर्मणि णात्।

२८८२। अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ ३१।१३१ ॥

दी—। अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः! अन्यत्र तु परिचयम्। उपचयम्। संवाह्यम्।

Here अग्नि means the particular spot for holding fire. When this spot is meant परिचाय्य, उपचाय्य and समूह्य are irregularly formed with णात्, otherwise परिचय etc with यत्। यत् gives परिचयम् etc.

मित—। अग्नाविति। अग्निरिह न पावकः। किन्तु तद्धारणार्थम् इष्टकाचयनेन निर्मितस्थलविशेषः। तस्मिन्नर्थे गमेर णात्प्रत्ययान्ता एते निपात्यन्ते। तदाह—अग्निधारणार्थे इति। परिचाय्योपचाय्यौ—अतोभयत्र चिञो णादायादेशश्च प्राग्वत्। समूह्य इत्यत्र तु संपूर्वाद् बह्वर्थात्। अत्र सम्प्रसारणं दीर्घश्च निपात्यते। अन्यत्र लिति स्पष्टम्।

२८८३। चित्याग्निचित्ये च ॥ ३१।१३२ ॥

दी—। चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः। अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥ 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृतायस्य' (२५१७)—त्वया मन्तव्यम्।

गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा वाधा मा भूदिति पुनः
 कृतप्रविधिः 'स्त्राधिकारादूर्ध्वं' वाऽसरूपविधिः क्वचिन्न' इति
 ज्ञापयति । तेन 'क्व—लुपट् तुमुन्-खलर्थेषु न—' इति सिद्धम् ॥
 "अर्हे कृत्यट् चश्च" (२४२२)—स्तोतुमर्हः स्तुतयः—स्तुतिकर्म ।
 स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा वाधा मा भूदिति कृतप्रवचोर्विधिः ।

The words चित् and अग्निचित् are irregularly formed with णात् and तुक्. Thus चौयते etc.—कर्मणि णात्, तुगागमः but no वृद्धिः ।
 अग्नेः चयनम् = अग्निचित्वा—भाविण्यत् in connection with the उपपद अग्नि
 in the genitive. Feminine by usage—it means the lighting of
 fire. 'प्रैषा—' (2817)—This is explained under 'लकारार्थनिर्णयः' and
 has been cited here to illustrate the कृत्य—part. त्वया गन्तव्यम्
 etc—(पक्षे) त्वं गच्छ etc. इह लोटा वाधा मा भूत् etc—By the rule or
 rather परिभाषा 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (2830) a dissimilar and particular
 affix (असरूपः अपवादप्रत्ययः) dealt with beyond स्त्राधिकार should not
 usually interfere with the general one. The rule 'प्रैषातिस्मर्ग—'
 (2877—3. 3. 163), therefore, which does not fall under the
 purview of स्त्राधिकार—(which ends with 'कृत्यल्युटो बहुलम्'—3.3.113)
 would, without the mention of 'कृत्या' therein, provide for
 the कृत्य affixes also along with लोट् । But Still from this behaviour
 on the part of the Sutrakara it is evident that the application
 of वासरूपविधि in post—स्त्राधिकार rules was due here and to
 avoid that he mentions कृत्या in the sūtra suggesting thereby
 that in rules beyond स्त्राधिकार, वासरूपविधि also will sometimes
 hold good, but not always i. e. will not hold good at least,
 with reference to some particular cases. Thus वासरूपविधि

does not apply in such cases as क्त ('नपुंसके भावे क्तः'—3.3.154), ल्युट् ('ल्युट् च'—3.3.115), तुमुन् ('समानकर्तृकेषु'—3.3.158) and खलर्थप्रत्यय ('ईषद्-सुप्'—3.3.126) etc. लिङ् बाधा माभूत् etc—here also owing to inclusion of कृत्यान्वः in the rule the वासरूपविधि does not apply and so लिङ् would not forbid कृत्य affixes & टच् (for reasons see above).

मित—। चित्येति । चित्यश्च अग्निचित्या चेति इहः । एतौ ण्यत्प्रत्ययतुगागम-
वृद्धभावेन पाल्येते इत्यर्थः । अग्निचित्येत्यत्र स्त्रीत्वं लोकाद्व्रज्जाहृत्येतिवत् । प्रैषेति—
व्याख्यातमिदं सूत्रं लकारार्थनिर्णयप्रकरणे । तत्र लोटि प्रयोगो दर्शित इह तु कृत्यांश्च
प्रयोगदर्शनार्थमुपन्यासः । तदाह—त्वयागन्तव्यमित्यादि । पक्षे यथाप्राप्तं लोट्—
त्वं गच्छेति ॥ ननु प्रैषातिसर्गसूत्रे 'कृत्यांश्चे'ति कृत्यविधिर्निरर्थः । कुत इति चेदुच्यते—
'वाऽसरूपस्त्रिधा' (२८३०—३।१।६४) इति हि स्त्राधिकारात् पूर्वान् विधीन् यान्ति
नतु तदन्तरस्थान् न वा तदुत्तरान् । तथाच भाष्यम् 'स्त्राधिकारात् प्राक् वाऽसरूपविधिर्नतु
तत् ऊर्ध्वम्' इति । 'प्रैषातिसर्गः' इति सूत्रञ्च स्त्राधिकारादूर्ध्वमष्टाध्यायमुपन्यस्तम्
(३।३।६३) । एवञ्च तत्र वाऽसरूपविधेः प्रसङ्गाभावात् लोटा कृत्यानां बाधः सर्वथा
न भवत्येवेति—प्रैषातिसूत्रे कृत्यांश्चो व्यर्थ एवेत्येवं प्राप्ते तस्य सार्थकताम्
आह—इह लोट्प्राप्त आसीत् तेन लोटा बाधा सा भूदिति—कृत्यग्रहणमिति शेषः ।
इतिस्थिते पुनः—कृत्यग्रहणं कचिन्नेति ज्ञापयतीति । तदेवोदाहृत्य दर्शयति—
तेनेति—तथाच 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) इति भावे क्तप्रत्ययविषये हसितम्
इत्यादौ 'ल्युट् च' (३।३।११४) इति भावे ल्युटि हसनम् इत्यादापिच भावे इति घञ् क्त
(अत्र 'भावे' इति 'नपुंसके'— इति सूत्रद्वयं द्रष्टव्यम् नेतरत्) । तथा 'समानकर्तृकेषु
तुमुन्' (३।३।१५८) इत्यत्र इच्छार्थे सत्यपि (भोक्तुम् इच्छति इति यथा)
'इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ' (३।३।१५७) इति लोट् न । लिङ् तु भवत्येव—(भोक्तु-
मिच्छेत्)—'समानकर्तृकेषु तुमुन् लिङ् चेति' वचनात् । तथा 'ईषद्-सुप्' (३।३।१२६) इति खल्
तु न । लिङ् बाधा सा भूदिति—कृत्यद्वयोरिति शेषः । 'लिङ् यदि' (३।३।१२६)

३।३।१६८) इत्यव्ययकारिण लिङोऽनुकर्षणाल्लिङोऽत्युक्तम् । अत्र यद् वक्तव्यम् तदत्रैव सूत्रे प्रेषातिस्मर्य— इत्यव्युक्तम् ।

२८८४ । भव्यगीयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापातया वा ॥ ३।४।६८ ॥

दौ— एते कृतग्रान्ताः कर्तरि वा निपातयन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात् कर्मणि, अकर्मकात् भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गीयः—साम्नामयम् । गीयं सामानेन वेत्यादि ॥ 'शक्ति लिङ् च' (२८२२) । चात् कृतयाः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो, वाह्यः । लिङ्वा वाधा मा भूदिति कृतयोक्तिः । लाघवादनैनैव ज्ञापनसम्भवे प्रेषादिसूत्रे 'कृत्याश्च' इति सुत्रजम् । अहं कृत्यचोर्ग्रहणं च ।

॥ इति कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ॥

These words viz भव्य, गीय, प्रवचनीय, उपस्थानीय, जन्य, आप्लाव्य and आपात्य are optionally formed in an irregular way with कृत्य affixes यत् etc.—in the कर्तृवाच्य । In the alternative case we will have यत् etc in the कर्मवाच्य or in the भाववाच्य according as the root is सकर्मक or अकर्मक by the rule 'तयोरेव—' (2833). Thus भवतीति भव्यः (भू + यत्—कर्तरि)—a noble person. Elsewhere भव्यम् (भू + यत्—भावे). गीयः—a reciter of song and thus refers to the साम (कर्मणि षष्ठी) । Here it is कर्तरि यत् । पक्षे भावे यत्—गीयम्. similarly प्रवचनीयः—प्रवक्ति, इति । पक्षे प्रवचनीयम्—to be or should be spoken (भावेअनीय) । उपतिष्ठते (serves) इति उपस्थानीयः (कर्तेरि अनीयर)—as a disciple or devotee. पक्षे—उपस्थानीयः—कर्मणि अनीय—to be or should be served as a preceptor or superior. जन्यः—

that which grows, जन् + यत् कर्तरि ; पक्षे—भावे यत् । आप्ताव्यः—He who takes a bath—आ + प्लु + ख्यत् कर्तरि by 'ओरावश्यके' (2826). आप्ताव्यम् भावे ख्यत्. आपात्यः—He who falls easily (?) आ + पत् + ख्यत् कर्तरि by 'चहलोः—' (2272). पक्षे भावे ख्यत्. लिङ् वाधा भा-भूत् etc.—Because, as previously explained (Cp—इह लोटा वाधा etc under 'चिव्याग्रि—' 2273), वासरूपविधि not having extended after स्त्राधिकार (स्त्राधिकारादूहम्), the term 'लिङ्' only in the rule 'शक्ति लिङ् च' (2223) when stands for कृत्यविधि in शक्याये would not have forbidden the said कृत्यविधि. still the sutrakara speaks of कृत्या also by the help of this चकार—the preceding rule being 'कृत्याञ्' (3.3.171) to show that here application of वासरूप was due. This being the case the annexation of 'कृत्या' to the rule 'प्रैषातिसर्ग—' (2817) and 'कृत्याटचः' to the rule 'अह्—' (2222) should have been easily left out or rejected on the ground that the expression of चकार in the rule 'शक्ति लिङ्—' (2223) which stands for कृत्याविधि would suffice to show that 'वासरूपविधि—' has nothing to interfere with rules or injunctions here and that one will not bar the other.

मित— । भव्यगेयेति । अर्थमाह—एते कृत्यान्ता इति । पक्षे इति । कर्तव्येव निपातनं भावकर्मणोस्तु भवत्येव । कृत इत्यत आह—तथोरेवेति । 'तथोरेव कृत्यत्त-खलर्याः' (२८३३) इति सूत्रादित्यर्थः । भव्य इति—अत्र 'अचो यत्' इति कर्तरि यत् । अमरस्तु नपुंसकमपुत्रादाजहार—'भावुकं भविकं भव्यं कुशलं चेममस्त्रियाम्' इति । पक्षे आह—भव्यमनेन वेति । अत्र भावे यत् । साम्नामिति—कृदोगाव षष्ठी (कर्मणि) । गेयं सामेति—अत्र कर्मणि यत् । इत्यादीति—प्रवक्तौति प्रवचनीयो गुरुर्वेदस्य, प्रवक्तव्यर्थः । कर्तरि अनौयर् । पक्षे प्रवचनीयो वेदः शिष्यं प्रति गुरुणेति कर्मणि अनौय । उपतिष्ठते इति उपस्थानीयः शिष्यो गुरोरिति कर्तरि अनौयर् । पक्षे

उपस्थायते इत्युपस्थानीयः गुरुः शिष्टेण पूज्य इत्यर्थः । जायतेऽसाविति जन्यः—कर्तरि
यत् । जन्यमनेन वेति भावे यत् । आप्नवते स्नातीति आप्लाव्यः । ऋहलोरिति
निपातनात् कर्तरि ग्यत् । पचे आप्लाव्यमनेनेति भावे ग्यत् । आपततीत्यापात्यः—
कर्तरि ग्यत् । पचे आप्लाव्यमनेनेति भावे ॥ ज्ञात् कृत्या इति—‘कृत्याश्’ (१।१।७१)
इति पूर्वसूत्रसूत्रादित्यर्थः । वोढव्य इति—वहेत्सव्ये परे ‘होढः’ इति ढः । ‘भूपस्योः—’
इति लकारस्य घकारः । ‘ष्टुना—’ इति ष्टुत्वे ‘ढो ढेलोपः’ ततः सहिवहोरित्येत्यम् ।
लिङि—त्वन्निनेवार्थे वहेदिति । वास्य इति—ग्यत् । लिङ्गा वाधा सा भूदिति—तथाच
‘स्वधिकारात् प्राक् वारस्यप्रविधिर्नतु तत् ऊर्द्धम्’ इति भाष्यवचनात् “शक्ति लिङ् च” इत्यत्र
वास्यप्रविधिर्भावात् ‘शक्ति लिङ्’ इत्येतावत्येव उक्ते पचे कृन्निर्वाधः स्यात् । किन्तु
कचित् पूनर्वाधो भवत्येवेति दर्शितम् अत्रचकारग्रहणेन । अतएवात्र पुनः कृत्योक्तिः
चक्रद्वारा । नन्वेवमपि लाघवादेकत्वे बोधतामृदम् । किमर्थं पुनः ‘प्रैषादिसूत्रे’,
‘अहे—’ इत्येवापि क्रमेण ‘कृत्याः’, ‘कृत्यत्तचः’ इत्यनयोर्ग्रहणम् । तथाहि सति
गौरवं स्यादित्याकाङ्क्षाह—लाघवादनैवेति—‘शक्ति लिङ् च’ इत्यनेनैवेत्यर्थः । ततश्च
“प्रैषादि—” सूत्रे “अहे—” इत्यात्र यथाक्रमं ‘कृतायाः’, ‘कृतात्तचः’ ग्रहणमपि
तत्तत्तुम्भकम् ।

इति मितभाषिण्या कदन्तकृत्यप्रकरणम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम्

२८८५ । खलु लृचौ ॥ ३११३३ ॥

दीक्षितः । धातोरेता स्तः । 'कर्तरि कृत्' (२८३२) इति
कर्त्रर्थे । 'युवोरनाकौ' (१२४७)—कारकः । कर्ता । वोढुमहो
वोढा । (स्त्रियां ?) कारिका । कर्त्री । 'गाङ्कुटा—' (२४६१) इति
ङिच्च्म् । कुटिता । अजिणदितुप्रक्तेन ङिच्च्म्—कोटकः । 'विज
इट्' (२५३८)—विजिता । 'हनस्तोऽचिष्मलोः' (२५७४)—
घातकः । 'आतो युक्—' (२७६१)—दायकः । 'नोदात्तोपदेशस्य'
—(२७८३) इति न वृद्धिः—शमकः । दमकः ।
अनिट्सु नियामकः । 'जनिवध्योश्च' (२५१२)—जनकः ।
'वध हिंसायाम्'—वधकः । 'रधिजभोरचि' (२३०२)—
रन्ध्रकः । जम्भकः । 'नेटालिटि रधेः' (२५१६)—रधिता—रद्धा ।
'मस्जिनशोः—' (२५१७) इति नुम् । मङ्क्ता । नंष्टा—
नशिता । 'रभेरश्व—लिटोः' (२५८१)—रम्भकः । रब्धा ।
'लभेश्च' (२५८२)—लम्भकः । लब्धा । 'तीषसह—'
(२८४०)—ऐषिता—एष्टा । सहिता—सोढा । दरिद्रातेरा-
लोपः । दरिद्रिता । खलु न—दरिद्रायकः ॥ कृत्यल्युटः—
(३८४१) इत्येव सूत्रमसु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि
स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृत्वा त्रस्यार्थ-
व्यभिचारार्थम्—पादाभ्यां ङ्गियते पादहारकः—कर्मणि खलु ॥
'क्रमेः कर्तर्यात्मत्वेपदविषयात् कृत इतिषेधो वाच्यः' (वार्तिक)—

प्रक्रान्ता । 'कर्तरि' इति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । 'आत्मनेपद—'
इति किम् ? सङ्क्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन
'अनुपसर्गाद्वा' (२७१६) इति विकल्पाहस्य न निषेधः—क्रमिता ।
तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रान्तेत्यपीति केचित् । 'गमे-
रिट्—' (२४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं
लक्षयति—सञ्ज्ञिगमिषिता । एवं 'न वृद्धाश्चतुर्भ्यः' (२१४१)
विद्वत्सिता । यङन्ताण्यवुल् । अस्मिपस्य स्थानिवच्चान्न वृद्धिः—
पापचकः । यङ्लुगन्ताच् पापाचकः ।

The क्त affixes एवुल् and टच् are added to each and every root (in the active voice or कर्तृवाच्य by the rule 'कर्तरि क्त'—2832). एकार of एवुल् is for वृद्धि, लकार for pitch (स्वरार्थम्) and 'व' is changed into अक् by 'युवोः—' (1247). Thus क्त + एवुल् = कार + अक्—वृद्धि and रपरत्वं by 'अचो जिणिति' (245) and 'उरणरपरः' (70). क्त + टच् = कर् + ट by गुण under 'सार्वधातुकार्ङ्—' (2168). वोढुम् अर्हः—this sense has been obtained from अर्हेकताटचश्च (2822). वह् + टच् = वट् ट by 'हो ढः' = वट् ष्ट by 'भषस्तयोः—' = वट् ढृ by 'दुनाष्टु' = वट् ढृ by 'ढोढे लोपः' = वोढृ by 'सहिव-होरोदवर्णस्थ' = वोढा 1st case-ending Sing. (masc.). कारिका—fem. of कारक, इत् coming in by 'प्रवायस्यात् कात् पूर्वस्यात् इत्—' (468) when आप् follows. The penultimate of कुट् in कुटिता does not get वृद्धि as टच् is neither जित् nor णित् and hence डित् or अगुणौ (bereft of गुण) by 'गाङ्कुटा—' (24461). But in कोटक (कुट् + एवुल्) एवुल् enjoins गुण as it is णित् । विजिता with टच् which is डित् by 'विजइट्', but with एवुल्—वेजकः । घातकः—हन + एवुल् = वृद्धि and तादिश्च and by 'हो हन्ते—' (858). अनिट् लु

नियामकः—यम् (in नि + यम् + खल्) is अनिट् (अनुदात्त) and not 'उदात्तोपदेश' though 'मान्त्' and thus there is no reason to forbid वृद्धि of its उपधा by 'नोदात्तोपदेशस्य मान्त्स्यानाचमे' (2768) so we get नियामक here (यम् gets same (वृद्धि) for मान्त् अनिट् roots are 'अनुदात्तोपदेश'). जनकः + वधकः,—derived with खल्, do not get वृद्धि fore their उपधास, due to the prohibition of वृद्धि in 'जनिवध्योश्' (2512) where 'वधि' is 'वध—हिंसायाम्'—भादि and not substitute of हन् । 'रधिजभोः—' (2802) Directs नुम् in रन्धकः &c । 'नेञ्चलिटि—' gives रधिता—रद्धा—without नुम्, and रधादिवात् optional इट् । मङ्क्ता—मस्ज् + तच् = मस्ज् ज् त = मन्ज् त—सलोप by 'लोः—' (880) after नुम् which is employed before the final (जकार) by the varttika—'मञ्जेरन्तात् पूर्वं नुम्वाचः' = मन्ग्ल by 'चोः कः' (878) मन्क् त by 'खरि च' (121) = मन्क् त by 'नशापदानस्य—' (128) = मङ्क् कट or मङ्क्त् by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124). नष्टा, नशिता—optional इट् due so रधादिवा । नुम् when कल् letter follows । (52). 'तीषसह—' directs optional इट् । दरिद्रातिरालोपः i. e. when तच् follows by the varttika 'दरिद्रातिरालोपो वक्तव्यः' । खुलिन 'आलोपः—दरिद्रायकः—by 'आतोयुक्—' (2761) । 'कृतालुपटः—(2841) इतिव सूत्रमस्तु etc— There runs the Varttika कृतो बहुलम् under the rule 'कृतालुपटो बहुलम्' (2841.) Despite the existence of this varttika which is very much serviceable in view of its importance in cases such as पादहारकः, मधुराहारः, उत्तरासङ्गः etc. whence खल् and चच् etc. are employed in senses other than to be met with in the whole body of the कृदन्त-सूत्र, Bhattoji breaks up the rule 'कृतालुपटः—' (2841) into two parts e.g. (i) 'कृतालुपटः' and (ii) 'बहुलम्' । (i) कृता affixes and लुपट् have been dealt with pre-

viously here and there and therefore this repetition viz 'कृतालुटो' signifies that they (कृता affixes and लुट्) may take effect in senses save and except those in which they had been previously handled; and (ii) बहुलम् i. e. कृत् affixes may be used in various senses i. e. in senses to which they are quite foreign. This he says एवं च योगविभागेन etc. and illustrates कर्मणि बहुलम् in पादाभ्यां त्रियते = पादहारकः—a footman or pedestrian. Similarly, we may add—अधिकरणे घञ् in—मधुरायाम् आक्रियते—मधुराहारः (काशिका) and उत्तरस्मिन् आसज्यते—उत्तरासङ्गः—an upper garment or sheet etc Cp—'त्वपुत्तरासङ्गवतीमवीतिनीम्' (कुमार —5. 16). [In doing this, it must be added, Bhattoji holds the परिभाषा 'योगविभागादित्सिद्धिः' and does not cognise the other 'यथोत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम्'. Thus तत्त्वबोधिनी says—'कृतालुटोवहुलम्' इति सूत्रे 'कृता बहुलम्' इत्याकारे (महाभाष्ये) स्थितम् । तथा च योगविभागं विनैव सविष्टेसिद्धिरित्याहुः' । It is peculiar to note, however, that Nagesha is silent on the point]. 'क्रमेः कर्तरि—' Varttika—It must be said that इट् is not prefixed to कृत् affixes coming after the root क्रम् which is आत्मनेपद in the कर्तृवाच्य. Thus प्रक्रन्ता (प्र—क्रम्—तृच्)—क्रम् being आत्मने by the rule 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' (2735). But in समक्रमिता—इट् comes in. Due to the explanation अनन्यभावे विषयशब्दः i. e. as the term 'विषय' in Varttika 'क्रमेः कर्तरि—' denotes अनन्यभाव or अनन्यत्व—the state of not being applied to a different case (but obligatory), so the कृत् affixes get इट् when क्रम् is परस्मै. or optionally आत्मने. (as क्रमिता) by 'अनुपसर्गादा' (2716). Some, however, hold that क्रन्ता (क्रम् + तृच्—without इट्) also is the resultant from

‘अनुपसर्गाद्वा’ (2816) as according to their opinion तद्विषयत्वम् means तदहेत्वम् or the state of befitting or meriting that epithet viz आत्मनेपदत्व. In the rule ‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ (2401) the term परस्मैपद denotes the absence of तङ् (प्रत्याहार) and आन (शानच्, कानच्). Thus the rule ‘गमेरिट्—’ now means any सकारादि affix coming after गम्, gets इट् prefixed to it when there is absence of तङ् and आनङ्. In this case such affixes as सन् etc. are prefixed with इट् even when गम् is आत्मने. provided the same सन् etc. are not followed by तङ् and आन. Thus in सञ्जिगमिषिता (सम्—गम् + सन् + तृच् कर्तरि) सन् gets इट्, although गम् is here आत्मने. due to the prefix सम् by the rule ‘समी गमाङ्ङिभ्याम्’ (2699), because the following affix तृच् is neither तङ् nor आन. The procedure in सञ्जिगमिषिता is as follows—duplication of the root by the ‘सन्-यङ्ङी’ then हलादिः शेषः, ‘कुहोशुः’, सन्यतः etc. Similar is the case in ‘न वृद्धाश्चतुर्थ्यः’ (2348) i.e. there also we must add the term ‘तङ्गानयोरभावि’ (for the explation of this rule turn back to the place of its first application). Thus the affix सन् in विवत्सिता gets इट्. No गुणा due to कित् by ‘हलन्ताच्च’ (2613). यङन्तात्—i.e. पच + यङ् + ण्वल् = पापच् + णक् = पापच + णक् due to य्लोप by ‘यस्य हलः’ (2631) = पापच् + णक् = पापचक्—no वृद्धि of उपधा due to स्थानिवत्त्व of अलोप or the elision of अ by ‘अतोऽलोपः’ (2308). यङ्लुगन्तात्—पापचक्; i.e. here वृद्धि of उपधा takes place because there is no स्थानिवत्त्व of अलोप due to अनैमित्तिकत्व or unconditionalness of यङ्लक् but ‘न घातलोपे—’ (2656) does not apply here.

मित—। अथेवं कृत्यप्रविभागं समाप्य मूलश्रुतौ व्याचक्षते पाठ—
‘खलुदृष्टाविति । औत्सर्गिकं खलु तदाह—घातोऽस्तीति । यद्वा ‘घातोः कर्मणः—’

(३।१।७) इत्यतः धातोरिति वर्तते इत्यर्थः । सर्वेभ्यो धातुभ्यो खलुत्तचौ प्रत्ययौ सामान्यन
 स्त इत्यर्थः । ‘अनयोर्वर्तमानकालादन्यत्र न प्रयोग’ इति भाष्यम् । तच्च सामान्येन
 याच्ञा—यतः ‘पुरःप्रवृत्ति’ ‘जगतीपतीनां हन्ता’ इत्यादौ अतीतार्थेऽपि लृच् दृश्यते ।
 कर्त्तव्ये इति कर्त्तृवाचेऽ इत्यर्थः । युवोरिति—युस्थाने ‘अन’ वुस्थाने ‘अक’ इति
 यथासंख्यमन्वयः । कारक इति—खलोर्णिच्चाद ‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धिः ।
 वीटुमर्ह इति—‘अर्हो कृत्यलृचश्च’ (२८२२) इत्युक्तेरित्यर्थः । कारिकेति—स्त्रियामिति
 बोध्यम् । ‘प्रत्ययकात् पूर्वस्थात् इदाप्यसुप्’ इति इत् । ‘गाङ्कुटा—’ (२४६१)
 इति अनेन जिणदभिन्नप्रत्ययस्य डिच्चात् खलुश्च णिच्चात् डिच्च् न । अतएव
 गुणः । विज इडिति—तस्य डिच्चात् गुण इति भावः । हन्तेर्णुलि आह—
 हन्ता इति—धातकः इति । वृद्धितुक्तौ । हो हन्तेरिति कुत्वञ्च । अनिटस्तु
 नियामक इति—अत्र ‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (२७६३) इति यमेर्णुलि वृद्धिनिषेधो न,
 यमेरनिट्त्वाच्च अनुदात्तोपदेशात् । जनिवध्योश्चेति—अवापि, नोपधावृद्धिः । ‘वध
 हिंसायमिति—नायं हन्तेर्वधादेश इति ज्ञापयितुमेवमुक्तिः । अन्यथा ‘हनो वध’
 इत्याचक्ष्यत् । धात्वन्तरमिदं भौवादिकम् । वधक इति—खलु, जानिवध्योश्चेति न
 वृद्धिः । ‘हन्तेर्वधादेशत्वे तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धिवाधसिद्धेः ‘जनिवध्योश्च’ (२५१२)
 इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति बोध्यम्—अतोऽप्याह—वध हिंसायाम् । रन्धकः जन्धक इति—
 रधिजभोरिति नुमि कृते उपधात्वनिवृत्तेर्नोपधावृद्धिप्रसङ्गः । रधिता रड्चेति—‘नेब्यलिटि
 रधे’रिति नुमनिषेधः । ‘रधादिभ्यश्च’ (२५१५) इति वेट् । रद्धा इत्यत्र रध् + लृच् इति
 स्थिते ‘भ्रषस्तयोर्धञ्च’ (२२८२) इति तकारस्य धकारः । ‘भलां जश् भशि’ (५२)
 इति पूर्वधकारस्य दकारः । मङ्क्तेति—मसिज्जन्मशोरिति नुमि कृते ‘स्त्रोः—’
 (३८०) इति सलोपः । ‘चजोः कु’रिति जस् + ङ । तस्य ‘खरिच’ इति चर्त्वेन
 कः । ‘नश्चापदान्तस्य—’ इत्यनुस्वारो नकारस्य । तस्य ययि परसवर्णो ङः ।
 नष्टा नशितेति—रधादिलादृ वेट् । भलि तु नुम् । ‘अश्चभसज्जन्मजयुजराजभाजश्चशा
 षः’ इति षत्वम् । णुना णुरिति णुत्वम् । अनुस्वारः प्राग्वत् । रभेरिति—
 नुमविधार्थमिदम् । रब्धेति—रम् + लृच् इति स्थिते इति प्राग्वदधत्वादि ।
 तीप्रसङ्गेति—इडविकल्पस्मरणार्थमिदम् । सोढेति—सङ् + लृच् इति स्थिते ‘हो

ढः' इति ह्रस्व ढः । भषस्योरिति तस्यधः । तस्य (धकारस्य) दृष्टेन ढः । 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वढकारलोपः । 'सङ्घिवहोरोदवर्णस्य' इति ओत्तुम् । दरिद्रा-
तेरालोप इति—'दरिद्रातेराजोषोवक्तव्य' इति वार्तिकेऽदित्यर्थः । खुलि नेति—
आलोप इति शेषः । 'सनि खुलि लुपटि चने'ति वार्तिकोक्तेः एवमालोपाभावे आतो-
युगिति ॥ इदानीं 'कृत्यलुपटो बहुलम्' (२८४१) इति सूत्रस्य अक्षरार्थं शो-
व्याख्याने मधुराहारः, पादहारकः, उत्तराषडङ्गः इत्येवमादिकः प्रयोगविशेषः अनुपपन्नः
स्यादिति निर्धार्य परमार्थतो व्याख्यानं प्रारभते—इत्येव सूत्रमस्त्वित्यादिना । यद्यपि
'कृत्यलुपटो—' इत्यत्र 'कृतोवहुलम्' इति वार्तिककदुक्तेरेव सर्वेष्टसिद्धिः तथापि
'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति परिभाषामनादृत्य—'योगविभागादिष्टसिद्धिः'
इतीमं स्वीकृत्येदं व्यवसितम् । अत्रैवं योगविभागे सूत्रार्थं सम्पद्यते 'कृत्यलुपटः'
इत्येकम् । 'बहुलम्'—इत्यपरम् । तत्र 'येष्वर्थेषु कृत्यलुपटो विहितास्ततोऽन्यत्रापि ते भवन्ति'
इत्युत्तरस्यार्थः । अतएवाह—यत्र विहिता इति कृत्स्नाव्यभिचारार्थमिति च । उत्तरत्रो-
दाहरणमाह—पादाभ्यामिति । एवमुत्तरस्मिन्नासज्यत इत्युत्तरासङ्गं (त्वगुत्तरासङ्गवत्तो-
मबीधिनौम् कुमार—५।१६), इत्यादि सिध्यतीति दिक् । अत्र अधिकरणे घञ् । 'क्रमेः
कर्तरि—' वार्तिकमिदम्—कर्तरि आत्मनेपदविषयात् क्रमेरुत्तरं विधीयमानस्य कृत-
प्रत्ययस्य इडागमो नेत्यर्थः—प्रकल्पेति । 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम् । परस्मै-
पदविषये तु इट् स्यादित्याह—संक्रमितेति । क्रमेः कर्तरौति वार्तिकस्य विषयशब्द-
व्याचष्टे—अनन्यभावे विषयशब्द इति । अन्यस्य भावोऽन्यभावः । न तथा अनन्यभावः
अनन्यत्वमित्यर्थः । तथाञ्च यत्वात्मनेपदस्य अन्यथात्वं न भवति तत्रैव वार्तिकम्
प्रयोज्यम् । यत्र तु आत्मनेपदञ्च परस्मैपदञ्चेतुभयमपि भवति तत्र नेत्यर्थः । एवञ्च
'प्रोपाभ्याम्—' इति नित्यात्मनेपदविषये एव इट्निषेधः । तत्रापि प्रक्रमति गच्छतीति
समर्थत्वव्यागे इट् । प्रक्रमितेत्यपि भवति । तेनेति—अनन्यार्थकत्वाद् विषय-
शब्दस्येत्यर्थः । विकल्पाहंयेति—पदव्यवस्थाविकल्पाहंस्य क्रमेरित्यर्थः । व्याख्या-
नान्तरमाह—तदहंत्वमेव तदविषयत्वमिति । 'कथं यत्स्वरसंस्तुत पश्ये दृश्यते' इति
नागेशः । प्रकल्पेति—यदात्मनेपदसिद्धिर्न तदहंत्वम् । यदा नाहंति तदा क्रमित्वेत्यर्थः ।

तडानयोरभावं लक्षयतीति । एवञ्च 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' (२४०१) इत्यस्याधर्मः—
 'गमी' परस्यसकारादिः (प्रत्ययस्य) इट् स्यात्तडानयोरभावे' इति । तथाच सम्पूर्वाद
 गमीः । 'समो गन्तृच्छिभ्याम्' इत्यात्मनेपदित्वेऽपि परतस्तडोऽभावात् सन इट्
 प्राप्नोत्येवैत्याह—सञ्जिगमिषितेति । तच्चस्तु वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । एवमिति ।
 'न वृद्धः'— इत्यत्रापि तडानयोरभावो गमयत इत्यर्थः । अञ्ज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वादिति—
 'यस्य हलः' इति यकारलोपोऽङ्गम् 'अतोलीपे' इति प्राप्तस्य अञ्ज्ञोपस्य इति भावः ।
 यङ्लुगन्तः निति—यङ्लोकोऽत्र अनेमित्तिकात्वात् 'नधातुलोप आङ्घातुके' इति
 निषेधश्च न, उपधाङ्गिरेण लक्षणेत्वाभावात् ।

२८८६ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ ३।१।१२४ ॥

दी— । नन्द्यादेर्लुग्रर्घ्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् ।
 नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुं सूदयतीति
 मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतइति विभीषणः । लवणः । नन्द्या-
 दिगणे निपातनासत्त्वम् ॥ ग्राहो । स्थायी । मन्त्रो । विशयी ।
 वृद्धभावा निपातनात् । विषयी—इह षत्वमपि । परिभावी-
 परिभवी । पात्तिको वृद्धभावा निपात्यते ॥ पचादिराकृतिगणः ।
 'शिवशमरिष्टस्य करे' (३४८८), 'कर्मणि घटोऽठच्'
 (१८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्घटश्चाच् प्रयोगात् । अच् प्रत्यये
 परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषाञ्चित् पाठस्त्वनुवन्धासञ्जनार्थः ।
 केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थः । केषाञ्चिद्वाधकवाधनार्थः । पचतीति पचः ।
 नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी ।
 देवी । दीव्यतेः 'इगुपध—' (१८८७) इति कः प्राप्तः । जार-
 भरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण प्राप्तः । न्यङ्गादिषु पाठान्-
 श्वपाकोऽपि । 'यङोऽचि च' (३६५०) इति लुक् । 'न धातु लोपे—'

(२६५६) इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नन्यः । लोलुवः । मरीमृजः । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासङ्गस्यो हलादिः शेषः (२१७८) च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । 'हन्तेर्घत्व' च (वार्त्तिक) । घत्वमभ्यासस्योत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्च' (२४३०) इति कुत्वम् । घनाघनः । 'पाटेर्णिलुक्चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य' (वार्त्तिक)—पाटूपाटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । 'रात्रेः कृति—' (१००८) इति वा नुम्—रात्रिञ्चरः—रात्रिचरः ।

The roots नन्दि etc, ग्रहि etc and पचि etc, take लृ, णिनि and अच् respectively in the active voice. [For a list of these three particular classes of roots see मित—below]. नन्द + लृ = नन्द, कृन् by 'युवोरनाकौ' (1247) = नन्दनः—a gladdener. Similarly जनार्दनः (Lord Krishna) and मधुसूदनः (the killer of the demon मधु)—no षत्व due to the prohibition 'सात् पदाचोः' (2123)—elision of णि (णिच्) everywhere being effected by 'शेरन्तिटि' (2313)—विभीषणः (exceedingly dreadful)—ब्रुक् by 'भियो हेतुभये' (2595). In लवणः (लुक्छेदने + लृ)—a demon of that name, we have णत्व by निपातन as it is read with णत्व in the नन्द्यादि class. ग्राही—(गृह् + णिनि) उपधावृद्धि or lengthening of the penultima being effected by the rule "अत उपधायाः" (2282). स्थायी—युक् by 'आतो युक्' (2761), विशयी (वि + शी + णिनि)—Here the वृद्धि of ई by the rule 'अचो विणति' (254) does not take effect due to निपातन ; विषयी (वि +

सि + णिनि) — Here not only the want of वृद्धि but वल also has been effected by निपातन । परिभावी — परिभवी (परि + भू + णिनि) option of वृद्धि By निपातन although णिनि necessitates वृद्धि persistently (नित्य). Roots of the पचादि class are determined by their shape and form आकृतिगण i. e. they are not exhaustively enlisted in the गणपाठ. This is inferred from the अजन्त words करः and घटः made use of in the rules 'शिवश्मरिष्टस्य करे' (348) and 'कर्मणि घटोठच्' (1836) although they (कर + घट) are not met with in the गणपाठ. Also the enjoining of यङ्लुक् when अच् follows — Cp. 'यङोऽचि च' (2650) is another evidence (of आकृतिगणत्व of पचादि roots) as the यङन्त word has not been read in the पचादि class. The reading, however, of some roots such as नदट्, चोरट्, etc is for applying the indicatory (अनुबन्ध) ट् after them (so that they may get डीप् 'टिडङाणञ्' (470 and of some such as वद चल, पत etc is for adding to (प्रपञ्चार्थ) the number, while some others as जारभर and अपच are read for barring (बाधनार्थ) the special or superseding (बाधक) affix (अण्, which would give जारभार and अपाक by 'कर्मण्यण्' — 2913). 'दिवी' would not be had without this अनुबन्ध 'ट' the affix क being due after दिव् by 'इगुपधञा' — (2897). The term 'अपाक' though not justifiable in the light of the remark 'बाधकबाधनार्थ', it may however be defended as it is read in न्यङ्कादि class ('न्यङ्कादीनां च' — 2864) — Cp. अपाक, मांसपाक, मृतपाक etc under the गणपाठ (under 7. 3. 53). जारभर (a woman having an adulterer) अपचा (a woman cooking a dog) are derived with अच् by the dictum 'किञ्चादिद् बाधकाबाधनार्थ' though in both the cases अण् was due. (चैत्रायि) etc are derived with

यङ् and अच् (क्री + यङ् + अच्, so नी + यङ् + अच् etc) where यङ् elides by यङोऽचि च; (2650) and गुण and वृद्धि are barred by 'न धातुलोपे—' (2656). क्री + यङ् + अच्—क्री क्री = चेक्री अ by 'कुङ्क्षुः' and 'गुणो यङ् लुकोः' = चेक्रियः—इयङ् by 'अचि श्रु धातुभुवाम्—' (271), and not यण् by 'एरनेकाचः—' (272) as 'क्री' is संयोगपूर्व । नी + यङ् + अच् = नीनी ० अच् = निनी अ = नेन्यः by 'एरनेकाचः—' (282). लोलुवः = लू + यङ् + अच् = लोलू अ by द्वित्, गुण and यङ् लुक् = लोलुवः—उवङ् by 'अचि श्रु—' (271) and not यण् by 'ओः सुप्' (281) there is no सुप् following. Similarly पोषवः, मरीचजः—मृज् + यङ् + अच् = मरी मृज् अ by 'रीगृदुपधस्य च' (3644) गुण वृद्धि being barred as before by न धातुलोपे—। चरि चलि etc—(varttika).—The roots (four) चर् चल् पत् and वद् are optionally duplicated and the reduplicate (अभ्यास) gets the augment आक् when the affix अच् follows. Now, on the strength of 'दीर्घं in आक्' the reduplicate will not be shortened by the rule ऋस्वः (2180) nor will there be the retention of the first consonant (syllable) only by the rule 'हलादिः शेषः' (2139). Thus चराचरः etc. चरः, चलः etc. are to be considered the optional forms. 'हन्तेर्घलं च' (varttika)—when अच् follows, the root हन will be duplicated, आक् will come in and 'ह' will be replaced by घ. This injunction of चल is for the first or अभ्यास हकार and the second or subsequent हकार becomes so by the rule 'अभ्यासाच्च' (2430). Thus घनाघनः (a pouring cloud): 'पाटेर्णिलुक् च—' (varttika) when अच् is added to the causative root पट्, णिच् is dropped, the augment उक् is added to the अभ्यास and the said अभ्यास i. e. the penultima of it is lengthened. Thus पाटपट् of रविचरः and रविचरः (both meaning

a rightrover) the former gets सुम् by the aphorism 'रावेः कृति-विभाषा' (1008).

मित— नन्दि गृहीति । 'इद्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बद्धाते' इति न्यायादादिशब्दस्य नन्दादिषु प्रत्येकं योगः । तदाह—नन्दादेलुङ्, गच्छादिर्णिनिरित्यादि ।
 (१) नन्दनः, वाशनः, मदनः, दूषणः, साधनः, वर्द्धनः, शोभनः, रोचनः, सहनः, तपनः, दमनः, जल्पनः, रमणः, दर्पणः, संक्रन्दनः, संकर्षणः, संहर्षणः, जनार्दनः, यवनः, मधुसूदनः, विभीषणः, लवणः, चित्तविनाशनः, कुलदमनः [शत्रुदमनः] इति नन्दादिः । आकृतिगणोऽयमिति वर्द्धमानादयः । (२) ग्राही, उत्साही, उद्गासी, उद्गासी, स्थायी, मन्वी, संमर्दी, निरञ्जी, निशावी, निवापी, निशायी, अयाची, अव्याहारी, अव्राजी, अवादी, अवासी, अकारी, अहारी, अविनायी, [विशायी, विषायी] विशयी, विषयी देशे । विशयी, विषयी देशः । अभिभावी भूते । अपराधी, उपरोधी, परिभवी, परिभावी इति गच्छादिः । [पूर्वस्य नन्दादेः परस्यपचादेश आकृतिगणत्वात् अयमपि तथा भवतु इति सुधीभिर्विभावनीयम् । तेन 'वादिन्' 'ध्वंसिन्' इत्यादिकालिदासप्रयोगाः सुव्याख्येयाः भवन्ति] । (३) पच, बच, वद, वप, चल, पत, नदट्, भषट्, देवट्, चरेट्, गरट्, तरट्, चोरट्, गाहट्, सरट् देवट् (दोषट्), जर (रज), मर (मद) क्षप (क्षप), सेव, मेघ, कोप (कोष), मेघ, नर्त, व्रण, दर्श, सर्प, (दम्भ, दर्प) जारभर अपच । पचादिराकृतिगणः (इयान् पचादिरित्यवधिभूतो न भवतीत्यर्थः) नन्दनः इति खल्लाङ्गुः । 'युवीरनाकौ' ल्योरनादेशे 'णेरनिटि' (2313) इति णिलोपः । एवमन्यत्र । मधुसूदन इति—सात् पदायोः (2123) इति प्रत्यप्रतिषेधः । लवण इति—नन्दादिगणे केचिच्छृत्वेन निर्दिष्टाः केचिदणत्वेन । तदाह नन्दादिगणे इति । अथ गच्छादीनुदाहरति—ग्राहीति । गृह + णिनिरितिस्थिते उपधाहङ्गौ च ग्राहिन् इति भवति ततो रूपम् । स्थायीति—अत्र 'आतो युक्' (२७६१) इति युगागमः । वर्द्धभाव इति । वि + शी + णिनि इति स्थिते 'अचो जिणति' (२५४) इति हङ्गौ प्राप्तायाम् इदं वचनम् । गुण इति भावः । विषयीति इह 'षिञ् वञ्चने' इति सौवाद्रिकोधातुः । वि + षिञ् + णिनि इति स्थिते 'धात्वादेः—' (२२६४) वि + सि +

णिन् इति जाते इह षत्वमपीति । इह वृद्धभावः षत्वञ्च निपातनादित्याशयः । पाचिको वृद्धभाव इति—णित्वान्नित्यवृद्धौ प्राप्तायामिति भावः । अथ पचादीनुदाहरिष्यन्नाह—
 पचादिराकृति-गण इति । आकृत्या गण्यते निश्चीयते इति । इयत्तया परिगणनारहित इत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—‘शिवश्मरिष्टस्य—’ इति । तथाहि करघटशब्दौ पचादगजन्तावपि गणपाठे न संगृह्येते । दृश्येतेतु सूत्रयोरवोक्लिखितयोः । एवं तर्हि ज्ञायते पचादिरित्यतया नैव परिगणितः । प्रमाणान्तरमप्याह—अच् प्रत्यये परे इति ।
 अयमर्थः—‘यङोऽचि’ (२६५०) इति यङन्तादच् प्रत्यये परे यङो लुग्विधौयते । परं यङन्तः कोऽपि शब्दो न दृश्यते पठितौ गणे पचादिके । अतः पचादिराकृतिगण एवेति निष्कर्षः । गणपाठे च ‘पचादिराकृतिगण’ इत्युक्तेखो दृश्यत इत्यलम् । पचादिगणे केचित् नदट्, चोरट्, इत्यादयः सानुवन्धाः पठिताः । तवाह—केषाञ्चित् पाठस्वानुवन्धासञ्जनार्थ इति—टकारानुवन्धार्थ इत्यर्थः । एवं च ‘टिड्ढाणञ्—’ इति ङीप्—नदी, चोरीत्यादि सिध्यतीति भावः । भुतपूर्वगत्या इति भाष्यवचनादिदम् । केचिदनुबन्धरहिता अपि पठ्यन्ते—चर, चल, पत, वद इत्येवमादयः । तवाह—केषाञ्चित् पाठस्तु प्रपञ्चार्थ इति । नन्वेवमपि जारभर, अपच इत्यत्र पाठः कथमित्यत आह केषाञ्चिद्वाधकवाधनार्थः । तथाच जारं (उपपतिं) विभर्त्ति जारभरेति—कर्मण्यण्—इत्यण् प्राप्तः । स वाधितो यथा स्यादित्येवमर्थः । एवं अपचा इत्यपि । अपचाक इति—तस्य गङ्गादित्वेन अण्प्रत्ययस्य सुलभत्वात् । इदानीं यङन्तादच्प्रत्ययसाह—यङोऽचि चेति । एवञ्च चेक्रियः...मरीमृजः इत्येते सिध्यन्ति । तथाच—क्री + यङ् + अच् इति स्थिते हिले, हलादिशेषे, ङ्रसे, चुले च ‘यङोऽचि च’ (१६५०) इति यङो लुक् । ततो “गुणो यङ्—लुकोः” इति अभ्यासस्य गुणे चेक्री अ इति जाते ‘न घातुलोपे—’ इति गुणवृद्धीरभावः । ‘अचि अघातुभुवां योरियङ् वडौ” इतीयङि चेक्रियः इति भवति । नेन्य इत्यत्र तु अनेन नेनी अ इति स्थिते ‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यण् इति विशेषः । लोलुवः इति—लूयतेरनया प्रक्रियया लोलू अ इति स्थिते उबड् । यण् तु न ‘ओः सुप्’ इत्युक्तेः । एवं पोपुवः । मरीमृजः इति—मृज + यङ् + अच् इति स्थिते हिले ‘रीग ऋदुपधस्य च’ (२६४४) इत्यभ्यासस्यस्य

ऋकारस्य रीक् । एवं सरीरुप इति द्रष्टव्यम् । चरचलीत्यादौ विशेषप्रदर्शनार्थं
वार्तिकमाह—‘चरि चलि पतिवदीनाम्’—इति । अचि परे एषां वा द्वित्वम्
अभ्यासस्य आगागमश्चेति तदर्थः । ननु आगागमस्य दीर्घत्वाद् द्वित्वाद्द्वि “ऋस्वः”
(२१८०) इति ऋस्वः स्यादित्यत्राह—आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादिति । युक्तं चैतत् ।
ऋस्वस्य लक्षणौयत्वे सति ‘अक्’ इत्येव सिद्ध ‘आक्’ इति दीर्घः न शिष्यात् ।
एवं हलादिशेषेण रेफनिवृत्तिरपि नेष्यते । तथा सति दीर्घत्वानुशासनैर्यथापत्तेः ।
चराचरः संसारः । चलाचलो भङ्गुरः । “चलाचलमिदं सर्वम् कौर्त्तिर्यस्य स
जीवति” । पतापतः पतनशीलः । ‘वदो वदावदो वक्ता’ इत्यमरः । हन्तेर्घत्वमिति—
वार्तिकमिदम् । चकाराद् द्वित्वम् आक् चेति बोध्यम् । घनाघन इति—‘शक्नो
घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघन’ इत्यमरः । ‘घनाघनघनाभ्याश्च घनाघनघनस्वनैः’
इति बैदराके । ‘पाटेर्णिलुक् च—’ वार्तिकमिदम् । ‘पाटि’ इति ण्यन्तो घातुः । अस्मादचि
परे द्वित्वम्, उक् च दीर्घश्चाभ्यासस्येत्यर्थः—पाटूपटः इति । वार्तिके वेतुक्तत्वादाह
पक्षे इति । राविच्चरः—राविचर इति । स्पष्टं मूले ।

२८८७ । इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः ॥ ३।१।१६५ ॥

दी- । एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः ।
ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वाऽसरूपविधिना
खुलतृचावपि । क्षेपकः—क्षेप्ता ।

The affix क is added after these roots viz roots having इक्
i.e. इ, उ ऋ for their penultima and to ज्ञा, प्री and कृ in the active
voice (कतृवाचेन). Thus क्षिपः (a thrower) also क्षेपक (खुल) and क्षेप्ता
(ढक्) by ‘वाऽसरूपविधिः’ (See ante). (जानातीति) ज्ञः—one who
knows.

मित- । इगुपधेति । इक् उपधा यस्येति विग्रहः इकारोकारकारोपध
इत्यर्थः । क्षिप इत्यतः कृश इत्यन्तं इगुपधीदाहरणम् । ज्ञ इति—जानातीति

कर्तरि कः । 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्यालोपः के परे । क्तिर इति—'ऋत इहातो' (२७६०) इतीत्वम् । 'वासरूपविधिनेति—एतद् 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' (२८३०) इत्यतोक्तम् ।

२८६८ । आतश्चोपसर्गं ॥ ३।१।१३६ ॥

दी—। कः स्यात् । 'श्याद्वाध—' (२६०३) इति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ।

The affix क is added to a root ending in आ provided any उपसर्ग precedes. The क supersedes the affix 'ण' provided for by the rule 'श्याद्वाध—' (2809) which applies whether any उपसर्ग precedes the root or not. Thus, सुग्लः—सु + ग्लै + क = सुग्ला अ by आदेचः—(2370) — सुग्ल अ by 'आतो लोपः'—(2372) = सुग्लः (one highly fatigued).

मित—। आत इति । अपेक्षितमावसाह—कः स्यादिति । आदन्ताद्वातोः कः स्यादुपसर्गे उपपदे इत्यर्थः । णस्यापवाद इति—तस्य उपसर्गे सत्यसति वा प्रयोगादिति भावः । सुग्ल इति—सुष्टु ग्लायते इति सु + ग्लै + क इति स्थिते 'आदेच उपदेशेऽशिति' (२३७०) इति आत्वे 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपः । प्रज्ञ इति प्रकर्षेण जानातीति प्राग्वत् ।

२८६९ । पाप्नाभावे ट् ट्ठशः शः ॥ ३।१।१३७ ॥

दी—। । पिवतीति पिवः । जिघ्रः । घमः । घया कन्या । घेट्टित्वात् 'स्तनन्धयी' इति खशीव डीप् प्राप्तः । 'स्वशोऽन्यत्र नेथ्यते' इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । 'घ्नः संज्ञायां न' (वार्त्तिक) । '—आप्नादिभिः—' (७३५) इति निर्देशात् ।

The affix श is attached (in the active voice) after the root

पो, प्रा, भ्मा, घेद् and दृश् । पिवः—a drinker (पा is changed into पिव by 'प्राप्ताभ्मास्या—' (2366) as the affix श् after it is शित् or शेलiding). Similarly जिघ्र etc. घयः—by अयादेशः । घया—here टाप् (आ) comes in by 'अजायतष्टाप्' (454) as घय is अदन्त । But as the term 'स्तनन्धयो' (an infant suckling girl) which though derived with खश्, a शित्—affix yet gets डीप् due to टिच्च of the root घेद् by the rule 'टिङ्ढाणञ—' (470) so here (in the case of घयः) also the same (डीप्) was due. This (डीप्), however, is barred on the authority of Haradatta who opines that डीप् is not intended after the word धुय derived except with खश् । 'प्रः संज्ञायाम् न'—varttika i.e. the affix श् should not be attached after the root घ्रा when the derivative thereof indicates a designation or संज्ञा. Thus we have व्याघ्रः with क by 'आतञ्चोपसर्गे' (and not व्याजिघ्रः) with श्. This is confirmed by Panini's own behaviour in the rule 'उपमितं व्याघ्रादिभिः—' (735).

पिवः— पाप्नेति । एभ्यः शः स्यात् कर्तरि । उपसर्गे उपपदे इति तु नेष्यते इति वहवः । पिवः, जिघ्रः इति । 'प्राप्ता—' (२३६०) इति शप्रत्ययस्य शित्वात् पिवाद्यादेशः । घय इति—अयादेशः । घयेति—घय इत्यथ अदन्तत्वात् 'अजायतष्टाप्' (४५४) इति आप् । ननु स्तनं घयति पिवतीति खश् स्तनन्धयः शिष्यः । ततः स्त्रियाम् डीपि स्तनन्धयीति भवति । तत्र हेतुर्घेट्टिच्चमेव । एवमिहोपि डीवेव भवेन्न टाविति चेत्तत्राह— घेट्टित्वादिति । परिहरति च—खशोऽन्धवेति हरदत्तानुरोधेन खशोऽन्धव शित्प्रत्यय-विषये घेट्टित्त्वमादाय 'टिङ्ढाणञ—' (३७०) इत्यादिना डीप् न विधेय इति भावः । नागेशस्य नेदमनुमन्यते । स हि स्तनन्धयौत्यस्य प्रामाणिकत्वं चिन्तामित्याख्याय प्रामाणिकत्वेऽपि वा गौरादित्वं बोध्यम् इति निगमय्य धेयेत्यत्रापि टित्त्वापत्तिं प्रकल्प्य-टिङ्ढेति सूत्रे प्रत्यासत्त्या टिदायवयवाकारसौवर्णहर्णौचित्यमिति समाधाय हरदत्त-सुतं प्रत्याचख्यौ ! 'प्रः—' वार्तिकमिदम् । जिघ्रतेः संज्ञायां गम्यायां शप्रत्ययो

नेत्यर्थः । तत्र विनिगमनामाह—‘व्याघ्रादिभि’ रिति । अन्यथा हि “उपमितं व्याजिघ्रादिभि” रित्यवस्यदिति भावः ।

२८०० । अनुपसर्गास्त्रिम्बिन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाति-
साहिभ्यश्च ॥ ३।१।१३८ ॥

दी—। शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः ।
वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः । सौत्रो हेतु-
मस्यन्तः (? धातुः) । सातयः । वाऽसरूपन्यायेन क्विपि (तु) सात्
परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमस्यन्तो
वा । साहयः । अनुपसर्गात् किम् ? प्रलिपः । ‘नौ लिम्पेर्वाच्यः’
(वार्त्तिक)—निलिम्पा देवाः । ‘गवादिषु विदेः संज्ञायाम्’
(वार्त्तिक) । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

The affix श is attached after लिम्प, विन्द (लिप उपदाहे and विदलाभे—तुदादि), धारि (घृञ् or घृङ् + णिच्), पारि (पृ + णिच्) and वेदि (विद् + णिच्) उदेजि (उद् + एजृ केम्पने + णिच्), चेति (चिती संज्ञाने + णिच्) साति (सौत्रो धातुः) and साहि षहमर्षणो णिच्, provided no उपसर्ग precedes them. लिप् and विद् being तुदादि gets नुम् by ‘शे सुचादीनाम्’ (2542), घृञ् धारणे is भ्रादि and घृङ् अवस्थाने is तुदादि । धारयः—धृ + णिच् + शः then गुण, अयादेश, similarly पारयः, वेदयः (विद् वेदनाख्यानादिषु—चुरादि) उदेजयः and चेतयः । विन्द means a receiver or acquirer and उदेजय means that which causes trembling, hence an intimidator or disturber. Cp. आचौद्ध विजातौन् परमार्थविन्दान् उदेजयान् भूतगणान् न्यषेधीत् in भट्टि—

By ‘अनुपसर्गात्’ in the rule it is intended that the roots लिम्प, विन्द etc. (nine only) will not be allowed to have the affix श after

them when any उपसर्ग precedes them, save and except the उपसर्ग if any, which has been prefixed already to any of them by the सूत्रकार himself. Thus although उदेजि has got the उपसर्ग उद् prefixed to it yet it will have श after it. Consequently उदेजय is obtained. But समुदेजयः or समेजयः etc. should be counted as wrong, the intention of the सूत्रकार being if any उपसर्ग has to be prefixed to एजू followed by श the only उपसर्ग allowed is उद् and none else. The root साति meaning to please (delight) gets णिच् by the rule 'हेतुमति च' (हेतुमण्यन्त) and is to be met with in this सूत्र only (सौवः धातुः). Thus सातयति सुखयतीति—सातयः (as before). By force of वासरूपविधि (which see ante), we may add after it in the same sense क्तिप् also which gives सात् (णिलोप) meaning the 'supreme soul'—Cp—'एष ह्यैवानन्दयति' in उपनिषद्—whence we get सात्वन्तः—the devotees of the supreme Being or सात्. The procedure is thus—सात् + मतुप्—म being व by 'मादुपधायाश्च मतोर्वाज्यवादिभ्यः' and सात् being भसंज्ञक and not a पद by 'तसौ मत्वर्थे' (1896) there is no जश्त्व or दकार for तकार by 'भलांजशः—'(52) and we get सात्वत् like मरुत्वत् । साह्यः—(an assistant) as before. प्रलिपः—this is derived with क attached to it by 'इगुपधञा—'and not by श । 'नौ लिम्पः—' varttika. It has to be stated that लिम्पि (लिप् with नुम्, and इक् by 'इक्स्तिपौ धातुनिर्देशे') gets श when the उपसर्ग 'नि' only precedes. Thus निलिम्पः a god (who does not suffer). गन्नादिषु—'Another varttika. विन्दि—विद् with नुम् and इक्—gets श when गो etc precede making the derivative a term of designation (संज्ञानाचक). Thus गोविन्दः—who receives cows (Sreekrishna). अरविन्दम् (That

which has got leaves resembling the spokes of a wheel i. e lotus). भाष्य reads अरविन्दः (masc)—says Nagesha.

मित—। अनुपसर्गादिति उपसर्गरहितेभ्यः एभ्यो नवभ्यःशः स्यात् कर्तरीत्यर्थः । अत्र लिम्पविन्दयोः नुमा निर्देशात् 'लिप् उपदापे', 'विद्वत् लामे' इति तौदादिकयोरेव ग्रहणम् । अतएव शे परे 'शे सुचादीनाम्' (३५४२) इत्युभयत्र तुम् । धारि, पारि, वेदि, उदेजि इत्यादीनां सप्तनां ख्यन्तेन निर्देशाख्यन्तेभ्य एव एभ्यः शः । अत्र धारीति 'धृज धारणे'—इति भौवादिकस्य 'धृङ् अवस्थाने' इति तौदादिकस्य चोभयोरेव ग्रहणम् । पृ 'पालनपूरणयो'रिति धातुः । तस्माद्धेतुमश्रान्ताच्छः । वेदीति—विदेः वेदनाद्यर्थकात् चौरादिकात् स्वार्थख्यन्ताच्छः । उदेजीति—उदुपसर्गपूर्वादेजतेर्हेतुमश्रान्ताच्छः । न चैवम् 'अनुपसर्गात्' इति विशेषणं न सङ्गच्छत इति वाच्यम् । एजतेरुपसर्गपूर्वस्य चेद् भवति तर्हि उदपूर्वादेव नान्यपूर्वादिति निर्गलितार्थत्वात् । एवञ्च नियमार्थमिदम्—तथा च उदेजय इतिवत्, समुदेजयः समेज इत्यादि न भवतीति दिक् । चेतौति—'चितौ संज्ञाने'—भादिः । तस्माद्धेतुमश्रान्ताच्छः । अन्यौ स्पष्टौ मूले । धारय इति—शपरे गुणयादेशौ । धारकोऽवस्थापको वेत्यर्थः । एवमनय प्रक्रिया बोद्ध्या । लिम्प इत्युपतापवान् । विन्द इति लब्ध्वा । एवमनय कर्तर्यर्थनिर्देशः । उदेजय उद्देजक इत्यर्थः—'उदेजयान् भूतगणान् न्यधेयौ' इति भट्टिः । सौव इति—अस्मिन्नेव सूत्रे लभ्यते न तु धातुपाठे इति भावः । सातयति सुखयतीति सातयः सुखप्रद इत्यर्थः । वाऽसरूप व्याघ्रनेति—एवं पूर्ववापि लिम्पादिस्थले यथायथं खलुलजादेः समावेशो बोद्ध्या । सादिति—सातयति सुखयतीति साति + क्तिप् = सात्—'शेरनिटि' (२३१३) इति णिलोपः । परमात्मा इत्यर्थः । "रसो वै सः" 'एष ह्येवानन्दयती'ति एवमादिभिः श्रुतिनिर्देशै तथैवावगतेः । सात्वन्तो भक्ता इति—सात् परमात्मा अस्ति एषां भक्तित्वेनेति मतुप् । 'मादुपघायाय मतोर्वोऽयवादित्यः' (१८६७) इति मस्य वः । 'तसौ मत्वर्थः' (१८६६) इति सादित्यस्य भत्वात् पदत्वाभावात् 'भलां जशी—' (५२) इति जशत्वेन तकारस्य दकारो न । हेतुसश्रान्तो वेति—ग्रहमर्पणे इति भौवादिकस्य ग्रहणे हेतुमश्रान्तोऽयं साहिः । चौरादिकस्य ग्रहणे तु स्वार्थख्यन्त इत्यर्थः । प्रलिप इति—अतः प्रोपसर्गेण

शप्रत्ययस्य बाधात् 'इगुपसर्गा—' (२८६७) इति कप्रत्ययः। अतएव नुम् न। नौ लिम्पेरिति—वार्तिकमिदम्। नौ उपसर्गे उपपदे लिम्पेः शो वाच्य इत्यर्थः। तदाह निलिम्पा इति—निर्जरा देवा इत्यर्थः। 'गवादिषु—' इति—वार्त्तिकान्तरम्। गवादिषु उपपदेषु विन्देः शः स्यात्। संज्ञायां गम्यायामिति तदर्थः। गोविन्दः इति—गाः सौरभेयौः विन्दति लभते इति गोविन्दः—गोपालः श्रीकृष्ण इत्यर्थः। यद्वा गां वाचंवा पृथ्वीमित्यादिरर्थः। तवापि स एव लक्ष्यः। गोशब्दस्य बहुवचनं वाचकत्वं यथा—'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रनेत्रघृणिभूजलि। लक्ष्यदृष्ट्यां स्त्रियां पुंसि गौः—' इत्यमरः। गवादिष्वित्यादिपदगच्छामुदाहृत्य दर्शयति—अरविन्दमिति। चक्रस्य नाभिनेत्योरन्तःस्थितानि काष्ठानि अराः (अरा इति भाषायां) इत्युच्यन्ते। तादृशकाष्ठद्वयान्तरालगतावकाशवद् दृश्यमानत्वाद् दलानि अपि अरा इत्युपचारः। तान् अरान् विन्दति लभते इति अरविन्दम्, पद्ममित्यर्थः। कर्मण्यणो बाधनार्थमिदमिति विभावनीयम्। अरविन्दः इति भाष्यमिति नागेशः।

२८०१। ददातिदद्यात्योर्विभाषा ॥ ३।१।१३८ ॥

दी— शः स्यात्। ददः। दधः। पक्ष वक्ष्यमाणोः। अनुपसर्गादित्येव। प्रदः। प्रधः।

The affix क is optionally attached to दा and धा provided नो उपसर्ग precedes.—Thus they will also have the affix ण by 'श्याद्वाध—' (2909) below. दा + श = दा + शप् + श by 'कर्तरि शप्' (2167) = दा + झ + श by 'जुहोत्यादिभ्यः झुः' (2489) = दादा + अ by 'झौ' (2490) then अभ्यासङ्ग by 'ङ्गस्त्' (2180) and then आलोप by आतो लोपः — = दद + अ = ददः. But by ण we have दायः by 'आतो युक्—' (2361). Similarly दधः and धायः। प्रदः, प्रधः—derived with क by 'आतश्चोपसर्गे' (2898).

मित—। ददातिदद्यात्योरिति। अनुपसर्गयोरितयोर्बा इत्यर्थः। दद इति। दा + श इति स्थिते कर्तरि शप् इति शप्। जुहोत्यादित्यः झुः (२४८९) इति शप्।

शुः । 'झौ' इति धातोर्विलम् । 'ऋस्वः' (२१८०) इत्यभ्यासऋस्वः । 'सार्वधातुकमपित्' इति शस्यापिचवेन ङित्त्वात् 'आतो लोपः—' [२३७२] इत्याङ्गोपः । पक्षे 'श्याङ्गध—' [२८०३] इति णप्रत्यये परे 'आतीयुक्—' [२३६७] इति युगागमेन— दाय इति । एवम् दधः—घायः इति । प्रदः प्रध इति आतश्चोपसर्गे [२८८८] इति कप्रत्ययः ।

२८०२ । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३।१।१४० ॥

दो—। इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात् । पक्षे ऽच् । ज्वालः-ज्वलः । चालः-चलः । अनुपसर्गादित्येव—उज्ज्वलः । 'तनोतिरूपसंख्यानम्' (वार्त्तिक) । इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ।

The affix ण is attached optionally after roots beginning with जृल् and ending in कस् i.e. after जृलादि roots (fifty-seven) enumerated under भृादि between ज्वल् (804) and कस् (869)—provided no उपसर्ग precedes such roots. वा in the rule indicates the application of अच् (due to पचादित्) as also क (by इगुपध—?) to such of them as are इगुपध e. g. पुल, कुल etc. ज्वालः (that which burns)—with ण and वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282) and ज्वलः (that which burns) with अच् । 'तनोतिः—' Varttika.—Here the terms or carrying words such as अनुपसर्गात् and विभाषा (from 2900 and 2931 respectively) has no bearing at all. Thus the Varttika means 'तन् receives the affix ण whenever any उपसर्ग precedes' Thus अवतानः, similarly वितानः or वितानम् (a canopy or an expansion).

मित—। ज्वलितोति । इतिशब्द आद्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्य इति । ज्वल दीप्तौ (८०४) इत्यारभ्य कस गतौ (८६०) इत्य-

नेभ्यो भूदिगतेभ्य इत्यर्थः । 'अनुपसर्गाङ्गिम्—' (३।१।१३८) इत्यतोऽनुपसर्गादिति ।
 'दधाति—' (२।१।१३९) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—वेति अनुपसर्गा-
 दिल्येवेति च । पक्षेऽजिति—पचादिलक्षणः इत्यर्थः । उपलक्षणमिदम् ततः 'इगुपध—'
 (२८८७) इति च । ज्वालि—ज्वल इति । णप्रत्ययान्तस्य 'अत उपधायाः'
 (२२८२) इति वृद्धिः । उज्ज्वल इति—अवाचप्रत्यय एव । तनोतेरिति—
 वार्तिकम् । इहेति—भाष्ये 'अवतान' इत्येव दशर्नादिति भावः । एवं
 सन्तानवितानादयोऽपि णप्रत्यययान्ता बोध्याः ।

२८०३ । श्याङ्प्रधासु संस्त्रतोणवसावहलिहस्त्रिषश्वसश्च

॥ ३।१।१४१ ॥

दी—। शैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । शैङोऽवस्यतेश्च-
 दन्तात् सिद्धे पृथग्यहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः ।
 प्रतिश्यायः । आत्—दायः । धायः । व्याधः । 'सु गतौ'
 आङ्पूर्वः संपूर्वश्च—आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अव-
 सायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

श्या, आत्, व्यध, आसु, संसु, अतीण (अति + इण्), अव + सा, अवह, लिह,
 स्त्रिष and श्वस these twelve roots persistently (नित्य) take ण
 after them. Of these श्या stands for शैङ्गतौ (१७३—भूदि) which
 has become श्या by 'आदिचः—' (२३७०) in view of the affix ण
 which is अशित् or not श-eliding, आत् is technical for दा and धा etc
 which are आदन्त, अव-सा stands for अव + सो (षोऽन्तकर्मणि) which
 also is made आकागन्त in view of ण by 'आदिचः—' । शैङोऽवस्यतेश्च etc.
 The drift is this—शैङ् and अव-सो first become श्या and अव-सा by
 'आदिचः—' when any अशित् affix such as ण, क etc follows. As
 such the technical term 'आत्' in the rule would not only

include दा and घा but these also. Then why say 'श्या' + आत् and अवसा, and not आत् only? To answer this—the author (Bhattoji) says that there was no doubt that आत् would include श्या as also अवसा but it would have been wrong to attach ण after them in case an उपसर्ग precedes them. For in that case the affix क by 'आतश्चोपसर्गे' (2898) would set aside ण and consequently we could not get प्रतिश्यायः, अवसायः etc. Because the affix ण is a general injunction (उत्सर्गविधि) whereas the affix क is a special one (विशेषविधि). Thus श्या and अवसा deserve particular mention that they may have ण after them when any उपसर्ग precedes barring 'क' due by 'आतः—' (2898). अवश्यायः—frost or pride—अव + श्येङ् + ण = अवश्या + ण = अवश्या युक् अ = अवश्यायः । प्रतिश्यायः a kind of nasal disease. आत्—It here stands for आदन्त roots दा and घा । व्याधः—a hunter—व्यध + ण वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2212). आमावः, संसावः dropping or flowing. अत्यायः passing away—वृद्धि by 'अचो जिणति' (257) then 'एचोऽयवायावाः' (71). अवसायः अवहारः destruction conclusion also. श्लेषः—here गुण by 'पुगन्तलघूपधस्य' (2189). Note that without the mention (of लिङ् and श्लिष्) in this rule they would have क by 'इगुपध—' (2703), शासः—वृद्धिः as before ।

मित—। श्याङ्प्रथेति—। श्या आत्, व्यध, आशु, संशु, अतीण (अति + इण) अवसा, अवह, लिङ् श्लिष्, अस् एषां कृत-समाहारद्वन्द्वानां पञ्चम्येकवचनम् । तव श्येति 'श्येङ् गतौ' (भ्रादि—६६३) इत्यस्य विधित्सितप्रत्ययस्य अशिच्चात् 'आदिचः—' (२३७०) इति कृतात्वेन निर्देशः । आदिति—अव आदन्तयोर्दुर्दाज-उष्णज्योर्हणम् । अवसति—अवपूर्वस्य षोडशकर्मणीत्यस्य प्राग्वत् कृतात्वेन निर्देशः । अन्यद् यथाश्रुतं कर्माहम् । पूर्वसूत्रात् । इति वर्तते । विभाषेत्यनुपसर्गादिति च निबन्धम् । उत्तरस्य पुनरनुपसर्गसङ्गणान् । तदाह—श्येङ् इति ।

ननु श्या अवसा इत्यनयोः कृतात्विन निर्देशात् आदित्यबोध्यताम् इति चेदत्राह—श्याडोऽवस्यतिश्चेति । अयं भावः—‘ण’ इति सामान्येन विहितः । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति ‘क’प्रत्ययस्तु विशेषविहितः । तत्परम् आदित्यतोः कप्रत्ययेन णस्य बाधः स्यात् । पृथग्यहम्भे तु न तादृशावकाश इति आदित्येतावता निर्देशः कृतः । अवश्याय इति—‘आदिचः—(२३७०) इत्यात्वे कृते ‘आतो युक्’ (२३६१) इति युक् । एवं प्रतिश्यायः सिध्यति । ‘अवश्यायो हिमे गर्वे’ इति विश्वः । ‘प्रतिश्यायस्तु पीनसः’ इत्यमरः । आदन्तौ उदाहरति आदिति—प्रागवत् युक् । व्याध इति—‘अ’ परे ‘अतः उपधायाः’ (२२८२) इति उपधावृद्धिः । आस्माव चिति—‘अचोऽजिणिति’ (२५४) इति वृद्धिः । ‘एचोऽयावायावः’ (६१) इत्यावादेशः । आशु, संशु इति तालव्यपाठकल्पनन्वनाकरम् । आश्रावसंश्रावित्यनयोः काप्यश्रावणादित्यभियुक्ताः । युक्तञ्चेतत् । अतः “भिषजामनाश्रावः” इति कालिदासः, तथाचामरः ‘वचने स्थित आश्रावः’ । ‘अनाश्राव वः किमहं कदापिवक्तुं विशषात् परमस्तिशेषः’—इति श्रीहर्षयः । किञ्च, यद्यत्र शृणोतिग्रहणम्, आश्राव इत्यमरादुक्तं प्रामाणिकपरिग्रहीतम् कथं स्यात् तदा णप्रत्ययेन आश्राव स्यादित्यास्तां तावत् । अत्राय इति—‘अचो जिणिति’ (२५४) इति वृद्धौ सत्यामायादेशः । अवसाय—युक् । अवहारः—वृद्धिः । लिङ्गः स्तुष इति । ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (२१८६) इति लघूपधगुणः । आसः—वृद्धिरुपधायाः ।

२८०४ । दुन्योरनुपसर्गे ॥ ३१११४२ ॥

दी—। णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नौसाहचर्यात् सानुवन्धकात् दुनोतिरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदबः । प्रणयः ।

Roots दु and नौ take ण when no उपसर्ग precedes. Thus दावः (a forest or forest-fire) and नायः (a leader)—वृद्धि in both the cases and आव् and आय respectively. There are two roots known as ‘दु’ one दृढ उपतापे read in खादि and other दु गतौ read

in भादि. The former of them takes ण as it is mentioned with नी which is read with the indicatory ज् (नीजप्रापणे भादि) whereas the latter (दु गतौ) takes अच् by 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः—' (2877). दव is a synonym of दाव । प्रदवः, प्रणय are derived with अच् । णल due to प्र in प्रणय ।

मित—। दुन्योरिति । दुनोतेर्यतेय णः स्यादुपसर्ग असति । नीसाहचर्यादिति— नीज प्रापणे इति यदैव सानुवम्बकः 'अतस्तत्साहचर्यात् टु दु उपतापे इति स्वादेरेव ण प्रत्ययः । (दु) गतौ इति भादेल्लच् प्रत्ययः । 'दवदावौघनारण्यवक्त्रौ' इत्यमरः । उपसर्गत्विति—अजित्यर्थः ।

२८०५ ! विभाषा ग्रहः ॥३१११४३॥

दी—। णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । 'भवतेश्च' इति काशिका । भवो देव संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्तार्थाच्च-रादिष्यन्तादच् । भावः ।

The root ग्रह् takes ण optionally and this option is an established one. Thus we should say ग्राहः (ग्रह + ण) to mean an aquatic animal and ग्रहः (ग्रह + अच्) to mean a planet, but not vice-versa : 'भवतेश्च'—a varttika, "accepted by Kashika meaning thereby that भू also takes ण optionally. Thus भवः (Lord Shiva) and भावः (a thing). According to भाष्य, however, भाव is derived with अच् added to 'भू प्राप्तौ'—चुरादि after it has got णिच् by स्वार्थ and भवः with अच् पचादि etc—see Tika.

मित—। विभाषेति । स्पष्टम् । व्यवस्थितविभाषेति—अतएव जलचरे ग्रहः ज्योतिषि ग्राह इति नेत्यर्थः । भवतेश्चेति—वार्तिकमिदम् । अत्रापि णो वेत्यर्थः । काशिकेति—काशिकाकृतमेतद् भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः । भवो देव

इति—महादेव इत्यर्थः । 'व्योमकेशो भवो भीमः'—इत्यमरात् । नन्वेवं भाष्यमते भावशब्दो न सिध्यतीति चेदवाह—भाष्यमते त्विति । भू प्राप्नोति इति चुरादौ पाठः । तत्र स्वार्थणिचि जाति भाषयति प्राप्नोति स्वस्वविषयमिति अच् प्रत्यये भावः । भव इति कर्तरि पचाद्यचि, वा 'ऋदोरप्' [३१३२] इति बाहुलकादपा, (अथवा माधवमते घप्रत्ययेन) सिद्धमिति भावः ।

२८०६ । गेहे कः ॥ ३।१।१४४ ॥

दी—। गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृहा दाराः ।

The root गृह takes क in the active voice when गेह or house is meant as the subject of the derivative. Thus गृह्णाति etc.—here गृह्णाति agrees with the nominative यत्, which again has reference to house (गेह). As for गृहाः which (when plural) means a wife it may be defended by the maxim 'तात्स्थ्यात् ताच्छब्दाम्'—or the application of the container for the thing contained. Note that the word गृह when plural means either a house and a wife cp.—'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' and 'दारिष्वपि गृहाः'—Amara.

मित—। गेह इति । 'गेहे' इति प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं न तूपपदम् । तदाह—गेहे कर्तरीति—गेहशब्दश्चेत् कर्तृत्वेनान्वीयत इत्यर्थः । तदाह—गृह्णाति धान्यादिकमिति, यत्तदिति शेषः । गृहमिति—कप्रत्ययस्य क्त्वात् 'गृह्णिया'—(२४१३) इति सम्प्रसारणम् । नन्वेवं 'दारिष्वपि गृहाः' इत्यमरोक्तिः कथं सङ्गच्छताम् इत्याशङ्क्य आह—तात्स्थ्यादिति । ताच्छब्दमिति शेषः । गृहस्थितत्वाद् गृहा इति व्यपदेश इत्यर्थः । अत्र पुल्लिङ्गत्वे बहुषुव—'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इत्यमरोक्तिरिव प्रमाणमित्यर्थः गृहशब्दस्य पुल्लिङ्गात् बहुवचनमिति बोद्धव्यम् । तथाच महाकविप्रयोगाः—'मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवताः'—(कुमारसम्भवम्), 'गृहानुपैतुम्'—(माघः) ।

२८०७। शिल्पिनि ष्वन् ॥३॥११४५ ॥

दी—। क्रियाकौशलं शिल्पम्। तद्वत्कर्तरि ष्वन् स्यात्।
‘नृतिखनिरञ्जिभ्य एव’ (वार्तिक)। नर्तकः—नर्तकी।
खनकः—खनकी। ‘असि अकेऽने च रञ्जेर्न-लोपो वाच्यः’
(वार्तिक)। रजकः—रजकी। भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव
ष्वन्। रञ्जेस्तु ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ (उनादि—१८१) इति कुन्
टाप्—रजिका। पंयोगे तु रजकी।

Dexterity or skill in something is called art or शिल्प. Any root may take the affix ष्वन् in the active voice where the derivative is identified with a subj. or person having such art in himself. ‘नृतिखनि—’ varttika. This varttika narrows the scope of the rule as the roots नृत्, खन् and रञ्ज only are said to have ष्वन्। नृत् + ष्वन् = नर्तकः by ‘युवीरजाकी’ (1247) and ‘पुगल—’ (2189). नर्तकी by the rule ‘षिदगौरादिभ्यश्च’ (498). ‘असि अके—’ varttika—meant for the elision of न of रजः (असि), रजक (अक) and रजन (अन); this varttika defends the terms in the varttika—‘रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्’ (under ‘दंशसञ्ज—’ in भाष्य)। भाष्यमते तु etc—easy. रजिका is any woman skilled in dyeing while रजकी is the wife of a रजक (washerman).

मित—। शिल्पिनीति। शिल्पवतीत्यर्थः। तदाह—तद्वत् कर्तरौति। शिल्प-
वाञ्छेत् कर्तेति भावः। एवञ्च शिल्पवत् कर्ताव प्रत्ययार्थ एव न तूपपदमिति
प्राग्वद्बोद्धव्यम्। सर्वेभ्योधातुभ्योऽव ष्वन् प्रत्यये प्राप्ते आह—‘नृति—’ इति।
वार्तिकमिदम्। नर्तक इति—‘युवीरजाकी’ (१२४७) इत्यादिदेशः। ‘पुगल—
(२११८८) इति गुणः। नर्तकीति—ष्वन् प्रत्ययस्य षिव्वात् ‘षिदगौरादिभाष्य’

(४८८) इति ङीष् । 'वृति—' इति वार्तिके एवकारोद्वेजो षे परे वाञ्छ इति सिद्ध इत्याहुः । 'असि अके—' वार्तिकमिदम् । 'दंशसञ्जस्त्रां शपि' इति सूत्रे 'रजकरजनरजससुपसङ्गानम्' इति वार्तिकवलात् अस्यादौ नलोपस्य आपकसिद्धत्वेऽपि प्रपञ्चायमिदमिति बोध्यम् । असि रजस् । अके रजकः । अने—रजनः । भाष्यमतेति—स्पष्टम् । रजिकेति—'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—' इत्यत इत् । नन्वव भाष्यमते रजकौति दुर्लभमित्याशङ्क्य आह—पुंयौगेति ।

२८०८ । गस्थकन् ॥ ३।१।१४६ ॥

दौ— गायतेस्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गायकः ।

The root गै takes यकन् in the active voice when the derivative denotes an artist. गै + यकन् = गायकः by 'आदेचः—' (२३७०).

मित— ग इति—'आदेचः—' (२३७०) इति कृताच्चास्य गैघातोः पञ्चम्येकवचनम् ।

२८०९ । णुट् च ॥ ३।१।१४७ ॥

दौ— गायनः । टिच्चाद् गायनी ।

Read thus—'गस्थकन् णुट् च' for both यकन् and णुट् (अन) are added to गै in the sense as above viz 'शिल्पिनि'. The separation of णुट् from यकन् is to carry the same into the subsequent rule. गायनः—आच् + णुट् । टिच्चात् etc i. e. by 'टिड्ढाणच्—' (७७०).

मित । णुट् चेत । गस्थकन् णुट् शिल्पिनि कर्तरौत्यर्थः । योगविभाग उत्तर-सुवार्थः । गायन इति—आच् युगागमः टिच्चादिति—'टिड्ढाणच्' (४७०) इत्यनेनेत्यर्थः ।

२८१० । हश्च व्रीहिकालयोः ॥ ३।१।१४८ ॥

दौ— हाको हाडश्च णुट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि ।

जहातुपदकमिति ज्ञायनो ब्रीहिः जहाति भावानिति ज्ञायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

The word 'हृ' in the rule is in the ablative singular of 'हा' which is elliptical for 'ओहाक् त्यागे' and 'ओहाङ् गतौ' both read in जुहोत्यादि class. These two roots take णुट् in the active voice when ब्रीहि (paddy) and काल (time) are indicated by the derivations. Thus ज्ञायनः (by णुट्) may mean paddy or a year.

मित—। ह्येति । 'ओहाक् त्यागे' 'ओहाङ् गतौ' इत्यनयोः सामान्येन ग्राहकः—'हा' इति । तस्य पञ्चम्येकवचनम् इति । ब्रीहिकालयोरिति प्राग्वत् प्रत्ययार्थत्वं न तूपपदार्थत्वमिति विभाव्यम् । तदाह—हाको हाङ्-स्येत्यादि । जहातुपदकमिति । ब्रीहौणामुदकमुज्जित्वावाहनादिति भावः । जहाति—भावमिति भावाः पदार्थाः । जिहीते इति । जिहीते अर्थान् प्राप्नोति भावान् इति वा वर्षमित्यर्थः ।

२८११ । पुष्टलुः समभिहारे वुन् ॥३११५८॥

दी—। समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवक्तुः ।

सरकः । लवकः ।

Here समभिहार denotes 'doing well'. Thus पु, लू take वुन् (अक) in the active voice when excellence is signified by the derivative.

मित—। पुष्टलु इति । पु, लू, एषां समाहारब्रह्मात् पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन यण् । 'ओः सुप्' इति यण् । साधुकारित्वं साधुकारित्वमित्यर्थः । तथाच यो बहुशोऽपि दुष्टं करोति तत्र न, किन्तु यः समदपि सुष्टु करोति तत्रैवेति फलितम् । एवञ्च 'समभिहार' इत्यनेन बहुशोऽनुष्ठानात् क्रियाकौशलमेव लक्ष्यमिति ध्येयम् ।

२८१२ । आशिषि च ॥३११५९॥

दी—। आशीर्विषयार्थवृत्तेर्वुन् स्यात् कर्तुमिति । जीवतात्

जीवकः । नन्दतात्—नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशा-
सितुः पित्रादेरियमुक्तिः ।

Any root expressing the sense of benediction or welfare takes वुन् (ञक्) in the active voice. Thus जीव् + वुन् = जीवकः (One whose longevity is desired). The term 'जीवतात्' does not serve as an alternative of जीवक but expresses the sense only in which जीवक has been derived. Similarly नन्दतात्—नन्दकः । आशीः or benediction is an action on the part of him who makes use of such terms as जीवतात् etc. Thus जीवक etc are the assertions coming from such benefactors as parents etc. N. B.—Here ends. 1st. sec. of chap. third.

मित—। आशिषि वेति । वुन् स्यादिति शेषः । आशिषि द्योत्ये कर्त्तरि वुन् इत्यर्थः । तदाह—आशीर्विषयार्थश्चेतिरिति—धातोरिति शेषः । जीवकः इति । वुन् (ञक्) । जीवकः कुत्रगत इत्युक्ते यस्य जीवनम् आशास्यते (अत एवाशीर्विषयकम्) स कुत्रेति प्रश्नः । जीवतादिति नैतत् पक्षान्तरसूचकं किन्त्वर्थाविष्करणपरमिति ज्ञेयम् । एवं नन्दतात्—नन्दक इति । प्रयोक्तुरिति—तथाविधशब्दप्रयोगकर्तृगुणं वादेरित्यर्थः । तदाह—आशासितुरिति । आशीः प्रयोक्तुरित्यर्थः । इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

२८१३ । कर्मण्युपपदे ॥ ३।२।१ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे धातोरण्यप्रत्ययः स्यात् । उपपद—समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादा-वनभिधानाच्च ॥ 'शौलिकामिभक्ष्याचारिभोणः' (वार्त्तिक) अणोऽपवादार्थं वार्त्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांस-भक्षा । कल्याणाचारा । ईक्षिन्मिभभाक्ष (वार्त्तिक) ।

सुखप्रतीक्षा । बहुचमा । कथं तर्हि—गङ्गाधरभूधरादयः ।
कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यति ।

When a word in the accusative serves as an उपपद i. e. stands in close proximity with a root, the affix अण् is attached after the same (root) in the कर्तृवाच्य. The compound effected here (of the कर्मवाचक word with that derived with अण् e. g. of कुम्भ with कार) is called an उपपद समास । Thus कुम्भम् करोति etc. It is important here to note that 'उपपद' has been defined by the rule 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (781) whence it is clear what appears in the locative (सप्तमीस्थम्) is an उपपद. Thus the term कुम्भ (a pot) which is in the accusative is an उपपद for the accusative (कर्मणि) is in the locative. Commentators, however, for convenience' sake generally say उप सप्तमि उच्चारितं पदम् उपपदम् (a term of contiguity is उपपद) । Thus the word कुम्भ being an उपपद and the word कार not being तिङन्त, the samasa is but an उपपदसमास which is obligatory (नित्य) by the rule 'उपपदमतिङ्' (782) or it is नित्य being अखपदविग्रह, cp—'इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम्'—Bhattoji (782). In कार, कृ is lengthened by 'अचो विणति' । In आदित्यं पश्यति, गामं गच्छति etc, however, there will not be अण् added to दृश्, गम् etc. So as to give आदित्यदर्शः, गामगामः etc, on the ground that they are not in use. 'शीलिकामि—' (Varttika). This varttika which enjoins ण is to supersede अण् so that टाप् and not डौप् may be added to them in fem. to form मांसशीला etc, डौप् being due in cases where अण् is affixed by the rule 'टिड्ढाणञ्—' (470). मांसशीला—a woman habituated to take

meat (मांसं शीलयतीति etc). Here also in each case the samasa is उपपदः । 'इच्छिन्नभिर्भाञ्च'—Varttika directing ण here also. सुखप्रतीक्षा—a woman looking for ease and comfort. बहुक्षमा—one (woman that endures (hardships) to a great extent ; "नोदात्तोप देशस्य—" इति न वृद्धिः । How then to defend expression like गङ्गाधर भूधर etc. where 'धर' is not derived with अण् which would give धार and yet the samasa is allowed ? well they will be defended on the assumption of शेषषष्ठीत्वविवक्षा of कर्म. The drift is this—षष्ठी is enjoined to denote any सम्बन्ध (relation) (षष्ठी शेषे); and although कर्मण् or the accusative has been dealt with in 'कर्मणि द्वितीया' yet it will be taken by the speaker as though and having been done—in the category of शेष (cp—'उक्तादन्यः शेषः'). Thus the samasa here is षष्ठीतत्पुरुष (and not उपपद) as—गङ्गायाः धरः (Shiva) when धर is derived with अच् by 'पचाद्यच्' under 'नन्दिगहि—' (2898).

मित—। कर्मणीति । 'गृहे कः' शिल्पिनि ष्वन् इत्यादौ तत्तदर्थस्य द्योत्यत्वे सति तत्तत्प्रत्ययो विहितः । न तु तस्य तस्योपपदत्वे इति तत्र तवैवोक्तम् । इह तु कर्मणीत्यनेन कर्मवाचके पदे उपपदे एवाण प्रत्यय इति भेदः । उपपदं नाम उपोच्चारितं पदम् । तच्चैत्यं संज्ञितम्—'तवोपपदं सममीस्थम्' (७८१) इति । सममीस्थत्वञ्चात् 'कर्मणि' इति । अतस्तत्र वाच्यत्वेन स्थितस्य कुम्भादिपदस्य यदाचकं समस्यन्तं 'कर्मणी'त्यादि तत् पदम् उपपदमिति फलितम् । एवंविध उपपदे सति धातोरणप्रत्यय इत्यर्थः । उपपदसमास इति—अतिङन्तः समास इति यावत् । स्पष्टञ्चेदम् 'उपपदमतिङ्' (७८२) इत्यत्र । कुम्भं करोतीति—अर्थाविष्करण-मावमेतत् न तु समासवचनम् । "अणि कृते 'कर्तृकर्मणोः कृतिः' इति षष्ट्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कार-शब्देन समासः" इति तत्त्वबोधिनी । तदतत्त्वबोधनम् ।

तथात्वे 'उपपदसमास' इति मूलोक्तमेव विरुद्धाते । मूलोक्तउपपदसमासः—'तद्वोप-
पदम्—' इति कर्मादिवाच्यकुम्भादि—वाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् 'उपपदमतिङ्'
इति समास इति स्वीकृतमपि न सङ्गच्छते । किञ्च कुम्भकारादिपदानामप्यन्तानां
षष्ठीसमाससिद्धत्वे स्वीकृते मूलकृतः—'कथं तर्हि गङ्गाधरः—' इति समाधानमपि
न घटते । इत्येवमादयो बहवो दोषाः संसृतपद्यन्ते इत्युपेत्यैवात्र तत्तुवाधनी ।
इदन्तु तत्तुम्—कुम्भशब्दस्य कारशब्देन नित्यसमासः । अतएव 'उपपदमतिङ्'
(७८२) इत्यत्र 'उपपदं सुवन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते' इति द्वौचित्योक्तिः
सङ्गच्छते । षष्ठीसमासपक्षे विकल्पस्य दुर्वारत्वान्नित्यपदोपयोगो नास्मात् । ननु
चोक्तं कुम्भम् अस् कार इति । कृद्योगा चात्र कर्मणि षष्ठीति चेत् । सत्यम् ।
परम् अलौकिकोऽयं विग्रहः । प्रयोगार्हस्य लौकिकविग्रहस्यात्र दुर्घटत्वात् ।
कुम्भं करोतीति तु व्याख्यानमात्रं न विग्रह इत्युक्तं प्राक् । तस्मात् 'कुम्भकार'
इत्यत्र उपपदसमास एव न षष्ठीसमासः । ननु कुम्भकार इतिवत् आदित्यं पश्यतीत्या-
दित्यदर्शः, हिमवन्तं शृणोतीति हिमवच्छावः, ग्रामं गच्छतीति ग्रामगामः इत्यादयोऽपि
स्युरित्याशङ्क्य आह—अनभिधानन्निति । अप्रयुक्तत्वात् एते न कथिताः ।
एतत् सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । 'शीलकामि—' वार्तिकमिदम् । अणि प्राप्ते तन्निरासार्थ-
मेतद्वार्तिकमिदमाह—अणोऽपवादार्थम् इति । ये विहिते एव हि एभ्यः टावुत्पद्यन्ते
अणि तु विहिते 'टिड्ढाणञ्—' (४७०) इत्यानेन ङौपि 'मांसशीली—' इत्याद्यानिष्टं
लभ्येत । मांसशीलिति—सर्वत्र स्त्रियासुदाहरणमिति विभाव्यम् । शील संभाषाविति
धातुश्रुदादिः । मांसं शीलयति भक्ष्यत्वेनाभास्यतीति विवृतार्थः । एवं मांसं कामयते
इत्यादि । 'इच्छिचमिभ्याम्' इति—वार्तिकान्तरम् । अणप्रत्यय इति शेषः । सुखं
प्रतीचते, बहु चमते इत्यर्थः । कथं तर्हि इति—गङ्गाधरः, भूधरः इत्यादौ अणप्रत्ययो
नास्ति न वा ण अथच समासो भवति । तत् कथं तदिति प्रश्नः । समाधानमाह—
कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिति । अयं भावः—यद्यपि 'कर्मणि द्वितीया' इत्यात्र अण
विहितः एवञ्च 'उक्तादन्यः शेषः' इति शेषसंज्ञा तथापि वक्तुरिच्छावशात् विहितस्य
(उक्तस्य) अपि तस्य शेषत्वम् । ततश्च 'षष्ठी शेषः' इति वचनादत्र षष्ठीसमासः ।
गङ्गायाः धरः इत्यादिः विग्रहः । तत्र 'धर' इति पञ्चादाच्च निष्पन्न इति बोध्यम् ।

‘पदसंस्कारपदे तु—धरतीति धरः । गङ्गायाः धरः इति कर्मणि या षष्ठी तदन्तेन समास इति सुवचनितग्राहः ।

२८१४ । ह्वावामश्च ॥ ३।२।२ ॥

दी—एभ्योऽण स्यात् । कापवादः । स्वर्गाह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ।

अण् is affixed after ह्वा (ह्वञ् स्पर्धायाम्) वा (वृञ् तन्तुसन्ताने) and मा (माङ्माने and मेङ् प्रणिदाने) when a word in the accusative is in close proximity to them (‘कर्मण्युपपदे’). This supersedes क to be directed by the subsequent rule ‘आतोऽनुपसर्गे—’ (2915—3. 2. 3.). स्वर्गाह्वायः—स्वर्गमाह्वयते इति (One who defies heaven) स्वर्ग + ह्व + अण् (by ‘आदेचः—’ and ‘आतोयुक्’ Similarly तन्तुवायः (a weaver) and धान्यमायः (a measurer or giver of paddy).

मित—। ह्वावाम इति । ‘ह्वञ् स्पर्धायाम्’ ‘वृञ् तन्तुसन्ताने’ इत्यनयोर्भादिः कृतालयोनिर्देशः । ‘माङ् माने’ ‘मेङ् प्रणिदाने’ इत्यनयोः सामानेन निर्देशः ‘मा’ इति । एवं समाहारद्वन्द्वात् पञ्चस्यैकवचनम् । एभ्योऽण इति । कर्मण्युपपदे इति शेषः । कापवाद इति । उत्तरसूत्रे ‘आतोऽनुपसर्गे—’ इत्यत्र विधीयमानस्य कस्यापवादः । अन्यथा आदन्तत्वेन अत्रापि कः स्यादिति भावः । स्वर्गाह्वायः इति । स्वर्ग आह्वयते अमिमवितुं वाञ्छति । यद्यपि—

“धातोर्ध्यानन्तरे वृत्तेर्धालर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धैरविवक्षितः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥”

इति धालर्थेनोपसंग्रहादत्र ह्वयतेरकर्मकत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययसामर्थ्यात् सकर्मकत्वं ज्ञेयम् । अणि परे ‘आदेचः—’ (२३७०) इत्यन्तरङ्गत्वाद्वाले कृते युक् । एवमन्यत्र ।

२८१५ । आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३।२।३ ॥

दी—। आदन्ताद्वातोऽनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् ।

‘आतो लोपः’ । गोदः । पाणित्रम् । ‘अनुपसर्गे’ किम् ?
गोसन्दायः । ‘कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणभगो डः’ (वार्त्तिक)
ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणादातश्चोपसर्गे आहवः
प्रहवः ।

After a root ending in आ and preceded by no उपसर्गे, the affix added is क and not अण् provided a word in the accusative leads as an उपपद. Thus गोदः (a giver of cows)—गो+दा+क where आ of दा is dropped by ‘आतो लोपः—’ ante. पाणित्रम् (That which protects the heel पाणि) पाणि+त्रै+क—आत् as before. गोसन्दायः—a synonym of गोदः but derived with अण् । ‘कविधौ—’ (Varttika)—In all cases where the affix क has been enjoined the affix ड will supersede the same (क) provided the root, followed by it, deserves सम्प्रसारण. Thus in ब्रह्मज्य—ब्रह्म+ज्यावयीहोनौ+क—क is to be replaced by ड for otherwise the form would have been ‘ब्रह्मजिय’ by सम्प्रसारण under ‘ग्रहिज्या—’ (2412). आकार of ज्या (which is ‘टि’ here) elides due to डित् of the affix by the rule ‘टे’ although ज्या is not भसञ्जक. The term ‘सर्वत्र’ in the varttika suggests that the affix क will be replaced by ड not only when a कर्मवाचक word is उपपद as in ‘आतोऽनुपसर्गे—’ (2915) but also when an उपसर्गे is an उपपद as in ‘आतश्चोपसर्गे’ (2898)— । Thus आहवः etc which otherwise in connection with क would have been आह्वः etc by the rule ‘वचिस्त्रपियजादीनाम्—’ (2909). etc.

मित—। आत इति । अनुपसर्गे इति आतो विशेषणं तदाह—अनुपसर्गादिति ।
अवाणपवादः कस्तदाह—न अण् इति । आतो लोप इति —गो+दा+क इति

स्थिते 'आतो लोपः इटि च' (२३६१) इत्यालोप इत्यर्थः । पाणि वम् इति—
पाणिरिति गुल्काधीभागः ['गुल्कौ पुमान् पठ्णि स्तयोरधः' इत्यमरः] । तं वायते
इति कः प्राग्वदालोपः । गोसन्दाय इति—अवाण युक् । कविधाविति—
वातिकमिदम् । सम्प्रसारणिभा इति । सम्प्रसारणवद्भाः सम्प्रसारणयोग्ये भाः
इत्यर्थः । तथाचायमर्थः—यत्र यत्र कप्रत्ययो विहितः सम्प्रसारणाहं धातौ सति तत्र तत्र
सर्वत्र कप्रत्ययो वक्तव्य इति । अतएव ब्रह्म जिनाति इति ब्रह्म + ज्या + क इति
स्थिते 'ग्रहिज्याः' (२४१२) इति कित्वात् सम्प्रसारणे च प्राप्ते कस्य ङः । ततो
ङित्सामर्थ्यादभस्यापि टेरिति (३१६) आकारस्य टेलोपः = ब्रह्मज्यम् । अत्र
ज्या वयोङ्गादौ इति त्रैयादिको धातुः । ननु किमिदं वार्तिकं कर्मस्युपपदे 'आतोऽनुप-
सर्गे' इति प्राप्तं कप्रत्ययं बाधते उत उपसर्गे अप्रपपदे 'आतश्चोपसर्गे' (२८६८)
इति प्राप्तमपि कप्रत्ययम् इति प्राप्ते आह—सर्वत्रग्रहणादिति । उभयत्र कप्रत्ययः
अनेन बाध्यते इति भावः । अन्यथा कप्रत्ययेण ब्रह्मजिय इति स्यात् न खिष्टं
ब्रह्मज्यमिति । अतः आ + हेव + क, प्र + हेव + क इत्यादावपि कप्रत्यये परे
'वचिखपियजादीनम्' (१४०६) इति यजादित्वे सम्प्रसारणात् आहुवः प्रहुवः
इत्याद्यानिष्टं स्यात् । डादेशे तु कृते आहुवः । प्रह्व इति ।

२८१६ । सुपि स्थः ॥ ३।२।४ ॥

टी—। सुपौति योगो विभज्यते । सुप्युपपदे आदन्तात्कः
स्यात् । हाभ्रां पिवतीति द्विपः । समस्थः । विषयमस्थः ।
ततः 'स्थः' । सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारभ्यसामर्थ्याद्भावे । आखू-
नामुत्थानमाखूत्यः ।

The rule is broken up into two parts (i) सुपि and (ii) स्थः—of
which the first means—when a सुप i. e. a सुबन्त word precedes
as an उपपद, an आदन्त (ending in आ) root takes the affix क.
Thus हाभ्याम् etc.—That which drinks with two (nostrils) is

called a द्विपः (an elephant) द्वि + पा + क—by 'आतो लोपः—' (2361). Then comes 'स्थः' which means—when a सुवन्त उपपद precedes, the root स्था takes क in the भाववाच्य on the strength of the commencement of this rule which thus admits of two-fold formations. Thus आखूनाम् etc (the rising of mice) आखूत्यः—आखू उद् स्था + क by 'आतो लोपः—' (2361) and 'उद्ः स्थासभोः—' (118). Note that 'आखूत्यः' as sanctioned by भाष्य, is masculine and not neuter although it is formed in the भाववाच्य.

मित—। सुपीति । योगविभागसहमेतत् सूवं तदाह—योगो विभज्यत इति । एतद्विभज्जेव सूवं भाष्ये स्पष्टम् । तथाच सूवद्वयं सम्पद्यते—'सुपि' इत्येकम् 'स्थः' इत्यापरम् । तत्र पूर्वं व्याचष्टे—सुपि उपपदे इति । सुपीतानेन सुवन्तलक्ष्यते । उपपदे इति 'कर्मेणि—' (३।२।१) इत्यातोऽर्थवलाङ्गभाते । आदन्तादिति क इति च । 'आतः अनुपसर्गे—' (३।२।१) इत्यात् इदम् । हाभासिनि—करान्तर्गतविवरभङ्गा जलाहरणदर्शनादिति । ततः स्थ इति । द्वितीयो विभाग इत्यर्थः । स्थः इति—स्था इत्यस्य पञ्चम्यन्तं तदाह—सुपि तिष्ठतेरित्यादि । आरम्भसामर्थ्यादिति—सूवारम्भसामर्थ्यादिति—भावः । तथाच 'सुपि' इत्यानेन पूर्वभागेनैव कर्त्तरि प्रत्ययलिङ्गे 'कर्त्तरि क्त' इति नेहानुवर्तत अतएव 'स्थः' इत्यस्य अनिर्दिष्टार्थत्वेन 'गुपतिजकिदभ्यः सन्' इत्यादिवत् स्वार्थिकत्वम् । स्वार्थस्य भावे एव सम्भवति न तु कर्त्तर्यादौ इति स्पष्टमेतदपि भाष्ये । न नृवं 'घञर्थे कविधानम्' इति वार्तिकादेव भावे कप्रत्ययस्य गतार्थत्वेनेदं व्यर्थमिति चेत् । न—सूवकृतो वार्तिकानुसरणानुपपत्तेः । यद्वा नित्योपपदसमासार्थम् (उपपदमतिङ् इत्यानेन) इति विभाव्यम् । अतएवाह—आखूनाम् इति । अस्वपदविग्रहः । आखूनामित्यर्थ-प्रकाशनमात्रं न विग्रहः । प्रयोगार्हस्य लौकिकविग्रहवाक्यस्याव दुर्लभत्वात् । आयुत्य इति—आखूरिति मूषिकपथ्यायः । भाववचनत्वेपि पुलिङ्गोऽस्मिन्नि द्रष्टव्यम् । न तु नपुंसक इति भ्रमितव्यम् । आध्यादौ सर्वत्र पुलिङ्गस्यैवोदाहृतत्वादितितत्त्वोचिनी । 'घञर्थे कविधानम्' इति वार्तिकस्योदारणं तु पुनः, विग्र इत्यादीनि ।

२८१७ । प्रष्टोऽग्रगामिनि ॥ ८।३।८२ ॥

दी—। प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः ।

‘अग्र—’ इति किम् ? प्रस्थः ।

स of स्था becomes cerebral irregularly (निपातने) when ‘प्र’ precedes provided the derivative denotes advancement (अग्रगमन) Thus प्रष्ठः advancing slow, but प्रस्थः—width.

मित—। पृष्ठ इति । पूर्वार्त् तिष्ठते कपृत्तये पृत्तयलब्धस्य अग्रगामादर्थे पृष्ठ इति निपातयते । अन्यथा—प्रस्थः इण्कुभ्यां परत्वाभावात् अत्र षत्वाकाशो नास्तीति ।

२८१८ । अश्वाम्बगोभूमिसव्ये ऽप*द्वित्रिकुशेकुशङ्कङ्ग-
मञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ८।३।८३ ॥

दी—। ‘स्थ’ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं ‘कर्म्मणि’, ‘सुपि’ इति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ।

The स of ‘स्थ’, which is nothing but an imitation of the derivative of स्था with क and thus a nominative in the sense of a genitive, becomes ष when coming after अश्व, आश्व, गो, भूमि, सव्ये सव्य अप, द्वि, त्रि, कुशे, कु, शङ्कु, अङ्कु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, वर्हि, दिवि and अग्नि. Thus अश्वष्टः (one born of a Vaishya by a Brahmin), आश्वष्टः, गोष्टः (also गोष्ठम्), भूमिष्टः (born or standing on earth). सव्येष्ट (सव्ये is a locative sing. by निपातन or by ‘हलदन्तात् सप्तम्याः’) also सव्यष्ट (or सव्य—means left), अपष्टः, द्विष्टः (standing on two

[* अत्र ‘सव्याप’ इति तत्त्वबोधिनीधृतः पाठः । ‘सव्येष्टः’ ‘अपष्टः’ इति चतस्र बोदाहरणम् इति] ।

things), विष्टः, कुशेष्टः (by 'हलदन्तात्—' etc the locative is retained), कुष्ठः (leprosy), शङ्कुष्टः (शङ्कु, apointed piece of wood), अङ्गुष्ठः (the thumb), मञ्जिष्टः, पुञ्जिष्टः परमेष्टः (a synonym of व्रजन् also परमेष्टौ) बर्हिष्टः दिविष्टः (loc. sing of दिव् heaven) and अग्निष्टः । Henceforth i. e. from the subsequent rule 'तुन्दशोकयोः—' (2919) will be carried on the terms 'कर्मणि' and 'सुप्ति' wherever possible, 'सुप्ति' only follows where intransitive roots are dealt with.

मित—। अम्बान्वेति । अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सत्ये, अप, दि, वि, कुशे, शङ्कु, अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हि, दिवि, अग्नि एभ्योष्टादशभ्य उत्तरवर्तिनः स्थ कप्रत्ययस्थिस्य 'स्थ' इत्यस्य सस्य षः स्यात् । स्थ इति स्थाधातो पञ्चम्यन्तमिति भ्रमं वारयितुमाह—स्थ इतीति । स्था इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं तु भूमिस्थितं गोस्थानकम् इत्यादावपि षत्वप्रसङ्गिरिति तादृशं व्याख्यानमनुचितमिति ध्वनयितुमिदम् । दिष्ट इति—द्वयोस्तिष्ठतीत्यर्थः । एवमम्बष्ठ, आम्बष्ठ इत्यादावपि तत्र तत्र तिष्ठतीत्यर्थो बोध्यः । इत कर्त्तुमिति—'तुन्दशोकयोः—' (२९१९) इत्यादौ सकर्मकस्थले कर्मणीति सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते । अकर्मकस्थले तु सुपीत्येवानुवर्तते न तु कर्मणीत्यपि असम्भवात् ।

२९१९ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३।२।५ ॥

दी—। तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् । 'अलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः, सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यस्य संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनुदः ॥ 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपाख्यानम्' (वार्तिक)—मूलानि विभूजति मूलविभजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ।

परि + मृज् and अप + नुद् take क when the terms तुन्द and शोक in the accusative are used before them as उपपदस् respectively. 'आलस्यमुखाहरणयोः—' (Varttika)—It must be noted that क is attached to them (तुन्द + परिमृज् and शोक + अप + नुद्) only when the senses of lethargy and consolation are implied. Thus तुन्दम् etc—तुन्दपरिमृजः (an idle fellow)—no guna of the root due to कित्. शोकापनुद्ः—a restorer of comfort i.e. a consolator. तुन्द-परिमार्जः—one who takes necessary care of his stomach but not an idler—It is derived with अण्, वृद्धि being enjoined by 'मृजेवृद्धिः' (2471). And he who removes grief on the point of transitoriness of the world is—शोकापनोदः (derived with अस्). 'क प्रकरणे—' (Varttika)—In the section of the affix क, a provision must be made for the formation of मूलविभुज etc i.e. they are to be derived with the affix क। मूलानि etc—injures the roots (of trees etc)—मूलविभुजः—no guna due to कित्. These words are not exclusively known but have to be recognised by their shape & form. Thus महीध्रः a mountain (मही + धृ + क = महीध्र by 'इको यण—' (47) गुण being barred due to कित्)—etc gain inclusion in the list.

मित—। तुन्दश्च कयो रिति । 'कर्मण्युपपदे' इत्यध्याहार्यमाणापेक्षया सप्तमौ द्विवचनम् । तदाह—कर्मणोरुपपदयोरिति । परिमृजापनुदोरिति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—आभ्यामिति । आलस्यमुखाहरणयोरिति—वार्तिकम् । कर्मणान्योरिवार्थयो-
राभ्यां इति वाच्यमिति तदर्थः । तदाह—तुन्दपरिमृजोऽलस इति । तुन्दमिति जठरम् । मुख्यत उदरचर्यारत इति यावत् । प्रत्ययस्य कित्चान्न गुणः । एवं शोकमपनुदतीति शोकापनुदः—सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्रेति । अत्र यथाप्राप्तम् । 'कर्मण्यण्' (२८१३) इत्यस्मिन्नर्थः । एवं मुखाहरणादन्यत्रापि अण् एव न क इति

दर्शयितुमाह—यश्च संसारिति । ‘कप्रकरणे—’ इति—वार्तिकम् । मूलविभुजादिभ्य इति तादर्थे चतुर्थी । मूलविभुजादिसिद्धार्थमिति । मूलानि विभुजतीति ‘भुजो कौटिल्ये’ इति तौदादिको धातुः । वृक्षादीनां मूलानि विमर्दयतीत्यर्थः । आकृतिगणोऽयमिति । आकृत्या एवेषां परिगणनं कर्तव्यम् इत्यर्थः । महीध्र इति—‘किच्चाद् गुणाभावे’ इको यण्—’ (४७) इति यण् । मही धरति इति अर्थः । पर्वतः इत्यर्थः । ‘पचच्छिदा गोवभिदात्तगन्वाः शरण्यमेनं शतशोय महीध्राः’ (रघु—१३।७) । कुध्रः—कुं पृथ्वीं धरतीति प्राग्वदर्थः । ‘गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी’त्यमरः । गिरतीति—‘गृ—निगरणे’ इति धातुः । प्रत्ययस्य किच्चादित्त्वं रपरत्वम् । ‘अचि विभाषा’ इति लत्वम् ।

२८२० । प्रे दाज्ञः ॥ ३।२।६ ॥

दी—। दारुपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । ‘अनुपसर्ग’ इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन् सति न कः । गोसंप्रदायः ।

The root दा with all (the four) forms and the root ज्ञ preceded by the उपसर्ग ‘प्र’ takes the affix क when an उपपद stands in the accusative. This supersedes अण् by ‘कर्मण्यण्’ (2993). The four forms of दा are—‘डुदाञ् दाने’, दाण् दाने, दो अवखण्डने and देङ् रचणे । Cp ‘दाघा घृदाप्’ (2373). पथिप्रज्ञः—one experienced in the matter of routes or paths. Owing to the mention of the term ‘अनुपसर्गे’ in the rule ‘आतः—’ (2915) क will not follow when any उपसर्ग other than प्र precedes. Thus गोसम्प्रदायः (a giver of cows)—where अण् is affixed.

मित—। प्र—इति । अत्र ‘प्र’ इति तद्वति लाक्षणिकम् । तदाह—प्रोपसृष्टादिति प्रोपसर्गयुक्तादित्यर्थः । दाञ् ज्ञा चेति समाहारवाक्यात् पञ्चमीकवचनम् । ‘गामादा-

* ‘सुपि’ इत्यत्र पाठान्तरम् इति बालमनोरमा ।

ग्रहणेष्वविशेषः । इत्युक्ते 'दी' इत्यनेन दारुपाश्वलारी गृह्यन्ते । तदाह—दारुपादिति ।
 ते च 'इदाञ् दाने' (जुहोत्यादिः), 'दाण् दाने' (भ्रादिः), दीऽवस्वङ्ङने (दिवादिः),
 दीञ् रक्षणे (भ्रादिः) इति 'दाघा घृदाप्' (२३७३) इत्यत्र स्पष्टम् । अणोऽपवाद-
 इति—'कर्मण्यण्' (२८१३) इति प्राप्तव्येत्यर्थः । सर्वप्रद इति—सर्वं प्रयच्छति
 प्रददाति इत्यादिरर्थः । पथिप्रज्ञ इति—पस्थानं प्रकर्षेण जानातीत्यर्थः । आतो
 लोपः । अनुपसर्गे इति—आतोः अनुपसर्गे क' (२८१५) इत्यत्रेत्यर्थः—प्रादिति ॥
 प्रोपसर्गवर्जं तद्व्युक्तं वाऽन्यस्मिन्नुपसर्गसतीत्यर्थः । [सुपीति पाठो नैयायतयासमुपचितः] ॥

२८२१ । समि ख्यः ॥ ३।२।७ ॥

दी— गोसङ्ख्यः ।

ख्या (the substitute of चच्) preceded by the उपसर्ग सम् takes
 क when an उपपद in the accusative exists. Thus गोसङ्ख्यः—One
 speaking of cows, गो + सम् + ख्या + क as before.

मित—। समीति । पञ्चमार्थे समी । समुपसृष्टात् ख्यादेशात् कर्मण्युपपदे
 कः स्यादित्यर्थः । गोसंख्य इति—गाः संख्ये इति विग्रहः । उपपदसमासः ।
 अत्र ख्येति 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य न ग्रहणं तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । तथा
 सम्पूर्वस्यास्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः । एतत् सर्वं 'लङः शाकटायनस्यैव' (२४६३)
 इत्यत्र वृत्तिकृता दीक्षितेनैव प्रपञ्चितम् ।

२८२२ । गापोष्टक् ॥ ३।२।८ ॥

दी—। अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्मण्युपपदे ।
 सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः । 'पिवतः सुरा-
 शीधोरिति वाच्यम्' (वार्तिक) । सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र
 क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरा पाति रक्षतीति सुरापा ।

Roots गा (गे) and पा when preceded by no उपसर्ग takes the
 affix टक् provided an उपपद in the accusative exists in each

case. Thus सामगः (one who sings on the Saman) etc. by 'आदेचः—' (2370) and 'आतीलीपः—' (2361) सामगी—fam. by 'टित्—टं—अण्—अञ्—' (470). सामसङ्गायः—अण् by 'कर्मण्यण्' (2913) then आत् and युक् । अनुस्वार + परसवर्ण । 'पिबतिः—' (Varttika) — पा to drink (when preceded by no उपसर्ग but) having सुरा (wine) and शीघ्र (a kind of drink) in the accusative as उपपदस takes टक् । Thus सुरापी etc. These are the feminine forms of—सुरापः and शीघ्रपः । But क्षीरपा—A Brahmin lady subsisting on milk only. Here पा takes क by 'आतोऽनुपसर्गे—' (2915) and hence टाप् comes in and not ङीप् । सुरापा—a woman watching the wine—this also is derived with क and then affixed with टाप् । Here टक् is barred despite the presence of सुरा, as the Varttika clearly enjoins टक्—to 'पिबतिः' (पा to drink) and not to पाति (पा to protect).

मित— । गापोरिति । गा च पाचेति इहात् सप्तमीद्वित्रचनम् । अत्रापि पञ्चमार्थे सप्तमी । तदाह—अनुपसृष्टाभ्याम् आत्यम् इति । अनुपसृष्टाभ्याम् इति—उपसर्गरहिताभ्याम् इत्यर्थः । अत्र 'गामादायङ्गणविविशेषः' इति न्यायोऽनानुसृतः । तेन गीत्यनेन गायतेरेव ग्रहणम् । तदाह—सामगः—सामगीति । साम गायतीत्यर्थः । साम + गै + टक् इति स्थिते 'आदेचः—' (२३७०) इत्याहु कृते 'आतो लोपः' इति किष्वादाङ्गोपे कृते सामगः इति । प्रत्ययस्य टिष्वात् 'टिड्ढाण्' इति ङीपि सामगीति । सामसङ्गायः इति—अवोपसर्वसंज्ञात् 'कर्मण्यण्' (२९१३) इत्यण् । आदेच इति आप्तम् । 'आतो युक्' इति युक् च । मस्यानुस्वारः । परसवर्णेन ङः । पिबतेरिति—आर्ति कर्मिदम् । सुराशीघ्रोः कर्मणोश्चप्रत्ययोः पिबतेरनुपसृष्टात् टक् स्वादिति तदर्थः । सुरापीत्यादि । अभयवत् स्वान्तमुदाहरणम् । प्राप्सदाङ्गोपे 'टिड्ढाण्' इति ङीप् । शीघ्रिति इच्छुशकादिजनितोऽनुदाविशेषः । मरियमासत्रः शीघ्र इत्यमरः । अन्यत्रेति—सुराशीघ्रोश्चानुपसृष्टात् । क्षीरपेति—अत्र

‘आतोऽनुपसर्गः’ इति कः । ततोऽजायतश्चास्ति टाप् । सुरां पातीति—अवापि क्रमेण सुतोपपदे सत्यपि पाधातोः पिवव्यर्थकत्वाभावात्, आतोऽनुपसर्गो, इति कप्रत्यय एव न टक् । वार्तिके पिवतेरिति विशेषणोक्ते खातः । एवञ्च स्त्रियां टावेव न डीप् ।

२८२३ । हरतेरनुद्यमनेच् ॥ ३।२।८ ॥

दो— अंशहरः । ‘अनुद्यमने’ किम् ? भारहारः ।

‘शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु गृहेरुपसङ्गानम्’ (वार्तिक) । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । ‘सूत्रे च धार्यस्थे’ (वार्तिक) —सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राण्वेव । सूत्रगाहः ।

The root ह, not preceded by any उपसर्ग, takes the affix अच् in the sense of not taking up or conveying when an उपपद in the accusative follows. Thus अंशहरः—a partner or participator. But भारहारः—a carrier of loads—is derived with अण by ‘क्रमेण’ (2913). ‘शक्तिलाङ्गल—’ (Vartika) There must be mention of यङ् to have अच् after it when the accusative forms of शक्ति (a kind of weapon), लाङ्गल (plough), अङ्कुश (spear), तोमर (a kind of weapon), यष्टि, घट, घटी and धनुस् precede the root as उपपद. ग्रह has been stated as गृहि with सम्प्रसारण and the affix इक् (‘इक्स्तिषौ धातुनिर्देशे’) to facilitate pronunciation. Thus शक्तिग्रहः, etc. One taking the weapon शक्ति—अच् being अकित there is no सम्प्रसारण. Similarly लाङ्गलग्रहः, अङ्कुशग्रहः, etc. ‘सूत्रे च—’ (Vartika)—ग्रह takes the affix अच् also when सूत्र (a rule) in the accusative precedes it as उपपद, in the sense of keeping in mind. Thus सूत्रग्रहः (one keeping the sūtras in mind). But

यह् will take अण (and not अच्) so as to give सूत्रग्रहः to mean one who only receives the sutras but fails to keep them in mind.

मिते—। हरतेरिति । उद्यमनसुन्नयनं वह्नं वा । तद्विनाशे वर्तमानाहरतेरच् प्रत्ययः स्यात् कर्मणि उपपदे इति सूत्रार्थः । अंशहर इति । अंशं हरतीति विग्रहः । उपपदसमासः । अंश + ह अच् इति स्थिते 'सर्वधातुकाङ्'— (२१६८) इति गुणः । अंशग्राहीत्यर्थः । भारहार इति—भारं हरतीति विग्रहः । अण्वेव । भारवाहीत्यर्थः । 'शक्ति—' इति—वार्तिकमिदम् । शक्तिलाङ्गलादिषु उपपदेषु गृहेरच् स्यादिति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गृहेरिति सुखसुथार्थं कृतसम्पत्सारणस्य गृहेः— "इक्षिपौ धातुनिर्देशे" इतीका निर्देशः । [अत्र गृहेरित्यपि पाठः] । शक्तिग्रह इति । शक्तिः शस्त्रविशेषः । तं गृह्णातीति विग्रहः । प्रागवत् समासः । अचोऽक्षिपान्न सम्पत्सारणम् । एवं लाङ्गल्यग्रहः, अङ्गुशग्रह इत्यादि । घटघट्योक्तुल्यार्थत्वेन घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन विपरीतापः इति खच् नेत्याहुः । 'सूत्रे च—' वार्तिकमिदम् । सूत्रे च कर्मण्युपपदे गृहेरच् स्यात् धारणं चेदर्थो भवतीति तदर्थः । अतएवाह—यसु केवलमित्यादि । अत्र धारणमिति प्रतभासनमवधारणं वेति बोद्धव्यम् ।

२८२४ । वयसि च ॥ ३२ ॥

दी—। उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

The former rule enjoins अच् in the sense of अनुद्यमन whereas this is in that of उद्यमन (lifting up or carrying). Thus ह, with any उपपद in the accusative, takes अच् when the age of a person is implied—कवचहरः—fit to have (or carry) an armour on i. e. youth.

मिते—। वयसि चेति । वयसि च गमेरु हरतेरच् स्यात् कर्मण्युपपदे इत्यर्थः । पूर्ववत् अनुद्यमनार्थं च प्रत्ययं विहितं इह उद्यमनार्थं इत्यादि उद्यमनार्थं तु यमिति ।

कलत्रहर इति—कलत्रं हरतीति वियहः । प्राग्वत् समासः । कवचग्रहण—
योग्यवयोश्च सम्भाव्यते इत्यर्थः ।

२८२५ । आडि ताच्छीलैः ॥ ३।२।११ ॥

दी— । पुष्पास्थ्यहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । 'ताच्छीलैः'
किम् ? भाराहारः ।

ह, preceded by the उपसर्ग आड्, takes अच् when a द्वितीयान्त
उपपद precedes the same and the sense is his habit or nature !
Thus पुष्पाहरः (पुष्प + आ + ह + अच्) one accustomed to collect
flowers, otherwise भाराहारः (भार + आ + ह + अण्) where no such
habit is implied.

सिद्धि— आडोति आड् पूर्वः पञ्चमार्थे सप्तमी । आडः पराङ्मतेरच् स्यात्
कर्मण्युपपदे तत्स्वभावता चेदर्थो यम्यते इति । पुष्पास्थ्यहरति तच्छीलः इति ।
कर्मण्युपपदे पुष्पास्थ्यहर्त्तुं स्वभावोऽस्येत्यर्थः । ताच्छील्यं तत्स्वभावतेत्यमरः । भाराहार
इति—अत्र 'कर्मण्यण्' (२८१३) इत्यण्वेव ।

२८२६ । अहः ॥ ३।२।१२ ॥

दी— । अहतेरच् स्यात् कर्मण्युपपदे । अणोऽपवादः ।
पूजार्हा ब्राह्मणी ।

नित— । अह इति स्पष्टम् । पूजार्हा इति—पूजार्ह इत्यस्य अच् प्रत्ययान्तत्वेन
'अजायतेष्टाप्' इति आप् । अण् प्रत्ययत्वे तु 'टिड्ढाणञ्—' (४७०) इति
डोप् स्यात् । अतएव अदुपधत्वभावेन अणा रूपसिद्धेऽपि स्त्रियां फलेभेदादाह—
अणोऽपवादः पूजार्हा इति ।

२८२७ । स्तम्बकर्णयोः रमिजपोः ॥ ३।२।१३ ॥

दी— । 'हस्तिमुखयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । स्तम्ब

रमते स्तम्बे रमो हस्ती । 'तत्पुरुषे—' (८७२) इति 'हल-
दन्तात्—' (८६६) इति वा डेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

The roots रम् and जप् take the affix अच् when the उपपदस् स्तम्ब and कर्ण (in the locative) precede them in order. It must be said, says the varttikakara that the rule applies only when the terms that is arrived at mean an elephant and an evil person respectively ('हस्तिसूचकयोः—' Varttika). स्तम्बे रमते—Note that रम् being intransitive स्तम्ब is in the locative and the term सुपि or उपपदे only follows not कर्मणि सुपि or उपपदे (which see under 2918). स्तम्ब means a heap of straws. The seventh case ending in स्तम्ब has been retained by the rule 'तत्पुरुषे कृति—' or 'हलदन्तात्—' (966 in case of संज्ञा). Similarly कर्णेजपः a vile person. जप् means to utter some word, whence it has no accusative by the dictum 'धात्वर्थेनोपसंगहात्'.

मित—। स्तम्बकर्णेयोरिति । रमतेर्जपश्चाच् स्यात् । अथ कर्मणीति न सम्बद्धाते । रमतेरकर्मकत्वाद जपतेश्च शब्दोच्चारणमात्रार्थत्वेन धात्वर्थेनोपसंगहाद-
कर्मकत्वादिति प्रागेवोक्तम् (२८१८ दति सूत्रे) । 'हस्तिसूचकयोः—' इति—
वार्तिकमिदम् । क्रमेण हस्ती सूचकस्येदनयोरथैव भवतीति तदर्थः । 'सूचक इति खलः ।
[पिशुनः सूचकः खल इत्यमरः] । स्तम्बेरम इति । ['स्तम्बो गुच्छाक्षुणादौ' इत्यमरः] ।
अन्यत्र स्तम्बे रन्ता (ढच्) गौः । कर्णेजपः इति—अन्यत्र कर्णेजपिता (ढच्)
वेति डेरलुगिति । सप्तम्या अलुगित्यर्थः ।

२८२८ । शमिधातोः संज्ञायाम् ॥ ३२॥ १४ ॥

दी—। शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि
प्रवृत्त्यर्थम् । कृजो हेत्वादिषु टा मा भूत् । शङ्करा नाम परि-
त्राजिका तच्छीला ।

Any root may take the affix अच् when the उपपदं शम् precedes and a designation or a technical term (संज्ञावचन) is formed thereby. Thus शम्भवः and शम्बदः। Here the acceptance of the term 'चातु' in the rule was unnecessary, for whatever affix is here spoken of is to be added to a root only. Nor is it needed to remove the reference (अनुवृत्ति) to रम् + जप् of the previous rule. 'रमिजपोः' is not pronounced with 'स्वरित' pitch—which forms an अधिकार। Cp 'स्वरितेनाधिकारः'। Hence the term indicates that the rule will take effect where the affix अच् is to be barred by any other affix. Thus the root कृ when शम् precedes will have अच् only after it and not ट directed by the rule 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' (2934) even though the sense be हेतु (cause), ताच्छील्य (of that nature) etc. Thus शङ्करा a woman of that designation accustomed to do good to others. This is derived with अच्; hence we have टाप otherwise the term whold have been शङ्करी with डीप् had it been derived with ट.

मित—। शमीति। शमिति सुखार्थकमव्ययम्। तस्मिन् उपपदे सर्वस्माद् धातो-
रच्प्रत्ययः स्यात् संज्ञा चेदगमाते इति। शम्भवः शम्बदः इति। शम् भवति शम्
बदतीति वियहः। संज्ञावचनम् (नाम) एतच्छब्दयुगलम्। ननु रमिजपोरस्वरित-
त्वादत्र तयोर्नानुवृत्तिः। अच् प्रत्ययश्चात्र धातोरेव भवति। एवं तर्हि सूत्रे धातुग्रहणं
व्यर्थम् इत्याशङ्क्य आह—पुनर्धातुग्रहणमिति। तथा अग्रहणेन सिद्धेऽपि ग्रहणमित्यर्थः
बाधकविषयमपि अत्र प्रवृत्तार्थम् इति शेषः। कृञो हेत्वादिष्विति। अयमर्थः—'कृञो
हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' (२९३४) इत्यत्र टप्रत्ययः अच्प्रत्ययस्य बाधक इति वक्ष्यते। ततश्च
शम् + कृ + अच् इति स्थिते परत्वात् ट एव स्यात्। अत्र धातुग्रहणात् अजव भविष्यति
न ट इति धातुरिति पुनरुपात्तः। 'सामर्थ्यायोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि' शास्त्रे

यदनर्थकं स्यादिति भाष्यकटुतेरुदाहरणमेतत् । एवञ्च हेत्वादिष्वर्थेषु सत्स्वपि
शमुपपदसामर्थ्यात् कञोऽच्प्रत्यय एव न ट इति । उदाहरति—शङ्करा नामिति ।
परिव्राजिकेतिच्छेदः । तच्छीला इति तु ताच्छीलेऽव कञः अजिति प्रदर्शनार्थम् ।

२८२८ । अधिकरणे श्नेते ॥ ३।२।१५ ॥

दौ—। खे श्नेते खशयः । 'पार्श्वोदिषूपसङ्ख्यानम्' (वार्तिक)
पार्श्वभागां श्नेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण श्नेते उदरशयः ।
'उतानादिषु कर्तृषु' (वार्तिक)—उत्तानः श्नेते उत्तानशयः ।
अबमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा । अधोमुखः श्नेते
इत्यर्थः ॥ 'गिरौ उश्चन्दसि'—गिरौ श्नेते गिरिशः । लोके
गिरिशयः । कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी'
इति ? गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्च् ।

The root शी takes the affix अच् when a सुबन्त- word in the
locative precedes as an उपपद. Thus खशयः—lying in the sky
(ख + शी + अच्—गुण as before). • 'पार्श्वोदिषु—' (Varttika)—Air
inclusion must be made of शी taking अच्, even when सुबन्त- word
such as पार्श् etc precede as उपपदs not in the locative but in
other caseendings, as पार्श्वभागां श्नेते etc lies on the sides. 'उताना-
दिषु—' (Varttika)—An inclusion must be made of शी taking अच्
when उत्तान etc stand as उपपदs in the nominative (and not
in the locative). Thus उत्तानः श्नेते—lies with face up wards
उत्तानशयः—a child. Cp—स्यादुत्तानशयः डिङ्—Amara. Similarly
अबमूर्धशयः—lies with his head (मूर्धा) downwards. Expound as
अबमूर्धा श्नेते । 'गिरौ उः—' (Varttika)—The locative गिरौ (in the
mountain) preceding as उपपद the root शी takes उ but not अच्—

गिरिश (one lying in the hills)—Here the 'टि' (i.e. इकार) is dropped due to डित्व of the affix (ङ्) although शी is not, भसञ्जक word (‘डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः’). In usage however, the form is गिरिशयः with अच् by ‘अधिकरणे—(2929). How then etc—The verse is from कुमारसम्भवम् (1. 60) meaning—That lady (Parvati) of nice hair approached Shiva (गिरिश) every day. This गिरिश is to be defended not as a कृदन्त word but as a तद्धितान्त (with श् सत्वर्थे) by the rule ‘लोमादि पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलवः’ (1907).

मित—। अधिकरण इति । अधिकरणवाचिनि सुबन्तोपपदे श्वेतेः (शौघातोः) अच्प्रत्ययः स्यात् । खशयः इति—‘सार्वधातुकार्ङ्—’ (२१६८) इति गुणः । पार्श्वदिश्विति—वार्तिकमिदम् । विभिन्नविभक्तिवार्चिष्वपि पार्श्वदिषूपपदेषु श्वेतेरच् स्यादिति तदर्थः । अधिकरणपवादः । तदाह—पार्श्वोभ्यामित्यादि । ‘उत्तानादिषु—’ इति—वार्तिकमिदम् । कर्तृभूतेषुत्तानादिषूपपदेषु श्वेतेरच् । उत्तानशयः इति । ‘स्यादुत्तानशयो डिभ्यः’ इत्यमरः । उत्तान इत्युन्मुखः इत्यर्थः । अवमूर्धशय इति स्पष्टम् । ‘गिरौ—’ वार्तिकमिदम्—अजपवादार्थ आरम्भः । कन्दसीति वेद एव । तदाह—लोके इति । अत्र ‘अधिकरणे श्वेतेः (२९२९) इति यथाप्राप्तमजेव । कथं तर्हि इति—। श्लोकांशोऽयं कुमारसम्भवात् (१ स. ६० श्लोः) । सेति पार्वती । समाधत्ते गिरिरस्यास्तीति । न तु गिरौ श्वेते इतीति भावः । एवञ्च तद्धितान्तोऽयं शब्दो न कृदन्तः इति विभाव्यम् । लोमादित्वादिति । ‘लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलवः’ (१९०७) इति सूत्रादित्यर्थः ।

२८२० । चरेष्टः ॥३।२।१६ ॥

The root चर् takes ट when an उपपद in the locative precedes. कुरुचरः—Travelling in the kurus (a country)—Break up as कुरुषु चरति. कुरुचरी By the rule ‘टिडडाणञ्—’ (470).

मिते— चरति। इका निर्देशः। पञ्चमीकत्वम्। अपेक्षितं पूर्यन्नाह—
अधिकरण उपपद इति। पूर्वसूत्रादिदम्। कुरुचर इति—कुरुषु चरतीति विग्रहः।
न च अकर्मकधातुभिर्योगि 'देश' इति वार्तिकेन देशवाचकस्य कुरुपदस्य कर्म-
संज्ञात्वात् 'कुरुन् स्वपिति' इतिवदवापि 'कुरुन् चरतीत्येव न्याय्यम् इति वाच्यम्।
देशकालादीनामकर्मकधातुभिरिव योगे कर्मतया द्विकर्मकत्वमेवेति शब्देन्दुशेखरे
प्रतिपादितम्। एवञ्च 'अकथितञ्च' (५३६) इत्येषु कारकान्तराण्युपतप्यन्ते।
अन्यथा 'अकर्म कधातुभिः—' इति वार्तिकस्य 'अकथितञ्च' (५३६) इति सूत्रे
सन्निवेशस्य अयौक्तिकत्वापत्तेः। अतएव 'समां समां विजायते' (१८१३) इति सूत्रे
'समयां समायां विजायते' इति विग्रहपरं भाष्यं सङ्गच्छते। तस्मात् कर्मसंज्ञाया
वैकल्पिकत्वादव 'कुरुषु' इत्येव वाच्यम् अधिकरणे इत्यनुवृत्तेरित्यलम्।

२८३१। भिक्षासेनादायेषु च ॥ २।२।१७ ॥

दी— भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः। सेनाचरः। आदा-
येति ल्यबन्तम्। आदायचरः। कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरोम्
इति। पचादिषु चरडिति पाठात्।

चर् takes ट also when भिक्षा, सेना and आदाय are उपपदसः. Thus
भिक्षाचरः (a beggar), सेनाचरः (a person joining or visiting the
army) and आदायचरः (a collector). आदाय=आ+दा+ल्यप्. The
term सहचरो, however, there being no mention of सह here, is
provided for with डीप् by 'टिडडाणञ्' (470) as the पचादि class
reads 'चरट्'.

मिते— भिक्षेति। अनधिकरणार्थं आरम्भः। तदाह—भिक्षामिति। तेनायमर्थः
—भिक्षा, सेना, आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेष्टः स्यादिति। भिक्षाचर इति।
चरतिरव चरणपूर्वके अर्जने वर्तते। चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः। सेनाचर इति।
सेनां चरति (प्रविशति) सेनायां चरति (भ्रमति) इति वा विग्रहः। आदायचर
इति—सङ्कीर्त्ता गच्छतीत्यर्थः। कथमिति—अत्र सूत्रे सहशब्दस्यादर्शनात्

टप्रत्ययासम्भवात् स्त्रियाम् ङीप्प्रत्ययाप्रसक्तेः प्रत्ययः । समाधत्ते—पचादिविति ।
एवमपि 'टिङ्ढाणञ्' (४७०) इति नदी इत्यादीत्यादाविव ङीविति भावः ।
अन्वया पचादीनामचप्रत्ययान्तेमादायै 'अजायतः—' इति टावेव स्यात् ।

२८३२ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः ॥ ३।२।१८ ॥

दी—। पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीति
अग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं, तर्हि
'यूयं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति ? बाहुलकादिति हरदत्तः ।

स coming after the उपपद पुरस्, अग्रतस्, and अग्र takes ट in the
active voice. The word 'अग्र' in the rule becomes एकारन्त
irregularly (निपातने) when formation is made. Thus अग्रम्, अग्रेण
or अग्रे gives the only form अग्रेसर and not अग्रसरः । occurrence
however of अग्रसर in expressions as above is to be defended,
according to Haradatta, by बाहुलक or irregularity in general.
Cp—'एवं च बहुलग्रहणम् i. e. in 'कृत्यलुटो बहुलम्' (28, 1) कन्मात्रस्यार्ध-
व्यभिचारार्थम्' etc etc (2895).

मित—। पुर इति । पुरस्, अग्रतस्, अग्र एषु उपपदेषु सत्तेष्टः स्यादिति
सुतार्थः । ननु अग्रम्, अग्रेण, अग्रे वा सरतीति विग्रहे सति 'सुपो धातुप्राति-
पदिकयो'रिति सुबलुकि 'अग्रसर' इत्येव न्याय्यम् । कथमग्रेसर इत्येदन्तत्वमवाह—
'एदन्तत्वमपि निपात्यते इति (वचनानुसारेण कथितम्) । नन्वेवमपि कथम् 'यूयम्—'
इत्यादौ अग्रसर इति । तवाह—बाहुलकादिति । 'कृत्यलुटो बहुलम्' (२८४१) इति
योगविभागप्राप्तबाहुलकादित्यर्थः । हरदत्त इति नामग्रहणमरुचिद्योतनार्थमिति नागेशः ।
नागेशमते अग्रसरः अग्रेसर इति वयमपि साधु । तथा च कालिदासः "लमर्हतां
प्राग्रसरः" इत्यादि ।

२८३३ । पूर्वे कर्त्तरि ॥ २।२।१९ ॥

दी—। कर्त्त वाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सत्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सर-

तीति पूर्वसरः । 'कर्तरि' किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसरः ।

स takes ट when the उपपद पूर्व expressing the nominative precedes ; पूर्वसरः, otherwise अण by 'कर्मण्यण' (2913) comes in giving पूर्वसरः.

मित— पूर्व इति । अत्र कर्तृशब्दस्तदवाचिनि भाक्तः । तदाह—कर्तृ वा पूर्वशब्दो इति । पूर्वसरः इति—अत्र 'कर्मण्यण' (२९१३) इत्यणप्रत्यय एव नटः ।

२८३४ । कृञ् हेतुताच्छीलानुलोम्येषु ॥ ३।२।२० ॥

दी— एषु द्योत्येषु करोतिष्ठः स्यात् । 'अतः कृकमि—' (१६०) इति सः । यशस्करोविद्या । आङ्गकरः । वचनकरः ।

The root कृञ् (कृ) takes the affix ट when preceded by any उपपद (contiguous word) in the sense of हेतु (cause), ताच्छील्य (wontedness or habitualness) and अनुलोम्य (Favourableness or conduciveness). Thus—यशस्करोविद्या (knowledge causing fame) आङ्गकरः (a habitual performer of sradh) and वचनकरः (a serviceable person); The instances are in due order. Note that यशस्करो forms a compound (उपपदसमासः) otherwise there would have been विसर्ग, as in यशः करोति ; cp. 'अतः कृकमि—' (160) ante.

मिब— कृञ् इति । 'डुकृञ् करणे' इति तानादिकोऽयं धातुर्नतु 'कृञ् हिंसायामिति व्याख्यानात् । तदाह—करोतिरिति । हेतुः कारणं, ताच्छील्यं सत् स्वभावतैलुक्तम्, अनुलोम्यमनुकूलतैल्यर्थः । एषूपपदेष्विति नार्थः किन्त्वभिन्नस्मिन्नर्थे इत्याह—एषु द्योत्येष्विति । हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति । यशस्करो विद्येत्यादि । अत्र यशो हेतुः यशः करोति, आङ्गं करोति (ताच्छीलः) इत्यादिर्विशदः । यशस्करोल्यं समासप्रसङ्गात् सत्त्वमन्यथा तु यशः करोतीतिवद्विस्मयः स्यादिति

अतः कृकमि—(११६०) इति सूत्रे स्पष्टम् । निष्कार इति—यत्किञ्चिदपि ।
वचनकर इति । अनुकूल इत्यर्थः ।

२८३५ । दिवाविमानिशप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दी-
किलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्गाजङ्गाबाह्वह्यत्तद्वनुर-
रुषु ॥ ३।२।२१ ॥

दी—। एषु कृजष्टः स्यादहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
करः । निशाकरः । कस्कादित्वात् सः । भास्करः । बहुकरः
बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं सङ्गापेक्षया पृथगग्रहणम् । लिपिलिवि-
शब्दो पर्यायौ । सङ्गा—एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वा-
दहस्कारः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (१५८) इति षत्वम् ।
धनुष्करः । अरुष्करः । 'किं यत्तद्वहुषु कृजोऽञ्चिधानम्' इति
वार्तिकम्—किङ्करा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं
वाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् । किङ्करी ।

The root कृ (कृञ् करणे) takes ट when preceded by the
accusative उपपदस—दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि-
बहु, नान्दी, किम्, लिपि, लिवि, बलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, सङ्गा (i.e. एक, द्वि
etc), जङ्गा, बाहु, अहन्, यत्, तत्, धनुस् and अरुष् (i.e. twenty seven
only) even when हेतु etc are not meant ; cp 'कञ्जो हेतु—' (2934).
दिवाकरः etc—Break up as दिवा (दिवसेवा दिवसं) करोति etc. बहुशब्दस्य etc
—The word बहु (many) does not denote a definite number (सङ्गा)
but implies a multitude or vastness ('विपुल') and therefore has
been separately dealt with. Both the words लिपि and लिवि signify
the same thing viz a script. The intermediate forms left out

in the text are—कारकरः अन्तकरः and आदिकरः अनन्तकरः. Although the word अन्त includes the word अनन्त yet the latter has separately been taken due to the difference lying between them in respect of pitch (स्वर विशेषः) । एककरः etc similarly विकरः, चतुष्करः etc. अहंस्कार (like भास्कार) स by the rule 'कस्कादिषु च' (144) as this ('कस्का' etc) list is not limited (आहतविशेषोऽयम्) । 'नित्यं समासः' (Varttika)—सकार lying not in the subsequent or following member in a compound is persistently changed into ष when a samasa is effected etc. Thus ष in घनुष्करः (a maker of bows). अरुष्करः—अरुस् means a boil or sore. The words omitted are नान्दीकरः (नान्दी—a benedictory verse uttered at the outset of a drama) किङ्करः (servant); लिपिकरः लिपिकरः (a copyist), बलिकरः भुक्तिकरः, कर्तृकरः चित्रकरः, चेतकरः जङ्गाकरः and बाहुकरः. This feminine forms are दिवांकरी, विभांकरी etc by the rule 'टिड्ढाणञ्' (470). But the words किङ्करः यत्करः, तत्करः and बहुकरः will not have ट् by the above rule as they are not derived with ट् but with अच् by the varttika—'कियत्तद्बहुषु' i.e क्त takes अच् when किय्, यत्, तत् and बहु precede as उपपदसः. Thus किङ्करा etc with टाप् in the feminine by the rule 'अजाद्यतष्टाप्' (454). हेत्वादी etc—The drift is this—The author of the commentary न्यास (Jinendra) holds that the affix ट् enjoined in the rule 'कञी'— (2934) will bar the affix सच् enjoined by this varttika on the strength of the dictum of पूर्वविप्रतिषेधः (prohibition due to priority). Bhattoji, however, does not sanction this and himself adheres to the dictum of परविप्रतिषेधः (prohibition due to posteriority); cp—'कियद्विषे पश्च'

कार्यम्') : Consequently, अच् bars ट and not vice versa. Thus किङ्करी gets डीष् (and not डीप्) only, when the wife of a किङ्कर is meant (पुंयोगे)

मित— दिवाविभेति । दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बहु, नान्दी, क्रिम्, लिपि, लिबि, बलि, भक्ति, कर्त, चित, चेत, सङ्गा, जङ्गा, बाहु, अहन्, तत्, धनुस्, अरुस् इति सप्तविंशतिशब्दाः । एषु उपपदेषु कञः । टप्रत्ययः । अहेत्वादवपौति—पूर्वस्वाद हेतुताच्छील्यानुलोभ्येष्टित्यनुवृत्तेरित्यर्थः । दिवाकर इत्यादिषु दिवसं करोतीति विग्रहः । एवं विभां करोतीत्यादि दुष्टव्यम् । भास्कर इति—भाः करोतीति विग्रहे अत्र अपरत्वाभावात् 'अतः ककमि—' (१६०) इत्यत्र विहितस्य सत्वस्य अप्राप्तेः 'ऊघोः—' (२४२) इति जिह्वामूलौयविसर्गयोः प्राप्तयोराह—कक्षादित्वादिति—'कक्षादिषु च—' (१४४) ; कक्षादिराकृतिगणः । बहुशब्दस्येति—बहुशब्दो विपुलार्थवाची न तु संज्ञाविशेषवाचीतिः सङ्गाग्रहणेनाग्रहणात् पृथक् निर्देश इति यावत् । पर्यायी इति—समर्थवाचिनावित्यर्थः । सङ्ख्येति । एकं वि इत्यादौ सङ्गावाचकशब्दे उपपदे सतीति शेषः । एकं करोतीत्यादिविग्रहः । कक्षादिषु अहस्कार इति । 'नित्यं समासे—' इति— अनुत्तरपदस्थस्य सस्य नित्यः षः स्यात् समासे सतीति तदर्थः । एवं धनुस्कार, अरुस्कार इति । अरुसितिव्रणम् ['व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरः क्लीवे' इत्यमरः] । अथ मूलानुक्तान् प्रत्ययन्तान् शब्दान् संगृहीष्यामः—प्रभाकरः । कर एव कारः । प्रज्ञादित्वादण् । कारं करोतीति । कारकरः (सूर्यः ?) । अन्तकरः । अनन्तकरः । अन्तशब्दं नैव सिद्धिं स्वरे विशेषात् अनन्तशब्दस्य पृथङ् निर्देशः । आदिकरः । नान्दीकरः । किङ्करः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तकरः । चेतकरः । जङ्गकरः । बाहुकर इति ॥ सूत्रमते टप्रत्यये किङ्कर इति भवति । ततश्च स्त्रियाम् 'टिड्ढाणञ्—' (४७०) इति पुंयोगे सति असति वा डीप् प्राप्नोति । एवञ्च पुंयोगाभावे टापि किङ्करा इत्यादि न सिध्यति । तत्र निर्णयमाह—'किंयत्तद्बहुषु—' इति । वार्तिकसिद्धम् । एषु कञष्टो न किन्तु अजेवेति तदर्थः । तेन स्त्रियाम् 'अजायत—' (४५४) इति टापि

किङ्करीत्यादि भवति । तदाह—किङ्करीति । ननु तथापि लोके किङ्करीति दृश्यते तत्रका गतिरित्यत आह—पुंयोगे ङीष् इति । ननु न्यासकृन्मतेन पूर्वविप्रतिषेध-पक्षाश्रयणे 'कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' (२८३४) इति टप्रत्ययेन अच्प्रत्ययस्य बाधे सति पुंयोगाभावेऽपि ङीप् स्यादिति चेदत्राह—हेत्वादाविति । 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्याश्रित्येदम् । तेन न्यासकृन्मतं नादत्तव्यमवेति भावः ।

२८३६ । कर्मणि भृतौ ॥ ३।२।२२ ॥

दी—। कर्मशब्दे उपपदे करोतिष्ठः स्याद्भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ।

Here the word 'कर्म' in the rule signifies an उपपद and not the accusative which (कर्मणि) is already present here by अनुवृत्ति from 'कर्मण्य' (2913). Thus the rule means—कृ takes ट् when the word कर्म is present as an उपपद and remuneration or wages (भृति) is meant. Thus कर्मकर servant. कर्मकारः (अण्) here there is no sense of भृति ।

मित—। कर्मणोति । कर्मशब्दोऽत्र उपपदम् । न तु द्वितीयाविभक्तिग्राहकं 'कर्मण्य' (२८१३) इत्यतस्तदनुवृत्तेरत आह—कर्मशब्दे इति । भृतिर्वेतनम् । भृत्यभावे तु यथाप्राप्तम् कर्म कार इति ।

२८३७ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ३।२।२३ ॥

दी—। एषु कृज्यो न । हेत्वादिप्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ।

The affix ट् due after कृ from 'कृजो हेतु—' (2934) is barred when शब्द, श्लोक, कलह, गाथा (lyrical poem) वैर (enmity) चाटु (flattering), सूत्र (rule), मन्त्र (counsel) and पद (word) are उपपदs. Thus शब्दकारः, श्लोककारः सूत्रकारः—etc.

मित—। न शब्द इति । विवरणं स्पष्टम् ।

२८३८ । स्तम्बशक्तोरिन् ॥ ३।२।२४ ॥

दी—। 'ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । स्तम्ब-
करिब्रीहिः । शक्तत्करिर्वत्सः । 'ब्रीहिवत्सयोः' किम् ? स्तम्ब-
कारः । शक्तत्कारः ।

The varttika 'ब्रीहिवत्सयोः—' completes the rule thus 'स्तम्बशक्तोरिन् ब्रीहिवत्सयोः' । The rule क्त takes इन् (इ) when स्तम्ब and शक्त (excretion) precede as उपपद, and paddy and a calf are implied by the derivative ; the नकार of the affix elides. स्तम्बकरिः—paddy forming a cluster. शक्तत्करिः—a calf excreting always. स्तम्बकारः etc—अण् by 'कर्मण्यण्' (२९।३).

मित—। स्तम्बशक्तोरिति । स्तम्बशक्तोः कर्मणोरुपपदयोः करोतेरिन् प्रत्ययः स्यात् । 'ब्रीहिवत्सयोः—' इति वार्तिकमिदम् । तेन ब्रीहौ वत्से च क्रमेणार्थे यथोक्तं स्यान्नान्यथेति दर्शयन्नाह—स्तम्बकरिः ब्रीहिः । स्तम्बः ढणादिनिचय इत्युक्तम् । तं करोतीति विग्रहः । प्रत्ययस्य नकार इत् । शक्तद् विष्ठा । अन्यत्र स्तम्बकारः—अत्र 'कर्मण्यण्' (२९।३) इत्यणोव ।

२८३९ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ ३।२।२५ ॥

दी—। दृति-नाथयोरुपपदयोर्दृञ् इन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । 'पशौ' किम् ? दृतिहरः । नाथहरः ।

The root ह्र takes इन् (इ) when दृति (a broken pot or a leather bag for drawing water) and नाथ (a rope thrust into the nose of a beast) precede as उपपद, and a beast is implied

by the derivative. दृतिहरः etc imply anything except a beast—
'अच्' by 'हरतेः—' (2923).

मित—। हरतेरिति। सूत्रे पशवित्यस्य पशुश्चेत् प्रत्ययान्तोपाधिः लक्ष्यत
इति चार्थः। तदाह—पशौ कर्तरि इति। प्रत्ययान्तस्य विशेषणमिति यावत्।
दृतिरिति भग्नपावम्। 'तेनास्य क्षरति प्रज्ञादृतेः पावादिबोदकम्' (मनु) इत्यादौ
दर्शनात्। चर्मभस्त्रिकावाचकोऽयमिति केचित्। प्रत्ययस्य निच्चादन्यस्वरस्य
गुणीत्यादिवद् दीर्घत्वं न। दृतिहरः इति—'हरतेरनुद्यमने—' (२९२३) इत्यच्।
तादृशपावयाहीत्यर्थः।

२८४०। फलेग्रहिरात्मभरिश्च ॥ ३।२।२६ ॥

दी—। फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः। उपपदस्य एदन्तत्वं
ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते। आत्मानं विभर्त्तीति आत्मभरिः।
आत्मनो मुमागमः। भृञ् इन्। चात् कुक्षिभरिः। चान्द्रास्तु
'आत्मोदरकुक्षिष्विति' पठुः। 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः'
इति सुरारिः।

The root ग्रह (उपादाने) and the root भृ (भरणे) irregularly
(निपातने) take the affix इन् (इ) when the उपपदस्य फल and आत्मन्
precede respectively, and फल and आत्मन् irregularly (निपातने)
become फले and आत्मम् (with the aug. सुम्) in order. The चकार
in the rule is to include कुक्षिभरिः (a glutton) i.e. to provide
इन् after भृ when कुक्षि (the stomach) is an उपपद with the
aug. सुम् after it). The followers of Chandra (a grammarian—
the वृत्तिकार of चन्द्रव्याकरण), however, read as "आत्मोदरकुक्षिषु भृञ्
इन्", and in that case the instance of उदरभरिः (synonym of
कुक्षिभरिः) is to be had in the line of सुरारि—'ज्योत्स्नाकरम्भम्—'।

फलैर्यहिः means a tree bearing fruits ; Cp—‘स्यादवन्थाः फलैर्यहिः’—Amara, whereas आत्मभरिः is a synonym of कुक्षिभरिः । Cp—‘उभावात्मभरिः कुक्षिभरिस्तुदरपूरके’—Amara.

मित—। फलैर्यहिरिति । फले आत्मनि च कर्मणि उपपदे क्रमशः गृह्यते अथ निपातनादिनप्रत्ययः फलशब्दस्येदन्तत्वात्मनो मुमागमश्च निपात्यन्ते इति सूत्रार्थः । तदाह—फलानौत्यादि । उपपदसमासः । भृज् अत्र जुहोत्यादिरिति दर्शयति—आत्मानं विभर्ति इति । आत्मनो मुमागम इति । आत्मनः ‘मुपोधातु—’ इति नकारलोपादूर्द्धम् ‘आत्मम्’ इति जातिद्वयार्थः । सूत्रस्य चकारप्रयोजनमाह—चात् कुक्षिभरिति । फलैर्यहिरिति फलवान् वृद्धः । आत्मभरिकुक्षिभरिशब्दौ पर्यायौ । [‘स्यादवन्थाः फलैर्यहिः’, ‘उभावात्मभरिःकुक्षिभरिस्तुदरपूरके’ इत्युभयत्रापामरः ।] चान्द्रास्ति । चन्द्रस्तावत् चन्द्रव्याकरणस्य व्याख्याता । तन्मतानुसारिण इत्यर्थः । ‘आत्मोदरकुक्षिभिति । एवञ्च अनर्धराधवे मुरारिप्रयोगो व्याख्यातः । करभर्मात कदम्बकं समूह इति । ‘ज्योत्स्नापेयाचकोरै’रिति कविप्रसिद्धिः ।

२८४१ । एजेः खश् ॥ ३।२८ ॥

दी—। खन्तादेजः खश् स्यात् ।

The root एजि i.e the causal (णिजन्त) form of ‘एजृकम्पने’ take the affix खश् when any उपपद precedes ; what then—

मित—। एजरिति । एजृकम्पने इति भौवादिको धातुः । ततो णिच्—एजि । तस्मात्प्राप्तात् खश् । अत्र कर्मखुपपद इति अनुक्तमपि गम्यते । ततः किमित्यत आह—

२८४२ । अरुद्धि षदजन्तस्य सुम् ॥ ६।३।६७ ॥

दी—। अरुद्धो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छ्वादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः । ‘वातशुनीतिलशर्ध्वजधेटुदजहातिभ्यः खश् उप-सङ्ग्रहानम्’ (वार्तिक)—वातमजा मृगाः ।

When an उत्तरपद (subsequent member), other than an indeclinable, affixed with a ख-eliding affix (as खश् खच् etc) follows, the augment सुम् (म्) is added to the contiguous words (उपपदs) such as अरुस्, द्विषत् and one having an अच् (Vowel) at the end. The affix खश् being शित् is a सार्वधातुक by 'तिङ् शित्—' (2166) and hence the root followed by it viz एजि etc, gets शप् etc by 'कर्त्तरि शप्' (2167). Thus जनम् एजयति (terrifies the people) जनम् एजि + खश् = जन एजि खश् by 'सुपो धातु—' (650) = जन एजि शप् खश् = जन एजि अ खश् by 'सार्वधातुकार्द्ध—' (3168) = जन एजय खश् by 'एचोऽयवायावः' (63) = जन एजय् खश् (अ) = जन एजय by 'अतो गुण' (191) = जन सुम् एजय = जनम् एजय = जनमेजयः । Similarly elsewhere. जनमेजय is an instance of 'अजन्तस्यसुम्'. The term means a terrifier or the son of परौक्षित्, Arjuna's grandson. The instances of अरुस् and द्विषत् will be given under 'विध्वरुषोस्तुदः' (2950) and 'द्विषत्परयोस्त्रापिः' (2954) respectively. 'वातशुनी—' (varttika)—The affix खश् must be added after the roots अज, धेट्, तुद and जहति (हा त्यागे) when the उपपदs वात air, शुनी (bitch), तिल and शर्घ (wind in the bowels or anus) precede these respectively. Thus वातम् अजन्ति (make for the air) वातमजाः (as beasts), शुनी etc are being dealt with in the next rule.

मितम्—। अरुरिति । अरुस् च द्विषत् च अजन्तश्चेति समाहारद्वन्द्वे कृति अरुर्द्विषदजन्तम् इति । तस्य षष्ठीकवचनम् । तदाह—अरुषो द्विषत् इत्यादि । 'अलुगुत्तरपदे' (६।३।१) इत्यत उत्तरपदे इति अनुवर्तते । 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६) इति खित् वर्तते । तदाह—खिट् इत्यादि । शित्वाच्छ्वादिरिति । 'तिङ् शित् सार्वधातुकम्' (२१६६) इति शित्वात् खश् सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्त्तरि शप्' (२१६७) इति धातोः शप् इत्यर्थः । आदिपदेन गुणयादिशपररूपादयो यास्याः ।

जनमेजयतीति विग्रहप्रदर्शनमेतत् । एवं 'सुपोधातु—' इति सुपोलुकि जन एजि + खश् इति स्थिति शप् । ततः 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२१६८) इति गुणे जन एज् शप् खश् इति जाति 'एचोऽयवायावः' (६३) इत्यवादेशे जन एजय खश् इति । ततः 'अतो गुणे' (१२१) इति पररूपे जन एजय इति जाति एजय इत्यस्य खिदन्तत्वमादाय सुमागमे जनम् एजय इति । ततो जनमेजयः । अजन्तस्य एतदुदाहरणम् । अरुद्धिषतोरुदाहरणे 'विध्यरूपोस्तुदः' (२६५०) 'दिषत्परयोस्तापे' (२६५४) इत्यनयोर्वक्ष्यति । 'वातंशुनी—' इति वार्तिकमिदम् । वात, शुनी, तिल, एषु चतुर्षु कर्मसु क्रमेणोपपदिषु अज्, घेट्, तुद, जहाति (हा त्यागे) एभ्योऽपि खश्प्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । पूर्वमुदाहरति वातमजा इति । वातम् (वायुम्) अजन्ति (तदभिमुखंगच्छन्ति) इति विग्रहः । सुवलुकि प्राग्वत् सुमागमः । "विधिवसुच्चैः प्रवसानमारात् कुतूहलं तस्मैतान तस्य । मेषाव्ययोपात्तवलोपशोभं कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ।"—इति भाट्टः (२।१७) । खशि परं शुनी इत्यादर्द्धस्वः स्वादित्याह—

२८४३ । खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥

दी— । खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ऋस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्मथः । तिलन्तुदः । शर्धञ्जहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दस्तं जहतीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितस्यर्थः ।

When a word ending in खित् (xeliding affix) follows, the preceding word, if not an indeclinable, becomes ऋस्व. Then मुम् comes in by the rule 'अरुद्धिषत्—' (2942). Thus शुनिन्मथः (That which sucks a bitch), the dissolution being शुनीम् धयति इति । शर्धञ्जहाः—Those that cause to evacuate or discharge शर्ध (the wind accumulated in the abdomen). माष is a kind of pulse. Here जहति or the root ज्हा has a causal sense within (which is clear in the translation above).

मित—। खित्तीति । खिदित्यनेन तदन्तं लक्ष्यते । तदाह—खिदन्त इति ।
 “इको ऋसोऽङो गालवस्व” (६।३।६१) इत्यतो ऋस्व इत्यनुवर्तते । तदाह—पूर्वपदस्य
 ऋस्व इति । ततो मुमिति । ऋखात् प्राक् मुमि तु क्तो पूर्वपदस्य अजन्तत्वाभावाद्
 ऋसो न स्यादिति भावः । शुनिन्मथ इति—शुनीं धयतीति विग्रहः । सुबलुकादिः
 प्राग्वत् । तिलन्तुद इति—तिलान् तुदति (पिनष्टि) इति विग्रहः । शर्धञ्जहा इति ।
 शर्धोऽपानशब्द इति सध्वादयः । तदाह—शर्ध इति गुदरव इत्यर्थः । ननु माषाः
 शर्धं जहतीति चेदर्थो न सङ्गच्छते । तदाह—जहातिरन्तर्भावित्यर्थः इति । ततश्च
 हापयन्ति व्याजयन्तीत्यर्थः । माषा इत्यत्र मृगा इति भाष्यम् । अनव्ययस्येति किम् ।
 ‘दिवामन्या’ इत्यादौ मुमप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

२८४४ । नासिकास्तनयोर्धाधेतोः ॥३।२।२८ ॥

दी—। अत्र वार्तिकम्—‘स्तने धेतो नासिकायां ध्मश्चेति
 वाच्यम्’ (वार्तिक) । स्तनं धयतीति स्तनन्मथः । घेट्टित्वात्
 स्तनन्मथी । नासिकन्मथः । नासिकन्मथः ।

Here the respective sense of the rule e. g. the roots क्ष्मा and
 घेट् take खश् when preceded respectively by the उपपदस नासिका
 and स्तन is not intended. Hence the varttika ‘स्तने घेट्—’ adds
 that स्तन preceding घेट् only takes the affix whereas नासिका
 preceding both घेट् and क्ष्मा take the affix. Thus स्तनन्मथ only
 and not स्तनन्मथ also. स्तनन्मथः means a child. The root घेट् being
 टित् or ट् eliding the term स्तनन्मथ will take the affix ङीप् in fem.
 by the rule ‘टिङ्ढाणञ्—’ (470). Here although टाप was due—
 the affix खश् being अटित् (not ट्—eliding) and the प्रातिपदिक
 स्तनन्मथ being अदन्त, yet the term will have ङीप् owing to the
 ट of the root (घेट्) it not having performed any other services
 to the root itself. And as it (ट्) must have some operation

to undergo, the operation allowed is to enjoin डीप् । नासिकन्धः—
नासिकन्धः—observe that नासिका has been first made short (ऋस्व)
when धम and धय the मिदन्त terms follow by the rule 'खित्यनव्ययस्य'
(2943) and then सुम् comes after it due to अजन्तत्वं by the rule
'अरुर्विषत्—' (2942).

मित—। नासिकास्तनयोरिति । नासिकायां स्तने च कर्मण्युपपदे धमतेर्धयतेश्च
खश् स्यादिति यथासंख्यं नार्थः । तथाहि सति 'नासिकन्धः' इति नासिकायां धयतेः
खश् न स्यादिति यथासंख्यं वारयन्नाह अत्र वार्तिकमिति । नासिकायां धमश्चेति ।
चकाराद् घेट् समुच्चयते । स्तनन्ध इति शिशुरित्यर्थः । सुमि कृतेऽनुस्वाराद्घृ
परसवर्णः । घेष्टित्वादिति—'टिड्ढाणञ—' (४७०) इति सूत्रादित्यर्थः । ननु
'टिड्ढाणञ—' इत्यत्र टिदाद्यन्तं यत् प्रातिपदिकं ततो डीप् इति व्याख्यातम् ।
स्तनन्ध इति तु टिदन्तं न भवति खश्प्रत्ययस्य टित्वाभावाद्—डीप् न भवति किन्तु
समुदायस्य अजन्तत्वाद्वा एवेति चेत् ? सत्यम् । प्रत्ययस्य टित्वाभावेऽपि धातोऽष्टित्वस्य
अवयवेऽचरितार्थत्वात् समुदायस्य टिदन्तत्वोपचार इति व्याख्यानमेवात्र शरणम् इति
कौमुदीकारस्याशयः । अन्ये तु 'टादय एव प्रत्ययाः—टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम्' ।
तेन टित् प्रातिपदिकं टिदाद्यन्तं चेत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्त्वं तु प्रातिपदिकस्य
क्वचित् प्रत्ययकृतं, क्वचित् स्वतः, क्वचित् प्रकृतिकृतं भवति । अवयवधर्मस्य समुदाये
उपचारात् । तत्र आदयस्य उदाहरणम्—कुरुचरीति । द्वितीयस्य उदाहरणम्—
नदौति । पचादिगणे 'नदट्' इति स्वत एव टित्वोपधात् । तृतीयस्योदाहरणम्—
घेष्टित्वात् स्तनन्धयित्वाहुरिति 'टिड्ढाणञ—' (४७०) इत्यत्र तत्त्वबोधिन्यां
सुविस्पष्टम् । नासिकन्धः—नासिकन्धः इति । 'खित्यनव्ययस्य' (२८४३) इति
नासिकाया ऋस्वः । ततो सुम् । अनुस्वावः । परसवर्णः । 'पाधाधमास्या—' (२३६०)
इति धमादेशः । पररूपम् । अन्यत्र गुणायादेशौ विशेषौ ।

२८४५ । नाडीमुष्टोश्च ३।२।३० ॥

दी—। एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेयोः खश् स्यात् ।

‘यथासंख्यं नेष्यते’* । नाडिन्धमः—नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः—
मुष्टिन्धयः । ‘घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्’ (वार्तिक) ।
घटिन्धमः—घटिन्धयः इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः ।
खरी गर्दभी ।

When these two i.e. नाडी (a nerve or vein) and मुष्टि (grip)
are उपपदs in the accusative, ध्मा and घेट् take the affix खश्.
Here ‘no respectiveness is intended’ (varttika). Thus नाडी and
मुष्टि may serve as उपपदs to either of the roots. Consequently
नाडिन्धमः etc. ऋस् in नाडी is defended by ‘खित्यनव्ययस्य’ (2943).
‘घटी—’etc (varttika)—when घटी (a pot) खारी (a kind of measure)
and खरो (a she-ass) precede as उपपद then also ध्मा and घेट्
take the affix खश् —घटिन्धमः etc ऋस् and मुम् etc as before.

मित— नाडीति । ‘नासिकास्नयोः—’ (३।२।२८) इत्यतो ध्माघेटोरित्यनु-
वर्तते । एजः खश् (३।२।२६) इत्यतः खश् इति च । तदाह—एतयोरित्यादि ।
‘यथासंख्यम्—’ इति—वार्तिकमिदमिति तत्त्वबोधिनीमतम् । उदाहरणेन एतदर्थं
स्पष्टयति—नाडिन्धम इत्यादिभिः । ‘खित्यनव्ययस्य’ (२९४३) इति ऋस् कृते मुम् ।
अनुस्वारपरसवर्णधमादेशादयः । ‘घटीखारी—’ इति—वार्तिकमिदम् । उपसंख्यानम्
इति । ध्माघेटोः परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । घटिन्धम इत्यादि । प्राग्वद्भूत्वादि ।

२८४६ । उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३।२।३१ ॥

दी— उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्यपपदे खश्
स्यात् । कूलमुद्रजतीति कूलमुद्रजः । कूलमुद्रहः ।

The roots रुज and वह् preceded by the उपसर्ग उद् and having
the उपपद कूल in the accusative, take the affix खश् । (Note that

* वार्तिकमिदमिति तत्त्वबोधिनी ।

उद् though in the locative cannot serve as an उपपद. Hence it is taken in the 5th case ending and accordingly as an उपसर्ग to both रुज् and वह् । कूलमुद्रजः—That which breaks or injures the bank (by dashing against it) ; कूलमुद्रहः—a current etc flowing on dashing the bank. Cp.—

“उत्तीर्णा वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्रहाः ।

आसादितौ कथं वृत् न गजैः कूलमुद्रजैः ॥”—भट्टि (6. 95)

मित—। उदीति । उदिति सप्तम्यन्तमपि नोपपदम् असत्त्ववाचिवात् । किञ्च तथा सति ‘उत्कूलयो’रिति समासेन उच्यते ‘नासिकास्तनयो’रिति यथा, न तु व्यासेन । एवं च ‘उदि’ इति पञ्चमीस्थाने सप्तमी, रुजिबहोरिति तु पञ्चम्या. स्थाने षष्ठीति बोध्यम् । एतच्च ‘यथासंख्यम्—’ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । रुजीति इका निर्देशः । ‘रुजो भङ्ग’ इति तौदादिको धातुः । तस्य वहतेश्च सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इत्युक्तम् । कूलमुद्रज इति कूलभिदित्यर्थः । कूलमुद्रह इति । कूलमापूर्य वहतीति वियहः । सुबलुकि सुमादयः प्राग्वत् । उत्तीर्णावेति भट्टिस्थप्रयोग आङ्गलव्याख्यायां द्रष्टव्यः ।

२८४७ । वहाम्भे लिहः ॥ ३२।३२ ॥

दी—। वहः स्तन्यस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादि-
त्वाच्छपोलुक् । खशो डिच्चात्रगुणः । अभ्रंलिहो वायुः ।

The root लिह् (to lick) take खश् when वह् (shoulder) and अभ्र (the sky) are उपपदs in the accusative. Thus वहंलिहः—that which licks the shoulder (such as a cow). Here शप् elides by ‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ (2423) as लिह् belongs to अदादि class and खश् being डिच् by ‘सर्वधातुकमपित्’ (2234) there is no guna of the उपवा by ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (2189). अभ्रंलिहः—meeting or touching the sky.

मित—। वह्नाभ इति । वहश्च अभं चंति समाहारश्चात् सप्तम्येकवचनम् । वह्ने अभे च कर्मण्युपपदे लिङ्गः खशित्यर्थः । अदादित्वादिति—‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्ः’ (२४२२) इति सूत्रेण इत्यर्थः । खशो ङित्त्वादिति । ‘तिङ्शित्—’ (२१६६) इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञायाम् ‘सार्वधातुकमपित्’ (२२३४) इत्यनेन ङित्तम् । वहं-लिङ्गाभं लिङ्गयोगोवायू नाथौ कित्त्वनयोर्विशेष्यौ ।

२८४८ । परिमाणे पचः ॥ ३।२।३३ ॥

दी—। प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ।

The root पच् (to cook) takes खश् when a measure such as प्रस्थ खारी etc is an उपपदः. Thus प्रस्थम्पचा स्थाली—a pot cooking one प्रस्थ (of rice etc) only. खारीम्पचः कटाहः—a cauldron cooking one खारी (of vegetables etc) only. One प्रस्थ is $\frac{1}{8}$ part of a खारी which is equal to about three bushels or 24 seers in English measure. Cp—

“माषेटङ्गाखारिविल्वानि कुडवः प्रस्थ आदकः ।

राशिर्द्रोणी खारी चेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥”—आयुर्वेद संग्रहः ।

मित—। परिमाणे इति । परिमाणं खारीप्रस्थादि । परिमाणे कर्मण्युपपदे पचतेः खश् स्यादित्यर्थः । प्रस्थम्पचेति—प्रस्थं पचतीति विग्रहः । खारिम्पच इति । ऋक्समुमादयः प्राग्वत् । अनयोः परिमाणविशेषवाचित्वम् आङ्गलव्याख्यायां दर्शितम् ।

२८४९ । मितनखे च ॥ ३।२।३४ ॥

दी—। मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्न तापवाची ।

पच् takes खश् also when मित (a fixed quantity) and नख (nail) precede as उपपदs in the accusative. मितम्पचा—cooking a fixed quantity (of rice). नखम्पचा—such gruel (यवागू) as scorches the finger nail. Here the root पच् implies burning or scorching.

मित—। मितेति । मितनखयोश्च कर्मणोरुपपदयोः पचेः खशित्यर्थः । पचिस्तावत्
विक्रित्तरार्धः । स तु नखम्पचेत्यत्र न युज्यते । नखानां विक्रित्तराभावात् । अत आह
पचिरत्र तापवाचीति । तेन नखम् नखान् वा पचति तापयति दहतीति चेत्यर्थः ।
यवागूर्विलेपी (याष्ठ) इति भाषा । 'यवागूर्विलेपी तारला च से'त्यमरः ।

२८५० । विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३।२।३५ ॥

दी—। विधुन्तुदः । सुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः ।

अरुन्तुदः ।

The root तुद takes खश् when विधु (the moon) and अरुष् (vital part) precede as उपपदस in the accusative. Thus विधुन्तुदः—one i. e राहु that torments the moon. In अरुन्तुदः (one cutting to the quick), the संयोगान्त i. e the सकार elides after the augment सुम् has been added (to the अच् or vowel उ) thus अरुस् सुम् = अरुस्म् by 'मिदचोऽन्त्यात् परः' = अरुस्, then add तुद ending in खश्—no guna of the उपधा due to डित्त्व of खश् ।

मित—। विध्वरुषोरिति । विधुश्च अरुस् चेति द्वन्द्वम् । सप्तमीद्विवचनम् । विधौ अरुषि च कर्मण्युपपदे तुदतेः खशित्यर्थः । विधुन्तुद इति—विधुश्चन्द्रः । तं तुदति (गृहणेन व्यथयति) इति विधुन्तुदो राहुः । अरुन्तुद इत्यत्र प्रक्रियामाह—
सुमि कृते इति । 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति परिभाषया उकारादुपरि सुम् । ततश्च अरुस्म् इति जाते 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सकारस्य लोपः । अरुस् क्षतं मर्मस्थानम् च । तत्तुदतीति विग्रहः । 'अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृशि' इत्यमरः ।

२८५१ । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३।२।३६ ॥

दी—। असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् ।
सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ।

The root दृश् and तप् take खश् when the words असूर्य and

ललाट precede respectively as उपपदs in the accusative. The samasa 'असूर्यललाटयोः' in the rule is an unjustified or असमर्थसमास for नञ् (न) has connection with दृश् (the verb) and not with सूर्य. Thus सूर्यं न पश्यन्ति etc those that do not look even of the sun i, e exceedingly hidden or kept indoors e.g. queens. ललाटन्तपः that which burn the forehead e. g, the sun. In असूर्यम्पश्य—दृश् is first changed into पश्य as before in connection with खश् and then सुम् is added to असूर्यम् ।

मित—। असूर्यललाटयोरिति । असूर्यश्च ललाटश्चेति द्वन्द्वात् सप्तमी द्विवचनम् । दृशितयोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । दृशेत्तपश्च परतः खश् प्रत्ययः स्यादसूर्येऽललाटे च कर्मण्युपपदे इत्यर्थः । ननु सूत्रे असूर्य इति कथम् निपन्नम् ? असूर्यम् पश्यतीति अलौकिकविग्रहादर्शनात् सूर्यं न पश्यतीति लौकिकविग्रहदर्शनाच्चेत्याशङ्क्य आह— असूर्यमित्यसमर्थसमासः इत्यादि । तेन सौत्वोऽयं समास इति गृह्याण न तु लौकिक इति । 'समर्थपदविधि'रिति पदविधिः समर्थोऽश्रितत्वादिति भावः । इदमेव 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः' इति परिभाषारूपेणावगाहते इति बोध्यम् । स्वयमेव लौकिकविग्रहं दर्शयति—सूर्यं नेति । असूर्यम्पश्य इति । 'एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति' इति वृत्तिकृतम् । एवञ्चात्र गोपनातिशयो विवक्षितो न तु सूर्यदर्शनभावः । सम्प्रोपासनादौ तस्यापरिहार्यदर्शनत्वात् । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रवा- दर्शनं विवक्षितं तदा खश् न भवत्यनभिधानादिति न्यासकारादयः । खश्चि परे— 'पात्राभास्या—' इति पश्चादेशः । ततः सूर्य इत्यतो मुनि कृतेऽनुस्वारि परसवर्णे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । असूर्यम्पश्या इति पुंसि बहुवचनम् । दारशब्दश्च पुंस्त्वाङ्ग- वचनत्वाच्च । ललाटन्तप इति—ललाटं तपतीति विग्रहः । सुमादि प्राग्वत् ।

२८५२ । उग्रम्पश्येरम्नदपाणिन्धमाश्च ॥ ३।२।३७ ॥

दौ—। एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्यपग्रम्पश्यः । इरोदकं

तेन माद्यति दीप्यतेऽबिम्बनत्वादिति इरम्भदो मेघज्योतिः ।
इह निपातनाच्छन्न । पाणयोध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा ।
अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो
ध्मायन्ते ।

The words उग्रम्पश्य, इरम्भद and पाणिन्धम are irregularly formed. Thus दृश् takes खश् although the उपपद 'उग्रम्' which is an adverb and not a noun, precedes. Here also सुम् comes in when अम् (द्वितीयान्त form) elides by 'सुपो धातुप्रातिपदकयोः' (650). उग्रम्पश्यः—a fierce-looking person. इरम्भद or lightning is said to subsist on (or result from) water (अप्). Hence that which is intoxicated (माद्यति) i. e. effulgent (दीप्यते) with water (इरा), is इरम्भदः । Although खश् follows yet मद does not get श्यन् due to निपातन । इरा is changed into इर by the rule 'खित्यनव्ययस्य' (2943). The सुम् etc as before. पाणिन्धम is a route where hands or palms are sounded (clapped) with a view to scare away serpents etc—hence enveloped with darkness. ध्मा is changed into धम in con. with शप् which is necessitated by खश्—a सार्वधातुक । Cp—'प्राग्राध्मास्था—' (2360).

मित—। उग्रम्पश्येति । तयोऽपि खशि निपात्यन्त इत्याह—एत इति । उग्रम्पश्येतव उपपदस्य क्रियाविशेषणत्वं निपातनम् । खश्; शिखेन सार्वधातुकत्वाच्चाप् । पश्चादिशः । 'सुपोधातु—' (६५०) इति अस्मि लुते सुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । उग्रम्पश्य इति क्रूरदर्शन इत्यर्थः । इरम्भद इति—इरा उदकमिति । अबिम्बनत्वादिति । वक्त्रेऽबिम्बत्वं प्रसिद्धम् । तथाच महाकविप्रयोगः—'अबिम्बनं वक्त्रिमसौ विभर्ति' इति (रघु—१२) । ननु माद्यतेदिवादित्वात् खशि परे श्यन् स्यादितिआशङ्क्य आह—निपातनात् श्यन् न । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति न प्रवर्तते इत्यर्थः । इरा इति

स्थिते 'खित्यनव्ययस्य' (२८४३) इति खश्चि ऋस्वः । सुमनुस्वारपरसवर्णाः । पाणिन्ध्वम इति । खश्चिक्ते शप् । शपि परि 'पान्नाभास्या—' (२३६०) इति धमादेशः । शेषं प्रागवत् ध्वायन्ते इति कर्मणि प्रयोगः । तस्य शब्दान्त इत्यर्थः । निपातनादधिकरणे रूपसिद्धिः ।

२८५३ । प्रियवशे वदः खच् ॥ ३।३।३७ ॥

द्वी—। प्रियंवदः । वशंवदः । 'गमेःसुपि वाच्यः' (वार्तिक) असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती । 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वार्तिक) । "खच्च डिङ्गा वक्तव्यः" । विहङ्गः—विहङ्गमः । भुजङ्गः—भुजङ्गमः ।

प्रिय and वश standing as उपपदs in the accusative, वद् takes the affix खच् । [The importance of खच् (as also its difference from खश्) will be clear in 'खचि ऋस्वः' (2955) and the nonapplication of शप् etc when खच् follows]. Thus प्रियंवदः (a mild speaker) and वशंवदः (obedient)—सुम् comes in because खच् is खित् or ख- eliding. 'गमेः सुपि—' Varttika—It has to be said that गम् takes खच् when a सुवन्त word stands as उपपद in the accusative etc, provided the word thus formed does not denote a संज्ञा, for this (संज्ञार्थ) provision will be had under "गमश्च" (2564). Thus मितङ्गम (going in measured steps) is not a संज्ञावचन and may apply to any other being. 'विहायसः—' Varttika—It has to be said that when गम् takes खच् due to the precedence of विहायस्, as उपपद, the same (विहायस्) is replaced by विह । 'खच्च—' Varttika—and that this खच् optionally becomes डिङ्ग or डेलiding. So that when खच् is डिङ्ग the form is विहङ्गाः, at the elision of the 'टि' portion of गम, otherwise विहङ्गमः. Break up as विहायसा

(through the sky) गच्छतीति । Similarly भुजङ्गः—भुजङ्गमः the breaking up however, being भुजं कुटिलं (भुजेन कुटिलगत्यावा) गच्छतीति but not भुजैः etc for the serpents have no hand.

मित—। प्रियवशं इति । प्रिये वशे कर्मणुपपदे वदः खजित्यर्थः । खश्येव सिद्धे खज् विधानमुत्तरव स्फुटीभवित्यति । वृत्तिकारश्च 'खकारो सुमर्थश्चकारस्तु 'खचि ऋस्वः' (२८५५) इति विशेषणार्थः । तत्र हि 'खे ऋस्वः' इत्युच्यमाने 'एजिः खश्' इति जननेजय इत्यत्रापि ऋस्वः प्राप्नुयादिति तदाशयः । प्रियंवद इत्यादि स्पष्टम् । 'गमे सुपि—' इति वार्तिकमिदम् । सुपि (सुवन्ते) उपपदे गमेः खच्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदमिति । 'गमय' (२८६४) इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव संज्ञायां सिद्धिरिति भावः । मितङ्गम इति—मितं परिमितं गच्छतीति विग्रहः । सुमनुखारपरसवर्णाः । 'विहायसः—' इति वार्तिकमिदम् । गमेः खचि परे तदुपपदस्य विहायमो विह इति आदेशः स्यादिति 'खञ् डिच्—' इति अत्रेदं तृतीयं वार्तिकम् । खच् प्रत्ययो वा डिदिति तदर्थः । तथा च डित्वपक्षे 'डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेल्लेपे' इति विहङ्ग इति भुजङ्ग इति च । अन्यत्र विहङ्गम्—भुजङ्गमौ । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति, भुजं कुटिलं गच्छतीति च विग्रहौ ।

२८५४ । द्विषत्परयोस्तापे ॥ ३१२।३८ ॥

दी—। खच् स्यात् ।

तापि (तप् + णिच्) takes खच् when द्विषत् (a foe) and पर (a foe) precede as उपपदस in the accusative. 'Thus the forms being द्विषत् तापि खच् and पर तापि खच् we look ahead—

मित—। द्विषदिति । द्विषति परे च कर्मण्युपपदे तापेः खजित्यर्थः । तापेरिति 'तप सन्नापे' इति भौवादिकस्य 'तप दाहे' इति चौरादिकस्य वा ख्यन्तस्य ग्रहणम् । द्विषत्परयोरुभयोरपि शत्रुशब्दपर्यायत्वम् । एवं द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषत् तापि खच् इति पर तापि खच् इति वा स्थिते खच्करणप्रयोजनप्रदर्शनमुखेनाह—

२८५५ । खचि ऋस्वः ॥ ६।४।८४ ॥

दी—। खच्परे णौ उपधाया ऋस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं तापयतीति—द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणोल्लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न—द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ।

The penultimate of a root becomes ऋस्व when णि i.e. the affix णिच् after it is followed by खच्. Thus we now have द्विषत् तप् खच्=द्विष (सुम्) त् तप् खच्=द्विषस्त् तप् अ=द्विषम् तपः. Here first त elides by the rule 'संयोगान्तस्य लोपः' (49)—सुम् being before त by 'मिदचोऽन्त्यात् परः'. Note that here सुम् comes in by 'अर्द्धिषत्—' (2942) and that शप् does not intervene owing to खच् which not being शित् is not a सार्वधातुक and consequently शप् does not follow. परन्तपः—सुम् अनुस्वार and परसवर्ण as before. Both forms mean a subduer or tormentor of enemy. Cp—'अभून्नपो विबुधसखः परन्तपः—(भट्टि i. i.), घटघटीग्रहणात् etc—This is a part of the Varttika 'शक्तिलाङ्गलाङ्गशयशितोमरघटघटोधनुषु यहेरुसंख्यानम्' read under the rule 'हरतेरनुद्यमनेऽच' (2923). The drift of this reference is to convince the student that the परिभाषा 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' is not obligatory (नित्य), for in that case the Varttikakara could have done with घट only and would not take up घटी also. Thus द्विषतीं तापयति gives द्विषतीताप and not द्विषतीन्तप ।

मित—। खचीति । 'दोषो णौ' (६।४।८४) इत्यतो णाविति, 'ऊदुपधायाः—' (६।४।८८) इत्यत उपधाया इति चानुवर्तते । किञ्च खचीति णावित्यस्य विशेषणं तदाह—खच् परे णाविति । खच्परो यस्मादिति त्रियङ्गः । ऋस्वः स्यादिति

णिलोपश्चेति शेषः । एवञ्चात्र खच्करणं ऋस्वार्थे णिलोपार्थश्चेति बोध्यम् । किञ्च खच्ः शिष्टाभावात् सार्वधातुकत्वाभावेन श्वपि नात्र प्रवर्तते । न च खश्चपि ऋस्वादिकविविधाने सर्वे सुसमञ्जसं लाघवञ्च स्यादिति 'खशि ऋस्व' इत्येव सूत्रयितुसुचितमिति वाच्यम् । तथा सति 'एजिः खश्' (२८४१) इत्यत्र ऋस्वप्रसङ्गात् खश्ः शिलेन सार्वधातुकतया णिलोपाभावाच्च 'जनमेजयद्विषन्तप' इत्युभयोरपि लब्ध्, मशक्यत्वमेव । नन्वेवमपि इहैव सूत्रे खच् अस्तु पूर्वे-सूत्रे ('प्रियवशे वदः खच्'—२९५३ इत्यत्र) तु खच्ः प्रयोजनाभावात् खश् एवानुवृत्तिरस्तु इति चेत् । तदपि न । अधिकविधानार्थत्वात् । अतएव 'गमिः सुपि—' इति वार्तिकमिह ज्ञापकसिद्धमित्याहुः । द्विषन्तप इति—'अरुर्द्विषत्—' इति सुम् । अनुस्वारादिः प्रागबत् । उभयोरपि 'शतृदमन' इत्यर्थः । घटघटीग्रहणादिति—अयमर्थः—'हरतिरनुयमने—' (२८२३) इत्यत्र 'शतिलाङ्गलाङ्गशतोमर यष्टिघटवटोधनुषु यष्टेरुपसङ्गानम्' इति वार्तिकम् । तत्र घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे पुनः घटीग्रहणं 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि-ग्रहणम्' इत्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनफलकमिति भावः । उपपदविधाविषा न प्रवर्तते इति व्याप्सूत्रे भाष्यमिति नागेशः, तेनेह नेति । ऋसोमुम् चेति शेषः ।

२८५६ । वाचि यमो व्रते ॥ ३।२।४० ॥

दो—। वाक्कृद्धे उपपदे यमेः खच् स्यादुव्रते गमेः ।

The word वाच् (word) preceding as उपपद, in the accusative the root यम् takes खच् provided an austere vow is implied. Thus वाच् + यम् + खच्—this being the case we look forward—

मित—। वाचीति स्पष्टं मूलं । व्रतः सङ्कल्पविशेषो नियमो वा । तदेवं वाचं यच्छतीति वाच् + यम् + खच् इति स्थिते आह—

२८५७ । वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ ६।३।६८ ॥

दो—। वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रतौ । 'व्रते' किम् ? अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ।

These two words—वाचंयम and पुरन्दर—are formed with खच्

with 'अम्' attached to वाच् and पुर् irregularly (निपातने) । वाचंयमः one observing व्रत । वाग्यामः—one having restraint in speech due to want up power. There we have अम् by 'कर्मण्यण्' (2913) as there is no नियम here. Note that वाच् and पुर् cannot have सुम् as they are not अजन्तः. Hence the injunction of अम्. Then we look forward for पुर्न्दर—

मित—। वाचंयमेति । निपातनादेतौ सिद्धौ इत्यर्थः । किं निपात्यते इत्यपेक्षायां माह—वाक्पुगोरिति । तथा च 'अरुर्हिषत्—' इति सुनोऽव अभावादम् इति भावः । एवञ्च सुवक्तुकि वाच् इति स्थिते अमि वाचम् । ततः मिदन्तस्य योगः । वाग्याम इति—'कर्मण्यण्' (२९१३) इत्यण् न खच् व्रतार्थत्वाभावात् । पुर्न्दरपदसाधनार्थमाह—

२८५८ । पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ३।२।४१ ॥

दी—। पुरं दारयतीति पुर्न्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहण-
मसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारेः' (वार्तिक) *—इति काशिका ।
बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ।

दारि (दृ विदारणे + णिच्) and सह take खच् when preceded by पुर् and सर्व as उपपत्तय in the accusative. Thus पुर् दारि + खच् = पुर्म् दर् अ by the rule 'खचि ऋस्वः' (2955) = पुर्न्दरः—Indra. सर्वसहः one tolerant of every thing. Here the mention of सहि (सह) in the rule is to indicate that it does not make संज्ञावाचकः word for such word can be had by 'संज्ञायां भट्' (2963). 'भगे च—' varttika. But तत्त्वबोधिनी says that it is the expression of the author of the काशिकावृत्ति and not a वार्तिक । for बाहुलक see ante 'कथं लुगो बहुलम्' । भगन्दरः—fistula in ano.

* इदं काशिकावचनमेवेति तत्त्वबोधिनी ।

मित—। युः सर्वयोरिति । पुरि सर्वे च कर्मण्युपपदे दारिः (एतन्त्य दृशातेः)
सृष्टेय खजित्यर्थः । पूर्वैरेव सिद्धे पुरि दारित्यंशः शक्यमकर्तुमित्याहुः । पुरं दारयतीति ।
ततः सुबलुकि पुरं दारि खच् इति स्थिते 'खचि ऋस्' इति ऋस् णिलोपे च पुरन्दरः
इन्द्रः । 'संज्ञायाम्—' (२८६३) इत्येव सिद्धे इह सहियहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—
सहियहणम् असंज्ञार्थमिति । भगे चेति—वार्तिकम् । काशिकावचनमिदमिति
तत्त्वबोधिनी । बाहुलकेनेति—'कृत्यलुटो बहुलम्' इत्यत्र बहुलगहणात् तस्य
योगविभागसहत्वाच्चेति भावः । भगन्दरो व्याधिभेदः ।

२८५८ । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ३।२।४२ ॥

दी—। सर्वङ्गषः खलः । कूलङ्गषा नदी । अभ्रङ्गषो
वायुः । करीषङ्गषा वाल्या ।

The root कष् takes खच् when सर्व, कूल, अभ्र (sky) and करीष (dried cow-dung) precede it as उपपदस in the accusative. Thus सर्वङ्गषः etc.

मित—। सर्वेति । सर्वे, कूले, अभ्रे, करीषे च कर्मण्युपपदे कषः खच् इत्यर्थः ।
सर्वं कषतीत्यादिः विग्रहः । करीषमिति शुष्कं गोमयम् । "गोविड् गोमयमस्त्रियाम् ।
ततु शुष्कं करीषः" इत्यमरः ।

२८६० । मेघर्तिभयेषु क्तजः ॥ ३।२।४३ ॥

दी—। मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन
तदन्तविधिः । अभयङ्करः ।

क्त (ङुक्तज्) takes खच् when मेघ, ऋति and भय precede as उपपदस in the accusative. Thus मेघङ्कर etc. ऋति means movement. By the परिभाषा 'येन विधिसदन्तस्य' the term भय may be used as a part so as to give अभयङ्करः ।

मित—। मेघेति । मेघश्च ऋतिश्च भयश्चेति इन्नात् सप्तमीबहुवचनम् । एः

कर्मसूपपदेषु करोतेः खजित्यर्थः । ऋतिर्गमनम् । तत् करोतीति विशहः । भय-
शब्देनति । 'येन विधिः—' इति परिभाषयित्यर्थः ।

“मेघङ्करमिवायान्तस्तु रामं क्लमान्वितः ।

दृष्ट्वा मेने स सुगीवो बालिमानुं भयङ्करम् ॥”

भट्टिः (६।१०४) ।

२८६१ । क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ३।२।४४ ॥

दी—। एषु कृजोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः—
क्षेमकारः । प्रियङ्करः—प्रियकारः । मद्रङ्करः—मद्रकारः ।
वेति वाच्येऽण्यहणं हेत्वादिषु टो मा मूदिति । कथं तर्हि
'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति ? कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।

कृ takes अण् as also खच् when क्षेम प्रिय and मद्र precede it in the accusative. Thus क्षेमङ्करः—क्षेमकारः etc. Though the particle 'वा' (which means option) was proper to be expressed i.e. though it was proper to enunciate 'क्षेमप्रियमद्रे वा' yet the acceptance of 'अण्' in the rule is to bar the affix ट taking place in the sense of हेतु etc. cp 'कृजो हेतु—' (2934). Then how to explain क्षेमकर in 'अल्पारम्भः—', take it as derived with अच् by 'पचाद्यच्' under 'नन्दिगहि—' (2896) and then the शेषत्वविवक्षा of कर्म i.e first derive कर with अच् as करोतीति करः and then expound क्षेमस्य करः, cp—गङ्गाधर, भूधर etc under 'कर्मण्यच्' (2913).

मित—। क्षेमिति । कृजइत्यनुवर्तते । तदाह—एषु कृज इति । एष्विति क्षेमादिषु विषु कर्मण्युपपदित्यर्थः । खच् पक्षे सुमनुस्वारपरसवर्णाः । अणि वृद्धिः । मद्रेति क्षेमपर्यायः । यद्वा प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमं मद्रं मङ्गलमित्यर्थः । वेति वाच्ये इति । अर्थात् 'अण् च'इत्यपनीय 'मद्रे वा' इति सूत्रयित्तव्ये इत्यर्थः । हेत्वादिष्विति 'कृजो हेतु—' (२८३४) इति हेत्वादिष्वर्थेषु प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । अन्यथा 'कर्मण्यच्'

(२८१३) इत्यनुवृत्तौ पुनरण्यहणं व्यथं स्यात् । कर्मणः शेषत्वविचिन्तामिति । तथाचाव 'क्षेम' इति नोपपदं किन्तु शेषे षष्ठौ । तथाहि प्राक् पचाद्यचि करोतीति कार इति लब्धे पश्चात् क्षेमस्य कर इति गङ्गाधर भूधरादिवत् समासः ।

२८६२ । आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ३।२।४५ ॥

दौ— आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनमाशितम्भवः ।

When the word आशित (fed or eaten) stands as उपपद, the root भू takes खच् both in the करणवाच्य and in the भाववाच्य. Thus in the करणवाच्य we have आशितम्भवः ओदनः—or (such quantity of) rice as is sufficient to be fed (the guests) with. In the भाववाच्य also we have आशितम्भवः the state of being fed or eaten. The forms are alike due to the sameness of the affix (खच्). The Bhattikavya reads—

“आशितम्भवमुतुक्तं वस्त्रात् शायितं स्थितम् ।

वह्वमन्यत् काकुत्स्थस्य कपीनां स्वेच्छया कृतम् ॥”

Where आशितम्भवम् is explained by जयमङ्गल as अशनम् i.e. as eating, taking the affix attached in the भाववाच्य.

मित— आशित इति । अत्र सुपील्युपतिष्ठते । न तु कर्मणीति । भवतेरकर्मकत्वात् । यद्यपि सोपसर्गस्य प्राप्त्यर्थस्य च भवतेः सकर्मकत्वमस्ति तथापि तत्र खच्चा न भवितव्यमनभिधानादित्याहुः । अत्र आशितशब्दस्य द्विधानिष्पन्नः अतः अशेख्यन्तात् प्रयोजकर्मणि क्तप्रत्यये विहिते एकः । आङ् पूर्वाच्च तस्यैवार्थेभोजनार्थात् अविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तप्रत्ययान्तोऽपरः । तद्वयं सूतार्यः—आशितशब्दे भवन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच् स्यादिति । तत्र करणे आह—आशितो भवत्यनेनेत्याशितम्भव ओदन इति । अर्थात् यावता ओदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स (ओदनः) एवमुच्यते । भावे उदाहरति—आशितस्य भवनमाशितम्भव (भवम् ?) इति । अशन-

नित्यर्थः । इह वाऽसरूपविधिना लुप्तपि भवति । आशितभवनमिति । घञ् तु वाध्यत एव । सरूपत्वादित्याहुः । न च 'क्तलुप्तमुन् खलर्थेषु वाऽसरूपविधिनेति निषेधोऽत्र शङ्काः यत्र हि घञादिरपवादत्वेन लुप्त प्रसक्तः स उत्सर्गं घञादिकं नित्यं वाधते न तु विकल्पेनेति तदर्थः । इह तु लुप्तोऽपवादोऽयं खञ् । तत्र वासरूपन्यायो निर्वाध एव । सम्मतश्चायम् 'आशितभवनम्' इत्युदाहरतो जयादित्यस्येति दिक् ।

२८६३ । संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ३।२।४६ ॥

दी— विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयोहस्ती । युगम्भरः पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमि शमनायाम् । तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ।

These eight roots viz भृ, तृ, वृ, जि, धारि (धृ + णिच्) तपि, सद्भि, and दमि take the affix खञ् when an उपपद in the second or in any other case ending precede them provided a designation (संज्ञा) is thus obtained. Thus विश्वम्भरः—(an epithet of Vishnu ; विश्वम्भरा—a name of the earth. रथन्तरम् (तृ)—a particular सामन् of that name. The dissolution of derivation, however, does not bring out the sense it (i. e the word) conveys. पतिंवरा (वृ) etc are in order of the roots. युगम्भरः—धारि has got its उपधा shortened and णिच् dropped out. by 'खचि ऋस्' (2955). Then सुम् etc as before. अरिन्दमः—appellation of one oppressing the foes. दमिः शमनायाम् i.e the root has got a णिजन्त sense and is thus transitive. अरौन् दाम्यति means अरौन् दमयति. This is according to Bhattoji. मतान्तरे तु i. e in the opinion of

Haradatta (हरदत्त) it has got a causal sense within. In that sense the dissolution is अरिषु दाम्यति which means. अरिषु विषयेदमं त्याजयति, whence it is easy to see that it is thus अकर्मक.

मितं— संज्ञायामिति । भू प्रभृतिभ्योऽष्टभ्यो यथायोगं कर्मणि सुबन्ते चोपपदे खच् स्यात् संज्ञा चेद् गम्यते इति सूत्रार्थः । उदाहरति विश्वमित्यादि । विश्वम्भरो विश्वः । विश्वम्भरा धरित्री । ['रमा विश्वम्भरा स्थिरा' इति पृथिवीपर्यायेऽमरः] । रथेनेति । न त्ववयवार्थानुगमः । न हि रथेन कश्चित् सामविशेषन्तरतीति शक्यते प्रतिपत्तुम् । प्रतिपत्तिर्भवतु वा न वा संज्ञावचनं तु भवतीति भावः । पतिं वृणुते वृणीते वार्थः । सुबलुकि सुमादयः सर्वत्र प्रागवत् । शत्रुं जयतीति युगं धारयतीत्यादि विग्रहः । 'खचि ऋस्वः' (२८५५) इति धारिरूपधाऋस्वः । णिलोपश्च । अरिन्दम इति—अरीन् दाम्यति (दमयति) इति विग्रहः । दमिः सकर्मक इत्याह—दमिः शमनायामिति इत्युक्तमिति । 'दमु उपशमि' इत्यस्योदहरणावसरे 'शमामष्टानां दीर्घः' (२५१९) इति सूत्रे इत्यर्थः । मतान्तरे क्विति—हरदत्तमते इत्यर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थ इति । अस्मिन् पञ्च दमेरकर्मकत्वमेव । तथाच अरिषु (विषये) दाम्यति (दमं त्याजयति) इति विग्रहः । जयमङ्गलास्तु "रामं अरिन्दमं प्रभुम्" इत्यत्र (भट्टिकाव्य—६।१०७) अरिं दमयतीत्यर्थत्वमादायोदाहरति । संज्ञायां किम् । कुटुम्बं विभर्ति इति कुटुम्बभार इत्यादौ खच् न ॥

२८६४ । गमश्च ॥ ३।२।४७ ॥

दी— सुतङ्गमः ।

The root गम् also takes खच् when an उपपद in the accusative precedes to form a संज्ञावचन. Thus सुतङ्गमः पिता etc.

मितं— गमश्चेति । संज्ञायामिति वर्तते । तेन गमेः खच् स्यात् कर्मण्युपपदे संज्ञायामित्यर्थः । सुतङ्गम इति—सुतं गच्छतीति विग्रहः । योगविभागात्तरार्थः । तथाचोत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । भूत प्रभृतीनां च मा भूदिति ।

२८६५ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ३१२।४८ ॥

दी—। संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेडः स्यात् ।
 डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग
 इत्यादि । 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । सर्वत्रगः ।
 पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रिया-
 विशेषणम् । 'उरसो लोपश्च' (वार्तिक)—उरसा गच्छतीत्युरगः ।
 'सुदुरोरधिकरणे' (वार्तिक) । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ।
 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वार्तिक)—ग्रामगः । 'डे
 च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वार्तिक)—विहगः ।

The word 'संज्ञायाम्' (2963) has ceased to be referred to hence. The rule means—The root गम् takes ड when these namely—अन्त, अत्यन्त, अध्व, दूर, पार, सर्व and अनन्त precede as उपपदs in the accusative. The affix ड being a deliding, the टि portion of the root to which it is attached is dropped though such stems (root etc) are not declared to be भसंज्ञक । Cp 'यचि भम्' (231). Thus अन्तगः (going to the end) etc. Note that 'अम्' of गम् is its टि by "अचोऽन्त्यादि टि" (79). Similarly अत्यन्तग, अध्वग etc. 'सर्वत्रपन्नयोः—' varttika. It must be said that गम् takes खच् when सर्वत्र and पन्न precede as उपपदs. पन्न is derived as पद् + क्त (कर्तरि) । 'उरस्—' varttika—The final of उरस् elides when preceding गम् as an उपपद in connection with ड. Thus उरगः. 'सुदुरोः—' varttika गम् takes ड in the अधिकरण-वाच्य when सु and दुर् precede. Thus सुगः a route wherein easy movement is possible. 'अन्यत्रापि—' varttika—It must be said that गम् takes

ड in any other वाच्य when any other उपपद precedes. Thus ग्रामगः etc. 'डे च विहायसः—' varttika. It must be said that बिह is the substitute of विहायस् when preceding गम् followed by ड— बिहगः (a bird). Note that this last varttika viz 'अन्यत्रापि—' would suffice and that the other varttikas, namely 'सर्ववपन्नयोः—' etc are elaborations, only.

मित— अनेति । अन्त, अत्यन्त, अध्व, दूर, सर्व, अनन्त, एषु सप्तसु कर्म-
सूपपदेषु गमेर्ड इत्यर्थः । संज्ञा त्वविवक्षितेत्याह—संज्ञायामिति निवृत्तमिति ।
एतदर्थ 'गमश्चे'ति योगविभाग इति प्रसक्तम् । तेन गमेरेव डो नान्यस्मात् ।
डिच्चिसामर्थ्यादिति— अभस्यापि अनिर्दिष्टभसंज्ञस्यापि गमेरित्यर्थः । अचोऽन्त्यादि
टि' (७९) इति गमे'रम्' इत्यंशस्य लोपः । ततो डप्रत्ययस्यस्य अकारस्य योगः ।
खित्वाभावान्मुमादयो न । अन्तग इति । एवम् अन्तगः अध्वगः इत्यादयोऽपुनराहार्याः ।
अन्त इत्यनेनैव सिद्धे अनन्तग्रहणं स्वरे विशेषार्थम् । नञ् समासे हि सति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अनन्तशब्दस्य उपपदत्वे तु कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् इति
भेदः । 'सर्ववपन्नयोः—' इति । अनयोरुपपदयोरगमेर्ड इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ।
'उरसः—' वार्तिकम् । लोपश्चेति— अस्मिन्नुरसि उपपदं गमेर् ड उरसोऽन्त्या-
सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । अन्यथा उरोग इत्यनिष्टं स्यात् । सुदुरोरिति वार्तिकम् ।
सुदुरोरुपपदयोर्गमेरधिकरणवाच्यं ड इत्यर्थः । तदाह—अत्रेति । कर्मणि तु
खल्विव । मुगमः पत्न्या इति । अन्यत्रेति वार्तिकम् । एतेनैव सिद्धे सर्ववत्त्वादि
वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः । तथा 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३००७) इत्यनेन सिद्धे
'अन्यत्रापि दृश्यते' इत्यपि प्रपञ्चार्थमित्याहुः । ग्रामग इति । एवं गुरुतत्पग इत्यादि ।
'खचि—' वार्तिकम् । डप्रत्यये च परे गमे उपपदस्य विहायसः विहादेश इत्यर्थः ।

२८६६ । आशिषि हनः ॥ ३।२।४८ ॥

दी— शत्रु वध्याच्छत्रुहः । 'आशिषि' किम् ? शत्रुघातः ।
'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वार्तिक) । दारुशब्दे

उपपदे आङ् पूर्वाङ्गन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 दारवाघाटः । 'चारौ वा' (वार्तिक) । चारवाघाटः । 'कर्मणि
 समि च' (वार्तिक) । कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाङ्गन्तेरुक्तं वित्यर्थः ।
 वर्णान् संहन्ति वर्णसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घाटः ।
 पदसङ्घातः ।

The root हन् preceded by any उपपद in the accusative takes ङ provided benediction is implied thereby. Thus शत्रुहः one earnestly intended to kill the foe. अन् of हन् which is 'टि' elides by 'डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः'. Why say 'आशिषि' ? witness शत्रुघातः—the destroyer of an enemy. Here there being no implication of benediction we have अण् by 'कर्मण्यण्' (2913) the final (न) of हन् becoming त् by 'हनस्तः—' (2374) and 'व' by 'होहन्तेः—' (358), 'दारावाहनः—' (varttika)—when the word दारु (wood) stands as उपपद in the accusative, the root हन् preceded by the उपसर्ग आङ् takes the affix अण् (not ङ) and टकार becomes the final substitute of हन् (i. e. हन् becomes हट) provided a designation (संज्ञा) is implied by the derivative. Thus दारवाघाटः—(a bird known as "wood pecker"—कार्टीकृत्). 'चारौ वा' (varttika)—What is said above takes place optionally when the word चारु (fine) is an उपपद. Thus चारवाघाटः, चारवाघातः । The latter provided for with by 'हनस्तः—' (2474). 'कर्मणि—' (varttika)—what is said above (under the first varttika here) takes place optionally when हन् is preceded by सम् and any word in the accusative stands as उपपद. Thus वर्णसंघातः etc.

मित—। आशिषीति । आशिषि गम्ये हन्तेः ङः स्यात् कर्मण्युपपद इत्यर्थः ।

तदाह—शत्रुं वध्यादिति । वध्यादिति हन्तेराशिषि लिङ् न तु विधौ । ‘हनो वध लिङि’ (२४३३) इति वधादेशः । शत्रुह इति । आशास्यमानशत्रुहनकर्त्तव्यर्थः । ‘डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि’ इति हनोअन्भागस्य लोपः । आशिषि अगम्यायां तु यथा प्राप्तमणिव शत्रुघातः । अत्र बाहुलकाद्भावे हन् इति वदन्तः केचिदुपेत्या एव । ‘कर्मण्यण्’ (२८१३) इति सूत्रविरोधात् । ‘ही हन्तेः—’ (३५८) इति कुत्वम् । ‘हन्तः—’ (२५७४) इति तकारस्यास्तादेशः । ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्युपधावद्विश्व । ‘दारावाहनः’—इति वार्तिकमिदम् । दारौ आहनः अण्, अन्तस्य च टः संज्ञायाम् इति विश्विष्टः पाठः । अर्थमाह— दारुशब्दे उपपदे इति । ‘कर्मणि’ इत्यनुक्तमपि गम्यते । संज्ञायामिति शेषः । अन्तस्य टकारविधानार्थमिदम् । अण् तु कर्मण्यण् इत्येव सिद्धः । वार्तिके ‘अन्तस्य’ इत्यन्तर्यहणं स्पष्टार्थम् । ‘अलोन्तस्य’ इत्येव सिद्धेः । अन्यथा हि टप्रत्ययो— विभाव्येत । उदाहरति—दार्वाघाट इति । दारु आहन्ति इति विग्रहः । आहन्ते इति तु न विग्रहीतव्यम् । स्वाङ्गकर्मकत्वाभावात् । ‘काष्ठं दार्विन्धनं त्वधः’ इत्यमरः । ‘चारो—’ इति वार्तिकमिदम् । चारारुपपदे प्रागुक्तं वेत्यर्थः । चार्वाघाटः इति । टकारान्तादेशपक्ष इदम् । चार्वाघात इति—तकारान्तादेशपक्ष इदम् । कुत्ववृद्धौ । उभयत्रैवाण् । अन्तादेशे विशेषः । ‘कर्मणि समि—’ इति वार्तिकमिदम् । चारारित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये कर्मणीति । उक्तं वेति । अण् टकारस्यान्तादेशो वा वक्तव्यः संज्ञायामित्यर्थः । वर्णान् संहन्तीति—प्रागवत् प्रक्रिया ।

२८६७ । अपेक्षेयतमसोः ॥ ३।२।५० ॥

दी—। अपपूर्वाङ्गतेर्ङः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् ।
क्षेपापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ।

The root हन् preceded by अप (उपसर्ग) takes ड when क्षेष् and तमस् stand as उपपदस् in the accusative. This rule is intended to take effect when there is no implication of

benediction. Thus क्लेशापहः (the redressor of troubles) etc. comp—‘डिच्चसासर्थ्यात्—’ ।

मित—। अपपूर्वाङ्गन्तिः डः स्यादिति । क्लेशतमशोः कर्मणोरुपपदयोरिति योज्यम् । ‘आशिषि हनः’ इत्येव सिद्धे अनाशोरर्थोऽयमारम्भ इत्याह—अनाशीरिति । क्लेशापह इति । क्लेशमपहन्तीति विग्रहः । डिच्चसासर्थ्यात्तटिलोपः ।

२८६८ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ३।२।५१ ॥

दी—। कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ।

कुमार (child) शर्ष (head) preceding as उपपद in the accusative हन् takes णिनिः. Thus कुमारघाती (the killer of a child) etc. णिनि being enjoined by ‘मुयजाती—’ (2288) and ‘आवश्यकामर्थयोः—’ (3311), here it is intended to take place without those senses and to replace शिरस् by शीर्ष.

मित—। कुमारेति । कुमारे शिरसि च कर्मणि उपपदे हन्तेर्णिनिः स्यात्शिरसः शीर्षभावश्च । कुमारघातीति । कुमारं हन्तीति विग्रहः । ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इति वृद्धिः । ‘होहन्तेः—’ (३५८) इति कुत्वम् । ‘हनस्तः—’ (२५७४) इति तकारान्तादेशः । ‘मुयजाती—’ (२८८८) इति ‘आवश्यकामर्थयोः—’ (३३११) इति च सिद्धे तदर्थविरहेऽपि शीर्षभावश्च यथा स्यादित्याहुः ।

२८६९ । लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ३।२।५२ ॥

की—। हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाम्ना ना । पतिमौ स्त्री ।

When the agent (कर्ता वा कर्त्री) possesses any particular characteristic or mark, the root हन् takes the affix ट्, preceded by the उपपद जाया (wife) and पति in the accusative. Thus जायाम्नाः

(a husband possessing such a mark as indicates the death of his wife). Similarly पतिघ्नो. Here डीप् comes in my 'टिङ्ढाणञ्—' (470). The उपधा of the root (हन्) disappears by the rule 'गमहनजनखनचसां लोपः—' (2363) as the affix टक् is कित्.

मित—। लक्षण इति । लक्षण इत्यत्र अर्थ आद्यच् । तेन लक्षणमन्वस्यति लक्षणवानित्यर्थः । तस्य च विशेषणत्वात् विशेष्यापेक्षः कर्ता आनिप्राते । तदाह— लक्षणवति कर्तरीति । उपलक्षणमेतत् । तेन लक्षणवतीं कर्तव्यमिति लिङ्ग-परिणामेनार्थः । जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोरिति वाक्यशेषः । केवले लक्षणे उत्तरतृतेणैव सिद्धः प्रत्ययः । तेन जायघ्न इत्यादौ जायामरणनिमित्तं पतिमरणनिमित्तं रेखा अस्य विद्यते इत्यर्थः । न तु स्वयं हन्ता हन्ती वार्थो । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधालोपः । 'टिङ्ढाणञ्—' (४७०) इति डोप् ।

२६७० । अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३।२।५३ ॥

दी—। जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नो पाणिरिखा । पित्त-घ्नं घृतम् । 'अमनुष्य—' इति किम् ? आखूघातः शूद्रः । अथ कथं 'वलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः, कृतघ्नः' इत्यादि । मूलविभुजा-दित्वात् सिद्धम् । चोराघातो नगरघातोहस्तीति तु बाहुलकादणि ।

The root हन् takes टक् in con. with any कर्मवाचक उपपद in the sense of an agent other than a human being ; in other words if the agent is not a human being. Thus 'जायाघ्नः—' a mark like that of sesamum (तिलकालक) which indicates the death of one's wife. Here it is easy to see that the verb of the expression 'जायां हन्तीति' refers to that particular sign and not to the agent possessing it. Similarly पतिघ्नो and पित्तघ्न । Why say 'अमनुष्य—' ? Witness 'आखूघातः—' Here the agent शूद्र being a human being we have

अण् by 'कर्मण्येष्टम्' (2913) after हन्, in आखूम् (a mouse) हन्तीति आखूधातः । Then how to defend expressions like प्रलम्बघ्नः (the killer of प्रलम्ब, a demon), शत्रुघ्नः (the youngest son of Dasartha), कृतघ्नः (ungrateful) etc where the root हन् evidently refers to a human being in each case and yet has टक् after it? Well these may be established by having recourse to the varttika 'कप्रकरणे मूल-विमुजादिभ्य उपसङ्गानम्' which enjoins the affix क which see under 'तुन्दशोकयोः' (2919). The affix क being कित् we have उपधालोप by 'गमहन—' (2474) and कुत्व by 'हो हन्तेः' (354). Well granted that it is so. But, how again to defend चोरधातः हस्ती. नगरधातः हस्ती etc where हन् does not take टक् despite the agent (the elephant) not being a human being? We will drive them with अण् by बाहुलकविधि under 'कृत्यल्य टो बहुलम्'.

मितः—अमनुष्येति । मनुष्यभिन्नकर्तृत्वे वर्तमानादन्तेष्टक् स्वात् कर्मण्युपपदे इति सूतार्थः । जायघ्न इति । जायां पत्नीं हन्तीति विग्रहः । अतः हन्तीत्यनेन तिलकोऽन्वीयते न तु तच्चिह्नवान् मनुष्य इति । तिलकालक इतितिलाकृतिः कृष्ण-चिह्नविशेषः । एवं पतिघ्नोत्यादौ विग्रहः । टकष्टत्वात् डीप् । कित्वादुभयव 'गमहन—' (२५७४) इत्युपधालोपः 'होहन्तेः' इति कुत्वञ्च । अमनुष्येति किमिति । अत्र हन्तेः शूद्राखामनुष्यकर्तृत्वेन टक् न किन्तु 'कर्मण्येष्टम्' (२९१३) इति यथापूर्वमेव । प्रक्रिया पूर्ववत् । यद्यपि अमनुष्यशब्दः रत्नपिशाचादिषु कदस्यथापीह लक्ष्यानुरोधिव्याख्यानात् मनुष्यादेरन्तु सर्वमेवाह । ननु पूर्वस्त्वे लक्षणग्रहणं यथा प्रत्यायार्थविशेषणम् तथा इहाप्यमनुष्यग्रहणसंस्तु—किं कर्तृ-ग्रहणेनेति चेत् । मैवम् । अमनुष्य इत्युच्यमाने उपपदत्वं विज्ञायित । पूर्वस्त्वे तु उपपदान्तरसत्तात् प्रत्ययार्थविशेषणतया निश्चीयत इति वैषम्यात् । अथ कथं 'कृतघ्नं नाति निष्कृतिः' (पञ्चतन्त्रम्), वलभट्टः प्रलम्बघ्नः (असरकोषः), शत्रुघ्नः इत्यादीनि । अत्र मनुष्यकर्तृकादपि हन्तेष्टक् विधीयते किम् इति प्रश्नः ।

नेत्याह—मूल विभुजादित्वादिति । ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति ‘तुन्दशोकयोः—’ (२८१८) इत्यतस्येन वार्तिकेन कप्रत्यय सुत्पाद्य सिद्ध इति भावः । मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात् । ‘गमहन्—’ (३५७४) इति ‘होहन्तेः—’ (३५४) इति चोपधालोपकुले । नन्वेवमपि कथं ‘चोरघातो हस्ती, नगरघातो हस्ती’त्यदि । अत्र हि हस्तीत्यमनुष्यकर्तरि सत्यपि टक् नोत्पद्यते । समाधानमाह—वाहुलकादणि इति । सिद्धमिति शेषः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (२८४१) इत्यस्य योगस्यविभागादिति भावः ।

२८७१ । शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ३।२।५४ ॥

दी—। हन्ते ष्टक् स्याच्छक्तौद्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्य-
मिदम् । हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ।

When prowess is implied and हस्ति and कपाट (the pannel) stand as उपपदस in the accusative, the root हन् takes टक्. This is intended to take place when a human being is the agent. Thus ‘हस्तिघ्न—’ a male person able to kill an elephant. ‘कपाटघ्न—’ a thief able to break the pannel.

मित ।—शक्ताविति । द्योत्यायामिति गभ्यमानायामित्यर्थः । हस्ति कवाटयोः कर्मणोरुपपदयोरिति शेषः । अत्र हन्तेर्मनुष्यः यथाकर्तास्यादित्येतदर्थम् आरम्भस्तदाह—मनुष्यकर्तृकार्यमिति । हस्तिघ्नो नेति । ना मनुष्योऽयं हस्तिनमपि हन्तुं समर्थ इत्यर्थः । एवं कवाटभङ्गं समर्थः इत्यर्थः । कुक्त्वसितं (शब्दं कृत्वैत्यर्थः) अटति इति कवाटम् । पचायच् । ‘कवञ्चोष्णे’ इत्यत्र योगविभागात् कोः कवादेश इति हरदत्तः । कपाटमिति पाठान्तरमिति । तथात्वे कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पूर्ववदच् । शक्ताविति किम् ? विधेय हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्तीव तथापि कर्तृत्वानुपपत्तेः स्वै शक्तियहणसामर्थ्यात् प्रकर्षविज्ञानम् । तेन स्वबलैर्नैव हन्तुं या शक्तिः सैव गृह्यते ।

२८७२ । पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ॥ ३।२।५५ ।

दौ—। हन्ते ष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताङ्घ्र्यो-
रुपपदयोः । पाणिघः । ताङ्घ्रः । 'शिल्पिनि' किम् ? पाणि-
घातः । ताङ्घ्रातः । 'राजघ उपसंख्यानम्' (वार्तिक) ।
राजानं हन्ति राजघः ।

When an expert in a business or an art is meant the root
हन् takes टक् provided पाणि (hand) and ताङ् (stick—) precede as
उपपद—टिलोप + च taking place irregularly. Thus पाणिघः one who
finely beats a musical instrument with his hand (दुलुकदार
etc). ताङ्घ्रः—One expert in beating drums etc with stick (?).
पाणिघातः (अण्)—refers to any man other than a शिल्पी । 'राजघ'
varttika—This has to be listed with the rule above i.e here
also हन् takes टक्, टि of हन् elides and घ replaces ह irregularly.

मित—पाणिघताङ्घ्राविति । शिल्पिन्येव कर्तरि एतौ निपात्येते इत्याह—
हन्ते ष्टगिति । पाणिताङ्घ्र्योरिति । कर्मणोरिति शेष इति न मन्तव्यम् । पाणिना
हन्तीति ताङ्गेन हन्तीति च वियहात् । 'पाणिवादास्तु पाणिघा' इत्यमरः । वादका
इति तदर्थः । पाणिघात इति । अत्र प्राग्वदण् । शिल्पिभिन्नश्च कर्ता । राजघ
इति वार्तिकमिदम् । अत्रापि ठक् स्यात् टिलोपो घादेशश्च निपात्यत इत्यर्थः ।

२८७३ । आढ्यासुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु चर्धेष्वचौ
कृजः करणे ख्यन् ॥ ३।२।५६ ॥

दौ—। एषु चर्धेष्वचौ कर्मसूपपदेषु कृजः ख्यन् स्यात् ।
अनाढ्यामाढ्यं कुर्वन्तप्रनेन आढ्यकरणम् । अचौ किम् । आढ्यी-
कुर्वन्तप्रनेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्याद्भुजपि नेति काशिका ।
भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अचावित्युत्तरार्थम् ।

These i.e. आद्य, सुभग, स्थूल, पलित, नम्र, अम्य and प्रिय when bring out the sense (only) of a चिप्रत्यय (i. e. the sense of अभूततद्भाव) but do not (actually) take the affix (चि) and are treated as उपपदs in the accusative, the root कृञ् (कृ) takes in the करणवाच्य the affix ख्यन् (of which the यु or अन् by युवोरनाकौ only is retained and all other letters disappear)—ख्य being for सुम् (2943). न् being for the sake of pitch (स्वरार्थ)। Thus अनादाम् etc.—so शुभगङ्करणम्—the making of one rich or luxuriant who or which was not so formerly. Similarly आढाङ्करणम् etc. अनाद्यम् आढा कुर्वन्तानि etc give the form. Why say अच्ची in the rule ? witness आद्योऽकुर्वन्ति अनेन् which does not give आढाङ्करणम् due to the existence of चि therein. Here Kashika adds that on the strength of this prohibition viz 'अच्ची', लुट् also enjoined in a general way as 'करणधिकरणयोः' (3293) will not take place. The drift is this—If आढौ + कृ takes लुट् then we have आद्यीकरणम् in the करणवाच्य. But it is easy to see that this very form (आद्यीकरणम्) might be arrived at by खान् also added to कृ for although खान् is खित् yet आद्यी will not be आड्यि (ङस्व) etc by 'खित्यनव्ययस्य' (2943) because ङस्वविधान etc by that rule is limited to those उपपदs which are अव्ययs or not indclinables whereas 'आढौ' is an अव्यय by the rule 'उर्यादिचिङाचञ्' (762) due to the existence of चि therein. If this be the case i.e. if the form is similar under each of the affixes खान् and लुट् then the prohibition अच्ची necessarily suggests that लुट् also will not take effect when आढा etc remain as उपपदs. भाष्य, however, takes the prohibition अच्ची for the foregoing rules and therefore

in its opinion लुट् of course takes place as an alternative of खान्.

मित । आद्येति । आढा, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध, प्रिय इत्येतेषु सप्तषु चार्थेषु अर्थात् चिप्रत्ययार्थप्रकाशकेषु अथच अचून्तेषु अग्रहीतचिप्रत्ययेषु कर्मसु उपपदेषु सत्सु करणवाच्ये डुकञो धातोरुत्तरं खान्प्रत्ययः स्यादिति सुवार्थः । पितृकरणं सुमर्थम् । 'यु' इत्येतन्मात्रं तिष्ठति । तस्य च 'युवोरनाकौ' इति 'अन' इत्येवंरूपत्वं फलम् । नकारः स्वरार्थः । अनाढ्याम् आढां कुर्वन्तीति । प्राग् यः अनाढ्याः आसीत् स इदानीम् आढाः ['इभ्यः आढ्यो धनो'त्यमरः] क्रियतेऽनेनेत्यर्थः । एवमन्यत्रापि सुभगङ्करणं स्थूलंकरणादिषु अर्थोबोध्यः । आढाकरणमिति—आढा + क्त + अन (खान्) इति स्थिते आढा + करणम् इति जाते सुम् । उपपदसमासः । चार्थे (अभूततद्भावार्थभावे) एव एतद्विधानम् चिप्रत्यये विहिते तु नैवमित्यत आह—अचू किमिति ? चिप्रत्यये सत्यपि हि खानिक्कते फलाभावात् । न च सुमेवाव फलमिति वाच्यम् । 'खिन्यनव्ययस्य' (३८४३) इति अनव्ययस्येति निषेधात् । 'ऊर्यादिचिडाचश्च' (७६२) इति चिप्रत्ययान्तस्य अव्ययत्वात् । न चैवमपि 'आढाकरण'मित्येवास्तु इत्यपि वाच्यम् । तस्योत्सर्गेण लुटा ('करणधिकरणयोश्च'—३२८३ इत्यत विहितेन) एव सम्भवात् । एवं तर्हि स एवास्तु अस्तु च 'अढाकरणम्' इति पदम् इति चेत् । नैवम् । आढाङ्करणम् इत्यनेनैव तदर्थस्य गतार्थत्वात् पुनस्तदर्थकपदान्तरकल्पनागौरवात् अलक्षितत्वाच्च तादृशपदस्य लोके । तस्मादचू इति प्रतिषेधसामर्थ्यात् अत्र लुटपि न कर्त्तव्यः । लुट्खानोः विहितयोः फले भेदाभावात् । अयमेव च काशिकाकृत आशयः इति दर्शयितुमाह—इह प्रतिषेधसामर्थ्यादिति । भाष्यमते विति । भाष्यवार्तिकस्वरसेन अचूविति केवलसुत्तरार्थमेव । तेन तद्विरोधाद् वृत्तिक्रान्तम् अयुक्तमिति कैयटः ।

२८७४ । कर्तरि भुवः खिण्णचखुकञौ ॥ ३।२।५७ ॥

दी—। आढ्यादिषु चार्थेष्वच्यन्तेषु भवतरेतो स्तः ।
अनाढ्याः आढ्यो भवतीति आढ्याभविण्युः । आढ्याभावुकः ॥

“स्पृशोऽनुदके किन्” (४३२) । घृतस्पृक् । कर्मणोति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । “ऋत्विग् दधृक् स्वग् दिगुष्णिग् चयुजिक्, च्वां च” (३७३)—व्याख्यातम् । “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च” (४३८) ‘समानान्ययोश्चेति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । सट्क्—सट्शः । अन्याट्क्—अन्याट्शः । ‘कसोऽपि वाच्यः’ (वार्त्तिक)—ताट्छः । सट्छः । अन्याट्छः ।

The root भृ takes in the कर्त्तृवाच्य, these two affixes viz खिण्णच् (इण्) and खक्ञ् (उक्) when आढ्य, सुभग etc (See Rule—2973), expressing the sense of चि but not actually taking it, precede as उपपद in the nominative. Thus अनाढ्यः etc. The meaning is clear. Note that ख in both the affixes is for सुम् by ‘अरुद्धिषत्’—(2942) whereas च् is for pitch (खगर्थ) and ञ् is for वृद्धि by ‘अचो चिण्ति’ (254).

‘स्पृशोऽनुदके—’ (432—3.2.58). This is another rule following upon ‘कर्तरि भुवः—’ (4.2.57). The root स्पृश् takes the affix किन् when any उपपद save and except उदक् precedes in the accusative or instrumental. Thus घृतं स्पृशतीति and मन्त्रेण स्पृशतीति etc. The ककारin किन् which drops all is to forbid गुण by ‘किङिति च’ (2217). See हलन्तपुलिङ्गप्रकरणम् ।

‘ऋत्विक्दधृक्—’ (373—3.2.59). This comes after ‘स्पृशोऽनुदके—’ (3259). These words are irregularly formed with किन् which drops all its letters i. e क्, न्, as also वि (as it is an अपृक्). Thus ऋतौ यजतीति ऋतु + यज् + किन् = ऋत्विक्. Similarly धृष् + किन् = दधृक् by द्वित्व । सज् + किन् = सक् by अमागमः । दिश् + किन् = दिक् । उद् खिह + किन् = उष्णिक् the final of the उपसर्ग being dropped and अल

coming in ; अच् takes किन् when there is उपपद as in तिरस् + अच् + किन् = तिर्यच् etc. युज् takes किन् when there is no उपपद. Similarly कृच् ; see also हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (ante).

‘त्यदादिषु—’ (429—3.2.60). This is the third rule here in the order. The root दृश् excepting the sense of आलोचन or knowledge takes कच् as also किन् when त्यद् etc (सर्वनाम) precede as उपपदः. Thus तादृक् तादृशः etc. Here आत्व of the उपपद is by ‘आ सर्वनाम्नः’ (430). ‘समानान्ययोश्च—’ Varttika i. e दृश् in the sense above takes कच् also किन् when समान and अन्य precede. Thus समानं पश्यति सदृशः (कच्) and सदृश् (किन्) समान being स optionally in दृश्दृशतुषु (1017). कसोऽपि—Varttika ; easy.

मित ।—कर्तरीति । ‘आढ्यासुभग—’ (२२७३) इति सूत्रात् ‘कञ् करणे खुरन्’ इति वर्जयित्वा सर्वमनुवर्तते । तदाह—आढ्यादिष्विति । एतौस्त इति । कटं वाच्ये—इत्येव । तदाह—अनाढ्य आढ्यो भवतीत्यादि । खित्तुम् ‘अरुद्विषत्—’ (२७४२) इति मुमर्थम् । चित्तुं तु स्वरार्थम् । आढ्याम्बुविष्णुरित्युदाहरणम् । ख कञ् खजावितौ । उकस्तिष्ठति । अवापि खित्वं मुमर्थम् । जित्तुं तु ‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धार्थम् । आढ्याम्बावुक इत्युदाहरणम् । एवं सुभगम्बुविष्णुरित्यादि । ‘स्पृशोनुदके—’ (४३—३।२।५८) परवर्ति सूत्रमेतत् । अनुदके सुपुपपदे स्पृशः किन्नित्यर्थः । किन्प्रत्ययः सर्वलोपी । तथाहि कनावितौ इति लुपति । ‘वि’ इत्यस्यापृक्तत्वात् लुप्यते । तत्र ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । नकारस्तु अनादृशतात्तार्थोऽपि व्यर्थ इत्याकरे । अत्र कर्मणि करणे च प्रत्ययः । घृतस्पृक् । मन्वस्पृक् इत्युदाहरणे । अनुदके किम् ? उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । अण् । नच क्तिपां उदकस्पृक् इति रूपं दुर्वारमिति वाच्यम् । अनुदके इति पर्युदाससामर्थ्यात् क्तिपोऽप्रवृत्तेः । ‘चत्विक दधृक्—’ (३७३—३।२।५९) इति परवर्ति सूत्रमेतत् । तवापि निपातनैः सह निदेशात् किञ्चिदलाचणिकम् अस्ति तद्यथा—अच्चेः सकर्मकत्वात् कर्मण्येव प्राप्ते सुबन्तमात्रे विधीयते । युजिक्चिभ्यां केवलाभ्यामेव । युजेविधानसामर्थ्याच्च । न हि

सोपपदाद् युजिः किन् किपि वा विशेषोऽस्ति, कुत्वस्य 'चोःकुः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।
 अनुपपदे तु 'युजेरसमासे—' इति नुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थः, किनो विधानं सार्थकं
 भवति । कृच्चेः लोपाभावश्च निपात्यते । ऋतौयजति ऋत्विक् । इह ऋतुशब्दं
 उपपदे यजेः किन् । जिघृषा (घृष्) प्रागल्भ्ये । अस्य किन्, द्विवचनम्,
 इत्यादि निपात्यते—दधृक् । सृजेः कर्मणि किन् । अमागमश्च निपात्यते ।
 दिशेः कर्मणि किन् । उत्पूर्वात् क्षिहेः किन् । उपसर्गसप्तलोपः । सस्य षत्वञ्च—
 उष्णिक् । प्रकर्षेणाञ्चतीति प्राङ् । युनक्ति आत्मानमिति युङ् । सोपपदात्तु
 'सत्सुषिष—' इति क्तिप्—अश्वयुक् ।

'त्यदादिषु—' (४/८—३।२।६०) इति । ततः परमिदम् । आलोचनमिति
 ज्ञानवाचि । तेन अज्ञानार्थाद् दृशेः त्यदादिषु उपपदेषु कज् स्यात् चात् किन्
 इति सूत्रार्थः । तादृशः तादृक् इत्युदाहरणे । एवं यादृशः यादृक् इत्यादि ।
 आ सर्वनाम्नः (४३०) इत्यात्वम् । कजो जकारः विशेषणार्थ इत्याकरे । अना-
 लोचने किम् ? तत् पश्यतीति तद्वर्शः । भाषे तु कर्मकर्तरि वृत्तपत्तिर्दिशिता ।
 तमिवेम' पश्यन्ति जनाः । स इवायं पश्यति ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थात् ।

'समानान्वयोश्च' 'इति कसोऽपि'—इति चात्र वार्तिकद्वयम् । समानान्वयोरुपपदं
 दृशेरनालोचनार्थात् किन् कज् कस् इति प्रतप्रायः स्युरित्यर्थः । सट्क् इति ।
 ट्कट्कश्वतुषु (१०१७) इति समानस्य सभावः । पक्षे समानट्क इत्यपि इति केचित् ।
 एवं सट्कशः सट्कश्च इत्यत्र । अन्याट्क इत्यादौ तु आ सर्वनाम्नः (४२०) इत्यात्वम् ।

२८७५ । सत्सुषिषद्बुद्बुदुहयुजविदभिदच्छिदजिनोराजामु-
 पसर्गेऽपि क्तिप् ॥ ३।२।६१ ॥

दो—। एभ्यः क्तिप् स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे ।
 द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् ।
 मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् ।
 वेदवित् । निविदित्यादि । 'अग्रगामाभ्यां नयतेणो' वाच्यः
 (वार्त्तिक) । अग्रणीः । ग्रामणीः ।

The affix क्तिप् is attached to these (twelve) roots viz सद, सू, दिविष, द्रुह, द्रुह, युज् विद्, भिद्, क्तिद्, जि, नी and राज whether an उपसर्ग precede them or not, but provided a सुबन्त word stands as an उपपद in each case i.e. when a सुबन्त उपपद whether it is an उपसर्ग or not उपसर्ग stands leading the root. Here thus an उपसर्ग may or may not be termed as an उपपद or a word bearing contiguity. Thus द्रासत् (द्रा + सद क्तिप्)—deweller of heaven—here षत्व being barred by 'सात् पदादौः' (2117). उपनिषत्, षत्व by 'सदिरप्रतेः' (2271), अण्डसः producing eggs, प्रसूः—a mother. मित्रहिट्—a molester of friend. प्रहिट् enemy. मित्रभृक् committing injury to a friend. प्रभृक् Injurer. गोधुक् a milkman. निविद् etc ; similarly—ग्रहभित्, वन्धनच्छित्, इन्द्रजित्, सेनानी and ससात् । 'अग्रगामाभ्याम्—' varttika—It must be said that the न of नी will become cerebral (सूर्धन्य) when coming after अग्र and गाम in connection with क्तिप्. Thus अग्रणी etc.

मित—। सत्सु इति । षट्त्व (सद्) विशरणगत्यवसादनेषु । सू इति द्विषा-साहचर्यादादिकस्य सूतेरेव ग्रहणं न तु सूवतिष्ठत्ययोः । युज इति युजिर् योगे, युज समाधौ इति द्वयोरेव ग्रहणम् । विद् इति विद् ज्ञाने, विद् विचारणे विद् सत्तायाम् इति त्रयाणामेव । न तु विदल्ललाभे इत्यस्यापि । विदइत्यकारस्य अविवक्षित-त्वादित्याहुः । एभ्यो द्वादशभ्यः क्तिप् । अत्र उपसर्गेऽपौति वचनम् अन्यत्र सुवृत्त्यर्थे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम् । अनुपसर्गे इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धेः । तेन 'वदः सुपि क्यप् च' इति विधिरूपसर्गे न भवतीति स्थितमाकरे । युषदिति—यु + सद + क्तिप् । सात्पदादौः इति न षत्वम् । तथाच माघः "मनसु येन युसदां न्यधीयत" इति । दिविषदित्यादौ तु सुषामादित्वात् षत्वम् इत्याहुः । उपनिषदिति 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । निविदित्यादीनि । काष्ठभित् । शत्रुजित्—'ऋषस्यपिति—' इति तुक् । 'अग्रगामाभ्याम्—' इति वार्तिकम् । आभ्यां परतो नयतेर्णत्वं स्यात् क्तिप्

परि इति वक्तव्यमित्यर्थः । असमासपदत्वाद् शब्दे अप्राप्ते वचनम् । वस्तुतस्तु 'स एषां ग्रामणी' इति निर्देशदेवाव शब्दं ज्ञापकन्यायेन प्राप्तम् । तत् सर्व-नौरूप-विषयमेव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् ।

२८७६ । भजो णिवः ॥ ३।२।६२ ॥

दी—। सुप्युपसर्गं चोपपदे भजेर्णिवः स्यात् । अंशभाक् ।

The root भज् takes णिव (the affix) when a सुप् or an उपसर्ग stands as an उपपद । अंशभाक् etc—expound as अंशं भजति etc, he is legible for an allotment. वृद्धि of उपधा by 'अत उपधायाः' (254)

मित—। भज इति । अंशं भजतीति अंशभाक् । 'अत उपधायाः' (२५४) इत्युपधावृद्धिः ।

२८७७ । अदोऽनन्ने ॥ ३।२।६८ ॥

दी—। विट् स्यात् । आममन्ति आमात् । सस्यात् । 'अनन्ने' किम् ? अन्नादः ।

The root अद् takes चिट् (the affix) when coming after any उपपद except अन्न. Thus आमात् (an eater of raw things) but अन्नादः (eater of rice).

मित—। अद इति । 'कन्दसि सहः' (३।२।६३), 'वहस्य' (३।२।६४), 'कल्पपुरीषपुरीषेषु जुगट्' (३।२।६५), 'हव्योऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) 'जनसन खनक्रमगमो विट्' (३।२।६७) इति पञ्चसूत्री तु कन्दोभावविषया । तेनात्र परिहृता । 'जनसन—' इत्यतस्तु विट् इति प्रत्ययोऽनुवर्तते न तुच्छन्दसीत्यपि । तदेव पूरयन्नाह—विट् स्यादिति । विट् सर्वजीपी । टकारस्तु 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीवर्थः । आमम् अपक्वमित्यर्थः । अन्नाद इति—अत्र यथाप्राप्तमणिव ।

२८७८ । क्रव्ये च ॥ ३।२।६८ ॥

दी—। अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमन्वाधनार्थम् ।
आम-मांसभक्षकः । कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽस्त्रप आशर' इति ?
पक्वमांसशब्दे उपपदे अण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः । पृषोदरा-
दित्वात् ।

अद् takes विट् also when क्रव्य precedes. Although the preceding rule covers this also yet the object of enunciating this is to forbid अण् here. Thus क्रव्यात्—a partaker of raw meat or flesh. Why then Amara reads 'क्रव्यादः—' which is obviously derived with अण् ? Well derive it thus—पक्वमांस + अद् + अण्—now पक्वमांस being replaced by क्रव्य on the strength of the dictum—पृषोदरादित्वात् साधु ।

मित—। क्रव्ये चेति । शेषं पुरयन्नाह—अदेर्विडिति । 'अदोऽनन्ने' इति पूर्वसूत्रेणैव अत्रापि विट् भवत्येव । ततो योगविभागो व्यर्थ इत्याकाङ्क्ष—समाधत्ते । अण्वाधनार्थम् इति । तथाच पूर्वव अणपि भवति अन्नाद इति यथा । अत्र तु स नैव । नन्वेव 'क्रव्यादः अस्त्रपः—' इत्यमरस्तु कथं स्यात् ? तत्र क्रव्याद इत्यस्य अन्यथासिद्धिः इत्यत्र आह—पक्वमांसशब्दे इति । ततश्च पक्वमांसाद इति न किन्तु क्रव्याद इत्येवेति भावः । पृषोदरादित्वात् ।

२८७९ । दुहः कबघश्च ॥ ३।२।७० ॥

दी—। कामदुघा ।

When a सुबन्त word precedes as उपपद, the root दुह takes कप् and the final (ह) is replaced by घ । कामदुघा—a cow of that appellation, the dissolution being that which fulfills one's desire.

मित—। दुह इति। सुपि उपपदे दुहेर्धातोः कप्प्रत्ययः स्यात् प्रकृते चादेश इति सूत्रार्थः। कामदुविति। तदाख्या घेनुरिति शेषः। यद्वा भेदकमिदम्। कामान् दोषीति विग्रहः।

२८८० । अन्योभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।२।७५ ॥

दी—। कृन्दसीति निवृत्तम्। मनिन्, कनिप्, वनिप्, विच्—एते प्रत्यया धातोः स्युः।

The term कृन्दसि made use of in the rule 'विजुपेकृन्दसि' (3.2.73) does not extend so far. Thus the affixes मनिन्, कनिप्, वनिप् and विच् enjoined in the previous rule 'आतो मनिन्कनिपवनिपश्च' (3.2.74) are instructed here in 'अन्योभ्योऽपि—' to be used after any root in the secular language (लौकिक भाषा) also if even such roots do not end in आ.

मित—। अन्योभ्योऽपीति। इतः पूर्वम् 'मन्ते श्वेतवहोक्थशम्पुरोडाशो णिन्' (३।२।७१), 'अवे यजः' (३।२।७२), 'विजुपे कृन्दसि' (३।२।७३), 'आतो मनिन् कनिव वनिपश्च' (३।२।७४) इति चतुःसूत्री कृन्दोमात्रविषयेति नोपात्ता। तदाह—कृन्दसीति निवृत्तमिति। 'आतो मनिन्—' इति सर्वमनुवर्तते तदस्थचकाराद्विचमप्यादाय आह—मनिन् कनिप् इत्यादि। अन्योभ्योऽपीति सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। तेन अनाकारान्तेभ्योऽपि एते प्रत्ययाः स्वरूपपदे सत्यसति चेत्यभिप्रायः। तदाह सामान्येन—धातोरिति। एवं सुष्टु शृणातीति सु+शृ+मनिन् (मन्) इति स्थिते कृतप्रत्ययानां मनिनादेराङ्गधातुकत्वादिति प्राप्ते आह—

२८८१ । नेङुशि कृति ॥ ७।२।८ ॥

दी—। वशादेः कृत इण् स्यात्। शृ—सुशर्मा। प्रात-रित्वा।

The augment इट् is not prefixed to a कृत्-affix beginning with वश् i. e. having any letter of this प्रत्याहार at the outset. Thus सु + शृ + मनिन् (मन्) = सुशर्मन् = सुशर्मा by गुण and without इट् । “स्यात् सुशर्मा देवसभा” — Amara. प्रातरित्वा—प्रातर् + इ + कनिप् (वन्) = प्रातरित्वन् (one coming in the morning) no guna due to कित्, तकार coming in by ‘ऋस्वस्य पिति कृति तुक्’ due to पित्त्व of कनिप् ।

मित— । नेडिति । न + इट् + वश् इतिच्छेदः । वश् इति प्रत्याहारः । स च कृतो विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । कृति षष्ठ्यर्थे सौवीरसप्तमी । तदाह वशादेरिति । सुशर्मेति— । सर्वधातुकेति गुणः । अनेनेट्प्रतिषेधः । ‘स्यात् सुशर्मा देवसभा’ इत्यमरः । प्रातरित्वा—प्रातरिति इति विग्रहः । प्रातर् + इ + कनिप् प्रातरित्वा—कित्त्वान्न गुणः । अनेनेट् प्रतिषेधः । अथ वनिपि विशेषमाह—

२८८२ । विङ्गनोरनुनासिकस्याऽत् ॥ ६।४।४१ ॥

दी— । अनुनासिकस्य आत् स्यात् । विजायत इति विजाबा । ओण्ट—अवावा । विच्—रोट् । रेट् । सुगण ।

आत् or आ is the substitute of the अनुनासिक (नकार) of a root followed by विट् and वन्. Thus वि + जन् + वनिप् (वन्) = विजावन् = विजाबा in 1st. sing.—that which is born. ओण्ट to remove. ओ + वनिप् = ओ आ वन् = अवावन् by ‘एचोऽयवायावः’ (61) = अवावा (a remover) as before. विच् (the affix which elides) is instanced in रोट् (रुष + विच् = रोष् by गुण, वि eliding by ‘विरपृक्तस्य’—375) and रेट् (रिष् + विच्), सुगण (one who counts well)—सु + गण् + विच् ।

मित— । विङ्गनोरिति । विटि वनि च परे धातोरनुनासिकस्य आदित्यादेशः सादित्यर्थः । विजावेति । वि + जन् + वनिप् इति स्थिते आत्वे विजावन् । ततः सौ उपधादीर्घं नलोपी । अबावेति । ओणति अपनयतीति ओ + वनिप् = ओ आ + वन् = अवावा, एचोऽयवायावः (६१) इत्यनेन । ततः प्रागवत् । विचमुदाहर्तुं माह—

विच् इति । रोट् रेडिति । रुषरिषोरुत्तरं विचि स्थिते आर्धधातुकत्वाद् गुणः
 'वेरपृक्तलोपः' (३७५) इत्यपृक्तस्य वकारस्य लोपश्च । सुगच्छिति—सुष्टु गच्छयतीति
 विग्रहः । ' विच । अथेदानीं प्रकृतमाह—

२८८३ । क्तिप् च ॥ ३।२।७६ ॥

दी—। अयमपि दृश्यते । 'सत्सुहिष—' (२८७५) इति
 त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखासत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ।

This i. e क्तिप् also (like मनिन्, कनिप् etc under 2982) is seen
 to take place after any root. This is a general injunction and
 'सत्सु—' (2975) is but an elaboration of the same. Thus उखासत्
 coming down or falling (खंसते) from an उखा (an utensil for
 boiling flesh), the नकार of खन्स् eliding by 'अनिदिताम्—' (415)
 and the final (स्) being द् by 'वसुखंसुध्वं खनडुहां दः' (334). पर्णध्वत्
 falling (ध्वंसते) from a leaf. वाहभ्रट्—falling (भ्रश्यति) from a
 horse (वाह)—वाह + भ्रन्श् + क्तिप् (नलोप as before. श् becomes
 ष and then ट् by जश्त्व and चर्त्वं); वहामृश् (falling from the
 shoulder वह) is another reading found in the वृत्ति where आकार
 वा दीर्घ in वहा is defended by Haradatta by 'अन्येषामपि दृश्यते'
 (3539).

मित—। क्तिप् चेति । अन्येभ्योऽपीत्यतः (२८८०।३-२-७५) अव्यवहित—
 परवर्तीदं तदाह—अयमपि दृश्यते इति । मनिनादिवत् क्विपि सर्वेभ्यो
 धतुभ्यः स्यादित्यर्थः । प्रपञ्च इति विशेषवचनमित्यर्थः । उखासदिति । उखेति
 मांसपचनस्थाली । ततः खंसते इति विग्रहः । क्तिपि परे 'अनिदिताम्—' (३१५)
 इत्यनुनासिक लोपः । 'वसुखंसु—' इत्यन्तासकारस्यदः । पर्णध्वदिति—पर्णाद्
 ध्वंसते इति प्रागवत् । वाहभ्रडिति । वाहाद् अश्वात् भ्रश्यति इति वाह + भ्रन्श् +

किप् । प्राग्वन्नलोपः । अथ—इति षः । ततो जश्चत्वाभ्यां टकारः । वहाभुडिति वृत्तौ पाठः । तत्र वहात् स्तन्वात् भ्रूयति इति भिद्यहः । अत्र ‘अन्येषामपि दृश्यत’ (३५३६) इति दीर्घ इति हरदत्तः ।

२८८४ । अन्तः ॥ ८।४।२० ॥

दौ—। पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गास्थानिमित्तात् परश्चेत् । हे प्राण् । ‘शास इत्—’ (२४८६) इतीत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । ‘आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । आशीः । इत्त्वोत्त्वे—गौः । पूः ।

The नकार of अन् (the root) following a पद is changed into ण provided the same (अन्) follows a cause (निमित्त) of णत्वं existing in the उपसर्ग. Thus प्राण् the vocative of the base प्रान् one drawing breath. The vocative is instanced as the nominative is प्रा without the नकार whereas in the vocative the नकार does not elide due to the prohibition ‘न डिसम्बुद्धोः’ (352) = प्र + अन् + किप् । In मित्र + शास + किप्, शास् is changed into शिस् by ‘शासः—’ (2486), then शीः by ‘वोरुपधायोः’ = मित्रशीः—an instructor of friends. ‘आशासः—varttika —It must be stated that the penultimate (उपधा) of आ + शास् becomes इ when कि i. e किप् or किन् follows. Note that शास is read along with आ—Cp आडः शसु इच्छायाम् । Thus आशास्ते इत्याशीः a word of good or benediction. The former शास् (as मित्राणि शास्ति—) is परश्मैपदी whereas this is आत्मनेपदी. Hence the the importance of the varitika as the root varies both in sense and sort. इत्त्वोत्त्वे i. e in गौः which is derived as गृ + किप् we

have इत्त्व—र् coming in by 'उरण्परः', then दीर्घ as before ; whereas in पूः which is derived as पू + क्तिप्, we have उच्च by 'उदीष्टपूर्वस्य' रपरत्व and दीर्घ taking place as before.

मित—। अन्त इति । 'रषाभ्यां नोष्ः—' इति 'अनितेः' (८।४।१६) इति च सर्वमपानुवर्तते । 'उपसर्गात्—' इत्यत उपसर्गादिति सूत्रे अन्त इति च सौतप्रथमा षष्ठ्यर्थे । तदाह—पदान्तस्येत्यादि । हे प्राणिति । प्रपूर्वादनितेः क्तिपि प्रान् इति प्रातिपदिकम् । तस्य सौ हलङादिना मुलोपे ततः नलोपेन प्रा इति रूपं भवति । पुनश्च नकारो नलभ्यत इति सम्बुद्धिमुदाहरति—हे प्राणिति । 'न डिस्म्बुद्धोः' इति नलोपाभावः ततो णत्वम् । निवाणि शक्ति इति मित्र + शास् + क्तिप् इति स्थिते शास्वरुपधाया इत्त्वार्थमाह—'शास् इत्—' इति । एवं मित्रशिस् इति जाते । 'वीरुपधायाः' इति दीर्घे मित्रशौरिति । 'आशासः—' इति वार्तिकमिदम् । आङ्पूर्वाद् शासिः कौ परे उपधाया इत्त्व स्यादित्यर्थः । ततः आङ् शास् + क्तिन् इति स्थिते इत्वे प्राग्वत् । नन्वेवं 'शास् इत्—' इत्येवैव इत्वम् अस्तु । मास्तु वार्तिकम् इति चेन्न । पूर्ववत् शास्तेरात्मनेपदित्वाभावेन आत्मनेपदाशासः प्राप्त्यर्थं वार्तिकारम्भस्य प्रयोजनत्वात् । वस्तुतस्तु 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्यादिज्ञापकादेवेदं सिद्धमिति नापूर्वमिदं वार्तिकम् । तेन वाच्यमित्यस्य व्याख्येयमित्याह । वार्तिके क्त्विति क्तिप्किनोर्ग्राहकम् । इत्त्वोत्त्व इति । गौरित्यत्र ऋत इडातीरितीत्वम् । तस्य उरण्पर इति रपरत्वं, 'वीरुपधाया' इति दीर्घः । गृणातीति विग्रहः । पूरित्यत्र तु 'उदीष्टपूर्वस्य' इति उत्वे रपरत्वे च प्राग्वत् । अथ प्रसङ्गात् क्तिप् उदाहरणान्तराणि दर्शयितुमाह—

२८८५ । इस्मन्वन्क्तिषु च ॥ ६।४।८७ ॥

दी—। एषु ऋदेर्ङ्गः स्यात् । तनुच्छत् ॥ 'अनुनासिकस्य क्ति—' (२६६६) इति दीर्घः । 'मो नो धातोः' (३४१) । प्रतान् । प्रथान् । 'च्छोः—' (२५६१) इत्यूट् । अक्षयः । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूट् । जः । जरौ । जूरः । तूः । स्त्रूः ।

जठ्, वृद्धिः—जनानवतीति जनौ । जनावौ । जनावः । मूः ।
मुवौ । मुवः । समूः । सुम्बौ । सुम्बः । 'राज्ञोपः' (२६५५) ।
मूर्च्छा—मूः । मुरौ । मुरः । धूर्वा—धूः ।

The root छद् becomes ऋस् i.e the उपधा of the same is ऋस् when इस्, मन् तन् and कि (किप् किन्) follow. Thus छद् (छद्इस्) a shed.—छद्म (छद् + मन्) a pretext, छवम् (तन्) umbrella. तनुच्छत् (तनु + छद् + किप्) an armour or a dress. प्रतान्—प्र + तन् + किप् दीर्घ by 'अनुनासिकस्य किम्बलोः—' (2666). प्रशान्—प्र + शम् + किप् by 'भो नो—' (341) and 'अनुनासिकस्य—' । अचट्—One who plays with dice—अच + दिव् + किप् = अच + दि छट् by 'च्छोः—' (2861), it directs छट् in place of व = अचट् by 'इको यण्—' (47). जूः—ज्वर + किप् = जूर् by 'ज्वरत्वर—' (2654) which directs छट् in place of व. so also तूः—त्वर + किप् । सूः—सिक् + किप् + जठ् by 'ज्वरत्वर—' । जनौः—the protector of men, जन् + अक् + किप् = जन्, अ जठ by 'च्छोः—' (2561) = जनौ by 'एत्येधल्युत्सु' । मूः—मव् + किप् + जठ् । मुवौ etc—उवङ् by 'अचिञ्—' (271), सुम्बौ etc यण् by "ओः सुपि" (281). मूः—मूर्च्छतौति (on who faints) मूर्च्छा + किप् = मूर् by 'राज्ञोपः' (2655) then apply वीरुपधायाः । Similarly धूः ।

मित—। इत्यत्रिति । इस्, मन्, तन्, कि (किप् किनौ) इत्येते प्रत्ययाः । 'छादिर्वेऽङ्गुपसर्गस्य' (६१४।२६) इत्यतश्छादेरिति । 'खचि ऋस्' (६१४।२४) इत्यतो ऋस् इति चानुवर्तते । तदाह—एषु छादेरित्यादि । तत्र किपि आह—तनुच्छदिति । तनुं छादयतीति विग्रहः । इसादिषु तु छदिः, छद्म, छवम् इत्येते क्रमेण बोध्याः । प्रतनोतीति प्रतानित्यत्र 'अनुनासिकस्य किम्बलोः—' (२६६६) इत्यनेनोपधादीर्घः । प्रशान्यतीति प्रशानित्यत्र तु 'भो नः—' (३४१) इत्यनेन सस्य नले प्राग्वदुपधादीर्घः । अचट् दीर्घतयत्तच्छट्, इत्यत्र अच + दिव् किप् इति स्थिते

‘कोः—’ (२५६१) इति वस्य ऊठि रूपसिद्धिः । अथ जूरित्याद्यर्थमाह—
 ‘ज्वरत्वर—’ इति । ‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवासुपधयाश्च’ (२६५४) इति पूर्णं
 सूत्रम् । एषु ज्वरतित्वरत्यादीनाम् स्वरसहितवकाराणां क्विप् परे अनेन ऊठि क्रमेण
 जूः, तूः, सूः, ऊः,—(जन + ऊः = जनौः),—इति भवति । जनावौ जनाव इति तु
 अवादेशेन लभ्यते । सुवौ सुव इति तु ‘अविञ्च—’ (२७१) इत्युपवङ्गा लभ्यम् ।
 सुस्वौ सुस्व इति “ओः सुप्” (२८१) इति यणादेशेन । मुच्छं तीति मूः इत्यत्र
 मुच्छं + क्विप् इति स्थिते ‘राज्ञोपः’ (२६५५) इति सतुक्स्य कस्य लोपे मुर इत्यस्य
 ‘वोरूपधयाः’ इति दीर्घरूपम् । मरौ मुर इति । अपदन्तत्वान्न दीर्घः । एव
 धूरित्यत्र ।

२८८६ । गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥

दी—। अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । “गमादी-
 नामिति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । पुरीतत् । संयत् । सुनत् ।
 “ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् लोपश्च” (वार्तिक) ।
 अग्रेगूः । अग्रेभूः ।

The nasal or अनुनासिक of गम् disappears when followed by कि
 i. e. क्विप् and क्तिन्. Thus अङ्गगत्—a repairer to the Angas—अङ्ग +
 गम् + क्विप् = अङ्ग + ग० क्विप् = अङ्गगत् by “ऋस्वस्य पिति कृति तुक्” । ‘गमादीनाम्
 —’ varttika. Not only of गम् but of such other roots the
 nasal disappears when कि follows. पुरीतत्—पुरि + तन् + क्विप् = पुरि
 is the core of the heart. Hence the term refers to the soul
 within. Here दीर्घ is effected by नद्धिहति (1037). संयत्—सम् + यम्
 + क्विप्—receiving all within. सुनत्—सु + नम् + क्विप्—a good adorer.
 ‘ऊङ् च—’ varttika. It must also be said that the ‘उपधा’ of गम्
 etc is replaced by ऊ and the अनुनासिक elides as before. Thus

one who goes ahead gives अग्रे + गम् + क्तिप् = अग्रेगूः, similarly one standing ahead = अग्रंभूः, the locative (अग्रे) being retained in each ease by 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' ।

मित्र—। गम इति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः किञ्चति' (६।४।३७) इत्यतोऽनुनासिकलोप इत्यनुवर्तते । तदाह—अनुनासिकेति । कौ परे गम इति शेषः । अङ्गगदिति । अङ्गानि देशविशेषम् गच्छतीति विग्रहः । मलोपादूङ् 'ह्रस्वस्यपिति—' इति तुक् । 'गमादीनामिति—' वार्तिकम् । गम इत्यनुक्ता गमादीनामित्येव सूतितव्यमित्यर्थः । अन्यथा पुरीतदित्यादीनां दुरुपपादत्वात् । तथाहि पुरि हृदयगुहा । तं तनोतीति विग्रहे तनोतिरनुनासिकलोपे 'नहिष्ठति—' (१०३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घे च पुरीतदिति लभ्यते । गुहाशयो जीववङ्गिः इति तदर्थः । अन्ये तु 'हृदयकमलाच्छादको मेदोविशेष' इत्याह । संयच्छतीति संयत्—सम् + यम् + क्तिप् । मुञ्च, नमतीति मुनत्—सु + नम् + क्तिप् । प्राग्वत् । ऊङ्चेति वार्तिकम् । गमादीनामुपधाया ऊङ् अनुनासिकस्य (लोपश्च वाच्य इत्यर्थः), अग्रेगूः, अग्रंभूः—अग्रे गच्छति, भवति चेति विग्रहः । 'तत्पुरुषे कृति—' इति सप्तम्या अलक ।

२८८७ । स्थः क च ॥ ३।२।७७ ॥

दी—। चात् क्तिप् । शंस्थः । शंस्थाः । 'शमिधातोः—' (२८२८) इत्यचं वाधितुं सूत्रम् ।

The root स्था preceded by any उपपद takes क aswell as क्तिप् । Thus शंस्थः—शम् + स्था + क—One enjoying ease (शम्), स्था becomes स्थ by 'आतो लोपः—' (2372) whereas शंस्था of the same sense is derived as शम् + स्था + क्तिप् । This rule is to bar the affix अच् directed by 'शमिधातोः संज्ञायाम्' (2628) as क and क्तिप् are already directed by 'सुपि स्थः' (2216) and 'क्तिप् च' (2983).

मित—। स्थ इति । 'किप् च' (२८८३—३।२।७६) इत्यतः किप् इत्यनुवर्तते । तदाह—चात् चकरात् किप् इति । अयं सूत्रार्थः—सुपि उपपदे तिष्ठतेः कः स्यात् किप् च । सूत्रे केत्यविभक्तिको निर्देशः । शंस्थ इति । अत्र शसुपपदात् तिष्ठतेः कः । 'आतो लोप इटि च' (२९७२) इत्यालोपः । शमित्यव्ययं सुखपथ्यायः । तेन सुखस्थ इत्यर्थः । शंस्था इति—अत्र किप् । किप् सर्वलोपीत्युक्तम् । ननु 'सुपिस्थः' (२८१६) इति कप्रत्यये 'किप् च' (२८०३) इति किप् प्रत्यये च सिद्धे, सूत्रमिदं व्यर्थमित्याशङ्क्य विवक्षितमाह—'शमि धातोः—(२८२८) इति । अचमिति अचप्रत्ययमित्यर्थः । ननु शंस्था इत्यत्र किपि लुप्ते 'प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणम्' इति पारिभाषिकतुल्येण प्रत्ययलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'षुमास्था—' इति ईत्वे' स्यादिति चेत् न । स्थानिवद्भावस्य अनलविधाविति निषेधात् ।

२८८८ । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीलेय ॥ ३।२।७८ ॥

दी—। अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात् ताच्छीलेय द्योतेय । उष्णभोजी । शीतभोजी । 'अजातौ' किम् ? ब्राह्मणानामन्वयिता । 'ताच्छीलेय' किम् ? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इहवृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाडिसर्ते-रुपसङ्गग्रानम्' इति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् ।* एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । 'स वभूवोपजीविनाम्', 'अनुयायिवर्गः' । 'पतत्यधो धाम् विसारि' । 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनजीविभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसङ्गग्रानम्' (वार्तिक) । 'ब्रह्मणि वदः' (वार्तिक) । अताच्छीलेयार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

When a सुप् i.e a सुबन्त word which does not convey the sense of जाति or class like ब्राह्मण etc, precedes, any root may take the

affix णिनि (—इन्) provided the derivative denotes ताच्छील्य or habit. Thus उष्णभोजी etc (one habitually taking one's meal while it is hot—उष्ण + भुज् + णिनि—गुण by 'पुगन्तुलघूपधस्य च'). ब्राह्मणान् आसन्नयिता—Here ब्राह्मणामन्त्री cannot be formed by adding णिनि, for ब्राह्मण denotes a class. In ब्राह्मण, here we have द्वितीया as षष्ठी in connection with हन् which is employed in the sense of ताच्छील्य is barred by the rule 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थद्वयनाम्' । 'उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्'—it does not result in उष्णभोजी as कदाचित् implies no habit. Here in this rule वृत्तिकार i.e the author of काशिकावृत्ति explains as "णिनि is attached to a root when a सुप् only other than an उपसर्ग precedes as उपपद" and reads the varrtika 'उत्प्रतिभ्याम्—' meaning सृ takes णिनि in the sense of ताच्छील्य even when उपसर्गs like उद् and प्रति etc. precede as उपपदs. Haradatta, Madhava and others also followed this i. e accepted this varrtika or explanation. [Note that we have followed हरदत्त under "अनुगादिनष्टक्" and "विसारिणोमत्से"] । But this (वृत्ति) being contrary to भाष्य we have to reject it. Thus भाष्य has "सुप् इत्यनुवर्त्तमाने पुनः सुव्यहणं सुस्मार्त्वे यथा स्यात्" ; more over, णिनि is profusely used in connection with उपसर्गs also cp—भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् । अष्टम्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्रै रिवार्षवः' (रघु—1st), व्रताय तेनानुचरेण घेनोन्धेषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः' (रघु—2nd) also वशिष्ठघेनोरनुयायिनं तम् आवर्तमानं वनिता वनान्तात्, 'पतत्यधोधाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमौषितं जनैः (भाष—1. 2), क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रमवोऽनुजीविभिः' (भारवि—1st.) etc. In these (and a lot of other cases) we find णिनि attached after उपसर्गs. Thus also the said वृत्ति must be set aside. 'साधुकारिणि—' (varrtika) 'ब्रह्मणि—'

(varttika)—These varttikas imply that णिनि is attached here to कृ (साधुकारी), दा (साधुदायी) (here कृ includes all roots in general) and वद (ब्रह्मवादी) in the sense of no-habit. Thus साधुकारी etc denote that the person referred to might have done this very well only etc. Here ब्रह्म means the veda. [N. B.—It is not necessary that “साधु” should be mentioned for साधुकारिण णिनि ।]

मित—। सुपीति । सुपि + अजातौ णिनिः ताच्छील्ये इतिच्छेदः । अजात्यर्थे सुपीति । अयमर्थः—अजातिवाचिनि सुवन्ते उपपदे धातोः कर्तरि णिनि-प्रत्ययः स्यात् ताच्छील्ये (तत्त्वभावतायाम्) गग्यमाने इति । उष्णभोजीति । उष्णं भुङ्क्ते इति विग्रहः । पुगन्तलधूपधस्य चेति गुणः । एवमन्यत्र । ब्राह्मणानिति । अत्र ब्राह्मणशब्दस्य जातिवाचित्वाद् ब्राह्मणामस्त्री इति न आमन्त्रयितेत्यत्र ताच्छीलि-कटनः सदभावाद ‘न लोकाव्ययनिष्ठा—’ इति षष्ठीप्रतिषेधाद् ब्राह्मणान् इत्यत्र द्वितीया । कदाचिदिति । ताच्छील्यभावद्योतनार्थमिदम् । ‘सुपि स्थः’ (२१२६—३।२।४) इत्यत्र “सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सूत्रे सुवग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्गं इत्येवं तदभूत् । इदं तु (सूत्रम्) सुवभावे यथा स्यात् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः” इति । “अस्यायमाशयः । सत्सुविधेति सूत्रे ‘सुपिस्थः’ इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तच्चोपसर्गे-तरपरम् । उपसर्गेऽपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानम् अथाधिकारादुपसर्गेतर-परमेव स्यादिति । निष्कर्षः तु—मा भूदिह केवलसुवग्रहणम् । उपसर्गेऽपीत्यंशस्यानुवृत्त्या निर्वाहात् । ततः सर्वथापि सुवभावे उपपदे णिनिः । ननुपसर्गेऽपीति भाष्यसिद्धात्तः । सर्वमेतत् शब्दकौमुभे मनोरमायाञ्च स्तम्भमिति । एवं स्थिते वृत्तिक्रम्यतमपास्तमिति मन्वानस्तद्व्याख्याम् प्रत्याचष्टे—इह वृत्तिकारिण इत्यारभ्य एतच्च भाष्यविरोधादु-पेत्यमित्यन्ते न । एवं वृत्तिगत्यानुसारिहरदत्तमाधवादयोऽपि प्रत्युक्ता द्रष्टव्याः । ननु कनाम भवता सोपसर्गणिनिर्लक्षित इत्याशङ्क्य आह—प्रसिद्धञ्चेति । उदाहरति—स वभूवेति । ‘भीमकान्तेर्दृपगुणैः स तभूवोपजीविनाम्’ (रघु १२) इति पूर्णश्लोक-पूर्वार्द्धम् । अनुयायिवर्गं इति । एतच्च तत्रैव द्वितीयसर्गे—‘व्रताय तेनानुचरेण

धनोन्वेषेधि शेषोऽप्यनुपायिवर्गः । इति पूर्वाह्वम् । पतत्यध इति । एतच्छिपुपालवधस्य प्रथमे—गतं तिरश्चीनमनुरूसारथेरित्यत्र द्रष्टव्यम् । न वञ्चनीया इति । क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो—' इत्यपेक्षितांशः (किराताजुर्नीयस्य प्रथमः सर्गः) इत्यादाविति । आदिपदेन जलामिलाधी जलनाददानाम् (रघु २५) 'अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा, (रघु—३५) इत्यादीनां संग्रहः । तस्मादुपप्लष्टादपि धातोर्निर्णयं दुर्लभं इति उपसर्गभित्ते एवेति वृत्तिकद्वयाख्यानमपास्तमिति भावः* । उपजीविनामित्यादौ च उपादय उपसर्गा अपि सुम्मावार्थपर्यवसिता इति प्रत्येतव्यम् । ततः 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः प्राप्नोति । साधुकारिण्यैतिवार्तिकमिदम् । करोतिरत्र सर्वधात्वर्थानुवादक इति नागेशः । ब्रह्मणीति । एतदप्यत्र वार्तिकम् । ननु सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमत्र वार्तिकद्वयमित्यत्र आह—अताच्छैल्यार्थमिति । तेन साधु करोति ददाति वा कदाचिदिति विग्रहेऽपि साधुकारी साधुदायीति भवत्येवेति भावः । ब्रह्मवादीति । ब्रह्म वेदः । तद्वदतीति विग्रहः । अत उपधायाः (२२८२) इति वृद्धिः । साधु-दायीत्यत्र तु 'आतो युक्—' इति युगागमः ।

२८८८ । कर्तर्युपमाने ॥३२॥७८॥

दी—। णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तृ-रुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । धाङ्क्षरावी । अताच्छैल्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । 'कर्तरि' किम् ? अपूपानिव भक्षयति माषान् । 'उपमाने' किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ।

When a subjective उपमान i. e. a subject as उपमान stands as उपपद, any root may take the affix णिनि । The subject of the उपपदार्थ stands in analogical connection with the subject of the प्रत्ययार्थ । In other words in the sentence उष्ट्र इव क्रोशति, it is made up of two minor sentences viz—यथा उष्ट्रः क्रोशति तथा

* अत्र मूलं—“तच्च” इति तत्त्वबोधिण्यां पठ्यते ।

(स) क्रोशति. Here उष्ट्र is termed as उपपदार्थः कर्ता and the agent of क्रोशति in the above (स who is उष्ट्रक्रोशी) is spoken of as प्रत्ययार्थः कर्ता which bears similarity to the former in point of क्रोशन or making noise. Similarly धाङ्गरावी—crying or making noise like a crow (धाङ्ग). This rule is meant to take effect where there is no ताच्छील्य or habit and where there is a जाति or class. अपूप etc (fried cakes etc) is obj. hence no णिनि though there is similarity. उष्ट्रः etc—no similarity, no णिनि ।

मित—। कर्तरौति । कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे सति धातोर्णिनिः स्यादित्यर्थः । तच्छेषमात्रं पूरयन्नाह—णिनिःस्यादिति । उपपदार्थं कर्तेति । उपपदम् अर्थः प्रयोजनमस्तेति विग्रहः । उपपदरूपेण वर्तमानः कर्तेत्यर्थः । प्रत्ययार्थः कर्तेति । प्राग्वद् विग्रहः । क्रोशतीत्यत्र हि सोऽसावादिः कश्चित् कर्ता अभिधेयत्वेन प्रतीयते । स एव प्रत्ययार्थः कर्ता । उष्ट्रवच्छब्दायत इति तदर्थः । धाङ्गरावीति । काक इव रौतौत्यर्थः । नेदं ताच्छील्यं द्योत्ये अजातिपरं चोपपदे प्रवर्तत इत्याह—अताच्छील्यार्थं जाल्यर्थञ्चेति । अपूपानिवेति—अत्र सत्युपप्रमाने तदर्थः कर्ता नास्ति । अतो न णिनिः । उष्ट्रः क्रोशतीति—अत्र सत्यपि कर्तरि उपमा नास्तीति णिनेरभावः ।

२८८० । व्रते ॥ ३।२।८० ॥

दी—। णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ।

When a सुप् stands as उपपद any root may take णिनि provided the observance of a vow is implied. Thus स्थण्डिलशायी (स्थण्डिल—श्री + णिनि) one lying on the altar or purified भूमि ।

मित—। व्रत इति । सुपि उपपदे धातोर्णिनिः स्याद्व्रतं गम्यते चेदिति सूत्रार्थः । अत्र धातूपपदप्रत्ययसमुदायाद् व्रतस्य गम्यमानत्वमिति बोध्यम् । एवम् आहुभोजीत्यादौ । अयमपि अताच्छील्यार्थम् अजाल्यर्थं आरम्भ इत्याहुः ।

२८८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ३।२।८१ ॥

दी—। पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ।

When frequency is implied, a root, preceded by any सुप् as उपपद may take the affix णिनि irregularly or in various ways. Thus क्षीरपायी (the drinker of milk) etc. There युक् (य) comes in by 'आतो युक् चिण्कृतोः' (2761). Here we have जात्यर्थे णिनि which was not to be had from any of the preceding rules.

मित—। बहुलमिति । आभीक्ष्ण्यमिति पौनःपुन्यं तदाह—पौनःपुन्य इति । अत्र बहुलं णिनिरित्यर्थः । तथाच जात्यामुदाहरति—क्षीरपायिण इति । आतो युगिति युक् । “बहुलयहणात् ‘कुष्माण्डखाद’ इत्यत्र न भवति” इति वृत्तिकारः । बहुलयहणात् अत्रार्थे क्वचित् सुवभावेपि णिनिरिति वयं मन्यामहे, तेन “बन्धेस्त्रसिनि” इत्यादिसुव्याख्यातं भवति । यद्वा एवमादि साधारणबहुलकेन समाधेयम् ।

२८८२ । मनः ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्—दर्शनीयमानौ ।

When a सुप् precedes as उपपद, णिनि is applied after the root मन् (दिवादि). Thus दर्शनीयमानौ—he thinks himself handsome. वृद्धि by 'अत उपधाया' (2282).

मित—। मन इति । बहुलयहणादत्र देवादिकस्यैव मन्धातोर्यहणं न तु तानादिकस्य । तेनोत्तरसूत्रे खशि श्यनेव भवतीत्याहुः ।

२८८३ । आत्ममाने खश्च ॥ ३।२।८३ ॥

दी—। स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः खश्च स्यात् । चास्मिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्भन्यः—पण्डितमानी ।

‘खित्यनव्ययस्य’ (२७४३) । कालिमन्या । ‘अनव्ययस्य’
किम् ? दिवामन्या ।

When any सुप् precedes as उपपद, the root मन् signifying मनन (mental thought) of which one's own self is the object, takes खश् as also णिनि । In पण्डितस्मन्यः (पण्डित—मन् + खश्) we have सुम् by ‘अरुर्हिषत्—’ (2992) and य in मन् by ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (2505) as खश् is शित्. कालिमन्या—with सुम् by ‘अरुर्हिषत्—’ and with ऋस्व by ‘खित्यनव्यस्य’ (2943)—due to खश्. Thus it is evident that the text takes the root of the दिवादि class otherwise the form would also have been पण्डितस्मनुः etc by ‘तनादिक्ञञ्भ्यः’ had this मन belonged to तनादि class. In दिवामन्या there is neither सुम् nor ऋस्व as दिवा is an अव्यय which falls under the prohibition—‘अनव्ययस्य’ ।

मित—। आत्ममाने इति । मननं मानः । आत्मशब्दः स्वपरः । कर्मणि षष्ठ्या समासः । प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्ता स्वपदार्थः । तेन आत्मकर्मकमनने वर्तमानान्मन्यतेरित्यादिरर्थः । तदाह—स्वकर्मके मनन इति । खश्ः खकारो ऋस्वादर्थश्च शकारस्तु श्यन्नर्थः । तदाह—पण्डितस्मन्य इति । अरुर्हिषदिति सुम् । दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यंश्च । खित्कारणस्य प्रयोजनान्तरं ऋस्वं दर्शयति—कालिं मन्येति । कालीमात्मानं मन्यत इति विग्रहः । ‘स्त्रियाः पुंवत्—’ इति प्राप्तं पुंवद्भावं वाधित्वा खित्यनव्ययस्येति ऋस्वः । मन्यतेर्देवादिकत्वादेवाव खशि परे श्यन् प्राप्तः । अन्यथा (तानादिकले सति) तनादिक्ञञ्भ्यञरिति उविकरण एव स्यादिति ध्येयम् । दिवामन्येति—अत्र दिवा शब्दस्याव्ययत्वाद् सुम्ऋस्वौ न । दिवा (तद्वत् प्रकाशमयं निर्मलं वा) आत्मानं मन्यत इति अत्र विग्रहः । एवं दर्शनीयम्न्या कुमारीत्यादि । आत्ममाने किम् ? दर्शनीयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तस्य ।

२८८४ । इच एकाचोऽम्पत्ययवच्च ॥ ६।३।६८ ॥

दी—। इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् स च स्वाद्यम्बत् खिदन्ते

परि । 'औतोऽमशसोः' (२८५) । गाम्मन्यः । 'वाम्शसोः' (३०२)—स्त्रियम्मन्यः—स्त्रीम्मन्यः । नृ—नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । 'श्रियमात्मानं मभ्यति श्रिमन्यं कुलम्—' । भाष्यकारवचनात्श्री-शब्दस्य ऋस्त्री मुममोरभावश्च ।

This rule is elliptical and is thererore to be read thus (1) 'इच् एकाचोऽम्' and (2) अम् प्रत्ययवच्च. Now look at the explanation of Bhattoji. There in the vritti 'खादि' is supplied by the Bhashyakara and another 'खिदन्ते परि' has been carried down from the preceding rule 'खित्यनव्ययस्य' (2943—6.3. 66). Thus the rule means—

An उपपद or a base ending in any of the letters of इच् प्रत्याहार and being composed of one अच् or vowel only takes the affix अम् which is to be treated as that (अम्) instructed under खादि— (सु + आदि) or सुबन्तप्रकरण, when a term ending in खित् or खलiding affix (such as खश् etc) follows. As for example गाम्मन्यः—He thinks himself a cow—Here the procedure is thus गो + मन्य by 'सुपौधातुप्रातिपदिकयोः' (650) (मन्य being derived as सन् + खश् as before) = गो + अम् + मन्य by this rule = गा + अम् + मन्य by 'औतोऽमशसोः' (285) which directs आ in place of औ = गाम् + मन्य = गाम्मन्य, the मकार of the affix (अम्) not being dropped by 'न विभक्तौ तुभ्याः' 190). Similarly स्त्रियम्मन्य and स्त्रीम्मन्य (He thinks himself a woman) except that ईकार of स्त्री is optionally replaced by इयङ् enjoined by 'वामशसोः' (302). नरम्मन्य (He thinks himself a man) नृ + मन्य—नृ being gunnated in connection with अम् by 'ऋतो ङिस्सर्वनामस्थानयोः' (275). भुवम्मन्य (he thinks him as representative of the earth)

=सु+मन्य, in con. with उवङ्, when अम् comes in by 'अचिञ्' (271). श्रियम् etc.—It thinks itself (i.e. it is taken to be as prosperous) as Prosperity (herself)—gives श्रिमन्य (श्री+मन्य=श्रि+मन्य). On the strength of the testimony of Bhashya the term श्री has become short (श्रि) as also there is want of सुम् and अम्. The drift is this—The dissolution श्रियम् आत्मान् मन्यते, if compounded would give श्रियमन्य by the rule 'इच एकाचः—' the ईकार of श्री being replaced by इयङ् directed by the rule 'अचि ञ्धातु—' (271) when अम् follows which is स्वाद्यन्वत्. Thus judged in conformity with the rules of Panini the correct form is श्रियमन्य and श्रिमन्य is objectionable. But as the last and most prominent authority the author of Mahabhasya (पतञ्जलि) insists on the latter form (श्रिमन्य) and there runs the प्रतिभाषा 'यद्योत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम्'—we have no other alternative but to accept श्रिमन्य as correct and rather reject the former (श्रियमन्य) although arrived at in conformity with Panini rules. The form श्रिमन्य is derived thus—श्रियम् आत्मानं मन्यते—श्री+मन्+खश् by 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (50)=श्री+अम्+मन्य (in con. with खन् due to शित्व of खश्)=श्रि+अम्+मन्य, श्री being neuter with reference to कुलम् which also is neuter, becomes ऋस्व by 'ऋस्वी नपुंसके प्रातिपदिकस्य' = (318)=श्रि—o+मन्य, अम् being dropped by 'खमीर्नपुंसकात्' (319) and सुम् not having taken effect at all due to its being superseded by अम्. Thus we have श्रिमन्यं कुलम्. It is important to note in this connection that the अन्विधि instructed in this rule 'इच एकाचः—' (6.3.68) bars the elision (लुक्) instructed in 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (2.4.71) and not that advised in

‘स्वमनैपुंसकात्’ (7.1.23) in accordance with the परिभाषा—“मच्चेऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्”—or special injunctions enunciated in the middle [cp. (6.3.68)] forbid preceding injunctions [cp. (2.4.71)] and not following ones e.g. (7.1.23). Thus Bhattoji says भाष्यकारवचनात्—etc. [Nagesha however, maintains that भाष्य is bent on श्रियन्मन्य and that श्रियन्मन्य is objectionable].

मित—। इच इति । सूत्रे ऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । ‘इच एकाचोऽम्’ इत्येकम् । ‘प्रत्ययवच्च’ इत्यपरम् । तत्र पूर्वस्थस्य ‘अम्’ इत्यस्य परवानुवृत्तिः । ततश्च ‘अम्प्रत्ययवच्च’ इत्येवं भवति । ततो व्याचष्टे—इजन्तादिति । स चेति—। स इत्यनेन अमः परामर्शः । इजन्तादिति तदन्तविधिना लभ्यते । ‘स्यायम्’ इति सामर्थ्याल्लभम् । अन्वयान्विधेरभावात् । सूत्रे प्रत्ययवदिति असामर्थ्यं वतिप्रत्ययः । यद्वा इवार्थो वतिरिति द्रष्टव्यम् । खिदन्ते परे इति । ‘स्त्रित्यनव्ययस्य’ (6. 3. 66) इत्यतोऽनुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवमत्र विधीयमानोऽम्प्रत्ययः स्वाद्यम्बदित्यतिदिश्यत इति बोध्यम् । लदेवं गामात्मानं मन्यत इति विग्रहोत्तरं ‘सुपोधातुप्रातिपादिकयोः’ (६५०) इति सुब्लुकि, अमि, मन्धातोरुत्तरं खशि च गो + अम् + मन् + खश् इति स्थिते खशः शिच्चेन मनयते; श्यनि—गो + अम् + मन्य इति जाते प्रक्रियामाह—औतोऽम्शसोरिति । अनेन ओकारस्य आकारादेशोऽम्प्रत्ययस्य स्यात् । ततश्च गाम् + मन्य इति स्थिते ‘न विभक्तौ तुस्माः’ इत्यत्र मकारस्य लोपाभावेन गाम्न्य इति सिद्धम् । एवञ्च स्त्रियमात्मानं मन्यते, इति सुब्लुकि स्त्री + अम् + मन्य इति स्थिते आह—वाऽम्शसोरिति । अनेन इयङ् विकल्पाद् स्त्रियन्मन्यः—स्त्रीन्मन्य इति रूपद्वयम् । नृ इति अविभक्तिकनिर्देशोऽयम् । नरम् आत्मानं मन्यत इति विग्रहे अमि परे तस्य सर्वनामस्थानत्वात् ‘ऋतो ङिसर्वनामास्थानयोः’ (२७५) इति गुणे नरस्मन्य इति । सुवन्मन्य इति—‘अचिञ्धातु—’ (२७१) इत्युवङ् । सर्वत्र मकारस्य नेत्वमिति बोध्यम् । श्रियन्मन्यं कुलम् इति—अयमत्र भाष्याशयः—औ + अम् + मन्य (मन् + खश् + श्यन्) इति स्थिते श्रियन्मन्यस्य नपुंसकलिङ्गकुल-

शब्दसमानाधिकरणतया नपुंसकत्वम् इष्यते भाषितपुंस्वस्वीवाचकशब्दस्य पुंवद-
भावत्वात् । ततश्च 'ऋखो नपुंसके प्रातिपादिकस्य' (३१८) इति ऋखविधौ शि-
अम् + मभ्य इति भवति । पश्चात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' (३१९) इत्यनेन नपुंसक-
शिब्दादुत्तरमभिव्यक्तौपि सति 'शिमन्यम्' इति सिध्यति । न चैव 'सुपो धातु-
प्रातिपदिकयो'रित्यनेन शास्त्रान्य इत्यादावपि अम्प्रत्ययस्य लुक् आशङ्कितव्यः ।
'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्' इति 'इच एकाचः—' (६।३।६८)
इत्यस्य मध्यगतापवादेन 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' (२।४।७१) इति पूर्वगतविधेरिव
बाधो न्यायः । न तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इत्युक्तस्यस्यापि विधेरित्याहुः ।
तदाह—भाष्यकारवचनादिति । यद्यप्यत्र सुमः प्रसङ्ग एव नास्ति तस्य विशेषविहितेन
अमा बाधात् तथापि यथा 'जनमेजय' इत्यत्र स्वतःसिद्धेऽपि ऋखे 'स्वित्यनव्ययस्य'
(२८४३) इति पुनर्ऋखी क्वचित् स्वीक्रियते तथा अत्रापि भवेदित्याशङ्क्य—सुमः
प्राप्तिरपि नित्युक्तम् । तदेवं भाष्यमते शिमन्यमिति । स्वमते तु अमि परे तस्य
स्वादात्म्यतया 'अचिञ्चु—' इत्यतिदिश्यमाने शियश्चान्य इत्येवेति । 'यथोत्तरं सुनीनां
प्रामाण्यम्' इति परिभाषानुसारात् पुनः पूर्वमेवोपादेयं ह्यश्चापरम् । नागेशः
पुनः "परे तु स्वमो"रित्यारभ्य "तस्मात् शियमन्य इत्येव रूपं भाष्यसंमतम्" इति
निगमयन् अत्र "ऋखस्य सुममोरभावस्य कल्पनममुचितम्" इति दूषयित्वा शिमन्यशब्दस्य
साधुत्वं नानुमेने ।

२८८५ । भूते ॥ ३।२।८४ ॥

दी— अधिकारोऽम् । 'वर्तमाने लट्' (२१५१)
इति यावत् ।

मित— भूते इति ३।२।१२३ इत्यतः प्रागधिकारः ।

२८८६ । करणे यजः ॥ ३।२।८५ ॥

दी— करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात् कर्तरि ।
सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ।

When an instrumental सुबन्त term stands as उपपद, the root यञ् signifying past यञ् takes णिनि in the active voice. Thus सोमेन etc.—He sacrificed with Soma i.e performed sacrifice. ब्रुहि by 'अत उपधायाः (2282). अग्निष्टोम [अग्नि + (सोमः = सुतिः)] is a sacrifice in which fire is praised or worshipped.

मित—। करण इति । स्पष्टम् । भूतार्थादित्यनुवृत्तिलभ्यमिदम् । णिनिरिति । स्वरितत्वात् स एव परास्त्वयति न तु खश् । सोमेनेति । लताविशेषकल्पितमखिन । अग्निष्टामिति । अग्निः स्तुयतेऽनेनेत्यग्निष्टोमो यागविशेषः । तेन फलभावनायां करण-भूतेनेष्टवानिति विग्रहः ।

२८८७ । कर्मणि हनः ॥ ३।२।८६ ॥

दी—। पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सहेच' (३००६) इति यावदधिक्रियते ।

When a सुबन्त word in the accusative stands as उपपद, the root हन् expressing past tense takes णिनि in the active voice. Thus पितृव्यं हतवान्, he killed his uncle—पितृव्यघाती । ब्रुहि as before ह is changed to घ by ह्यो हन्तेः—(358) and त by 'हनस्तः' (2856). Here contiguous action is referred to for 'चोरं हतवान्' will not take णिनि—'Kashika. The term कर्मणि' in the rule extends as far as 'सहेच' (3006—3.2.96).

मित—। कर्मणीति । कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् हन्तेर्णिनिः स्यात् कर्त्तरि । पितृव्यघातीति । पितृव्यं हतवानिति विग्रहः । 'अत उपधाया' (2282) इति ब्रुहिः । 'ह्यो हन्तेः' (३५८) इति कुत्वेन हस्य घः । 'हनस्तः' (२८५६) इति तकारोऽन्तादेशः । एवं मातुलघातीत्यादि । अत्र काशिका—“कुत्सितं यद्वृण कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्—चोरं हतवानि”ति । यद्यपि नेदं भाष्ये दृश्यते तथापि शब्दशक्ति-स्वाभावात्कथ्यत इत्याह । 'कर्मणि' इत्येतत् सहे चेति । ३।२।८५ इत्यन्तमित्यर्थः ।

२८८८ । ब्रह्मभूणवृषु क्तिप् ॥ ३।२।८७ ॥

दी—। एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेभूते क्तिप् स्यात् । ब्रह्महा । भूणहा । वृषहा । 'क्तिप् च' (२८८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव । हन्तेरेव । भूत एव । क्तिबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव, क्तिबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ।

When these i.e ब्रह्म, भूण and वृष stand as उपपदs in the accusative the root हन् expressing past tense take क्तिप् in the active voice. Thus ब्रह्म हतवान् ब्रह्महन् = ब्रह्महा (a killer of a Brahmin) etc. भूण = foetes. क्तिप् (2983) being got by the general rule "क्तिप् च" the objection of this rule isto enjoin restriction. Here of the two authorities भाष्य and Kashikawe are to adhere to the former and reject the latter as regards the नियमs here. Therefore here are two restrictions only viz—that ब्रह्म, भूण, and वृष only (and no other base) will have क्तिप् in this (past) sense and that क्तिप् only (and no other affix) will be attached after them. [Vamana following Vritti says that the rule makes 4 नियम (restrictions)—cp. "ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, क्तिबेव, भूतकाले एव इति चतुर्विधश्चानियमः । तस्मात् अरिह्राद्यसिद्धिः" । But भाष्य says of two नियम with respect to प्रकृति and काल । so हन् takes क्तिप् with other उपपद in other tenses and we get अरिहन् &c. Kaiyata and we too take this view as more rational].

मित—। ब्रह्मति । कर्मणीति (२८९७) भूते इति (२८९५) चानुवर्तते । तदाह—एष्वित्यादि । ब्रह्महेति । ब्रह्म हतवानिति वियहः । ब्रह्म हन् क्तिप् इति स्थिति ब्रह्महा—इत्युपधादीर्घे कृते हल्ङादिना नलोपे 'नलोपः—' (२३६) इति नलोपे

चरूपम् । एवमन्यत्र । ननु 'क्विप् च' इत्यनेनैव क्विप् विहिते ब्रह्मादिसिद्धौ किमर्थमिदमित्यत आह—नियमार्थमिति । इति काशिकेति । तत्राचास्मिन् प्रकृत्युपपद-प्रत्ययकालनियमा इति चत्वारो नियमाः । एवञ्च पुरुषहा इत्यादौ पुरुषादिपदानां ब्रह्मादिभिन्नतया वर्तमाने भविष्यति वा पुरुषं हन्ति हनिष्यति वेतिन क्विप् । इदम् वृत्तिकारमतं वामनेनाप्यनुसृतम् । प्रायिकश्चायं नियमः इति न्यासः । वस्तुतस्तु नात्र चातुर्विध्यं नियमस्य किन्तु द्वैविध्यमेव भाष्यस्य ग्रामाणिकतरत्वादिति भावः । नागेशोऽप्येवमेवाह । एवञ्च प्रत्ययोपलक्षितकालावयवो ब्रह्माद्यवयवश्चायं नियम इति फलितम् इति कैयटेपि स्पष्टम् ।

२८८८ । सुकर्मपापमन्त्रपुरणेषु कृजः ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। सुकर्मादिषु च कृजः क्विप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुरणकृत् । क्विवेति नियमात् कर्म कृतवानित्यत्राण् न । कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः । अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

Here, according to Kashika, there are three restrictions i.e. धातुनियम, प्रत्ययनियम and कालनियम, Thus सु, कर्म etc preceding कृज् (the root कृ) only will have क्विप् only and that in past sense only. Hence कृ in 'कर्म कृतवान्' will not be followed by अण्, but with अधि—इ in 'मन्त्रमधीतवान्' we have अण् and not क्विप् । स्वादिष्वेति i.e. there being no उपपदनियम we can have भाष्यकृत् etc. as well with क्विप् in past tense.

मित—। सुकर्मेति । क्विप् इति वर्तते । तदाह सुकर्मादिषु चेति । विविध

इति । धातुप्रत्ययकालनियमः इत्यर्थः । न तु स्वादिष्वेति उपपदनियमोपि ।
तदाह—शास्त्रकृद् भाषाकृदिति । अणनेति । न क्तिप् इति स्पष्टम् । मन्वाध्याय
इति । अण् एवं न क्तिप् । धातुनियमात् ।

३००० । सोमे सुजः ॥ ३।२।८० ॥

दी—। सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका ।
एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

मित—। सोम इति । प्राग्वत् । उत्तरेति । अग्नौ चेरित्येत्यर्थः ।

३००१ । अग्नौ चेः ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। अग्निचित् ।

३००२ । कर्मण्यग्निराख्यायाम् ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतिः क्तिप् स्यात्
अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

when the designation of a particular spot containing fire is meant, the root चि (denoting past tense) takes क्तिप् in the passive only, an उपपद expressive of accusative preceding. Thus श्येन इव etc i.e., a spot for placing fire formed with bricks so as to resemble a hawk in form.

मित—। कर्मणीति । “कर्मणि” (२८९७—३।२।८६) इत्यतः कर्मणीत्यनु-
वर्त्तते । तच्च कर्मन्तोपपदसमर्पकम् । एतत्पूर्वं ‘कर्मणि’ इति तु ‘कर्मवाच्य-
द्योतकम्’ । तदाह—कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके इति । श्येन इवेति चित इत्येव
न तु चितवानिति । श्येनाकृतिकार्ये श्येन इवेति । श्येनचिदिति । “समुदायोऽयम्
आहवनीयधारणार्थे दृष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरुद्ध” इत्याहुः ।

३००३ । कर्मणीनिविक्रियः ॥ ३।२।८३ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिः स्यात् । 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वार्तिक) । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ।

कर्मणि etc.—easy. 'कुत्सित—' This is a Varrtika directing the occurrence of the affix only when the derivative brings censure.

मित—। कर्मणीति । अर्थः स्पष्टः । अत्र इनीत्यविभक्तिर्को निर्देशः । तदाह—इनिः स्यादिति । 'कुत्सित—' इति वार्तिकमिदम् । कुत्सायां गम्यायामेव प्रत्ययः । नान्यथेति भावः । तदाह—सोमविक्रयीत्यादि । उत्तमवर्णस्तदविक्रयस्थशास्त्रसम्मतत्वात् इति बोध्यम् । तेनान्यत्र तु यथाप्राप्तमणिव—धान्यविक्रायः ।

३००४ । दृशेः कनिप् ॥ ३।२।८४ ॥

दी—। कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा ।

मित—। दृशेरिति । कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् दृशेः कनिप् स्यादित्यर्थः । 'आतो मनिन कनिप्—' 'अन्धेभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । नियमो यथा मनिनादि, सोपपदं चाणादि मा भूदिति । निष्ठा तु भवत्येव । परलोकं दृष्टवानिति । किच्चाद् गुणाभावः ।

३००५ । राजनि युधिक्कजः ॥ ३।२।८५ ॥

दी—। कनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान्=राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

When the word राजन् precedes in the accusative as an उपपद the root युष् and कृज् (कृ) both expressing past sense take the affix कनिप् । युधि has causative sense within. Thus राजयुध्वा—one who caused a king to fight. राजकृत्वा—one who made a person king.

मित—। राजनीति । कर्मवाचिनि राजशब्दे उपपदे भूतार्थाद् युध्वातेः

करोतिश्च क्निप् स्यादित्यर्थः । युध्यतेरकर्मकत्वाद् ग्यर्थ्यादेव तस्मात् क्निप् । एवं सकर्मकात् प्राप्तिस्तदाह—युधिरिति । राजकृत्वेति । राजनं कृतवानिति विग्रहः ।

३००६ । सह्ये च ॥ ३।२।८६ ॥

दी—। कर्मणीति निवृत्तम् । सह्युध्वा । सहकृत्वा ।

Here the carrying word 'कर्मणि' has ceased to operate. Thus सह योधितवान् etc. give सह्युध्वा etc.

मित—। सह्ये चेति । सह इत्यस्य असत्त्ववचनात् कर्मणीत्यस्य अन्वयः न उत्तरवाप्यनुपयोगादाह—कर्मणीति निवृत्तमिति । सह्ये शब्दे उपपदे युधेः कृजश्च भूते क्निप् । सह्युध्वा । सह योधितवानिति विग्रहः ।

३००७ । सप्तम्यां जनेर्ङः ॥ ३।२।८७ ॥

दी—। सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । 'व्यापोः—' (१००१) इति क्लृप्तः ।

The root जन् takes ङ in the past sense when an उपपद in the locative precedes. Thus सरसि जातम्—सरसिजम्—the 'टि' of जन् eliding due to डित्त्व and the locative being irregularly retained by 'तत्पुरुषे कृतिवहुलम्'. The alternative is सरोजम् । मन्दुरा=stable. Rest Easy.

मित—। सप्तम्यामिति । सप्तम्यन्ते उपपदे भूतार्थाद् जनेर्ङ प्रत्ययः स्यात् । सरसि जातमिति विग्रहः । 'तत्पुरुषे कृति—' इति विकल्पात् पक्षे सरोजमित्यपि । मन्दुरज इति । वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यमरः । मन्दुरेत्यस्य क्लृप्तार्थमाह—'व्यापोः—' इति । सर्वत्र डित्वसामर्थ्यादभस्यापि जनेष्टिलोपः ।

३००८ । पञ्चम्यामजातो ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्ङः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ।

जन् takes ड in the past sense also when a word other than जाति and used in, the ablative stands as उपपद. Thus संस्काराद् जातम्—संस्कारजम् (originating from past impression)-

मित—। पञ्चभामिति । संस्काराज्जात इति संस्कारजः ।

३००८ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' ।

जन् takes ड in the past sense also when an उपसर्ग precedes and a संज्ञा is implied. Thus—प्रजा (a child or a man)

मित—। उपसर्गे चेति । उपसर्गे चोपपदे संज्ञायां च गत्यायां भूतार्थाद् जनेर्डः । प्रकर्षेण जाता प्रजा (सन्ततिर्जनी वा) । अमरसंवादेनार्थमाह—प्रजा स्यादिति ।

३०१० । अनौ कर्मणि ॥ ३।२।१०० ॥

दी—। अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्यजाता पुमनुजा ।

The root जन् preceded by अनु takes ड in the past sense when an accusative उपपद stands in the beginning—Thus पुमनुजा born junior to a male. पुम्स् + अनु + जन् + ड—here स elides by 'संयोगान्यस्य लोपः' ।

मित—। अनाविति । जनेः सकर्ममत्वाभावेऽपि उपसर्गवशादेवास्त्र कर्मत्वमिति सूत्रे 'कर्मणी'त्यस्योपयोगं दर्शयन्नाह—पुमांसमनुरुध्यति । पुम्स् अनु + जन् + ड इति स्थिते संयोगान्तरलोपेन सकारलोपात् पुमनुजिति । पुंमात्रावरेत्यर्थः ।

३०११ । अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

दी—। अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजो ब्राह्मणः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वापाधिव्यभिचारार्थः तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि कचित् । परितः खाता परिखा ।

Any उपपद preceding, जन् expressing past sense takes ड. Thus also परिखा (a trench)—परि + खन् + ड + टाप् स्विद्याम् । This is obtained on the strength of अपि which violates all rules and restrictions or injunctions. Thus जन as also खन् takes ड.

मत—अन्येष्वपीति । अपिशब्दसामर्थ्यमाह—सर्वोपाधीति । उपाधिपदायमाह—धात्वन्तरादित्यादि । परिखेति । एवमुख (उत् + खन् + ड) । निपातनादन्यलोप इति वर्धमानः । अजइत्यादि—न जातः, द्विजातः इत्यादि विग्रहः ।

३०१२ । क्तक्त्वत् निष्ठा ॥ ३।२।२६ ॥

दी—। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

मित—। क्तेति । अनयोः प्रत्येकं निष्ठेत्यत आह—एताविति ।

३०१३ । निष्ठा ॥ ३।२।१०२ ॥

दी—। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठास्यात् । तत्र 'तयोरेव—', (२८३३) इति भावकर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (२८३२) इति कर्तरि क्तवत् । उकावितौ । स्नातं मया । सुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

After a root expressing past sense the affix निष्ठा (क्त क्तवत्) is attached ; of these two the former (क्त) is employed in the passive voice i.e. भाववाच्य and कर्मवाच्य by the परिभाषा rule 'तयोरेव—' (2833), whereas the latter (क्तवत्) which drops उ and क, and retains तवत् (only) is affixed in the active voice (कर्तृवाच्य) only by the rule 'कर्तरि कृत्' (2832). Thus स्नातम् etc. are examples in भाव, कर्म and कर्तृवाच्य respectively.

मित—। निष्ठेति । निष्ठापदस्याहं पूर्वच सूत्रोपन्यासपुरःसरं विहृत्य सूतार्थमाह—भूतार्थवृत्तेरिति । भूत इत्यनुवर्तमानात् । तवेति । तयोः क्तक्त्वतीरित्यर्थः ।

क्तप्रत्ययः तयोः रित्यनेन भावे कर्मणि च । क्तवतुस्तु कर्तरि रित्यनेन कर्तरि वाच्ये भवतीत्यर्थः । उकाविताविति । क्तप्रत्ययेऽपि किदिति विवेचनीयम् । कित्करणं गुणप्रतिषेधार्थं यथा—स्ततः स्तुतवान् इत्यादौ । उकारकरणं तु ङीवर्थम् । यथा—स्तुतवतीत्यादौ । अन्यत्र—स्तुता इति टावेव न ङीप् । भावकर्मकर्तृषु क्रमिणोदाहरति क्तात् मयेत्यादि ।

३०१४ । निष्ठायामख्यदर्थे ॥ ६।४।६० ॥

दी—। ख्यदर्थो भावकर्मणी । ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

By the term ख्यदर्थः (ख्यत् + अर्थः) the object or sphere of ख्यत् is meant = भाव and कर्मवाच्य. For ख्यत् being a कृत्य affix is appointed after a root in these two वाच्य only by 'तयोरेव—' (2833). Thus the rule means—when a निष्ठाप्रत्यय in a वाच्य other than भाव and कर्म i.e. कर्तृवाच्य follows the vowel इ of the root क्षि is lengthened,

मित—। निष्ठायामिति । सूत्रे अख्यदर्थे इत्यस्य विवरणमाह—ख्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्रेति । ख्यतः अर्थः प्रयोजनमख्यदर्थः । ऋहलोर्णात् इत्यनेन ख्यत्प्रत्ययो विधीयते । स च कृत्यप्रत्यय इति कृत्वा 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' (२८३३) भावे कर्मणि चैव वाच्ये विधीयते । ततः भावकर्मणी ख्यदर्थः । एवं च परिशिषात् अख्यदर्थ इत्यनेन कर्तरि रिति लभ्यते । तस्मात् कर्तरिवाच्ये निष्ठायां परे क्षियो दीर्घ इति सूत्रार्थः । 'क्षियः' (६।४।५९) इत्यतः क्षियः इत्यनुवर्तते ।

३०१५ । क्षियो दीर्घात् ॥ ८।२।४६ ॥

दी—। दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु—क्षितः कामो मया । 'श्रुक् किति' (२३८१) । श्रितः-श्रितवान् । भूतः-भूतवान् । क्षुतः । "जर्णोतिषु वद—

भावे वाच्यः”—(वार्तिक) । तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः ।
नृतः । वृतः ।

After चि has been lengthened, the निष्ठा त following is replaced by न. Thus चीणवान्, मूधन् by 'रषाभ्यां नो णः' । 'चितः कामः'—
desire has been destroyed by me. This is in the कर्मवाच्य. Hence दीर्घ and नकार are wanting. 'चितं कामेन' is the instance in the भाववाच्य । 'श्रुकः किति'—this provides for absence of इट् in श्रि etc. 'ऊर्णुतिः'—This is a Varttika ; easy. Thus ऊर्णु being deemed as एकाच् in ऊर्णुत no इट् । नु to praise + क्त = नृत ।

मित— चिय इति । 'रषाभ्यां निष्ठातो न—' (८।२।४२) इत्यतो 'निष्ठातो न' इत्यनुवर्तते । दीर्घादिति च चियो विशेषणं तदाह—दीर्घात् चिय इत्यादि । चीणवान् इति । 'रषाभ्यां नो णः—' इति णत्वम् । 'चितः कामः—' इति । चित इत्यस्य क्षपित इत्यर्थः । एतत् कर्मण्युदाहरणम् । ततो दीर्घो नकारश्च, न भवतः । भावे तु चितः कामेनेत्युदाहरणम् । श्रित इत्यादौ इट् निषेधार्थमाह—श्रुकः कितौति । उणुतेणुवदिति । वार्तिकम् । 'उणु' इत्यस्य एकाच्त्वात् श्रुकः इति निषेधः । नृत इति—नुस्तुताविति धातुः ।

३०१६ । रषाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ८।२।४२ ॥

दी— रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठा-
पेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ—'कृत इत्—' (२३८०) ।
रपरः । णत्वम् । शीर्णः । वहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह ।
कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ।

नकार replaces the त of निष्ठा following रेफ and दकार as also the दकार of the root preceding the निष्ठाप्रत्यय. Thus शीर्ण, भिन्न etc. In the case of कार्तिः (the offspring of कृत), however,

where also the निष्ठा तकार follows a र्फ after वृद्धि (क्त + इञ् by 'अत इञ्') there तकार is not replaced by न, for the वृद्धि is असिद्ध or invalid being due to its being वहिरङ्ग, cp—'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' (परिभाषा) ।

मित—। रदाभ्यामिति । निष्ठा (निष्ठायां विहितः) तः (तकारः) तस्य इति 'निष्ठातः' शब्दार्थः । 'द' इति षष्ठान्तम् । तदाह—रैफदकाराभ्यामित्यादि । रः दश्च रदौ ताभ्याम्—रदाभ्याम् । शीर्णं इति । रेफात् परस्योदाहरणमेतत् । भिन्नं छिन्न इति । दकारात् परस्योदाहरणम् । तेन नकारश्च यम् । रपरिति । 'सरणपर' इत्यनेन । वहिरङ्गत्वेनेति—कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत्र 'अत इञ्' इति प्रत्यये परतः 'अचोजिति' इति वृद्धिः । साचवद्भवपेक्षत्वाद् वहिरङ्गा । तेन 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' इति तस्य असिद्धतया तन्निमित्तप्राप्तेरेफात् परस्यापि तकारस्य नत्वमेति भावः । 'निष्ठातकाराद् वहिर्भूतम् इञ्प्रत्ययमाश्रित्य विधीयमानत्वाद्वृद्धिर्वहिरङ्गेति भावः' इतितत्त्वबोधिनी ।

३०१७ । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ८।२।४३ ॥

दी—। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्नानः । ग्लानः ।

If an आकारान्त root beginning with a संयोग letter formed in combination with any of the यण् letters, the निष्ठातकार is replaced by नकार. Thus द्राण etc.

मित—। संयोगादेरिति । निष्ठातो न इति वर्तते । संयोगादेः आतः, यण्वत इति 'धातोर्विशेषणतयम् । यण्प्रत्याहारस्यवर्णभाविन संयोगादेराकारान्ताच्च धातोः परतो निष्ठातकारस्य नकार इति सूत्रार्थः । द्राण इति । द्रा कृत्सायां गतौ । नत्वम् । स्नानः इति । 'स्नैष्ठ' शब्दसंघातयोः । 'आदेच उपदेशे—' (२३७१) इत्याप्तम् । लतो नः । ग्लान इति । ग्लौ हर्षचये । प्राग्वत् ।

३०१८ । ल्वादिभ्यः ॥ ८।२।४४ ॥

दी—। एकविंशतेर्लजादिभ्यः प्राग्वत् । लनः । ज्या-

‘ग्रहिज्या—’ (२४१२) । जीनः । ‘दुग्धोदीर्घश्च’ (वार्तिक) ।
 ‘दु गती’ । दूनः । ‘टदु उपतापे’ इत्ययं तु न गृह्यते । सानुबन्ध-
 कत्वात् । ‘मृदुतया दुतया’ इति माघः । गूनः । ‘पूजो विनाशे’
 (वार्तिक) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ।
 ‘सिनोतिर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य’ (वार्तिक) । सिनो ग्रासः । ग्रास
 इति किम् । सिता पाशेन सूकरी । ‘कर्मकर्तृकस्य’ इति किम् ?
 सितोग्रासो देवदत्तेन ।

लृञ् etc (क्रादिः) are twenty two in number of them लृञ्
 being excluded, twenty one only take निष्ठा and the तकार is
 replaced by न as before. जीनः (ज्या + ण)—althouuh ज्या is संयोगादि,
 आकारान्त as also यन्वान्, yet the rule ‘संयोगोदरातो—’ (3017) does
 not apply here, for by ‘पूर्ववासिद्धम्’ (12) it will be invalid towards
 ‘ग्रहिज्या—’ (6.1.16). Thus सम्यसारण taking place first, we have न of
 निष्ठा by this rule, ‘दुग्धोः—’ (varttika). The roots दु and गु when
 followed by ण, become दीर्घ and the तकार becomes न । गु means
 excrete nuisance (पुरीषोत्सर्ग) । ‘पूजो—’ (varttika) निष्ठात after पूज
 is replaced by न when the derivative signifies destruction.
 ‘सिनोतिः—’ (varttika) निष्ठात is replaced by न when the निष्ठा comes
 after सिनोति or ‘षिज्वन्धन’ ; ग्रास (a lump of rice) as कर्मकर्ता i.e
 which (ग्रास) though कर्म is treated as कर्ता. Thus सिनो ग्रासः
 otherwise सितः (bound).

मित—। लृजिति । लृजादयः द्वाविंशतिः क्रादी पठिताः । तव लृजं
 वर्जयित्वाह—एकविंशतरिति । प्राप्सदिति । तकारस्य नकार इत्यर्थः । जीनः इति ।
 सम्यसारणे कृतेऽनेन तस्य न इति बोध्यम् । तेन संयोगादेरित्यत्र न प्रवर्तते ।
 दुग्धोरिति—वानिकम् । दु घातोदीर्घश्चेत्यर्थः । टदु इतिन । ‘सानुबन्धकान-

नुवन्धकयोरननुवन्धस्यैवेति परिभाषयेत्यर्थः । 'पूजः—इति वार्तिकम् । सिनोतिरेति वार्तिकम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता यस्येति विग्रहः । तस्मात् सिनोतिः परतो निष्ठा-
तकारस्य नकार इत्यर्थः । सिनो यास इति । 'पिण्डीक्रियमाणो यासो यदा दध्या-
दिव्यञ्जनवशाद् वन्धनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण्येव कर्तृत्वमिति बोध्यम् । 'षिज' वन्धने । यस्यत इति यासः । कर्मणि घञ । सितेति । वद्धा इत्यर्थः । सिती यास इति । अत्र कर्मकर्तृत्वाभावान्नत्वाभावः ।

३०१८ । ओदितश्च ॥ ८२।४५ ॥

दी—। भुजो—भुग्नः । 'टुओश्चि—' उच्छूनः । ओहाक्—
प्रहीणः । 'खादय ओदित' इत्युक्तम् । सूनः—सूनवान् ।
दूनः—दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीडः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ।

नकार replaces निष्ठा तकार after roots dropping the indicatory (अनुवन्ध) ओकार . Thus भुजो + क्त = भुज्ज् = भुग्न (crooked) by 'चोः कुः' etc. उच्छून (increased or puffed) उद् + टुओश्चि + क्त = उद् + चि न = उत् + शून by सम्प्र—enjoined under 'वचिस्वपि—' (2410) as टुओश्चि is यजादि and दीर्घ by 'हलः' (2559). प्रहीणः (deserted or bereft of) ईकार by 'घमास्था—' (2462) then णत्व by 'कृत्यचः' (2835). सून etc— for सू etc are ओदित् । उड्डीनः—उद् + डी + क्त, as डी has been read within ओदित् roots so we have no इट् here.

मित—। ओदितश्चेति । ओकारानुवन्धवतः परस्य च धातोर्निष्ठातकारस्य नत्वमित्यर्थः । तदुदाहरति भुजो = भुग्न इति । 'चोः कु'रिति कुत्वे जश्त्वेन गकारः । उच्छून इति । उत्पूर्वात् श्रयतेरुत्तरं निष्ठा । श्रयतेर्यजादित्वात् 'वचिस्वपि—' (२८१०) इति सम्प्रसारणे तस्य पररूपत्वे च 'हलः' (२५५९) इति दीर्घः । उच्छूनो वड्डी गर्वितो वा । प्रहीणः । प्रपूर्वाद् जहातेर्निष्ठा 'घमास्था—' (२४६२) इति ईत्वे कृते 'कृत्यचः' (२८३४) इति नत्वम् । सून इत्यादि । सूङ् प्राणिगर्भविमाचने । खादीरोदित्वान्नकारः । 'श्रुक् किति' इति इट् प्रतिषेधः । दून इति—दूङ् परित्यापे ।

ततः प्राग्वत् । उड्डीन इति । डीङ् विहायसा गतौ । तस्य सेटकत्वेन
इडागमे प्राप्ते सासर्थ्यान्नेत्याह—ओदिन्मध्ये इति । अत्राथा तच्च पाठो व्यर्थः स्यादिति
भावः । इटि हि सति निष्ठातकारस्य नकारत्वासंभवात् ।

३०२० । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ ५।१।२४ ॥

दी—। द्रवस्य मूर्त्तौ^१ काठिन्ये स्पर्शं चार्थं श्यैङ् सन्प्रसारणं
स्यान्निष्ठायाम् ।

When the sense is such as मूर्ति i.e stiffness (or solidity)
and touch of a liquid substance, the root श्यै gets सम्प्र-
निष्ठा.

नित—। द्रवेति । मूर्तिश्च स्पर्शश्च । द्रवस्य मूर्त्तिस्पर्शौ । तयोरिति विग्रहः ।
काठिन्य इति मूर्तावित्यस्य विवरणमात्रं न तु समुच्चयावयवः । ‘ष्यङ् सन्प्रसारणम्’
(६।१।२३) इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । तदाह द्रवस्येति...श्यैङ् इति ।
एवं श्यै + क्त इत्यत्र ‘आदेचः—’ इत्याक्षौ अनेन सम्प्रसारणे तस्य पररूपत्वे च शि + त
इति स्थिते आह—

३०२१ । श्योऽस्पर्शं ॥ ८।२।४७ ॥

दी—। श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शार्थं । ‘हलः’
(२५५८) इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शं किम् ? शीतं
जलम् । ‘द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः’ किम् ? संश्यानो वृश्चिकः शीतात् ।
सङ्कुचित इत्यर्थः ।

n replaces त of निष्ठा coming after श्यैङ् when want of touch
is implied. Thus शीनम् घृतम् or condensed ghee ; otherwise
शीतम् as water. संश्यान = सम् + श्यै + क्त = सम् + श्या + न by ‘आदेचः—’
(2371) etc. It does neither imply ‘condenseness of a liquid

matter (द्रवमूर्ति) nor 'touch' but it implies contraction (सङ्कोचन) ।

Hence no सम्प्रसारण ।

मित—। श्य इति । 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्य कृताच्चस्य पञ्चम्यातिदेशः । निष्ठातस्यैव नुवर्तते । तेन श्यैङ् परस्य निष्ठातस्य इत्यादिरर्थः । तदाह—श्यैङ् इति । शीतम् इति । अत्र स्पर्शाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यात् सम्प्रसारणे कृते 'ह्रस्वः' (२५५६) इति दीर्घस्ततोऽनेन नत्वम् । घनीभूतमित्यर्थः । यद्यप्यत्रापि स्पर्शाऽस्तेष्वपि तथापि घनीभूतत्वमेव प्रधानमिति नत्वम् अन्यत्र शीतमिति । 'द्रवमूर्ति—' इत्यस्योदहरण-समेतदेव स्पर्शविषये । संश्रयान् इति स्पष्टम् ।

३०२२ । प्रतेश्च ॥ ६।१।२५ ॥

दी—। प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

मित—। प्रतेरिति । द्रवमूर्ति—(६।१।२४) इत्यतः श्य इत्यनुवर्तते । तदाह—प्रतिपूर्वस्येत्यादि । द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि सम्प्रसारणार्थमिदम् । प्रतिशीन इति । प्रतिगत इत्यर्थः ।

३०२३ । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ ६।१।२६ ॥

दी—। श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिष्यानम्-अभि-शीनं घृतम् । अवश्यानः—अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थित विभाषेयम् । समवश्यानः ।

व्यवस्थितविभाषा i. e. the option is restricted i.e श्यै preceded either by अभि or by अव gets optional सम्प्र. but not so if any of them is preceded or followed by any other उपपर्ग. Hence in समवश्यान there is no सम्प्रसारणम् ।

मित—। विभाषेति । अभिपूर्वस्य अव पूर्वस्य चेति सिद्धवत्कृत्य आह—श्यः सम्प्रसारणमिति । समवश्यान इति । अभिपूर्वस्यैव अवपूर्वस्यैव वा श्यैङ् सम्प्रसारणम् इति व्यवस्थितत्वादत्र संसुप्तस्य सम्प्रसारणं न एवेति भावः ।

३०२४ । अञ्चोऽनपादाने ॥ ८।२।४८ ॥

दी—। अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्नत्वपादाने ।

मित—। अञ्च इति । अञ्चतेर्धातोरित्यर्थः । अनपादानेति । प्रसज्य प्रतिषेधोऽयमित्याह—न तु अपादाने इति । अपादानविवक्षायां नैत्यर्थः ।

३०२५ । यस्य विभाषा ॥ ७।२।१५ ॥

दी—। यस्य कचिद् विभाषयेद्भिहितस्ततो निष्ठाया इट् न स्यात् । 'उदितो वा' (३३२८) इति ज्ञायां वेट्त्वादिह नेट् । समकृतः । 'अनपादाने' किम् ? उदत्तमुदकं कृपात् । नत्वस्या-सिद्धत्वात् 'ब्रश्च—' (२८४) इति षत्वे प्राप्ते—'निष्ठादेशः षत्वस्वर प्रत्ययेद्भिधिषु सिद्धो वाच्यः' (वार्तिक) । वृक्तः । वृक्तवान् ।

In निष्ठा the augment इट् is not prefixed to a root which has previously been instructed to have इट् optionally. Thus in समकृत—सम् + अञ्च + क्त, we have not इट् as अञ्चु is उदित् therefore विभाषितेद् by 'उदितो वा' (3328) in ज्ञा । समकृत means joined together. उदत्तम् raised (उद्धृतम्)—no नत्व. In वृक्त्वा which is derived as ब्रश्च (ओङ्ग्यक्केदेने) + क्त = वृश्च + न by 'ग्रहिन्या—' (2412) and 'ओदितश्च' (3019) = वृश्च न by 'स्त्रीः—' (300) for the श् was previously स् of which षत्व was due, by "ब्रश्च भसज्" due to असिद्धत्वे of निष्ठा न । नत्व is declared to be valid or सिद्ध by the varttika 'निष्ठादेशः—' निष्ठा substitute i.e. नकार should be recognised as सिद्ध or valid in cases of षत्व, स्वर, प्रत्यय, and इट् ; the षत्व consequently does not take effect and we have कुत्व by 'चोः कुः—' वृक्त्वा = वृक्त्वा by कृत्व, cp—'अट्कुत्वाङ्—' । Similarly वृक्त्वावान् (has cut down).

मित—। यस्येति । 'यस्येति' (३११) इत्यनेन 'इय अय संसष्टे'

इतीकाराकारयोर्ग्राहकम्, वा 'यस्य हलः' (२६३१) इत्यत्र यकाराकार-
संघातस्य ग्राहकम्, वा 'यस्य च भावेन—' इत्यादाविव सर्वनाम्न एवेति ध्वनयन्नाह-
यस्य कचिदिति । 'श्रीदिती निष्ठायाम्' (७।२।१४) इत्यतो निष्ठायामिति 'नेङ्गुशि कृति'
(७।२।८) इत्यतो 'वेट्' इति चानुवर्तने । तदाह—निष्ठायाम् इटन्त्यादिति । अञ्चु
पूजायाम् । तच्चोदित्वेन वेट् इति दर्शयति—'उदिती वा' (२३२८) इति । अतएव
सम् + अञ्च + क्त = सम् + अञ्चु + न (अञ्चोऽनपादाने ३०२४) = सम् + अ + न्
(अनिदितामिति न लोपः) = सम् + अक् न (चोः कुरिति कुलम्) = सम् + क्तः सङ्गत
इत्यर्थः । उदक्तमिति । उद + अञ्चु + क्त । अत्र उङ्गतमित्यर्थादपादानत्वेन नत्वा-
भावः । अथ वृक्त्वं इत्यादौ ओवश्च + क्त इति स्थिते (सस्य चुत्वेन शत्वमिति न
विस्मर्तव्यम्), 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणे नत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः—'
(३८०) इति सलोपे, चोः कुरिति कुलम्, उदित्वेन वेट्त्वाद् यस्य विभाषेति अत्र अनिट्,
नस्य गत्वेन वृक्त्वं इति भवति । तत्र 'व्रश्च—' (३।३।१८) इति पूर्वशास्त्रं प्रति
'ओदितश्च' (८।२।४५) इत्यस्य शास्त्रस्य असिद्धत्वात् षत्वे प्राप्ते वातिकमाह—
'निष्ठादिश्च' इति । एवञ्च षत्वविधौ विपादोऽस्योऽसिद्धोऽपि निष्ठादिश्चः (नकारः)
सिद्ध इति भ्रूलपरत्वाभावेन षत्वं निवर्ततां स्कोरिति सलोपश्च भवति । कुलन्तुभवत्येव तं
अव्यसिद्धत्वादिति ।

३०२६ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ८।३।७५ ॥

दो—। पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः ।
'प्राच्य—' इति किम् । परिस्कन्दः—परिस्कन्दः । 'परेश्च'
(२३८८) इति षत्वविकल्पः ॥ 'स्तम्भेः' (२२७२) इति षत्वे
प्राप्ते—

मूर्धन्य ष being due by the previous rule 'परेश्च' (2399—8374),
prohibition of the same is here irregularly executed by this
rule which means—परिस्कन्द is correct according to grammarians

or usage in the country प्राच्यभरत । षत्त्व in प्रतिस्तब्ध being due to 'सम्भे' (2272) we look forward—

मित—। परिरुद्ध इति । प्राच्यभरत इति देशनाम । तत्र परिकन्दशब्दस्य निपातनात् षत्वाभाव इत्यर्थः । अन्यत्र तु 'परेश्व' (८३।७४) इति पूर्वसूत्रेण षत्व-विकल्प एव । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धयोः षत्वनिषेध इत्याह—सम्भेरिति ।

३०२७ । प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ च ॥ ८३।११४ ॥

दी—। अत्रषत्वं न स्यात् ।

३०२८ । दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ८३।४८ ॥

दी—। दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । दूतनः । विजिगीषायां तु दूतम् ।

The root दिव (to play with) gets its निष्ठात changed into नः provided there is no intention of winning (another). Thus दूतः praised or reduced—by नत्व of त and उट् of व् by 'च्छोः शूट्—' (2568), otherwise दूतम्—

मित—। दिव इति । विजिगीषा जितुम् इच्छा । तदर्थभावे गम्ये इत्यर्थः । दूत इति । अनेन निष्ठानत्वम् । 'च्छोः शूट्—' (३५६३) इत्यनेन च वकारस्य ऊट् । यणादेशः । चौणः सुतो वेत्यर्थः । 'आदूतनः स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्जिते' इत्यमरः । दूतमिति । तस्यपरस्परजयिच्छया प्रवृत्तेर्निष्ठानत्वं न ।

३०२९ । निर्वाणोऽवाते ॥ ८३।५० ॥

दी—। अवाते इतिच्छेदः । निःपूर्वात्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत् कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

Here the phonetic combination is निर्वाणः + अवाते. The root वा preceded by निर्- gets its निष्ठा त changed into नः

if वात or wind is not the agent thereof. Thus निर्वाणः (extinguished or dead) as fire or a sage. But निर्वातो वातः—the wind has ceased (no नत्व) ।

मित—। निर्वाण इति सञ्ज्ञां विभजते । अवाते इति च्छेदः । सूत्रार्थमाह—
निरपूर्वादिति । वा गतिगन्धनयोरिति धातुः निरूपसर्गवशात् विनाशि उपरमे च
वर्तते । तद्वाह—निर्वाणोऽग्निमुनिर्वेति । नष्टो मृतो वेत्यर्थः । वाते ल्विति । अत्र
'गत्यर्थकर्मक—' इति कर्तरि निष्ठा । विशेषेण वातो गत इत्यर्थः । भाषावृत्तिमते
मुनीनां निर्वाणम् इत्यपि अनुक्तकर्तरि सति साधु ।

३०३० । शुषः कः ॥ ८।२।५१ ॥

दी—। निष्ठात इत्येव । शुष्कः ।

Here निष्ठात is changed into क ।

३०३१ । पचो चः ॥ ८।२।५२ ॥

दी—। पक्कः ।

मित—। निष्ठातस्य वे इत्यादेश इत्यर्थः । वत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुलम् ।

३०३२ । क्षायो मः ॥ ८।२।५३ ॥

दी—। क्षामः ।

मित—। क्षे चये । तस्य 'आदिचः—' (२३७१) इत्याच्चे कृते निष्ठतस्य मः ।
अकर्मकात् कर्तरि क्तः ।

३०३३ । स्र्यः प्रपूर्वस्य ॥ ६।१।२३ ॥

दी—। प्रात् स्त्रः सम्यसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

स्र्य preceded by प्र gets सम्य. in निष्ठा ।

मित—। स्त्र इति । स्र्य इत्यस्य कृतात्वस्य षष्ठा निर्देशः । 'ष्यञः सम्य—
सारणम्' इत्यतः सम्यसारणम् । 'स्फायः—' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते ।

३०३४ । प्रस्तीऽन्यतरस्याम् ॥ ८।२।५४ ॥

दी—। निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः—प्रस्तीतः ।
'प्रात्' किम् ? स्तानः ।

निष्ठात coming after प्र+स्ती optionally becomes म. Thus प्र+स्ती+क्त=प्रस्तीम or प्रस्तीतः (conjoined) by 'आदेचः—', 'स्तः—' and 'हलः' (2559), and this rule.

मित—। प्रस्त्य इति । प्रपूर्वात् स्तायतेरिति सिद्धवत् क्त्वाह—निष्ठातस्येति ।
'चाथो मः' इत्यतोऽनुवर्तते । प्रस्तीमः—प्रस्तीत इति । सङ्गीभूत इत्यर्थः ।
आदेच इत्याच्चे, सम्प्रसारणे, 'हलः' (२५५९) इति दीर्घं च कृते
मत्वविकल्पः । स्ती छ्यै शब्दसंघातयोः । स्तान इति—संयोगादेः—(३०१७)
इति नत्वम् ।

३०३५ । अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवक्लशोक्लाघाः ॥ ८।२।५५ ॥

दी—। जिफला फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते ।
क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीवादिषु
तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्य सिद्धत्वात् प्राप्तस्येटोऽभावश्च
निपात्यते ! क्षीवो मत्तः । क्लशस्तनुः । उक्लाघो नीरोगः ।
'अनुपसर्गात्' किम् ?—

These i.e. फुल्ल, क्षीव, क्लश and उक्लाघ are irregularly formed when preceded by no उपसर्ग. Thus जिफला (or फल) + क्त = फुल्ल, लत्व of क्त by this rule and absense of इत् by 'आदितश्च' (3036) and उ by 'ति च' (3037). This निपातन intended for a part the portion क्त, is also of क्तवत्तु. In क्षीव etc the त of क्त is dropped and this disappearance of त being सिद्ध, the augment इत् which was due is irregularly prohibited. Thus क्षीव+क्त=क्षीवः (intoxi-

cated), कृशः + क्त = कृशः (weak) and उद + लाघ् + क्त = उल्लाघः (free from ailments).

मित— अनुपसर्गादिति । अनुपसृष्टा एते चत्वारो निपात्यन्ते । तत्र प्रत्येकं निपातनं दर्शयति । जिफलेति । फल् + क्त इति स्थित इत्यर्थः । तत आदितश्चेति (३०३६) इतीडभावः । 'तिच' (३०३७) इति उकारश्च । फुल्लवानित्यस्य सूत्रेऽदर्शनादाह—क्तवत्केदेशसेति । क्तांशमावसेति भावः । वगैकदेशग्रहणेनापि वर्णस्य ग्रहणात् । क्षीवादिष्विति—क्षीवकृशोल्लाघेषु विषये इत्यर्थः । तलोप इति । तथाच क्षीव् + क्त = क्षीवः, कृशक्त = कृशः, उत + लाघ + क्त = उल्लाघः—क्तात्मानि रूपाणि लभ्यन्ते । तलोपस्य असिद्धत्वादिङ्विरह इत्याह—तसेति । अनुपसर्गात् किमिति ?—ति चेत्यत्रास्य प्रत्युदाहरणम् ।

३०३६ । आदितश्च ॥ ७।२।१६ ॥

दी— आकारेतो निष्ठाया इट् न स्यात् ।

इट् is not prefixed to निष्ठा coming after a root which drops indicatory 'आ'.

मित— आदितश्चेति । 'आदितो—' (७।२।१४) इत्यतो निष्ठायाम् 'नेङ् शि—' (७।२८) इत्यतो 'नेट्' इति चानुवर्तते ।

३०३७ । ति च ॥ ७।४।८८ ॥

दी— चरफलोत्त उत स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि लोभ्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् इति ? 'फुल्ल विकसने'—पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् । 'उत् फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वार्तिक) ।

अ of चर and फल् becomes उ when a कित् affix beginning with त follows. Thus प्र+फल्+क्त=प्रफुलत्। प्रक्षीवित etc with इट् and त which apply due to the उपसर्ग's here. Thus these are counter examples of 'अनुपसर्गात्—' (3035). 'लोभद्रुमम्—' (Raghu II 29). Here the term प्रफुल्ल is derived as प्र+फुल्ल+अच् (and not फल्+क्त). If so, what is then utility of the rule 'अनुपसर्गात्—' (3035)? The utility is to dismiss फुलत्, क्षीवित्, etc. उत्फुल्ल संफुल्ल—'varttika.

मित—। चरफलोरिति। 'चरफलोश्च' (७४१८७), उत्परस्रातः (७४१८८), 'दीर्घ इणः किति' (७३१६९) इत्यतः क्रमेण चरफलोरिति, उदिति, कित्वीति चानुवर्तते। तदाह चरफलोरेत इत्यादि। वस्तुतस्तु कितौत्यनुवर्तनं निष्फलम्। सेट-कत्वेन निष्ठा विना तकारादिप्रत्ययाभावात्। लोभद्रुममिति। "स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केशरिणं ददर्श। अधिल्यकायामिव धातुमध्यां लोभद्रुमम् सानुमतः प्रफुल्लम्" (रघु—२।२९)। अत्र प्रफुल्ल इति प्रपूर्वात् फुल्लतेरपि निष्पन्न इति मल्लिनाथोऽप्येवमेवाह। नन्वेवं 'अनुपसर्गात्—' इति (३९३५) निपातनं व्यर्थं तत्राह—सुवमिति। आदिपदेन क्षीवितादिरपि गृहणम्। 'उत्फुल्ल—' इति। वार्तिकम्। निष्ठातस्योपसर्गेऽपि निष्ठातस्य लत्वार्थमिदम्।

३०२८। नुदविदोन्दत्ताप्राज्ञीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८।२।५६ ॥

दी—। एभ्यो निष्ठातस्य नो वा। नुन्नः—नुत्तः। 'विद विचारणे' रौधादिक एव गृह्यते। उन्दिना परेण साहचर्यात्। विन्नः—वित्तः। वेत्तेस्तु—विदितः। विद्यतेर्विन्नः। उन्दी—

निष्ठात, coming after the roots नुद, विद, उन्द, वा, प्रा and ज्ञी, is optionally replaced by न. Thus नुन्नः or नुत्तः (sent or despatched) विद being mentioned in combination with उन्दी of the रुधादि.

is to be taken as रुधादि (विन्नः—विच् examined). Otherwise विदितः (विद् अदादि + क्त), विन्नः (विद् + दिबादि + क्त) no option. उन्द् + क्त—

मित—। नुदेति । नुदप्रेरणे, विद् विचारणे, उन्दी परिक्लेदने, वा त्राणे, घ्रा त्राणे, क्री लज्जायामिति एते धातवः । एभ्य इति स्पष्टम् । ‘रदाभ्याम्—’ ‘संयोगादेः—’ इत्येताभ्यां नित्ये प्राप्ते क्रीत्यस्याप्राप्तेः चोभयवैव विभाषेयम् । विदेः रौधादिकस्य ग्रहणे मानमाह—उन्दिना परेणति । तस्यापि रौधादिकत्वात् । वेत्तेरिति । विदज्ञाने इत्यादादिकस्य । विद् सत्तायामिति दैवादिकस्य तु विन्न इति । अत्र विकल्पो नेति फलितम् । विदित इत्यत्र निष्ठातस्य इट् व्यवहितत्वान्नात्वं नेति बोध्यम् । तथाच भाष्यम्—‘वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते वेत्तेविन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः इति’ ॥ उन्दीत्यस्य निष्ठायामिडभाव इत्याह—

३०३८ । श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ ७२।१४ ॥

दी—। श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इट् न स्यात् । उन्नः—
उत्तः । त्राणः—त्रातः । घ्राणः—घ्रातः । क्रीणः—क्रीतः ।

इट् is not prefixed to निष्ठा following the root श्वि (टुओश्चि) and roots dropping इ. Thus उन्न उत्तः (watered, moisted). Note that the न of उन्द् is dropped by ‘अनिदिताम्—’ (414), then नत्व of निष्ठा and of द् of the root itself by “रदाभ्याम्” etc.

मित—। श्वीदित इति । श्वि च ईदित् श्वीदित् समाहारैकवचनम् । तस्य । निष्ठात इति वर्तते । तदाह—श्वयतेरित्यादि । ‘नेङ् वशि—’ (७२।८) इत्यतो नेङित्यनुवर्तते । उन्न उत्तः इति । अनदितामिति (४०५) नलोपाद्भृ—मनेन नत्त्वविकल्पः । त्राण इत्यादि पूर्वसूत्रस्य ‘त्रात्रा—’ इत्यादेरुदाहरणम् । क्रीणः क्रीतः = लज्जित इत्यर्थः । [“क्रीणा च कृष्टा च वभाण मैमी” इति नैषधे, “क्रीतमिव नमसि वीतमले” इति किराते] ।

३०४० । न ध्याख्यापृमूर्च्छा मदाम् ॥ ८२।५७ ॥

दी । एभ्यो निष्ठातस्य नत्व न । ध्यातः । ख्यातः ।
पूरतः । 'राज्ञोपः' (२६५५) । मूर्तः । मत्तः ।

निष्ठात coming after ध्यै, ख्या, पृ, मूर्च्छा and मद is not changed into न । ध्यातः—etc (here आत्वे by 'आदेच—' 2371). In these two cases नत्व due by 'संयोगादेः—' (3017) is prohibited. पूरतः—पृ + क्त = पूरत् by 'उदोष्ठापूर्वस्य' (2494) and 'उरणरपरः' = पूरतः, दीर्घ by 'हलि च' (354) and want of इट् by 'श्रुक् किति' (2387). मूर्च्छा + क्त = मूर्च्छत् by 'राज्ञोपः' (2655) = मूर्तः and by 'आदितश्च' (3036) which prohibits इट्, and 'हलिच' (554). In these two cases 'रदाभ्याम्—' does not apply. मत्तः—The root 'मदी हर्ष' being ईदित् does not provide इट् for निष्ठा in accordance with 'श्रीदितो—' (3939). This also is an exception of 'रदाभ्याम्'.

मित— । न ध्येति । ध्याचिन्तायाम्, ख्या प्रकथने, पृ पालनपूरणयोः, मूर्च्छा मोहसमुक्ताययोः । मदी हर्षग्लपनयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति । ध्यात इति । आत्वेकते रूपम् । ध्यातः ख्यात इत्यत्र संयोगादेरिति प्राप्तो नकारः प्रतिषिध्यते । पूतः इति—पृ + क्त इति स्थिते 'उदोष्ठापूर्वस्य' (२४९४) इत्युच्चारणपरत्वे, हलि चेति (३५४) दीर्घे 'श्रुक्—' (२३८१) इतीट् प्रतिषेधः । मूर्च्छा इत्यत्र सतुक्कस्य कस्य लोपार्थमाह—राज्ञोप इति । आकारस्यापि इट् । एवम्—सुर + क्त इति स्थिते प्राग्वद् दीर्घे 'आदितश्च' (३०३६) इतीट् प्रतिषेधे च मूर्त्त इति । मत्त इति मदीत्यस्य ईदित्त्वात् 'श्रीदितः—' (३०३९) इति इट् प्रतिषेधः । मत्त इत्यत्र 'रदाभ्याम्—' इति प्राप्तो नो न ।

३०४१ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ८२।५८ ॥

दी । विन्दतेनिष्ठान्तस्य निपातोभ्यं भोग्ये प्रतीतेच्चार्ये ।

वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । 'अनयः' किम् ? विन्नः ।
'विभाषा गमहन' (३०८८) इति कसौ वेट्त्वादिह नेट् ।

This term वित्त is irregularly derived as विद् (रुधादि) + क्त when it (the derivative) denotes enjoyable something or distinguished or delighted some one. Otherwise विन्नः । This (विद्) being वेट् or optional इट् in कसु by 'विभाषा गमहन—' (3079), here gets no इट् by 'यस्य विभाषा' (3325).

मित—। वित्त इति । भोगप्रतीतयोरित्यस्य अर्थमाह—भोग्ये प्रतीति चार्थे इति । 'प्रतीति प्रथितव्यातवित्तविज्ञातविश्रुता' इति 'व्याति ज्ञप्ते प्रतीति' इति चासरः । भुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्ययः—क्रमेण कर्मणि घञचौ । विन्न इति । विदल्य लाम्बे इत्यस्मान्निष्ठा । लब्ध इत्यर्थः । 'विन्दतेः निष्ठाया इट् नेत्याह—' । 'विभाषा गमहन—' (३०८८) इति । इह नेडिति—'यस्य विभाषा' (३०२५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

३०४२ । भित्तं शकलम् ॥ ८।२।५८ ॥

दी—। भिन्नमन्यत् ।

When a part is meant भिद् + क्त = भित्त by निपातन otherwise भिन्न (separated).

मित—। भित्तमिति । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वाभावोऽत्र निपात्यते शकलमिति चेदर्थो भवतु त्वर्थः । भिन्नमिति । विदीर्णमित्यर्थः ।

३०४३ । ऋणमाधमर्णे ॥ ८।२।६० ॥

दी—। ऋधातोः क्ते तकारस्यनत्व' निपात्यते अधमर्ण-
व्यवहारे । ऋतमन्यत् ।

त of क्त, coming after ऋ (the root) is irregularly replaced by न when the conduct of a debtor i.e borrowing is implied. Thus ऋणम्, otherwise ऋतम् (truth).

मित—। ऋणमिति । अधमं दुःखप्रदम् ऋणमस्येति अधमर्णः । तस्य भावः कर्म वा अधमर्णम् । व्यञ् । तस्मिन् । तदाह—अधमर्णव्यवहारे । अधमर्णस्य व्यवहारः । स च दातृग्रहीतौर्नियमपूर्वको व्यापारः, तस्मिन् व्योती इत्यर्थः । ऋतमिति सत्यम् इत्यर्थः ।

३०४४ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ ६।१।२२ ॥

दी—स्फीतः ।

मित—। स्फाय इति । स्फायी वृद्धौ । स्फीत इति । ईदित्वाच्चेट् । स्फीतिरिति तु 'स्फीतमाचष्टे इति ख्यन्तादच इरिति इप्रत्यये अल्लोपणिलोपौ' इति तच्चुबोधिनी ।

३०४५ । इण्निष्ठायाम् ॥ ७।२।४७ ॥

दी—। निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

इट् is prefixed to निष्ठा coming after कुष् preceded by निरः. 'This would have optional इट् in आर्धधातुक by निरःकुषः (2184), but as the prohibitor 'यस्य विभाषा' (3025) runs then so the need of this rule. निकुषित (fully extracted).

मित—। इडिति । 'निरः कुषः' (२५६०—७।२।४६) इति पूर्वं सूत्रम् । निरपवात् कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इट् वा स्यादिति च तदर्थः । एवं चेत् विकल्पे प्राप्ते 'यस्य विभाषा' इति (३०३५) इडत्व न स्यादित्याह—निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिरिति । निष्कुषित इति । निःशेषेण कृष्ट इत्यर्थः । कुष निकर्षे इति धातुः ।

३०४६ । वसतिक्षुधोरिट् ॥ ७।२।५८ ॥

दी—। आभ्यां क्लानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षधितः ।

इट् is persistently used before क्वाच् and निष्ठा coming after वस् and लुध् । उषितः (वस् + क्त) सम्प्र—by 'वचिस्वपि—' (2410) as वस् is यजादि, and षत्व by 'शासिबसि—' (2410). इट् । लुधितः (इट्).

मित—। वसतीति । वसतीति वसधातोः शपा निर्देशः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—आभ्याम् इति । 'क्लिशः क्लानिष्ठयोः' (७।२।५०) इत्यतः क्लानिष्ठयो-रित्यनुवर्तयन्नाह—क्लानिष्ठयोरिति । उषित इति—वसतेर्यजादिवात् 'वचिस्वपि—' (२४१०) इति सम्प्रसारणम् । 'शासिबसि—' (२४१०) इति षत्वम् । इट् । लुधित इति । क्तेपरे इट् । क्लायाम्—उषित्वा लुधित्वेल्युदाहरणे ।

३०४७ । अञ्चेः पूजायाम् ॥ ७।२।५३ ॥

दी—। पूजार्थादञ्चेः क्लानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः ।

गतौ तु अक्तः ।

अञ्चित=इट् । It means पूजितः and therefore no नलोप by 'नाञ्चेः पूजायाम्'. Here इट् was prohibited by 'यस्य विभाषा' as अञ्चु is उदित् । अक्त.=gone (अञ्च् + क्त), नलोप by 'अनिदिताम्—' (415). No इट् ।

मित—। अञ्चेरिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । अञ्चतेरुदिक्ताद् 'उदितो वा' (३३२८) इति क्लायाम् विकल्पे प्राप्ते 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निष्ठायाञ्च निषेधे प्राप्ते वचनम् । अञ्चित इति । पूजित इत्यर्थः । अतएव 'नाञ्चेः पूजायाम्' (४२४) इति नलोपनिषेधः । अञ्चु चेति भौवादिकोऽयं तेन गतावाह—अक्त इति । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपः । यस्य विभाषेति इन्निषेधः । 'अञ्चोऽनापादाने' (८।२।४८) इति नत्वन्तु न, तस्य वैपादिकत्वात् ।

३०४८ । लुभो विमोहने ॥ ७।२।५४ ॥ *

दी—। लुभः क्लानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्यम् । लुभितः । गार्ध्यं तु लुब्धः ।

The augment इट् is persistently prefixed to क्वाच् and निष्ठा coming after लुम् provided it implies no temptation. Thus लुमितः charmed. Otherwise लुब्धः (a fowler etc). In the former case लुम् is तुदादि and in the latter दिवादि ।

मित—। लुभ इति । प्राग्वदनुवृत्तिः । ‘लुभ विमोहने’ इति तुदादौ धातुपाठः । ‘लुभ गार्ध्ये’ इति तु दिवादौ । तत्र तौदादिकस्यैव निष्ठाया इट् न तु देवादिकस्येति आपयन्नाह—न तुगार्धे इति । विमोहनमाकुलीकरणम् इति धातुवृत्तिः । गार्ध्यं लोभः । लुमित इति । ‘तीष सह—’ इति तायाम् इट् विकल्पे प्राप्ते यस्मात् विभाषेति निष्ठायां तन्निषेधे च वचनम् । ‘अविमोहने’ * इति तत्त्वबोधिनी तु भान्ता । लुब्ध इति । गार्ध्यास्याकाङ्क्षावाचित्वात् ‘मतिबुद्धि—’ इति कर्तरि वर्तमानेऽपि क्तः । व्याघ इत्यर्थः ।

[* ‘लुभोऽविमोहने’ इति तत्त्वबोधिनीस्थः पाठस्तु प्रामादिकः । अविमोहन इति सति देवादिकस्यैव ग्रहणौचित्यान्निषेधायोगात् ।]

३०४८ । क्लिशः क्त्वा निष्ठयोः ॥ ७।२।५० ॥

दी—। इडा स्यात् । ‘क्लिश् उपतापे’ (अस्य ?) नित्यं प्राप्ते, ‘क्लिश् विवाधने’ अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः—क्लिष्टः ।

इट् is optionally prefixed to क्वाच् and निष्ठा coming after क्लिश् (which stands for ‘क्लिश् उपतापे’ (दिवादि) and क्लिश् विवाधने (क्रादि)). Thus this optional injunction bars the persistent application of इट् after क्लिश् उपतापे by ‘आह्वधातुकस्येड्वलादेः’ (2181) and the prohibition of इट् after ‘क्लिश् विवाधने’ by ‘यस्य विभाषा’ as क्लिश् is ऊदित् and hence विभाषितेड् by ‘खरतिसृतिभूयतिधूजूदितो वा’ (2279).

मित—। क्लिश इति । शेषं योजयन्नाह—इट् वा स्यादिति । क्लिश इति

दैवादिकस्य 'क्लिश् उपतापे' इत्यस्य, 'क्लिश् विवाधने' इति क्रैयादिकस्य चोभयोरपि ग्राहकम् । तत्र दैवादिकस्य 'आर्धधातुकस्योऽङ् वलादेः' (२१४१) इत्यनेन नित्यं प्राप्तिः । क्रैयादिकस्य तु ऊदित्वात् 'स्वरतिस्मृति—' (२२७६) इत्यनेन विकल्पितत्वात् 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निषेधः प्राप्तः । तदुभयविधापि प्राप्तिरनेन विकल्प्यते इत्याह—क्लिश् उपतापे इत्यादि । क्लिशितः—क्लिष्ट इति । क्वायां तु क्लिशित्वा—क्लिष्टा इत्यादाहरणीयम् ।

३०५० । पूङ्ः ॥ ७।२।५१ ॥

दी—। पूङ्ः क्त्वा निष्ठयोरिङ्वा स्यात् ।

इट् is optional before क्त्वाच् and निष्ठा after पू । This supersedes the prohibition of इट् due by 'श्रुतः किति' (२३८१) as पू is उगन्तः ।

मित—। अत्र पूङ् (भ्रादि आत्मनेपदी) इति । प्राग्वत् 'इट् निष्ठायाम्' (७।२।५७) इत्यत्र इट् 'स्वरति—' (७।२।४४) इत्यतो वेति चानुवर्तते । पूर्वसूत्रात् क्त्वा निष्ठयोरिति च । तदाह—पूङ् इत्यादि । पूङ्, एकाच्चादुगित्वाच्च 'श्रुतः—' (२३८१) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

३०५१ । पूङ्ः क्त्वाच ॥ १।२।२२ ॥

दी—। पूङ्ः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नोपधात्—' (३३२४) इत्यत्र हि क्त्वाैव सम्बद्धते ।

क्त्वा and निष्ठा, prefixed with इट्, when coming after पूङ्, are considered not to be कित्. Thus पवितः here सेट् क्त्वा not being कित्, गुण applies by 'सर्वधातुकार्द्ध—' (२।१७९). पूतः—कित् (option of इट् by the previous rule). In क्त्वाच्—पवित्वा—पूतः । The

acceptance of क्त्वा here is for the following rule 'नोपधात्—' (1.2.23).—Where क्त्वा only is advised to be सेट् and अकित् ।

मित—। पूङ् क्त्वा चेति । 'न क्त्वा सेट्' (१।२।१३) इत्यतः 'न सेडि'ति 'असंयोगाखिलत् कित्' (१।२।५) इत्यतः किति । 'निष्ठा शीङ्स्त्रिदि—' (१।२।१६) इत्यतो निष्ठेति चानुवर्तते । तदाह—पूङ् इत्यादि । पवितः—पूत इति । इटपक्षे कित्त्वाभावात् 'सार्वधातुकार्ङ्' (१।१६६) इति गुणः । क्त्वायाम्—पवित्त्वा—पूवेति । ननु 'न क्त्वा—' इत्यनेनैवात्र क्त्वाग्रहणे सिद्धे पुनः क्त्वाग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—उत्तरार्थमिति । 'नोपधात्—' (१।२।१३) इत्येतदर्थम् ।

३०५२ । निष्ठा शीङ्स्त्रिदि मिदिच्छिदिष्टः ॥ १।२।१८ ॥

दी—। एभ्यः सेट् निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः—शयितवान् । अनुवन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेषितः शेषितवान् ॥ 'आदि कर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वार्तिक) ।

सेट् (i.e. prefixed with इट्) निष्ठा coming after these is not कित्, (and thus the root gets गुण). Thus शयितः etc. For the instances of स्त्रिदि etc. see the next rules. The acceptance of अनुवन्ध or indicatory ङ् in शीङ् indicates the exclusion of कित्निषेध from यङ्लुक् or in other words the retention of यङ् (or अ) by the परिभाषा—“शित्प्रा शपाऽनुवन्धेन निदिष्टं यद् गणेन च ।

यत् काजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥”

(Explained under—'एकाच उपदेशे—' 3256)

Thus शेषितः शेषितवान् by 'सन्धुङो' (2395), and 'गुणो यङ्लुको' (2630) etc. and इट् and no guna of the root due to prohibition of कित्निषेध or injunction of कित् । 'आदिकर्मणि—' Varttika. It

must be said that any root may take निष्ठा when it (the root) expresses आदिकर्म or the beginning of a part of an action which may last longer. Thus आदिकर्मत्व is indicated in the latter examples by the particle (उपसर्ग) 'प्र'.

मित—निष्ठति । 'न क्त्वा सेट्' 'असंयोगात्—' इत्यतः प्राग्वदनुवृत्तिः 'न सेडि'त्यस्य 'किदि'त्यस्य च । तदाह—एभ्य इति । शीडादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः । श्यितः—श्यितवानिति । कित्चुनिषेधात् 'सार्वधातुकार्ढ'—इति गुणः । 'शीड्' इति ङकारानुबन्धोक्त निर्वृष्टः । तत्रानुबन्धनिर्देशस्य फलमाह—यङ्लुगिति । यङ्लुकि कित्चुनिषेधनिवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । तथाच यङ्लुकिसेन्निष्ठायाः कित्चुमेवेति फलितम् । एतच्च 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२५६) इत्यत्र 'शितपाशपानुबन्धेन—' इति परिभाषयैव ज्ञाप्यते इत्युक्तं प्राक् । शेष्यितः—शेष्यितवानिति । यङ्लुक्लि उदाहरणम् (?) । द्विवाभ्यासगुणादयः प्राक् यङ्लुक् प्रक्रियायां विस्तरणं प्रदर्शिताः । अत्र कित्चुनिषेधाभावेन कित्चाद् धातोर्युगो न । शेष्यितः—शेष्यितवान् इति पाठः साधुः । 'एरनेकाचः—' इति यण् । 'आदि कर्मणि—' इति वार्तिकमिदम् । कर्मशब्दः क्रियावचनः । क्रियायाः क्षणिकत्वात् सुदीर्घकालसम्पाद्यायाः क्रियायाः आद्यक्षणे यावती क्रिया सम्पाद्यते साऽपि परवर्तिक्षणपर्यालोचनया भूतैव भवति । सा आदिकर्म इत्युच्यते । सर्वस्यां क्रियायां भूतायां सूत्रेण निष्ठा विधीयते । एवम्भूतायां तु नास्ति विधानम् । तेनायं वार्तिकारम्भः । तदुक्तमन्यत्र 'आद्येषु क्षणेषु भूतेषु सवस्थाः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम्' इति । एवमादिकर्मणि निष्ठां विधाय विशेषमाह—

३०५३ । आदि कर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ३।४।७१ ॥

दी— आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । चाज्ञाव-
कर्मणोः ।

That क्त which is enjoined in आदिकर्म is to be considered as enjoined in the कर्तृ, भाव and कर्मवाच्य ।

मित—। आदिकर्मण्येति । तत्र चकारिण 'तयोरिव कृत्यक्त—' (३।४।७०) इति सूत्रादस्य 'तयोः' (भावकर्मणोः) इत्यस्यान्तेप इत्याह—चादिति । अन्यथा तत्रकौण्डिन्यायेन तयोर्न स्यात् ।

३५४ । विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ ७।२।१७ ॥

दी— भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इडा स्यात् । प्रखेदितश्चैत्रः । प्रखेदितं तेन । 'जिष्विदा' इति भ्रादिरत्र गृह्यते । जोदुभिः साहचर्यात् । खिद्यतेसु खिदितः इत्येव । जिमिदा जिच्चिदा—दिवादी भ्रादौ च । प्रमेदितः—प्रमेदितवान् । प्रचूदितः—प्रचूदितवान् ? प्रधर्षितः—प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । 'सेट्' किम् ? प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा, following such roots as drop their आकारs in the भाववाच्य and आदिकर्म. Thus 'प्रखेदितः—' etc (Chaitra has perspired)—आदिकर्म । प्रखेदितं तेन (भाववाच्य). Note 'खिदिमिदिच्छिदि' mentioned in 'निष्ठा शब्द'—(3652) are आदित् roots. Thus खिदि is जिष्विदा स्नेहने (भ्रादि) for it is mentioned in connection with जिमिदा and जिच्चिदा which also are जीत् or drop their जि (जि+इत्). Hence 'खिदा गावक्षरणे' (दिवादि) as खिद्यति will give 'खिदितः' only and not खिन्न also for here there is no option. जिमिदा, जिच्चिदा these two roots are read both in दिवादि and भ्रादि class. सेट् किम्—i.e why in your explanation of the rule 'निष्ठा—'(3052) you spoke of 'सेट् निष्ठा—' etc ? Witness प्रस्विन्नः etc. Here there being no इट्, कित् applies and consequently गुण does not take effect.

मित—। विभाषेति । ‘आदितश्च’ (७।२।१६), ‘औदितः—’ (७।२।१४), ‘नेडुशि—’ (७।२।८) इति पूर्वसूत्राणि । तत् क्रमेणाह—आदितो निष्ठाया इन्न स्यादिति । प्रखेदित इति । घर्मात्तो जात इत्यर्थः । पूर्वसूत्रे ‘निष्ठा शीङ—’ इति (३०५४) सूत्रस्थस्य जिदादेरुदाहरणवर्गोऽयम् । तत्र सेट् निष्ठा किन्नेत्युक्तम् । अतएव इट् पचे गुणः । तदभावे किच्चाद गुणाभावः । प्रखिन्नं तेनेत्यादि । ननु ‘खिदा गावप्रचरणे’ इति दिवादौ ‘जिखिदा स्नेहनमोचनयो’ रिति भ्रादौ च खिदेः पाठः । तत्र कस्यात्र ग्रहणम् इत्यत्र आह—भ्रादिरवेति । युक्तिमाह—जौहिरिति । जिमिदा, जिखिदा, जिधृषा इत्येषां जीताम् (जि इत् येषां) साहचर्यात् । दिवादौ भ्रादौ च । उभावपीत्यर्थः । ‘आदितश्च’ (३०३६) इति खिदादीनां निषेधे प्राप्ते आदिकर्मणि विकल्प उदाहृतः ।

३०५५ । मृषास्ति तित्चायाम् ॥ १।२।२० ॥

दी—। सेन्निष्ठा किन्नस्यात् । मर्षितः—मर्षितवान् । तित्तिच्चायां किम् ? अपमृषितं वाक्यम् । अविप्रष्टमित्यर्थः ।

सेट् निष्ठा is not कित् when following the root मृष in the sense of forbearance i. e. when इट् is attached the root gets guna. Thus मर्षितः मर्षितवान् ; otherwise मृषितं as अपमृषितं वाक्यम् or an obscure sentence.

मित—। मृष इति न क्त्वा सेडित्यादितः प्राग्वदनुवृत्तिः । तदाह—सेन्निष्ठेति । तित्तिच्चार्याद् मृषः परेति योज्यम् । तित्तिच्चा चमा सहनमित्यर्थः । अपमृषितमिति । अत्र तित्तिच्चार्याभावेन किञ्चम् । ततश्च गुणाभावः ।

३०५६ । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ १।२।२१ ॥

दी—। उदुपधात् परा भावादिकर्मणोः सेट् निष्ठा वा कित् न स्यात् । द्युतितम्—द्योतितम् । सुदितं—मोदितं साधुना ।

प्रद्युतितः—प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः—प्रमोदितः साधुः ।
 'उदुपधात्' किम् ? विदितम् । 'भाव—' इत्यादि किम् ?
 रुचितं कार्षापणम् । 'सेट्' किम् ? कृष्टम् । शव्विकरणेभ्य
 एवेथ्यते (वार्तिक) । नेह—गुध्यतेर्गु धितम् ।

सेट् निष्ठा is optionally not कित्, when coming after an उदुपध root or a root having उकार in its penultimate, in the भाववाच्य and in आदिकर्म. Thus in भाव—द्युतितम्—द्योतितम् and in आदिकर्म—मुदितं मोदितं साधुना etc. विदितम्—Here निष्ठा is always कित् as विद् is इदुपध and not उदुपध. रुचितम्—Thus रुच् is उदुपध, yet there is no option of कित् of the निष्ठा as here कर्त्तरि (not in भाव or in आदिकर्म) by the rule 'गत्यर्थकर्मक—' । कृष्टम्—'क्रुश् आह्वाने रोदने च'—no option of कित् as निष्ठा is not prefixed with इट् । शव्विकरणेभ्यः (varttika)—This rule is intended for शव्विकरण or भ्रादि roots. Thus दिवादि 'गुध परिवेष्टने' gives गुधितम् only and not गोधितम् also in भाव or आदिकर्म although the root is उदुपध and the निष्ठा is सेट् ।

मित— उदुपधादिति । उत् उकारः उपधा यस्येति विग्रहः । तथाभूताद् धातोः परा इति सन्वान आह—उदुपधात् परेति । अन्यतरस्यामिति विभाषार्थकः । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । तव भावे आह—द्युतितम्—द्योतितम् इति । आदिकर्मणि आह—मुदितं—मोदितमित्यादि । विदितमिति—इदुपधोऽयं नोदुपधस्तेन न कित्-निषेधविकल्पः । किन्तु कित्वमेव । रुचितमिति—रुच दौतौ । उदुपधत्वेऽपि भावादिकर्मणोर्विधनाभावान्न विकल्पः । 'गत्यर्थकर्मक—' इति कतरि निष्ठा । कृष्टम् इति । क्रुश् आह्वाने रोदने च । निष्ठाया इडभावात् कित्निषेधविकल्पाभावः । किन्तु नित्यमेव कित्वम् । 'शव्विकरणेभ्यः—' वार्तिकम् । त्रिन गुधं परिवेष्टने इत्यस्माद् द्वैवादि कान्निष्ठायाः प्रोगुक्तं न ।

३०५७। निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥

दी—। णेलोपः स्यात्। भावितः—भावितवान्।
‘श्वोदितः—’ (३०३८) इति नेट्। सम्प्रसारणम्। शूनः।
दीप्तः। गृह—गूढः। वनु—वतः। तनु—ततः। पतेः
सनि वेट् क्त्वादिङभावे प्राप्ते—“द्वितीया श्रितातीत—” (६८६)
इति सूत्रे निपातनादिट्=पतितः। ‘सेसिचि—’ इति
वेट् क्त्वात् सिद्धे क्तन्तल्यादीनामीदिष्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्
वा। तेन ‘भावितमिभराजधिया’ इत्यादि। ‘यस्य विभाषा’
इत्यत्रैकाच इत्येव—दरिद्रितः।

णि or णिच् disappears after a root when सेट् निष्ठा follows.
Thus भावितः—भावितवान् (भू+णिच्+इट् क्त—क्तवत्). This rule
supersedes ‘णेरनिटि’ (2313) which prohibited णि from the अनिट्
cases only. शूनः—(श्वि+क्त) by सम्प्रसारण (as श्वि or टुओश्वि is यजादि)
पूर्वरूपत्वं, दीप्तं, नल्व etc—see उच्छून under ‘ओदितश्च’—(3019). गूढ—
(गृह+क्त) by ‘हो ढः’ ‘भूषस्तथोर्धोऽधः’ ‘दुनादुः’ ‘दो ढे लोपः’ ‘द्रलोपे पूर्वस्य
दीर्घोऽणः’ and prohibition of इट् by ‘यस्य विभाषा’ (3025), for गृह
being ऊदित्, and is विभाषिते by ‘खरतिसूति—’। वतः (वनु+क्त)—dis-
appearance of अनुनासिक by ‘अनुदात्तोपदेश—’, prohibition of इट् by
‘यस्य विभाषा’ for वनु ling ऊदित्, the rule ऊदितो वा applies. Similarly
ततः। पतेः सनि वेट् क्त्वात् i.e. by the varttika तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्गानम्।
सूत्रे इति निपातनात् etc—irregularly i.e. by the behaviour of
Panini himself; or the augment of इट् may be prefixed regularly
to निष्ठा on the ground that the rule ‘यस्य विभाषा’ (3025) is
indicated as अनित्य (or not obligatory) by the state of making

इदित् (ई dropping) of कृत्ति (कृती, चृती) etc though they were already declared वेट् or विभाषिते by 'सिःसिचि—' (2506). The drift is this—कृती, चृती etc being ईदित् the rule 'श्रीदितः—' (3039) is sufficient to prohibit इट्. But that 'श्रीदितः—' does not apply ; for कृती etc being again mentioned as विभाषिते (having इट् optionally) under 'सिःसिचि—' (2506) and the rule 'यस्य विभाषा' applies. In that case the ईदित्करण becomes superfluous. But that is inadmissible as the rule 'श्रीदितः—' is significant. Thus 'यस्य विभाषा' is considered to be अनित्य, consequently it does not apply in the case of पत् in निष्ठा and we have the augment इट् here. In this way i. e. due to the अनित्यत्व of 'यस्य विभाषा' we have इट् in धावितवान् etc (for धावु is विभाषिते by उदितोवा and prohibition under 'यस्य विभाषा' should otherwise thus apply). The prohibition of इट् by 'यस्य विभाषा' applies in cases of एकाच् or monosyllabic roots only. Hence in दरिद्रा + क्त we have by इट् = दरिद्रित्, as दरिद्रा is अनेकाच् (polysyllabic), although दरिद्रा is declared to be वेट् or विभाषिते by the varttika 'तनिपतिदरिद्रादीनानुपसंख्यानम्' ।

मित— निष्ठायामिति । 'शेरनिटि' (६।१।५१) इत्यतो शेरिति 'अतो लोपः' (६।१।४८) इत्यतो लोप इति चानुवर्तते । तदाह—शेलीपः स्यादिति । सेटि निष्ठायामिति शेषः । भावितः भावितवानिति । शेलीपादृङ्गम् इट् इकारश्रवणम् । शेलीप इतीकारश्चैव लोप इति प्रतिपत्तव्यम् । 'टुओश्चि गतिवृद्धयोः' इत्यस्मान्निष्ठायां इट् इति दर्शयितुमाह—'श्रीदितः—' इति न । सम्प्रसारणमिति । यजादित्वाद् 'वचिस्वपि—' २४१०) इत्यनेनेति भावः । ततश्च पूर्वरूपे 'हलः' (२५५८) इति दीर्घे 'श्रीदितश्च' (३०१८) इति निष्ठानत्वे च रूपम् । यद्यप्येतदोदितश्च इत्यत्रैव उक्तं तथापि विशेषविवक्षया अत्रोपन्यासः । तथाच सम्प्रसारण-पूर्वरूपलघोर्नित्यत्वेन 'श्रुक् किति' (२३८१) इत्यनेनैव इन्निषेधे सिद्धे पुनः 'श्रीदितः—'

(३०३६) इति व्यथमिति आपाततः प्रतीयते । तस्मापि इटिनिषेधार्थकत्वात् । वस्तुतस्तु नैवम् । श्रुतः—इत्यत्र उपदेशे एकाच उगन्तात् इति व्याख्यातम् । अथयतिश्चोपदेशे एकाज् न भवतीति ‘श्रीदितः—’ इति प्रयोजनमेव । अत एवात्र ‘अचः परस्मिन्—’ इत्यल्लिङ्गित्वेऽपि ‘हल’ इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वरूपस्य सम्प्रसारणमिति नागेशे स्पष्टम् । दीपो इति । दीपी दोतौ दैवादिकः । ईदित्वान्नेट् गुह इति । ‘हो ङः’, ‘भृषस्तयोर्धोऽधः’, ‘ष्टुना ष्टुः’, ‘ढो ढे लोपः’, ‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इति क्रमेण ढत्वधत्वष्टत्वढलोपदीर्घाः । उदित्वेन ‘स्वरतिसूति—’ (२३७१) रति वेट्कत्वाद ‘यस्य विभाषा’ (३०२५) इति नेट् । वतः तत इति । ‘अनुदात्तोपदेश—’ इति नलोपः । ततः ‘उदितो वा’ इति वेट्कत्वेन ‘यस्य विभाषे’ति प्राग्वत् । पतित इति द्विधा समर्थनौयमित्याह—निपातनादिङिति । नित्यत्वज्ञापनादेति । पतेः सनि वेट्कत्वादिति । पतुलगतौ । तस्य ‘तनिप्रवि-दरिद्रानामुपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकेन वेट्कत्वाद इति भावः इडभावे प्राप्ते इति । ‘यस्य विभाषे’त्यनेनेत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । एष प्रथमः पत्न्याः । अथ द्वितीयमाह—‘सोऽसिचि—’ (२५०६) इति । अयं भावः—‘सोऽसिचि कृतचृतकृदलटदृत्तः’ इत्यनेन कृतचृत प्रभृतिभ्यः सादेरार्धधातुकस्य इडिभाषितः । ततः ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठायाम् इन्निषेधः सिध्यति । किन्तु कृतचृतादयः कृतौ क्तेदने, चृतौ ‘हिंसा-यहणयोः’—इत्येवम् ईदित्वेन पठिताः । ‘श्रीदितः—’ इति निषेधश्च प्राप्नोति । परं पूर्वैस्त्वैव इन्निषेधे सिद्धे पुनः ‘श्रीदितः—’ इति निषेधो व्यर्थः स्यात् । ततश्च यतः कृत-चृतादीन् ईदितः कृत्वा पठति ततो ज्ञापयत्याचार्यो ‘यस्य विभाषे’ति अनित्यमिति । एवञ्चास्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहात् पतित इत्यादौ इट् सिध्यत्येवेति हृदयम् । नागेशस्तु अनित्यत्वज्ञापनपक्षं नानुमन्यते । तस्मिन् भाष्ये अदर्शनात् । कृतौत्यादेरौदित् करणस्यानाकरत्वाच्च इति तद्व्यत्ये स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह—तेनेत्यादि । ‘यस्य विभाषे’त्यस्य अनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । धावितम् इति धावुधातोः उदित्वेन वेट्कत्वेऽपि यस्य विभाषेत्यस्य अनित्यत्वज्ञापनादप्रसक्तोरित्यर्थः । एवमन्यत । दरिद्रितः । अस्य वेट्कत्वेऽपि यस्य विभाषेत्यस्य एकाज्विषयत्वादत्रैव न प्रवर्तते ।

३०५८ । क्षब्ध-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-स्निष्ट-विरिव्ध-फाण्ट-
वाढानि मन्य-मन-स्तमः-सक्ताविस्मष्ट-स्वरानायासभृशेषु ॥७॥२॥१८॥

दी—। क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन
मन्यादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्यो मन्यन-
दण्डश्च । क्षुब्धो मन्यश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः ।
लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । स्निष्टमविस्मष्टम् ।
विरिव्धः स्वरः । 'स्नेच्छ' 'रेभृ'—इत्यनयोरुपधाया ह्रस्वमपि
निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु
नवनीतभावात् प्रागवस्थापनं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह ।
बाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षमितम् । 'क्षुब्धो राजा' इति
त्वागमशास्त्रसप्रानित्यत्वात् । स्वनितम् । लगितम् । ध्वनितम् ।
स्नेच्छितम् । विरेमितम् । फणितम् । बाहितम् ।

These eight words क्षब्ध etc are derived irregularly without
इट् provided each in full sense of the term (and not partly)
denotes मन्य etc in order. मन्य means barley powder mixed
up with some liquid as also the churning rod. क्षुब्ध (क्षुभ् + क्त,
अनिट्) is right if it means मन्य, similarly स्वान्त (खन् + क्त, अनिट्)
is right if it implies mind, and so on. In स्वान्त, the penultimate
is lengthened by 'अनुनासिकस्य किम्वलीः किङ्कति' (२६६६). Similarly
ध्वान्त (ध्वन् + क्त)—darkness (तमः) । लग्न (लग् + क्त, अनिट् + नत्व by
निपातन) = attached (सक्त) । स्निष्ट—(स्नेच्छ + क्त) = not very clear,
Here not only want of इट् but ए is replaced by इ also by निपातन,
प्लव by 'व्रश्मशृज—' (294) then टुल of त । विरिव्ध (वि + रेभृ + क्त) a
sort of sound (स्वर)—here अनिट् and इत्व also by निपातन । फाण्ट-

(फण् + क्त) — a kind of juicy substance or paste prepared easily. But Madhava i. e. Sayana in his exposition on the veda i. e. in Satapatha brahmana (?) says that it is a sort of substance which is in a prior state before its attainment of the state of butter. Here (in फण्ट) by निपातन we have want of इट्, टुल of निष्ठात. This टुल being असिद्ध, दीर्घ of उपधा by 'अनुनासिकस्य—' takes effect. वाढ (वाह + क्त) means exceeding (भृशम्) — टुल etc as before. अन्यत्र तु — elsewhere i. e. when मय्य etc are not implied चुभित etc in places of चुम्ब etc. In चुम्बो राजा, there is no इडागम (for चुभित is the correct form in such cases) by the परिभाषा 'आगमशास्त्रमनव्यम्' ।

मित—। चुम्बेत्यादि । चुम्ब, खान्त, ध्वान्त, लग्न, क्लिष्ट, विरिम्ब, फण्ट, वाढ इत्येतेऽष्टौ क्रमेण समुदायार्थतया मय्य, मनः, तमः सन्न, अविन्यष्ट, खर, अनायास, भृश इत्येतेष्वष्टसुः इडागमाभावो निपात्यन्ते । समुदायेनेति । न त्ववयवविशेषश्चेनेत्यर्थं वारयितुमिदम् । तेन चुम् इत्यादीनां धातूनां मयादयो नार्थाः किन्तु चुम्ब इत्यादिना समस्तानामेव पदानामिति बोध्यम् । चुभितं मय्येनेत्यादिदर्शनात् । मय्यशब्दस्यार्थमाह—द्रवद्रव्येति मय्यनदण्डश्चेति च । चुम्ब इत्यत्र चुभ सञ्चलने इति धातुः । तस्मान्निष्ठायाम् अनेनेडभावः । 'भूषस्तथोः—' इति निष्ठातस्य धत्वम् । तत्पूर्वस्य 'भूलां जश—' इति जश्त्वम् । खान्तं मन इति—'खान्तं हन्मानसं मन' इत्यमरः । खन शब्दे इत्यस्मान्निष्ठायाम् इडभावो निपातनात् । 'अनुनासिकस्य किम्भलोः किङ्ठति' (२६६६) इत्युपधादीर्घः । ध्वान्तं तम इति । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्ततमिस्त्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । इडभावः प्राग्वदुपधादीर्घश्च । लग्नं संक्रामात् । अत्र अधिकमाह—निष्ठानत्वमपि 'रदाभ्याम्—' इत्यादि लक्षणविरहादिति भावः । क्लिष्टमविन्यष्टमिति । क्लिच्छ इत्यस्मान्निष्ठायामिडभावो धातोरिकारस्य इत्त्वञ्च निपात्यते । 'ब्रथ भसजू—' (२८४) इति षलेष्टुत्वम् । विरिब्ध खर इति । खरविशेष इत्यर्थः । फण्टमिति । कषायविशेष इति । कृत्तिकृन्मत्तमिदम् । तथाच वृत्तिः "प्रदृष्टतमपिष्टं

च कयायम् उदकसं सर्गमावाद् विगतरसम् ईषद्रक्तम् तत् कषायमित्युच्यते” इति । सायनमतमाह—माधवसूति । वेदभाष्ये इति । तच्च नवनोतं भवति घृतं वै देवानां फाण्डं मनुष्याणाम् इत्यस्य व्याख्यानावसरे इत्याह । वाढं सशमिति । ‘भृशप्रतिजयोर्बाढम्’ इत्यमरः । दत्वधत्वष्ट्वढलोपाः । मन्थादिषु-वाच्येष्वित्यर्थः अन्यत्र क्षुभितमिति । वेडागमः । क्षुभितं जलम् इत्यादि । कथं तर्हि क्षुब्धो राज्ञेति । तत्राह—आगमशास्त्रस्येति (“आगमशास्त्रमनित्यम्” इति परिभाषाबलादत्र इडागमो नेत्यर्थः) ।

३०५८ । धृषिश्च वैयात्ये ॥ ७।२।१०८ ॥

दी— एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृष्टेरादिष्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह, धृष्टम्—धर्षितम् । प्रधृष्टः—प्रधर्षितः ।

These two roots धृष् and शस् become अनिट् in निष्ठा when अविनय or impertinence (वैयात्ये) only is meant. Thus धृष्ट and विशस्त (impertinent), otherwise धर्षित (treated by force) and विशसित (injured) with इट्. In भाव and आदिकर्म there is no illustration of धृष् implying वैयात्ये or impertinence as there is no authority testifying to this fact. Hence वृत्ति i. e. Kasika holds that the rule is restrictive (अविनय एव नाज्यत्व). Haradatta holds that the reading जिघृषा (making धृष् आदित्) is open to objection. For what is the result of making it आदित् or आ—eliding and prohibiting इट् from it by ‘आदितश्च’ (3036) when this very rule forbids the prefixing of इट् to it in the sense of (वैयात्ये) only and it is nowhere else अनिट्? Madhava,

however illustrates option of इट् to घृषि implying अवैयात्य in भाव and आदिकर्म as घृष्टम्—घृषितम् in (भाववाच्य) and also in (आदिकर्म) on the ground that, there is no evidence to घृषि not being used in भाव and आदिकर्म when implying अवैयात्य. Thus in his opinion आदित्करण of घृषि or the reading जिघृषा is significant and not superfluous.

मित—। घृषि शसीति । घृषिश्च शसिष्येति इन्द्रः । इकश्रुतिपौ धातुनिर्देशे इतीका निर्देशः । विरुद्धः यातो वियातः अविनीत इत्यर्थः । तस्य भावो वैयात्यम् अविनय इति यावत् । तदाह—एतावित्यादि । नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिकृन्तं ध्वनयन्नाह—अविनय एवेति । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ (७।२।१८) इत्यतो निष्ठायामिति ‘नेटि’ (७।२।१४) इत्यतश्च सर्वमप्यनुवर्तते । तदाह—निष्ठायामिति । अनिट्वाविति च । घृष्टः विश्रुत इति । अविनीत इत्यर्थः । अन्यत्वेति । अवैयात्ये इत्यर्थः । घृषितः (वलात्कृतः) विश्रुतः (हिंसितः)—अत्रोडागमः । भावकर्मणोरिति । अव अनभिधानमेव इडाभावे वीजम् । अत एवेति । प्रागुक्तम् । चिन्तामिति हरदत्त इति । अयं हरदत्तस्याशयः । वैयात्यार्थकस्यैव घृषेरनित्वमिष्यत इति नियमः । स च ‘घृषिशसी—’ इति सौत्रपाठो नापि सिध्यति । वैयात्यार्थादन्यत्र तस्य अनिटकत्वाभावात् । न च ‘विमाणा भावादिकर्मणोः’ इति वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये इड्-कल्पार्थम् आदित्करणं प्रयोजनमिति वाच्यम् । वैयात्यार्थे भावादिकर्मणोः विषये घृषेः प्रयोगानभिधानात् । ततश्च ‘जिघृषा प्रागल्भे’ इति आदित्पाठो व्यर्थ इति । साधवस्तु आदित्पाठः सफलः । अनभिधाने प्रामाणाभावादित्याह—एवञ्च वैयात्यार्थेऽसत्यपि तन्मते भावादिकर्मणोर्विषये इड् विकल्पः सिद्ध इत्याह—साधवस्तुति । अव साधवमतमेव स्वमतमिति ज्ञापयन्नदाहरति । घृष्टं घृषितमिति । एतद् भावे आदिकर्मणि ।

२०६० । दृढः स्थूलबलयोः ॥ ७।२।२० ॥

दी—। स्थूले बलवति च निपात्यते । ‘दृह दृहि वृद्धौ’ ।

क्तस्योडभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च ।
दृहितो-दृंहितोऽन्यः ।

The term दृढ is irregularly formed (with निष्ठा) in the sense of robust and strength (बल) । When दृढ is derived as दृह+क्त, then by निपातन इट् is not prefixed to क्त, त (of क्त) is changed into ढ and ह is dropped ; but in the case of दृहि+क्त the elision of न also in addition to the निपातन in the former case. दृहितः—दृंहितः (increased or puffed up).

मित— दृढ इति । बलमस्तस्यास्यति बलः । अर्शआदिभ्योऽजित्यच् । तदाह—बलवति चेति । दृढ इति द्विधा निष्पन्नम् । दृह्+क्तइति दृहि+क्त इति च । तत्र पूर्वव निपातनतयम् । इडभाव इत्येकम् । निष्ठातकारस्य ढत्वमिति द्वितीयम् । हस्य लोप इति तृतीयम् । परत्र तु निपातनचतुष्टयम् । धातोरिदित्वेऽपि नलोपेनाधिक्यात् । दृहितः—दृंहित इति । वर्द्धित उत्सिक्तो वेल्यर्थः । परत्र 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्यनेन नलोपाभावः प्राप्तः । मूले नलोपस्येवस्मादिति निपात्यन्त इति योज्यम् । यद्यपि दृह+क्त इति स्थिते 'होढः' इति हस्य ढत्वे 'भक्षस्तथोर्धोधिः' इति तस्यधत्वे, तस्य 'ष्टनाष्ट'रिति ष्टुत्वेन ढत्वे, 'ढोढे लोपः' इति ढलोपे 'दृढे' इति सिध्यति अत्र पूर्वेषाण्यहणाद् दीर्घाप्रसङ्गात्, तथापि द्रढिमा, द्रढीयान् इत्यादौ ढलोपस्यासिद्धत्वेन ऋकारस्य स'योगपरतया 'र ऋतो ह्लादीर्लघो'रिति रभावो न स्यादिति मूले हलोपोऽपि निपात्यते इत्युक्तम् ।

३०६१ । प्रभौ परिवृढः ॥ ७२।२१ ॥

दी—। 'बृह बृहि वृद्धौ' । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः
परिवंहितोऽन्यः ।

The term परिवृढ (also) is derived irregularly as before in the sense of a lord or capable.

मित—। प्रभाविति । प्राग्वत् वीणि चत्वारि वा क्रमेण निपातनानि । तदाह—
निपातनं प्राग्वदिति ।

३०६२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ ७।२।२१ ॥

दी—। कषो निष्ठाया इट् न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं
तत्कारणं च । 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः ।
कष्टं शास्त्रम् । दुरगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ।

When grief or trouble and density or difficulty are meant the
augment इट् is not prefixed to the निष्ठा after the root कष । 'स्यात्
कष्टम्—' This is from Amarakosha to show that कृच्छ्र is a synonym
of कष्ट. कष्टो मोहः, i.e. attachment is the cause of grief or trouble.
कष्टं शास्त्रम् i.e. difficult to master or explain in full. कषित i.e.
rubbed or purified as on or with a touchstone (निक्षेपापाण) ।

मित—। कृच्छ्रेति । प्राग्वदनुवृत्तिः । तत् कारणं चेति । अत एव कष्टो
मोह इत्यत्र दुःखहेतुर्मोह इत्यर्थः । स्यात् कष्टमिति—अमरकोषादिदम् । कष्टं
शास्त्रमित्यत्र कष्टशब्दस्यार्थमाह—दुरवगाहमिति । दुर्विज्ञेयमिति दुरवधारणीयमिति
वेत्यर्थः । कषितमिति घृष्टमित्यर्थः ।

३०६३ । घुषिरविशब्देन ॥ ७।२।२३ ॥

दी—। घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । 'अवि-
शब्देन' किम् ? घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभि-
प्रायमित्यर्थः ।

When अविशब्देन or not clearance of intention by words is
meant the root घुष् becomes अनिट् in निष्ठा । घुष्टा रज्जुः i.e. a rope
dragged off.

मित—। घुषिरिति । विशब्दनं शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायम् । तस्मिन्नर्थेन इति फलितम् । घुष्टेति । आकृष्टेत्यर्थः । घुषितमिति स्पष्टम् । घुषितमिति तु ग्यन्तान्निष्ठायाम् ।

३०६४ । अर्देः सन्निविभ्यः ॥ ७।२।२४ ॥

दी—। एतत्पूर्वादेर्निष्ठाया इट् न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽद्यः ।

The root अर्द preceded by सम्, नि and वि is not allowed to have इट् in निष्ठा. Thus समर्णः (सम् + अर्द + क्त) etc. Otherwise अर्दितः (molested).

मित—। अर्देरिति । सम्पूर्वादिति । सम्पूर्वात्, निपूर्वात्, विपूर्वादित्यर्थः । समर्ण इति । सम् + अर्द + क्त । रदाभ्यामिति नत्वम् । अर्दितः पीडित इत्यर्थः ।

३०६५ । अभ्येष्टाविदूर्य ॥ ७।२।२५ ॥

दी—। अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ।

If आविदूर्य not a great distance or imminence—is meant, अर्द preceded by अभि is अनिट् in निष्ठा. Thus अभ्यर्णम् (अभि + अर्द + क्त) —‘अभ्यर्णम् आगस्कृतमस्पृशद्भिः । राजा स्वतेजोभिरदृष्टवान्—’ (रघु—2.32)

मित—। अभेरिति । न केवलं सन्निविभ्यः किन्तुभ्यश्च परतोऽर्देनिष्ठाया इट् न स्यादाविदूर्यञ्चेद् गम्यते । विशेषेण दूरं विदूरम् । न तथा अबिदूरम् नातिदूर-मासन्नं वेत्यर्थः । तस्य भावः इति ब्राह्मणादित्वात्पञ्च । अभ्यर्णमिति । अभ्यर्दितमिति । अभिपीडितमित्यर्थः ।

३०६६ । णेरध्ययने वृत्तम् ॥ ७।२।२६ ॥

दी—। ग्यन्ताद्दृतेः क्तस्येडभावो णिलुक् चाधीयमानेऽर्थे ।

वृत्तं कृन्दः । क्वात्रेण सम्पादितमधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ।

When the significance is 'being read' the causative वृत् does not get इट् in क्त as also the affix णिच् disappears. "Thus 'वृत्तम्—' etc = the metre has been read. Otherwise वर्तिता caused to exist i.e. made or prepared.

मित—। णेरिति । अधीयत इत्यध्ययनम् । 'कृत्यलुटी बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । अत एवाह—अधीयमानेऽर्थे इति । णिलुक् चेति । अणिलोपे तु लघू पधगुणः स्यादिति भावः । वृत्तमित्यस्यार्थमाह—सम्पादितमित्यधीतमिति च । वर्तितेति । सम्पादितेत्येव ।

३०६७ । शृतं पाके ॥ ६।१।२७ ॥

दी—। आतिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृत क्षीरम् । स्वयमेव विक्लितं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीर-हविर्भामन्यत्तु-आणं—अपितं वा ।

Both आ and अयि i. e. (आ + णिच्) are irregularly replaced by 'शृ' when क्त follows and the boiling of milk and ghee is implied. शृतस् (आ or अप् + क्त) क्षीरम् i.e. milk which is boiled out of itself. otherwise आणम्—अपितम् (आ + क्त and अप् + क्त) नत् in the former case by 'संयोगादेरातो धातोः—' (3017).

मित—। शृतमिति । आतिश्रपयत्योरिति । आ पाके इत्यदादौ पठितस्य, अ इति भौवादिकस्य च कृतात्वस्य तथा श्रपयतेश्च श्रुतस्य (आ णिच्) चेत्यर्थः । चुरादौ पठितस्य घटादावपि पठितस्य मिच्छादुपधाङ्गस्यो भवति । क्षीरहविषोः पाके । वार्तिकादिदं लभ्यते । एवञ्च 'क्षीराज्यहविषां शृतम्' इत्यमरोक्तिरुपेत्या इत्याहुः ।

स्वयमेवेति । क्षीरहविर्भ्यामन्यदिति । यथा आणं अपितं वा शकम् अन्नं वा ।
‘संयोगादेरातो धातोर्यणतः’ (३०१७) इति निष्ठानत्वम् ।

३०६८ । वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञप्ताः
॥ ७।२।२७ ॥

दी—। एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे—
दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्थाशितः । क्वादितः ।
ज्ञपितः ।

दान्त etc. (seven) are irregularly and optionally formed with
निष्ठा in णिच्. The roots here are in order—दम्, शम्, पूर (पूरी-
आप्यायने), दस्, स्पश्, क्द and जप् (चुरादि). दमितः etc. with इट्—

मित—। दान्तेति । दसु शसु उपशमे । पूरी आप्यायने । दसु उपचये ।
स्पश् वाधने । क्द आवरणे । जप् (मित्—चुरादि) इत्यादि इति धातवः । शेरध्ययने
इत्यतो शेरिति वर्तते । तदाह—एते (दान्तादयः सप्त) णिचीति । एषु इडभावो
निपात्यते । दम् + णिच् + क्त = दान्तः । ‘अनुनासिकस्य—’ इति दीर्घः । एवमन्यत्र ।
स्पष्टेत्यत्र ब्रञ्चेति षत्वमपि बोध्यम् । पक्षे इत्याह—दमित इत्यादि मित्त्वादुपधाङ्गस्य ।
ज्ञपित इति ।

३०६९ । रुथमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ ७।२।२८ ॥

दी—। एभ्यो निष्ठाया इडा स्यात् । रुष्टः—रुषितः ।
आन्तः—अमितः । तूर्णः—त्वरितः । अस्यादिष्वे फलं मन्दम् ।
सङ्घुष्टः—सङ्घुषितः । आस्वान्तः—आस्वानितः ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा coming after these i.e.
रुषि, अम्, त्वर (जित्वरा) सम् + घुष् and आ + स्वन्. Thus रुष्ट—रुषितः etc.
In the former case ‘तौषसह—’ enjoins option of इट्, यस्य

विभाषा' then prohibits इट् in निष्ठा, whereas this again enjoins the same optionally. आन्त = अम् to go etc. दीर्घ by 'अनुनासिकस्य—'। तूष्णीं—जित्वरा संभमे + क्त, ऊट by 'ज्वरत्वर—' (2654) etc. The आदित् reading of त्वर (e. g. जि त्वरा) is not very happy. For the result of आदित्करण is only आत्मनेपद which could otherwise be provided even if it were read क्स (अनुदात्त) i.e. त्वरसंभमे, as we have in the case of एध वृद्धौ.

मित—। रुषेति । रुषि, अम, त्वर, सङ्क्षुष आस्न इत्येते धातवः । अर्थमाह—
एभ्य इति । रुष्ट इति । 'तौषसह—' इतीडविकल्पात् 'यस्य विभाषे'ति इन्निषेधे प्राप्ते अनेन पुनर्विभाषा । आन्त इति । अमगत्यादिषु । 'अनुनासिकस्य किमलोः—' इति दीर्घः । तूष्णीं इति । जित्वरा संभमे । 'ज्वरत्वर—' इतूष् । निष्ठानत्वम् । 'रषाभ्याम्—' इति तस्य मूर्धन्यादेशः । आदितश्चेति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । अस्त्विति—जित्वरा इत्यस्येत्यर्थः । फलं मन्दमिति । विकल्पस्य अन्यथापि सिद्धौ आत्मनेपदमात्रप्रयोजनत्वात् । तदपि च 'एध वृद्धौ' इत्यादिवदक्स-
याटपि सिध्वतीति आदित्पाठो निष्प्रयोजन एवेति भावः । आस्नित इति । 'क्षुब्ध स्नान्—' (३०५८) इत्यत्र निपातनं तु भिन्नमस्मादित्यवधारणीयम् । अतोपसगसदभावात् ।

३०७० । हृषेलोमसु ॥ ७।२।२८ ॥

दी—। हृषेर्निष्ठाया इडा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं—हृषितं लोम । 'विस्मित—प्रतिघातयौश्च' (वार्तिक) । हृष्टो—हृषितो मैत्रः । विस्मितः, प्रतिहतो वेत्यर्थः । अग्यत्र तु—'हृषु अलीके' उदिच्छान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा coming after हृष् when hair (लोम) etc is referred to—etc. उदिच्छात् etc. i.e. हृषु being उदित् is वेट् by 'उदितो वा' and अनिट् in क्त by 'यस्य विभाषा' etc, easy.

मित—। हृषेरिति । प्राग्गदिङ विकल्पः । हृष्टं—हृषितं लोमेति । एवञ्चाव
लोन्नि कर्तरि क्त इति बोध्यम् । 'विस्मित—' वार्तिकमिदम् । अनयोरप्यर्थयोरिङ्-
विकल्पः इति भावः । तदुदाहरति । हृष्टो—हृषितो मैव इति । उदित्वान्निष्ठायां
नेडिति । उदितोवेति क्तायामिङ् विकल्पान्निष्ठायां यस्य विभाषेति निषेधादिति भावः ।
हृष, तुष्टौ तु सेडित्याह—इडिति ।

३०७१ । अपचितश्च ॥ ७।२।३० ॥

दी—। चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः—अपचायितः ।

अपचित is irregularly derived with निष्ठा added to चायि (चि +
णिच्) otherwise—अपचायितः ।

मित—। अपचितश्चेति । 'अपपूर्वस्य चिञोऽण्यन्तस्य निष्ठायां चिभावो निपात्यते
चे'ति भाष्यमित्याहुः । णित्कार्यसत्वे तु अपचायित इत्येव ।

३०७२ । प्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥

दी—। पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र—प्यानः—पीनः
खेदः । 'सोपसर्गस्य न' (वार्तिक)—प्रप्यानः । 'आङ् पूर्व-
स्यान्धूधसोः स्यादेव' (वार्तिक) । आपीनोऽन्धूः । आपीनमूधः ।

The root प्याय (ओप्रायौ) is optionally replaced by पी when
निष्ठा follows. This option is restrictive. Hence this पीभाव is
नित्य when reference is made to ones' own limbs. Thus पीनं मुखम्
fatty or fleshy face ; elsewhere प्यान or पीनः खेदः as sweat. In
पीन, नत्व, comes in by 'ओदितश्च' and in प्यान want of इट् by 'ओदितो
निष्ठायाम्' । 'सोपसर्गस्य—' वार्तिक । 'आङ् पूर्वस्य—' वार्तिक । The former
(Varttika) prohibits पीभाव and the latter enjoins the same when
आ precedes and an well (अन्तु) or udder (ऊधस्) is implied.

मित—। प्रायः इति । शेषं पूरयन्नाह—पीनेति । व्यवस्थितविभाषेति ।
तत् फलमाह—तेनेति । पीनमिति । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । प्रायः इति ।
ओदितो निष्ठायामिति इडभावो नत्वं प्राग्वत् । सोपसर्गश्चेति आङ्पूर्वश्चेति च
वार्तिकद्वयम् । पूर्ववत् पीभावनिषेधः उत्तरत्र प्राप्तिः । अभूः कूपः 'ऊधनु क्रीव-
मापीनम्' इत्यमरः । 'आपीनमारोद्वहनप्रयत्नात्—' (रघु—२५) ।

३०७३ । ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ६।४।८५ ॥

दी—। ऋस्वः स्यात् । प्रह्वनः ।

मित—। ऋस्व इति । 'स्वचि ऋस्व' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रह्वन
इति । 'ह्लादौ सुखे' तस्मात् ऋः । ओदितो निष्ठायामिति नेट् । 'रदाभ्याम्—'
इति नत्वम् ।

३०७४ । द्यतिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ७।४।४० ॥

दी—। एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्-
भावयोरपवादः । दितः । मितः । मा, माङ्, मेङ्—मितः ।
स्थितः ।

इकार is the final substitute of these roots द्यति (दोऽवखण्डने),
स्यति (अन्तकर्मणि) मा (माङ्, मा मेङ्) and स्था when a तादि किति
affix (as क्त) follows. This इकारादेशः supersedes इत्त्व (enjoined by
'धुमास्था—' 2462) and दद् भावः (enjoined by 'दोददधो.—' 3077).

मित—द्यतौत्यादि । दोऽवखण्डने । षोऽन्तकर्मणीत्यनयोः श्रित्पा निर्देशः ।
मेति त्रयाणां शाहकम् । तदाह—मा, माङ् इति । ईत्त्वदद्भावयोरिति । 'धुमास्था—'
(२४६२) इति ईत्वस्य, 'दो ददधोः' (३०७७) इति दद्भावश्चेति विवेकः ।

३०७५ । शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ७।४।४० ॥

दी—। शितः—शातः । कितः—क्यातः । व्यवस्थितविभा-

षात्वाद्ब्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संश्रितं ब्रतम् । सम्यक्
सम्पादितमित्यर्थः । संश्रितो ब्राह्मणः । ब्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ।

The final substitute इकार is optional in the cases of श (शो-
तनुकरणे) and क्वा (क्को क्केदने). शतः शतः etc.

मित—। श्रुतिः । शो तनुकरणे । क्को क्केदने । अनयोरिकारोन्तादेशो वा
तयोः कितौत्यर्थः । व्यवस्थितेति स्पष्टम् ।

३०७६ । दधातेर्हिः ॥ ७।४।४१ ॥

दी—। तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

मित—। दधातेरिति । श्रुतिपा निर्देशो घटो निवृत्त्यर्थ इत्याहुः ।

३०७७ । दो ददघोः ॥ ७।४।४६ ॥

दी—। घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दथ्' स्यात्तादौ किति ।
चत्वम् । दत्तः । 'घोः' किम् ? दातः । तान्तो वाऽयमादेशः ।
न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' इति दीर्घा-
पत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा, धान्तो वा
(? आदेशः) । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वं भ्रष्टस्तथोः—
(२२८०) इति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

दथ् is the substitute for दा, technically known as घु (cp—
'दाघाघुअदाप्'), when a तादि कित् (affix) follows. Thus दा+क्त=
दद त=दत् त by 'खरिच' (121). दातः—Here the derivation is दैप्
(or दाप्)+क्त. But as दैप् or दाप् are not घुसंज्ञक so there is no
दद आदेशः । This substitute may also be taken as दत्. In that
case it cannot be argued that in विदत्त etc. the इकार of the उपसर्ग
(वि) will receive lengthening by 'दस्तिव' (3079) for दीर्घ has

been enjoined-only when a तकारादि उत्तरपद (see 3979) follows and not when a तकारान्त one as we have got here. Or this substitute is either दान्त or धान्त. It cannot, in these two cases also, be argued that 'रदाभ्याम्—' (3016) will provide for निष्ठा नत्व when the substitute is दान्त and that 'भ्रषस्तयोः—' (2280) will come with the धकार for the निष्ठा तकार, when the same (substitute) is धान्त ; for this sort of operation is against the सन्निपात—परिभाषा which is 'सन्निपातविधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' (see भादिsection for explanation of this). The drift is—as the निष्ठातकार necessitates दान्तत्व or धान्तत्व of the substitute, the same in its turn will not cause disappearance of its supporter (उपजीव्य निष्ठातकार) in the form of न or ध ।

मित—। दो ददिति । दः + दत् + चोः इति च्छेदः । तदाह—घुसंज्ञकस्येति । द इति दइत्यस्य यष्टा निर्देशः । चर्लम् इति । निष्ठायां परे खरिचेति चर्लम् । दात इति—'दाधा घुदाप्' इत्यत्र दापदैपौ विनिति व्याख्यानात् । ददइति तवर्ग द्वितीयान्तादेश इत्युक्तम् । इदानीमत्र तवर्गप्रथमद्वितीयचतुर्थान्तादेशोपि विचारसह इत्याह—तान्त्वोवायमादेश इति । अत्र शङ्कते—न चैवमिति । 'दक्षि' इत्यत्र हि 'दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे' इति व्याख्यातम् । अतश्च न दीर्घापत्तिरुप-सर्गदीर्घः इत्यर्थः । अत्र तु तान्तः (न तादि) इति न दीर्घप्रसङ्ग इति भावः । दान्तो वा धान्तो वेति । अत्र दान्तपक्षे शङ्कते—दान्तत्वे निष्ठा नत्वमिति । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः—' (३०१६) इत्यनेनेति यावत् । धान्तपक्षे विचिकित्सते—धान्तत्वे 'भ्रषस्तयोः—' (२२८०) इति निष्ठातकारस्य धत्वमिति । विनिगमयति—सन्निपात परिभाषेति । नत्व-धत्वे न भवत इति शेषः । 'सन्निपातोविधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति पूर्णपरिभाषास्वरूपम् । अत्र यमेव निष्ठातकारमाश्रित्य आदेशस्य दान्तत्वं धान्तत्वं वा तमेव निष्ठातकारं विहन्तुं दान्तधान्तादेशौ न शक्तुं इत्यर्थः उपजीव्य-विरोधस्य अयौक्तिकत्वादिति भावः । एवं नत्वधत्वे न भवतः ।

३०७८ । अच उपसर्गात् : ॥ ७।४।४७ ॥

द्वी—। अजन्तादुपसर्गात् परस्य 'दा' इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्ता-
दौ किति । चर्त्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

“अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्टते” ॥ (इति भाष्यम्)

चशब्दाद् यथाप्राप्तम् ।

तकार is the substitute for अच् i.e. आ of दा technically known as वृ, when coming after an उपसर्ग ending in अच् and when तादि कित् affix follows. Thus प्र + दाक्त = प्र + इत् + त = प्र—त् + त here दकार becoming त by चर्त्त्व = प्रत्तः, the final तकार disappearing by 'संयोगान्तस्य लोपः' (49). Similarly अवत्तः अवदत्तः विदत्त etc. The verse is from the भाष्य । आदिकर्मणि correct with प्रदत्त only. Here from चकार in the quotation we have as before by 'अच उपसर्गात्—' अवत्त, वित्त, प्रत्त etc.

मित—। अच इति । त इत्यत्र तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इति व्याख्यातम् । अजन्तादुपसर्गादिति घोरचस्त इति च । शेषं प्राग्वत् । चर्त्त्वमिति । 'दा' इत्यस्य आकारस्य अनेन तकारादेशे दकारस्य 'खरिचे'ति चर्त्त्वमित्यर्थः । प्रत्त इति—प्र + दा + क्त इति स्थिते दा इत्यत्र तकारद्वयेऽपि तकारस्य संयोगान्तस्य लोपे रूपम् । एवम अवत्तमिति । अथाव कदाचिद्दृढ इत्यादेशोऽपि स्यादित्याशयेन भाष्यमुपन्यस्यति 'अवदत्तं विदत्तञ्च—' इत्यादि । अव आदिकर्मणि इति प्रदत्तमित्यर्थवान्वेति । तस्य दातुं प्रकान्त इत्यर्थात् । नत्वन्वत्तासम्भवात् । इति चेष्टते इति । निपातनादिति भावः । भाष्यसूत्रकारफलमोह—चाद् यथा—प्राप्तमिति । 'अच उपसर्गात्' इत्यनेन अवत्तमित्यादय इत्यर्थः ।

३०७८ । दस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥

दी—। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्वादेशो यस्तकारस्तदादा-
बुत्तरपदे । 'खरि च' (१२०) इति चर्त्वमाश्रयात् सिद्धम् ।
नीत्तम् । सूत्तम् । 'बुमास्था—' (२५६२) इतीत्त्वम् । घेट्—
धीतम् । गीतम् । पीतम् । 'जनसन—' (२५०५) इत्यात्त्वम् ।
जातम् । सातम् । खातम् ।

An उपसर्ग ending in इक् is lengthened when the subsequent member (उत्तरपद) begins with such तकार as is the substitute of दा । 'खरि च' though advised in—8.4.55, yet चर्त्वे is not असिद्ध towards दस्ति(6.3.124), for दीर्घ here is enjoined having recourse to चर्त्वे which is but the substitute of द here (of दा). नीत्तम् (नि + दा + त्त), सूत्तम्—सु + दा + त्त. etc. But this form (सूत्त) is objectionable, so say some commentators, as सु is not sanctioned to be an उपसर्ग (?) । धीतम्—धे + त्त = धा + त्त = धी + त्त by 'बुमास्था—' (2462). Similarly elsewhere.

मित—। दस्ति इति । इक् काशे इत्यतः दीर्घः इति । 'उपसर्गस्य घञि—' इत्यत उपसर्गस्येति । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतोऽण इति चानुवर्तते । तदाह—इगन्तोपसर्गस्येत्यादि । चर्त्वमाश्रयात् सिद्धमिति । यद्विच—खरिचेत्यस्य (८।४।५५) दस्ति (६।३।१२४) इत्येतं प्रत्यसिद्धत्वमिति दीर्घो न प्रवर्तते तथापि चर्त्वस्य (तकारस्य) दादेशमात्रत्वाद् देत्याश्रयत्वेनैव सिद्धत्वाद दीर्घो भवत्येवेति भावः । नीत्तम् (नि + दा + त्त प्रग्वत्), सूत्तम् इति । 'सु' इत्यस्य उपसर्गत्वास्वीकारा-
देतच्चित्प्राप्तिरिति केचित् । धीतम् इति—आदेच इत्याच्चे कृते 'बुमास्था—' इतीत्त्वम् ।
एवमन्यत्र ।

३०८० । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २।४।३६ ॥

दी—। लग्नविति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात्प्रति
तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । 'भरो
भरि—' (७१) = जग्धः ॥ 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३०५३)
प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । 'निष्ठायामण्यदर्थे' (३०१४)
इति दीर्घः । 'क्षियो दीर्घात्' (३०१५) इति नत्वम् । प्रक्षीणः सः ।

ल्यप् in the rule is elliptical for the locative ल्यपि. Thus
the rule means अद् is replaced by जग्धि i. e जग्ध (for इकार is
for facility in pronunciation) in ल्यप् and in तादि कित् (affix).
Thus 'उग्रपूतीनि जग्धू' (मालतीमाधव), जग्ध etc = अद् + क्त = जग्धः
+ क्त = जग्ध + ध by 'भषस्तथ—' (2280) = जगोध = by 'भरो भरि—' (71).
'आदिकर्मणि—' (3033)—Explained. प्रकृतः etc—easy.

मित—। अदो जग्धिरिति । लुप्तसप्तमीकमिति । तेन ल्यपि इत्यर्थः । तदाह—
ल्यपीति । धत्वमिति । 'भषस्तथोः—' (२२४०) इत्यनेन । आदिकर्मणीति
व्याख्यातम् । शेषं स्पष्टम् । प्रकृत इति कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदि-
कर्मदोतनार्थः ।

३०८१ । वाऽक्रोशदैग्ययोः ॥ ६।४।६१ ॥

दी—। क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशेदैग्ये च ।
क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ।

The इ of क्षि is optionally दीर्घ in निष्ठा when malice or grudge
(आक्रोश) and weakness is implied. 'क्षीणायुः—' may you be
short lived. This implies a grudge. क्षीणोऽयम्—implies दैन्य.

मित—। वेति । 'निष्ठायामण्यदर्थे' (६।४।६०) इत्यनुवर्तते । तेनाव अण्यदर्थे

इति प्रतिपत्तव्यम् । स च कर्तरीत्येव । ख्यदर्घ्यो भावकर्मणीति तत्रैवोक्तत्वात् ।
क्षीणायुः क्षितायुरित्याक्रोशे । अन्यद् दैन्ये ।

३०८२ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशलं ॥ ८।३।८८ ॥

दी—। आभ्यां स्नातेः सस्यषः स्यात् कौशले गम्ये । निष्णातः
शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीणाः । 'सुपि—' (२८१६)
इति कः ।

ष is substitute for स of स्ना coming after नि and नदी when
dexterity or skill is meant. Thus 'निष्णातः—' (नि + स्नातः) etc,
expert or proficient in the shastras. In नदीणाः (a diver in
rivers) we have क (नदी + स्ना + क) by 'सुपि—' ।

मित—। निनदीभ्यामिति । नि इत्युपपदान्नदुपपदाच्चेत्यर्थः । कौशलं
निपुणता । निष्णात इति । दक्ष इत्यर्थः । नदीणो नदीनिमज्जनकुशलः ।

३०८३ । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ८।३।८९ ॥

दी—। प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमि-
त्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ।

ष irregularly replaces स of स्ना coming after प्रति if the
derivative means an aphorism.

मित—। सूत्रमिति । अत्र षत्वं निपात्यते सूत्रच्चेद् गम्यत इत्यर्थः ।

३०८४ । कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ८।३।९१ ॥

दी—। कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठालिः पुत्रः । 'गोत्रे'
किम् ? कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ।

कपिष्ठल is the name (of a sage) whereof कापिष्ठालि is offspring.
Here कपि + स्थल = कपिष्ठल with (षत्वम्) ।

मित—। कपिष्ठल इति । गोवार्थे षत्व' नान्यत्वेत्यर्थः ।

३०८५ । विकुशमिपरिभ्रः स्थलम् ८।३।८६॥

दी—। एभ्रः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् ।
कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

मित—। विक्रिति सुगमा ।

३०८६ । गत्यर्थाकर्मकश्लिष- शोड्- स्थास- वस- जन- रुह-
जीर्यतिभ्रश्च ॥ ३।४।७२ ॥

दी—। एभ्रः कर्तरि क्तः स्यादुभावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः ।
गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधि-
श्रयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपो-
षितः । राममनुजातः । गरुडमारुढः । विश्वमनुजीर्णः ।
पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

The affix क्त is appointed in कर्तरि, also in भावे and कर्मणिवाच्य after these i.e. गत्यर्थ roots अकर्मक roots and श्लिष्, शीष्, स्था, आस्, वस्, जन्, रुह् and जृ. Thus गत्यर्थः = गङ्गां गतः—प्राप्तः । अकर्मक—ग्लानः स (he is fatigued) = ग्लै + क्त = ग्ला + क्त ('आदेचः—') = ग्लान by 'संयोगादः—' (3617). श्लिष्—'लक्ष्मीम्—' etc.—Hari has embraced Lakshmi (श्लिष् is सकर्मक) । शी—'शेषम्—' etc. शेषम् is obj. by 'अधिशोडस्थासाम—', similarly वैकुण्ठमधिष्ठितः and शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः—He observed the day of हरि. In हरिदिनम्, द्वितीया is accounted for by उपान्वध्याङ् वसः । विश्वमनुजीर्णः—He destroyed or pervaded the earth. The instances beginning from शोड् to जीर्यति show that these roots शोड्, etc though अकर्मक are not included in the term अकर्मक in the rule. In that case these would have

been superfluous. So he says शेषमधिशयितः etc and not शेषे शयितः, वैकुण्ठे स्थितः etc. These instances also, however, are correct due to the mention of the term अकर्मक in the rule.

मित—। गत्यर्थेति । 'लः कर्मणि च भावे च—' (३:४:६२) इत्यतः कर्मणि इति भावे इति चानुवर्तते । 'आदिकर्मणि—' (३:४:७१) इत्यतः कर्तरि इति च । तदाह—एभ्य इति । एभ्य इति गत्यर्थेभ्यः, अकर्मकेभ्यः, शिष्य, शीङ्, स्था, आम्, वस्, जन्, रुह्, जृ इत्येतेभ्यश्च धातुभ्य इत्यर्थः । गत इति—'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनासिकलोपः । गतः प्राप्त इति गत्यर्थे उदाहरणे । ग्लान इति—'ग्लैर्हर्षच्चे' । 'आदिचः—' इत्यात्वे कृते 'संयोगादेरातो—' (३:०:१७) इति निष्ठानत्वम् । लक्ष्मी-माश्लिष्ट इति सकर्मकस्य शिष्य उदाहरणम् । ग्लान इति त्वकर्मकस्य । ननु शीङादयो जीर्यन्त्या अकर्मका एव । ततश्च 'अकर्मक' इत्यनेनैव सिद्धे एषां विशिष्य ग्रहणं व्यर्थम् इति चेन्नैवम् । अध्यन्वाद्युपसर्गवशात् प्राप्तिर्यथा स्यात् । अन्यथा शेषे शयितः । वैकुण्ठे स्थित इत्याद्येव स्यात् । न तु शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठित इत्याद्यपि । अतः शेषमधिशयित इत्यादि सकर्मकमिवोदाहृतम् । अकर्मक इत्यनुसारात्तु यथाप्राप्तम्—शेषे शयितः, स्थितः इत्याद्यपि साध्विति वीध्यम् । उपोषित इति—वसतेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । 'वसतिचुधोरिट्' इतीट् । शासिवसिषसीनां चेति षत्वम् । हरिदिने उपवासमकरोदित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्—' इति कर्मसंज्ञा । अनुजात इति—जनसनेत्यात्वम् । आरुढ इति । द्रवधत्वष्टुल ढलोपदेशाः । अनुजीर्ण इति—जृष वयोहनौ । ऋत इडातोः इतीत्वं रपरत्वं हलिचेति दीर्घः । अनुजीर्ण इति च व्याप्तवानिति ततवानिति वाच्यं इत्याह । पञ्च कर्मणि भावे चेत्यर्थः ।

३०८७ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः

॥ ३:३:७६ ॥

दो—। एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद् यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

“मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्युर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”

पक्षे आसिरकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः ।
आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं
यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् ।
कथं ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति ? भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् ।
वर्तमाने इत्यधिकृत्य—

क्त in the अधिकरणवाच्य is employed after roots signifying
stability or unchangeability (ध्रौव्य), movement and eating
(प्रत्यवसान). The चकार in the rule indicates that we can employ
क्त here in कर्तृ कर्म and भाववाच्य as well. मुकुन्दस्य etc.

“This is the seat (आसितम्) of Mukunda, this is the way
(यातम्) of Ramapati and this is the dining place or room (भुक्तम्)
of Ananta” said this the wives of cowherds desirous of sight.
Here आसितम्, यातम् and भुक्तम् are instances of अधिकरणवाच्ये क्त.
Thus आस्यते अस्मिन्, यायते अस्मिन् and भुज्यते अस्मिन्; पक्षे i.e. from
the चकार in the rule we have instances in भावे and कर्तरि in the
case of आस् as it is अकर्मक. Thus आसितः etc. गत्यर्थेभ्यः—because
they are सकर्मक । Well how to defend ‘भुक्ताः ब्राह्मणाः’ an instance
of कर्तरि क्त whereas भुज् has got instance in कर्मवाच्य क्त only being
सकर्मक ? The answer is—भुक्तमस्ति etc = मत्वर्थीयोऽच् i. e. अच् by ‘अर्थ
आदिभ्योऽच्’ । This is from भाष्य, cp—Mallinatha ‘भुक्ता ब्राह्मणाः पीता
गावः’ under ‘वनाय पीतप्रतिवद्धवत्साम—’ (रघु 2.1). Now the term
‘वर्तमान’ being carried down to what follows we look ahead—

मित—। क्तोऽधिकरणे चेति । एभ्य इति ध्रौव्यार्थेभ्यो, गत्यर्थेभ्यो, भोजनार्थेभ्यश्च धातुभ्य इत्यर्थः । सूत्रस्थचकारफलमाह—चाद् यथाप्राप्तमिति । यथा पूर्वं कर्तरि कर्मणि भावे चेति भावः । ध्रौव्यं स्थैर्यं स्थिरता । अधिकरणोदाहरणानि श्लोकेन संगृह्णाति—सुकृन्दस्येति । आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितम् । आसनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्निति यातम् । मार्गं इत्यर्थः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् । भोजनस्थानमित्यर्थः । स्पष्टम् । पक्ष इति । चाद् यथाप्राप्तपक्षे इत्यर्थः । आसीरिति स्पष्टम् । गत्यर्थेभ्य इति । तेषां सकर्मकत्वादिति भावः । भुजेः कर्मण्येति । अस्य कर्तरि क्तः नास्तेष्व । सकर्मकत्वादनभिधानाच्च । न चात्र सकर्मकाणाम् अविवक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वं वाच्यम्, तदा दत्तवान् पक्तवान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्तः इत्यापत्तेः इति मनोरमायां स्पष्टम् । कथमिति—भुक्ताः ब्राह्मणा इत्यादि । अत्र 'कर्तरि क्त' इति मत्वा भ्रमः । समाधत्ते—भुक्तमस्ति एषामिति । अर्थः—आद्यचि निष्पन्न इति यावत् । 'भुक्ता ब्राह्मणाः । इति । तथाच 'वनाययीतप्रतिवद्धवत्साम्—' (रघु—२।१) इत्यस्य सञ्जीवनीयां 'पीतमस्ति अस्मि' इति 'अशे आदिभ्योऽच्' = पीतवानित्यर्थः । पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इति महाभाष्ये दर्शनात् इति मल्लिनाथः । वर्तमाने इति । परतोऽनुवृत्त्यर्थमुक्तिः, एतच्च 'वर्तमाने लट्' (३।२।१२३) इत्यतो मण्डूकप्रत्या अवानुवर्तते । तथा भाष्ये उक्तत्वादित्याहुः ।

३०८८ । जीतः क्तः ॥ ३।२।१८७ ॥

दो—। 'जिच्चिदा' द्विषः । 'जि इभ्यो' इङ् ।

Roots that drop जि take क्त in the present tense. द्विषः (dejected) नल्व by 'रदाभ्याम्—' and want of इट् by 'आदितश्च' । इङ्—elision of न (of इभ्य) by 'अनिदिताम्—' (4।5) as before, जङ्ल्व and want of इट् by 'ओदितः—' ।

मित—। जीतइति । येषां धातूनां 'जि' इत्यंशो लुप्यते तेष्वः क्तप्रत्ययः स्यादवर्तमानार्थे इत्यर्थः । द्विष इति । 'रदाभ्याम्—' इति नल्वम् । आदितश्चेति जेट् ।

इङ् इति 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपः । 'शीदितः—' इति नेट् ।
जशत्वम् ।

३०८८ । मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१२८ ॥

दी—। मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः ।
इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । वृद्धः । विदितः । पूजितः ।
अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । “शीलितो रक्षितः क्षान्तः
आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि” इत्यादि ।

The affix क्त in the present tense is employed after roots signifying मति or desire, बुद्धि or knowledge and पूजा or worship (respect). Here मति signifies intention from the fact of separate mention of बुद्धि । राज्ञां मतः i.e intended by the kings. षष्ठी in राज्ञाम् is by “क्तस्य च वर्तमाने” । चकार in the rule is intended to include what is not expressed here. Thus the भाषाकार and वृत्तिकार say—(to supplement the expression)—

“शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

कृष्टश्च कृषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

कृष्टतुष्टौ तथाऽक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टभविष्यतीतग्राहुरमृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥”

Of these the term कृष्ट is formed in the sense of future and अमृत as before i.e in the sense of वर्तमान.

मित—। मतिवुद्धौति । इच्छार्थेभ्यो ज्ञानार्थकेभ्योः पूजार्थेभ्यश्च धातुभ्य क्तः
स्याद् वर्तमाने । ‘तयोरिव कृत्यक्त—’ इति भावकर्मणोरैवायं प्रत्ययः । मतिरिहेच्छेति ।
स्पष्टम् । मतः । इष्टः इति । इच्छार्थकमनेरिष्यश्च क्तः । इष्ट इत्यत्र ‘तीषसह-
कृषरिष—’ इति वेट् कत्वेन ‘यस्य विभाषा’ इति नेट् । अनुक्तसमुच्चयार्थ इति अतएव

समुच्चिनोति—शैलितो रक्षितः क्षान्त इति । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति राजामित्यत्र षष्ठी ।

३०८० । नपुंसके भावे क्तः ॥ ३।३।११४ ॥

दी—। क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् ।
जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

क्त is employed after any root in all the tenses in general to express a gerund or verbal noun (भाव) of neuter gender. Thus जल्पितम् (saying or taking) etc.

मित—। नपुंसके इति । नपुंसक इति विशेषणं तदाह—क्लीबत्वविशिष्टा इति । भाव इति भाववाचकं विशेषणम् । अत्र वर्तमानार्थे इति नानुवध्यते । तदाह—काल-सामान्ये इति । सर्वकाले इत्यर्थः । 'अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे क्तः नतु सकर्मकात्' इति 'शेरध्ययने वृत्तम्' इत्यत्र भाषाकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः । वस्तुतस्तु एवं स्थितेऽपि बहुलं प्रयुज्यते कवयः । तथाच भाषा—'गतं तिरस्त्रीनमनूरासारथे' (शिशु—१।२) इति । नच गत्यर्थकस्याकर्मकत्वम् । तथात्वे 'गर्तार्थाकर्मक—' इति भेदेनोपादातं न सङ्गच्छते । अन्येतु 'गतं मुक्तम्' इत्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वमित्याहुरिति, तन्नयुक्तम् इति मनोरमायां स्पष्टम् ।

३०८१ । सुयजोङ् निप् ॥ ३।३।१०३ ॥

दी—। सुनोतेर्यजेश्च ङ निप् स्याद्भूते । सुत्वा सुत्वानी ।
यज्वा यज्वानी ।

After सु and यज् the affix ङ निप् (वन्) is employed to express past tense. Thus सुत्वं (सुत्वा) etc.—One who performed some sacrifice.

मित—। सुयजोरिति । ङपावितौ । इकार उच्चारणार्थः । वर्तमाने इति

निवृत्तम् । तदाह—भूते इति । सुत्वेति । सुत्वं इति शब्दः । प्रत्ययस्य पित्वाद्
'ह्रस्वस्यपिति—' इति तुक् । सोमेन सुतवानिति सुत्वा ; इष्टवान् इति यञ्वा ।

३०८२ । जीर्यतेरत्न ॥ ३।२।१०४ ॥

दी—। भूते इत्येव । जरन्—जरन्ता—जरन्तः । वाऽस-
रूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः जीर्णवान् ।

The affix अत्न is appointed or attached after जृ in the past tense. अत्नत् retains अत् only. In जरन् there is तुम् (नकार) due to उगित्त्व by 'उगिदचाम्—' । वाऽसरूपन्यायेन etc—see the rule.

मित—। जीर्यतेरिति । भूतार्थवृत्तेर्जीर्यते एवात्न प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययस्य ऋकारनकारावितौ । 'अत्' इति शिष्यति । जरन्निति । ऋकारस्य गुणे रपरोऽकारः । 'उगिदचाम्—' इति तुम् । संयोगान्तलोपस्थाद्वित्वान्न दीर्घः । वाऽसरूपेति । आगत्याख्यातम् । जीर्ण इति । ऋत्, इत्, रपरत्वं, 'हलिच्' इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् ।

३०८३ । क्न्दसि लिट् ॥ ३।२।१०५ ॥

३०८४ । लिटः कानच्वा ॥ ३।२।१०६ ॥

३०८५ । कसुश्च ॥ ३।२।१०७ ॥

दी—। इह भूतसामान्ये क्न्दसि लिट् । तस्य विधीय-
मानौ कसुकानचावपि क्न्दसाविति त्रिसुनिमित्तम् । कवयसु
(? भाषायां) बहुलं प्रयुञ्जते । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' ।
'अ योसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' इत्यादि ।

लिट् in secular language (भाषा) is generally used to express a time beyond perception of the speaker (cp—'परोक्षे लिट्').

But in the Vedas it is used to express past tense in general this is the expl. of the rule 'क्न्दसि लिट्'. Also कसु and कानच् which

replace लिट्, i.e. are used to express the sense of it, are restricted to Vedas only—so say all the three authorities of अष्टाध्यायी. But poets violate this restriction in भाषा, cp. तं तस्थिवांसम् (स्था + कसु रया) —रघु (5th). 'श्रेयांसि अधिजग्मुषः' (अधि + गम् + कसु—Ibid).

मित—। 'कृन्दसि—' इति । तस्य विवरणम् 'इह...लिट्' इति । भाषायां तु 'परोक्षे लिट्' । इति परोक्षे एव भूते, न तु भूतसामान्ये । 'लिट्:—' 'कसुश्च' इत्यनयोः विवरणम्—'तस्य विधीयमानो—इत्यारम्भ—यावच्छेषम् । कृन्दसि भूतसामान्याः । यत्कसु, भाषायां परोक्षार्थकसुच लिट्: स्थाने कानच् कसुश्च वा विधीयते इत्यर्थः । लिट्: कानजित्यत्र लिट्मात्रस्य गृहणात् । पक्षे लिङपि । कसुकानचोर्वैभाषिकत्वात् । कृन्दसाविति । कृन्दोमात्रगोचरावित्यर्थः । कृन्दसि (वेदे) एव प्रयुज्यते न भाषायामिति यावत् । इति त्रिसुनिमित्तमिति । तेन लोके प्रयोगः कथमपि न क्षम इति भावः । तथापि कवयो भाषायां प्रयुज्यते इत्याह—कवयस्त्विति । निरङ्कुशत्वादिति भावः । 'तं तस्थिवांसम्—' (रघु—५म) = तिष्ठते: कसु: । लिङादिश्लेन द्वित्वादि । 'वञ्चेकाच्—' इति इट् । उपधा दीर्घः । उगित्वाद्गुम् । अधिजग्मुष इति = अधि + गम् + कसु । गमहन—इत्युपधालोपः । वसोः संप्रसारणम् । पूर्वरूपम्, षत्वम् ।

३०८६ । वस्वेकाजादघसाम् ॥ ७।२।६७ ॥

दी—। कृतद्विवचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् । नान्येषाम् । एकाच्—आरिवान्* । आत्—ददिवान् । जक्षिवान् । 'एषाम्' किम् ? वभूवान् ।

The augment इट् is employed before वसु (कसु) coming after duplicated roots being एकाच् or monosyllable, आत् (आकारान्त) and घस् (the substitute of अद्) and not any other. Thus आरिवान्—ऋ + कसु (in replace of लिट्) duplication as in लिट् after गुण by 'चञ्चत्प्रताम्'. Here it is important to note that

the duplication (कृतद्विवचन) is regarded as एकाच् or monosyllabic. Then add इट्; similarly in ददिवान् after duplication. जच्चिवान्—अद् + कसु (in place of लिट्) = चक्ष् + वस् by लिटान्यतरस्याम् duplication, कुह्योश्च; and इट् etc.

मित—। वस्विति । वसुइति अविभक्तिको निर्देशः षष्ठ्यर्थे । तदाह—वसोरिट् इति । सूत्रे एकाच् इत्यस्य विवक्षितार्थमाह—कृतद्विवचनानामेकाचामिति । नित्यत्वात् कृतेऽपि द्वित्वे एकाच् एव येऽवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेङ्गुशि कृति' इति निषेधं वाधित्वा क्कादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्ये टो नियमोऽयमित्याह—नान्येषामिति । आरिवानिति । ऋग्तौ—'ऋक्कृत्याम्' इति गुणे कृते, रपरत्वे, द्वित्वादि पूर्ववत्-कृतेषु एकाच्त्वादिट् । ददिवान् इति—दाञ् दाने । कृते द्वित्वे नायमेकाच् इन्निमित्तश्चातो लोपो नास्ति तस्मिन् भवतीत्यनेकाजर्थमादृगृहणम् । जच्चिवान् इति—'लिटान्यतरस्याम्' इत्यर्धे स्नादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसि गृहणम् । अत्र व्याचक्षुः—'द्वित्वात् पूर्वं परत्वात् 'घसिभसोर्हलि'— इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिंश्च कृतेऽनचकत्वाद् द्वित्वमेव न स्यात् । न चास्यद्वित्वे कर्तव्ये 'द्विवचनेऽचि' इत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तस्याचोऽभावात् । ततश्चनार्यः कृतद्विवचने एकाज्भवतीति घसिगृहणम् । तत्सामर्थ्यात् परत्वादुपधालोपमिडा-गमोबाधते । कृते त्विडागमे 'गमह्न—' इत्युपधालोपः तस्य चाज्निमित्तत्वेन स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । यद्वा द्विवचनेऽचि इति निषेधपक्षे तु उपधालोपात् प्रागेव द्वित्वम् पश्चादुपधालोपः 'शसिवसिघसोनां च' इति षत्वं, चत्वं, 'अभ्यासी चर्च' इत्यभ्यासघकारस्य जशत्वम्" इति तत्त्वबोधिनी ।

३०८७ । भाषायां सदवस्युवः ॥ ३।२।१०८ ॥

दी—। सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्गा स्यात् । तस्य च नित्यं कसुः । 'निषेदुषीमासनवन्धधीरः' । 'अध्युषुष-स्तामभवज्जनस्य' । श्युश्चिवान् ।

लिट् in भाषा or secular language is optionally employed after

सद्, वस् and शु and this general लिट् is persistently (नित्यं) replaced by कसु 'निषेदुषीम्' in रघु, = नि—सद् + कसु—द्वित्व, सम्प्र of वस्, षत्व । 'अधूषुषः—' = अधि + वस् + कसु—सम्प्र due यजादित्व of वस्, हलादिः शेषः सवर्णदीर्घ, सम्प्र of वसु and पूर्वपत्व । यशुवान् = शु + कसु—द्वित्व etc.

नित—। भाषायामिति । भूतसामान्ये इति । तेन पक्षे लुङ् इति बोध्यम् । 'निषेदुषीम्' इति । 'स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनवन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां ह्ययिव तां भूपतिरन्वच्छत्' । निपूर्वात् सदेः कसुः । द्वित्वे 'एकहल मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'उगितः' इति छौपि 'वसोः—' इति संप्रसारणे बलादित्वाभावान्नेट् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । निषेदिवान् इति पु'सि । अधूषुषः इति । वस निवासे अधिपूर्वः । उस् इत्यस्य द्वित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घाः । अधूषिवान् इति सौ । यशुवान् इति । शृणोतेः कसुः । द्वित्वादि ।

३०८८ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ २।२।१०८ ॥

दी—। एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूत-
मात्रे लिङ् । तस्यनित्यं कसुः । इट् । उपेयिवान् ।
'उपेयुषः स्वामति मूर्तिमग्राम्' । समीयिवान् । नञपूर्वादि-
श्रातेः कसुरिङ्भावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः ।
अनुपूर्वाद्धेः कर्तरि कानच् । वेदसप्तानुवचनं कृतवाननूचानः ।

These words i.e उपेयिवान्, अनाश्वान् and अनूचान् are irregularly formed. लिट् in the sense of past in general is optional after इष् preceded by उप used in भाषा or secular language also. This लिट् is always replaced by कसु (वस्) । इट्, i.e this इट् is prefixed to वस् by निपातन, for इट् by 'आईधातुकमेङ् बलादेः' is barred by 'नेङ् वशि—' but rose up again under क्रादिनियम and

again for the second time was prohibited by the restriction under 'वस्वेकाजाद—'. This twice forbidden is provided for here by निपातन (cp—भाष्य) 'उपेयुषः—' etc (Rag). उपेयुषो with ङीप् by उगितश्च । उपेयिवान् does not imply that इन् has to be always preceded by उप. Thus we have सुखरीयिवान् etc in Kirat. १. अनाश्वस्— is derived as नञ् + अश् + कस् without इट् by निपातन । अनाश्वः (षष्ठी १ व) । अनूचान is derived as अनु + वच् + कस्—want of इट् as before.

मित—उपेयिवानिति । उपपूर्वादिति । स्पष्टम् । इडिति । निपातनादयम् । तथाहि—'आर्धधातुकस्येड्—' इति वलादिलक्षण इट् 'नेङ्गशि—' इति प्रतिषिद्धः । स च क्रादिनियमात् पुनरुक्तितः । पुनश्च 'वस्वेकादादघसाम्' इति सूत्रेण एकाचश्च आदितश्च घसेच परस्य वसोरिट् नान्येषाभिति नियमाद् द्वित्वानन्तरमनेकाचत्वात् पुनः प्रतिषिद्धः । सोऽयमिट् अनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते इति भाष्ये स्पष्टम् इत्याहुः । इटि कृते क्रमेण अभ्यासस्य दीर्घस्तु (उप + ईयिवान्) निपात्यते । उपेयुषीति । 'उगितश्च' इति ङीप् । तस्मिन् वसोः सम्प्रसारणम् । प्रतिप्रसूतो वलादिलक्षण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशोन्मुखत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । उपेत्यविवक्षितमिति । अत एव निरुपसृष्टादुपसर्गान्तरपूर्वाच्च इणोऽपि प्रत्यय इत्याह—ईयिवान् । समीयिवानिति । अत्र व्याख्यानमेकशरणम् । अनाश्वान् इत्येतद् व्याचष्टे—नञ् पूर्वादिति । अश् भोजने क्रादि लिट् कस् । द्वित्वम् इत्यादि । घृतजयधृतेरिति । किरातार्जुनीयद्वादशसंगेस्थश्लोकांशोऽयम् । वसोः सम्प्रसारणम् । अनूचान इत्येतल्लक्षयति । अनुपूर्वादिति । इति प्राग्वत् ।

३०८८ । विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ७।२।६८ ॥

दी—। एभ्यो वसोरिट् । जग्मिवान्—जगन्वान् । जघ्मिवान्—जघन्वान् । विविदिवान्—विविद्वान् । विविशिवान्—

विविधान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु
विविधान् । 'नेङ् शि कृति' (२८८१) इतीटिन्पेधः । 'दृशेच्च'
(वार्तिक)—दृशिवान्—दृष्टवान् ।

इट् is optionally prefixed to वस् (कृस्) coming after these
roots गम्, हन्, विद् (तुदादि) and विश् । Thus जग्मिवान् (इट्) जगन्वान्
(अनिट्) etc. विन्दतेः of विद् belonging to तुदादि class. 'दृशेच्च'
Varttika. In जग्मिवान् etc द्वित्व, चुल्व etc as before.

मित—। विभाषेति । गमहनेति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति ।
जग्मिवान् इतीङ् पक्षे । अनिट्पक्षे जगन्वान् । इट् पक्षे 'गमहन्—' इत्युपधालोपः ।
द्वित्वचुल्वदि । एवमन्यत्र । विन्दतेरिति तुदादौ पठितस्य विदेरित्यर्थः । दृशेच्चिति
वार्तिकम् ।

३१०० । लट् शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥
३।२।१२४ ॥

दी—। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्येऽतीत्यर्थः । शबादि ।
पचन्तं चैत्रं पश्य ।

The लकार or affix लट् is replaced by शतृ and शानच् when
there is सामानाधिकरण्य or collocative connection by way of any
case-ending other than the first (प्रथमा) i.e when the sense
of लट् or a verbal action (व्यापार) is sought to be expressed
by द्वितीया तृतीया etc. शबादि i.e शतृ and शानच् being शित् and thus
सार्वधातुक, शच् comes in by 'कर्तरि शप्' ; शतृ retains अत् only and
शानच् retains आन् only ; पचन्तम्—तुम् by 'उगिदचाम्—' etc see ante.

मित—। लट् इति । शतृशानचौ—अप्रथमासमानाधिकरण्ये इति 'च्छेदः'
तदर्थमाह—अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीति । यद्यप्यादेशरहितस्य लटः

प्रयोगाभावात् सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शतशानचस्तद्वदृष्ट्वा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्पते । शतः सकरस्य ऋकारस्य चेतुः । 'अत्' इति शिष्यते । शानचस्तु आन इति । तदेवमनयोः शिल्वेन सार्वधातुकत्वात् शप् । तदाह—
 श्वादीति । आदिपदेन गुणादयो याच्याः । पचन्तमिति । 'उगिदचाम्—' इति नुम एव पचतेत्यादि । अत्र व्यापारे सामानाधिकरण्यमिति बोध्यम् । पाकानुक्तल-
 व्यापाराश्रयमित्यर्थः ।

३१०१ । आनि सुक् ॥ ७।२।८२ ॥

दी—। अङ्गस्यातो मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैव पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः । 'माड्याक्रोशे इति वाच्यम्' (वार्तिक)—'मा जीवन् यः परावज्जादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माडि लुङ्' (२२१८) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्या-
 ल्लट् ।

The augment सुम् (स्) is attached after an अकारान्त अङ्ग (verbal stem) when आन् (or शानच्) follows. पचमानम् etc. Although लट् follows from the previous rule 'वर्तमाने लट्' (३।२।१२३) yet the acceptance of लट् is to provide for something more. Hence elsewhere also we have शट् and शानच् replacing लट् even when there is collocative connection with प्रथमान् also. Thus 'सन्—' (or विद्यमानः ब्राह्मणः) a brahmin existing. अस् + शट्, 'असोरहोपः' etc. 'माडि—' vartika—This must be stated that लट् is replaced by शट् and शानच् when माड् is used and an utterance of malice (or scathing remark) is implied. Thus 'मा जीवन् etc. (in situ ११)—Let him not live who leads a life of this regard.

Although लुङ् is legitimate by 'माङि लुङ्' when (in such cases) माङ् exists yet लट् is employed on the authority of this statement (Varttika). The reading 'माङि लुङ्' (2219) इति प्राप्ते एतद्वचन-सामर्थ्याल्लुङ् in तत्त्वबोधिनी is superfluous for in that case there would have been explicit mention of the same (लुङ्) in the varttika.

मित—। आने सुगिति । 'अङ्गस्य' (६।१।१) इत्यधिकृतं वर्तते । 'अतो येय' (७।१।८०) इत्यतः अत इति चानुवर्तते । तदाह—अङ्गस्यातो सुमागम इति । 'अदन्तस्याङ्गस्य' इति वालसनोरमाकारगृहीतः पाठः न सम्यगिति तत्त्वबोधिन्यां विस्तरण प्रतिपादितम् । 'मिदचोऽभ्यात् परः' इति सुमो मिच्चादङ्गस्यान्त्यादचः समावेशः । पचमानमिति—पाकानुकुलव्यापाराश्रयमिति प्राग्वदर्थः । लडित्यनुवर्तमाने इति । 'वर्तमाने लट्' (७।१।१२३) इति स्याद्व्यवहितं पूर्वसूत्रम् । सन् ब्राह्मण इति । असु इत्यस्मात् शट् । नुम् । 'असो—' इत्यल्लोपः । 'एव' शानचि—विद्यमानो ब्राह्मणः । 'माङि आक्रोशे—' इति वार्तिकम् । माङि प्रयुज्यमाने आक्रोशे च गम्ये लटः शट्शानचावित्यपि वक्तव्यमित्यर्थः । मा जीवन्निति । तस्य जीवनं विङ्म्वनमित्यर्थः । यद्वा सोऽयं जीवन्मृत इत्यर्थः । माघकाव्यस्योऽयं श्लोकांशः (२५) । एतद्वचनसामर्थ्यादिति—वार्तिकसामर्थ्यात् । माङि सत्यपि लट् । तस्य च शट्शानचावित्यर्थः । तत्र 'एतद्वचनसामर्थ्याल्लुङ्' इति क्वचित् तत्त्वबोधिनीस्थः पाठस्तु प्रामादिकः । न चाव लिपिकरप्रमादात् 'लुङ्' इत्यस्य तथा परिणतिरिति वाच्यम् । तस्यापि प्रामादिकत्वात् । अन्यथा 'माङ्आक्रोशे लुङ्' इत्येवाचक्ष्यत् । किञ्च तथात्वे 'माङि लुङ्' इत्यादि मूलकदुस्तिरेव परास्ताः ।

३१०२ । सम्बोधने च ॥ ३१।१२५ ॥

दी—। हे पचन् । हे पचमान ।

मित—। सम्बोधने चेति । लटः शट्शानचाविति शेषः ।

३१०३ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३।२।१२६ ॥

दी—। क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थं वर्तमानाद्वातोर्लटः
शयानाच्चो स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति ।
हरिं पश्यन् मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥ 'कृत्यचः' (२८५३)
प्रपीयमाणः सोमः ।

शय् and शानच् replace the affix लट् coming after a root signifying indication and cause of an action. Thus 'शयानाः' etc.—Yavanas take food while lying down i.e the action of lying down indicates the time of taking food. 'अर्जयन्—' i.e he stays in order to acquire some thing. 'हरिं पश्यन्—' gets salvation after seeing Hari i.e perception of Hari is the cause of salvation. हेतु denotes here result (as in अर्जयन्) and cause (as in हरिं पश्यन्—) । 'प्रपीयमाणः—' here कृत्य by 'कृत्यचः' ।

मित—। लक्षणहेत्वोरिति । लक्ष्यते ज्ञाप्यते परिचोयत इति यावदनेनेति लक्षणं ज्ञापकं परिचायकं वा । तदाह—क्रियायाः परिचायक इति । शयाना इति । शीङः शानच् । अत्र शयनं भोजनज्ञापकम् । लक्षणे इदमुदाहरणम् । हेतुः फलं कारणं च । तत्र फलार्थकहेतावाह—अर्जयन्निति । अर्जं नाय वसतीत्यर्थः । कारणे आह—हरिं पश्यन्निति । हरिदर्शनं मुक्तिकारणमित्यर्थः । प्रपीयमाणः कृत्यकण्वविधायकं सूत्रमाह—कृत्यच इति ।

३१०४ । ईदासः ॥ ३।२।८३ ॥

दी—। आसः परस्यानस्य ईत् स्यात् । 'आदेः परस्य' (४४) ।
आसीनः ।

आन coming after आस is replaced by ईत्. This ईत् replaces आ only of आन by 'आदेः' (ante) = आसीनः seated.

मित—। ईदिति । आनइति पञ्चमी । तदाह—आसः परस्वेति । आदेः परस्वेति—आनसा 'आ' इत्यंशस्य ईदादेशः । नान्तास्य न वा सवस्य ।

३१०५ । विदेः शतुर्वसुः ॥ ७।१।३६ ॥

दी—। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् । विदन् । विदुषी ।

शत coming after विद् to know is optionally replaced by व . Thus विद्वान् (वसु), विदन् (शत) । विदुषी is the feminine form of विद्वान् । डीप्, सम्प्र. of वसु, and पत्व.

मित—। विदेरिति । 'निरनुवन्धकग्रहणे न सानुवन्धकम्' इति परिभाषयाऽव विदेर्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्याह—वेत्तेरिति । ज्ञानार्थकस्वेति शेषः । वसुरादेशो वेति । 'तुह्योस्तावड्—' (७।१।३५) इत्यतोऽन्यतरस्थामित्यस्यानुवृत्तेः । विद्वान् इति वसौ । अन्यत् शतरि । विदुषीति । उगित्वात् डीप् । ततः वसोः सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम् । पत्वम् । यद्यपि स्यान्निनः शतुरुगित्वादवस् इत्यनेनैव सिध्यति तथापि वसुरित्युक्तिः 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यत्र वसोरिति सामान्यग्रहणार्थम् ।

३१०६ । तौ सत् ॥ ३।२।१२७ ॥

दी—। तौ शतज्ञानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

३१०७ । लृटः सदवा ॥ ३।३।१४ ॥

दी—। व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यदुभक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ।

लृट् is optionally replaced by शत and ज्ञानच . This option

is restrictive. Thus लृट् is persistently or नित्य replaced by सत् in connection with अप्रथमासामानाधिकरण्य (as करिष्यन्तम् पश्य), in con. with a प्रत्यय (as करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः—अण् प्रत्यय), in con. with उत्तरपद (as करिष्यन्ती भक्तिः—करिष्यद्भक्तिः—कर्मधा), in con. with सम्बोधन (हे करिष्यन्) and when लक्षण + हेतु are implied by the action; अजरिष्यन् वसति (हेतु). Also प्रथमासामानाधिकरण्ये—करिष्यन् (to perform in future).

मित—। लट् इति। लृट्ः शृङ्गानचौ वेल्यर्थः। व्यवस्थितविभाषेति। व्यवस्थामाह—तेनेति। अप्रथमासामानाधिकरण्ये सति लट्ः सत् नित्यम्। यथा—करिष्यतं करिष्यमाणं वा (चैव) पश्य। प्रत्यये (अपत्यादौ) उत्तरपदे च परतः लट्ः सन्नित्यम्। यथा—करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः (अण् प्रत्ययः)। करिष्यन्ती भक्तिः करिष्यद्भक्तिः (कर्मधा—उत्तरपद), सम्बोधने—हे करिष्यन् (चैव)। लक्षणे हेतौ चार्थे च। तत्र लक्षणे—करिष्यमाणा भुञ्जते यवनाः। हेतौ—अजरिष्यन् वसति। कदाचित् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि दृश्यते इत्याह—करिष्यन्निति।

३१०८। पूङ् यजोः शानन् ॥ ३/२।१२८ ॥

दी—। वर्तमाने। पवमानः। यजमानः।

लृट् has ceased to follow. Thus शानन् is an independent affix like लृत्, टन् etc. The rule means शानन् (आन) is affixed to पूङ् and यज् in the present tense = पवमानः (purifying) etc.

मित—। पूङ् यजोरिति। पञ्चमार्थे षष्ठी। पूजो यजश्च शानन् प्रत्ययः स्याद्वर्तमाने। वर्तमाने इति वर्तमाने लट् इत्यतोऽनुवर्तते। लृट् इति लुङिति वा, न अनुवर्तते। एवञ्च 'शानन्' इति स्वतन्त्रः प्रत्ययो न तु श्वादिब्रह्मादेशः। शानन्; शकार सार्वधातुकार्थः। नकारः स्वरार्थः। पवमान इति—सार्वधातुकार्थः—इति गुणोत्तरमन्वादेशः। कर्तरि वार्धे प्रत्ययः। न तु भावकर्मणोः। शाननो लट्देशलाभावेऽपि सोमं

पवमान इत्यादौ षष्ठी न शङ्कनीया । 'न लोक' इति सूत्रे 'दृन्' इति प्रत्याहार एव इत्युक्तत्वात् शाननोऽपि तवान्तर्भावात् ।

३१०८ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ ३।२।१२८ ॥

दी—। एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः ।
कवचं विभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ।

The affix चानश् is appointed or attached after roots in the active voice to bring out the sense of 'habit or nature, exposition of age and power'. चानश् retains आन । And as it is not a substitute of लट्, so it may be appointed after परस्मै roots also. Thus शत्रुं निघ्नानः (able to kill an enemy). भोगं भुञ्जानः i.e. enjoying pleasures habitually. कवचं विभ्राणः holding an armour i.e. indicates youth.

मित—। ताच्छील्येति । तत्सुभावतायां वयोवचने (यौवनाविष्करणे) शक्तौ गमनायां धातोश्चानश् । चशाविती । कवचमिति—कवचधारणयोगवयसोपलक्षितः । शत्रुं निघ्नान इति । चानशो लादेशत्वाभावेन परस्मैपदिभ्योऽपि धातुभ्यः प्रयोगौचित्याद् हन्तेश्चानश् ।

३११० । इङ्धार्योः शतकृच्छ्रिणि ॥ ३।२।१३० ॥

दी—। आभ्यां शत स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् ।
धारयन् । 'अकृच्छ्रिणि' किम् ? कृच्छ्रेण अधीते । धारयति ।

शत in the active voice is employed after इङ् and धारि when ease or want of difficulty is implied. The root इङ् being आत्मने, and the fruit of धारि accruing to the agents and thus it taking आत्मने, there was no chance of शत । Hence the separate provision of अधीयन् i.e. reads easily etc. कृच्छ्रेण i.e. with difficulty.

मित—। इङ्धार्योरिति । शत + अकृच्छ्रिणि इति कृदन्तः । कृच्छ्रं दुःखमस्य

नास्तौल्यकच्छौ सुखी । तादृशे कर्तरि गमिऽनयोः शत । इडं आत्मनेपदित्वाद्
धारयतेश्च फलस्य कट्ठगामित्वात् शतरि अप्राप्तेऽयमारम्भः । अधीयन्निति । सुखेनाधीते
धारयति वेत्यर्थः ।

३१११ । द्विषोऽमित्ते ॥ ३।२।१३१ ॥

दी— । द्विषच्छत्रुः ।

शत after द्विष् comes in to signify by the agent a foe.

मित्ते— । द्विष इति । अमित्ते कर्तरि द्विषः शत ।

३११२ । सुजो यज्ञसंयोगे ॥ ३।२।१३२ ॥

दी— । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिणः ।

शत after the root सु is employed when connection with a
sacrifice is meant. सर्वे सुन्वन्तः = सु + शत बहुवचन । सत्रिणः = sacrificers.

मित्ते— । सुनोतेः शत प्रत्ययः स्वाद् यज्ञेन संयुज्यमाने वृत्तिश्चेत् । सर्वे इति ।
सु + शत । सत्रिणो यजकाः ।

३११३ । अर्हः प्रशंसायाम् ॥ ३।२।१३३ ॥

दी— । अर्हन् ।

शत after अर्ह (अर्हः has प्रमौ) is appointed when praise is
implied. अर्हन् deserves praise.

मित्ते— । अर्ह इति । प्रशंसायां गमायामर्हतेः शत । नेह—अर्हति चौरौ
बधम् ।

३११४ । आक्तेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ ३।२।१३४ ॥

दी— । क्षिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्म-
तत्साधुकारिषु कट्ठे ष बोध्याः ।

The following affixes including क्तिप् i.e. extending as far as 'भाजभासविदुरतोर्जिपूजुयावस्तुवः क्तिप्' (3.2.177) are to be considered as attached to roots (only) when the agents therein are marked as with तच्छीलः (That is his habit), तद्धर्म (That is his duty) and तत्साधुकारी (That is his doing well or his dexterity).

मित—। आक्तिः इति । कि इति किन्किपोः सामान्येन ग्राहकपि अत्र क्तिमेव गृह्णाति । अत्र अभिविधावाङ् । तदाह—क्तिपसमिव्यापेति । 'भाजभास-
धुर्विदुरतोर्जिपूजुयावस्तुवःक्तिप्' इति सूत्रपर्यन्तमित्यर्थः । क्त्यमाण इति । इणुजादयः ।
तच्छीलता तत्स्वभावः । तद्धर्मः सोऽयं स्वधर्म इति प्रवर्तमानः । तत्साधुकारी-
तस्य धात्वर्थस्य साधुकारीति तादृशः ।

३११५ । हन् ॥ ३।२।१३५ ॥

दी—। कर्ता कटम् ।

The affix हन् is used after any root in the three senses as expressed above, This very instance कर्ता कटम् (The maker of a mat) may imply all the three senses viz he habitually, as a duty or excellently make a mat. षष्ठी is barred here by 'न लोकाव्यय—' as 'हन्' in the rule has been explained to be a प्रत्याहार forming with the ह् of शट् in 'लटः शट्—' (3.2.24) and ending with न् of हन् (this rule).

मित—। हन्निति । तच्छीलान्दिष्वर्थेषु धातोसृन् स्यादित्यर्थः । उत्सर्गोऽयम् ।
इणुजादयस्तु तदपवादा इति बोद्धव्यम् । कर्ता इति—इदमेवोक्तार्थत्रयग्राहकम् ।
शीलं धर्मं साधुकारित्वं वा पुरस्कृत्य कर्तुः प्रवृत्तेः । कटमित्यत्र न षष्ठी । 'न
लोकाव्यय—' इति निषेधात् । तत्र हन्निति हि 'लटः शट्—' (३।२।२४)
इत्यतः 'ह' इत्याद्याय हन् इत्येतस्य सूत्रस्य नकारेण प्रत्याहारत्वेन व्याख्यातम् ।

३११६ । अलङ्कृज्—निराकृज्—प्रजनोत्पचोत्—
पतोन्मद—रुच्यपत्तप—वृत्तु वृधु सह—चर इणुच् ॥ ३।२।१३६ ॥
दी—। अलङ्करिणुरित्यादि (निराकरिणुः । प्रजनिणुः ।
उत्पचिणुः । उत्पतिणुः । उन्मदिणुः । रोचिणुः...) ।

मित—। अलङ्कृजिति । अलङ्कृज्, निराकृज्, प्रजन, उत्पच, उत्पत्त, उत्तमद, रुचि, अपत्तप (लज्जायाम्), वृत्तु (वृत्), वृधु (वृध्), सह, चर इति द्वादशभ्य इणुच् प्रागुक्तार्थेषु इत्यर्थः । उदाहरणानि स्पष्टानि ।

३११७ । णिष्कृन्दसि ॥ ३।२।१३७ ॥

दी—। वीरूधः पारयिणवः ।

इणुच् comes after a causal root in the vedās as 'वीरूधः—' etc.
प + णिच् + इणुच्—The creepers naturally fill up (?).

मित—। णेरिति । कृन्दसि (वैदिकप्रयोगे) ख्यन्तादिष्णुजित्यर्थः । वीरूधः इति । पू-पालनपूरणयोः । बहुवचनम् । स्वभावात् पूरणस्वभावा इत्यर्थः (?) कृन्दसोऽयं प्रयोगः ।

३१२८ । भुवस्व ॥ ३।२।१३८ ॥

दी—। कृन्दसीत्येव । भविणुः । कथं कर्हि 'जगत् प्रभोरच्छविणु वैष्णवम्' इति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसम्यच्चयार्थः । भ्राजिणुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिणुः । नैतदभाष्ये दृष्टम् ।

इणुच् is appointed after स् in the former senses in the vedās. Poets are unrestricted i.e. do not pay heed and hear to such restrictions. The provision of च in the rule is to include what

is unsaid. Thus वृत्ति i.e. Kashika has भ्राजिष्णु etc. But this is not seen in the भाष्य ।

मित—। भुवश्चेति । प्रागुक्तेषु तच्छीलादिष्वर्थेषु भुव इण्यच प्रत्ययः स्याच्छन्दसि ।
निराहुः शाः—नियमानधीना इत्यर्थः । माघस्यायं ओकांशः । नैतदिति । 'चकारोऽनुक्त—'
इत्येदं व्याख्यानं भ्राजिष्णु—इत्याद्यादाहरणं चेत्यर्थः ।

३११८ । ग्लाजिस्थश्च गस्त्रुः* ॥ ३।२।१३८ ॥

दी—। छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ
ईत्वं न । ग्लास्त्रुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्त्रुः ।
चाङ्गवः । 'युक्कः किति' (२३८१) इत्यत्र गकारप्रश्ने षान्नेट् ।
भूष्णुः । "दंशेच्छन्दस्युपसंख्यानम्" (वार्तिक) । 'दङ्क्षणवः
पशवः' ।

The term 'छन्दसि' has ceased to follow. Thus the affix गस्त्रु is employed after roots in the senses of तच्छील etc in भाषा. The affix is गित् and not कित्. Hence आ of स्था is not replaced by ई by 'घुमास्था—' (2462). कित्त्वान्नगुणः i.e. by 'किङ्कति (2217). भूष्णुः from चकार in the rule. दंशेच्छन्दसि—' etc (varttika)—easy.

मित—। ग्लाजीति । चकाराद् भुवोऽनुवृत्तिः । तेन ग्ला, जि, स्था, भू इत्येतेभ्यो गस्त्रु स्यात्तच्छीलदिषु इत्यर्थः । गित्त्वस्य फलमाह—तेनेति । 'घुमास्था—' (२४६२) इत्यनेन विधीयमान इत्यर्थः । न गुणः । 'किङ्कति च' (२२१३) इति निषेधात् । नकारप्रश्नेषादिति । तस्यापि संग्रहादित्यर्थः । एतच्च तत् सूत्रव्याख्यानं स्पष्टम् । 'दंशेच्छन्दसि—' इति वार्तिकम्—दङ्क्षण इति । दंशदशने = 'ब्रह्म—' इति षले 'षटोः—' इति कले षले च रूपम् ।

* "गस्त्रु" इति किदयं प्रत्ययः इति बालमनोरमा । तच्च 'सूत्रे चत्वेन ककार-निर्देशः' इति स्वीकृतिविरोधादुपेत्यम् ।

३१२४ । त्रसिगृधिष्टिषिचिपेः क्तुः ॥ ३।२।१४० ॥

दी—। तस्तुः । गृध्रुः । धृष्णुः । चिप्रुः ।

३१२१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ ३।२।१४१ ॥

दी—। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा—शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्च' (८७७) इति ऋस्वविकल्पः । नचैवं शमी शमिनाविति नुम्प्रसङ्गः । भल-ग्रहणमपक्वष्य भलन्तानामिव तद्विधानात् । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (२७६०) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । अमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेरलङ्कारादि-सूत्रेणैषां जुक्तः । वाऽसरूपविधिना घिनुष्यपि । उन्मादी । 'ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम् ।

The affix घिनुण् (इन्) is employed in the senses of तच्छील etc after the eight roots शम्, तम्, दम्, अम्, भुम्, क्षम्, क्लम् and मद्. Kashika wrongly takes उकार in घिनुण् as for the sake of pronunciation, while भाष्य rightly asserts that the उकार is one of the indicators (अनुबन्ध) here. Thus (for this assertion of भाष्य) when तर follows शमिनी the feminine form of शमी, we have two forms शमिनितरा—शमिनीतरा due to ऋस्वविकल्प by the rule 'उगितश्च' (987), whereas काशिका has got one form शमिनीतरा only (as in this case 'उगितश्च' does not apply). Bhashya takes शमी as with उगित yet you cannot expect नुम् here by 'उगित्त्वाम्—' (361). For the नुम् there has been enjoined to भलन्त bases after carrying up (अपक्वष्य) भल् form the following (subsequent) rule

(‘नपुंसकस्य भलचः’ ३१४—७.१.७२). Though the चिनुण् is णित् yet we have no उपधादीर्घ in शमी (naturally peaceful) etc, due to ‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (२७६३). इणच् has been enjoined after उट् + मद in the rule ‘अलङ्कज—’. But it (उत्तमद्) may, by the परिभाषा rule ‘वासरूप—’ take चिनुण् as well, for the dictum ‘ताच्छीलिकेषु—’ the provision of वासरूप does not take effect in connection with affixes enjoined in the senses of तच्छील etc, is but a general saying and therefore does not hold good persistently.

मित—। शमित्यष्टाभ्य इति । अत ‘इति’ शमादर्थः । तेन शम्, तम्, दम्, शम्, क्तम्, मम्, मद इत्येभ्यः अष्टाभ्यो चिनुण् (इन्) प्रत्ययः स्यात्ताच्छीलादिषु इत्यर्थः । इति काशिकेति—अरुचिकरमेतत् । तद्वीजन्त भाषेण विरोधः । तेनेति अनुबन्धत्वेनेत्यर्थः । शमिनितरा—शमिनीतरिति—शमीत्यस्य स्त्रियां शमिनीति । ततः पुनस्तत्प्रत्ययो ‘उगितश्च’ (६८७) इति ऋक्सविकल्पाद रूपव्ययम् । काशिकामते तु प्रत्ययस्य उगित्वाभावात् ‘शमिनीतरा’ इति दीर्घ एव । न तु ऋसोऽपि । ननु चैवं प्रत्ययस्य भाषापक्षे उगित्वाद ‘उगित्चाम्—’ (३६१) इति शमी शमिनी इति ननु स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—भल्यहणमपक्षेति । ‘नपुंसकस्य—’ (७१४—७.१.७२) इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थः । चिनुण् प्रत्ययस्य णित्वात् ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्युपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (२७६३) इति वृद्धिनिषेध इति । उत्पूर्वान्मदेरिति । ‘अलङ्कज—’ इति सूत्रे उन्मादेरिण्युक्तः । वासरूपविधिनेति—ननु ‘ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति’ इति निषेधात् कथमत्र चिनुण् । तत्राह—एतत् प्रायिकमिति । एवञ्च उन्मादौत्यपि साधिति बोध्यम् ।

३१२२ । सम्पृचानुरुधाडयमाडयस—परिसृ—संसज—परिदेवि—सञ्जर—परिन्निप—परिरट—परिवद—परिदह—परिमुह—दुष—द्विष—द्वुह—दुह—युजाक्रीड—विविच—त्यज—रज—भजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ ३१२।१४२ ॥

दी—। धिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी ।
 आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी ।
 परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । दोषी । द्वेषी ।
 द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी ।
 भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ।

धिनुण् is employed in the senses of तच्चील etc after सम्पृच्, अनु
 रुध्, आङ् यम्, आङ् यस्, परिसृ, संसृज्, परिदेव्, सम् ज्वर, परिक्षिप्, परिरट्,
 परिवद्, परिदह्, परिसृह्, दुष्, द्विष्, द्वुद्, दुह्, युज्, आ-क्रीड्, विविच्, त्यज्, रज
 भज्, अति चर्, अपचर्, आ-मुष् and अभि आ हन्. Thus सम्पर्की (having
 connection) etc, here and elsewhere कृत् by 'चजो, कृ—' and
 here and elsewhere गुण of the short penultimate (लघूपधगुण) by 'पुगल्—'. In परिदेवी the root in देव् देवने भ्रादि । अभ्याघाती—अभि
 आ हन् + धिनुण् by 'हनस्;—', कृत्—by 'हो हन्ते;' and here and
 elsewhere उपधावृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282). N. B.—रञ्ज elides
 its न, for we have "रज" in the sutra.

मित—। सम्पृचानुरुधेति । सप्तविंशतिः धातवः । धिनुण् स्यादिति ।
 तच्चीलादिष्विति शेषः । सम्पर्कीति । लघूपधगुणः । चजोरिति कृत्कच । एव-
 मन्यत् । अदुपधस्थले तु (संज्वर, परिवट् इत्यादौ) 'अत उपधायाः' (२२८२)
 इत्युपधावृद्धिः । परिदेवौषि—देव् देवने इति भौवादिको धातुः । न तु दिव
 इत्यस्य दैवादिकस्य ग्रहणम् । 'लक्षणप्रतिपदक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति
 लाक्षणिकस्य ग्रहणायोगात् । अभ्याघातीति—अभ्याङ् पूर्वाङ्गनेर्धिनुण् ।
 'होहन्तेः—' इति हस्य कृत्वेन घः । 'हनस्लोऽचिष्णलोः' इति नस्य तः । 'अत उपधायाः'
 (२२८२) इत्युपधावृद्धिः ।

सूत्रमेतत् द्विधा व्याख्यानसहम्—विधिपरत्वेन नियमपरत्वेन वा । विधिपरत्वेन
 यथा—ताच्चील्यादिभ्यः धातोः सोपपदे णिनिर्निहितः, किन्तु एषः धिनुण् स्यात् ।

अर्थतश्चात्र उपपदे सति असति वा । [धिनुण्प्रत्ययफलन्तु “चनोः कुः घिण्यति” इति कुत्वार्थमिति बोध्यम्] । नियमपरत्वं यथा—पृचरुधादिभ्यश्चेत् तदा यथाक्रमं समनूपसर्गादेव धिनुण्, अन्यस्मिन् उपसर्गे सति णिनिरिव स्यात् । [अनुपसर्गास्तिष्ण विन्देति सूत्रे उदेजेरेव यथा शः नान्योपसर्गयुक्तस्य] । तत्र रजविषदुषदुहदुहश्च यथोच्चारितात् धिनुण् अन्यत्र तु परित्यजादेः णिनिरिति । ननु “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्” इतिप्रतापता किं न त्यजादेः सर्वावस्थायां धिनुण् ? एतत्पक्षे उत्तरं यथा—णिनौ प्रकृते सति विशिष्य धिनुण्विहिते एतेषां संज्ञाकल्पत्वं ततः “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावः” । यद्वा—“लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्” इति परिभाषया प्रतिपदोक्तानां संप्रचादीनामेव यथा स्यात् ।

मन्ये विधिपरत्वमेव ज्यायः । अन्यथा सर्वारम्भपरित्यागौ, दारपरित्यागौ इत्यादौ धिनुण् न स्यात् । णिनौ तु कुत्वं दुरुपपादम् । धिनुण्विषये णिनिः इति णिनेः स्थानिवद्भावेन धित्वकल्पना तु गौरवदुष्टा अनाकारा च स्यात् ।

सुखसङ्गी इत्यादिस्तु धिनुण्विधेरभावात् णिनौ कथं कुत्वम् ? घञन्तात् मत्वथीय इनिरिति हि समाधानम् । यद्वा णिनौ आग्रहश्चेत् एवम्विधानां कुत्वार्थं न्यङ्नादित्वं बाहुलकं वा कल्पनीयम् ।

३१२३ । वौ कषलसकत्यस्त्रम्भः ॥ ३।२।१४३ ॥

दौ—। विक्राषी । विलासी । विकत्यी । विस्त्रम्भी ।

धिनुण् comes in after कष लस् कत्य and स्त्रम्भ preceded by the उपसर्ग वि to express तच्छील etc.

मित—। वौ इति । व्युपसृष्टेभ्यः तच्छीलादिषु धिनुण् स्यादित्यर्थः । कष हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्य ज्ञाघायाम् । स्त्रम्भु विश्वसे ।

३१२४ । अपे च लषः ॥ ३।२।१४४ ॥

दौ—। चाद्वी । अपलाषी । विलाषी ।

धिनुण् after लष in these senses when अप or वि precedes.

मित—। अपेक्षेति । अपपूर्वादिपूर्वाच्चलपेः घिनुष् प्रागुक्तार्थेषु । लषकान्तो
(कान्तिरिच्छा) ।

३१२५ । प्रे लप—सृ—द्भु—मथ—वद—वसः ॥३१२।१४५॥
दी—। प्रलापी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

मित—। प्रे इति । प्रोपसष्टेभ्य एभ्यो घिनुष् । प्रलापीति । प्रलापोऽनर्थकं
वा इत्यमरः । प्रमाथीति । मथ विलोडने मृदिः ।

३१२६ । निन्द—हिंस—क्षिण्—खाद—विनाश—परिच्छिप
—परिरट्—परिवादि—व्याभाषासूजोवुज् ॥ ३१२।१४६ ॥

दी—। पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुज् स्यात् । निन्दकः ।
हिंसक इत्यादि । खुला सिद्धे वज् वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु
वाऽसरूपन्यायेन तृजादयो नेति ।

वुज् or अकज् (by 'युवरनाकौ') is employed after these roots
(निन्द, हिंस, क्षिण्, खाद, वि+नाश्, परिच्छिप् परिरट् परिवादि (खल)
वि-आ भाष् and असूजः=क्षेशकः, खादकः, विनाशकः, परिच्छिपकः
परिरटकः, परिवादकः, व्याभाषकः and असूयकः । Although खुल would
suffice here yet the application of वुज् is an indication
that in the sense of तच्छील etc, तृच्, खुल etc do not apply
having recourse to वासरूपन्याय. But as a matter of fact
खुल also holds good in these cases as the dictum वाच्छीलिकेषु
वासरूपविधिर्नास्ति is a general statement (प्रायोवादः) which the
author himself has said (before in R-3121).

मित—। निन्द हिंसेति । वुज् इति । 'युवरनाकौ' इत्यनुसारादकज् प्रत्ययः ।
ततश्च निन्दकेत्यादि । सूत्रेऽस्मिन् विनाशेति विपूर्वस्य नशेऽर्थान्तस्य भाविना षिलोपेन

(‘शेरनिटि’ इति विहितेन) निर्देशः। केचित्तु ‘विनाशि’ इति ख्यन्तमेव पठन्ति। ‘परिवादि’ इति तु ख्यन्तमेव सूत्रे पठ्यते। निन्दादीनाम् समाहारवद्वात् सौवर्गं पुंस्त्वम्। तदाह—पञ्चमार्थे प्रथमेति। तेन ‘असूजो वुज्’ इति विशिष्य असूयतेरेक वुज् विधीयताम् निन्दादिभ्यो खल्वैव सिद्धेः। न चस्वरेविशेषः। निन्स्वर जित्स्वरयोरुभयोरपि उदात्तत्वेन समानत्वात्। असूयतेः खलुलि प्रत्ययात् पूर्वं ककार उदात्तः। वुजि तु धातोर्कार उदात्तः स्यादित्यस्ति विशेषः। तस्मादसूयतेरेव वुजविधिरस्तित्यवाह—खलुला सिद्धे व्रजवचनं ज्ञापकमिति। नेदं खलुलिष्यमात्रं ज्ञापकं किन्तु सामान्यापेक्षम्। तदाह—तजादय इति। आदिपदात् खलुलादीनां संग्रहः। एतत्तु ज्ञापकं प्रायिकमिति प्रगेवोक्तम्।

३१२७। देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ ३।२।१४७ ॥

दी—। आदेवकः। आक्रोशकः। ‘उपसर्गे’ किम्? देवयिता। क्रोष्टा।

देवि (दिव्+णिच्) and क्रुश् take वुज् in these senses when preceded by any उपसर्ग. Otherwise हन्.

मित—। देवि क्रुशोरिति। सोपसृष्टाभ्यामाभ्यां वुज् ताच्छीलादिषु। अन्यथा तनादयः। अत्र देवीति दौव्यते हंतुमख्यन्तस्य चौरादिकस्य च ग्रहणम्।

३१२८। चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ ३।२।१४८ ॥

दी—। चलनार्थात् शब्दार्थात् च युच् सप्तात्। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात् किम्? पठिता विद्याम्।

The affix युच् (अन्) is employed after अकर्मक roots expressing movement and sound (in the senses of ताच्छील etc). चोपनः, कम्पनः are synonyms of चलनः. Similarly चरणः (चरन्+युच्).

मित— चलनेति । युच् इति । तस्य 'युवो—' रित्यनादेशः । चलन इति । चल कम्पने । चुप मन्दायां गतौ । कपि चलने । शब्द शब्दने चुरादिः । भालर्थोपसंगहादकर्मकः । रु शब्दे । पठितेति । सकर्मकत्वात्तृन् ।

३१२८ । अनुदात्ततश्च हलादेः ॥ ३१२।१४८ ॥

दी—। अकर्मकाद् युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्ततः किम् ? भविता । 'हलादेः' किम् ? एधिता । 'अकर्मकात्' किम् ? वसिता वस्त्रम् ।

युच् is employed after अकर्मक roots dropping the अनुदात्त pitch (or sound) and beginning with a हल । वर्तनः—(staying) etc.

मित—। अनुदात्ततश्चेति । अत्र हलादेरित्यादि ग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् । ततश्चानुदात्ततः सन्नतस्य च गुपिह लन्तलाभावाद् 'जुगुप्सन' इति न स्यात् । अत्र अकर्मकादिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तदाह—अकर्मकादिति । अन्यत् स्पष्टम् ।

३१३० । जु-चङ्क्रम्यदन्द्रम्य-सृ-गृधि-ज्वल-शुच-लष-पत-पदः ॥ ३१२।१५० ॥

दी—। 'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे 'पदि'-ग्रहण 'लषपत पद—' इत्युक्ता बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परम्परं वाऽसरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तृन् ।

युच् after जु (which is found in the rule only means movement and force), चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल, शुच, लषपत् and पद is employed to bring out ताच्छील etc. चङ्क्रमणः—excessive movement—युच् after the यङन्त form of क्रम (क्रम+यङ्), य elides by 'यस्य हलः' and च by 'यस्य लोपः' । Similarly दन्द्रमणः

also सरणः ज्वलनः शोचनः लषणः पतनः and पदनः are to be instanced. पद being अनुदात्तत्वं and हलादि would have युच् by the previous rule 'अनुदात्तत्वं—' (3129), yet the mention of the same here is to the effect that युच् (उत्सर्ग) after पद may not be barred by उकङ् (the अपवादप्रत्यय under 'लषपतपदः—' 3134). Hence the twice mention of पद indicates that the affixes under तच्छीलाधिकार are not barred by one another according to the परिभाषा rule 'वासङ्गप—' (2830). Thus हन् the affix in general (उत्सर्गप्रत्यय) is not to be employed after अलङ्काराङ्, for इष्णुच् has only once been mentioned after it 'अलङ्काराङ्—' (3116) and nowhere else. The behaviour of the author (पाणिनि) is thus our inferential guide in such cases of doubt.

नित—। जुचङ्क्रमेति दश धातवः । तव चङ्क्रमदन्त्यौ यङ्न्तौ । एभ्यो युज्जातौ । सौव इति सूत्रे एव दृष्टौ नान्यत्रेत्यर्थः । जवन इति । 'जु' वेगेन गमनमित्यर्थः । सार्वधातुकेति गुणः । एवं सरणः इत्यादि । चङ्क्रमणः इति—युचिपरे 'यस्यहलः' इति यकारलोपः । 'अतो लोपः' इत्यङ्गोपश्च । एवं दन्तमणः । अतोक्तः पदधातुरनुदात्तहलादिश्च । ततश्च 'अनुदात्तत्वं—' (3129) इत्यनेनैव तत उत्तरं युज्यात् । एवञ्चातोक्तो लोपो व्यर्थः इति चेन्नैवम् इत्याह—पूर्वेण सिद्धे इति । युजित्युत्सर्गः । उकङित्यपवादः । ततश्च (२८३०) उकङ् युच् बाधेत । तदस्य बाधोऽनेन माभूदित्येवमर्थं पूनः निर्देशः । असति त्वङिन् निर्देशे पयतेर्युच् न स्यादिति ज्ञापयन्नाह—तेनालङ्काराङ्-सूत्रेति । यतः हन् उत्सर्गः, इष्णुच् अपवादः ('अलङ्काराङ्—' (३११६) इति अत्र तदुक्तस्वाभावादिति भावः) । अत्रापि हन्नुत्सर्गं इष्णुच् इत्यपवादः । ततश्च न केवलं सामान्येन ताच्छीलिकेषु वासङ्गपविधिर्नास्ति किन्तु परस्परमपीत्याह—तेन ताच्छीलिकेषु इति । 'निन्दित—'

(३१२६) इत्यत्र 'तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति सामान्येन ज्ञापितम् ।
इह तु परस्परप्रतिषेधो विज्ञाप्यतइति न. पीनरुक्ताम् ।

३१३१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१५१ ॥

दी—। क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

युच् comes after roots denoting anger and decoration.

मित—। क्रुधेति । तच्छीलादिषुयुजिति शेषः । रोषणभूषणाविति । क्रमेण
क्रुधमण्डार्थकत्वाद् युच् । मण्डनम् अलङ्करणमित्यर्थः ।

३१३२ । न यः ॥ ३।२।३५२ ॥

दी—। यकारान्ताद् युज् न स्यात् । क्रूयिता । क्ष्मायिता ।

युच् doesnot come after roots ending in यकार.

मित—। न य इति । अत्र य इति तदन्ते लाक्षणिकसदाह—यकारान्तादिति ।
क्रूयितेत्यादि । क्रूयी शब्दे उन्दने च । क्ष्मायी विधुनने । अनयोरनुदात्तोच्चादाप
यत्त्वेन न युच् ।

३१३३ सूददीपदीक्षश्च ॥ ३।२।३५३ ॥

दी—। युज् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ।

‘नमि कम्पि—’ इति रेण युजो बाधे सिद्धे दीपेयं हणं ज्ञापयति
‘ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्तीति’ प्रायिकमिति । तेन
कम्पा कमना युवतिः । कम्पा कम्पना शाखा ॥ यदि सूदेर्युज्
न कथं ‘मधुसूदनः’ ? नन्द्यादिः ।

युच् doesnot come after सूद, दीप् and दीक्ष. And as युच् is an
अपवाद प्रत्यय or a special affix, so युच् is to bar त्व् the affix in general
(उत्सर्गप्रत्यय) when ताच्छीलिक comes in. Although the युच् after दीप्
could have been barred by the affix र under the later rule ‘नमि

कम्पि—' (3147) yet the expressed mention of दीप here indicates that the dictum 'ताच्छीलिकेषु—' is but a general case and does not hold good everywhere. Thus in places of र, we can have युच् also e.g. कम्पा or कमना युवति:—(a young woman is habitually or naturally desirous) etc. As to the term मधुसूदन, though युच् is for-bidden after सूद, it may be derived with the affix लु (अन्) added to it which had been advised under 'नन्दिग्रहि—' (2896),

मित—। सूददीपेति । युजित्यपवादः तन्निवृत्तसर्गः । तेन युजभावे तन् प्राप्नोतीत्याह—सूदिता दीपितेति । रणेति—रप्रत्ययेनेत्यर्थः । युचो बाधे सिद्धे इति । नमिकमीत्यत्रापि दीर्घेण ह्रणात् । प्रायिकमिति । सर्वत्र न प्रसज्यत इत्यर्थः । एवञ्च 'नमिकम्पिस्त्राजसकमहिंसदीपो रः' इत्यत्रोक्तेन रप्रत्ययेन युचो बाधाभावादव दीपो ग्रहणं सार्थकमेव । ततश्च रप्रत्ययविषयेऽपि युजित्याह—कम्पा कमना युवतिरिति । स्वभावात् कामशीलित्वर्थः । कम्पा कम्पनेति—वेपनस्वभावा । एवं गमिः 'लक्षपतपद—' (३१३५) इत्युक्तद्विषये तन्नपि । गन्ता । गामुकः । 'वौ कषलस—' (३१२३) इति घिणुन् विषये युजपि । अविकल्पी अविकल्पनो वा शूरः इति । यदि सूदेर्नयुज् इति—कथं मधुसूदनः सिध्यति इत्यत्राह—नन्द्यादिरिति । युचकार्यं लुनापि सिध्यतीत्याह—एवञ्च 'नन्दिग्रहि पचादिभ्यो लुनिगणचः' (२८९६) इति लुगरिति भावः ।

३१३४ । लष-पत-पद-स्था-भू-वृष-हन-कम-गम-शृभ्यउकञ्
॥ ३।२।१५४ ॥

दी—। लाषुकः । पातुक इत्यादि ।

लाषुकः, पातुकः (one wishing and falling by nature) etc. Similarly पादुकः, स्थायुकः (युक् by 'आतो युक् चिण् क्तोः'), भाषुकः, वषुकः, घातुकः ('हनसः—' and हो हन्तेः—'), कामुकः, गामुकः and शारुकः

मित—। लषपतेति । एभ्यो दशभ्यो घातुभ्य उकञ् तच्छीलादिषु । अन्यत् स्पष्टम् ।

३१३५ । जल्प-भिच्छ-कुट्ट-लुण्ट-वृडःषाकन् ॥ ३१२।१५५ ॥

दी—। जल्पाकः । भिच्चाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । (स्त्रियाम् ?) वराकी ।

जल्पाकः (garrulous by nature). Similarly भिच्चाकः—beggar by nature etc. in order. वराकौ—with डीष् in fem. by 'विदगौरादिभ्यश्च' (498) as षाकन् leaves ष as इत्.

मित—। जल्पभिच्चेति । पञ्चभ्यः षाकन् (आक) प्रत्ययस्तच्छीलादिषु । जल्पाक इति । वाचाल इत्यर्थः । 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचाल' इत्यमरः । वराकौति । षाकनः षित्वात् 'विदगौरादिभ्यश्च' (४१३८) इति स्त्रियाम् डीष् ।

३१३६ । प्रजोरिनिः ॥ ३११।१५६ ॥

दी—। प्रजवी—प्रजविनौ—प्रजविनः ।

The affix इनि वाङ् is employed after जु preceded by प्र in the sense of तच्छील etc. प्रजवी—forcible by nature.

मित—। प्रजोरिति । जुइति सौत्रो घातुरित्युक्तम् । प्रपूर्वादस्मादिनिस्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः ।

३१३७ । जि-ट्-क्षि-विश्रिङ्गवमाव्यथाभ्यम-परिभू-प्रसूभ्यश्च ॥ ३१२।१५७ ॥

दी—। जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभगमी । परिभवी । प्रसवी ।

इन comes after जि, ट्, क्षि etc. अत्ययी—अति + इ इनि by गुण by 'सर्वधातुक'—(2168). Similarly elsewhere.

मित—। जिदचीति । जि जये, जि अभिभवे, इङ् आदरे, चि चये, चि निवासगत्योः, (वि पूर्वः) शिञ् सेबायाम्, इ गतौ, वसु उन्निरणे, (नञ् पूर्वः) व्यथ भयसञ्चलनयोः । निपातनात् नञो धातुना समासे 'नलोपो नञ' इति नकार-लीपः । (अभिपूर्वः) अम गत्यादिषु, (परिपूर्वः) भू सत्तायाम् । प्रपूर्वः घृ प्रेरणे इत्येतेभ्यो दशभ्यस्तच्छीलादिष्विनिप्रत्ययः । सूतिस्यतगोस्तु स्थानुवन्धकत्वान्नेह गङ् ।

३१३८ । स्पृहि-गृहि-पति-दयि-निद्रा-तन्द्रा-अहाम्ना आलुच्
॥ ३।२।१५८ ॥

दी—। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वोद्गा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः । अहालुः । 'शीङो वाच्यः' (वार्तिक) । शयालुः ।

आलुच् comes in after these (seven only) in the senses of तच्छील ; of these seven the first three are read in चुरादि class and are अकारान्त । Thus शिच् (स्तार्थे) following we have अयादेश् by 'अयामन्ताल्लाघ्य—' (२३११) and then elision of अत् or अ when आलु follows by 'अतो लोपः' । But this अलोप being स्थानिवत्, there is no गुण of the penultimate in स्पृहयालु (desirous) and गृहयालुः (a receiver by nature), and no वृद्धि in पतयालुः । In निद्रा, तन्द्रा the root is 'द्रा कुत्सार्था गतौ' । in the latter case तत् which precedes द्रा has become तन् by निपातन . अहालु—अत् (अव्यय) धा + आलुच् (devoted) 'शीङो—' Vartika . शयालु by गुण ।

मित—। स्पृहि गृहीति । एयः सप्तभ्य आलुच् तच्छीलत्वम् । तत्साधुकारि-ष्वर्थेषु । स्पृहि इच्छायाम् । गृह गृहणे, पत-गतौ । एते त्रयश्चुरादिको ददन्ताः चेत्याह—आद्या इति । एवञ्च एभ्यो णौ परि 'अयामन्ताल्लाघ्य—' (२३११) इत्या-

देशः । ततोऽदन्तत्वम् । अरलोपस्य स्थानिवक्तात् स्पृहयालुः शृहयालुरित्युभयत्र
लघूपधगुणौ न । पतयालुरित्यत्र च नोपधाबुद्धिः । तन्नामित्याह—तत्पूर्वे इति
स्पष्टम् । द्राइति कुत्सायां गतौ । उपसर्गवशादर्थान्तरम् । अङ्गालुरिति । अदित्वा-
व्ययपूर्वो धाधारणे । 'शीङ्—' (वार्तिकम्) । अत्राप्रापुञ् वाच्य—इत्यर्थः ।
शयालुरितिगुणः ।

३१३८ । दाघेष्ट् सिशदसदो रुः ॥ ३।२।१५८ ॥

दौ—। दारुः । धारुः । सेरुः । शङ्गुः । सङ्गुः ।

The affix रु comes after दा, घेष्ट् (धा by 'आदिचः—'), सि, शद
and सदः ।

मित—। दाघेडिति । ताच्छील्याद्यर्थेषु एभ्यो रुः (प्रत्ययः) । धारुरिति ।
'आदिचः—' (२३७१) इत्यात्वम् ।

३१४० । सृघस्यदः क्मरच् ॥ ३।२।१६० ॥

दौ—। सृमरः । घस्मरः । अझरः ।

N. B.—वसि here is other than the substitute वसृ for अद् . सृमर
etc—No guna due to क्त्वि ।

मित—। सृघसीति । ताच्छील्यादौ घस वमरच्—चावितौ । सृमर इत्यादि ।
प्रत्ययस्य क्त्वान्न गुणः । घसिः प्रकृत्यन्तरम् । अदौ गृहणाजज्ञापकात् ।

३१४१ । भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ ३।२।१६१ ॥

दौ—। भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ।

मित—। भञ्जेति । ताच्छील्यादौ घुरच् । घचावितौ । घित्वात् 'चजोः—'
इति कुत्वेन भङ्गुर इति । मेदुरः = लघूपधगुणः । 'मेघमेदुरमम्बर' वनभुवः श्यामास्त-
मालद्रुमैः' (गीतगोविन्दम्) ।

३१४२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ ३।२।१६२ ॥

दौ—। विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ।

विदि here is to know. Hence विदुरः (wise)—no guna due to कित्त्व of the affix. भिदुरम्—thunderbolt.

मित—। विदिभिदि इति । विदिज्ञानार्थः । तच्छीलादिषु एभ्योः क्करच् । कचाविती । 'भिदुर' पवि'रित्यमरः । छिदुरमिति । कर्मकर्तरि प्रयोग इति काशिका । नैतद् भाष्ये दृष्टम् । 'प्रियतमाय वपुर्गुरुमतसरच्छिदुरयाऽदुरया चितमङ्गना' (माघः) । सर्वत्र कित्वान्न लघूपधगुणः ।

३१४३ । इण् नशिजिसर्तिभ्यः करप् ॥ ३।२।१६३ ॥

दी—। इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सूत्वरः ।

करप् (वर) comes in after इष्, नश्, जि and च् in the senses of तच्छील etc. इत्वर (moving or falling by the nature) तुक् due to पित्त्व of the affix by 'ऋस्वस्यपिति—' and no guna due to कित्त्व. इत्वरी—ङीप् by 'टिड्ढाणञ—' (४७०).

मित—। इश्चनशीति । ताच्छीद्यार्थेषु करप् । कपाविती । गुणनिषेधः तुगागमश्च । इत्वरतीति । 'टिड्ढाणञ—' (४७०) इति ङीप् स्त्रियाम् ।

३१४४ । गत्वरश्च ॥ ३।२।१६५ ॥

दी—। गमेरनुनासिक लोपो निपात्यते । गत्वरः ।

मित—। गत्वरश्चेति । भलादिप्रत्ययपरत्वाभावेन अनुनासिकलोपस्याप्राप्तिं वचनम् ।

३१४५ । जागुरूकः ॥ ३।२।१५६ ॥

दी—। जागर्तुरूकः स्यात् । जागुरूकः ।

जागुः in the rule is the 5th case—ending of जागृ. जागुरूकः— the affix not being कित्, गुण takes effect with र following (रपरत्वम्) ।

मित—। जागुरिति । पञ्चम्यन्तमिदमित्याह—जागर्तेरिति । जागुरूक इति ।

प्रत्ययस्य कित्वाभ्यावादुगुणः । स्वरत्वम् । दीर्घादिरयं प्रत्ययः (जकः) इति द्रष्टव्यम् ।
[कचित् जागरूकः इति सूत्रपाठो दृश्यते] ।

३१४६ । यज-जप-दशां यङः ॥ ३२।१६६ ॥

दी—। एभ्यो यङन्तेभ्यो जकः स्यात् । दशमिति भाविना
नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ।

जक comes in after these three, affixed already with यङ्, in the said senses. दन्श्—will drop its नकार by निपातनं, as is indicated by 'दशम्' in this rule. यायजूकः (यज् + यङ् = यायज्य by हिल and दीर्घ of the अभ्यास by the rule 'दीर्घोऽकितः'. Then यायज्य + जक = यायज् + जक by 'यस्य हलः', 'अतो लोपः—' a frequent sacrificer, cp— 'तं यायजूकाः सहभिचुसुख्याः—' (भट्ट). जञ्जपूकः—Here नक् after the अभ्यास comes in by 'जपजभदहदश—' (2638) = muttering evil repeatedly. Similarly दन्दशूकः (a serpent or demon) with the elision of नकार irregularly.

मित—। यजजपेति । पञ्चमर्थे षष्ठी । अत आह—एभ्य इति । ताच्छ्रीत्याद्यर्थेऽपि योजनीयम् । सूत्रे दशमिति कथमित्याह—भाविनेति । जकप्रयोगापेक्षया इत्यर्थः । एवञ्च निपातनादेवात् नकारलोपः । यायजूका इति । पुनः पुनः यजत इति यङि द्वित्वादृङ् 'दीर्घोऽकितः' (१६३३) इत्यभ्यासदीर्घे यायज्य इति स्थिते जकः । 'यस्य हलः' (२६३१) इति यलोपादृङ्म् 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यलोपे रूपम् । जञ्जपूक इति । गर्हितं भृशं जपति इति यङि, तस्य लोपे 'जपजभदहदश—' (२६३८) इत्यभ्यासस्य नृगागमे च रूपम् । एवं दन्दशूकः ['दन्दशूको विशेषयः' इत्यमरः] ।

३१४७ । नमि-कम्पि-स्मजस-कम-हिंस-दीपो रः ॥ ३२।१६७ ॥

दी—। नमः । कम्पः । स्मरेः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रिया-

सातत्ये वर्तते । अजस्रम्, सन्ततमित्यर्थः । कम्पः ।
हिंस्रः । दीप्रः ।

Easy ; of these seven roots अजस्र is the जस् (or जसु मोचणे)
with नञ् preceding and denotes frequency of action. Thus
अजस्रम् (frequently—adv).

मित—। नमिकम्पा-ति । वयाणामिकानिर्देशः । एभ्यः सप्तभ्योरप्रत्ययः
ताच्छील्यादौ । तत्र 'अजस्र' इत्यस्य धातुपाठेऽदर्शनादाह—जसिर्नञपूर्वः इति ।
क्रियासातत्ये वर्तत इति । शक्तिवशादिति भावः । धातुपाठे तु 'जसु मोचणे' 'जसु
ताडने, जसि रक्षणे (मोचने इति केचित्) इति च पठ्यते । अजस्रं सन्ततमिति ।
एवञ्च क्रयाविशेषणमिदम् । तथाचामरः—'सततेऽनारताश्चान्त-सन्तताविरतानिश्चम् ।
नित्यानवरताजस्रम्—' इति । 'कम्पः कामयिताऽभीकः' इत्यमरः । [हिंसेषु दीप्रास्त्वधरः
कुमारः (भट्टिः—१मः सर्गः)] ।

३१४८ । सनाशंसभिच् उः ॥ ३।२।१६८ ॥

दी—। चिकीर्षुः । आशंसुः । भिच् ।

The affix उ in the senses of तच्छील etc is employed after
सन्नन्त roots, and आ+शन्स् and भिच् । चिकीर्षुः (कृ+सन्+उ)
similarly जिह्वीर्षुः, जित्तीर्षु etc.

मित—। सनाशंशेति । सन् इति प्रत्ययः । तेन तदन्तस्य गृहणम् । षणु दाने षणु
संभक्तौ इत्यनयोस्तु न गृहणम् । गर्गादिषु उप्रत्ययान्तजिगीषुशब्दस्य पाठास्ति ।
तेन सन्नन्तस्य आङ्पूर्वात् शासिः (आङ्ः शासु इच्छायाम् इत्यस्मात्), भिच्तेऽ उप्रत्ययः
स्यासच्छीलादिषु इत्यर्थः । चिकीर्षुरिति—उक्ताज करण इत्यस्मात् सन्नन्तदुः । एवं
जिह्वीर्षुरित्यादि ।

३१४८ । विन्दुरिच्छुः ॥ ३।२।१६८ ॥

दी— वेत्तेनुम् इषेच्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलोः
विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।

These two words are formed by निपातन with the affix उ added in the said senses, and with the augment नुम् after विद् (to know) and छत्वं of the ष of इष् (to intend); विन्दुः—naturally wishing to know. विन्दु (adrop) is different which has usually वर्गीय वकार in the beginning.

मित— विन्दुरिच्छुः रिति । उप्रत्ययान्तावेतौ निपात्यते । तत्र निपातनप्रकार-
माह—वेत्तेरिति । एवञ्च विद् ज्ञान इत्यस्यात्र गृहणम् । एवमिषेरपि इच्छार्थकस्यैतत्
न लिपि गतौ, इष आभीच्छे इत्यनयोः । विन्दुश्चन्द्रसूत्राद् भिन्नः । तस्य पवर्गद्वितीया-
दित्वाद् विदि अवयवेऽस्माद् स्रग्धादित्वात् कुप्रत्ययान्तत्वात् ।

३१५० । क्याच्छन्दसि ॥ ३।२।१७० ॥

दी— 'देवान् जिगाति सुन्नयुः' ।

The affix उ comes in after bases ending in क्यच् in the vedas to bring out the said senses. Thus 'देवान्—' one wishing pleasure (also wealth) approaches gods. सुन्न + क्यच् = सुन्नयुः for ईच्छ by 'क्यचि च' and दीर्घ by 'अकृत—' is forbidden under 'छन्दस्युपवस्ये'. Then सुन्नयुः + उ = सुन्नयुः by अतो लोपः । जिगाति = goes.

मित— क्यादिति । क्यात् + छन्दसि इति द्वेदः । 'क्य' इत्यस्य पञ्चम्यन्तं पदम्
'क्यात्' इति । क्य इति च क्यच् क्यषक्यङाः सामान्यगृहणम् । तेन तत्प्रत्ययान्तात्
उप्रत्ययो भवति छन्दसि तच्छीलादिषु । सुन्नयुरिति—सुन्नं धनं सुखं वा । तदात्मन
इच्छतीति क्यचि 'छन्दस्युपवस्ये'ति निषेधात् 'क्यचि च' इति यकारस्य ईच्छ 'अकृत

सार्व— इति दीर्घश्चन । अतो लोपः । ततः उपत्ययः । जिघाति गच्छतीत्यर्थः ।
'बहुलं कृन्दसी'ति शपः झः । वैदिकप्रक्रिया द्रष्टव्या ।

३१५१ । आट्टगमहनजनः किकिनी लिट् च ॥ ३।२।१७१ ॥

दी— । आदन्ताट्टदन्तादुगमादिभ्यश्च किकिनी स्तद्धदसि,
तौ च लिङ्वात् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् ।
जग्मिर्गुवा । 'जघ्निर्व्वतममित्रियम्' । जज्ञिः । 'भाषायां
धाञ्क्लृष्टगमिजननिमिभ्यः' (वार्तिक) । दधिः । चक्रिः ।
सस्त्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः ॥ 'सासहि-वावहि-चाचलि-
पापतीनामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः
किकिनी पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ।

The affixes कि and किन् are used in the vedas after roots ending in आ and कृ, and after गम् हन् and जन, and these (कि + किन्) are treated like लिट्. Thus पपिः सोमम् (He drank soma jince) पा + कि—दित्व etc as in लिट् and elision of आ by 'आतो लोपः—' etc. Similarly ददि with किन्; the difference between the two (कि and किन्) being in sound. ददिः—दा + कि । बधिः—भृ + कि कृदन्तः). जग्मिः—गम् + कि । जज्ञिः—हन् + कि (उपधालोप by 'गमहन्—'. Then 'अभ्यासाच्च' (2430) directs कृत्व । जज्ञिः—जन् + कि । 'भाषायाम्—' varttika. दधि etc as before by दित्व etc. नेमि (नम् + कि) by एत्व and अभ्यासलोपः. In continuation of all the instances of this varttika Bhattoji has laid down the above two rules although they deserve to be treated on the vaidika section. 'सासहि—' (varttika)—The यङन्त forms of सह्, वह्, चल् and पत् take the affixes कि + किन्,

and the augment नौक् (directed by 'नीग्वच्'—2642) is irregularly withdrawn from being applied after पत्. In सासहि etc हित्व and यलोप as before, दीर्घ of the अभ्यास is by 'दीर्घोऽकितः' (2638).

मित—। आहंगमिति । 'आत् + च इतिच्छेदः । तदाह—आदन्ताद् ऋदन्तादिति । ताक्षीलादिष्विति शेषः । लिट् इत्यस्य विवरणम् । लिङ् दिति । तेन पपिः (पा + कि) ; ददिः (दा + कि) इत्यादौ सवत् हित्वादिकं लिट्कार्यमवगन्तव्यम् । ऋदन्तस्योदाहरणं वधिरिति (भृ + कि) । जग्मिः—गम् + कि । 'गमहन्—' इत्युपधालोपः । हित्वचुत्वादि । जग्मिः—हन् + कि । प्राग्वदुपधालोपः । 'अभ्यासाच्च' (२४३०) इति कुलम् । जजिः—जन् + कि । एवं कित्यपि बोध्यम् । स्वरि भेदः । 'भाषायाम्—' इति वार्तिकम्—एतद् वार्तिकानुरोधोदाहृतसमसि सूत्रयमिहोपन्यस्तम् । दधिरिति । दधाति पुष्पातीति विग्रहः । प्राग्वदतो लोप । लिट्कार्यम् । कृच्छ्र इत्यादीनां कर्मणोदाहरणम्—चक्षिः, सक्षिरित्यादि । नेमिरिति—'अत एकहलमध्ये—' (२२६०) इत्येत्वम् अभ्यासलोपश्च । 'सासहि—' इति इदमपि वार्तिकम् । तदर्थमाह—यङन्तेभ्य इति । प्रसङ्गादाह—पतेर्नीगभावश्च निपात्यत इति । 'नीग्वच्—' (२६५२) इति विहितस्य निपातस्याभाव इत्यर्थः । सासहि इत्यादौ यङि प्राग्वत् 'दीर्घोऽकितः' (२६३८) इत्यभ्यासदीर्घः । 'यस्य हल' इति यलोपः 'अतो लोपः' इत्यल्लोपश्च बोध्यः ।

३१५२ । स्वपितृषोनजिङ् ॥ ३।२।१७२ ॥

दी—। स्वप्रक् । तृष्णक्—तृष्णजौ—तृष्णजः । 'धृषेत्तेति वाच्यम्' (वार्तिक) इति काशिकादौ । धृष्णक् ।

The affix नजिङ् or नज् comes in the said sense after स्वप् and तृष् (and also after धृष्—says Kashika). स्वप्रक् (habitually remains lying)—ङ् in the affix is to forbid गुण ।

मित—। स्वपितृषोरिति । ताक्षीलादिषुनयोर्नजिङ् प्रत्ययः । इकार उच्चा-

रणार्थः । 'ङकार इत्' गुणनिषेधार्थः । 'स्वप्नकश्यालुरित्यर्थः । काशिकादाविति ।
अस्य भाष्यादर्शनमरुचिवीजम् ।

३१५३ । शृवन्द्योराहः ॥ ३।२।१७७ ॥

दी—। शराहः । वन्दारहः ।

The affix आहः comes in those senses after शृ (to injure) वन्द् (to praise or worship).

मित—। शृवन्द्योरिति । शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । शरा-
रुर्घातुकः । वन्दाररूपासकः ।

३१५४ । भियः क्रुकलुकनौ ॥ ३।२।१७८ ॥

दी—। भीरुः । भीलुकः । 'क्रुकनपि वाच्यः' (वार्तिक) ।

भीरुकः ।

मित—। भिय इति । भोधातोस्ताच्छील्यादौ क्रमेण क्रु, (रु), कृ, कन् (लुकः)
क्रुकन् (रुकः—वार्तिकादिदम्) इति प्रत्ययाः सुतः । कित्वात् सर्वत्र गुणाभावः ।
['भीरुभीरुकभीलुका' इत्यमरः] ।

३१५५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ ३।२।१७९ ॥

दी—। स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ।

The affix वरच् after स्था, ईश् etc comes in, in the senses of
तच्छील etc. पेस्वरः—पिस् + वरच्—गुणः ।

मित—। स्थेशभासिति । स्पष्टम् । षागतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्यम् । भासदीप्तौ ।
पिस्ते पेस्ते गतौ । कसगतौ ।

३१५६ । यश्च यङः ॥ ३।२।१८० ॥

दी—। यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । 'अतो लोपः' (२३०८) ।

तस्य 'अचः परस्मिन्'—(५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्तं [पदस्य

चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात्—' इति तत्त्वबोधिभ्यां पठ्यते] 'न पदान्त—' इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'लोपो व्योः—' (८७१) इति यकारलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्तं—'वरेलुप्तं न स्थानिवत्' । यायावरः ।

After the root या, affixed with यङ्, comes in the affix वरच्, in the senses of तच्छील, तद्धर्म etc. Thus या+यङ्=यायाय by 'सन्धङोः' । Then यायाय+वरच्=यायाय्+वरच् the अ of य disappearing by 'आतो लोपः' (2308)=याया वरच् by elision of य by 'लोपो व्योः,—' (873)=यायावरः (a habitual rover). Here after 'आतो लोपः' the elision of अ although was to be considered स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (50), ceases to be so considered by the prohibition under 'न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपः—' (51) and thus there being no intervening letter in the middle (for अ of य disappearing य only is left) the यकार now disappears by 'लोपो व्योः—' । आ of या (second of the verbal stem अङ्ग) does not go away by 'आतो लोपः—' (2372) due to the prohibition 'वरेलुप्तं न स्थानिवत्' or that which has been dropped (by 'आतो लोपः') is not स्थानिवत् (or like the स्थानी अकार) when वर (the affix वरच्) follows.

मित—। यश्चेति । य इति धातोः कृताकारस्य षष्ठ्या रूपम् । यङ् इति पञ्चम्यन्तेन तदन्तस्य यातिर्यङ्गणम् । तदाह—यातिर्यङन्तादिति । तदेवम्—या इत्यस्य यङि यकारस्य 'यस्य हलः' इत्यन्तेन लोपाभावे 'आतो लोपः' (२३०८) इति तस्य (अलोपस्य) 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवद्भावमाशङ्क्य निराचष्टे

न पदान्ति । 'न पादन्तद्विवचनवरेयलोप—' (५१) इत्यनेनेत्यर्थः । यलोपे कर्तव्ये अलोपो न स्थानिवदिति वाक्यार्थः । एवेच्चालोपादूर्ध्वम् यायाय + वरच् इति अकारव्यवधानरहितं यकारमात्रं तिष्ठति । तस्य (यकारस्य) 'लोपो व्योः—' (८७३) इति लोपश्च सिध्यति । नन्वेवमपि अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्यालोपः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तमपि वारयन्नाह—'वरे लुत' न स्थानिवत् इति । वरे वरच् प्रत्यये लुतम् 'अलोपः' न स्थानिवत् अकारवदित्यर्थः । एवञ्चातो लोपस्यापि प्रतिषेधात् सिद्धं यायावरः (नियतदेशद् देशान्तरगमन-स्वभावः) । अवेदमवधेयम्—यायवर इति 'न पदान्त—' इति सूत्रस्थस्य 'वरे' इत्यंशस्य 'यलोपे' इत्यंशस्य चोदाहरणमिति ।

३१५७ । भ्राज- भास- धुर्विद्युतोर्जि- पृ- जु- ग्रावस्तुवः
क्लिप् ॥ ३।२।१७७ ॥

दी—। विभ्राट् । भाः-भासौ । धूः—धुरौ । विद्युत् ।
जर्कः । पूः—पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जुवतेदीर्घः । जूः—
जुवौ—जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासःसूत्रे निपात्यते ।
ततः क्लिप् । ग्रावस्तुत् ।

क्लिप् in the senses of तच्छूल, तद्धर्म and तत्साधुकरौ comes after the roots भ्राज्, भास, धुर्विद्युत्, जर्जि, पृ, जु and स्त preceded by the word ग्रावन्. Thus विभ्राट् (वि + भ्राज् + क्लिप्, षत्व by 'ब्रश्च—' (294) and चल्ल by 'वावसाने' (206), भाः (भास + क्लिप् by रुत्व + विसर्ग) । धूः (धुर्वि + क्लिप्—elision of व by 'रास्त्रोपः') । Then धुर् + सु = धुर-सुलोप by 'हलभ्यावभ्यः—' = धूर्, 'दीर्घ by वीरुपधायाः' । पूः (पृ + क्लिप्—उत् and रपरत्वं by 'उदोष्ठापूर्वस्य' and उरण्—' then as before), विद्युत् (वि—द्युत् क्लिप्) । The root जु is क्त्वात् । Hence to explain its दीर्घत्वं in क्लिप् says दृशिग्रहणस्यापकर्षात् etc—i.e. taking here दृशि from the next

following rule 'अन्येभ्योऽपि—' (3156) we get दीर्घ in जु here जुवौ—जुवः in con. with उवङ् by 'अचिञ्—' (271). गावशब्दस्य— i.e the term गावन् has been irregularly compounded with the root स्तु in the rule. गावस्तुत्—(तुक् by 'ऋस्वस्य पितृकृति—').—One praising or worshipping a stone or mountain. Here end the senses of तच्चील etc drawn from the rule 'आक्तेः—' (3115).

मित—। भाजभासति । भाज, भास, घुर्वी [धुर्वि] इति पाठस्त्वार्षः । यद्वा इका निर्देशः], द्युत, ऊर्जि, पृ, जु, गावपूर्वः स्तु इत्यष्टाभ्यस्तच्चीलादिषु क्तिप् स्यात् । 'आक्तेः—' (३२१४) इत्युक्तात्तदतः तच्चीलार्था विरमन्तीति बोध्यम् । विभ्राडिति । विपूर्वाद् भाजतेः क्तिपि 'ब्रश्च—' (२०४) इति षत्वे 'वावसाने' (२०अ) इति चर्त्तविकल्पः । धुरिति—घुर्वी+क्तिप् इति स्थिते 'रातलोपः' इति वस्य लोपः । हङ्गादिना सुलोपः । 'वोरुपधायाः' इति दीर्घः । एवं पूरिति (पृ + क्तिप्) केवलम् 'उद्योष्टा—' इत्युत्वं 'उरण्—' इति रपरत्वं च विशेषः । विद्रादिति—विपूर्वाद् द्रात् । ऊर्गिति—'चोः कृः' । 'रात् संस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । जु इति सौक्ते घातुरिति 'जञ्ङकमा—' (३१३०) इत्युक्ताम् । तस्य ऋस्वत्वात् क्तिपि दीर्घानिति दीर्घार्थमाह—दृशिग्रहणस्यपकर्षादिति । 'अन्येभ्योऽपि—' (३१५८) इत्युत्तरसूत्रादिति भावः । तत्र कचिद् दीर्घस्यापि विधानात् । जुवौ जुव इति—'अचिञ्—' (२७१) इत्युवङ् । गावस्तुदिति । गावाणं स्तोतीति विग्रहः । शैलस्तावकः पाषाणस्तावको वेत्यर्थः । 'गावाणौ शैलपाषाणौ' इत्यमरः । 'ऋस्वस्य पितृकृति—' इति तुगागमः ।

३१५८ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३२।१७८ ॥

दी—। क्तिप् । क्तित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोप-संग्रहार्थम् । कचिद्दीर्घः । कचिदसंप्रसारणम् । कचिद् । कचिद्ऋस्वः । तथा च वार्तिकम्—'क्तिष्वचिप्रच्छायतस्तु कट-

प्रजुश्रीणां दीर्घाऽसंप्रसारणं च' (वार्तिक) । क्तिष्वचीत्यादिनो-
णादिस्त्रेण केषाञ्चित् सिद्धे तच्छीलादौ तृनावाधा मा भूदिति
वातिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं
स्तौति आयतस्तू । कटं प्रवते कटप्रू । जूरुक्तः । अयति हरिं
श्रीः । 'द्युतिगमिजुहोतीनां इ' च' (वार्तिक) । दृशिग्रहणाद-
भ्राससंज्ञा । दियुत् । जगत् । 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वार्तिक) —
जुहूः । 'दृभये'—अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति—दट् । 'ध्यायतेः
संप्रसारणं च' (वार्तिक) —धीः ।

क्तिप् comes in the sense of तच्छील etc. These senses are contained
along with क्तिप् which extends to 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (3159), and is
seen to be employed after other roots also than spoken of in
the rule 'भ्राजभास—' (3157). Thus क्तिद् (काष्ठच्छिद्), भिद् (गोवसिद्)
etc. The acceptance of दृशि (दृश्) in the rule is to include
other injunctions (than dealt with in connection with क्तिप्
i.e. with क्तिच् and प्तिच्). Thus somewhere दीर्घं somewhere
want of सम्प्रसारण, elsewhere duplication and shortness of the
vowel in the fourth case. Cp. the varttika—'क्तिवचिप्रच्छि—'.
क्तिप् is added after वच् प्रच्छ आयत—स्तू, कटप्रू, जु, and श्रि and
दीर्घं and want of सम्प्र. take effect. Although some of these
roots would take क्तिप् by the parallel उणादि aphorism
'क्तिवचि'—yet the acceptance of them in the varttika is to
forbid the expected intervention of लृन् dealt with in the तच्छीलाधि-
कार । वाक् (वच् + क्तिप्) दीर्घं and want of सम्प्र. Similarly (प्राट् questioner,
paper setter) प्रच्छ + क्तिप् । आयतस्तू—speaks highly of what is vast

or inspiring. कटम् (an evil spirit). The root is कृ to go (भृदि). In these two cases दीर्घ only takes place. जु has been dealt with in the previous rule. Similarly औः (with दीर्घ only). 'द्युतिगमि—' varttika. These roots are duplicated in क्तिप् । Here also अभ्याससंज्ञा which has been spoken of later (in the 6th chap) is said to appear due to the acceptance of हृश् in 'अन्येभ्योऽपि—' i.e. this rule. Thus दियुत् (दित्, 'द्युतिस्त्रायोः सम्प्रसारणम्') जगत् (गम् + क्तिप्—कित्, अभ्यासकार्य, elision of म by 'गमः कौ' then तुक्) । 'जुहोतिः—' varttika. दहत् (fearful) हृ + क्तिप् । 'धायतेः—' दीर्घ as also सम्प्र. in con. with क्तिप्—धीः (ध्यै + क्तिप्). Though this and some of the previous injunctions are to be met with in the ऋणादि chapter as well yet as the उणादि rules are not spoken of directly by पाणिनि so also the varttikas are serviceable and not superfluous.

मित—। अन्येभ्य इति । 'भ्राजभास—' इति सूक्तेभ्यो धातुभ्योऽन्येभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छीलादिषु क्तिप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तच्छीलाद्यर्थस्य क्तिपमभिव्याध्य वर्तमानाद् यत्र यत्र क्तिप् तत्र तत्र तदर्थेष्वेव स इति बोध्यम् । अन्येभ्योऽपि इत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे दृशिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—विध्यन्तरोपसंग्रहार्थमिति । क्तिपि परे कित्त्वपित्वनिमित्तमाश्रित्य ये विषयाः (कमाणि) प्राप्नुवन्ति तेभ्योऽन्येऽपि विषयाः प्रत्ययान्तरनिमित्तफलकाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अत एवाह—कचिद्दीर्घं इत्यादि । कचिद्दे इति । दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च इत्यर्थः । यद्वा धातोर्हित्वमुभयथाऽपि वार्तिकस्वरसादव्याख्यानसम्भवात् । अत्र विनिगमकमाह—तथाच वार्तिकम्—'किबवचि प्रच्छि—' इति । यदप्यैतदुणादावपि सूत्रं लभ्यते तथापि तस्य (उणादि सूत्रजातस्य) अपाणिनीयत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह वार्तिकोपस्थापनं सङ्गच्छत एव । तदाह—किबवचौत्पादिना उणादिसूत्रेणेति । उणादिसूत्रेण तु तत्फलं न

सिध्यति । तस्य शास्त्रान्तरीयत्वादिति भूयोऽप्यवोचाम वागिति । वच् + क्तिप् । प्रागुक्तवचनाद् दोषः । 'वचिस्वप्—' (२५१२) इति सम्प्रसारणाभावश्च । आयत-
स्तरिति कटप्रूरित्वाभयवैव दोषः । प्राडिति वाग्वत् । प्रश्नक इति तदर्थः । जुक्त
इति । पूर्वसूत्र इत्यर्थः । शीरिति—श्चि + क्तिप् । दीर्घः । 'द्रातिगमि—' (वार्तिकम्) ।
पञ्चमप्रार्थस्यायं ग्राहकः । एभ्य क्तिप् एषां द्वित्वञ्च । ननु द्वित्वं नाम षष्ठे (अष्टाध्यायाः)
षष्ठेऽध्याये) समनुशास्ति तत् कुतोऽस्य तत्पूर्वस्थे तृतीये प्रवृत्तिरित्यशङ्क्य समाधत्ते
दृशिग्रहणादिति । तस्य सर्वोपाधिव्यभिचारायत्वादिति भावः । दिद्रादिति ।
द्रात् + क्तिप् । द्वित्वम् अभ्यासकार्यम् । द्रातिस्वाप्शोरिति सम्प्रसारणम् । जगत्—
गमः क्तिप् । द्वित्वाभ्यासकाय्य 'गमः कौ' इति मलोपः । प्रत्ययस्य पिच्चाचुक् ।
'जुहोतेः—' वार्तिकम् । चकारेण द्वित्वं समुच्चीयते । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां
कर्तरि क्तिविति धौरित्यत्र हरदत्तः । ददृत्—भौरित्यर्थः । 'ध्यायतेः—' वार्तिकम् ।
चाद् दोषः शीरिति । ध्यायतीति ध्यै चिन्तायाम् + क्तिप् । 'आदेचः—' इत्यात्वे
सम्प्रसारणदोषो ।

३१५८ । भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ ३।२।१७८ ॥

क्तिप् after भू is employed when a technical name or security
(अन्तर) is implied. Thus भिवं भवतीति—भिवभूः (particular person).
प्रतिभूः a security who stands between the debtor and the creditor
to creat a confidence.

मित— भुव इति । भवतेः क्तिप् स्यात् संज्ञायामन्तरे चार्थे गमेः । तत्र
संज्ञायां भिवभूरिति । भिवं भवतीति विग्रहः । अन्तरे उदाहरति—प्रतिभूरिति ।
अत्रापि प्रतिभवतीति विग्रहः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । तेन रामयोरन्तरे
यस्मिष्ठतीत्यादौ नेति बोध्यम् । दृशिग्रहणानुवृत्त्या तादृशोऽर्थो लभ्यते इत्याहुः ।
नन्वेवमपि प्रतिभूशब्दस्य संज्ञेति फलितम् । तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धे अन्तरग्रहणं
व्यर्थमिति चेदवाहुः—यावद्द्रव्यभाविनि संज्ञा । प्रतिभूशब्दस्तु तस्मिन् (अन्तरे)
कृष्णप्रदानेन निबतत इति भेदः ।

३१६० । विप्रसंभ्यो ङसंज्ञायाम् ॥ ३।२।१८० ॥

दी—। एभ्यो भुवो ङुः स्यान्नतु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः ।
प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनितः । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥
'मितद्रादिभ्य उपसंख्यानम्' (वार्तिक) । मितं द्रवति मितद्रुः ।
शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितख्यर्थोऽत्र भवति ।

The affix ङु comes in after the root भू following any of the उपसर्ग वि, प्र and सम् provided no संज्ञा is implied. सम्भुः progenitor. Note that everywhere in cases of ङु the 'टि' disappears due to डित्त्व of the affix. 'मितद्रादिभ्यः—' Varttika. ङु comes after these (सोपपद द्रु etc.). In शम्भुः the root has the sense of शिच् e.g. सुखम् भावयति.

मित—। विप्रेति । वि + प्र + सम्भ्यः + ङु + असंज्ञायामितिच्छेदः । एभ्य इति । एभ्य उपसर्गभ्यः परती भुव इत्यर्थः । सम् भवति उत्पादयतीत्यर्थः—सम्भुः । तदाह—उत्पादयितेति तदर्थः । अत्र सर्वत्र डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेलीपः । तेन दीर्घस्वरलोपात् प्रत्ययस्वरश्रुतिः । मितद्रादिभ्य इति—वार्तिकमिदम् । एभ्यो ङुः स्यात् । अवापासंज्ञायामित्येव । कथं 'शम्भुरीशः पशुपतिः—' इति ? यतः 'भुवः संज्ञान्तरयो'रिति संज्ञायाम् कृपा निष्पाद्य सः । किन्त्वत्र अनेन ङुप्रत्ययः । तत्र विवरणमाह—अन्तर्भावितख्यर्थः । शम् सुखं भावयति जनयतीति विग्रह इत्यर्थः ।

३१६१ । धः कर्मणि ङ्ङ् ॥ ३।२।१८१ ॥

दी—। धेटो धाजश्च कर्मण्यर्थे ङ्ङ् स्यात् । षोडशीषर्थः ।
'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमाहृषु' ।

The ङ्ङ् in a passive sense (कर्मण्यर्थे) is used after the root

घेट् (पाने) or घा (धारणे). The affix being घित् we have घात्री in fem. with डीष्—One who or which is drunk or resorted to as a mother etc.

मितः—। घः इति । अयं घेट् पाने घाज् धारणे इत्युभयोरपि ग्राहकस्तदाह—
घेटो घाजश्चेति । घेट् पत्ते 'आदेचः—' इत्यात्मम् । सूत्रे कर्मण्येति नोपपदम् ।
किन्तु प्रत्ययार्थविशेषणं तदाह—कर्मण्यर्थ इति । तेन धीयते पीयत इति धावी ।
प्रत्ययस्य भिलादृ बिद्गौरादिभ्यश्च इति डोष् । तदाह—षो डीषर्थ इति । एवञ्च
षकारनिवृत्त्या टकारस्यापि निवृत्तेस्तकारशेषात् 'वन्' इति प्रत्ययः । नित्वं स्वरार्थम् ।

३१६२ । दान्त्री-शस-यु-युज-सु-तुद-सि-सिच-मिह-पत-
दश-नहः करणे ॥ ३।२।१८२ ॥

दी—। दावादेः घ्नन् स्यात् करणेश्च । दान्त्रानेन दावम् ।
नेत्रम् ।

घ्नन् comes in after दाप (to cut), नी (to lead) etc. in the
करणवाच्य. Thus दावम् (any instrument for cutting) etc.

मित—। दान्त्रोति । दाप्, नी, शस, यु, युज्, सु, तुद, सि, सिच्, मिह, पत्,
'दन्श दंशने' नह वन्धने—एभ्यदशभ्यः घ्नन् स्यात् करणवाच्ये । दावमिति । दाप्
लवने । नेत्रमिति—नीयतेऽनेनेति । शसः पतेश्चेति प्राप्ते आह—

३१६३ । ति-तु-व-त-थ-सि-सु-सर-क-सेषु च ॥ ७।२।८ ॥

दी—। एषां दशानां क्तप्रत्ययानामिट् न स्यात् । शस्त्रम् ।
योत्रम् । योय्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् ।
मेद्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नदुघ्री ।

The augment इट् is not prefixed to these क्त affixes
viz.—ति, तु व etc. Thus शस + घ्नन् (व) = शस्त्रम् (weapon), सु + घ्नन्

= यौवम्, युज + ण् = यौक्त्रम्' etc. in order of the roots enumerated in the preceding rule. मीढम्—मिह + ण्—by गुण, होढः, 'भषस्तथोः—', 'ष्टना ष्टः' and ढीढे लोपः। नद्धी—नह् + ण्—'नहो धः' 'भषस्तथोः—' 'षिदगौरा—' (नह्यते वध्यतेऽर्थयेति)। In the rule ति is the part of क्ति (भुक्तिः), व of ण्, सि of क्स् (उणादि). सु of क्सु (उणादि) and सर of क्सरन् (उणादि) and the rest are themselves affixes.

मित—। तितुवेति। दश प्रत्ययाः प्रत्ययांशाश्च। तदाह—एषामिति। 'नेड् षि—' (७।२।८) इत्यतो नेडित्यनुवर्तते। तदाह—इट्नेति। शस्त्रमित्यादि पूर्वसूत्रोक्तानाम् शस्, यु, युजित्यादीनां क्रमेषोदाहरणम्। मिह सेचने। लघूपधगुणः ढत्वषत्वष्टत्वढलोपाः। जननेन्द्रिय इत्यर्थः। अमरस्तु पुंस्तुमीवाह—'शिश्नो मेदो मेहन' इति द्रष्टव्यम्। दंष्ट्रेति—शित्परत्वाभावाद्नलोपो न। सूत्रे दशेति शपानिर्देशः। तेन 'दंशसञ्ज—' इति नलोपः। इह दशत्यत्र अकार उच्चारणार्थः। तेनान्यस्मिन्नकित्यपि प्रत्यये नलोपे दशनेति भवति अत्र नलोपनिर्देशादित्यपरे। ष्टन्निति प्रत्ययस्य षित्वेऽपि इह दंष्ट्रशब्दस्य अजादित्वात् टाप्। दश्यतेऽनयेति दंष्ट्रा, दन्तः। नङ्गीति—नहः बन्धने ण्। अत्र षित्वादेव ङीष्। 'नहो धः' इति धः। 'भषस्तथोः—' इति प्रत्यय तकारस्य धकारः। जश्त्वम्। नह्यते वध्यतेऽनयेति विशंहः। चर्मरज्जु- रित्यर्थः। पत्रं वाहनम्। इडभावस्तूक्त एव। ति इत्यादीनां त्विडभावे उदाहरणानियथा—भूति। स्त्रियां क्तिन् इति क्तिन्। तु—सत्तुः, 'तनिगमि—' इति तु- प्रत्ययः। त—हस्तः (उणादिकः तप्रत्ययः), नायं क्तप्रत्ययांशः। तस्मिन् हि हसेः इट् भवत्येव। थ—कुष्ठम् (उणादिकः थप्रत्ययः), सि—कुक्षिः (कुषेरी णादिकः क्स्), सु—इक्षुः (उणादिकः क्सु), सर अचरम् (अशेः सरप्रत्ययः), क—शल्कः। स—वतसः (वदेः सः इति)।

३१६४। हलसूकरयोः पूवः ॥ ३।२।१८३ ॥

दी—। पूङ्, पूजोः करणे ण् स्यात्। तच्चेत्करणं हल- सूकरयोरवयवः। हलस्य सूकरस्य वा पोत्वम्, सुखमित्यर्थः।

करणे or in the instrumental sense comes घृन् after पू (पूड पूज) denoting any part of a plough or boar and thus only the affix is justified. Thus पोवम् the face or facing part of a boar or plough.—नो इट् by 'तितुव—' (2163)

सित—। हलसूकरयोरिति । तच्चेत् करणमिति । एतेन अभिधेयोपपदार्थो निरस्तः । पोवमिति—पूयतेऽनेनेति विग्रहः । सार्वधातुकेति गुणः । 'तितुव—' इति इणिन्विधयः ।

३१६५ । अर्ति-लू-धू-सू-खन-सह-चर इतः ॥ ३।२।१८४ ॥

दी—। अरित्वम् । लवित्वम् । धुवित्वम् । सवित्वम् । खनित्वम् । सहित्वम् । चरित्वम् ।

सित—। अर्तिं ल्विति । एभ्यः करणे इतप्रत्ययः स्यात् । अरित्वम् इति । ऋ + इत, गुणः । धुवित्वम् इति—धु—विधून्नेने इति कुटादित्वम् । तस्य निरनुवन्धकत्वात् । अत एव 'गाङ्-कुटादि—' इति डिच्चाद गुणनिषेधादुवङ् ।

३१६६ । पूवः संज्ञायाम् ॥ ३।२।१८५ ॥

दी—। पवित्वम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्ठनम् ।

इत after पू in करण comes if a technical name is implied. पवित्वम् =whereby clarified butter is purified, the circle round the ring-finger.

मित्—। पूव इति । करणे घृन्निति शेषः । पवित्वमिति । पूयतेऽनेनाज्यमिति विग्रहः । यच्चानमिकेति । उपकनिष्ठिकाङ्गुलीयन च वेष्टयत इत्यर्थः ।

३१६७ । कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ ३।२।१८६ ॥

दी—। पूव इतः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि ।

ऋषिवेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' ।

एन् comes in after पू in the करणवाच्य provided a seer is signified, but in the कर्त्तृ वाच्य when a diety is denoted. Here seer or ऋषि means वेदमन्त्र, cp— तदुक्तमृषिणा etc. Thus पवित्र (मन्त्रः) also पवित्र (अग्निः)—कर्त्तरि in the sense of a देवता ।

सित—। कर्त्तरि चेति । चकारिण करणमनुवर्तते । यथासंग्रह्यञ्चार्थो भवतीत्याह—ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरीति । अत्र ऋषिशब्दस्यार्थमाह—वेदमन्त्र इति । तत्र प्रमाणम्—तदुक्तमिति । तेन पवित्रः मन्त्र इति करणे, पवित्रः अग्निरिति कर्त्तरिति विवेकः ॥ इति सितभाषिण्यां पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥

Addendum

(a) P. 52, line 12 “इह लोटा वाधा सा भूत” etc.—

[N. B.—Here we give another easy interpretation of the passage from the Sutrakara's point of view only]—

In the rule “प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेऽङ्ग कृत्याश्च”—लोट् will not bar कृत्य affixes having these senses, so even without the mention of “कृत्याः” here we will have कृत्य affixes also by “वासरूपोस्त्रियाम्” for there are dissimilar affixes (cp. “वासरूपविधिना अत्र लोटा कृत्यप्रत्ययस्य वाधा न भविष्यति”); still from the use of “कृत्याः” here by Sutrakara we infer that in 3rd chap. acc. to Sutrakara वासरूपविधि already ceased to operate here beyond स्त्राधिकार and so to have कृत्य affixes also in these senses he had to mention कृत्याः again. Thus Bhattoji from the mention of “कृत्याः” here by the Sutrakara draws this inference and says “स्त्राधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचित् न इति ज्ञापयति” ।

N. B.—In this expl. however, “क्चित्” in Dikshita Vritti loses significance. So we have explained all these after भाष्य’s and other inferences.

[This explanation will also hold good with respect to “लिङ् वाधा ना भूदिति कृत्योक्तिः” P. 54 under “शक्लिङ् च”]

(b) P, 117, line 1-5, for “when an उत्तरपद (subsequent member), other than an indeclinable, affixed with a खलiding affix...” etc. read “when an उत्तरपद (subsequent member) affixed with a खलiding affix (as खश्, खच् etc.) follows, the augment सुम् (म्) is added to the contiguous words (उपपदस्) such as अरुस्, विषत् and one having an अच् (vowel) at the end but other than an indeclinable.”

[N. B.—In the rule अनव्ययस्य got by अनुवृत्ति from “खित्यनव्ययस्य” the preceding rule, goes with अजन्तस्य mainly. Note that—Thus a स्वरान्त अव्यय उपपद will not have either सुम् or ङस् for दीर्घ when a खित् affix follows. See the rules “खित्यनव्ययस्य” and “अरुविषदजन्तस्य सुम्”] ।

॥ अथ उणादयः ॥

प्रथमः पादः ।

१ । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ १।१ ॥

दीक्षितः—। करोतीति कारुः—शिल्पी कारकश्च ।
'आतो युक् चिण्कतोः' (२७६१) । वाताति वायुः । पायु-
र्गदम् । जयत्यभिवति रोगान् जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति
देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यम्
इति साधुः । अश्रुते आशु शीघ्रम् । आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् !

Introductory remark—उणादि rules i.e. rules beginning with 'कृवापाजि—उण्' and ending in 'मङ्गरेलच्' (उस् + आदि—उण् and other affixes) are not to be met with fully in the अष्टाध्यायी of पाणिनि as they were not enunciated by him. This is evident from भाष्य, वार्तिक and कैयट under the rule 'उणादयो बहुलम्' (see उत्तरकदन्त) where the line runs thus—"नाम च धातुजमाह निरुक्ते...व्याकरणे शकटस्य च लोकम्" i.e. the son of Shakata (=शकटायन) has in his grammar or निरुक्त (a Vaidika Vyakarana explaining the significance of words issuing from roots in the form of derivation in various ways)—derivation of words or nominal bases (धातुजं नाम) ; under the rule 'उणादयो बहुलम्' Kaiyata states 'उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वान्ननुज्ञानार्थं बहुलग्रहणम्' i.e. पाणिनि accepts the term बहुल to indicate grammatical rightness of the

bases formed with उण् etc. which have been read or enunciated in a different treatise (other than that of पाणिनि's अष्टाध्यायी). Thus it is safe to conclude that the उणादि rules came from the sage Shakatayana etc and not from Panini and that although they did not have their descent from him (Panini) yet they were admitted by him as grammatical. Panini himself, however, seems sometimes to hold that words derived with उण् etc. as अच्युत्पन्न प्रातिपदिकs or crude terms admitting no dissolution as the senses of the parts (अवयव) are not always similar with those of the whole (समुदाय) whence it follows that they are conventional words (वृद्धशब्द) and not derivatives (यौगिक शब्द) like पाचक etc. cp शब्दशक्तिप्रकाशिका = 'औणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेन यौगिकत्वायोगात्' (p-73). It must also be noted in this connection that these rules (उणादि) are by no means posterior to Panini but on the other hand prior to him as the latter mentions the name of the author in rules like 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य' (56 सि कौ) 'व्योर्लिष्टप्रयत्नतरः शाकटायनस्य' (108 सि. कौ) etc. उण्— here the indicatory (ण्) is to effect वृद्धि of the penultimate or final vowel as the case, in conformity with 'अत उपधायाः' (2282) or 'अचो जिति' (254) laid down by Panini and to effect युक् in the cases of वा, पा etc. by 'आतो युक् चिण्कतोः' (2761.). It must also, in this connection, be said that उणादि affixes are कृत affixes and as such are enjoined generally in the active voice (कर्तरि) in accordance with the rule 'कर्तरि कृत' (2832).

N. B.—We however refrain from explaining all these in details being easy. Advanced students should do well to consult the

प्रौढमनोरमा' of Bhattoji which verbally or in sense has been copiously reproduced in बालमनोरमा or तत्त्वबोधिनी ।

मित—। अधोणादय आरभ्यन्ते । उणादिप्रत्ययविधायकानि स्वाणि तावन्न पाणिनिना प्रणीतानि, एतच्च 'उणादयो बहुलम्' (३१६८) इति सूत्रभाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते...व्याकरणे शकटस्य च लोकम्' इति व्याख्यानावसरे निर्णीतम् ।

कृवापाजौति—स्पष्टं मूले ।

२ । छन्दसीणः, ॥ १।२ ॥

दी—। 'मा न आयौ' ।

मित—। छन्दसीति । छन्दसि इधातोः उणप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'त्वामथे प्रयमायुमायवे' इति ऋग्वेदे प्रयोगः । तवायुं मनुष्यमिति सायनः । एति गच्छतीत्यायुः । लोके तु 'एते णिं च' इति वक्त्यमाणउप्रत्यये सकारान्त आयुःशब्दः लभ्यते । 'आयु'षि चपयन्त्याशु' इति ।

३ । हसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ १।३ ॥

दी—। दीर्यत इति दारु । 'सुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' ।

जानु-जानुनी । इह 'जनिवध्योश्च' (२५१२) इति न निषेधः !

अनुवन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रस्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् ।

मृगयादित्वात् कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ।

इति न निषेधः i.e. the prohibition of उपधावृद्धि of जन does not apply here by 'जनिवध्योश्च' as here there are two indicatories 'ज' and 'ण' in the affix 'जुण्' ।

मित—। इति न निषेध इति । उपधावृद्धिनिषेधो न प्रवर्तते किन्तु उपधाया वृद्धिरेव भवति । कुत इत्यत आह—अनुवन्धद्वयेति । 'ज' इत्यनेनैव सिद्धिर्णकारानु-
बन्धस्य अधिकविधानार्थत्वादिति भावः ।

४ । किञ्जरयोः श्रीणः ॥ ११४ ॥

दी—। किं शृणातीति किंशारुः । सस्यशूकं वाणश्च ।
जराभेति जरायुर्गर्भाशयः । 'गर्भाशये जरायुः स्यात्' ।

The affix जुण् comes in after the roots शृ and इण् following the उपपद किम् and जरा in order.

मित—। किञ्जरयोरिति । शृ + इणः इति केदः । समाहारद्वन्द्वपञ्चमीक-
वचनम् । यथासंख्यमन्वयः । किम्पूर्वात् शृणातेर्जरापूर्वादिनश्च जुण् प्रत्ययः
स्यादित्यर्थः । सस्यशूकं वाणश्चेति किंशारुशब्दस्यार्थनिर्देशः ।

५ । त्रोरश्च लः ॥ ११५ ॥

दी—। तरन्तप्रनेन वर्णा इति तालुः ।

The affix जुण् is added to the root तृ (तरणे) and the रेफ of the root after वृद्धि comes, is replaced by ल, तृ + जुण् (उ) = तार् + उ = तालुः ।

मित—। त इति । तरतेः षष्ठ्या निर्देशः त इति । तरतेर्जुण् प्रत्ययः स्याद्वृद्धेः
परस्य रेफस्य च लकारादेशः । केचित्तु त्रोरिति क्त्वा कृधातोरपि पञ्चभात् इत्यर्थात्
अर्थते वा आलुः । शाकविशेषो घटी चेत्याहुः । 'कर्कयालुर्गलण्डिका' इत्यमरः ।

६ । क्लके वचः कश्च ॥ ११६ ॥

दी । क्लकेन गलेन वक्तीति क्लकवाक्कुः । 'क्लकवाकुर्मथरे च
सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ॥

मित—। क्लके इति । क्लकशब्दे उपपदे वच्चातीर्जुणप्रत्ययः स्यात्
कश्चान्तादेशः । यद्यपि 'चजोः कुः—' इत्यस्ति तथापि धिक्त्वति तद्विधानादत्र
कुत्वाप्राप्तेर्वचनम् ।

७। भृशृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभय उः ॥ १।७ ॥

दी—। भरति विभर्ति वा भरुः—स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुः अजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनुः खल्यम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः शरीरञ्च । ‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुर्विदुः । ‘धनुरिवाजनि वक्रः’ इति श्रुिहर्षः । मयुः किन्नरः । ‘मदगुः पानीयकाकिका’ इति रभसः । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् । जश्त्वेन सस्य दः ।

८। अणश्च ॥ १।८ ॥

दी—। ‘लवलेशकणाणवः’ । चात् कटिवटिभगाम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः ।

मित—। अणः कटिवटिभ्याश्च (व्यख्यानादिदम्) उपत्ययः स्यात् ।

९। धान्ये नित् ॥ १।९ ॥

दी—। धान्ये वाच्येऽण उपत्ययः स्यात् । स च नित् । निच्चादाद्युदात्तः । ‘प्रियङ्गवश्च मे अणवश्च मे’ । ब्रीहिभेदस्वणुः पुमान् । निद्वग्रहणं ‘फलिपाटि—’ इत्यादि सूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ।

मित—। स च निदिति । यद्यपि धान्यार्थे अणुरित्येव पदं तथापि तस्य णित्वं न कित्तं निच्चमेव । नित्करणमाद्युदात्तार्थमित्याह—नित्वादिति । ‘फलिपाटि—’ इति अष्टादशं सूत्रम् (१।१८) । अन्यत् स्पष्टम् ।

१० । शृस्वृस्त्रिहितप्यसिवसिहसिक्लिदिबन्धिमनिभगश्च ॥ ११० ॥

दी—। शृणातीति शरुः । 'शरुरायुधकोपयोः' । स्वरुर्वज्रम् । स्नेहव्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । तपु सीसम् । 'पुंसि भूम्नासवः प्राणाः' । 'वसुह्ने देऽग्नौ योक्ते शौ वसु तोये धनेमणौ' । हनुवक्त्रै-
कदेशः । क्लेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः । चात् विदि अवयवे-विन्दुः ।

मित—। एभ्य उप्रत्ययः स्यादिति शेषः । विन्दुरिति । विन्दुरिति 'विन्द रिच्छुः'
(३१४६) इति सूत्रे व्याख्यातम् ।

११ । स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ॥ १११ ॥

दी—। 'देशे नदविशेषेऽवधौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्'
इत्यमरः ।

मित—। स्यन्देरिति । स्यन्द प्रसरणे इत्यस्मादुप्रत्ययः । संप्रसारणं
धश्चान्तादेशः ।

१२ । उन्देरिच्चादेः ॥ ११२ ॥

दी—। उनत्ति इन्दुः ।

मित—। उन्देरु प्रत्ययः आयसोकरस्वेदादेशश्च । उन्दीकृदने ।

१३ । ईषेः किच्च ॥ ११३ ॥

दी—। ईषेरुः स्यात् स च किदादेरिकारादेशश्च । ईषते
हिनस्ति इषुः वरः । 'इषुर्हयोः' ।

मित—। ईषेरिति । ईष गतिहिंसादानेषु । स च किदिति—उप्रत्ययस्य
किच्चम् । तेन गुणाभावः । आदेरिति । ईकारस्य इकारादेशः ।

१४ । स्कन्देः सलोपश्च ॥ ११४ ॥

दी—। कन्दुः । (चादुप्रत्ययः) ।

१५। सृजरसुम् च ॥ १।१५ ॥

दी—। चात् सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ।

मित—। सृजरिति । सृज विसर्गे । सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । 'रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्' इति मेदिनी । आगमसकारस्य श्रुतेन शः । जश्त्वेन जः ।

१६। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ १।१६ ॥

दी—। ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कः सूत्रवेष्टनम् ।

१७। नावच्चेः ॥ १।१७ ॥

दी—। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कर्मगः ।

मित—। अञ्चुगतौ । न्युपपदादच्चेरुप्रत्ययः ।

१८। फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पाटिनाकिधतश्च ॥ १।१८ ॥

दी—। फलेर्गुक् फलाः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नस्यतेऽनेन नाकुर्वन्मीकम् । मन्यत इति मधु । जायते इति जतु ।

१९। वलेर्गुक्च ॥ १।१९ ॥

दी—। वलसंवरणे । वलुः ।

२०। शः कित् सन्वच्च ॥ १।२० ॥

दी—। श्यतेरुः स्यात् । स च कित् सन्वच्च । शिशुर्बालः ।

मित—। श इति । शो तनुकरणे । तस्माद् प्रत्ययः । 'आदिचः...' (१३७१) इत्यात्वे द्वित्वम् । 'सन्वतः' इत्यभ्यासस्य द्वित्वम् ।

२१। यो द्वे च ॥ १।२१ ॥

दी—। ययुरश्चोऽश्चमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वे ग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ।

मित—। या प्रापणे इत्यस्माद्दुः । तस्य द्वित्वं च । अभ्यासकार्यम् ।

२२ । कुम्भश्च ॥ १।२२ ॥

दी—। बभ्रुः । 'बभ्रुमुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ'
चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघ्रुर्हन्ता । पपुः पालकः ।

मित—। कुरिति । भृञ् भरणे । तस्मात् कुप्रत्ययः । चातोदित्वं च ।
भरतीति बभ्रुः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२३ । पृभिर्दिव्यधि-गृधि-धृषिभ्यः ॥ १।२३ ॥

दी—। कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । 'ग्रहि-
ज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः ।
'विधुः शशाङ्गे कपूरे हृषीकेशे च राक्षसे' । गृधुः कामः ।
धृषुर्दत्तः ।

२४ । कृगोरुच्च ॥ १।२४ ॥

दी—। करोतीति कुरुः । गृणातीति गुरुः ।

मित—। डुकृञ् करणे, गृशब्दे । आभ्यां कृः, अनयोरादेरुच्च ।

२५ । अपदुःसुषु स्थः ॥ १।२५ ॥

दी—। 'सुषामादिषु च' (१०२२) इति षत्वम् । अपष्ठु ।
प्रतिकूलम् । दुष्टु । सुष्टु । (कुप्रत्ययः इति शेषः) ।

२६ । रपेरिच्चोपधायाः ॥ १।२६ ॥

दी—। अनिष्टं रपतीति रिपुः । (चात् कुप्रत्ययः) ।

२७ । अर्जिष्टशिकम्यमिपशिवाधामृजिपशि ['पसि' इति
तत्त्वबोधिनी] तुगधुगदीर्घहकाराश्च ॥ १।२७ ॥

दी—। अर्जयति गुणानृजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति
पशुः । कन्तुः कन्दर्पः । अन्धुः कूपः । 'पांसुर्ना न द्वयो रजः' ।

‘तालव्या अपि दन्ताश्च सम्बसूकरपांसवः’ । बाधत इति बाहुः ।
बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ।

२८ । प्रथिम्नदिभ्रस्जां संप्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च ॥ ११२८ ॥

दी—। तयाणां कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च । पृथुः ।
मृदुः । न्यङ्क्तादित्वात् कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृगुः ।

२९ । लङ्घिबंहोर्नलोपश्च ॥ ११२९ ॥

दी—। लघुः । ‘बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वालो रत्वमा-
पद्यते’ (वार्तिक) । रघुनृपभेदः । बह्वुः ।

मित—। चात् कुप्रत्ययः । रघुर्नृपभेद इति । एतेन ‘अवेत्य धातोर्गमनार्थ-
मर्थविश्वकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्’ इति कालिदासवचनं (रघु—इय सर्ग)
व्याख्यातम् ।

३० । ऊर्णोतिर्नलोपश्च ॥ ११३० ॥

दी—। ऊरु सक्थि । (चात् कुप्रत्ययः) ।

३१ । महति ह्रस्वश्च ॥ ११३१ ॥

दी—। उरु महत् ।

मित—। महतीति । महति अर्थे सति ऊर्णोतिर्नलोपः ऊकारस्य उकार
कुप्रत्यये परतः ।

३२ । श्लिषेः कश्च ॥ ११३२ ॥

दी—। श्लिषतीति श्लिकुर्भृत्यः उद्यतो ज्योतिश्च ।

मित—। श्लिषतीति । स हि यावत् कम श्लिष्यति लगति व्याप्रियत इति
यावत् ।

३३ । आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च ॥ ११३३ ॥

दी—। आखनतीति आखुः । परं शृणातीति परशुः ।
पृषोदरादित्वादकारलोपात् पशुं रपि ।

मित—। कुप्रत्ययः । स च डित् । ‘पशुः परशुना सह’ इति विश्वः ।

३४ । हरिमितयोद्रवः ॥ १।३४ ॥

दी—। ‘द्र गतौ’ । अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स
च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रवृक्षः । मितं द्रवति मितद्रः
समुद्रः ।

मित—। स च डिदिति । अनुवृत्तिलभ्यमिदम् । निवद्रुशब्दस्तु वार्तिकमते
ङ्प्रत्ययसिद्धमिति ‘मितद्वादीनामुपसंख्यानम्’ इति ‘विप्रसंभ्यः—’ (३१६०)
इत्यनेनोक्तम् ।

३५ । शते च ॥ १।३५ ॥

दी—। शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात् केवलादपि ।
द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुवृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ।

मित—। शत इति । शत शब्दे उपपदे द्रवतेः कुः स च डित् । तद्वामिति ।
शाखावानित्यर्थः ।

३६ । खरु-शङ्कु-पीयु-नीलङ्ग-लिगु ॥ १।३६ ॥

दी—। पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्ता-
देशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । ‘शङ्कुर्ना कीलशब्दयोः’ ।
पिवतेरोच्चं युगागमश्च । पीयुर्वायसः कालः सुवर्णश्च । निपूर्वाक्षगि
गतावस्मात् कुत्वेन दीर्घश्च । नीलङ्गः कृमिविशेषः शृगालश्च ।
‘नीलाङ्गुः’ इति पाठान्तरं । तत्र धातोरपि दीर्घः । ‘लग सङ्गे’ अस्य
अत्र इत्त्वञ्च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ।

३७। मृगयादयश्च ॥ १।३७ ॥

दी—। एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयु-
व्याधः । देवयुधार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृति-
गणोऽयम् ।

३८। मन्दिवाशिमथिचतिचङ्गाङ्गिभ्य उरच् ॥ १।३८ ॥

दी—। मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा ।
चतुरः । चङ्गुरो रथः । अङ्गुरः । खजूरादित्वादङ्गूरोऽपि ।

३९। व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च ॥ १।३९ ॥

दी—। विथुरश्चौररक्षसोः ।

मित—। व्यथेरिति । अस्मादुरचप्रत्ययः । स च कित् । धातोः
सम्प्रसारणं च ।

४०। मुकुर-ददुंरौ ॥ १।४० ॥

दी—। मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । 'हृ विदारणे
धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक्टिलोपश्च । 'ददुंरस्तोयदे भेके
वाद्यवाण्डादिभेदयोः' । 'ददुंरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च
ददुंरम्' इति विश्वः ।

मित—। मुकुरेति । उरच प्रत्ययान्तौ निपात्येते । मकि धातुः—अस्मादुरच् ।
बाहुलकादिति । पच्चे अकारादिरित्यर्थः ।

४१। मदगुरादयश्च ॥ १।४१ ॥

दी—। उरजन्ता निपात्यन्ते । मादग्रतेर्गुक् । मदगुरो
मत्सभेदः । 'कञ्च वणे' । रुगागमः । 'कबुंरं श्वेतरक्षसोः' ।
बध्नातेः खजूरादित्वादूरोऽपि । 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्द-

रयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः । 'कीकतेर्वा कुक् (च) —' (गणसूत्र) ।

कुक्कुरः—कुकुरः ।

४२ । असेरुरन् ॥ ११४२ ॥

दी—। असुरः । प्रज्ञाद्यण् । आसुरः ।

४३ । मसेश्च ॥ ११४३ ॥

दी—। पञ्चमे पादे 'मसेरुरन्' इति वक्ष्यते । मसूरा मसुरा ब्रीहिभेदे पण्ययोषिति' । 'मसूरा मसुरा वा ना वेश्याब्रीहि-
प्रभेदयोः' । 'मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्' । मसूर-
मसुरौ च द्वौ इति विश्वः । (मित । सुगमा) ।

४४ । शावशेराप्तौ ॥ ११४४ ॥

दी—। शु इत्याश्वर्थे । श्वशुरः । 'पतिपत्नयोः प्रसूः श्वशूः
श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः ।

मित—। शु इत्यव्ययपूर्वादशः प्राप्तार्थकादुरप्रत्ययः ।

४५ । अविमह्योष्टिषच् ॥ ११४५ ॥

दी—। अविषः । महिषः ।

मित—। अविषो राजा समुद्रश्च । महिषो महान् । महिषी राजपत्नी ।

४६ । अमेर्दीर्घश्च ॥ ११४६ ॥

दी—। 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद् भोग्यवस्तुनि' ॥
(चात् टिषच्प्रत्ययः) ।

४७ । रुहेर्व द्विश्च ॥ ११४७ ॥

दी—। 'रङ्गश्चम्बररौहिषाः' । 'रौहिषो मृगभेदे स्यादरौ-
हिषञ्च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः ॥ (चाट्टिषच्) ।

४८ । तवेणिं दा ॥ १।४८ ॥

दी—। ‘तव’ इति सौत्रो धातुः । ‘तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च’ । स्त्रियां तविषी—ताविषी = नदी देवकन्या भूमिश्च । ‘तविषी वलम्’ इति वेदभाष्यम् ।

मित—। तविषी वलमिति । ‘तविषीं दधानः’ इत्यादौ यथा । ‘ओजः वाजः—’ इति वलनामसु तविषीशब्दस्य पाठात् ।

४९ । नञि व्यथेः ॥ १।४९ ॥

दी—। ‘अव्यथिषोऽविधसूर्ययोः’ । अव्यथिषी धरारात्रयोः ।

५० । किलेव क् च ॥ १।५० ॥

दी—। किल्विषम् ॥ (चाङ्गिषच् । किल्विषं पापम्) ।

५१ । इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि-
मुचिरुचिरुधिवन्धिषुषिभ्यः किरच् ॥ १।५१ ॥

दी—। इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । ‘मुदिरः कामुका-
भ्रयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । ‘छिदिरोऽसि-
कुठारयोः’ । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि ।
‘मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्’ इति विश्वः । ‘चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ’ ।
तिमिरंतमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । ‘मुहिरः काम्यसभ्ययोः’
मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । वधिरः । ‘शुष-
शोषने’ । शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ।

मित—। प्रत्ययस्य कित्वात् सर्वत्र गुणभावः ।

५२ । अशेणित् ॥ १।५२ ॥

दी—। आशिरो वज्रिरक्षसो ।

मित—। अशेरिति । अश भोजने । अस्मात् किरच् स च णिङ् । शिच्चात्
'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ।

५३ । अजिरशिशिरशियिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ॥

१।५३ ॥

दी—। अजेर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया
इत्त्वम् । शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । 'अथ-
मोचने' । उपधाया इत्त्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् ।
शियिलम् । स्थास्फाथ्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं
प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ऋस्वत्वञ्च । स्थविरः । खदिरः । बाहुल-
काच्छीडो वुक् ऋस्वत्वञ्च—शिविरम् ।

मित—। अजिरिति । एते किरजन्ता निपात्यन्ते । शिविरमिति । शेरतेऽस्मिन्
राजानः (सैनकाश्च) इति विग्रहः । अधिकरणे किरच् । 'निवेशः शिविरं पत्तम्'
इत्यमरः ।

५४ । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकि-
भूभ्य इलच् ॥ २।५४ ॥

दी—। सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलः (?) ।
अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति
सौत्रो धातुः । 'भडिलौ शूरसेवकौ' । भण्डिलो दूतः कल्याणञ्च ।
शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः ।
कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात् कुटिलः ।

मित—। कलिल इति । अमरे तु 'कलिलं ग्रहणं साम' इत्यपि । महिलेति ।
'महिला फलिनैस्त्रियो'रिति मेदिनौ ।

५५ । कमेः पञ्च ॥ १।५५ ॥

दी—। कपिलः । (चादिलच.) ।

५६ । गुपादिभ्यः कित् ॥ १।५६ ॥

दी—। गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ (प्रत्ययस्य किञ्चान्न गुणः) ।

५७ । मिथिलादयश्च ॥ १।५७ ॥

दी—। मथग्रन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः—पथिकः । (एते इलजन्ता निपात्यन्ते) ।

५८ । पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ १।५८ ॥

दी—। पतेरः पत्नी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरःपर्णाशः । बाहुलकानुम्न । गडिरो मेघः । गुणैरो गुडकः । दंशैरो हिंस्रः ।

मित—। कुठि चेतस—इदित्वाद्गुमि प्राप्त आह—बाहुलकादिति । अन्ये तु घातवोऽत्र इका निर्दिष्टाः ।

५९ । कुम्बेर्नलोपश्च ॥ १।५९ ॥

दी—। कुबेरः । (चादेरक्प्रत्ययः) ।

६० । शदेस्त च ॥ १।६० ॥

दी—। शतेरः शत्रुः ।

मित—। शदल शतने । अस्मादेरच् । अस्य दकारस्य तकारश्च ।

६१ । मूलेरादयः ॥ १।६१ ॥

दी—। एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधैरो गोप्ता । गुहैरो लोहघातकः । मुहैरो मूर्खः ।

६२ । कवेरौतच् पञ्च ॥ १।६२ ॥

दी—। कपोतः पक्षी ।

मित—। कवेरौत इति । गुपादिमूलादारभ्य एतदन्तानि सप्त सूत्राणि केषाञ्चिद-
सम्मतानि । 'कपोतः पक्षिमात्रेऽपि' इति विकारशेषः ।

६३ । भातेर्डवतुः ॥ १।६३ ॥

दी—। भातीति भवान् । (भवदिति प्रातिपदिकम् । भवती
स्त्रियाम्)

६४ । कठिचकिभ्यामोरन् ॥ १।६४ ॥

दी—। कठोरः । चकीरः ।

६५ । किशोरादयश्च ॥ १।६५ ॥

दी—। किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः । किमोऽन्तप्रलोपः ।
किशोरोऽश्वशावः । सहोरः साधुः ।

मित—। किशोरोऽश्वशाव इति । 'किशोरोऽप्यस्य शावके । तैलपण्योषधौ च
स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः' इति मेदिनी ।

६६ । कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥ १।६६ ॥

दी—। कपीति निर्देशान्नलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ
गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ।

मित—। पटोल इति । औषधिवाचकोऽयम् पुंस्त्वेव । 'पटोलं वस्त्रभेदे वनौषधौ
जोतस्नायानु योषिति' इति मेदिनी ।

६७ । मीनातेरूरन् ॥ १।६७ ॥

दी—। मयूरः ।

६८ । स्यन्देः सम्प्रसारणञ्च ॥ १।६८ ॥

दी—। सिन्द रम् ।

मित—। चादूरन् । 'सिन्दूरस्त्ररुभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णकं' इति मेदिनी ।

६८ । सितनिगमिमसिसच्यविधाज्कृ, शिभ्यस्त्न् ॥ १।६८ ॥

दी—। सिनोतीति सेतुः । 'तितुत्र—' (३१६३) इति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूट् । तत्र किङ्तीत्यनुवर्त्तते इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्विङालः । धातुः । क्रोष्टा ।

मित—। सिनोतीति । पिञ् बन्धने । अवेस्तुनि ओतुरिति कथमित्याह—
'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यनेन । एतत् तत्रैव सूत्रे सूचितम् ।

७० । पः किञ्च ॥ १।७० ॥

दी—। पिवतीति 'पितुर्वङ्गौ दिवाकरे' ।

मित—। पिवतेस्तुन् स च कित् ।

७२ । कमिमनिजनिगाभायाहिभ्रश्च ॥ १।७२ ॥

दी—। एभ्रस्तुः स्यात् । 'कन्तु कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तुर-
पराधः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे—गन्धर्वे'
गायनेऽपि च' । भातुरादित्यः । 'यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि
क्लीवम्' । हेतुः कारणम् ।

मित—। रक्षसि क्लीवमिति । वेदभार्थे तु 'यातवो यातना एषु धीयन्त इति
यातुधानाः रक्षांसौ'त्यपि दृश्यते ।

७३ । चायः किः ॥ १।७३ ॥

दी—। 'केतुर्ग्रहपताकयोः' ।

मित—। चायतेरादस्य किः स्यात् तुप्रत्यये परतः । 'सार्वधातुकार्द्ध—'
इति गुणः ।

७४ । आप्रोतेर्ह्रस्वश्च ॥ १।७४ ॥

दी—। अप्तुः शरीरम् ।

मित—। तुप्रत्यये परे धातोरादिङ्गस्यः ।

७५ । वसेस्तुन् ॥ १।७५ ॥

दी—। वस्तु । (निच्चम् अद्युदात्तार्थम्) ।

७६ । अगारे णिच्च ॥ १।७६ ॥

दी—। 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'

मित—। गृह्ण्ये वसेस्तुन् स च णित् । उपधा वृद्धिः । वास्तुः अस्त्रियाम् ।

७७ । कृजः कतुः ॥ १।७७ ॥

दी—। क्रतुर्यज्ञः ।

मित—। डुकृज करणे । अस्मात् कतुप्रत्ययः । किच्चाद् गुणाभावे यण् ।

७८ । एधिवह्योश्च तुः ॥ १।७८ ॥

दी—। एधतुः पुरुषः । वहतुरनङ्गान् ।

मित—। अनयोर्धातोश्चतुप्रत्ययः । चिच्चमकोदात्तार्थम् । 'वहतुः पथिके
वृषभे पुमान्' इति मेदिनी ।

७९ । जीविरातुः ॥ १।७९ ॥

दी—। 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे' ।

मित—। 'जीवातु जीवनौषधमि'त्यमरः । जीवितौति विग्रहः । 'जीवातवे
विसृज कृपाणम्' इति भवमूतिः ।

८० । आहकन्वृद्धिश्च ॥ १।८० ॥

दी— जीवेरित्येव । जैवात्कस्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषी-
वले ।

मित— जीवधातोराटकन् प्रत्ययः । तस्मिन् परे वृद्धिश्चोपधायाः । 'जैवात्कः
स्यादायुष्मति' इत्यभरः ।

८१ । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ १।८१ ॥

दी— 'कर्षूः पुंसि करोषाग्नौ कर्षून् द्यां स्त्रियां मता' ।
चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । 'सर्ज सर्जने' । 'सर्जू
वर्णिक्' । खर्ज व्यथने । खर्जूः पामा । (पामेति चर्मव्याधि-
विशेषः) ।

८२ । मृजिर्गुणश्च ॥ १।८२ ॥

दी— मजूः शुद्धिकृत् । (चादुप्रत्ययः) ।

८३ । वहो धश्च ॥ १।८३ ॥

दी— 'वधूर्जायास्त वास्त्रिषु' ।

मित— वहेरन्तास्य धकारादेशस्तस्मादुप्रत्ययश्च । वह प्रापणे । वहति सुखं
प्रापयतीति वधुः स्त्री । 'स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधुः' इत्यभरः ।

८४ । कषेष्टश्च ॥ १।८४ ॥

दी— कच्छः पामा । (चादुप्रत्ययः । के तुगिति तुक्) ।

८५ । णित्कसिपद्यर्ते ॥ १।८५ ॥

दी— कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ।

मित— कस गतौ, पद गतौ, ऋगतौ । एभ्य ऊ प्रत्ययः स्यात् । स च णिद्
भवति । उपधावृद्धिः ।

८६ । अणो डश्च ॥ १।८६ ॥

दी—। आडूर्जलप्रवद्रव्यम् ।

८७ । नञि लम्बेर्नलोपश्च ॥ १।८७ ॥

दी—। 'तुम्बप्रलावूरुमे समे' इत्यमरः ।

मित—। लवि अवभंसने । न लम्बते जले इत्यलावूः ।

८८ । के श्च एरङ् चास्य ॥ १।८८ ॥

दी—। कश्ब्दे उपपदे शृणातेरुः स्यात् । एरङादेशः ।
'कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री' । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः । क्लीवे
पुंसि च ।

८९ । लो दुट् च ॥ १।८९ ॥

दी—। तरतेरुः स्यात्तस्य दुट् । 'तर्दूः स्याद्धारुहस्तकः' ।

मित—। 'आद्यन्तौ टकितौ' । 'नेङ् शि—' इति नेट् ।

९० । दरिद्रातेर्यालोपश्च ॥ १।९० ॥

दी—। इश्च आश्च यौ । तयोर्लोपः । दद्रुः कुष्ठप्रभेदः ।

९१ । नृतिशृध्योः कूः ॥ १।९१ ॥

दी—। नृतूर्नर्तकः । शृघूरपानम् । (किञ्चान्न गुणः) ।

९२ । ऋतेरम् च ॥ १।९२ ॥

दी—। ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूदेव-
नदी सत्यवाक् च ।

९३ । अन्दूदृम्भूजम्बूकर्फे लूकर्कम्बूदिधिषूः ॥ १।९३ ॥

दी—। एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् ।
'दृभी ग्रन्थे' । निपातनान्नम् । दृम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि

निपातनादित्येके । दृन्भूः । जनेर्बुक्—जम्बूः । ‘जमु अदने’
इत्येके । बाहुलकाद्ब्रूखोऽपि—जम्बूः । कफं लाति कफलूः
श्लेष्मातकः । निपातनादेत्त्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्वदरी ।
निपातनान्नम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः ।
केचित्तु ‘अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बू’ इति पठन्ति । ‘दृम्फ उत्क्लेशे ।
दृम्फः सर्पजातिः । ‘कमेर्बुक्’ । कम्बूः परद्रव्यापहारी ।

मित—। अदि वन्धने । अन्दूरिति । ‘अन्दूः स्त्रियां सान्निगडे प्रमेदे
भूषणस्य च’ इति मेदिनी । बाहुलकाद्ब्रूखोऽपि । अन्दूः । ‘अन्दूको हस्तिनिगडे’
इत्यमरः । दृम्भूरिति । सन्दर्भकर्तृत्वर्थः । दृभीयस्ये तुदादिः । तेन दृम्भतीति
वियहः । जम्बूरिति—अस्य ऋस्रपाठे भारविरपानुकुलः । ‘व्यथितमपि
भृशं मनो हरन्ती परिणतजम्बुफलोपभोगदृष्टा’ (किरात—१०।२२) ।
अत्र ‘इको ऋखोऽङाः—’ इति ऋस्रः इति व्यचक्षाणाः परास्ता इत्याहुः । ‘तस्या
जम्बोः नदीभूय प्रवर्तते’ इति विक्रमादित्येन च ऋस्र उदाहृतः । दिधिषूः
पुनर्भूरिति । द्विविवाहितेत्यर्थः । ‘पुनर्भूर्दिधिषूद्वि विः’ इत्यमरः ।

८४ । मृगोरुतिः ॥ १।८४ ॥

दी—। मरुत् । गरुत्पक्षे । (अनयोरुतिप्रत्ययः । इकार
उच्चारणार्थः) ।

८५ । यो मुट् च ॥ १।८५ ॥

दी—। गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत् सुवर्णं दृणविशेषश्च ।

८६ । हृषेरुलच् ॥ १।८६ ॥

दी—। ‘हृषु लो मृगकामिनोः’ । बाहुलकाच्चटते । चटुलं
शोभनम् । (‘चटुलनयना’ इत्यादौ यथा) ।

८७। हृस्वरुहियुषिभ्यः इतिः ॥

दी—। 'हरित् ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' । सरि-
नदी । रोहिन्मृग विशेषस्य स्त्री । युष इति सौत्रो धातुः ।
'मत्स्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम् ।

८८। ताडिर्णिलुक् च ॥ १।८८ ॥

दी—। ताडयतीति तडित् ।

मित—। ताडयतेर्णेल्कु स्याद् इति प्रत्यये परि । इतिरित्यत इकार उच्चारणार्थः ।

८९। शमेढः ॥ १।८९ ॥

दी—। बाहुलकादित्संज्ञा एयादेशः इट् च न । 'शण्टः
पुंसिगोपतौ । शण्टः क्लीवः ।

मित—। शम उपशमि । अस्माद् ढप्रत्ययः । गोपताविति द्वषभे इत्यर्थः ।
इत्संज्ञेति—अनुनासिकस्य लोपाभावश्च । एयादेश इति—'आयनेयीनीयियः फटखक्छां
प्रत्ययादीनाम्' (४७५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

१००। कमेरठः ॥ १।१०० ॥

दी—। कमठः । 'कमठः कच्छूपे पुंसि भाण्डभेदे नपुं-
सकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ।

१०१। रमेव् ङिञ्च ॥ १।१०१ ॥

दी—। रामठं हिङ्गु । (चादठप्रत्ययः) ।

२०२। शमेः खः ॥ १।१०२ ॥

दी—। शङ्गः । (अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णे न ङः) ।

१०३। कण्ठः ॥ १।१०३ ॥

दी—। कण्टः ।

१०४ । कलस्तृपश्च ॥११०४॥

दी— । तृपतेः कलप्रत्ययः । चात्तृपतेः तृपला लता ।
'तृपला तु फलत्रिके' । (त्रिफला तृपला च सा—इति विश्वः) ।

२०५ । शपेर्वश्च ॥११०५॥

दी— । शबलः । (चात् कलप्रत्ययः) ।

मित— । 'चित्' किम्भीरकतमाषशबलैताश्च कर्तुं र' इत्यमरः ।

१०६ । वृषादिभग्नश्चित् ॥११०६॥

दी— । वृषलः । पललम् । बाहुलकाद् गुणः । सरलः ।
तरलः । 'कमेव'क् (च)—(गणसूत्र) । कम्बलः । 'मुस
खण्डने' । मुसलम् । 'लङ्गेवृद्धिश्च' (गणसूत्र) । लाङ्गलम् ।
'कुटिकशिकौतिभग्नः प्रत्ययस्य मुट्' (च) (गणसूत्र)—
कुट्मलः । कुडेरपि—कुड्मलः । कश्मलम् । बाहुल-
काद्गुणः—कोमलम् ।

मित— । एभ्यः कलप्रत्ययः स्यात् । स च किद् भवति । अन्तोदात्तः । वृषलः
शृङ्गः । पल गतौ । पललमिति । 'पललं तिलचूर्णे च पङ्के मांसं नपुंसकम् । ना
राचसे'—इति मेदिनी । सरल इति—'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽयोदारवक्रयोस्त्रिषु' इति
च मेदिनी । 'सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः । न शमो न च पुत्रागा अस्मिन्
संसारकानने' इत्यभियुक्तप्रयोगः । 'कम्बलो नागराजि स्यात् सास्त्राप्राकारयीरपि ।
कृपावत्पत्ररासङ्गे सलिले च नपुंसकम्' इति मेदिनी । मुषल इति मूर्धन्यमध्यो-
ऽप्रायम् । विल्लरस्त प्रौढमनोरमायाम् ।

१०७ । मृजेष्टि-लोपः ॥११०७॥

दी— । मलम् । (टिलोपात् 'म' इति तिष्ठति । ततः
कलप्रत्ययः) ।

१०८ । चुपेरच्चोपधायाः ॥११०८॥

दी—। चपलम् । (अदुपधत्वे चप् इति भवति । ततः कल प्रत्ययः) ।

१०९ । शकिशम्योर्नित् ॥११०९॥

दी—। शकलम् । शमलम् ।

मित—। 'मितं शकले खण्डे वा' इति 'शमलं शकलं' इति चामरः ।

११० । क्खी गुग्गुस्वश्च ॥१११०॥

दी—। क्खगलः । प्रज्ञादित्वात् 'क्खगलः' ।

मित—। क्खी केदने । तस्य 'आदिचः—' इत्याच्चे 'क्ख' इति । ततो ऋखः ।

'क्खगलं नीलवस्त्रे नाच्छासि स्त्री वृद्धदारके' इति मेदिनी ।

१११ । जमन्ताडडः ॥११११॥

दी—। दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डच्छिन्नहस्तः ।

अण्डः । बाहुलकात् सत्वाभावः । षण्डः सङ्घातः । तालव्य-
दिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीवः । पण्डा
वद्धिः ।

मित—। जमिति प्रत्याहारः । तेन ज, म, ड, ण, न इत्यन्तेभ्यो धातुभ्यो
डप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । दसु उपशमे । रसु क्रीडायाम् । खन अवदारणे ।
मनं ज्ञाने । वन संभक्तौ । अम गत्यादिषु । षनुदाने । गम गतौ । वण दाने ।
पण व्यवहारे स्तुतौ च इति क्रमेणात्र धातवः । 'दण्डोऽस्त्री लण्डोऽपि स्यात्'
इत्यमरः । 'रण्डा मूषिकपर्णाञ्च विधवायाञ्च योषिति' । 'मण्डः पञ्चाङ्गुली शकमेदे
क्लीवं तु मस्तुनि' । 'वण्डा पांशलायां स्त्री विषु हस्तादिवमिते' । अण्डं सुषकम् ।
अण्ड प्राणवयवः । सत्वाभाव इति—'षनु' इत्यस्य 'धात्वादे षः स' इत्यनेन ।
'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । पण्डा वुद्धिरिति । 'पण्डा शास्त्रोज्ज्वला वुद्धिस्तद
योगात् पण्डितः स्मृतः' ।

११२ । क्वादिभ्यः कित् ॥१११२॥

दी—। कवर्गादिभ्यो ङः कित् स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् ।

गुड्—गुडः । 'घृण भ्रमणे' = घृण्डो भ्रमरः ।

११३ । स्थाचतिमृजेरालज्वालज्जालीयचः ॥१११३॥

दी—। तिष्ठतेरालच । स्थालम्—स्थाली । चतेर्वालज् ।
चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः ।

११४ । पति चण्डिभग्रामालज् ॥१११४॥

दी—। पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालो-
ऽपीत्येके ।

मित—। पातालम्—अत्रोपधावृद्धिः । 'पातालं नागलोके स्याद् विवरे
बडवानले' इति मेदिनी ।

११५ । तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्रः कालन्
॥ १११५ ॥

दी—। तमालः । विशालः । विडालः । मृणालम् ।
कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालः ।

११६ । पतेरङ्गच् पत्तिणि ॥१११६॥

दी—। पतङ्गः । (बाहलकादर्थान्तरेऽपि । 'पतङ्गः
पत्तिसूर्ययोः' इत्यमरः) ।

११७ । तरत्यादिभ्रश्च ॥१११७॥

दी—। तरङ्गः । लवङ्गम् ।

११८ । विड्दिभ्रः कित् ॥१११८॥

दी—। विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहलकादुत्वं च ।

११८ । मृवृचोर्द्विश्च ॥१११८॥

दी—। सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः ।

१२० । गन् गम्यद्योः ॥ ११२० ॥

दी—। गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः ।

१२१ । क्वापूखडिभ्यः कित् ॥११२१॥

दी—। क्वागः । पूगः । खड्गः । बहुलकात् 'षिड
अनादरे'—गन् सत्वाभावश्च । षिङ्गस्तरलः । 'षिङ्गैरगद्यत
ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः । (गन्प्रत्ययः । स च कित्)

मित—। अत्र सर्वत्र 'बाहुलकादि'ति यदुक्तं तत् सर्वम् 'उणादयो बहुलम्'
इत्यनुसारादिति विभाव्यम् ।

१२२ । भृजः किनुट् च ॥११२२॥

दी—। भृजोगन् कित् स्यात् तस्य नुट् च । भृङ्गाः
षिङ्गालिधूम्याटाः ।

१२३ । शृणातेर्ह्रस्वश्च ॥११२३॥

दी—। शृङ्गम् । (शृ हिंसायाम् इत्यस्य ह्रस्वः । अस्माद्
गन्प्रत्ययः तस्य कित्वं नुडागमश्च) ।

१२४ । गण् शकुनौ ॥११२४॥

दी—। नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ।

मित—। शकुनो बाचे शृणातेर्गणप्रत्ययः स्यात् तस्य नुट् । 'अचोञिति'
इति वृद्धिः । शार्ङ्गः पची । 'शार्ङ्गं' इति धनुर्वाचकः शब्दस्तु शृङ्गस्य विकारः इति ।

१२५ । मुदियोगर्गौ ॥११२५॥

दी—। मुद्गः । गर्गः ।

१२६। अण्डनू कसृभृवभयः ॥११२५॥

दी— करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी ।
वरण्डो मुखरोगः ।

१२७। दृढभसोऽदिः ॥११२७॥

दी—शरत् । 'दरङ्गदयकूलयोः' । भसज्जघनम् ।
मित—। 'भसत् स्त्री भास्वरे योनौ' इति मेदिनी ।

१२८। दृणतिः पुग्व्रखश्च ॥११२८॥

दी—। दृषत् ।

१२९। त्यजितनियजिभयो ङित् ॥११२९॥

दी—। त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ।

१३०। एतस्तुट् च ॥११३०॥

दी—। एतद् (चकाराद् अदिप्रत्ययः । तुडागमः ।
गुणः)

१३१। सतेररतिः ॥११३१॥

दी—। 'सरट् स्याद्वातमेघयोः' । वेदभाष्ये तु 'याभिः
कृशानुम्' इति मन्त्रे 'सरङ्भयो मधुमक्षिकाभयः' इति
व्याख्यातम् ।

१३२। लङ्घनेर्लोपश्च ॥ ११३२ ॥

दी—। लघट् वायुः । (चादटिप्रत्ययः) ।

१३३। पारयतेरजिः ॥११३३॥

दी—। पारक् सुवर्णम् । [अजि (अज्) इति, ख्यन्तात्
पृ इत्यास्माद् विधीयते] ।

१३४ । प्रथेः कित् सम्प्रसारणञ्च ॥११३४॥

दी— । पृथक् । खरादिपाठादव्ययत्वम् । (अजिप्रत्ययः) ।

१३५ । भियः पुग्नस्वञ्च ॥११३५॥

दी— । भिषक् ।

१३६ । युष्यसिभगं मदिक् ॥११३६॥

दी— । युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् ।

अहम् ।

मित— । त्वम् अहमिति । मपर्यन्तस्य 'त्वाहौ सौ' (३८४), 'अषि लोपः' (३८५) इति युष्मदस्मदीर्मपर्यन्तस्य त्वाहादिशे अन्तर्लोपे च रूपे ।

१३७ । अतिस्तुसुहुसृष्टृक्षिन्नुभायावापदियक्षिनीभगोमन ॥११३७॥

दी— । एभाश्चतुर्दशभगोमन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः—होमः । मर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाव्यणि क्षोमञ्च । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पञ्चम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ।

मित— । अतीति । ऋ गती, ऋज् सुती, मुज् अभिषन्ने, हुदानादनयोः स गती धृज् धारणे, क्षि क्षये, टुक्षु शब्दे, भादीप्ता, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पदगतौ, नौज् प्रापने । 'धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः कर्तौ' इति विश्वः । 'भामः क्रोधे रवौ दीप्ती' । 'यामस्तु प्रहरे पुंसि संयमोऽपि प्रकीर्तितः' । यच्मा इति—'क्षयः शोषश्च यच्छा च' इत्यमरः । "क्रोधोयच्मा क्षयरोगः" इति आयुर्वेदे च ।

१३८ । जहाते सन्वदालोपश्च ॥११३८॥

दी— । 'जिह्वाः कुटिलमन्दयोः' ।

मिन—। चात् मन्प्रत्ययः॥ सन्वदभावादभ्यासस्येत्त्वम् । 'तथापि जिह्वाः स भवजिगीषया तनोति शुभ्रं' गुणसम्पदा यशः' (भारविः) ।

१३८ । अवतेष्टिलोपश्च ॥११३८॥

दी—। मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूठौ तयोर्दीके कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्जल दत्तस्तत्र । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् । ('ओ' प्रश्ने ऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः) ।

१४० । ग्रसेराच ॥११४०॥

दी—। ग्रामः । (ग्रसु अदने । अस्यमन् । 'ग्रामः स्वरे वृन्दे' शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे । शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा । संपूर्वोऽयं युद्धे । तदुक्तं 'संपूर्वः संयुगोन्मृतः' इति) ।

१४१ । अविसिविसिशुषिभ्रः कित् ॥११४१॥

दी—। जमं नगरम् । सू्रमो रश्मिः । सिमः सर्वः । 'शुष्मग्नि समीपयोः' ।

मित—। सू्रमोरश्मिरिति । सू्रवतन्तुरित्यन्ये । शुष्मसग्रीत्यादि वेदभाष्ये तु 'शुष्मं बलम्' इत्यपि ।

१४२ । इषियुधीन्धिदसि श्याधूसूभयो मक् ॥११४२॥

दी—। 'इष्मः कामवसन्तयोः' । ईषोति पाठे दीर्घादिः । युधः शरो योद्धा च । इधः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सू्रमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्मं व्रणः ।

मित—। बाहुलकादीर्मिति । ईर गतौ । अस्माद् मक् । 'ब्रणोऽस्त्रियामीर्ममरः
क्तीवे' इत्यमरः । एवं जन्मम् । मनिनस्तु—नान्तः । 'जनुजननजन्मानि' इत्यमर
उभयसाधारणः ।

१४३ । युजिरुचितिजांकुय ॥११४३॥

दी—। युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । (एभ्यो मक् ।
कवर्गश्चान्तादेशः) ।

१४४ । हन्तेर्हि च ॥११४४॥

दी—। हिमम् । (चात् मक्प्रत्ययः । हिरिति सर्वादेशः) ।

१४५ । भियः षुग्वा ॥११४५॥

दी—। भीमः । भीष्मः । (मक्प्रत्ययान्तौ) ।

१४६ । घर्मः ॥११४६॥

दी—। घृधातोर्मगु गुणश्च निपात्यते । ('घर्मः स्यादातपे-
ग्रीष्मस्वेदाश्मसोरपि') ।

१४७ । ग्रीष्मः ॥११४७॥

दी—। ग्रमते निर्पातोऽयम् (मक् प्रत्यये)

१४८ । प्रथेः प्रिवन् सम्प्रसारणं च ॥११४८॥

दी—। पृथिवी । पवनित्येके । पृथ्वी । 'पृथ्वी
पृथिवी' पृथ्वी' इति शब्दार्णवः । (प्रिवन्निति प्रत्ययस्य
षित्त्वाद् डीष्) ।

१४९ । अशू प्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्रः कन् ॥११४९॥

दी—। अश्वः । 'प्रुष स्नेहनादौ' । 'प्रुष्वः स्याद्वतु-
सूर्ययोः' । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा प्रक्षिभेदः फलं च ।
कण्वं पापम् । बाहुलकादिष्वे किण्वमपि । खटा । विश्वम् ।

१५० । इण्शीभ्रां वन् ॥११५०॥

दी—। एवो गन्ता । 'ये व एवा मरुतः' । असत्त्वे
निपातोऽयम् । शेवं लाञ्छनं पुंसाम् । 'शेवं मित्राय
वरुणाय' ।

मित—। शेवं सुखमिति वेदभाष्यम् ।

१५१ । सर्वेनिष्ठश्चरिष्वलष्वशिवपट् प्रह्वेष्व्वा अतन्त्रे
॥११५१॥

दी—। अकर्तयेयते निपात्यन्ते । सृष्टमनेन विश्वमिति
सर्वम् । निपूर्वाद् घृषैर्गुणाभावोऽपि । निष्ठयते अनेन निष्ठश्चः
खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये ।
अत्रोपधाया इष्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः ।
शीडो ऋषत्वम् । पटो रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति प्रह्वः ।
ह्वञ्ज आकारवकारयोर्लोपः । जहातेरालोपोवा । ईषेर्वन् । ईष्वः
आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । 'अतन्त्रे' किम् ? सर्ता । सारकः ।
बाहुलकादुभ्रसतेः ह्रस्वः ।

मित—। अतन्त्रे इत्यस्य विवरणम्—'अकर्तरि' इति । एतेनान्यत्र विशेषनिर्देशा-
भावे सर्वं कर्तयेवेति बोध्यम् ।

१५२ । शेवयह्वजिह्वाग्रीवापामीवाः ॥ ११५२ ॥

दी—। शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्तरनेन यह्वः । ह्रस्वो
हुगागमश्च । लिहन्तरनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च ।
गिरन्तरनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्रोतीत्यापा वायुः । मीवा
उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये ।

मित— शिव इति 'इण्शीभ्याम्—' (१५०) इत्यब्रुक्तमपि अत्र निपातनादन्तो-
दात्तत्वदर्शनार्थमारम्भः । यद्धः मार्गः । 'वृतमाय यद्धी' इत्यत्र 'मद्धी' इति
वेदभाष्यम् । मीवेति—वेदभाष्ये तु अमीव इति क्त्वा 'अम रोगे' इत्यस्माद् ईट्
चेल्युक्तम् । 'अमीवातन—' रोगनाशक इति व्याख्यानात् ।

१५३ । कृष्टृष्टृभ्यो वः ॥ १५३ ॥

दी— कर्वः कामः आयुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ।

१५८ । कनिन् युवषितक्षिराजिधन्विद्य प्रतिदिवः ॥ १५८ ॥

दी— यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा ।
धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्यवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्तप्रस्मिन्
प्रतिदिवा दिवसः ।

मित— युवष्यादिभ्यः कनिन्प्रत्ययः कर्तरि । युवेति । 'युवास्यात्तरुणे श्रेष्ठे
निसर्गवलशालिनि' इति मेदिनी । धन्वामरुत्वादि । 'धन्वा ते मरुदेशे ना क्लीवे
चापे स्थलिऽपि च' इति मेदिनी । चापः शरासनम् ।

१५५ । सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ १५५ ॥

दी— सप्त । अष्ट । (चकारात् कनिन् प्रत्ययः ।
तुडित्यागमः) ।

१५६ । नञि जहातेः ॥ १५६ ॥

दी— अहः । (नञपूर्वादु हाधातोः कनिन् । धातोरा-
लोपः) ।

१५७ । श्वन्नृक्षन्पूषन्प्रीहन्-क्लेदन्-स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्थ-
मन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्नघवन्निति ॥ १५७ ॥

दी— एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वय-
तीति श्वा । उक्षा । पूषा । 'प्रीह गती' । इकारस्य दीर्घत्वम् ।

सुहृतीति स्त्रीहा कुक्षिव्याधिः । 'क्षिद्रु आर्द्रभावे' । क्षिद्यतेः
 क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च ।
 मुह्यन्तस्मिन्नाहते मूर्धा । मुह्येरुपधाया दीर्घा धोऽन्तादेशो
 रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् ।
 अर्यमा । विस्रं एसाति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा
 चन्द्रोऽग्निः । जनेरुपधालोपो मञ्चान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे
 श्रयतीति मातरिक्षा । धातोरिकारलोपः । 'मह पूजायाम्' ।
 हस्य घो वुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ।

These thirteen words are irregularly formed with the affix कनिन् added to them in the active voice. The word इति in the rule signifies that the list is not exhaustive.

मित—। अन्नित्यादि । टुओश्चि गतिवृद्धौः, उच्च सेचने, पूष वृद्धौ, णिह प्रीतौ, सुह वैचित्र्ये, सुर्वी बन्धने (उकारस्य दीर्घत्वे वकारस्य धकार इत्युज्ज्वलदत्तः), टमसृजो शुद्धौ (मसृजेः सकारस्य शकारस्य जश्चत्वेन जः), माङ् माने शब्दे च, प्सा भक्षण्ये, जनौ प्रादुर्भावे, 'टुओश्चि—' इति मूलानुक्ता धातवः । कनिन्निर्णिति निदित्याकरे । अति—इकारलोपो निपात्यते 'इन्इन्पूषार्थम्' इति नियमात् पूषणौ पूषण इत्यादौ न दीर्घः । 'अर्यमातु पुमान् सूर्यः—' इति मेदिनी । परिजायत इति दशपादीवृत्त्यनुरोधादिदम् । वेदभाष्ये तु 'परिज्मानं सुखं वधम्' इत्यत्र परिज्मा परितो गन्ता । अजेः परिपूर्वस्य 'श्वमुत्तन्—' इत्यादिना मन् प्रत्ययः अकारलोपः, आद्युदात्तत्वं च निपात्यत इत्युक्तम् । मातरिक्षेति—सप्तम्या अलुक् इहविषये सम्प्रसारणं न भवति । 'श्वयुव—' इति सूत्रे अभिव्यक्ततरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य ग्रहणम् । इह सूत्र इतिशब्द आद्यर्थः । तेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिन् । दशपाद्यान्त इतिशब्दो नास्ति ।

१५८ । कृहृभ्यामिणुः ॥ २।१ ॥

दी—। करेणुः । हरेणुः गन्धद्रव्यम् ।

मित—। डक्कञ् करणे । हञ् हरणे । ‘करेणुरिभ्यां स्त्री, ना इभि’ इत्यमरः ।
गन्धद्रव्यमिति—कलायश्चेति वैश्यवर्गे अमरः—‘कलायश्च सतीनकः । हरेणुखण्डिकौ—’
इति ।

१५९ । हनिकुषिनीरविकाशिभ्यः कथन् ॥ २।२ ॥

दी—। हयो विषसः । कुष्ठः । नीयो नेता । रथः ।

काष्ठम् ।

१६० । अवे भृजः ॥ २।३ ॥

दी—। अवभृथः ।

१६१ । उषिकुषिगतिभ्यः स्थन् ॥ २।४ ॥

दी—। ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकाच्छोथः ।

मित—। अर्थ इति । ‘अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः । बाहुलकादिति ।
शुगतौ । अस्मात् थन् शोधः = श्वयथुः ।

१६२ । सतेर्णि त् ॥ २।५ ॥

दी—। सार्थः समूहः । (अस्मात् स्थन् णिङत्) ।

१६३ । जृष्टज्भ्यामूथन् ॥ २।६ ॥

दी—। जरुथं मांसम् । ‘वरुथो रथगुप्तौ ना’ ।

मित—वरुथो रथगुप्तौ नेति । ‘वरुथो रथगुप्तौ स्वादु वरुथं रथवेश्मनोः’ इति
विश्वः । ‘भवा वरुथं गृणते विभावा—’ इत्यादौ वेदभार्थे वरुथं गृहमिति व्याख्यातम् ।

१६४ । पातृतृदिवचिरचिसिचिभ्यस्थक् ॥ २।७ ॥

की—। पीथो रविः घृतं पीथम् । ‘तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपा-
पायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टान्भः स्त्रीरजःसुच विश्रुतम्’

इति विश्वः । तुल्योऽग्निः । उक्तं सामभेदः । रिक्त्यम् ।
बाहुलकादृचेरपि । 'रिक्त्यमृक्त्यं धनं वसु' । सिकथम् ।
('सिकथो भक्तपुलाके ना') ।

१६५ । अतोर्निरि ॥ ३।८ ॥

निरिक्त्यं साम । (निरित्यपपदेऽतः स्थक् प्रत्ययः) ।

१६६ । निशीथगोपीयावगथाः ॥ २।९ ॥

दी— निशीथोऽर्द्धरात्रो रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् ।
अवगथः प्रातः स्नातः ।

मित— एते स्थन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । निपूर्वात् शतेः स्थक् । गुणाभावः ।
'निशीथस्तु पुमानर्द्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । गोपीथ तीर्थमिति
वृत्तिकारमतेनेदम् । वेदे तु 'प्रतीत्यच्चारुसव्यरम्' इत्यत्र गोपीथः सोमपानमिति भाष्य-
कारनिरुक्तकारी (सायनयास्त्री) । अवगथ इति—गाडो निपातनाद्वस्त्रः ।

१६७ । गश्चोदि ॥ २।१० ॥

दी— उद्गोथः सान्नो भागविशेषः । (उद्पूर्वगायतेः
स्थक् । 'धुमास्था—' इति ईत्त्वम् ।) ।

११८ । समीणः ॥ २।११ ॥

दी— समिथो वज्रिः संग्रामश्च ।

१६९ । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ २।१२ ॥

दी— तिजिर्जलोपः । तिथोऽनलः कामः । पृष्ठम् । गूथं
विष्टा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ।

These are irregularly formed with स्थक्.

मित— तिज निशाने । पृष्ठु सैचने । गुपुरीषोत्सर्गे । यु मिश्रणे । मृड्

गतौ । एते यक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृष्ठ' तु अवयवविशेषेऽपि स्त्रोत्रविशेषेऽपि ।
'पृष्ठैः सुवर्ते' इत्यादौ दर्शनात् ।

१७० । स्फायितञ्चिवञ्चिशक्तिक्षिपिन्नुदिसृपितृपिदृपि-वन्द्य-
न्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिक्किदिभिदिमन्दिचन्दिदहि-
दसिदम्भिवसिवाशिशीङ् हसिसिधिशुभिभ्रों रक् ॥ २।१२ ॥

दी—। ङात्रिंशतो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् ।
न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् ।
क्षुद्रः । सृप्रश्चद्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो वलवान् । वन्द्रः पूजकः
उन्दी—उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते
शैले चक्रौ च दानवे' । अजिर्वी । वीरः । नीरम् । पद्मो ग्रामः ।
मद्मो हर्षो देशभेदश्च । 'मुद्रा प्रत्ययकारिणी' । 'खिद्रो रोगो
दरिद्रश्च । किद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि
चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' ।
दह्नोऽग्निः । दस्रः स्ववैद्यः । 'दभ्रः समुद्रः खल्यं च' । वसेः
सम्प्रसारणे—

मित—। ङात्रिंशत इति । दशपाद्यां तु वयस्त्रिंशदुक्ताः । तत्र दम्भिवहिवसौति
पठित्वा 'वह प्रापणे उद्गोऽनङ्गान्' इत्युदाहरणात् । माधवेऽप्येवम् । स्फारमिति । स्फायी
वृद्धौ । 'नेट्वशि—' इति नेट् । वलि यलोप इति—'लोपो व्योर्वलि' इत्यनेन ।
'स्फायः स्यात् पुंसि विकटे करकादेशश्च बुद्धे' इति मेदिनी । तक्रम् इति । तच्च
संकोचने । 'तक्रं ह्युदश्चमथितं पादान्बुध्यस्व निर्जलम्' इत्यमरः । वक्रम् इति—वक्षु
प्रलभने । विशेष्यलिङ्गोऽयम् । 'वक्रः स्याज्जटिलि क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे' इति विश्वः ।
'शक्रः पुमान् देवराजो कुटजार्जुनभूहो' इति मेदिनी । क्षुद्र इति—अयमपि
विशेष्यलिङ्गः । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रुरकपणालेषु वाच्यवत्' इति मेदिनी । दृप्रः पुरोडाश

इति । वेदभाषादुज्ज्वलदत्ताच्चिदम् । दशपाद्यां तु तदप्रमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् । तदप्र-
दुःखमिति सुवधातौ माधवः । पचाद्यपि चन्दोऽपि बाहुलकादिति भावः । हिमांशुरिति
शब्दाण्यवसंवादोऽयम् । दसः स्वर्वेद्य इति । 'स्वर्वेद्यावन्निनीमुतौ दसौ—' इत्यमरः ।
'द्राक्षा युवकवः सुताः—' इत्यादिष्वं वेदभाष्यमपानुकूलम् । परं दसु उपचये इति
दसः उपचपयिता इत्यपि वेदभाष्यम् । स्वर्वेद्यपचे तु दसति रोगानुपचपयतीति विग्रहः ।
वसेः सम्प्रसारणे प्राप्तं इति । 'वचिस्वपि—' (२४१०) इत्यनेनेत्यर्थः । अत्र पुनः वसेः
सकारस्य मूर्धन्यादेशवारणार्थमाह—

३१६८ । न रपरसृपिसृजि स्पृशिसृहिसवनादीनाम् ॥८३१११०॥

द्वौ—। रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च
मूर्धन्यो न स्यात् । 'पूर्वपदात्—' (३१४३) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते
इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया तेन 'शासिवसि—' (२४१०) इति
प्राप्तमपि न । उस्त्रो रश्मिः । उस्त्रा गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं
मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्त्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ।
बाहुलकात् मुसे रक् । मुस्त्रम् अश्रु ।

N. B.—This rule is of पाणिनि.

मित—। नेदमुणादिभूतम् । किन्तु पाणिनीयमेवेति द्रष्टव्यम् । वसेः रकि मूर्ध-
न्यादेशवारणार्थमिहोपन्यस्तम् । भूयोऽभिप्रायेति—'पूर्वपदात्—' (३०४३) इति
प्राप्तप्रतिषेधादधिकमपि विधानपरित्यक्तम् । किन्तुदित्यत्र आह—तेनेति । माधवस्तु
वृत्तिस्वरसमनुबध्य 'अविन्द उस्त्रिया गावः—' इति मन्त्रे बाहुलकात् षत्वं नेति
व्याचष्टे । 'उस्त्रो वृषे च किरण—' इति नेदिनी । 'उस्त्रा गव्यपविक्रायासुसस्तु किरणे
स्मृतः' इति विश्वः । 'उस्त्रा इव स्वसराणि—' इति मन्त्रव्याख्याने माधवोऽपेयवम् । वाश्रो
दिवस इत्यादि । माधवस्तु 'वाश्रा इव धेनवः स्याद्दमाना ससुद्रमवजग्मुरापः' इत्यत्र
'वाश्रा ह्वारवोपेताः (शब्दायमानाः) गाव इवे'ति व्याख्यातवान् । वाश्रेण विद्यन्मि-
मातीत्यादौ पुनः 'शब्दयुक्ताप्रज्ञतस्तना धेनुर्वाश्रा' इत्येव । मुश्रमिति । मुस खण्डने ।

१७१ । चकिरम्योरुच्चोपधायाः ॥२।१४॥

दी—। चुक्रमस्तद्रथम् । रुम्नोऽरुणः ।

१७२ । वौ कसेः ॥२।१५॥

दी—। विकस्रश्चन्द्रः । (उपधाया उत् रक् च विधीयते) ।

१७३ । अमितम्यो दीर्घश्च ॥२।१६॥

दी—। आम्भम् । ताम्भम् ।

१७४ । निन्देर्नलोपश्च ॥२।१७॥

दी—। निद्रा ।

१७५ । अर्देर्दीर्घश्च ॥२।१८॥

दी—। आर्द्रम् ।

१७६ । शुचेर्दीर्घश्च ॥२।१९॥

दी—। शूद्रः ।

मित—। शुच शोके । अस्माद्रक् । दशानादेशः । धातोर्दीर्घश्च । शूद्रो वृषलः । 'अहह्वा वे त्वा शूद्र' इति श्रुतौ तु रुर्देर्वाधाद् योग एव (शु इत्यस्य इत्यर्थ एव) पुरस्कृतः । तथाचोत्तरभौमांसायां भगवता व्यासेन सूत्रितम् 'शूद्रस्य तदनादरश्चवणात्' इति ।

१७७ । दूरीणो लोपश्च ॥२।२०॥

दी—। दुःखेनेयते प्राप्यते इति दूरम् ।

मित—। दुरुपसर्गोपपदादिष् गतावित्यस्माद्रक् । धातोर्लोपश्च । 'रो रि' इति रेफस्य लोपे 'द्रलोपे—' इति दीर्घः ।

१७८ । कृतेऽच्छः क्रू च ॥२।२१॥

दी—। कृच्छ्रम् क्रूरम् ।

मित—। कृती कृदने । अस्माद्रकि 'कृ' 'क्रू' इत्येतापादिशौ क्रमेण स्तः । कृदिशः
अन्तस्य । क्रू सर्वस्य । 'स्यात्कृच्छं कष्टमाभीलम्—' इत्यमरः । 'क्रूरस्तु कठिने
घोरे नृशंसे—' ।

१७८ । रोदेर्णि लुक् च ॥२।२२॥

दी—रोदयतीति रुद्रः ।

मित—। रुदिर् अश्रुविमोचने । अस्माख्यन्ताद्रक् शेष लुक् । 'खेरनिटि' (२३१३)
इति लोपे तु 'पुगन्त—' (२१७८) इति गुणः स्यात्तेन णिलुक् चेत्युक्तम् । रोदयति ।
उपलक्षणमिदम् । 'सोऽरोदीद यदरोदीतद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इत्यादिना बहुधास्य
वेदभाषे प्रपञ्चितत्वात् ।

१८० । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः ॥२।२३॥

दी—। णिलुगित्येव । 'वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः
पर्णमुचोऽपरे ततः पणरुहोवान्ति ततो देवः प्रवर्षति' ।

मित—। संज्ञायां कन्दसि च अन्यत्रापि (धात्वन्तरे प्रत्ययान्तरे चेत्यर्थः) खेबहुलं
लुक् स्यादिति सूत्रार्थः । संज्ञायां तावत्—वृंहयति वर्धयति प्रजा इति वज्रा । शं सुखं
भावयति शम्भुरित्यादि । कन्दसितु—'वर्धन्त त्वा सुष्टुतयः' वर्धयन्त्वित्यर्थः । जनी
प्रादुभावे, संज्ञाच्छन्दसोरपि कचिदित्याह—वान्तीत्यादि । पर्णाणि शोषयन्तीति पर्णशुषः ।
पर्णाणि मोचयन्तीति पर्णमुचः ।

१८१ । जोरीच ॥२।२४॥

दी—। जीरोऽनुः । ज्यश्चेत्येके ।

मित—। ज्यश्चेति । ज्या वयोहानौ । आस्माद्रक् । गृह्णियेति सम्प्रसारणं ततो
दीर्घः । तथाच 'न धातुलोपे—' इति सूत्रे जीविरदानुः इत्यस्य प्रत्यास्रानार्थं नैतज्जीवे
रूपं किन्तु रकि ज्यः सम्प्रसारणमिति भाषे उक्तम् ।

१८२ । सुसृधागृध्रिभ्यः क्रन् ॥२।२५॥

दी—सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ।

१८३ । शुसिचिमीनां दीर्घश्च ॥२।२६॥

दी— शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः
समुद्रः ।

१८४ । वाविन्धोः ॥२।२७॥

दी— वीधं विमलम् ।

१८५ । वृधिवपिभ्यां रन् ॥२।२८॥

दी— वध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः ।

मित— वधु वृद्धौ । डुवप वीजसन्ताने । 'वप्रः पितरि केदारि चन्द्रः प्राकार-
रोधसोः' ।

१८६ । ऋज्जेन्द्रायवज्रविप्र कुब्रचुब्रचुरखुरभद्रोग्रभेरभेल
सुक्रशुक्र गौरवनैरामालाः ॥२।२९॥

दी— रन्नन्ता एकोनविंशतिः । निपातनाद् गुणाभावः ।
ऋजो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् ।
'वज्रोऽस्त्री हीरके पवी' । डुवप, उपधाया इत्वम् । विप्रः ।
कुम्बिचुम्बोर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् । 'चुर
विलेचने' । रेफ लोपः । खण्डनः । चरः । 'खुर छेदने' ।
रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । 'उच
समवाये' । चस्य गः । उग्रः । जिभी-भेरी । पक्षे लः । भेलो
जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः । शुक्लाः ।
गुडः—वृद्धिः । 'गौरीरुणे सिते पीते' । 'वन संभक्तौ' । वनो
विभागी । इणो गुणाभावः । 'इरा मद्ये च वारिणि' । 'मा-
माने'—माला ।

गौरोऽरुणे इति । 'गौरीत्वसञ्जातरजः कन्याशङ्करभार्षाभ्याः' इति मेदिनी । 'नदीभेदे च गौरी स्याद्वरुणस्य च योषिति' इति विश्वः । 'अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डपुराणे । गौरः शृङ्गाचार इति भाष्यम् । मालेति । प्रत्ययरफस्य लत्वम् । 'मालं क्षेत्रे स्त्रियां पृक्कायजोर्जात्यन्तरे पुमान्' इति मेदिनी ।

१८७ । समि कस उकन् ॥२।३०॥

दी—। 'कस गता' । सम्यक् कसति पलायन्तेजना अन्माद् इति सङ्गमुको दुर्जनः, अस्थिरश्च । ('सङ्गमुकोऽस्थिरः' इत्यमरः) ।

१८८ । पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च ॥२।३१॥

दी—। पचे कः । पाकुक्कः सूपकारः । नशेर्नुम् । नशुकः ।

१८९ । भियः क्रुकन् ॥२।३२॥

दी—। भीरुकः । ('भियः क्रुकलुकनौ' (३१५५) इत्यत्र 'क्रुकन्नपि वाच्य' इति वार्तिकम्) ।

१९० । कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥२।३३॥

दी—। रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । 'चष भक्षणे' । चषकः । स्तवकः । भषकः ।

मित—। शिल्पिनि अभिधेये संज्ञायां च गम्यायां धातोः कुन्प्रत्ययः स्यादपूर्वस्य निरूपपदस्य अपिशब्दात् सोपपदस्य चेत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थद्वारकसम्बन्धे षष्ठी । प्रकृतिप्रत्यययोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरूपपदप्रकृत्यर्थनिरूपित-कर्तृकारके कुन्प्रत्यायर्थः । शिल्पिनि उदाहरति—रजक इत्यादि । संज्ञायां चषक

इत्यादि । 'चषकोऽस्त्रीं पानपावम्' इत्यमरः । शुन गती । भष भर्तृसने । शुनकः
भषकः श्वा ।

१८१ । रमेरश्च लो वा ॥२।३४॥

दी— रमको विलासी । लमकः ।

१८२ । जहातेह च ॥२।३५॥

दी— जहकस्त्यागी कालश्च । (हित्व चात्कुन्) ।

१८३ । धो धम च ॥२।३६॥

दी— धमकः कर्मकारः ।

१८४ । हनवध च ॥२।३७॥

दी— वधकः । (कुनि परे हन्तेर्वधादेशः) ।

१८५ । बहुलमन्यतापि ॥२।३८॥

दी— 'कुह विस्मापने' । कुहकः । कृतकम् ।

१८६ । कषेष्टं द्विष्टोदीचाम ॥२।३९॥

दी— कार्षकः—कर्षकः ।

मित— उदीचामिति विकल्पार्थम् । कार्षकः कषीबलः । सच कषकः ।

'कषकः पुंसि कालि स्यात् कार्षके त्वमिधियवत्' मेदिनी

१८७ । उदकं च ॥२।४०॥

दी— प्रपञ्चार्थम् ।

मित— उन्दी कृदने । अस्माच्च 'कुन् शिल्पि—' इत्येव सिद्धे आह—प्रपञ्चा-

र्थमिति ।

१८८ । वृश्चिकषोः किकन् ॥२।४१॥

दी— वृश्चिकः । कषिकः ।

१८६ । प्राडि पणिकषः ॥२।४२॥

दी—। प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ।

मित—। पण व्यवहारः । कष हिंसार्थकः । प्रापूर्वाभ्यामाभ्यां किकन् (इक) प्रत्ययः स्यात् कर्त्तरि । परदारोपजीवीति—जार इत्यर्थः ।

२०० । मुषेदीर्घश्च ॥२।४३॥

दी—। मूषिकः आखुः ।

मित—। मुषस्तेये । अस्मात् किकनि खरदीर्घः ।

२०१ । स्यमेः संप्रसारणं च ॥२।४४॥

दी—। चादुदीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः ।

२०२ । क्रिय इकन् ॥२।४५॥

दी—। क्रयिकः क्रेता ।

२०३ । आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः ॥२।४६॥

दी—। आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च ।
आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ।

२०४ । श्यास्तग्राहज्विभग्र इन्च ॥२।४७॥

दी—। श्येनः । स्तेग्रनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ।

मित—। श्रेण्ड् गतौ, स्त्रै घ्रै शब्दसंघातयोः, ह्रज् हरणे अवरक्षणादौ । 'श्येनः पक्षिणि पान्डुरे' इति मेदिनी । स्तेग्रनश्चौरः । स्तेन चौर्थ्ये इति चौरादिकात् पचायचि तु स्तेन इति यकाररहितोऽपि । केचित्तु 'स्त्रायूनां पतये नमः' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् माधवादिभिर्निर्यकारस्यापि स्वीकृतत्वात् स्तेन इत्येवेत्याहुः । 'हरिणः प्राण्डुरः पान्डुरित्यमरः । पशुभेदश्च ।

२०५ । वृजेः किञ्च ॥२।४८॥

दी—। वृजिनम् ।

मित—। वृज्जी वर्जने । वृजिनं पापम् । 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिणं सन्तपिष्यसि—'
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

२०६ । अजरज च ॥२।४८॥

दी—। वीभाववाधानार्थम् । अजिनम् ।

मित—। अज गतिचेपणयोः । अस्मादिन्चप्रत्ययः स्यात् । अजेऽन्यादेश-
विधानमत्र किमर्थमित्यत आह—वीभाववाधानार्थमिति । अन्यथा 'अजेर्व्यञ्जपोः'
इत्यनेन वीभावः स्यात् । 'अजिनं चमे कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः ।

२०७ । बहुलमन्यत्रापि ॥२।५०॥

दी—। कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् ।
द्यतेः = 'यत् परुषि दिनम्' । दिवसोऽपि दिनम् ।

मित—। बाहुलकादन्यस्मादपि धातोरिनच् । कठ कृच्छ्रजीवने । शूल गह्वने ।
मल मल्ल धारणे । कुडि दाहे । द्योऽवस्वण्डने । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्रब्धे'
तु नपुंनके स्थाव्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायामिति' इति मेदिनी
'मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यान्तु योषिति' इति च । कुण्डिनो ऋषिः । तस्यापत्यं
कौण्डिन्यः । 'तक्रकोऽन्धिन्याय' इति भाष्यम् । ['नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ' श्रीहर्षः] ।
यत्परुषीति । परुषि पर्वणि यत् दिनम् खण्डितमित्यर्थः । तैत्तिरियश्रुतेरिदं वचनम् ।
लोके वेदेच दिवसोऽपि ।

२०८ । द्रुदक्षिभगामिनन् ॥२।५१॥

दी—। द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ।

मित—। द्रु गतौ । दक्ष वृद्धौ । 'द्रविणं ना द्योर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे'
इति मेदिनी । 'दक्षिणः सरलोद्धारपरच्छन्दानुवर्तिषु । वाच्यवद्दक्षिणावाची यज्ञदान-
प्रतिष्ठयोः' इति विश्वः ।

२०९ । अर्तेः किदिच्च ॥२।५२॥

दी—। इरिणं शून्यम् । (इरिणं शून्यमूषरमित्यमरः) ।

मित— नृ गतौ । अस्मादिनन् । स च कित् स्यात् । धातोरिकारश्चादेः ।
रपरत्वम् ।

२१० । वेपितुह्रोद्ध्रस्वश्च ॥२।५३॥

दी— विपिनम् । तुहिनम् ।

२११ । तलिपुलिभग्राञ्च ॥२।५४॥

दी— 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' ।
पुलिनम् । (तल प्रतिष्ठायां पुल महत्त्वे । आभग्राभिनन्) ।

२१२ । गर्वरत उच्च ॥२।५५॥

दी— गौरादित्वात्डीष् । गुर्विणी गर्भिणी ।

२१३ । रुहेश्च ॥२।५६॥

दी— रोहिणः । (प्रज्ञादित्वादणि रोहिणश्चन्दनतरुः) ।

२१४ । महेरिणश्च ॥२।५७॥

दी— चादिनन् । माहिनम्—महिनम् राज्यम् ।

इति । मह पूजायामित्यस्मादिनन् इनश्च प्रत्ययौ । माहिनं राज्यमिति ।
'पृथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः' इत्येभिन् मन्ते माहिनः प्रवृद्ध इति वेदभाष्यम् । अत
उपधाया इति णित्पक्षे उपधावृद्धिः ।

२१५ । क्तिवचिप्रच्छिप्सुद्भुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च
॥२।५८॥

दी— वाक् । प्राट् । श्रौः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति
स्रय्यञ्ज्ञोपकरणम् । दूर्हिण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च ।
'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' ।

मित— वच परिभाषणे । प्रच्छ ज्ञीसायाम् । श्रिज् सेवायाम् । सु गतौ ।
दु गतौ । प्रङ् गतौ । जङ् गतौ सौतोऽयम् । एभ्यः क्तिप् स्यादेषामुपधादेर्दीर्घः

स्यात् सम्प्रसारणं तु न। वागिति। वक्तृति वाक्। 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसार-
णाभावः। प्राडिति—पृच्छति प्राट्। 'गृह्णिज्या—' इति सम्प्रसारणाभावः। 'च्छीः
शूट्—' इति शः। तस्य 'ब्रश्च—' इति षत्वे जश्त्वचत्वे। श्रीरिति। अयतीति
श्रीः। 'कृदिकारात्—' इति डीष तु न। कृतप्रत्ययो य इकार इति व्याख्या-
नात्। कृदन्तं यदिकारान्तमिति पच्चे तु यद्यपि डीष्प्राप्तिरस्ति तथापि कारयङ्गण-
सामर्थ्येन केवलस्येकारस्य गृहणादिकारस्य पचोदुर्ध्व इत्याहुः। दुर्ध्वटस्य डीषि
श्रीमत्यपि रक्षति इच्छतीत्याह। 'श्रीविषरचना-शोभा-भारती-सरलदुर्मे। लक्ष्म्यां त्रिव-
र्गसम्पत्तिविविधोपकरणेषु च। विभूतौ च मतौ च स्त्री' इति मेदिनी। जूरित्यादि
मूलोदाहृतञ्च। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३१५८) इति सूत्रे 'क्विवचि—' इति
वार्तिकमपि प्रायेणैवम्।

२१६। आप्रोतेर्ङ्गश्च ॥२।५८॥

दी—। आपः। अपः। अङ्गिः। अदभ्रः। (चात् क्तिप्)।

२१७। परौ ब्रजेः षः पदान्ते ॥२।६०॥

दी—। ब्रजेः क्विदीर्घौ स्तः। पदान्ते तु षश्च। परिव्राट्।

परिव्राजौ। ('ब्रश्च—' इत्यप्राप्ते षश्चेति वचनम्)।

२१८। हुवः स्तुवच्च ॥२।६१॥

दी—। जुहः।

२१९। स्तुवः कः ॥२।६२॥

दी—। स्तुवः। (स्तुगतौ उवङ्। स्तुवो यज्ञपात्रम्)।

२२०। चिक् च ॥२।६३॥

दी—। इकार उच्चारणार्थः। क इत्। कुत्वम्। युक्।

'युवं च युचश्च समृद्धिः'।

मित—। सुव इत्येव। योगविभाग उत्तरार्थः।

२२१ । तनोतेरनश्च वः ॥२।६४॥

दी— तनोतेश्चिक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च—त्वक् ।

२२२ । ग्लानुदिभ्यां डौः ॥२।६५॥

दी— ग्लौः । नौः ।

२२३ । च्विरव्ययम् ॥२।६६॥

दी— डौरित्येव । ग्लौ करोति । 'कन्मजन्तः' (४४८)

इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्चग्रन्त एवेति ।

२२४ । रातेडैः ॥२।६७॥

दी— राः । रायौ । रायः । (रादानि । रौ इति शब्दः) ।

२२५ । गमे डौः ॥२।६८॥

दी— गौनादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादुदिशि जरत्यां भूमौ च सुरभावपि । 'नृस्त्रियोः स्वर्ग-
वज्रास्व रश्मिदृग्वाणलोमसु' (इति केशवः) । 'द्यौः स्त्री
स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति कोशः ।

मित— गौरिति । 'गोतो शित्' इति णिङ्गचानाद् वृद्धिः । बाहुलकाद्
द्युतेरपीत्याहुः—द्यौरिति । द्योतन्तेदेवा अस्यामित्याधिकरणे द्योतत इति कर्तरि
प्रत्ययः ।

२२६ । भ्रमेश्च डः ॥२।६९॥

दी— भ्रः । चाद्गमेः । अग्रगूः । (अग्रगूः सेवकः) ।

२२७ । दमेडौ सिः ॥२।७०॥

दी— दोः । दोषौ ।

मित— दमयतीत्युपशमयतीति दोर्वाहुः । 'दोर्दोषा भुजो बाहुः' इति

२२८ । पणेरिजादेश्व वः ॥२।७१॥

दी— वणिक् । स्वार्थेऽण् । 'नैगमो वाणिजो वणिक्' ।

२२९ । वशेः कित् ॥२।७२॥

दी— 'उशिगग्नी घृतेऽपि च' ।

मित— वशेरुत्तरम् इच् प्रत्ययः कित् । तेन ग्रहियेति सम्प्रसारणम् ।
उशिगग्नाविति । 'निरमन्तुशिक्षया' इत्यत्र उशिक् वल्लेति श्रीधरस्वामिपदाः ।
वश कात्ती अस्मादिनः किदिति व्याचक्षाणा तत्त्वबोधिनी उपेक्षा । पूर्ववद् इति
प्रत्ययानुत्तरत तदनुवृत्तेरभावादिति ध्येयम् ।

२३० । भृज ऊच्च ॥२।७३॥

दी—भूरिक भूमिः ।

मित— भृज् भवने । अस्मादिच् प्रत्ययः । अस्यादेश् ऊकारादेशः ।
अस्मादपि इतिः किदिति व्याचक्षाणा तत्त्वबोधिनी हेयैव अतत्त्वबोधनत्वात् ।

२३१ । जसिसहोरुर्नि ॥२।७४॥

दी— जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ।

२३२ । सुयुरुवृजो युच् ।

दी— सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ।

मित— 'प्राकारो वरणः सालः—' इत्यमरः । युजिति । 'युवोरनाकौ'
इत्यनादेशः । गुणः ।

२३३ । अशेरश च ॥२।७६॥

दी— अश्रोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची ।

जिह्वावाची तु दन्तप्रसकारवान् ।

मित— अश् व्यप्ती । अश्रोति व्याप्नोति कटिमिति । जिह्वेति । रसे
आस्वादने इत्यस्माद् युच् ।

२३४ । उन्देर्नलोपश्च ॥२।७७॥

दी—। ओदनः । (चादु युच प्रत्ययः) ।

मित—। 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामादनी स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

२३५ । गमेर्गश्च ॥२।७८॥

दी—। गमेर्युच् स्याद् गश्चादेशः । गगनम् ।

२३६ । बहुलमन्यत्रापि ॥२।७९॥

दी—। युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ।

मित—। 'स्यन्दनं तु श्रुतौ नीरे तिनिशे रथेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'रोचना रक्तकङ्कलारगोपितवरयोषितोः । रोचनः कुटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रीचकी त्रिषु इति च' । एवं चदि आह्लादने । चन्दन—चन्दनम् । अस चुपणे । असनम् । एवमन्येऽपि ।

२३७ । रञ्जेः कुण् ॥२।८०॥

दी—। रजनम् ।

२३८ । भूसूधूभ्रासृजिभ्राञ्छन्दसि ॥२।८१॥

दी—। भुवनम् । सुवनः । आदित्यः । धुवनोवह्निः ।

निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरौषम् ।

मित—। छन्दसीति । बहुलशङ्खणाद् भाषायामपि । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात् सलिले गगने जले'ति मेदिनी । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । 'क्षीवेऽम्बरौषं आष्टो नेत्य'मरः ।

२३९ । कृ पृ वृजिमन्दिनिधाजः कुः ॥२।८२॥

दी—। किरणः । पुरणः । समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् ।

मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् । ('निधनं स्यात् कुले नाशे' इति मेदिनी) । निधनं कुलनाशयोरिति हेमचन्द्रः ।

२४० । धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् ॥२।८३॥

दी—। धिषणी गुरुः । धिषणाधीः ।

२४१ । वर्तमाने पृषद् हन्म हज्ज गच्छत्वच्च ॥२।८४॥

दी—। अतिप्रत्ययान्ताः । 'पृषु सेचने' । गुणाभावः ।

पृषन्ति । वृहत् । महान् । गमेजर्गादेशः ॥ जगत् ।

मिति—। एषाम् अतिप्रत्ययान्तानां शतप्रत्ययान्तत्वाद् वर्तमान इति । शतवद् भावाद 'उगिदचाम्' इति नुम् । अतो बहुवचनमाह—पृषन्तोति । वृहत्—वृहती—वृहन्ति । महानिति—स्त्रियां तु महती नारदीया वीणा । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अवेचमानं महतीं मुहुर्मुहुरिति साधः । 'जगत् स्ताद्विष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां कन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ इति मेदिन्यां वायुवाचिन पुंलिङ्गस्य नुमि—जगन् जगन्तौ जगन्तः इत्यादि । 'द्रुगमिजुहोतीनां वे च' ('अन्येभ्योऽपि—' इत्यधस्ताद् वार्तिकम्) इति ल्युत्पादितस्य तु नुमभावाद् जगत्—जगतौ इत्यादि भूभृद्वत् । मूले अतिप्रत्ययान्ता इति सामर्थ्याल्लभ्यत इति ज्ञेयम् ।

२४२ । संश्वत्पद्मेहत् ॥२।८५॥

दी—। एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतवद्भावनिवृत्त्यर्थम् ।

सञ्चिनोतिः सुट् । इकारलोपः । संश्वत् कुहकः । त्वपत् क्वत्वम् । विपूर्वाद् हन्तेष्टिलोपः इत ए च । 'वेहद् गर्भोपघातिनी' ।

मिति—। एते निपात्यन्त इति । अनिप्रत्ययान्ता इति शेषः । शतवद्भाव निवृत्त्यर्थमिति । एवं चैषु 'उगिदचाम्—' इति नुमागमो न । त्वपच्छत्वमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये । इत ए चेति । वि इत्युपसर्गस्थस्येकारस्येत्यर्थः । वेहद् गर्भोपघातिनीति । अमरादिदम् । विहन्ति गर्भमिति विग्रहः ।

२४३ । कन्दस्यसानच्शुभ्राम् ॥२।८६॥

दी—। शवसानः पत्न्याः । जरसानः पुरुषः ।

२४४ । ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ॥२।८७॥

दी—। ऋञ्जसानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्नि-
जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ।

मित—। कन्दसीत्यनुवर्तते । ऋजि भर्जने । वृधुवृद्धौ । मदिस्तुत्यादौ । षह् मर्षणे । एभ्यः असानच् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विषये । स च प्रत्ययः कित् स्यात् । ऋञ्जसानो मेघ इति । 'रिवो न ऋञ्जसानं तनाय' इत्यत्र वेदभाषेण त्वन्यथाऽयं व्याख्यातः । किच्चात् सर्वत्र गुणाभावः ।

२४५ । अर्त्तगुणः शुट् च ॥२।८८॥

दी—। अर्शसानोऽग्निः ।

मित—। ऋगतौ इत्यस्माद्धातोर्सानच् प्रत्ययः स्यात् । धातोर्गुणः शुडागमश्च । कन्दसीत्येव ।

२४६ । सम्यानच् सुवः ॥२।८९॥

दी—। संस्तवानो वाग्मी ।

मित—। समि उपपदे षुञ् स्तुतावित्यस्मादानच् स्याच्छन्दसि । गुणः । बाहुलकात् केवलादप्यान्च् । स्तवान इति वेदभाष्यम् ।

२४७ । युधिवुधिदृशिभ्यः किच्च ॥२।९०॥

दी—। युधानः । बुधानः । दृशानः लोकपालकः ।

मित—। एभ्योऽसानच् । स च कित् । बाहुलकात् कपेरपि कृपाणः खड्गः । 'कृपानेन कथङ्कारं कृपाणः सह गण्यते । परिषां दानसमये यः स्वकोशं विमुञ्चति ।

२४८ । हुक्केः सनो लक् कलोपश्च ॥२।९१॥

दी—। जुहुराणश्चन्द्रमाः ।

मित—। हुक्का कौटिल्ये । अस्माद मनन्तादानच् स्यात् । सनो लक् धातोश्चलोपश्च किच्चानुवर्तते गुणः । जुहुराणश्चन्द्रमा इति । 'युयोध्याथजुहुराण-
मेनः' इत्यस्मिन् मन्त्रे जुहुराण कौटिल्यकारीति वेदभाष्यम् । [युयोधि पृथक् कुरु] ।

२४८ । श्वितेर्दश्च ॥२।८२॥

दी— । शिश्विदानः पुण्यकर्मा ।

मित— । श्वितावर्णे । अस्मात् सन्नन्तादानच्, सनो लुक्, तकारस्य दकारश्च ।
किदित्यनुवृत्तेर्नगुणः । पुण्यकर्मेति । ‘श्विश्विदानोऽकृष्णकर्मा’ इत्यमरः । अकृष्ण
शुक्लं शुद्धमित्यर्थः । कृष्णकर्मेति पाठान्तरे तु विपरीतार्थः ।

२५० । ढन्तचौ शंसिद्धदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥२।८३॥

दी— । शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तचौ स्तः । तौ चानिटौ ।
शंस्ता स्तोता—शंस्तरौ—शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः शकलौ-
करणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । ‘वृक्ये चक्षदानम्’ इति मन्त्रात् ।
‘उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते’ इति ब्राह्मणाच्च । ‘क्षत्ता स्यात्
सारथौ हाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे’ । (इति कोशः) ।

२५१ । बहुलमन्यत्रापि ॥ २।८४ ॥

दी— । मन्—मन्ता । हन्—हन्ता इत्यादि । (ढन्-
तचाविति शेषः) ।

२५२ । नमृनेष्टृ त्वष्टृ होतपोतभ्रातजामातमातृपितृदुहित-
॥ २।८५ ॥

दी— । नपतन्तप्रनेन पितरो इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च ।
नयतेः युग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम् । त्वष्टा । होता । पोता
ऋत्विग्मेदः । भ्राता । जायां माति जामाता । ‘मान पूजायाम्’
नलोपः । माता । पातेराकारस्येत्त्वम् । पिता । दुहेस्तृच् ।
इष्टृ गुणाभावश्च । दुहिता ।

मित— । नप्त्विति । एते दश ढजन्ता निपात्यन्ते । नजः प्रकृतिभावः । पत
गतावित्यस्मात्तृच् । टिलोपः । नीज् प्रापणे । त्विष दोषी । हुदानादानर्थो ।

पृष्ठ पवने । भाजू दीप्तौ । मा माने । मान पूजायाम् । पा रक्षसे । दुह पूरसे इति क्रमेण धातवः । नेष्ट नेता । जायां मातीत्यन्तर्भावित्यर्थः ।

२५३ । सूजसेकृन् ॥ २।८६ ॥

दी— । स्वसा ।

मित— । असु चेषणे । अस दीप्तादिषु । सुजि उपपदे आभ्याम् ऋन्प्रत्ययः स्यात् (सु + अश् + ऋण्) । [सावसेरित्यत्र पाठान्तरम् इति तत्त्वबोधिनी] ।

२५४ । यतेवृद्धिश्च ॥ २।८७ ॥

दी— । याता । 'भार्यासु भ्रातृवर्गस्य यातारः स्यः परस्परम्' (इत्यमरः) । (यतौ प्रयत्ने । अस्मादृन् । उपधा वृद्धिः) ।

२५५ । नजि च नन्दे ॥ २।८८ ॥

दी— । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ।

२५६ । दिवेकृत् ॥ २।८९ ॥

दी— । देवा । देवरः । 'स्वामिनौ देवदेवरौ' । (इत्यमरः)

२५७ । नयतेडिच्च ॥ २।९० ॥

दी— । ना । नरौ । नरः । (नी + ऋ । प्रत्ययस्य डित्त्वाट्टिलोपः)

२५८ । सव्ये स्थश्चन्दसि ॥ २।९०१ ॥

दी— । 'अम्बाम्ब—' (२।८१८) इत्यत्र 'स्थास्थिन् स्थूणासु-पसंख्यानम्' (वार्तिक) इति । सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ।

मित— । 'सव्ये' उपपदे स्थाधातोः ऋप्रत्ययश्चन्दसि विषये । स च डित् । 'तत्पुरुषे कति—' इति सप्तम्या अलुक् ।

२५८ । अतिसृधृधस्यस्यश्वितृभ्योऽनिः ॥ २।१०२ ॥

दी—। अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिग्नेर्योनिः । सरणिः । वरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बहुलकाद्रजनिः ।

मित—। अत्र 'धमि' इति सौवो धातुर्न तु भाधातीर्धमादेशः । 'सरणिः श्रेणि-
वर्त्मनोः' इति रभसः । बाहुलकात् शरणिः । 'सरणिः पथि चावली' इत्यमरः ।
धमनी शिरा हृदयविलासिन्याच्च योषिति ।

२६० । आङि शुषेः सनष्कन्दसि ॥ २।८० ॥

दी—। आशतशुक्ष्णिरग्निर्वातश्च ।

मित—। आङ् पूर्वात् सन्नन्ताच्च शुष शोषणे इत्यस्मादनिप्रत्ययः । 'शिखावान्
चाशुशुक्ष्णि'रिति ।

२६१ ! कृषेरादेश चः ॥ २।१०४ ॥

दी—। चर्षणिर्जनः ।

मित—। कृषेरसिप्रत्ययः । तस्य गुणादुत्तरं कस्थाने चादेशः । चर्षणिर्जन
इति । वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात् । चर्षणीधृतः इत्यादौ
तथैव तवस्थ भाष्ये व्याख्यानञ्च ।

२६२ । अदेर्मद् च ॥ २।१०५ ॥

दी—। अशनिः अग्निः । (चादनिप्रत्ययः) ।

२६३ । वर्तेश्च ॥ २।१०६ ॥

दी—। वर्तनिः । गोवर्धनसु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह ।

मित—। वर्तनिरिति । 'कृदिकारात्--' इति पञ्चे ङीष् । 'सरणिः पङ्क्तिः
पद्या वर्तन्त्येकपदीति च' इत्यमरः ।

२६४। क्षिपेः क्तिञ्च ॥ २।१०७ ॥

दी—। क्षिपणिरायुधम् ।

२६५। अर्चिश्चिहुसपिक्वदिक्वर्दिभ्य इति ॥ २।१०८ ॥

अर्चिज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । 'अग्नेर्भाजन्ते अर्चयः' ।
शोचिर्दीप्तिः । हविः । सर्पिः । 'इस्मन्—' इति द्वस्वः । क्वदिः
पटलम् । क्वर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । 'क्वर्द्यतीसारशूलवान्' ।

२६६। वृहेर्नलोपश्च ॥ २।१०९ ॥

दी—। 'वर्हिर्ना कुशशुष्मणोः' ।

मित—। नलोपश्चेति । चात् इतिः (इस्प्रत्ययः) । वृहि वृद्धौ इति धातुः ।
कुशशुष्मणोरिति । शुष्मेति अग्निरित्यमरे स्पष्टम् ।

२६७। व्युतेरिसिन्नादेश्च जः ॥ २।११० ॥

दी—। ज्योतिः ।

मित—। आदेशश्चेति । दकारमात्रस्य जकारः ततो गुणः । 'ज्योतिरग्नौ
दिनकरे । पुमान्पुंसके दृष्टौ स्यान्नचतप्रकाशयोः' इति मेदिनी ।

२६८। वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ २।१११ ॥

दी—। वसुरोचिर्यज्ञः । (बाहुलकात्केवलादपि । रोचि-
र्दीप्तिः) ।

२६९। भुवः कित् ॥ २।११२ ॥

दी—। भुविः समुद्रः ।

मित—। भवतेरिसिन् (इस्) प्रत्ययः । स च किद् भवति ।

२७०। सङ्घो धश्च ॥ २।११३ ॥

दी—। सधिरनडान् ।

२७१ । पिवतेस्थक् ॥ २।११४ ॥

दी—। 'पाथिश्चक्षुः समुद्रयोः' ।

मित—। पा पानेऽस्मादिनि परे धातोस्थक् (थ्) आगमः ।

२७२ । जनेरुसिः ॥ २।११५ ॥

दी—। जनुर्जननम् । ('जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः) ।

२७३ । मनेधश्छन्दसि ॥ २।११६ ॥

दी—। मधुः । (उसिप्रत्ययः । धञ्चान्तादेशः । मधुः पवित्रद्रव्यम्) !

२७४ । अर्ति-ष्ट-वपि-अजि-तनि-धनि-तपिभ्यो नित् ॥ २।११७

दी—। अरुः । पर्युग्यन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः—तनुषी-तनूषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ।

मित—। ऋ गतौ । ष्ठ पालनपूरणयोः । इवप् वोजसन्ताने । यज देव-पूजादौ । तनु विस्तारः । धन धान्ये । तप सन्तापे । एभ्य उसिप्रत्ययो नित् आद्युदात्त इत्यर्थः । अरुर्ब्रह्मणः । 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनु' विदुरिति विरूपेषु विश्वः । 'अथास्त्रियां धनुश्चापौ' इत्यमरः । सान्तस्योदन्तस्य चेति सान्तपक्षे 'उद्देश्य-विधेययोर्लिङ्गवचनतन्त्रता नास्ती'तिवचनाद् विशेष्यविशेषणयोर्विभिन्नलिङ्गता ।

२७५ । एतेर्णिच्च ॥ २।११८ ॥

दी—। आयुः—आयुषी । (चादेस् प्रत्ययः । णित्त्वाद्वृद्धिः) ।

२७६ । चक्षेः शिञ्च ॥ २।११९

दी—। चक्षुः । (चादुस् प्रत्ययः) ।

मित—। शिच्चेन सार्बधातुकत्वात् 'चच्छिङ्' 'स्थान्' इति ख्याजादेशो न ।
तस्यार्धधातुकमात्रविषयत्वात् । चक्षतेरुपमनुभवत्वेनेति चक्षुः ।

२७७ । मुहेः किञ्च ॥ २।१२० ॥

दी—। मुहुरव्ययम् ।

मित—। मुह वैचित्र्ये । अस्मादुस् । स च कित् । अगुणः । 'मुहुः पुनः पुनः
सकृत् अभीष्टा सकृत् समाः' इत्यमरः ।

२७८ । बहुलमन्यत्रापि ॥ २।१२१ ॥

दी—। आचक्षुः । परिचक्षुः ।

मित—। सूत्रमेतन्मूलकता परित्यक्तमपि तत्त्वबोधिनीकारबालमनोरमाकाभ्यां
मूले सन्निविष्टं दृश्यते । ततश्चास्मभिरप्यवोपन्यस्तम् । 'अस्मात् परं ('मुहे किञ्च
इत्यस्मात्) परं 'बहुलमन्यत्रापि' (२।१२१) इति सूत्रं स्य 'तत्त्वव्यम्' इति
प्रौढमनोरमा ।

२७९ । कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् ॥ २।१२२ ॥

दी—। 'कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहङ्कारी । शर्वरी
रात्रिः । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् ।

मित—। कृ विक्षेपे । गृ निगरणे । शृ हिंसायाम् । वृञ् वरणेचत याचने ।

२८० । नौ सदेः ॥ २।१२३ ॥

दी—। 'निषहरस्तु जम्बालः' । निषहरी रात्रिः (ष्वरजनु-
वर्तते । सदिरप्रतेरिति षत्वम्) ।

मित—। 'निषहर । अरे पङ्के निशायान्तु निषहरी'ति मेदिनी ।

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

२८१ । छित्वरक्त्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्व-
रकटुरसंयहाराः ॥ ३।१॥

दी—। एकादश ध्वरच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ‘छिदिर्’
‘कृद’ अनयोस्तकारोऽन्तादेशः । छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो
धूर्त्तः । ‘कृत्वरो गृहकुञ्जयोः’ । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः ।
चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः ।
नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ ।
कट्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः । संयहरो नृपः । पदेः सम्पहर
इत्येके ।

मित—। अथोणादिषु तृतीयः पाद आरभ्यते । पूर्वपादादुपान्तिमसूवात्
‘कृ गृ श्—’ (२।१२२) इत्यतः ध्वरच्प्रत्ययोऽनुवर्तते । तदाह—एकादश ध्वरच्—
प्रत्ययान्ता इति ।

२८२ । इण् सिज्जिदौड्यविभगो नक् ॥ ३।२ ॥

दी—। ‘इनः सूर्यो’ नृपे पत्यौ । सिनः काणः । जिनः
अर्हन् । दीनः । उष्णः । जनः ।

मित—। इन् गतौ । षिज् बन्धने । जि जये । दौड्ये । उष दाहे ।
अवरक्षणे । जिनः अर्हन्निति । जन इति—जनो हीनः असम्पूर्णं च । ‘उनं
सलेष्वधिको बबाधे’ (रघु—२५) । ‘जरत्वर—’ इत्युट् ।

२८३ । फेनमीनौ ॥ ३।३ ॥

दी—। एतौ निपात्यन्ते । स्फायतः फेनः । मीनः ।

मित—। एताविति । नक्प्रत्ययान्ताविति शेषः । स्थायी वृद्धौ ।

२८४ । कृषेर्वर्णे ॥ ३१४ ॥

दी—। कृष्णः । (कृष विलेखने । अस्मादुवर्णे वाच्ये नक्) ।

२८५ । बभ्र्वे ब्रधिवुधी च ॥ ३१५ ॥

दी—। ब्रध्नः । बुध्नः । (नक् प्रत्यये परत एतावादेशौ) ।

२८६ । धाष्टवस्यज्यतिभ्र नः ॥ ३१६ ॥

दी—। 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्णं पत्रम् । पर्णः किंशुकः । 'वस्त्रोर्मूल्ये वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अन्नः । आदित्यः । बाहुलकाच्छृणोतिः श्रोणः पङ्गः ।

मित—। वसि + अजि + अतिभ्यः इतिच्छेदः । वस निवासे । अजगती । अत सातत्यगमने । इतन्वतीती । 'पर्णं पत्रे किंशुके ना' इति मेदिनी । वेन इति । लुण्टाकः प्रजापतिश्च ।

२८७ । लक्षेरट् च ॥ ३१७ ॥

दी—। लक्षेश्वरादिख्यन्तान्नः स्यात् । तस्याडागभश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्ष्मणं लक्षणं नाम्नि चिह्ने च' । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्षणा' ।

मित—। लक्ष्मण लक्षण शब्दौ द्वौपि नामचिह्नयोः क्लीबौ । रामानुजे पुमान् । हंससारसयोषायां स्त्री ।

२८८ । वनेरिञ्चोपधयोः ॥ ३१८ ॥

दी—। वेन्ना नदी । (नक् प्रत्ययः । लघूपधगुणः) ।

२८९ । सिबेष्टेयू च ॥ ३१९ ॥

दी—। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्नि गुणः । स्यूनः आदित्यः ।

बाहुलकात् केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद् यण् । गुणः । स्योनः ।

The टि portion of the root सिव् (धिवु तनुसन्ताने) is replaced by 'यू' when the affix न follows. Thus स्युनः (स् + यू + नः) the son. By बाहुलक the affix न by itself also i.e. without the substitute यू replacing इव् of सिव् may take effect. Here उठ् comes in by 'च्छ्रोः शूठ्—' (2561) and replaces व् of सिव् by giving स्यु by यण् in connection with ऊठ् which is अन्तरङ्ग in comparison with गुण, Hence गुण taking place later, we have स्योनः—the sun. But had गुण taken place before यणदेश then we would have सयोन. This is clear in काशिका under 'च्छ्रोः शूठ्—' and also in प्रदीप under 'येन विधि—' of भाष्य.

मितं—। सिवेः + टेः + यू + इतिच्छेदः । धिवु तनुसन्ताने । अस्मान्नप्रत्ययः स्यादस्य टेर्यु इत्यादेशश्च । एवं इव् इति टेर्यादिश 'सर्वधातुकार्द्ध—' (२१६५) इति गुणे प्राप्ते आह—दीर्घाच्चारणसामर्थ्यादिति । बाहुलकादिति । केवलो नप्रत्ययः । न तु टेर्यादिशोऽपीति भावः । ऊठिति । 'च्छ्रोः शूठ्—' (२५६१) इत्यनेनेति भावः । नन्वेवं ऊठि परि गुणे च प्राप्ते कतरोऽत्र विधेयः । ऊठिति गुण इति वा इत्याशङ्क्य समाधत्ते—अन्तरङ्गत्वाद् यस्मिति । ततो गुणः । स्योन इति । 'स्योनः किरणसूर्ययो'रिति मेदिनी । पूर्वं गुणे कृते सयोन इत्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम् । तदेतत् सर्वं 'च्छ्रोः—' इति सूत्रे वृत्तौ 'येन विधिः—' इत्यत्र कौयटग्नौ च स्पष्टम् ।

२८० । कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभगो नित् ॥ ३११० ॥

दी—। कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृद्धे च' । सेना । द्रोणः । पन्नो नीर्चैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ।

२८१ । घेट इच्च ॥ ३१११ ॥

दी—। 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना' ।

मित— घेट इति । अकान्नप्रत्ययः । आत्वे कृते इच्चान्तादेशः । गुणः ।

घेना जिगिति दाशुषे' इति मन्त्रे घेना वागिति वेदभाष्यम् ।

२८२ । तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥ ३।१२ ॥

दी— तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वल्लिश्च । रस्त्रं द्रव्यम् ।

२८३ । सुजो दीर्घश्च ॥ ३।१३ ॥

दी— सूना वधस्थानम् । 'पञ्च सूना गृहस्थस्य—'इति

मनुः ।

२८४ । रमेस्त च ॥ रमयतीति रत्नम् ॥ ३।१४ ॥

दी— रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगलकम्बलः । स्थूणा
गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ।

मित— रस आस्त्रादने । षन स्वप्ने । षागतिनिवृत्तौ । विगत्यादिषु ।
एभ्यो नप्रत्यये परत एते निपात्यन्ते ।

२८६ । गादाभ्यामिणुच् ॥ ३।१६ ॥

दी— गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता । (गै—शब्दे ।

दुदाज दाने) ।

२८७ । कृत्यग्रूभ्यां क्स्त्रः ॥ ३।१७ ॥

दी— कृतस्त्रम् । अक्ष्णमखण्डम् ।

२८८ । तिजेर्दीर्घश्च ॥ ३।१८ ॥

दी— तीक्ष्णम् । (उपधादीर्घः । चात् क्स्त्रप्रत्ययः)

२८९ । श्लिषेरञ्चीपधायाः ॥ ३।१९ ॥

दी— श्लक्ष्णम् । (चात् क्स्त्रप्रत्ययः) ।

३०० । यजिमनिशुन्विदसिजनिभ्यो युच् ॥ ३।३० ॥

दी—। यज्युरध्वर्युः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रधि' । शुन्भुरग्निः
दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी । (बाहुलकादनादेशेन) ।

३०१ । भुजिमृड्भ्यां युक् त्यकौ ॥ ३।३१ ॥

दी—। भुज्यर्भाजनम् । मृत्युः ।

मित—। भुजैर्युक् प्रत्ययः । म्रियतेस्तु तुक् इति यथासंख्यानमवयः । किच्चाद्
गुणाभावः ।

३०२ । सतैरयुः ॥ ३।३२ ॥

दी—। सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ।

३०३ । पानीविषिभ्यः पः ॥ ३।३३ ॥

दी—। पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तदयोगात्
पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः ।
वेत्यः पानीयम् ।

मित—। तदयोगादिति । पापमस्त्रस्य इति अर्थ आदिभ्योऽचि निष्पन्नः पापः
इति पुलिङ्गशब्दः पापवति रूढ इत्यर्थः । नीपो वृक्षविशेष इति । 'नीपः कदम्ब
वन्तुक नीलाशोकद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ।

२०४ । च्युवः किच्च ॥ ३।३४ ॥

दी—। च्यपो वक्रम् ।

मित—। च्युङ् गतौ । घातूनामनेकार्धत्वादपभाषणे । अस्मात् प्रत्ययः । स च
कित् । गुणाभावः । च्यपो वक्रमिति । च्यवन्ते भाषन्तेऽनुनेति विशेषः ।

३०५ । सुवो दीर्घश्च ॥ ३।३५ ॥

दी—। स्तूपः समुच्छ्रायः । (चात् प्रत्ययः किच्चानुवर्तते)

३०६। सुशृभ्रां निच्च ॥३।२६॥

दी—। चात् कित् । सूपः । बाहुलकादुत्वम् । शूर्पम् ।

मित—। सूच् अभिषवे । शृ हिंसायाम् । आभ्यां पप्रत्ययः । स च नित् कित् । 'सूपो व्यञ्जनसूदयो'रिति केदिनी । शृ+प इति स्थिते गुणेन शूर्पम् इति स्यादित्यत्र तु शूर्पमिति । तत् कथमत्र उत्तामित्याशङ्क्य आह—बाहुलकादिति । एवं उत्त्वेकते तस्य च रपरत्वे 'हलि चे'ति दीर्घः । ['जलमिति पाठस्तु न समीचीनः] 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्ती' इति—तेन शूर्प इत्यपि । ['कुला' इति भाषा ।]

३०७। कुयुभ्याच्च ॥३।२७॥

दी—। कुवन्ति मण्डुका अस्मिन् कूपः । युवन्ति वध्नन्तस्मिन् पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ।

मित—। कु शब्दे । यु निश्चये । आभ्यां पः स च निच्च किच्च धातो दीर्घश्च ।

३०८। खष्पशिल्पशष्यवाष्यरूपपपतल्पाः ॥३।२८॥

दी—। सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । 'खष्पो क्रोधवलात्कारी' । शीलतेः ऋस्वश्च । शिल्पं कौशलम् । 'शसु हिंसायाच्च' । निपातनात् षत्वम् । शष्यं बालवृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । 'वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' वाष्पश्च । रौतेदीर्घः । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्यं' । पू । पपं गृहं बालवृणं पङ्गुपीठश्च । 'तल प्रतिष्ठाकरणे' । चुरादिणिचो लक् । 'तल्यं शय्यादृदारिषु' ।

३०९। स्तनिहृषि पुषिगदिमदिभगो णेरित्त्वच् ॥३।२९॥

दी—। 'अयामन्त—' (२३११) इति णेरायादेशः । स्तनयित्त्वुः । हर्षयित्त्वुः । पोषयित्त्वुः । गदयित्त्वुः । वावदूकः । मदयित्त्वुः मदिरा ।

३१० । कृहनिभ्रां कृत् ॥३१०॥

दी—। कृत् : शिल्पी । हृत् व्यधिः शस्त्रञ्च ।

मित—। करोतीति कृत् : कर्ता । कित्वात्त गुणः । 'सुरूपकृत्सुतये इति इति मन्त्रे एवं व्याख्यातम् । हन्तीतिहृत् : । हन्त्यर्थः । 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनामिकलोपः । 'मृगं न भीमसुपहृत्सुयम्' इति श्रुतिः । अत्र 'कृहनिभ्यां कृत् : इति दशपादीस्थः पाठः प्रामादिकः । सुरूपकृत्त्वादिलक्ष्यविसंवादादित्याकरे विस्तरः ।

३३१ । गमेः सन्वच्च ॥३३१॥

दी—। जिगत्तुः । (गन्तेत्यर्थः । सन्वत्वादइत्वादि । चात् कृत् :) ।

३३२ । दाभाभ्रां नुः ॥३३२॥

दी—। दानुर्दाता । भानुः । ('भानू रश्मिदिवाकरौ' इत्यमरः) ।

३३३ । वचेर्गञ्च ॥३३३॥

दी—। वग्नः । (गकारोऽन्तादेशः । चानुः । वग्नवृत्ता) ।

३३४ । धेट् इच्च ॥३३४॥

दी—। धयति सुतानिति धेनुः ।

मित—। इच्चेति । आदेरिदादेशः । चकारात्तुः । गुणः । 'धेनुः स्यान्नव—सूतिका' इत्यमरः ।

३३५ । सुवः कित् ॥३३५॥

दी—। 'सूनुः पुत्रोऽनुजे रवौ' (इति विश्वः) । कित्त्वात्त गुणः ।

३१६। जहातेर्हन्तलोपश्च ॥३१६॥

दी—। जङ्गुः।

३१७। स्थाणुः ॥३१७॥

दी—। 'स्थाणुः कौले स्थिरे हरे' (इति विश्वः) ।

३१८। अजि वृरोमो निच्च ॥३१८॥

दी—। अजेर्वी। वेणुः। वर्णुर्नददेशभेदयोः। ('वर्णुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः'—इत्यमरः) । चान्द्रप्रत्ययः।

३१९। विषेः किच्च ॥३१९॥

दी—। विष्णुः।

मित—। विषलभ्यातौ। अस्मान्प्रत्ययः कित् निच्च। किच्चात्र गुणः। निच्चादादुदात्तः। विषति व्याप्नोतीति विग्रहः।

३२०। कदाधारार्चि कलिभ्यःकं ॥३२०॥

दी—। बाहुलकान्न कस्येत् संज्ञा। 'कर्को धवलघोटकः'। दाको दाता। धाकोऽनडानाधारश्च। राका पौर्णमासी। अर्कः। 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि'।

मित—। राका पौर्णमासीति। पूर्णिमेत्यर्थः। 'राका तु सरिदन्तरे। राका नवरजः कन्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमाऽपि च' इति विश्वः। 'या राका शशिशोभना गतधना सा यामिनी' त्यभियुक्तोक्तिश्च। कल्क शब्दस्य पापार्थकत्वं महाभारते आदिपर्वणि—तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः। प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कः। तान्येव भावोपहतानि कल्कः इति। बाहुलकात् रमेरपि कः। 'रङ्गः कृपणनन्दयो'रिति मेदिनी। बाहुलकात्त्वत् टाप्। 'लङ्का रत्नपुरी शाखाशकिनी कुलटालु च' इति विश्वमेदिनौ।

३२१। स्रुवभूषुषिमुषिभ्यः ॥३।४१॥

दी—। 'सृक् उत्पलवातयोः'। 'वृक्' खापदकाकयोः'।
भूकं छिद्रम्। शुष्कः। मुष्काऽण्डम्।

३२२। शुकवल्कोल्काः ॥३।४२॥

दी—। शुभेरन्तलोपः। शुकः। 'वल्क' वल्कल-
मस्त्रियाम्'। उष दाहे। षस्य लः। उल्का।

मित—। 'शुको व्याससुते कौरि रावणस्य च मन्त्रिणि' इति मेदिनी। 'उल्का
ज्वाला विभावसोः' इति भूतिचन्द्रः।

३२३। इण् भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥३।४३॥

दी—। 'एके मुख्यान्धकेवलाः'। 'भेको मण्डूकमेषयोः'
इति विश्वमेदिन्यौ। काकः। पाकः। शिशुः। शल्कं शकलम्।
अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च। मर्कः शरीरवायुः।

मित—। एके इति। अमरादिदम्। इन् + कन्। गुणः। एकः। एवं
भेकादयः। 'पीत पाकोऽर्भको डिम्भ' इत्यमरः। मर्चिः सौवी धातुः। 'मर्च' शब्दे
चौरादिक इति तु 'मिदचोऽत्यात्—' इत्यत कौयटः।

३२४। नौहः ॥३।४४॥

दी—। जहातेः कन् स्यान्नी। निहाका गोधिका।

मित—। ह इति। हाक् त्यागे इत्यस्य यङ्णं तदाह—जहातेरिति।
नाविति। 'नि' इत्युपसर्गे उपपदे इत्यर्थः।

३२५। नौ सदेर्डिच्च ॥३।५५॥

दी—। 'निष्कोऽस्त्री हेम्नितत्पले'।

मित—। निपूर्वात् सदः कन् स च डित्। डित्वाङ्लोपः। सदिरप्रतेरिति
षत्वम्। निष्कम्। तत्पले इति हेमपले इत्यर्थः।

३२६ । स्यमेरोट् च ॥३१४६॥

दी—। स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् । स्यमिकः । (स्यमु शब्दे । अस्मात् कन्) ।

३२७ । अजियुधिनीभगो दीर्घश्च ॥३१४७॥

दी—। 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । यूकाः । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । (चात् कन् । 'अजेव्यघञपो' रिति वीभावः । दीर्घं सामर्थ्यात् सर्वत्र गुणाभावः) ।

३२८ । द्वियो रश्च लो वा ॥३१४८॥

दी—। 'द्वीका द्वीका त्रपा मता' । (चात् कन् । त्रपा लज्जा) ।

३२९ । शकरोनोन्तीन्तुग्रनयः ॥३१४९॥

दी—। 'उन्' 'उन्त' 'उन्ति' 'उनि' एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ।

मित—। 'शकुनि' पक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः । बाहुलकात् कमेरपि प्रत्ययादिलोपे कुशब्दादेशः । कुन्तिः ।

३३० । भुवो भिच् ॥३१५०॥

दी—। भवत्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवैश्च । अव्रन्तिः । वदेर्वदन्तिः । 'किंवदन्ती जनयति' ।

मित—। किंवदन्तीति । 'कृदिकारात्—' इति पक्षे ङीष् । भूच्प्रत्ययान्तात् गौरादिङीष् इत्यपि केचित् ।

३३१ । कन्युच् क्षिपेश्च ॥३१५१॥

दी—। चाद् भुवः । क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्यः स्वामिसूर्ययोः' ।

३३२ । अनूङ् नदेश्च ॥३।५२॥

दी— चात् क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ।

३३३ । कृवृदारिभ्य उनन् ॥३५३॥

दी— 'करुणो वृक्षभेदः स्यात् करुणा च कृपा मता' ।

वरुणः । दारुणम् ।

३३४ । लो रश्च लो वा ॥३।५४॥

दी— 'तरुणस्तलुनो युवा' ।

मित— । तरतेरुनन् प्रत्ययः रेकस्य लादेशश्च वा । तरति सर्वम् इति तरुणो युवा । 'तरुणी तलुनीति च' इति विश्वः ।

३३५ । क्षुधिपिशिमियिभ्यः कित् ॥३।५५॥

दी— क्षुधुनो स्लेच्छजातिः । पिशुतनः । मिथुनम् ।

मित । एभ्य उनन्प्रत्ययः कित् । अतो न गुणः ।

३३६ । फलेर्गुक् च ॥३।५६॥

दी— फलानः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फालानः ।

(चादुनन्) ।

३३७ । अशेर्वशश्च ॥३।५७॥

दी— लशुनम् ।

मित । अश भोजन इत्यस्मादुनन् । धातोर्लशदेशश्च ।

३३८ । अर्जेणिलक् च ॥३।५८॥

दी— अर्जुनः । (चादुनन्) ।

मित— । अत्र 'णेरनिटि' इति लोपेन सिद्धे णिलक्चेति चिन्त्यमित्याकरः ।

'अर्जुणः क्रतुमे पार्थे—' इति विश्वः ।

३३८ । तृणाख्यायां चित् ॥३।५८॥

दी—। चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ।

३४० । अर्तेश्च ॥३।६०॥

दी—। अर्तुणः । (उनन् प्रत्ययश्चिच्च)

३४१ । अजियमिश्रीड्भ्रश्च ॥३।६१॥

दी—। 'वयुनं देवमन्दिरम्' । यमुना । शयुनः अजगरः ।

(अजेर्वीभावे गुणे ऽयादेशेचोर्ननि परे रूपम्) ।

३४२ । वृत्तु वदिहनि कमिकषिभ्रः सः ॥३।७२॥

दी—। वर्षम् । तर्षः । 'तर्षः प्लवसमुद्रयोः' । वत्सः
वत्सं । वक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षम्
अरण्यम् ।

मित—। 'तितुव—' इति सवेत्त (नेट्स्थलेषु) इडभावः । बाहुलकात् प्लवं
नेति भाष्यतत्प्रदीपपदमञ्जुरीषु इत्याहुः । कक्ष शब्दे तु भवलोव । कक्षमरण्यमिति ।
अत एव 'धाचकानां कल्पतरोररिकक्षडुताशनात् । शङ्खवरपुराधौशाद्रामतो लब्ध-
जीविकः' इति शब्दे न्दुशेखर मङ्गलाचरणश्लोके नागेशः ।

३४३ । पुषेरच्चोपधायाः ॥३।६३॥

दी—। 'प्लक्षः । (चात्सप्रत्ययः) ।

३४४ । मनेर्दीघश्च ॥३।६४॥

दी—। मांसम् । (चात्सः । मांसमामिषम्) ।

३४५ । अशेर्देवने ॥३।६५॥

दी—। अक्षः ।

मित—। अश्व्याप्ती । देवनेऽर्धे अस्मात् संप्रत्ययः । ब्रश्चादिना प्लवे "षटीः—"
इति कले च प्लम् । अक्ष इन्द्रियपाशकादिषु ।

३४६ । स्नुव्रश्चिक्कटप्रिभ्यः कित् ॥३।६६॥

दी—। स्नुषा । वृक्षः । कृतसमुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ।

मित—। एभ्यः सप्रत्ययाः । स च कित् । स्नुषा वधूः । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद् भल्लुके शौनके पुमान् । कृतवेधनेऽन्योलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

३४७ । ऋषेर्जातो ॥३।६७॥

दी—। 'ऋक्षोऽत्रिभेदे भल्लुके शोणके कृतवेधने । ऋक्ष-मुत्तम नक्षत्रे—' इति विश्वः ।

मित—। जातावेवेति नियमार्थमिदम् । तेनान्येभ्यः केवलयौगिकत्वेऽपि प्रत्यय इत्याहुः ।

३४८ । उन्दि गुधिकृषिभ्राश्च ॥३।६८॥

दी—। उत्सः प्रस्त्रवणम् । गुत्सः स्तवकः । कुक्षो जठरम् ।

मित—। गुत्स इति । गुच्छ इति च । 'गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत्' इति दिङ्प्रकीर्णात् ।

३४९ । गृधिपण्योर्दकौ च ॥३।६९॥

दी—। गृत्सः कामदेवः । पक्षः ।

मित—। गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । पण व्यवहारे स्तुते च । आभ्यां सप्रत्ययः स्यात् ।

३५० । अशेः सरः ॥३।७०॥

दी—। अक्षरम् । (अशूव्याप्तौ । अस्मात् सरः । कल्पत्वे)

३५१ । वसेश्च ॥३।७१॥

दी—। वत्सरम् । (सरप्रत्यय इति शेषः)

३५२ । सपूर्वाच्चित् ॥३।७२॥

दी—। संवत्सरः ।

मित—। पूर्वेण सहितः सपूर्वः । सोपपदपूर्वाद् वसीः सः । स च चित् ।
संवत्सरः, परिवत्सर इत्यादि ।

३५३ । कधूमदिभ्यः कित् ॥३।७३॥

दी—। बाहुलकान्न षत्वम् । 'कसरः स्यात्तिलौदनम्' ।
धूसरः । मत्सरः । 'मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च
सामता' । (एभ्यः सरप्रत्ययः । स च कित्)

३५४ । पतेरश्च लः ॥३।७४॥

दी—। पत्सलः पन्थाः ।

३५५ । तन्यूपिभ्यां कसरन् ॥३।७५॥

दी—। 'तसरः सूत्रवेष्टनम्' । ऋक्षरः ऋत्विक् ।

३५६ । पीयूष्णिभ्यां कालन् ऋस्वः सम्प्रसारणञ्च ॥३।७६॥

दी—। पीयूः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः । कुणालो
देशभेदः ।

मित—। पीयुधातोरादिर्ऋस्वः कण्ठेस्तु सम्प्रसारणमिति विवेकः । बाहुलकाद्
भञ्जेः कालन् । नलोपः । तकुभगालं नरमसकम् । न्यङ्गादित्वाकत्वम् । मत्वर्थे इनिः ।
'चण्डिकालो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजः' इति शेखरः ।

३५७ । कठिकुपिभ्यां काकुः ॥३।७७॥

दी—। कठाकुः पक्षी । कुषाङ्कुरग्निः सूर्यश्च ।

३५८ । सतैर्दुक् च ॥३।७८॥

दी—। हृदाकुर्वातसरितोः ।

मित—। स धातु इत्यस्मात् काकुः धातोर्दुक्चागमः । ‘सृदाकुर्नानिले चक्र-
ज्वलने प्रतिसूर्यके’—मेदिनी ।

३५८ । वृतेर्द्विष्य ॥३।७८॥

दी—। वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अश्वम् । वार्ताकम् ।

मित—। वृतेर्द्विष्य इत्यस्मात् काकुः । धातोरुपधाद्विष्य । वार्ताकुः [‘विगुण’ इति
भाषा] । बाहुलकादिति । ‘वार्ताकुरपि वार्ताके वृत्ताकोऽपि च दृश्यते’ इतिद्विरूपे
विश्वः । ‘वार्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्’ इति वैद्यकशास्त्रम् ।

३६० । प्रदेर्नित् सम्प्रसारणमल्लोपश्च ॥३।८०॥

दी—। ‘पृदाकुर्द्विष्ये व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे’ ।

मित—। पर्दं कुत्सिते पदे । अस्मात् काकुः । धातो रेफस्य सम्प्रसारणम्
अकारस्य लोपश्च । ‘पृदाकुर्भुजग’ इत्यमरः ।

३६१ । सृ-यु-वचिभ्योऽन्यजागूजक्तुचः ॥३।८१॥

दी—। अन्यच्, आगूच्, अक्तुच् एते क्रमात् स्युः । ‘सरण्यु-
र्मेघवातयोः’ । यवागूः । ‘वचक्तुर्विप्रवाग्मिनोः’ ।

मित—। सरतेरन्यच् । यौतेरागूच् । वचरेक्तुच् । ‘सरण्युर्मेघवातयोरिति ।
‘सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्वनि’ इति मेदिनी । ‘सरण्युरस्य सन्तुश्च’ इति
मन्वे तु सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । ‘यवागूरुणिका आणा विलीपी विरला च
सा’ इत्यमरः । ‘वचक्तुस्तु पुमान् विप्रं वावदूकोऽभिधेयवत्’ मेदिनी ।

३६२ । आनकः शीङ्भियः ॥३।८२॥

दी—। शयानकोऽजगरः । भयानकः ।

३६३ । आणको लूधूशिङ्घिधाज्भ्यः ॥३।८३॥

दी—। लवाणकं दातम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः

सोष्मा । पृषोदरादित्वात् पक्षे कलोपः । 'शिङ्गाण' नासिका-
मले । धाणको दीनारभागः ।

३६४ । उल्मुकदर्विहोमिनः ॥३८४॥

दी— । उपदाहे । पस्य लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं
ज्वलदङ्गारम् । दृणातेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्मिनिः । होमी ।

३६५ । द्वियः कुग्रश्च लो वा ॥३८५॥

दी— । द्वीकुः ह्वकुः लज्जावान् ।

३६६ । हसिमृग्रिणवामिदमिलूपधुर्विभ्रस्तन् ॥३८६॥

दी— । दशभ्रस्तन् स्यात् । 'तितुव—' इति नेट् ।
हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः । कर्तुरः । वातः । अन्तः ।
दन्तः । 'लोतः स्यादशुचिह्वयोः' । 'पोतो बालवहितयोः' ।
धूर्तः बाहुलकात्तुसे दीर्विश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ।

मित— । हस हसने । मृङ् प्राणत्यागे । गृ निगरणे । इण गती । वा
गतिगन्धनयोः । अम गत्यादिषु । दसु उपपशने । लुञ् छेदने । पू पवने । धूञ् कम्पने ।
धुर्वी हिंसायाम् । 'हस्तः करे करिकरे स्वप्रकोष्ठे करेऽपि चञ्चले केशात् परोव्राते'
इति मेदिनी । मर्तो भूलोकः । तव भवो मर्त्यः । दिगादिराकृतिगणत्वमाश्रित्ययत् ।
लोतो मेघ इति 'क्त—क्तवत्' इत्यत्र कैयटः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिभ्रः' इत्यमरः ।

३६७ । नजप्राप इट् च ॥३८७॥

दी— । नापितः ।

मित— । नजपूर्वादाप्नोतेऽनन् । प्रत्ययस्य इडागमश्च । बाहुलकात् नजो
लोपाभावः । 'तितुव—' इति निषेधादिङ्बचनम् ।

३६८ । तनिमृङ्भ्यां किञ्च ॥३८८॥

दी— । ततम् । मृतम् ।

मित—। आभ्यां तन् । स च कित् । 'गुणाभावात्' । 'तत् वीणादिकं वाद्यम्, इत्यमरः । 'स्रतन्तु याचिते स्रत्यौ क्तौवं भृत्यमति विषु' इति मेदिनी ।

३६८ । अञ्जिष्टसिभयः क्तः ॥३८८॥

दी—। अक्तम् । छतम् । सितम् ।

मित—। अक्तं परिच्छिन्नम् । 'सितमवसिति च वद्धे, धवले विषु, शर्कयायां स्त्री' इति मेदिनी । 'पित्तेन दूने रसने सिताऽपि तिक्तायते हंसकुलावतंस' इति श्रीहर्षः ।

३७० । दूतनिभ्यां दीर्घश्च ॥३८८॥

दी—। दूतः । तातः ।

मित—। चात्तन् । दूतो वार्तावहः प्रेष्योवा । 'गौरादिलात्डीर्ष—दूतौ । 'क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्'—दूतिः । दूङ् परित्यापे—अस्मात् क्ति । 'दूत्या दूतिरपि स्मृता' इति विश्वप्रकाशः । 'तेन दूतिविदितं निषेदुषा' इति रघुः । 'पूज्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो बुधैः' इति । बाहुलकात् शीडोऽपि तन् । शीता लाङ्गलपद्धतिः । रामपत्नी च ।

'शीता नभःस्वरिति लाङ्गलपद्धतौ च

शीता दशननरिपोः सहधर्मिणी च ।

शीतं स्मृतं हिमगुणे तदन्विते च

शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥

इति धरणिः । दन्त्यादिरप्ययं शब्दः ।

३७१ । जेर्मूढ् चोदात्तः ॥३८९॥

दी—। जीमृतः ।

३७२ । लोष्टपलितौ ॥३८९॥

दी—। लुनातेः क्तः । तस्य सुट् । धातोर्गुणः । लोष्टम् ।

पलितम् । ('लोष्टानि लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः) ।

३७३ । याभगामितन् ॥३।८३॥

दी—। हरितश्येतौ वर्णभेदौ ।

३७४ । रुहे रश्च लो वा ॥३।८४॥

दी—। 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् ।

मित—। रुहेरित्यादि । इतन्प्रत्यये परत इति शेषः ।

३७५ । पिशोः किञ्च ॥३।८५॥

दी—। पिशितं मांसम् ।

३७६ । अदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ॥३।८६॥

दी—। अवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च ।
स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ।

मित—। अवाय्यश्रवणीया इति 'उद्यतस्युचे भवसि अवाय्य' इति मन्त्रे माधवः ।
स्पृहयाय्यः स्पृहयालुः ।

३७७ । दिधिषाय्यः ॥३।८७॥

दी—। दधातेर्द्वित्वमिष्व षक् च । 'मित इव यो
दिधिषाय्यः अभूत्' ।

३७८ । वृज एण्यः ॥३।८८॥

दी—। वरेण्यः । (प्रत्ययस्य कित्वाभावाद गुणः) ।

३७९ । सुवः क्सय्यश्छन्दसि ॥३।८९॥

दी—। 'सुषेय्य' पुरुवर्चसम् ऋभृम् । (स्तोतव्यमित्यर्थः ।
बहुरूपमिति वेदभाष्यम्) ।

९० । राजेरण्यः ॥३।९०॥

दी—। राजन्यो बह्विः ।

मित—। राजन्यो वक्रिरिति । क्षत्रियजातौ तु 'राजश्वशुरात्—' इति यत्प्रत्यये
राजन्य इत्यन्तस्वरित इत्याहुः ।

३८१ । शूरम्योश्च ॥३।१०१॥

दी—। शरण्यम् । रमण्यम् ।

३८२ । अर्तेर्निञ्च ॥३।१०२॥

दी—। अरण्यम् । ('चादण्यः । 'अट्थरण्यं विधिनम्'
इत्यमरः)

३८३ । पर्जन्यः ॥३।१०३॥

दी—। 'पृषु सेचने' । षस्य जः । 'पर्जन्यः शत्रुमेघयोः' ।

३८४ । वदेरान्यः ॥३।१०४॥

दी—। 'वदान्यस्तग्रागिवाग्मिनोः' (इत्यजयः) ।

३८५ । अमिनक्षियजिवधिपतिभगोऽवन् ॥३।१०५॥

दी—। अमत्रं भाजनम् । नह्वत्रम् । यजत्रः । वधत्र-
मायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् ।

३८६ । गडेरदिश्वकः ॥३।१०६॥

दी—। कडत्रम् । डलयोरिकत्वस्मरणात् कलत्रम् ।

मित—। गड सेवने । अस्मादवन् । 'कलत्रं श्रीणिभार्ययोरित्यमरः' ।

३८७ । वृजश्चित् ॥३।१०७॥

दी—। वरत्रा चर्ममयी रज्जुः । (अस्मादवन् चित्
स्यात्) ।

३८८ । सुविदेः कवन् ॥३।१०८॥

दी—। 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्' ।

३८८ । कृतेर्नुम् च ॥३।१०८॥

दी—। कृन्तत् लाङ्गलम् ।

मित—। कृती कृदने । अस्मात् कर्तृप्रत्ययः । धातोरनुमागमश्च ।

३८० । भृमृष्टशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्थ्यभरोऽतच्
॥३।११०॥

दी—। दशभरोऽतच् स्यात् । भरतः । मरतोमृत्युः ।
'दर्शतः सोमसूर्ययोः' । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोऽग्निः ।
अमतो रोगः । तमतस्तृणापरः । नमतः प्रह्ववः । हर्थ्यतः
अश्वः ।

मित—। भृज भरणे । मृड् प्राणत्यागे । ष्टिशिर् दर्शने । यज देवपूजादौ ।
पर्व पूरणे । दुपचष प्राकोः । अम गती । वसु काङ्क्षायां । णम् प्रह्वत्वे शब्देच । हर्थ्य
गतिकान्तोः । 'भरतो नाव्यशस्त्रे सुग्री नटे । रामानुजे दीव्यन्तौ' इति मेदिनी ।
यंजत ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्तानुरोधेनेदम् । 'हिरण्यशस्यं यजतो ब्रह्मन्' इत्यतः तु
यजतो यष्टव्य इति वेदभाष्यम् । हर्थ्यतोऽय इति—एतदपि वेदभाष्यविरुद्धम् ।
'हर्थ्यतक्रतो—' 'परित्यं हर्थ्यतं हरिम्' इत्यादौ हर्थ्यतं स्पृहणीयम् इति व्याख्यातत्वात् ।

३८१ । पृषिरञ्जिभ्यां कित् ॥३।१११॥

दी—। पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् । (आभ्यामतच्
कित्) ।

३८२ । खलतिः ॥३।११२॥

दी—। खलतेः सलोपः । अतच् प्रत्ययात्तस्येत्त्वञ्च ।
खलति निष्केशशिराः ।

३८३ । शीङ्शपि रुगमिवञ्चिजीवि प्राणिभरोऽयः ॥३।११३॥

दी—। सप्तभरोऽयः स्यात् । शययोऽजगरः । शपथः ।

रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चथोधूतः ।
वन्दोति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः वन्द्यते वन्दते वा
वन्दथः । स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो
बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्राम् । शमथस्तु शमः शान्ति-
र्दान्तिसु दमथो दमः ।

मित—। शीडादयः स्पष्टाः । शमथइति । अमरकौषस्थसुदाहृतम् ।

३८४ । भृजश्चित् ॥३११४॥

दी—। भरथो लोकपालः । (भृजः परोऽयप्रत्ययश्चित्) ।

३८५ । रुदिविदिभ्रां डित् ॥३११५॥

दी—। रोदित ति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ।

मित—। आभ्यामत्रयप्रत्ययोचिह्नत् । विदथो विद्वानिति मच्चाह—वेत्तीति । वेदभाष्ये
तु 'विदथेष्वामुवः' इति मन्वेविदथेषु यज्ञेषु इति व्याख्यातम् ।

३८६ । उपसर्गे वसेः ॥३११६॥

दी—। आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।

३८७ । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपथिपणि-
महिभ्रोऽसच् ॥३११७॥

दी—। त्रयोदशभ्रोऽसच् स्यात् । अततीत्यतसो वायुसत्त्वा
च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः
सोमपानपात्रम् । तान्यन्त्यस्मिन् इति तमसोऽन्धकारः ।
नमसोऽनुकुलः । 'रभसो वेगहर्षयोः' । लभसो धनं याचकश्च ।
नभते नभति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः

पक्षी । 'पनसः कण्टकिफलः' । पनसः पण्यद्रव्यम् । महसं
ज्ञानम् ।

मित—। अत सातत्यगमने । अव रचणादी । चसु अदने तसु काङ्क्षायाम् ।
णसु प्रह्वले शब्दच । रभ रामखे । डुलभष् प्राप्ती । णभ तुभ ि'सायाम् (भ्रादिः
क्यादिश्च) । तप सन्तापे । पत गतौ । पण व्यवहारे स्तुतौ च । मह
पूजायाम् । अतसी वायुरात्मा चेति । 'तृष्वविष्वन् अतसेषु तिष्ठति' इत्यत्र वेदभाष्ये तु
'अतसेषु काष्ठेषु' 'अतसेन न शुष्कम् इति दर्शनात्' इति व्याख्यातम् । गौरादित्वाद
डौष् । अतसी । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः ।

३८८ । वेजस्तुट् च ॥३।११८॥

दी—। बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ।

मित—। तुट् चेति । चात् असच्प्रत्ययः । 'आदेचः—' इत्याच्चे प्राप्ते आह
बाहुलकादिति ।

३८९ । बहियुभ्यां णित् ॥३।११९॥

दी—। बाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ।

४०० । वयश्च ॥३।१२०॥

दी—। वयगती । वायसः काकः । (अस्मादपि असच्
निवृत्) ।

४०१ । दिवः कित् ॥३।१२१॥

दी—। दिवसम्—दिवसः । (असच् प्रत्ययः । सच् कित्) ।

४०२ । कृ शृश्लिकेलिगर्दिभ्योऽभच् ॥३।१२२॥

दी—। करभः । शरभः । श्लभः । कलभः । गर्दभः ।

मित—। 'सृणिवत्वादाकनिष्ठ' करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । 'शरभस्तु पशौ'
इति च मेदिनी । 'समौ पतङ्गश्लभौ' इति । 'कलभः करिश्चावक्रः' इति चामरः ।

४०३ । ऋषिवृषिभ्रां कित् ॥ ३।१२३ ॥

दी—। ऋषभः । वृषभः ।

४०४ । रुषेर्निष्पृ च ॥ ३।१२४ ॥

दी—। 'रुष हिंसायाम् । अस्मादभच् नित् कित् स्यात् ।
लुषादेशश्च । 'लुषभो मत्तदन्तिनि' ।

४०५ । रासिवल्लिभ्याञ्च ॥ ३।१२५ ॥

दी—। रासभः । वल्लभः ।

४०६ । जृविशिभ्रां भृच् ॥ ३।१२६ ॥

दी—। जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् ।

मित—। 'भोन्तः' इति भस्य अन्तादेशः । गुणः ।

४०७ । रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्राः पिदाशिषि ॥ ३।१२७ ॥

दी—। रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त
औषधम् । प्राणन्तो वायुः । पिप्त्वान्डीष् । रोहन्ती ।

४०८ । तृभूवह्विसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्राश्च
॥ ३।१२८ ॥

दी—। दशभ्रा भृच् स्यात् । स च षित् । तरन्तः
समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः ।
वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडिर्घटा-
दित्वान्मिष्व ह्रस्वः । 'अयासन्त—' (२३११) इति शेरयः ।
गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः ।
नन्दयन्तो नन्दकः ।

मित—। 'जयन्तः पाकशंसनि'रित्यमरः। इह नन्दिर्णन्तः। तदाह—
नन्दयन्त इति।

४०८। हन्तेर्मुट् हि च ॥३।१२८॥

दी—। हेमन्तः। चाट् भक्प्रत्ययः। हन्ति आतपमिति
विग्रहः।

४१०। भन्देर्नलोपश्च ॥३।१३०॥

दी—। भदन्तः प्रव्रजितः। (भदि कल्याणि सुखे चारसाद्
भक्.)।

४११। ऋच्छेररः ॥३।१३१॥

दी—। ऋच्छरा वेश्या। बाहुलकाज्जर्जरभर्भरादयः।

४१२। अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्रश्चित् ॥३।१३२॥

दी—। षड्भ्रोऽरश्चित् स्यात्। अररं कपाटम्। कमरः
कामुकः। भ्रमरः। चमरः। देवरः। वासरः।

मित—। अररं कदम्बपाठयोः। भ्रमरः कामुकं ऋद्धे। चमरं चामरस्त्री भञ्जरी
मृगभेदयोः इति सर्वत्र मेदिनी। वासरः—वसिष्ठन्तादरः। वाश्यश्चे। वाश्यते वाशरः
कोकिल इति च केचित्।

४१३। कुवः क्ररन् ॥३।१३३॥

दी—। कुररः पक्षिभेदः।

मित—। कुरर उत्क्रोशः। उत्क्रोशकुररौ समा'वित्यमरः। कुररौत्यपि
दृश्यते। "कुवरीवभूयः" इति रघौ।

४१४। अङ्गिमदिमन्दिभ्र आरन् ॥३।१३४॥

दी—। अङ्गारः। मदारी वराहः। 'मन्दारः पारि-
जातकः'।

४१५। गडिः कड च ॥३१३५॥

दी—। कडारः। ('कडारः पिङ्गले दाने' मेदिनी)।

४१६। शृङ्गारशृङ्गारौ ॥३१३६॥

दी—। शृङ्गारभ्यामारन् नुम्गुगप्रस्वश्च। शृङ्गारो रसः।
'शृङ्गारः कनकालुका'।

मित—। 'शृङ्गारः सुरते नाट्य रसे च गङ्गमज्जने। लपुंसकं जवङ्गोऽति
नागसम्भवचूर्णयो'रिति मेदिनी।

४१७। कञ्जिभृजिभ्रां चित् ॥३१३७॥

दी—। कञ्जिः सौत्रः। कञ्जारो मयूरः। मार्जारः।

४१८। कमेः किदुञ्चीपधयोः ॥३१३८॥

दी—। चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः। कुमारः।

मित—। कामयत इति कुमारः। आरन्प्रत्ययः। कुमारी स्याच्छुके खाके
युवराजेश्ववारके। बालके वरुणाद्रौ न नद्वयोर्यात्यकाश्चने। कुमारी ज्येष्ठादि—संज्ञा-
पराजिता कन्याजम्बुद्वीपेषु च स्त्रियाम् इति मेदिनी।

४१९। तुषारादयश्च ॥३१३९॥

दी—। तुषारः। कासारः। सहार आम्भभेदः।

मित—। आरन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते।

४२०। दीडौ नुट् च ॥३१४०॥

दी—। दीनारः सुवर्णाभरणम्। ('चादारन् प्रत्ययः')।

४२१। सतैरपः पुक् च ॥३१४१॥

दी—। सर्षपः। ('अपः प्रत्ययः। धातोः पुक्')।

४२२। उषिकुटिदलिकचिखजिभ्राः कपन् ॥३१४२॥

दी—। ‘उषपो वङ्गिसूर्ययोः’ । कुटपो मानभाण्डम् ।
दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपात्रम् । खजपं घृतम् ।

४२३ । कणः सम्प्रसारणञ्च ॥३।१४३॥

दी—। कुणपम् । (चात्कपन् । कुणपः पूतिगन्धे
शावेऽपि) ।

४२४ । कपश्चाक्रवर्मणस्य ॥३।१४४॥

दी—। खरे भेदः । (कुणप इति तूभयत्रैव समानमिति
भावः) ।

४२५ । विटप पिष्टपविशिपोलपाः ॥३।१४५॥

दी—। चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । ‘विट’ शब्दे ।
‘विटपः’ । विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं
भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्दिरम् ।
वलतेः सम्प्रसारणम् । ‘उलपं कोमलं दणम्’ ।

मित—। ‘पिष्टपं भुवनं जगदि’त्यमरः ।

४२६ । वृतेस्तिकन् ॥३।१४६॥

दी—। वर्तिका ।

४२७ । कृतिभिदिलतिभ्रः कित् ॥३।१४७॥

दी—। कृत्तिका । भित्तिकाभित्तिः । लत्तिका गोधा ।

४२८ । इष्टशिभ्यां तकन् ॥३।१४८॥

दी—। इष्टका । अष्टका ।

४२९ । इणस्तशन्तशसुनौ ॥३।१४९॥

दी—। एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः ।

मित—। इणः + तश्नन्तश्सुनौ इति च्छेदः । तश्न् (तश्) प्रत्यये एतश् ।
तश्सुन् (तश्स्) प्रत्यये तु एतश्स् । एतशाः एतशसौ एतश्सः इत्यादि वेधस्-
शब्दवत् । एतशो नमश्चिद्राजा इति वेदभ्याथे माधवः ।

४३० । वीपतिभगां तनन् ॥३।१५०॥

दी—। 'वी गत्यादौ' । वेतनम् । पत्तनम् । ('पत्तनं
पुटभेदनम्') ।

४३१ । दृहलिसगां भः ॥३।१५१॥

दी—। दर्भः । 'दर्भः स्यादृषिचक्रयोः' । (दर्भः कुशः) ।

४३२ । अर्तिगृभगां भन् ॥३।१५२॥

दी—। अर्भः । गर्भः । ('गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ' इति
मेदिनी) ।

४३३ । इणः कित् ॥३।१५३॥

दी—। इभः । ('इणोभः । स च कित् । इभः स्तम्बीरमः
—इत्यमरः') ।

४३४ । असिसञ्जिभ्यां क्थिन् ॥३।१५४॥

दी—। अस्थि । सकथि ।

४३५ । पुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः ॥३।१५५॥

दी—। पुक्षिर्वक्त्रिः । कुक्षिः । शुक्षिर्वाततः ।

४३६ । अशेनित् ॥३।१६६॥

दी—। अक्षि । (अशूव्याप्तौ । अस्मात् क्सिः नित् ।
षत्वकत्वषत्वानि) ।

३३७ । इषेः क्सुः ॥३।१५७॥

दी—। इक्षुः । (प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः । षत्वकत्व-
षत्वानि) ।

३३८ । अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ई ॥३।१५८॥

दी—। 'अवीर्नारी रजस्वला' । तरीर्नौः । स्तरोर्धूमः ।
'तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः' ।

४३८ । यापोः किङ् च ॥३।१५८॥

दी—। ययीरश्चः । 'पपीः स्यात् सोमसूर्ययोः' ।

मित—। या प्रापणे, पा पाने आभ्यानीप्रत्ययोः । स च कित् । धातोदित्वमभ्यास
कार्थश्च । कित्त्वा'दातो लोपः—' इति लोपश्च ।

४४० । लक्ष्मेर्मुट् च ॥३।१६०॥

१७२ । लक्ष्मीः ।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थ पादः

४४१ । वातप्रमीः ॥४१॥

दी— वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः । स च कित् ।
वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ।

The affix ई and the कित् of the same are drawn from the previous rules 438 and 439. Thus वातप्रमी is obtained with ई which is कित् and by निपातन the आ of मा disappears irregularly. The base is both masc. & fem. as it implies a kind of deer cp—‘हिचतुःषट्पदोरगाः—’ etc—Amara.

मित—। ईप्रत्ययः स च कित् इति । इयमपि ‘अवितृ—’ (४३८) इत्यतः ‘धापो—’ (४३९) इत्यतश्चानुवर्तते इति भावः । निपातनात् धावोरलोपः । वातप्रमी-र्द्धगर्भेदः । ‘वातप्रमीर्वातमृग’ इत्यमरः । वातं वायुं भिमितीति माति तदभिसुखं गच्छतीति विग्रहः । अयं स्त्रीपुंसयोरिति । ‘स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता हिचतुःषट्पदोरगाः’ इत्यमरोक्तेः । अन्यैश्च सुभूतिचन्द्रादिभिराभिधानिकैस्तस्यानुकरणादिति भावः । परे तु ‘कदिकारात्—’ इति पाक्षिकोऽव ङीषित्याहुः । आकरे विस्तरः ।

४४२ । ऋतन्यञ्जिवन्यञ्जर्पिमद्यत्यङ्गि कुयुक्कशिभ्रः कतिज्य-
तुजलिजिष्ठजिष्ठजिसन् स्थनिथिनुल्यसासानुकः ॥४१॥

दी—। द्वादशभ्रः क्रमात् स्युः । अर्तेः कतिच् । यण् ।
‘बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोरत्निः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतेर्यतुच ।
तन्यतुर्वायु रत्निश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्ठुच् ।
वनिष्ठः स्थविरान्वम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयते-
रिसन् । अर्पिसोऽयसांसम् । मदेः स्यन् मत्स्यः । अवेरिथिन्

अतिथिः । अङ्गेरुलिः अङ्गलिः । कीतेरसः । करसः । अच
इत्येके । कवचम् । यीतेरासः । यवासो दुरालभा । कृषेरानुक् ।
कृशानुः ।

The twelve affixes कबिच्, यतुच्, अलिच्, इष्टच्, इष्ठच्, इसन्, स्यन्
इथिन्, उलि, अस, आस, and आनुक् are added respectively after
the twelve roots कृ, तनि (तन्), अङ्गि (अङ्ग), वनि (वन्), अङ्गि
(अङ्ग), अर्पि, मदि (मद्), अति (अत्), अङ्गि (अङ्ग), कृ, यु and कृशि
(कृश्).

मित—। कृ गतौ, तनु विस्तारि, अङ्ग व्यक्तादौ, वनु याचने, अङ्गव्यक्तादौ
(व्यक्तिमत्तचणकानि गतिषु), कृ गतौ ख्यन्तः (अर्पिः), मदी हर्षे, अत सातत्यगमने,
अग्नि गत्यर्थः, कु शब्दे, यु मिश्रणे, कृश तनूकरणे—एभ्यः षादशभ्यः क्रमेण कबिच्, यतुच्
अलिच्, इष्टच्, इष्ठच्, इसन्, स्यन्, इथिन्, उलि, अस, आस, आनुक् इत्येते षादश
प्रत्ययाः स्युः । कबिच् इत्यस्य कित्वाद् गुणाभावे आह—यन्निति । रबिः । अरबिरिति
प्रसङ्गादुक्तम् । न रबिररबिरिति नञ्समासः । तन्यतुर्वायुरिति । उज्ज्वलदुत्तानुसा-
रादितदर्थव्ययम् । वेदे तु 'नास्मै विद्युन् नन्यतुः सिधेध' इत्यत्र तन्यतुर्गर्जनमिति भाष्यम् ।
तथा तत्रैवान्यत्र 'सृजावृष्टिं न तन्यतु' रित्यादौ तन्यतुरग्निरिति व्याख्यातम् । मत्स्य इति
'मत्स्यो मौनोऽथ पुंभूमि देशे' इति मेदिनी । अच इत्येके इति । अस इत्यत्र अच
इति पठन्तीत्यर्थः । कवचमिति । पुंनपुंसकलिङ्गौऽयम् । तनुवर् वमं दंशनम् ।
उरश्चूटः कङ्कटको जगरः कवचीऽस्त्रियाम् इत्यमरः । कृशानुरग्निः । 'कृशानुः पावकी-
ऽनलः' इत्यमरः ।

४४३ । अः करन् ॥४१॥

दौ—। उत्तरसूत्रे किद्व्यहणादिह ककारस्य नेचम् ।

शर्करा ।

मित—। श हिंसायाम् । शर्करा खण्डविकृतिः रोगमेदश्च ।

४४४ । पुषः कित् ॥४।४॥

दी—। पुष्करम् ।

मित—। पुष—पुष्टे अस्मात् करणे कित् । न गुणः । 'पुष्करं अस्व पद्मयोः । हस्तिहस्त्यायकाण्डयोः' इति मेदिनी । पुष्करायणाकृष्य वभञ्जेति दशकुमारचरितम् ।

४४५ । कलंश्च ॥४।५॥

दी—। पुष्कलम् ।

मित—। पुष्यतेः कलन् । सोऽपि कित् । 'पुष्कलं प्रचूर् प्राज्यम्' इत्यमरः ।

४४६ । गमेरिनिः ॥४।६॥

दी—। गमिष्यतीति गमी । ('भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रादिदम्) । [अयमपि णिङ्गत् तेन गामी इति ; यद्वा-भविष्यति णिनौगामी इति केचित्] ।

४४७ । आङि णित् ॥४।७॥

दी—। आगामी । (भविष्यतीत्येव) ।

४४८ । भुवश्च ॥४।८॥

दी—। भावी । (भुवः पर इनिर्णित्) । [यद्वा-भविष्यति णिनौ भावी इति मल्लिनाथादयः] ।

४४९ । प्रेस्थः ॥४।९॥

दी—। प्रस्थायी । (इनिर्णित् । आतोयुगिति युक्) ।

४५० । परमे कित् ॥४।१०॥

दी—। परमेष्ठी ।

मित—। परमशब्दे उपपदे स्थाधातोरिन् स कित् । कित्वादातोलीप इति चेत्यालोपः । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः । 'हलदन्तात्—' इति सप्तम्या अलुक् । इण्कोरिति षत्वम् ।

४५१ । मन्थः ॥४११॥

दी—। मन्थते रिनिः कित् स्यात् । किञ्चान्नकारलोपः ।
(मथिन् इति) मन्थाः—मन्थानौ—मन्थानः ।

मित—। किञ्चादिति । ‘अनिदिताम्—’ (४१८) इत्यनेनेत्यर्थः । मथिन् इति प्रातिपदिकम् । तस्य सौपरि आह—मन्था इति । ‘पथिमथि—’ (३५६) इत्यात्वम् । ‘इतोऽतुसर्वनामस्थाने’ (३६६) इति इकारस्य फलत अकारः । ‘घो न्यः’ (३६७) इति थस्य न्यादेशः । ‘मन्था मन्थनदण्डे स्याद् वज्रे वनेऽपि च स्मृतः’ ।

४५२ । पतस्थ च ॥४१२॥

दी—। पन्था—पन्थानौ ।

मित—। पतल् गतावित्यस्मादिनिः । धातोस्तकारस्य थकारः । पथिन् । पथे गतावित्यस्मात् पन्नाद्यचि पथ इत्यकारान्तोऽपि । ‘बाधः पथश्च मार्गश्च’ इति सुभूतिचन्द्रः ।

४५३ । खजेराकः ॥४१३॥

दी—। खजाकः पक्षी । (खज मन्ये) ।

४५४ । बलाकादयश्च ॥४१४॥

दी—। वलाका । शलाका । पताका ।

मित—। बलाका वकपंक्तिः स्याद् बलाका विसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च वको मतः’ इति विश्वशास्त्रतौ । ‘पताका बैजयन्त्रां च सौभाग्ये नृपटकाङ्गयोः’ इति मेदिनी ।

४५५ । पिनाकादयश्च ॥४१५॥

दी—। पातेरित्वं नुम् च । ‘क्लीवपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनीः’ । ‘तड आघाते’ । तडाकः ।

मित—। क्लीवेति । अमरादिदम् ॥ पिण्ड सञ्चूर्णने—धकारस्यन्तं धातोर्युगागमः ‘पिन्धाकीऽस्त्री तिलकल्के’ इत्यादि मेदिनी ।

४५६ । कषिदूषिभ्यामीकन् ॥४।१६॥

दी—। कषीका पक्षिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ।

मित—। दूषीकेति । अमरस्थमिदम् । पुनश्च दूषयते: 'अच इ:' इति इप्रत्यये दूषिः । 'कृदिकारात्—'इतिङीषि = दूषी । स्वार्थे कनि दूषिका । 'केऽणः' इत्यनुशासनात् । 'पिवन्ती दूषिका दूषिः पिचाटञ्च दृशौ मलम्' इति विक्रमादित्यकोशः ।

४५७ । अनिहृषिभ्रां किञ्च ॥४।१७॥

दी—। अनीकम् । हृषीकम् ।

४५८ । चङ्गणः कङ्गणश्च ॥४।१८॥

दी—। 'कण शब्दे' । अस्माद् यङ्लुगन्तादीकन् । धातोः कङ्गणादेशश्च । 'घण्टिकाया कङ्गणीका सैव प्रति-सरापि च' ।

मित—। चङ्गण इति कणशब्दे इत्यस्ययङ्लुगन्तस्य पञ्चम्येकवचनम् । तस्यैव धातोर्यङ्लुगन्तस्य कङ्गणादेश ईकनि परे इति बोध्यम् ।

४५९ । शृ पृ वृजां ह्वे रुक् चाभ्यासस्य ॥४।१९॥

दी—। शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः । (चादीकन् प्रत्ययः) ।

४६० । फर्फरीकादयश्च ॥४।२०॥

दी—। 'स्फुर स्फुरणे' । अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादितम् । भर्भरीकं शरीरम् । तित्तिडीको वृक्षभेदः । 'चरेर्नृम् च' (गणसूत्र) । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका ।

पुणतेः पुण्डरीकं वादितम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्-
गजश्च ।

मित—। ईकन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । फर्फरादेशश्चेति । उज्ज्वलदत्तोक्तिरियम् ।
वस्तुतस्तु धातोर्बिलम् । उकारस्यश्चकारः सलोपः । 'रुक् चाभ्यासस्य' इति दशपाद्यक्त-
मेवात्रन्यायमित्याकरे । 'तिन्तिडौचिच्चाभिका' इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तिन्तिडौत्वभिका
चिच्चा तिन्तिडौकापिस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः । ककर्यालुर्गलन्तिकेत्यमरः । 'पुण्डरीकं
सिताम्भोजे सितच्छात्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रे च दिङ्नागे कोशकारेऽपि च' इति
मेदिनी ।

४६१ । ईषे किदुध्रस्वश्च ॥४२१॥

दी—। इषीका शलाका । (चादीकन् प्रत्ययः) ।

४६२ । ऋजेश्च ॥४२२॥

दी—। ऋजीक उपहतः । (ईकन् प्रत्ययः) ।

४६३ । सतेर्नुम् च ॥४२३॥

दी—। मृणीका लाला ।

मित—। नुम चेति । चादीकन् । 'मृणीका सन्दिनी लाला' इत्यमरः ।

४६४ । मृतः कीकन्कङ्कणी ॥४२४॥

दी—। मृडौको मृगः । मृडङ्कणः शिशुः ।

मित—। कीकन् कङ्कणः इति प्रत्ययद्वयम् । मृडौको मृग इति । वेदभाष्ये तु
मृडौकः सुखयितेति व्याख्यातम् ।

४६५ । अलीकादयश्च ॥४२५॥

दी—। कीकन्नन्ता निपात्यन्ते । 'अल भूषणादौ' ।
अलीकं मिथ्या । विपूर्वाद् अलीकं विप्रियं खेदश्च । 'वलीकं
पटलप्रान्ते' इत्यादि ।

मित—। इत्यादौति। आदिपदेन पलते वल्लीकम्। 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्लीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः। वहतेर्द्विश्च वाहीको गौर्वाहश्च। सुप्रपूर्वादिणस्तु च। सुप्रतीको दिग्गजभेदः। शाम्यतेः शमीकः इत्यादीनां संग्रहः। 'कुर्वन्नपि वल्लीकानि यः प्रियः प्रियः एव सः'—हितो।

४६६। कृतृभग्रामौषन् ॥४॥२६॥

दी—। करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये। तरीषः तरिता।

४६७। शृष्टृभगां किञ्च ॥४॥२७॥

दी—। शिरीषः। पुरीषम्। (चादीषण् प्रत्ययः)।

४६८। अर्जे ऋज च ॥४॥२८॥

दी—। ऋजीषं पिष्टपचनम्। (ईषनि परे इति शेषः)।

४६९। अम्बरीषः ॥४॥२९॥

दी—। अयं निपात्यते। 'अवि शब्दे'। अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम्। अमरस्तु 'क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना'।

मित—। अयमिति। ईषन् प्रत्ययः। तस्य च अरुट् इत्यागमः।

४७०। कृष्टृष्टृ कटि पटि शौटिभग्र ईरन् ॥४॥३०॥

दी—। करीरो वंशाङ्कुरः। शरीरम्। परीरं फलम्। कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च। पटीरश्चब्दन कण्टकः कामश्च। शौटीरस्तग्रागिवीरयोः। बाह्यणादित्वात् प्यञ् = शौटीर्यम्।

मित—। 'शरीरं वचनं वियहः' इत्यमरः। अङ्गैर्चादित्वात् पुलिङ्गोऽपि। बाह्यलकात् द्विडि गत्यनादरयोः इत्यादेः ईरन्। एवं हिण्डीरकिम्बीरजम्बीरतुनीरादयः।

४७१। वशीः कित् ॥४॥३१॥

दी—। उशीरम्।

मित—। अस्मादीरन्प्रत्ययः कित् । कित्वाद् ‘ग्रहिज्या—’ इति सम्प्रसारणम् ।
उशीर इत्यादि । ‘उशीरं वीरणमूलं उशीरमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ।

४७२ । कशेमुं ट् च ॥४।३२॥

दी—। काश्मीरोदेशः । (चादीरन्) ।

४७३ । क्त्वा उच्च ॥४।३३॥

दी—। कुरीरं मैथुनम् ।

मित—। करोतेरादेस्तु । अस्मादीरंश्च । कपिलादित्वास्तत्वे कुलीरः कर्कटकः ।

४७४ । घसेः किच्च ॥४।३४॥

दी—। क्षीरम् ।

मित—। घस्तु अदने । अस्मादीरन् कित् स्यात् । कित्वाद् ‘गमहन—’ इत्युपधा-
लोपः । कल्पस्त्वे । क्षीरं दुग्धं च नीरे चेति विश्वः ।

४७५ । गभीरगम्भीरौ ॥४।३५॥

दी—। गमेर्भः । पक्षे नुम् च । (निम्नं गभीरगम्भीर-
मित्यमरः) ।

४७६ । विषा विहा ॥४।३६॥

दी—। स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्याम् आप्रत्ययः । विषा
बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ।

४७७ । पच एलिमच् ॥४।३७॥

दी—। ‘पचेलिमो वज्जिरव्योः’ ।

मित—। ‘कलिमर उपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकात् (‘तव्यत्—’ २८३४) प्राप्तं
‘पचेलिम’ इति कर्मणि निष्पन्नः । पचेलिमा माषाः । पक्तव्या इत्यर्थः इति तत्रै-
वोक्तत्वात् । अयन्तु कर्तव्येवेति भेदः । वज्जिरव्योरिति । वज्जी रवौ चेत्यर्थः ।

४७८ । शीङो धुकलक्वलज्वालनः ॥४१३८॥

दी—। चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शैवालम् शैवालम् । बाहुलकात् वस्य पोपि—शेपालः जलनीलिका ।

मित—। शेरतेऽनेन शीधुर्मद्यविशेषः । 'मैरेयसासवः शीधुः' इत्यमरः । अर्धर्चादिपाठात् क्लीबत्वञ्च । 'शीलं स्वभावे सवृत्ते' इत्यमरः । 'जलनीली तु शैवालं शैवलः' इति च स एव । 'सरसिजमनुविद्धं शैवलिनापि रस्यम्' इति शाकुन्तलम् ।

४७९ । मृकणिभ्यामूकणौ ॥४१३९॥

दी—। मरूको मृगः । काणूकः काकः । (ऊक—डूकौ) ।

४८० । वलेरूकः ॥४१४०॥

दी—। वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ।

४८१ । उलूकादयश्च ॥४१४१॥

दी—। वलेः सम्प्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भलूकः । 'शमेवृक् च' (गणसूत्र) । शम्बूको जलशुक्तिः । (वल संवरणे इति धातुः) ।

मित—। वावदूक इति । वदियङ्न्तादूकः । 'यस्य हल' (२६२१) इति यलोपः । 'वाचोयुक्तिः पटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरौतौ 'वावदूकश्च वक्तरि' इति पाठभेदमाह—वावदूको वक्तेति । बाहुलकादुक्तइतिङ्स्वमध्योऽपि प्रत्ययः । 'जम्बूकं जम्बु कं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बु कम्' इति द्विरुपकोशः ।

४८२ । शलिमण्डभगामूकण् ॥४१४२॥

दी—। शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः । मण्डूकोभेकः ।

४८३ । नियो मिः ॥४१४३॥

दी—। नेमिः ।

मित—। 'चक्र' रथाङ्ग' तस्यान्ते नेमिः स्त्रीस्यात् प्रधिः पुमान्' इत्यमरः ।
बाहुलकादन्यतोऽपि प्रत्ययः । या प्रापणे । 'यामिः स्वस्थकुलस्त्रियोः' इति रभसः ।
जै चये । 'जामिः स्वस्थकुलस्त्रियोः' इत्यजयः ।

४८४ । अर्तेरूच्च ॥४१४४॥

दी—। जमिः । ('जमिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्याम्—' मेदिनी) ।

४८५ । भुवः कित् ॥४१४५॥

दी—। भूमिः । (अस्मान्निप्रत्ययः कित् । गुणाभावः) ।

४८६ । अग्नोते रश्च ॥४१४६॥

दी—। रश्मिः किरणो रज्जश्च ।

४८७ । दलिमः ॥४१४७॥

दी—। दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् ।

४८८ । वीज्याज्वरिभ्यो निः ॥४१४८॥

दी—। बाहुलकासत्वम् । 'वेणिः स्यात् केशविन्यासः
प्रवेणी च स्त्रियामुभे' । ज्यानिः । हानिः । जूणिः ।

मित—। 'वेणी' इति च । 'कृदिकारात्—' इति डीष । 'ज्यानिर्हानौ
स्रवन्तग्राच्च' इति विश्वः । जूणिरिति । 'ज्वरतर—' इत्यृट् । जूणिः स्त्रीरोगः ।

["वीज्याहाज्वरिभ्यो निः" इति माघे मल्लिनाथधृतः पाठः] ।

४८९ । सृष्टृषिभ्यां कित् ॥४१४९॥

दी—। सृष्टिरङ्गुशः । 'वृष्टिः क्षोत्रिय मेषयोः' ।

मित—। आभ्यां निप्रत्ययः कित् । 'अङ्गुशोऽस्त्री सृष्टिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

४९० । अङ्गेर्नलोपश्च ॥४१५०॥

दी—। अग्निः । (चात् निप्रत्ययः) ।

३८१ । वहिश्चिश्चयुद्धुग्लाहात्वरिभगो नित् ॥४१५१॥

दी—। वङ्गिः । ओणिः । ओणिः । द्रोणिः । ग्लानिः ।
हानिः । तूणिः । बाहुलकात्ग्लानिः ।

मित—। एभ्यो निप्रत्ययो नित् स्यात् । ओणिरिति । ‘कृदिकारात्—’ इति पक्षे ओणी इत्यपि । ‘कटिः ओणिः कफुद्गतौ’ इत्यमरः । यु मिश्रणे । यौति मिश्रयति ‘योनिः स्त्रीषु’सयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिर’ प्रति मेदिनी । द्रोणिः ‘सेचनी’ । ‘कृदिकारात्—’ इति ङीष् = द्रोणी । ग्लानिर्हृषचयः । ‘आदेचः—’ इत्यात्वम् । हानिरपचयः । तूणिर्मानः । ‘ज्वरत्वर—’ इत्यूठ् ।

४८२ । घृणिपृश्निपाणिं चूर्णिभूर्णि ॥४१५२॥

दी—। एते पञ्च निपात्यन्ते । ‘घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेष्ट्वृद्धिश्च । पाणिः पादतलम् । चरुरूपधाया उत्त्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । बिभर्तेरुत्वम् । भूर्णिर्धरणी ।

मित—। घृ सेचने । निप्रत्ययो गुणाभावश्च । किरण इति । ज्वालातरङ्गौ च । दृश्यतेः सलोप इति । वेदभाष्ये तु ‘अधिप्रियो दधिरे पृश्निमातरः’ इत्यत्र ‘पृश्नेर्नाना-
रूपायाः भूमेः पुत्रामरुतः श्रियः ऐश्वर्याणि अधिदधिरे आधिक्येन घृतवन्तः । प्रश्नुते (न तु स्पृशतीति) सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूर्मिः । श्रूयते च—‘इयं वैर्पृश्निः ।
घृणिपृश्निरित्यादौ निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः । ‘कृत-
स्कन्दसि इति समासान्तस्य कपः प्रतिषेधः’ इति व्याख्यातम् (Rigveda R. C. Dutta Ed. P—1054—55) भूर्णिर्धरणीति । ‘न भूर्णि’रित्यत्र वेदभाष्ये भूर्निर्धरकः पोषको वा इति च ।

४८३ । वृद्धभां विन् ॥४१५३॥

दी—। वर्विर्वस्मरः । दर्विः । (प्रत्यय नकारस्येत्वम्) ।

४८४ । जृ शृ स्तृ जागृभ्यः क्तिन् ॥ ४।५४ ॥

दी—। जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीर्विरधर्युः ।
जागृविर्नृपः । (जागृविर्जागरूक इति वेदभाष्यम्) ।

४८५ । दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ४।५५ ॥

दी—। 'दीदिविः स्वर्ग-मोक्षयोः' ।

मित—। क्तिन् प्रत्यये परे इत्यनुषङ्गः । 'गोपाश्वतस्य दीदिविम्' इत्यत्र मन्त्रे दीदिवं द्योतमानमित्येव । दीदिविर्वहस्यतिथेति विश्वप्रकाशे दृश्यते ।

४८६ । क्वविष्ट्विष्ट्विस्थविकिकीदिवि ॥ ४।५६ ॥

दी—। क्वविस्तन्तुवायद्रव्यम् । ष्ट्विर्वराहः । क्वास्थोर्द्ध्व-
त्वञ्च । क्विदीर्घिः । स्थविस्तन्तुवायः । दिव्यतेः किकीपूर्वात् ।
किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद् दीर्घयोर्विनिमयः । 'चाषेण
किकिदीविना' ।

मित—। एते क्तिन्ना निपात्यन्ते । उग्रस्य पुनः स्थविरस्य ष्ट्वेः इति मन्त्रे तु
ष्ट्वेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थः । 'ष्टु सेचने' इति धातुगमात् । 'शीभा कान्ति-
द्युतिश्क्वि' इत्यमरः । चाषः पक्षिभेदः । अथ चाषः किकीदिवि' इत्यमरः ।

४८७ । पातेर्ङितिः ॥ ४।५७ ॥

दी—। प्रतिः । (ङित्त्वाङ्लोपः) ।

४८८ । शक्केर्ङतिन् ॥ ४।५८ ॥

दी—। शक्तत् । 'उच्चारवस्करौ शमलं शक्तत् । गूथं
पुरीषम्—' इत्यमरः ।

४८८ । अमेरतिः ॥ ४।५८ ॥

दी—। अमतिः कालः । 'अथामतिः पुंसि हिम-
दीधितिकालयोः' ।

५०० । वहिवस्यतिभग्रश्चित् ॥ ४।६० ॥

दी—। वहतिः पवनः । 'वसतिगृह्यामिन्योः' । अरतिः
क्रोधः । (आभ्रः अतिप्रत्ययः चित् । अन्तोदात्तः)

५०१ । अञ्जेः को वा ॥ ४।६१ ॥

दी—। अङ्गतिरञ्जतिर्वातः । (अतिप्रत्ययः) ।

५०२ । हन्तेरंह च ॥ ४।६२ ॥

दी—। हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति हरितम-
नया अंहतिर्दानम् । 'प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः' ।

५०३ । रमेणित् ॥ ४।६३ ॥

दी—। 'रमतिः कालकामयोः' । (अतिप्रत्ययः । स च नित्)

५०४ । सूडः क्रिः ॥ ४।६४ ॥

दी—। सूरिः ।

नित्—। सूज् प्राणिप्रसवने । सूते रचयति शास्त्रमिति, सूरिविद्वान् । 'धीमान्
सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । सूरिन् इत्यपि । दशपाद्यां 'सूज रिन्
दीर्घश्चे'नि पाठात् । तत्र रिनो नकारस्य नेचम् । एवं सूरौ सूरिणौ सूरिण इत्यादि ।

५०५ । अदिशदिभूशुभिभ्रः त्रिन् ॥ ४।६५ ॥

दी—। अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्रह्मा ।

५०६ । वड्क्रादयश्च ॥ ४।६६ ॥

दी—। क्रिषन्ता निपात्यन्ते । वड्क्रिवाद्यभेदे गृहदारु

पाश्चास्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । 'अ'हिरङ्गिश्चरणः । तदिः सीश्रो
धातुः । तन्दिर्मोहः । बाहुलकाद् गुणः । भेरिः ।

मित—। वकि कौटिल्ये । तन्दिर्मोह इति । निद्रा आलस्यं वेति च । 'विभज्य
नक्तन्दिवमस्ततन्दिना' इति भारविः । 'कृदिकारात्—' इति डीष् । एवं 'भेरी
स्त्री पठहः पुमान्' इत्यमरः ।

५०७ । रामदिभ्यां त्रिप् ॥ ४।६७ ॥

दी—। रात्रिः । शक्ति कुञ्जरः ।

५०८ । अदेस्त्रिनिश्च ॥ ४।६८ ॥

दी—। चात्त्रिप् । अत्त्री । अत्त्रिणी । अत्त्रिणः ।

अत्रिः । अत्त्री । अत्त्रयः ।

५०९ । पतेरत्त्रिण ॥ ४।६९ ॥

दी—। पतत्रिः पत्नी । (पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इति तु पतत्तीति)

५१० । मृकणिभ्यामीचिः ॥ ४।७० ॥

दी—। मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ।

मित—। 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' इति मेदिनी ।

५११ । श्वयतेश्चित् ॥ ४।७१ ॥

दी—। श्वयीचिर्व्याधिः । (अस्मादीचिप्रत्ययः चित्) ।

५१२ । वीजो डिच्च ॥ ४।७२ ॥

दी—। वीचिस्तरङ्गः । नञ् समासेऽचीचिर्नरकभेदः ।

५१३ । ऋहनिभ्यामूषन् ॥ ४।७३ ॥

दी—। अरूषः सूर्यः । हनषो राक्षसः ।

५१४ । पुरः कुषन् ॥ ४।७४ ॥

दी—। 'पुर अग्रगमने' पुरुषः । 'अन्येषामपि—' इति दीर्घः । पूरुषः ।

मित—। कुषनः कित्वात्र गुणः । इति दीर्घ इति । तथा चामरः 'स्यः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इति ।

५१५ । पृनहिकलिभ्रः उषच् ॥ ४।७५ ॥

दी—। परुषम् । नहुषः । कलुषम् ।

मित—। 'परुषं कर्बुरे रुचे निष्ठुरीकौ च वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'नहुषो राजविशेषे नागभियपि' इति हेमचन्द्रः । 'कलुषत्वाविलीनसोः' इति विश्वः ।

५१६ । पीयरूषन् ॥ ४।७६ ॥

दी—। पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद् गुणे 'पियूषोऽभिनवं पयः' । (पीयूषममृतम्) ।

५१७ । मस्जेर्नुम् च ॥ ४।७७ ॥

दी—। मञ्जूषा । (चादूषन् । 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा' इत्वमरः) ।

५१८ । गडिश्च ॥ ४।७८ ॥

दी—। गण्डूषः—गण्डूषा । (उषन् प्रत्ययः) ।

५१९ । अर्तेररुः ॥ ४।७९ ॥

दी—। अररुः शत्रुः । अररु । अररवः । (ऋ + अरुः । गुणः) ।

५२० । कुटः किच्च ॥ ४।८० ॥

दी—। कुटर्बस्त्वगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्ताम् ।

The root कुट कौटिल्ये takes the affix अरस् which is कित् after it. This indication of कित् is objectionable for the rule 'गाङ्कुटादिभ्यः' (2461) provides for डित् of such affixes as are neither जित् nor णित् and this might be treated as डित् whence the prohibition of गुण which is the object of the author for pronouncing the term कित् here, would have been executed by the same rule 'किङिति च' । Thus कुंटरु means the drawing room.

मित—। कुटः किञ्चेति । कुट कौटिल्ये । अस्मात् अरस् । स च कित् । किञ्चप्रयोजनं चिन्ताम् । तथाच प्रत्ययस्याव किञ्चवचनं गुणनिषेधार्थम् । तच्च तस्यङित्त्वादपि अस्तीत्यत् । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (२४५१) इति सूत्रानुसारात् तस्य अजित्वेन डित्वात् 'किङिति' इत्यस्य प्रवर्त्तेरिति भावः ।

५२१ । शकादिभ्योऽटन् ॥ ४।८१ ॥

दी—। शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ।

५२२ । ककदिकडिकटिभ्योऽम्बच् ॥ ४।८२ ॥

दी—। करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडि सौत्री । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्नभागः । कटम्बो वादित्वम् ।

मित—। करम्बमिति । तथाच विश्वः—'करम्बी मिश्रिते बान्धनान्तस्तु दधिसत्तुप्' इति । 'कदम्ब' निकुरम्बे स्थान्नीपसर्षपयोः पुमान्' इति मेदिनी । रलयोरभेदात्—'कलम्बी शकभेदे स्यात्—' इति मेदिनी ।

५२३ । कदेर्णित् पक्षिणि ॥ ४।८३ ॥

दी—। कादम्बः कलहंसः । अम्बच्प्रत्ययः । स च णित् । उपधावृद्धिः ।

५२४ । कलिकद्योरमः ॥ ४।८४ ॥

दी—। कलमः । कर्दमः ।

मित—। कल सङ्ग्रहानि । कर्दं कुत्सिते शब्दे । कलमः पुंसि लिङ्गान्यां शालौ पाठश्चरेऽपि च' इति मेदिनी ।

५२५ । कुणिपुल्योः किन्दच ॥ ४।८५ ॥

दी—। 'कुण शब्दोपकरणयोः' । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः । (पुल महत्त्वे) ।

५२६ । कुपेर्वा वञ्च ॥ ४।८६ ॥

दी—। कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ।

मित—। कुप क्रोधे । अस्मात् किन्दचप्रत्ययः । धातुर्बकारान्तोऽपि । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । बाहुलकात् 'अल भूषणादौ' । अलिन्दः । 'प्रघाणप्रघणा-लिन्दा वहिर्वापरप्रकोष्ठेषु' इत्यमरः । 'अस्यामलिन्दे न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमय-गोमयानि' इति माघः ।

५२७ । नौषञ्जेघंथिन् ॥ ४।८७ ॥

दी—। निषङ्गथिरालिङ्गकः । (चजोरिति कुत्वम्) ।

५२८ । उद्यतेश्चित् ॥ ४।८८ ॥

दी—। उदरथिः समुद्रः । (उदि + अर्तेरितिच्छेदः । घथिन् । सचचित्) ।

५२९ । सतेर्निच्च ॥ ४।८९ ॥

दी—। सारथिः । (सत्तेर्घंथिन् । सचनित् । वृद्धिः) ।

५३० । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥४।८०॥

दी—। खर्जूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं
कुशवर्तिः । 'लङ्गं वृद्धिश्च' (गणसूत्र) लाङ्गूलम् । कुसूलः ।
'तमेव क्व वृद्धिश्च' (गणसूत्र) । ताम्बूलम् । 'शृणातेर्दु' गृध्रवृद्धिश्च
(गणसूत्र) । शार्दूलः । 'दुक्कोः कुक्च' (गणसूत्र) । दुकूलम् ।
कुक्कूलम् ।

मित—। खर्जिपिञ्जादिभ्य इति । ऊर+ऊलचौ इतिच्छेदः । 'खर्जं मार्जने'
एवमादिभ्यो धातुभ्य ऊरः । 'पिञ्ज हिंसायाम्' एवमादिभ्यस्तु ऊलच् इति विवेकः ।
तत्र खजुरादिकम् ऊर उदाहरणम् । शिष्टा उलचः । कर्पूर इति । कर्पूसामर्थ्ये ।
अथ कर्पूरसंज्ञायाम् इत्यमरः । अत्र बाहुलकात्त्वलाभाव इति प्रौढमनोरमा ।
वल्लूरमिति । वल्ल संवरणे । एवं शालूरमासूरादयः । 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवद-
र्दुराः' इत्यमरः । तन्दूरं लौहमलम् । 'लङ्गं वृद्धिश्चेति' चादुलच् । लाङ्गूलं पुच्छ
शोफयोः' इति मेदिनी । कुसूल इति । कुस श्लेषणे । दध्यसकारवानयम् । 'कुसूलश्च
कुसौदश्च मध्यदन्तमुदाहृतम्' इति विश्वः । ताम्बूलमिति । तमुग्लानौ । 'ताम्बूलं
विशदं रुच्यमिति—आयुर्वेदसंग्रहः । शृणातेरिति । शृ हिंसायाम् । ऊलचि परे
धातोर्ब्रिंद्गगमश्च । 'शार्दूलो राजसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थिते,
इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थितमुत्तरपादम् । राज शार्दूल इति यथा ।
दुक्कोरिति । दुगतौ । कुङ् शब्दे । उलचि चानयोः कुक् । दुक्कूलं 'सङ्ख्यवस्त्रं' चीमं
च । 'कुक्कूलं शङ्खुसङ्कीर्णश्च भे ना तु तुषानले' इति विश्वमेदिनयौ ।

५३१ । कुवश्चट् दीर्घश्च ॥ ४।८१ ॥

दी—। कूचौ चित्रलेखनिका ।

मित—। कुङ् शब्दे । अस्मात् चट् प्रत्ययः । धातो दीर्घः । कूचः स्ननः ।
'कुचकूचौ स्नने युतौ' इति विश्वः । कूचीति 'टिङ् टाणञ्—' इति ङीप् स्त्रियाम् ।

५३२ समीणः ॥ ४।८२ ॥

दी—। समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ।

मित—। सम्पूर्वादिणश्चट् । दीर्घश्चेत्यनुषङ्गः ।

५३३ । सिवेष्टेरु च ॥ ४।८४ ॥

दी—। सूची दर्भाङ्कुरः । सूची ।

मित—। षिवु तन्तुसन्ताने । अस्माद्देरुः स्याच्चट्प्रत्यये परतः । सूचीति ।
टित्वात् ङीप् । सूची सीवनद्रव्ये स्यादाङ्गिकाभिनयद्रव्ये इति मेदिनी । 'पराभिमर्शो
न तवास्ति कः करं प्रसारसेत् पन्नगरवसूचये' (कुमार—५) इत्यत्र सूचिरिति "इन्
सर्वधातुभ्य" इति इन्प्रत्ययान्तोबोधः हरिवत् ।

५३४ । शमेर्वन् ॥ ४।८४ ॥

दी—। शम्बो मुसलम् ।

५३५ । उल्वादयश्च ॥ ४।८५ ॥

दी—। वन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच्च समवाये' । चस्यलत्वं
गुणाभावश्च । उल्वो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । निम्बः । विम्बम् ।

मित—। उल्व इति । 'यथोल्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्' (गीता—४र्थ) ।
'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वश्च कललोऽस्त्रियाम्' इत्यमरादयः । विम्बमिति ।
विम्ब इति च । 'विम्बस्तु प्रतिविम्बे स्यात् मण्डलि पुन्नपुंसकम्' इति मेदिनी ।
वी गत्यादिषु । अस्माद् वन् । गुमागमः धातोर्लृत्प्रत्ययः ।

५३६ । स्थः स्तोऽम्बजवकी ॥ ४।८६ ॥

दी—। तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तः स्तादेशश्च । 'स्तम्बो
गुच्छस्तृणादिनः' । स्तवकः पुष्पगुच्छः ।

मित—। तिष्ठतेः 'स्त' इत्यादेशः स्यादम्बचि अवके च प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
अमरोक्तिमाह—स्तम्बो गुच्छ इति ।

५३७ । शाशपिभ्यां ददनौ ॥ ४।८७ ॥

दी—। 'शादो जम्बालशष्पयोः' । शब्दः ।

मित—। शी तनूकरणे । शप आक्रोशे । 'आदिचः—' इत्यात्वम् । पूर्वस्माद् दः । अपरस्माद् दन् इति प्रत्ययविभागः ।

५३८ । अब्दादयश्च ॥ ४।८८ ॥

दी—। अवतीत्यब्दः । 'कौतेर्नुम् च' (गणसूत्र) । कुन्दः ।

मित—। अब्दो वत्सरो मेघश्च । कौतेरिति । कुशब्दे इति । उभयवदः, दन् वा प्रत्ययः । कुन्दः पुष्पविशेषः ।

५३९ । वकिमलितनिभ्यः कयन् ॥ ४।८९ ॥

दी—। वलयम् । मलयः । तनयः ।

५४० । वृद्धोः षुग्दुको च ॥ ४।९० ॥

दी—। वृषय आश्रयः । हृदयम् ।

मित—। वृज् वरणे । हृज् हरणे । आभ्यां कयन् प्रत्ययः । क्रमादनयोः षुक् दुक् इत्यागमौ च । क्रियते विषयेरिति हृदयं मनः । किच्चादुभयव गुणाभावः ।

५४१ । मिपिभ्यां रुः ॥ ४।९०१ ॥

दी—। मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि । 'संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः' ।

५४२ । जत्रादयश्च ॥ ४।९०२ ॥

दी—। जत्रु ! जत्रुनी । अशु अशुणी ।

मित—। रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जनौ प्रादुर्भावे । नकारस्य तकारः । जत्रु क्लान्तसन्धिः । अमुच्चेपणे । अशुत्याप्तौ । अशु अशु वा नेववारि ।

५४३ । रुशातिभ्यां क्रुन् ॥ ४।१०३ ॥

दी—। रुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रः । प्रज्ञादौ पाठादुभ्रस्त्वम् ।

मित—। रु शब्दे । शदलशातने—एत्यन्तः ।

५४४ । जनिदाच्युष्ट्वमदिषमिनमिभृजभ्र इत्वन्-त्वन्-
त्वण्-क्तिन्-शक्-स्य-ठ-डटाटचः ॥ ४।१०४ ॥

दी—। जनित्वौ मायापितरौ । दात्वौ दाता । चीत्वौ गन्ता
अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृश्च
आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । डित्वाटिलोपः नमतीति
नटः शैलूषः । विभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ।

मित—। जनी प्रादुर्भावे । डुदाञ् दाने । च्युङ् गतौ । सृगतौ । वृञ् वरणे ।
मदी हर्षे । षम वैकल्ये । नम प्रह्वत्वे । डुभृञ् धारणपोषणे एभ्यो एवभ्यो घातुभ्यः
क्रमेण इत्वन्, त्वन्, त्वण्, क्तिन्, शक्, स्य, ठ, डट्, अटच् इत्येते नव प्रत्ययाः स्युः ।
जनयतीति जनित्वौ माता पिता च । तदाह—जनित्वाविति । अवेट् । सृणिरिति ।
नित्स्वरेण आयुशस्तोऽयम् । 'स्थवृषिभ्याम्—' इति तु निप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
षम वैकल्ये इत्यस्माद ढः । षण्ड इति । बाहुलकाद् घातोः सत्त्वं न शमो ढ इति
सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायो भवेत् कोषः कोशः षण्डश्च षण्डवत्' इति
विरूपकोषः । नटः शैलूष इति । सूत्रधारपर्याय इत्यर्थः । टित्वात् ङीप् । 'नटी
विदूषको वापि—' सा, दर्पः ।

५४५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ४।१०५ ॥

दी—। पेल्वममृतम् । भृशम् ।

मित—। अन्येभ्योऽपि घातुभ्य इत्वनादयः प्रत्यया दृश्यन्ते भवन्तीत्यर्थः । पेल्वमिति ।
पिवतेरित्वन् । भृशमिति । विभर्तेशक् ।

५४६ । कुसेरुभोमेदेताः ॥ ४।१०६ ॥

दी— कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसीतो जनपदः ।

मित—। कुस श्लेषणे । अस्मात् उम्भः, उमः, ईदः, ईतः इत्येते प्रत्ययाः क्रमेण स्युः । 'कुसुम्भ' हेमनि महारजते ना कमण्डलौ' इति मेदिनी । 'कुसुमं स्त्रीरजो नेवरोगघ्नोः फलपुष्पयोरिति च । 'कुसीदं जीवने वृद्ध्याम्—' इति च ।

५४७ । सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेत्त्वलपलल-
धिष्णप्रशलप्राः ॥ ४।१०७ ॥

दी—। सनोतेरसिप्रत्ययः उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् ।
वृजो नृक् च । वर्णं सिर्जलम् । पृ—पर्णं सिर्जलगृहम् । 'तड
आघाते' । तण्डुलाः । 'अकि लक्षणे' । उशच् । अङ्कुशः ।
'चषेरालः । चषालो यूपकटकः' । इललो दैत्यभेदः । पल्लम् ।
जिष्टपा—ण्यः । ऋकारस्येकारः । धिष्णम् । श्लेर्यः । शलम् ।
'वा पुं सि शल्यं शङ्कुर्न' ।

मित—। एते निपात्यन्ते । आद्या असिप्रत्ययान्तास्त्रयः । शिष्टाः क्रमेण
उलच्—उशच्—आल—वलच्—ण्य—य प्रत्ययान्ताः । तण्डुला इति । उलच्प्रत्ययो
लुगागमश्च । चषाल इति प्रत्ययस्वरैणाद्यादात्तः । उज्जलदत्तादयस्तु 'आलच्' इति
चित्त्वमाहः । तन्नेत्याकरे विस्तरः । इल्वल इति । 'इलप्रप्रेरणयोः' । वलच्
प्रत्ययो गुणाभावश्च । 'इल्वला तारकाभेदे ना भेदे दैत्यमतस्ययोः' इति मेदिनी ।
'इल्वलावच्छिरोदेशे—' इत्यवामरग्रन्थे इल्लका इति पाठान्तरम् । तच्च 'इवि प्रीणने'
अस्मात् 'कुनशिल्पिसंज्ञयोः' इति कुनि बोध्यम् । पल्लमिति । पिवतेर्वलच् ।
लुगागमः । धातोर्ङ्गखलश्च । पिवन्तस्मिन्निति पल्लम् । अल्पसरः । 'विश्लः
पल्लुलोत्पसरः' इत्यसरः । 'धिष्ण' स्थाने गृहे भागे' इति च । ऋकारस्येकार
इत्यत्र रपरत्वाभावो ण्यप्रत्ययश्च बोध्यः ।

५४८ । मूशक्यविभ्रः क्लः ॥ ४।१०८ ।

दी— मूलम् । शक्लः प्रियंवदे । अक्लो रसः । बाहु-
लकादमेः । अक्लः ।

मित— मूङ्बन्धने । शक्लृ गतौ । अमि शब्दे । प्रत्ययस्य कित्वात्र गुणः ।

५४९ । माक्षाससिभ्रो यः ॥ ४।१०९ ॥

दी— माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात् सुनोतेः ।
'सव्यं दक्षिणवामयोः'

मित— मा माने । यप्रत्यये माया । [मयस्य दानवस्य इयम् इति वा निपात-
नान्माया] । क्यो छेदने । षस स्वप्ने । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः'
इत्यमरः । 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इति च ।

५५० । जनैर्यक् ॥ ४।११० ॥

दी— 'ये विभाषा' । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ।

मित— 'जन्या मातृव्यस्यायां जन्यः स्वाज्जनके पुमान्' इति मेदिनी । 'तज्जाया
जाया भवति यदस्यां जायते पुनः' इति स्मृतिः ।

५५१ । अघ्नरादयश्च ॥ ४।१११ ॥

दी— यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधा-
लोपश्च । अघ्नरा माहेयी । अघ्नरः प्रजापतिः । 'कनी दीप्तौ'—
कन्या । ववयोरैक्यम् । वन्ध्या ।

मित— अघ्नरा माहेयीति । अहननमघ्नः । तमर्हतीत्यर्थे 'हृन्दसि च' इति
वेदभाष्ये व्याख्यातम् । हन्तुमशक्योऽघ्नः पर्वत इति च तत्रैवान्यत्र । 'माहेयी
सौरभेयी गौः' इत्युपक्रम्य 'अजुन्यघ्नरा रोहिणी म्यात्' इत्यमरः । सम्पूर्वाद् धाञो
यक् । आतो लोपः = सन्ध्या । वन्धेति । वन्ध वन्धने-फलं वधाति सन्धयतीति
वन्ध्या अघ्नरावती । कनी दीप्तौ कन्यति । 'कामयते सर्वान् विशेषेण इति कन्येति'
भारतभावदीपे व्याख्यातम् । कन्या कुमारौ ।

५५२ । स्नामदिपद्यतिपृथक्किभग्नो वनिप् ॥ ४।११२ ॥

दी—। स्नावा रसिकः । महा शिवः । पद्मा पद्माः ।
'अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः' । पर्व गन्धिः प्रस्तावश्च । शक्ता हस्ती ।
(स्त्रियाम्) डीब्रौ । शक्करी अङ्गुलिः । ('वनो र च' इति
डीप् रश्च) ।

मित—। स्नावन्, महन् इत्यादि प्रातिपदिकम् । राजवद्रूपम् ।

५५२ शीङ्क्नु शिरुहिजिह्विस्सृष्टभग्नः कनिप् ॥ ४।११४ ॥

दी—। शीवा अजगरः । क्रुश्वा शृगालः । रुद्धा वृद्धः ।
जित्वाजेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ।

मित—। कनिपः किच्चात् सर्वत्र गुणाभावः । जित्वा जेत्येति । जयशील
इत्यर्थः । 'सजित्वानं सदांस्यहम्' इत्यत्र मन्त्रे वेदभार्थपेयवम् ।

५५४ । ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ ४।११४ ॥

दी—। धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ।

मित—। ध्यै चिन्तायाम् । पीङ्क्नु वृद्धौ । आभ्यां कनिप् अनयोः सम्प्रसारणं च ।
'हलः' इति दीर्घः ।

५५५ । अदेर्घं च ४।११५ ॥

दी—। अध्वा ।

मित—। दकारस्य धकारः । कनिप् । अत्ति बलमिति विश्वहः 'अध्वा जया
मनुष्यानाम्' इत्युक्तेः । अध्वा मार्गः ।

५५६ । प्र ईरशदोस्तु च ॥ ४।११६ ॥

दी—। प्रेर्त्वा प्रशस्त्वा च सागरः । प्रेर्त्वीरी प्रशस्त्वीरी च नदी ।

मित—। प्रपूर्वादीरः शदेश्च कनिप् । तुडागमश्च प्रत्ययस्य । प्रेर्त्वीरीति ।
'वनोरच' इति डीब्रौ ।

५५७ । सर्वधातुभ्य इन् ॥ ४।११७ ॥

दी—। पविरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः ।
यजिः । देययजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः ।
मल्ली । केलिः । मसी—परिणामे । मसिः । बाहुलकाद् गुणः ।
कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ।

मित—। परिरग्निरिति । एषु क्रमेण डुपचष् पाकि, तुडितौडने तीडनं
दारणं हिंसनं च) वल संवरणे, वट वेष्टने, यज देवपूजादौ, काश दोषौ, मल, मल्ल
धारणे । केळ चलने—भादिः, हिला विलासि इति । किल श्वेत्यक्रीडनयोः तुदादिः
इति वा । कुट कौटिल्य । हिल भावकरणे । वुध अवगमने । टुनदि सम्बद्धौ ।
फल शब्दसंख्यानयोः इति धातवः । यजिः पूजकः । काशत इति । काशिरिति ।
'कृदिकारात्—' इति पक्षे ङीष् । काशी वाराणसी । स्वार्थे कर्णि काशिका ।
यतिरिति । यती प्रयत्ने । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' इति
मेदिनी । बाहुलकादिति । 'गङ् कटादिभ्यः—' इति डिच्चाद् गुणाप्राप्ते इति
भावः । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽय्योऽयो संख्यावेदप्रकर्षयोः । बोधिः पुंसि समाधेय
भेदे पिप्पलपादपे । इह "इन्" इत्येव सूत्रमस्तु "सर्वधातुभ्य" इति तु प्रचिप्तं व्यर्थम् ।
एवं "सर्वधातुभ्यःष्टन्" इत्यादावपि इत्याहुः ।

५५८ । हृषिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्च ॥ ४।११८ ॥

दी—। 'हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे
कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः' ॥ पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती ।
वर्तिः । वेदिः । छेदिच्छेत्ता । कीर्तिः ।

मित—। इन् प्रत्यय इति शेषः । हरतेः कीर्तयतेश्च 'अचङ्' इति प्राप्ते इतिरिक्ता
तु 'इगुपधात्—' इति कित्त्वे प्राप्ते वचनम् । कीर्तिः प्रसाद यशसोर्विकारे कर्दमीऽपि
च' इति विश्वः । "सा रसवता विहता नवका विलसन्ति चरतिनो कवयः"

(कङ्कः) । सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये । इति सुबन्प्रयोगश्च ।
कीर्तिशेषमिति सरःपक्षे प्रसादशेषं राजपक्षे यश्च; शेषमिति बोध्यम् ।

५५८ । इगुपधात् कित् ॥ ४।११८ ॥

दी—। कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्
षत्वे । लिषिः । तूल निष्काषे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ।

मित—। इनः किच्च गुणाभावार्थम् ।

५६० । भ्रमिः संप्रसारणं च ॥ ४।१२० ॥

दी—। भ्रमिर्वातः । बाहुलकाद् भ्रमिः । (चादिन्प्रत्ययः) ।

५६१ । क्रमितमिशतिस्तन्भामत इच्च ॥ ४।१२२ ॥

दी—। क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि ।
तिमिर्मत्स्यभेदः । श्रितिर्मैचकशुक्लयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ।

मित—। क्रसु पादविच्छेपे, तसु काङ्गायाम्, शतिसन्धौ सौतौ । एभ्य इन्
स्याङातोरादेरित्वं च । तिमिर्मत्स्यभेद इति । 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति
तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽपास्ति इति रामायणे ।

५६२ । मनेरुच्च ॥ ४।१२२ ॥

दी—। मुनिः । (मनेरकारस्य उत् । चकारादिन् प्रत्ययः) ।

५६३ । वर्णो बलिश्चाहिरण्ये ॥ ४।१२४ ॥

दी—। वर्णिः सौत्रः । अस्यबलिरादेशः । 'करोपहारयोः
पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम्' । वयोरैक्याद् बलिः । हिरण्ये
तु वर्णिः—सुवर्णम् ।

मित—। वर्ण इत्यस्य धातोर्बल् इत्यादेशो भवति इन्प्रत्यये परतो न तु हिरण्ये ।
वयोरैक्याद्बलिरिति । 'बलिर्देव्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपदायां पुमान्

स्त्री तु जरयास्तथचर्मणि । गृहदाहप्रभेदे जठरावयवेऽपि च' इत्यन्तःस्थवकार पक्षे मेदिनी ।

५६४ । वसिवपियजिराजिब्रजिसदिहनिवासिवाशिवारिभ्य-
इञ् ॥ ४।१२४ ॥

दी—। वासिष्केदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजि-
र्यष्टा । राजिः । राजी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः ।
निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गज-
बन्धनी । जले तु क्लीवम् । बाहुलकाद् वारिः (वारि ?)
पथिकसंहती ।

मित—। वस निवासे, डुवप् वोजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राजदीप्तौ, ब्रज
गतौ, पल्लु विशरणगत्यवसादनेषु, हन् हिंसागत्योः, वाश्र शब्दे, वद व्यक्तायां
वाचिण्यन्तः, वृज्वरणे (ग्यन्तः)—एभ्यो दशभ्य इञ् । वादिरिति ग्यन्तो निर्दिष्टः ।
बाहुलकादग्यन्तादपि । तथा च भूवादिसूत्रे 'वदन्तोति वादयो वाचकाः' इति-न्यास-
कारादयः । वारिरिति । एवं 'हारि पथिकसन्तान द्युतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' इति
मेदिनी । खटतेः खाटिः । 'खाटिसुसदग्रहेऽपि स्यात् किणे शवरथे स्त्रियाम्'
इति च ।

५६५ । नहो भस्व ॥ ४।१२५ ॥

दी—। 'नाभिः स्यात् क्षत्रिये पुंसि' । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् ।
पुंस्यपीति केचित् ।

मित—। नक्षत्रभेकारोऽन्तादेश इञ् प्रत्यये परतः । केचिदिति । तथाच
मेदिनी । 'नाभिर्मुख्यवृषे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । इयोः प्राणिप्रतीके स्यात्
स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति ।

५६६ । कृषेर्ष्वङ्गिष्ठन्दसि ॥ ४।१२६ ॥

दी—। काषिः । (भाषायां तु कृषिरित्येव) ।

५६७ । अः शकुनौ ॥ ४।१२७ ॥

दी— शारिः शारिका ।

मित— शृङ्गिषायाम् इत्यस्मादशकुनौ (पक्षिणि) वाच्ये इज् प्रत्ययः ।

५६८ । कृञ उदीचां कारुषु ॥ ४।१२८ ॥

दी— कारिः शिल्पी ।

मित— शिल्पिनि वाच्ये करोतेरिज् उदीचां मतेन । 'कारि स्त्रियां क्रियायां स्यादाच्यलिङ्गन्तु शिल्पिनि' इति मेदिनी ।

५६९ । जनिघसिभगामिण् ॥ ४।१२९ ॥

दी— जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ।

मित— 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । नित्करणं स्वार्थम् ।

५७० । अज्यतिभगाम् ॥ ४।१३० ॥

दी— आजिः संग्रामः । अतिः पक्षी । (इज्प्रत्ययः इतेष्व युक्तम् इति केचित्—केषां मतेन इण्) ।

५७१ । पादे च ॥ ४।१३१ ॥

दी— पदाजिः । पदातिः ।

मित— पादे उपपदे अज्यतिभगामिण् (इज्) । 'पादस्य पदाज्यतिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अतएव निर्देशादजेर्बोभावो न । 'पदातिपत्तिपदगपादातिक पदाजयः । पदगश्च पदिकश्च' इत्यमरः । पादाभ्यामजतीति अततीति च विग्रहौ ।

५७२ । अशिपणाय्यो रुडायलुक् ॥ ४।१३२ ॥

दी— अशेरुद् । राशिः पुच्छः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ।

मित— अश्वव्याप्ती । पण व्यवहारे स्तुतौ च । आभ्यामिण् (इज्) । प्रत्ययस्य

निच्चादायादेशेन निर्देशः । अशिय पणायिञ्चेति विग्रहः । आयलुक् इति । आय-
प्रत्ययस्य लोप इत्यर्थः ।

५७३ । वातेडिच्च ॥ ४।१३३ ॥

दी— विः पक्षी । स्त्रियां वी इत्यपि ।

मित— वा गति गन्धनयोः । अस्मादिण् (इज्) । डिच्चाडिलोपः ।

५७४ । प्रे हरतेः कूपे ॥ ४।१३४ ॥

दी— प्रहिः कूपः । (पुंस्त्वेवान्भूः प्रहिः कूप उदपानन्तु
पुंस्त्वेत्यमरः)

५७५ । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ४।१३५ ॥

दी— व्यञ्ज इण् स्याद् यलोपश्च । नदीर्घः । नौविः ।
नौवी । वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ।

मित— 'नौ कटिवस्त्रवन्धेऽपि नावी परिपण्डपि च' इत्यमरः ।

५७६ । समानेख्यः स चोदात्तः ॥ ४।१३६ ॥

दी— समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात् । स च
डित् यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं
ख्यायते जनैरिति यथा ।

मित— उज्ज्वलदत्तेनोक्तम्—इज् स्यात् स चोदात्तो इति तत्रेति प्रौढ-
मनोरमायां विस्तारेण प्रपञ्चितम् । इणः सन्निधानात् इजो विच्छिन्नत्वान्न पुनरनुवृत्ति-
रिति तु बहवः ।

५७७ । आडि श्रिहसिभ्यां ऋस्वश्च ॥ ४।१३७ ॥

दी— इण् स्यात् स च डित् । आडो ऋस्वश्च । 'स्त्रियः
पात्यश्रिकोटयः' । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ।

५७८ । अच इः ॥ ४।२३८ ॥

दी—। रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ।

मित—। अजन्तेभ्यो धातुभ्य इप्रत्ययः स्यात् । रविरित्यादौ क्रमेण रु, पू, ह्र, कु, ऋ इति धातवः ।

५७९ । खनिकथज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ॥

॥ ४।२३९ ॥

दी—। खनिः । कषिहिंस्रः । अजिः । असिः । वसि-
र्वस्त्रम् । षनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च ध्वनिः । ग्रन्थिः ।
चलिः पशुः ।

मित—। खनिरिति । ख्यन्तादच ईरिति इप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरिवं मता
खानिः' इति बिरूपकोशः । अजिरिति । बाहुलकाद् वीभावाभावः । यद्वा 'पादे च'
(५७१) इति ज्ञापकादत्र वीभावाभावः ।

५८० । वृतेऽच्छन्दसि ॥ ४।२४० ॥

दी—। वार्तिः । (छन्दसीति । लोकेऽप्ययं प्रागुदाहृतः) ।

५८१ । भुजः किञ्च ॥ ४।२४१ ॥

दी—। भुजिः ।

मित—। भुजः पालनाभ्यवहारयोः । अस्मादिप्रत्ययः । स च कित् । भुजिरग्निः ।

५८२ । कृगृशृपृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ॥ ४।२४२ ॥

दी—। इः कित् स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षि-
रोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो
हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च ।
भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ।

मित—। किरिर्विराह इति । वराहः शूकरो छटिः कौलः पोवी किरिःकिटि' रित्यमरः । 'इस्तपञ्चाग्री—' इति कप्रत्यये किर इत्यपि । 'स्यात् किरि किरिः प्रोक्तः पथः पथिन्' इति विरूपकोशः । गिरिरिति । 'गिरिर्ना नेत्ररुग्भिदि । अद्वौ गिरिजके योषित्,—पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी । कुटिरिति । कृदिकारात्—' इति डौषि कुटो इत्यपि ।

५८३ । कुडिकरप्यौर्नलोपश्च ॥ ४।१४३ ॥

दी—। कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । (चादिप्रत्ययः । कपिर्मर्कटः)

५८४ । सर्वधातुभ्योमनिन् ॥ ४।१४४ ॥

दी—। क्रियते इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । कृद् । सुतामा ।

मित—। सर्वधातुभ्य इति प्रक्षितं व्यर्थञ्च 'सर्वधातुभ्य इन्' इत्यत्र प्रोट्-मनोरमायां स्पष्टम् । चर्मेत्यत्र चर गतौ, भस्मेत्यत्र भस् भर्त्सनदीप्तौ, शर्म (सुखम्) इत्यत्र श्, स्थामेत्यत्र षा (स्था), कृद्मेत्यत्र कृद अपवारणे ण्यन्तः, सुतामेत्यत्र त्रैङ् इति धातवः । स्थाम बलमिति । धातोरुपधाङ्खेत्याह—इस्मन्निति । 'सुतामा गोत्रभिद् वमीं वासवो ब्रवन्ता वषा' इत्यमरः ।

५८५ । वृंहिर्नोऽच्च ॥ ४।१४५ ॥

दी—। नकारस्याकारः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ।

मित—। वृहि वृद्धौ । अस्माद् मनिन् । इदिस्त्वस्य नुमो नकारस्य अकारश्च । वन् । वृंहिःनः + अत् + च इतिच्छेदः ।

५८६ । अशिशकिभ्यां कृन्दसि ॥ ४।१४६ ॥

दी—। अशमा । शक्मा ।

मित—। अनयोर्मनिन् इति शेषः । अश्माप्रस्तरः । एतद् भाषायामपीष्यते ।

अश्मापि याति महात्मन् इत्यादि कविप्रयोगात् ।

५८७ । हृष्टुस्तृष्टुभ्य इमनिच् ॥ ४।१४७ ॥

दी—। हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमारूपम् ।
सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।

मित—। हरिमा इति । हरिमाणौ हरिमण इत्यादि रूपम् काल इति अर्थः ।
वेदभाष्ये तु 'चट्टीगं मम सूये हरिमाणं च नाशय' इति रोगशान्तार्थकसूर्योपस्थान—
मन्त्रे हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं वाह्यं रोगं यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णरोग-
प्राप्तम् इति व्याख्यातम् हृहरणे 'जनिहृभ्यामिमनन्' इति व्युत्पादितम् । तदमन्ये
विष्मृतिविजृम्भितम् इत्युपेक्ष्यम् ।

५८८ । जनिमृड्भगामिमनिन् ॥ ४।१४८ ॥

दी—। जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ।

५८९ । वेजः सर्वत्र ॥ ४।१४९ ॥

दी—। छन्दसि भाषायां बेल्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः ।
अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः । (वेमन्निति शब्दः) ।

५९० । नामन् सीमन्व्योमन्रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्
॥ ४।१५० ॥

दी—। सप्त अमी निपात्यन्ते । न्नायतेऽनेनेति नाम ।
सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् ।
सीमे । सीमाः । व्योजोऽन्तप्रस्योत्त्व' गुणः । व्योम । रौतः रोम ।
लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ।

मित—। निपात्यन्त इति । मनिनन्ता इति शेषः । न्नायत इति । न्ना
अभ्यासे । धातोर्मलोपः । सीमेति । णिञ् बन्धने । सत्वम् । दीर्घश्च । स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।

‘भौमसीने स्त्रियासुभे’ इत्यमरः । लोम इति । कपिलकादित्वाङ्गत्वम् । पाप्मेति । पिवतुः पुगागमः । बाहुलकादन्यतोऽपि । यच्च पूजायाम् । यच्चा इति प्रौढमनवरसा । क्वचिन्तम् । सूत्रान्तरेणैवास्य प्राप्तत्वात् । प्राक्प्रतिपादितत्वाच्च त्यलम् । बाहुलकात् सीमा चन्द्रः ।

५८१ । मिथुने मनिः ॥ ४११५१ ॥

दे—। उपसर्गक्रियासम्बद्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीपुंसी । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ।

मित—। सुशर्मेति । कृदन्तरपद स्वरिणान्तोदान्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदान्तं स्यात् सुरु श्रुणातीति विग्रहः । ‘स्यात् सुशर्मा देवसभा’ इत्यमरस्तु मनिन् प्रत्ययान्तः समासनिष्पन्नो वा । सूत्रार्थस्तु धातूपसर्गसम्बन्धे सति मनिन्निति ।

५८२ । सातिभगां मनिन्ममिणी ॥ ४११५२ ॥

दे—। स्यतीति साम । सामनी । आत्मा ।

मित—। षोऽन्तकर्मणि । स्यति दुःखयतीति साम । तस्य दुरध्ययत्वादेवं संज्ञानिर्देशः । ‘साम स्त्रीवसुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च’ इति मेदिनी । अत्र मनिन् । अतित गच्छतीति आत्मा । ‘आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रसन्न मनसोरपि । सदावपि मनीषायाम् शरीरब्रह्मणोरपि’ इति च ।

५८३ । हनिमशिभगां सिकन् ॥ ४११५३ ॥

दे—। हंसिका हंसयोषिति । मच्छिका ।

मित—। मच्छिकेति । शस्य ब्रह्मादिना षले कलं षलं च ।

५८४ । कोररन् ॥ ४११५४ ॥

दे—। कवरः । (कवरः पाठकः । ‘कवरी केशविन्यासः’ । ववयोरैक्यात् ‘जनपद—’ इति ङीष् । अन्यत्र कवरा) ।

५८५ । गिर उडच् ॥ ४११५५ ॥

दे—। गरुडः । (गृ निगरणे । इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति ।

अतएव गरुता याति इति विगृह्य प्रत्यये पृषोदरादिच्चात्तोपि गरुडशब्दं व्युत्पादयन्ति ।

५८६ । इन्देः कमिर्नलोपश्च ॥ ४।१५६ ॥

दी—। इदम् । (इदि परमैश्वर्यं । अस्मात् कम् । धातोर्नलोपः । सर्वनामशब्दः)

५८७ । कायतेर्ङिभिः ॥ ४।१५७ ॥

दी—। किम् । (कै गै शब्दे । आत्वे कृते ङिच्चाङ्लोपे च इदम्)

५८८ । सर्वधातुभ्यः घृन् ॥ ४।१५८ ॥

दी—। वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति वृक्षत्वम् ।

क्वादनाच्छत्वम् !

मिव—। सर्वधातुभ्य इति प्रचितं व्यर्थञ्चेति प्राक्प्रोक्तम् । घृन् इति । षिदयं प्रत्ययः निञ्च । अतएव षकारविगमात् टकरस्यापि मूर्धन्यत्वनिवृत्तेर्दन्त्यतकारमात्रशेषेण त्व इति प्रत्ययः । अतः—वस् + घृन् = वस् + त्व = वस्त्रम् इत्यादि । क्वादयतेरुपधाङ्गस्वार्थमाह—इस्मन्निति । एवं पव वाहनम् । पित्वात् पवी । पिवतेः पावम् । डौषि पावी इत्यादि ।

५८९ । भ्रस्जि गमिनमिविश्यशां वृद्धिश्च ॥ ४।१५९ ॥

दी—। भ्राष्ट्रः । गात्रं शकटम् । नान्वं स्तोत्रम् । हान्वं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ।

मित—। भ्रज्जति अस्मिन्निति भाष्ट्रः भज्जं नपावम् । 'क्षीवेऽम्बरौष' भाष्ट्री ना इत्यमरः । स्त्रोरिति संयोगादेः सकारस्य लोपादुत्तरं ब्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वम् । वैष्ट्रं पिष्टपमिति । पिष्टपो भुवनं जगत् इत्यमरः । विशप्रवेशने । षत्वष्ट्वे ।

६०० । दिवेद्युच्च ॥ ४।१६० ॥

दी—। द्यौत्वं ज्योतिः ।

६०१ । उषिखनिभ्रां कित् ॥ ४।१६१ ॥

दी—। उष्ट्रः । खात्वं खनित्रं जलाधारश्च ।

६०२ । सिविमुच्योष्टेरुच ॥ ४।१६२ ॥

दी—। सूत्रम् । मूत्रम् ।

मित—। शिव तनुसन्ताने । सुच मोक्षश्चे । अनयोष्टेरुकारः स्यात् ष्टन् प्रत्यये परतः । सूत्रिसूत्रिभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यामिरचा सिद्धे आद्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः । 'एरच्' इत्यस्य घञो बाधकत्वादित्याहुः । 'सूत्रन्तु सूचना ग्रन्थे सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः ।

६०३ । अमिचिमिदिशसिभ्राः क्तुः ॥ ४।१६३ ॥

दी—। आत्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ।

मित—। ष्टन् प्रत्ययेनैव सिद्धे प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्यवगम्य सूत्रम् ।

६०४ । पुवो ह्रस्वश्च ॥ ४।१६४ ॥

दी—। पुत्रः ।

मित—। पूज पवने । क्तुप्रत्यये परतः अस्य ऋसादेशः । पुनातीति पुत्रः । 'पुत्रास्मो नरकादास्मात्प्रायते पितरं' सूतः । तस्मात् पुत्रः—' इति तु आतोश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययनिष्पन्नः ।

६०५ । स्त्यायतेडिट् ॥ ४।१६५ ॥

दी—। स्त्री ।

मित—। स्त्री एष शब्दसंघातयोः । अस्मात् क्तुः । स च डित् । डित्त्वाटिलोपः । 'लोपो व्योः—' इति यलोपः । टित्त्वात् ङीप् । 'स्त्री योषिदवला योषा नारी स्त्रीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः ।

६०६ । गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभग्रस्त्रः ॥ ४।१६६ ॥

दी—। 'गोत्रं' स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धर्तं गृहम् ।
वेत्रम् । पत्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । क्षत्रम् ।

मित—। गुड् अव्यक्तशब्दे । 'सत्रमाच्छादिने यज्ञे सदादाने धवेऽपि च' इत्यमरः । क्षत्रं बलम् इति 'यद्विहिते क्षत्रं न सहो न मन्युरित्यत्र वेदभाष्ये व्याख्यातम् । क्षतात् किलवायते इत्युदयः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ इति कप्रत्ययान्तम् । पुत्रवत् ।

६०७ । हुयामाश्रुभसिभग्रस्त्रन् ॥ ४।१६७ ॥

दी—। होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ।

मित—। होत्रं हविः । क्षत्रिग्व्याची च स्त्रीलिङ्गः होत्रा इत्यपीत्याहुः । 'यात्रा तु यातनेऽपि स्थान् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम् । मात्रा कर्णविभूषायां चित्ते माने परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कात्स्नेयवधारणे' । इत्युभयत्र मेदिनी । 'कर्णशब्दग्रहे श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रुवः' इत्यमरः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इति च स एव । चर्ममयं पात्रमित्यर्थः ।

६०८ । गमेरा च ॥ ४।१६८ ॥

दी—। गात्रम् । (चात् त्रन् । धातोराकारोन्तादेशः) ।

६०८ । दादिभग्रस्त्रन्दसि ॥ ४।१६९ ॥

दी—। दात्रम् । पात्रम् । [लोके त्वन्यत्र (प्राक्) द्रष्टव्यम्] ।

६१० । भुवादिगृभ्यो णित् ॥ ४।१७० ॥

दी—। भावितम् । वादितम् । गारितम् श्रोदनम् ।

मित—। प्रत्ययस्य णित्वात् सर्वत्र वृद्धिः ।

६११ । चरेर्त्तु ॥४११७१॥

दी—। चारित्रम् ।

मित—। चरैरित्रणं प्रत्ययः स्याद् वृत्तं चेदर्थो भवति । चारित्रं चरितम् । उपधाङ्ङिः । इत्प्रत्यये चरितमित्युक्तं प्राक् । न चैवं प्रज्ञादयणा सिद्धे इदं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वरे विशेषात् ।

६१२ । अशित्वादिभ्य इतोत्तौ ॥४११७२॥

दी—। अशितम् । वहितम् । धरित्री मही । त्वैङ् एवमादिभ्य उतः । तोत्रं प्रहरणम् । त्वज्—वरुत्रं प्रावरणम् ।

मित—। अशिप्रभृतिभ्य इतः । तैप्रभृतिभ्य उतः । अशितमित्यादौ अशूच्याप्तौ । वह प्रापणे । घृज् धारणे इति धातवः । धरितीति । गौरादिच्चात् ङीष् । तोत्रं प्रहरणम् । 'तोत्रवेतैकपाण्ये ।' इति गोतायां मङ्गलाचरणम् ।

६१३ । अमेर्द्धिषति चित् ॥४११७३॥

दी—। अमितः शत्रुः ।

मित—। इत् एवानुवर्तते नोतः । चित्त्वं स्वार्थम् । 'द्विङ्विपच्चाहितामिवरिपु शत्रवश्च वः' इत्यमरः । न मितमिति विग्रहेत्वमितम् क्लीबम् इति वद्वः । दीचित्सु न मितममित् इत्याह । तन्मते "भृत्तामितं—" इति लिङ्गानुशसनपूर्वेण पुंसि ।

६१४ । आ समिण् निकषिभ्याम् ॥४११७४॥

दी—। संपूर्वादिणो निपूर्वात् कषेश्च आ स्यात् । स्वरा-
दिद्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ।

मित—। समयानिकषाशब्दौ सामीप्ये वर्तते । बाहुलकादुषेः दोषा रात्रिः । दिवेर्गुणाभावश्च दिवा दिवसः । खदेर्धश्च खर्षा इत्यादि ।

६१५ । चितेः कणः कश्च ॥४११७५॥

दी—। बाहुलकादगुणः । 'चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्' ।

मित—। चिती संज्ञानि । अस्मात् कणप्रत्ययः । धातोः कथान्तादिशः ।
अमरोक्तिमाह—चिक्कणमिति ।

६१६ । सूचेः स्मन् ॥४।१७६॥

दी—। सूक्ष्मम् ।

मित—। सूच पैशून्ये चुरादिः । शिलोपः । कुत्वषत्वे । 'सूक्ष्मं स्यात् कण्टकेऽ-
ध्यात्मे पुंस्यनौ त्रिषु चात्पके' इति मेदिनी ।

६१७ । पातेर्ङुमसुन् ॥४।१७७॥

दी—। पुमान् ।

मित—। पा रचणे । अस्माद् ङुमसुन् प्रत्ययः । 'पुङ्गो ङुमसुन्' इत्यन्ये ।
डिच्चाट्टिलोपः । अत्र उम्स् इत्यस्य योगः । पुम्स् इति प्रातिपदिकम् । 'सुन्'
इत्यत्र उकार' उच्चारणार्थ इत्युज्ज्वलदत्तः । तन्न । 'बहुपुंसी' इत्यादौ ङोवर्थं तस्य
इत्यनेव । अन्यथा उगितश्रेत्यास्याप्राप्ते ङोपो दुर्लभत्वात् । भाष्ये तु 'सृतेः सप्रसवे पुमान्'
इत्युक्तम् । अतएवोक्तं हरिणा 'उपेयप्रतिपच्यर्था उपाया अव्यवहित' इति । एकस्य
शब्दस्य बहुधा निश्चयमाणत्वमेवास्यहरिकारिकाया वीजम् ।

६१८ । रुचिभुजिभ्रां किथन् ॥४।१७८॥

दी—। रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ।

६१९ । वसेस्तिः ॥४।१७९॥

दी—। 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' । 'वस्तयः स्युर्दशास्तत्रे' ।

बाहुलकात् शासः—शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्य-
तीति अगस्तिः । शकन्ध्वादिः ।

मित—। अगस्तिरिति । यावदहं नागच्छामि तावत्त्वया न वर्द्धितव्यम् इत्यर्थं
विन्ध्यं त्यक्तवान् इत्यगस्यः । अन्येभ्योऽपीति डः । पारस्करादित्वात्सुट् । 'अगस्त्यः
कुम्भसम्भवः' इत्यमरः । 'अगस्तिः कुम्भयोनिः स्यादगस्त्यः कलसीसुतः' इति व्याडिश्व ।

६२० । सावसेः ॥४१८०॥

दी—। स्वस्ति । खरादिपाठादव्ययत्वम् ।

मित—। असुभुवि । सुपूर्वादस्मात् तिप्रत्ययः । बहुलवचनाद् भूभावो न ।

६२१ । वी तसेः ॥४१८१॥

दी—। वितस्तिः ।

मित—। तसु उपस्ये । विपूर्वादस्मात् तिः । ‘अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद् वितस्ति-
र्वादशाङ्गुलः’ इत्यमरः । स्त्रीपुंलिङ्गः ।

६२२ । पदिप्रथिभ्रां नित् ॥४१८२॥

दी—। पत्तिः । प्रथितिः । “तितुवेष्वग्रहादीनाम्”
(वार्तिक) इतीट् ।

In प्रथिति, which means eminence, we have the augment इट् by the Varttika ‘तितुवेषु—’ which means that इट् is not prefixed to ति, तु, व etc coming after roots other than ग्रह etc. Hence ग्रहादि class necessitates इट् ।

मित—। पत्तिः पदातिः । प्रख्यातिः प्रथितिः । तितुवेति इट्निषेधे प्राप्ते आह—
‘तितुवेषु—’ इति । वार्तिमिदम् इड्विधायकम् । ग्रहादिभिन्नेभ्य एव परतस्ति तुवादिना
नेट् । प्रथेस्तु ग्रहादित्वादिट् ।

६२३ । दृणातेर्द्ध्रस्वश्च ॥४१८३॥

दी—। दृतिः ।

मित—। दृ विशरणे । अस्मात्तिः । धातोर्द्ध्रस्वश्च । ‘तेनास्य चरति प्रज्ञा दृतेः
पावादिबोदकम्’—मनुः । ‘दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना’ इति मेदिनी ।

६२४ । कृतृकपिभ्राः कीटन् ॥४१८४॥

दी—। कीरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् ।
कपीटं कुक्षिवारिणोः ।

६२५ । रुचिवचिकुचिकुटिभयः कितच् ॥४१८५॥

दी— रुचितमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् ।
कुटितं कुटिलम् ।

मित— रुच्, वच् इत्यादयो धातवः । उचितमिति । किच्चाद् 'वचिस्वपि—
इति सम्प्रसारणम् । 'उचितं तु भावे न्याय्ये मिते जाते समञ्जसे' इति मेदिनी ।

६२६ । कुटिकुषिभयां कलम् ॥४१८६॥

दी— कुट्मलम् । कुष्मलम् ।

मित— किदयं प्रत्ययः । 'कुट्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति मेदिनी ।
कुष्मलं वृद्धनं विकसितमिति वा ।

६२७ । कुषेलेश्च ॥४१८७॥

दी— कुल्मलं पापम् । (लकारोऽन्तादेशः)

६२८ । सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥४१८८॥

दी— चेतः । सरः । पयः । सदः ।

मित— सर्वधातुभ्य इति प्रक्षिप्तं व्यर्थञ्च । दशपाद्याम् 'असुन्' इत्येव दर्शनादि-
व्याहुः । चेत इति । चितौ सञ्ज्ञाने—चित सञ्चेतने चुरादिरिति वा धातुः । सर इति ।
सृ गतौ । अयं स्त्रियामपि 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्थः । गौरादित्वान् ङौष् ।
पय इति । पीङ् पाने । 'पयः क्षीरं पयोश्च च' इत्यमरः । सद इति । षट् ल
विशरणादौ । स्त्रीनपुंसकयोरयम् । 'समज्या परिषद् गोष्टी सभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्लीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः' इत्यमरः । एवं वच दीप्तौ । अस्मात्
'वर्चो नपुंसकं रूपे निष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । शभ
हिंसायाम् । भौवादिकः क्रौयादिकश्च । तप सन्तापे । षड् मर्षणे । मह पूजायाम् ।
तमु ग्लानौ । रञ्ज रागे । एभ्यः षड्भ्योऽसुनि सान्तम् । अथादन्तमपि ।
'नभन्तु नभसा साङ्गं तपन्तु तपसा सह । सहञ्च सहसा साङ्गं महञ्च महसा सह ।
तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति हिरूपकोशः । 'तपो लोकान्तरेऽपि च ।

चान्द्रायणादौ घर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः । सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हिमन्त-
माघयोः' इति च मेदिनी । 'मह उद्धवउत्सव' इत्यमरः । 'तमः क्लीवं गुणे—शोके
सैहिकेयाम्भकारयोः' इति रभसः । रुदिर—रोदश्च—रोदसी चापि दिविभूमौ पृथक्
पृथक् । सह प्रयोगोऽप्यनयो रोदस्याग्निरुदसी' इति विश्वः । वी गत्यादिषु । 'वयः
पक्षिणि बाख्ये योवने च नपुंसकम्' इति मेदिनी । अण प्राणने । अनौ भक्तं तत्स्था
नञ् । 'अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः' इति टचि तु अदन्तम् । 'पाकस्थानं
महानसम्' इत्यमरः ।

६२८ । रपेरत एच्च ॥४१८८८॥

दी—। रेपोऽवद्यम् । (असुन् । धातोरादेरेकायः) ।

६३० । अशेर्देवने युट् च ॥४१८९०॥

दी—। देवने सुतौ । यशः ।

मित—। अश्व्यतौ । देवनेर्थे (सुत्यर्थे) अस्मादसुन् । धातोर्युट् च ।

६३१ । उवर्जर्वले बलोपश्च ॥४१८९१॥

दी—। ओजः । (चादसुन । गुणः । 'तजो दीप्ताववष्टम्भे
प्रकाशबलयोरपि') ।

६३२ । श्वेः सम्प्रसारणं च ॥४१८९२॥

दी—। श्वः । श्वसी । बलपयर्थ्यायोऽयम् ।

मित—। टुओश्चि गतिवृद्धयोः । अस्मादसुन्नन्तस्य सम्प्रसारणञ्च । गुणः । बलपयर्थ्याय
इति । 'श्वसाहिमन्यव' इत्यादौ वेदभाषि तथैव व्याख्यातत्वात् ।

६३३ । अयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ॥४१८९३॥

दी—। अयतेः शिरः आदेशोऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी ।

मित—। अयतेरिति । शिञ् सेवायाम् । इत्यस्य शिर आदेश इत्यादि ।
किच्चादतो लोप इति लोपादूर्ध्वं पुगन्तेति, लघूपधगुणो न भवति । 'उच्चमाङ्ग' शिरः

शीर्षम्' इत्यमरः । शृणातेर्घञर्थे कप्रत्यये अदन्तोऽपि 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् । 'पिण्डं दद्याद् गयाशिरं' (वायुपुराणम्) इति प्रयोगश्च । "शिरोपधानम्" इति स्वप्ननाटके भासश्च ।

६३४ । अर्तेरुच्च ॥४११८४॥

दी—। उरः । (चादसुन् । कित्वानुवृत्तेर्न गुणः । 'उरो वत्सश्च वक्षश्च') इत्यमरः ।

६३५ । व्याधौ शूट् च ॥४११८५॥

दी—। अर्शो गुदव्याधिः ।

मित—। अर्तेः शूट्स्याद् रोगेऽर्थे । चादसुन् प्रत्ययः ।

६३६ । उदकेनुट् च ॥४११८६॥

दी—। अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी । (अर्णोजलम्) ।

६३७ । इण आगसि ॥४११८७॥

दी—। एनः ।

मित—। इण् गतावित्यस्मादसुन्, धातोर्नुट् च, पापेऽर्थे । गुणः = एनः ।

६३८ । रिचेर्धने घिच्च ॥४११८८॥

दी—। चात् प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात् कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ।

मित—। रिचिर विरेचने इत्यस्मात् रिच विद्योजनसमर्चनयोरित्यस्माद्वा असुन् प्रत्ययः स्यादङ्गं चेदर्थो भवति । चकारफलं घित्करणफलञ्चाह—चादित्यादिना । कुलमिति । 'चजोः कु घिण्यतो' रित्यनेन इति बोध्यम् । 'अट्कु—' इति शब्दम् ।

६३९ । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥४११८९॥

दी—। चनो भक्तम् ।

मित—। चाय—पूजानिशामनयोः। अस्मादसुन् स्यादन्नेऽर्थे। प्रत्ययस्य नुट्।
धातोर्ङ् श्वश्च। चनो भक्तमिति। भक्तम् अन्नम्। 'पुरुषुज्य चनस्यतम्' इत्यव मन्त्रे
चैवमेव भाष्यम्। 'हविर्लक्षणमन्नम् इच्छतम्' इति व्याख्यानात्।

६४०। वृज्श्रीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः नुट् च ॥४१२००॥

दी—। वर्षो रूपम्। श्रेपो गुह्यम्।

मित—। वृज्स्वरण इत्यस्मादसुन् रूपार्थे श्रीङ् स्त्वप्ने इत्यस्मात्तु स्वाङ्गोऽर्थे।
प्रत्ययस्य नुडागमः। गुणः। 'श्रेपः स्यादृषसं पलम्' इति।

६४१। स्त्रुरिभ्यां तुट् च ॥४१२०१॥

दी—। स्त्रोतः। रेतः। (चात् असुन्। स्त्रोतः प्रवाहः।
रेतः शुक्रम्)।

६४२। पातेर्वले जट् च ॥४१२०२॥

दी—। पाजः। पाजसी।

मित—। पा रक्षणेस्मादसुन् बलं चेदर्थो भवति। प्रत्ययस्य जुडागमः। पाजो
बलम्। उज्ज्वलदत्तसु युडिति वक्ष्याम। 'अभिव्रजन्नचितं पाजसा रजः' इत्यादि
मन्त्रभाष्ययोस्तथैवोपलब्धेः।

६४३। उदके थुट् च ॥४१२०३॥

दी—। पाथः। (पातेरसुन् उदकेऽर्थे। प्रत्ययस्य थुडा-
देशश्च। पाथ उदकम्)।

६४४। अन्ने च ॥४१२०४॥

दी—। पाथो भक्तम्॥ (अन्नेचार्थे पातेरसुन्। प्रत्ययस्य
थुडादेशश्च)।

६४५ । अदेनुं मधौ च ॥४।२०५॥

दी—। अदेभक्ते वाच्ये असुन्नुमागमो धादेशश्च ।
अन्धोऽन्नम् ।

मित—। अन्धः—अन्धसी इत्यादि । 'भिस्मास्त्रीभक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः ।

६४६ । स्कन्दे च स्वाङ्गे ॥४।२०६॥

दी—। स्कन्धः—स्कन्धसी । (असुन् धञ्चान्तदेशः) ।

६४७ । आपः कर्माख्यायाम् ॥४।२०७॥

दी—। कर्माख्यायां ह्रस्वो जुट् च वा । अप्रः । अपः ।
बाहुलकात् आपः आपसी । (असुन् । धातोह्रस्वः । प्रत्ययस्य
नुडागमो वा) ।

६४८ । रूपे जुट् च ॥४।२०८॥

दी—। अञो रूपम् ।

मिन्—। आप्रोतेरसुन् । धातोर्ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्य जुट् च । अञ इति ।
जश्चत्वे प्रकारस्य वकारः । अञसी—अजांसि ।

६४९ । उदके नुम्भौ च ॥४।२०९॥

दी—। अम्भः । (आप्रोतेरसुन् । धातोर्ह्रस्वत्वम् ।
धातोर्भञ्चान्तदेशः । अम्भोजलम्) ।

६५० । नहेर्दिवि ॥४।२१०॥

दी—। नभः । (नहेरसुन् आकाशे वाच्ये । भञ्चादेशः ।
नभमित्यपि । अकारान्तत्वात्) ।

मित—। "नभन्त नभसा साङ्गम्" इति ।

६५१ । इण आगोऽपराधे च ॥४१२११॥

दी—। 'आगः' पापापराधयोः । (इण् गतावित्यस्माद-
सुन् । धातोरागादेशः) ।

६५२ । अमेहुँक् च ॥४१२१२॥

दी—। अंहः । (असुनि परे । अमन्ति गच्छन्ताधो-
ऽनेनेत्यंहो दुरितम्) ।

६५३ । रमिश्च ॥४१२१३॥

दी—। रंहः । (असुन् । धातोर्हगागमः । रंहो वेगः) ।

६५४ । देशे ह च ॥४१२१४॥

दी—। रमन्तेऽस्मिन् रहः । (असुन् । हृश्यान्तादुशः) ।

६५५ । अच्चरञ्जि युजिभृजिभ्यः कुश्च ॥४१२१५॥

दी—। एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । 'अङ्गश्चिङ्ग शरीरयोः' ।
अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ।

मित—। अङ्गः—अङ्गसी—अङ्गांसि । अङ्गः—अङ्गसी—अङ्गांसि । योगः—
योगसी—योगांसि । अकारान्तः पुमांश्चापि । 'योगेन दलिताशयः' । उच्च समवाये
ऽस्मादसुन् । बाहुलकात् न्यङ्कादित्वाद्वा कुत्वम् । ओक् आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरिऽपि
तपुंसकम् मेदिनी । ओक्—ओकसी इत्यादि ।

६५६ । भूरञ्जिभ्रां कित् ॥४१२१६॥

दी—। भुवः । रजः ।

मित—। आभ्यामसुन् कित् स्यात् । अगुणः । भुवः अन्तरिक्षम् । षष्ठान्तं
प्रतिरूपकम् वयमिदम् । रजो रेणुः । घञर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्ययम् ।
'रजोऽयं रजसा साङ्गम् स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ।

६५७ । वसेणित् ॥४।२१७॥

दी—। वासो वस्त्रम् । (वस निवासे आच्छादने वा ।
अस्मादसुन् नित् । वृद्धिः) ।

६५८ । चन्द्रेरादेश्च कः ॥४।२१८॥

दी—। कन्दः । (चादसुन् । 'कन्दः पद्यप्रभेदेऽपि
स्वैरचाराभिलाषयोः' । कन्द इत्यदन्तोपि इति केचित् ।)

६५९ । पचिबचिभ्यांसुट् च ॥४।२१९॥

दी—। 'पचसी तु स्मृतौ पचौ' । वचो हृदयम् ।

मित—। पचः—पचसी—पचांसि । पचः पचौ पचा इत्यपि ।

६६० । वहिहाधाजभ्यश्चकन्दसि ॥४।२२०॥

दी—। वच्चा अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत
इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन
वहेरूपधावृद्धिः । इतरयोः 'आतो युक्—' इति
युक् । 'श्रीणा धृणू नृवाहसा' । 'श्रीता हवं गृणतः
स्तीमवाहाः' । 'विश्वो विहायाः' । 'वाजम्भरो विहायाः' ।
'देवो नरः पृथिवीं विश्वधायाः' । 'अधारयत् पृथिवीं विश्व-
धायसम्' । 'धर्णं सिंभूरिधायसम्' इत्यादि ।

मित—। वह प्रापणे, ओहाक् त्यागे, डुधाज् धारणादौ । कन्दसि एभ्यः असुन् ।
प्राचां मतेन सुडनुवर्त्य आह—वच्चाः हासाः धासा इति । प्राञ्च इति—सर्वे वृत्तिक-
दादयः प्रसादकारादयश्चेत्याशयः । तेनेति । इतरयोः । हाको धाजश्चेष्टार्थः ।
वेदभाष्यमेवात्र मानमित्याहुः ।

६६१ । इण आसिः ॥४।२२१॥

दी—। अयाः वङ्गिः । स्वरादिपाठादव्ययम् । (आस् प्रत्ययो गुणायादेशौ) ।

६६२ । मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ॥४।२२२॥

दी—। उपसर्गविशिष्टो धातु मिथुनम् । तत्रासुनोऽपवादी-
ऽसिः । स्वरार्थः । यस्य धायोर्यत् कार्यग्रम् असुन्प्रत्यये उक्तं
तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अशेर्देवने युट् चेत्यादि । सुयशाः ।

मित—। प्राग्व्याख्यातम् । अशेर्देवने युट्चेति (६३९ सूत्र) । अत्रादि-
पदेन सुपथाः, युस्रोताः इत्याद्युपग्राहार्थम् ।

६६३ । नजि हन एह च ॥ ४।२२३ ॥

दी—। अनेहाः । अनेहसी ॥

मित—। नञ् पूर्वाङ्गान्तरसि (अस्) प्रत्ययः । एह च सर्वादेशः । अनेहाः
कालः । 'कालो दिष्टोऽपानेहा अपि ससयः' इत्यमरः । 'ऋदुशनस् पुरुदंस—' इति
सावनङ् ।

६६४ । विधाजो वेध च ॥ २२४ ॥

दी—। विदधातीति वेधाः ।

मित—। विपूर्वाङ्गं धाजोऽसिर्वेधचादेशः । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च
परमेष्ठिनि' इति मेदिनी ।

६६५ । नुवो धुट् च ॥ ४।२२५ ॥

दी—। नोधाः ऋषिः ।

मित—। णु स्तुतौ । अस्यासिः । प्रत्ययस्य धुडागमश्च । 'सद्यो भुव वीर्याय
नोधाः' इति मन्त्रे नोधा ऋषिर्भवतीति निरुक्तम् । तत्र नर्व (स्तुतिं) दधातीति
नैरुक्तं व्युत्पत्यन्तरम् ।

६६६ । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ ४।२२४ ॥

दी—। असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (३८७३) इत्युत्तरपदकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादादर्थमिदम् ।

The affix असि is attached to roots preceded by गति i.e. प्रेत्य and कारक as उपपदs, the preceding members (पूर्वपद) in such derivatives are accentuated as the roots following i.e. they get the accents of the roots themselves. Thus गति—सुतपाः; कारक—जातवेदाः (fire) जातान् वेत्तीति असिः । This rule is to supersede अनुदात्त accent due to the remaining portion after the subsequent member has got the account of the root (which is अन्तोदात्त by 'धातोः' 3071) by the rule 'गतिकारकोपपदात्—' (3873).

मित—। असिः स्यादिति । शेष पूरणमिदम् । गत्युपपदात् कारकोपपदाच्च धातोरसिप्रत्ययः स्यात् । अत्र पूर्वपदस्य धातुस्वरत्वं चेत्यर्थः । तत्र गताबुदाहवति—सुतपा इति । सुतपा नाम ऋषिः । सुष्टु तप्यत इति । कारके आह—जातवेदा इति । जातान् वेत्तीति विग्रहः । अग्निरित्यर्थः । 'जातवेदास्तनुनपात्' इत्यमरः । ननु 'गतिकारकोपपदात्—' (३८७३) इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमिच्छाशङ्का समाधत्ते—शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादादर्थमिति । 'अनुदात्तं पदेमेकवर्जम्' (३६५०) इति खरविधिविषयकपरिभाषयेत्यर्थः ।

६६७ । चन्द्रे मो ङित् ॥ ४।२२७ ॥

दी—। चन्द्रोपदान्माङोऽसिः स्यात् स च ङित् । चन्द्रमाः । (चन्द्रं रजतममृतञ्च । तदिव मीयतेऽसौ चन्द्रमाः इति हरदत्तः) ।

६६८ । वयसि धाजः ॥ ४।२२८ ॥

दी— वयोधास्तरुणः । (असिः । स च डिदिति योज्यम् ।
डित्वाटिलोपः) ।

६६९ । पयसि च ॥ ४।२२९ ॥

दी— पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।

६७० । पुरसि च ॥ ४।२३० ॥

दी— पुरोधाः । (धाजोऽसिः । स च डित् । 'पुरोधास्तु
पुरोहितः' इत्यमरः) ।

६७१ । पुरुरवाः ॥ ४।२३१ ॥

दी— पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ।

मित— 'पुरुरवा बुधसुतो राजषिश्च पुरुरवाः' इत्यमरः ।

६७२ । चक्षेर्वहुलं शिञ्च ॥ ४।२३२ ॥

दी— नृचक्षाः । (चादसिः । शिञ्चोक्तेः सार्वधातुकत्वात्
ख्याजादेशो न । नृचक्षा राक्षसः) ।

६७३ । उषः कित् ॥ ४।२३३ ॥

दी— उषः । (असिः कित् । दशपाद्यां तु वसः किदि-
तिपाठः । वसति सूर्येण सहेत्युषा) ।

६७४ । दमेरुनसि ॥ ४।२३४ ॥

दी— 'सप्तार्चिर्दमुना' । दमुना अग्निः । (पक्षे 'अन्येषामपि
—' इति दीर्घः । दमूनाः) ।

६७५ । अङ्गतेरसिरुडागमश्च ॥ ४।२३५ ॥

दी— अङ्गिराः । (असिः + इरुट् + आगमश्च इति च्छेदः) ।

६७६ । सतेरप्-पूर्वादसिः ॥ ४।२३४ ॥

दी—। अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः ।

मित—। प्रायेणेति । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इत्यमरः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्यमरा अपि' इति शब्दार्णवः । 'एकासरप्रार्थितयौर्विवादः' इति रघुः । भूम्नि इत्यस्य बहुत्वे इत्यर्थः ।

६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥ ४।२७७ ॥

दी—। विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ।

मित—। असिप्रत्ययः । विश्वं वेत्ति (वन्दतीति) भुक्ते इति च विग्रहौ । ऊज्ज्वदत्तेन विश्ववेदा अग्निः विश्वभोजाः इन्द्र । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुगितुक्ताम् । तन्न । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः ।

६७८ । वशेः कनसिः ॥ ४।२७८ ॥

दी—। संप्रसारणम् । उशनाः ।

मित—। वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । 'उशना भार्गवः १कवि' इत्यमरः । किञ्चात् 'ग्रहिज्या—' इति सम्प्रसारणमिति बोध्यम् ।

इति मितभाषिन्यामुणादिषु चतुर्थः पादः

॥ अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७८ । अदि भुवो डुतच् ॥ ५।१ ॥

दी—। अदभुतम् ।

मित—। अदित्यव्ययम् आकस्मिकार्थे तस्मिन्नुपपदे भुवो डुतच् प्रत्ययः (उतच्) ।
डित्वाटिट्लोपेन प्रत्ययावयवः शिष्यते ।

६८० । गुधेरूमः ॥ ५।२ ॥

दी—। गोधूमः ।

६८१ । मसेरूरन् ॥ ५।३ ॥

दी—। मसूरः । प्रथमेपादे 'असेरूरन्' (४२) 'मसेश्च' (४३)
इत्यत्र व्याख्यातः । (मसी परिणामे । मसुर इत्यपि) ।

६८२ । स्थः किच्च ॥ ५।४ ॥

दी—। स्थूरो मनुष्यः । (ष्टा गतिस्थितौ । अस्मादूरन्
प्रत्ययः कित्) ।

६८३ । पातेरतिः ॥ ५।५ ॥

दी—। पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ।

६८४ । वातेर्नित् ॥ ५।६ ॥

दी—। 'वातिरादित्यसोमयोः' (इति रभसः) ।

६८५ । अर्तेश्च ॥ ५।७ ॥

दी—। अरतिरुद्धगः । (ऋगतावित्यस्मादतिः । गुणः ।
रपरत्वम्) ।

६८६ । तृहेः क्तो हलोपश्च ॥ ५।८ ॥

दी— । तृणम् । (तृह हिंसायाम् । अस्मात् क्तः ।
किञ्चिद्वात्रगुणः) ।

६८७ । वृज् लुटितनिभ्य उलच् तण्डश्च ॥ ५।९ ॥

दी— । व्रियन्ते लुप्यन्ते तन्यन्ते ताडयन्त इति वा तण्डुलाः ।
नित— । वृजादिभ्यः प्रत्येकमुलच् । तण्डश्चादेशः । स च भ्रूत्येव भवतीति
नेति । यद्यपि 'सानसिवर्णसि—' (५४७) इत्यत्र तण्डुलशब्दो निपाततः । तथापि
प्रत्ययस्वरूपेण मध्योदात्तः सः । अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति भेदः ।

६८८ । दंसेष्टनौ न आ च ॥ ५।१० ॥

दी— । 'दासः सेवकशूद्रयोः' ।

नित—दासि दंसनदर्शनयोः । अस्मात् टटनौ प्रत्ययौ स्याताम् । दंसिरुपधास्थस्य
नकारस्य अकारादेशश्च । पित्वं स्वरार्थम् । टित्वम् ङीवर्थम् । दासी । 'दासः शूत्रे
दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि' इति विश्वः ।

६८९ । दंशेश्च ॥ ५।११ ॥

दी— । दाशः धीवरः ।

६९० । उदि चेडँसिः ॥ ५।१२ ॥

दी— । उच्चैः । (उत् पूर्वाच्चिणोतेडँस् प्रत्ययः) ।

६९१ । नो दीर्घश्च ॥ ५।१३ ॥

दी— । नीचैः । (प्राग्वद् डैस् प्रत्ययः । दीर्घः) ।

६९२ । सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥ ५।१४ ॥

दी— । रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । किञ्चादनु-
नासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ।

मित—। रसु क्रीडायाम् । पूर्वपदस्थेति । सु इत्यस्य दीर्घः । सूरतः । सूत्रे
दम इति मत्वर्थीयः । तेन दमवान् संयत इत्यर्थः । तदाह—उपशान्त इति ।

६८३ । पूजो यण्णक् ऋस्वश्च ॥ ५।१५ ॥

दी—। यत् प्रत्ययः । पुण्यम् ।

मित—। पूजः + यत् + णक् + ऋस्वः च इतिच्छेदः । तदाह—यत्प्रत्यय इति ।
धातोर्नुक् ऋस्वश्च । 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ।

६८४ । स्वंसिः शिः कुट् किच्च ॥ ५।१६ ॥

दी—। स्वंसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः । कित्तस्य कुडाग-
मश्च । शिक्वम् । (स्वंसु अधःपतने । शिक्वमिति । शिका
इति भाष्यम्) ।

६८५ । अर्तेः क्युरुच्च ॥ ५।१७ ॥

दी—। उरणो मेषः ।

मित—। कित्वाद् गुणाभावे 'यु' इत्यस्य अनादेशे च स्थाने 'उ' इत्यस्य रपरत्वेन
प्रवृत्तेश्च उरण इति । नत्वम् । 'मिद्वोरभोरणोर्नायु मेषवृणाय एङ्के' इत्यमरः ।

६८६ । हिंसीरोरन् नीरचौ ॥ ५।१८ ॥

दी—। 'हिंसीरोव्याघ्रदुष्टयोः' ।

मित—। ईरन् नीरचाविति । स्वरे भेदः ।

६८७ । उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्थलोपश्च ॥ ५।१९ ॥

दी—। उदरम् ।

मित—। उद् पूर्वाद् दृ निवारणे इत्यस्मात् अच् अल् इत्येते प्रत्ययौस्तः । पूर्व-
पदस्य उदित्यस्य दकारस्य लोपश्च । 'उदरं परिमाति सुष्टिना' इति श्रीहर्षः ।

६८८ । डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः ॥ ५।२० ॥

दी—। अजल् च डित् स्याद्वातोर्मुट् स चोदात्तः । मुखम् ।

मित— खनु अवदारणे । अस्मादच् अल् च प्रत्ययौस्तः । ती च डित् ।
डित्त्वाटिक्लोपे घातोर्मुटि च सुखम् । 'सुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपायेपि' इति
विश्वः ।

६८८ । अमेः सन् ॥ ३।२१ ॥

दी— अंसः । (अम गती । अस्मात् सन् प्रत्ययः ।

'स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री') ।

७०० । मुहेः खो मूर्च ॥ ५।२२ ॥

दी— मूर्खः ।

मित— मुह वैचित्र्ये । अस्मात् खप्रत्ययः । घातोर्मूरादेशश्च । मुह्यतीति
मूर्खः । 'अज्ञे मूढो यथास्यात् मूर्खवैधेयवालिशः' इत्यमरः ।

७०१ । नहेर्हलोपश्च ॥ ५।२३ ॥

दी— नखः । (नह बन्धने । चात् स प्रत्ययः) ।

७०२ । शीङो ह्रस्वश्च ॥ ५।२४ ॥

दी— शिखा । (चात् खः । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान् गुणः) ।

७०३ । माङ् ऊखो मयच् ॥ ५।२५ ॥

दी— मयूखः ।

मित— माङ् मानेऽस्माद्दूख प्रत्ययः । घातोर्मय (मयच्) इत्यादेशश्च ।
'मयूखस्त्रिट् करज्वालासु' इत्यमरः ।

७०४ । कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ॥ ५।२६ ॥

दी— कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ।

७०५ । स्पृशेः श्वणशुनौ घृ च ॥ (श्वणशुनौ प्रत्ययौ घृ
इत्यादेशः) । पार्श्वम् । 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः' । पशुं रायुधम् ।

मित—। मृशतीति पार्श्वम् (अण्), पशुः कुठारः—शुन् । 'पशु' परशुना सह' इति द्विरूपकोशः ।

७०६ । श्मनि अयतेडुन् ॥ ५।२८ ॥

श्मञ्ज्वादी मुखवाची । मुखमाश्रयत इति श्मश्रुः ।

मित—। श्मन् इति शब्दोपपदात् शि इत्यस्मात् डुन् । श्मनम् अयत इति श्मन् शि + डुन् = श्मश्रु । डिच्चात्तिलोपः । वृत्तौ मुखमित्यादि अर्थनिर्देशमात्रं न विग्रहः ।

७०७ । अश्रादयश्च ॥ ५।२९ ॥

दी—। अश्रु नयनजलम् ।

मित—। डुन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । नञ्पूर्वात् अयतेडुन् । अश्रु व्यासौ । अस्माद् रुन्निति वैयाकरणः ।

७०८ । जनेष्टन् लोपश्च ॥ ५।३० ॥

दी—। जटा । (टन् धातोर्न्यलोपः) ।

७०९ । अच् तस्य जङ्घ ज ॥ ५।३१ ॥

दी—। तस्य जनेर्जङ्घादेशः स्यादच्च । जङ्घा ।

मित—। जनेरच् प्रत्ययः । 'अजायतः—' इति टाप् । शेषं मूलम् ।

७१० । हन्तेः शरीरावयवे ह्वे च ॥ ५।३२ ॥

दी—। जघनम् । 'पश्चान्नितम्बं स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः' ।

मित—। शरीरावयवे वाच्ये हन्तेरच् प्रत्ययः स्याद्धातोर्जित्वं च । 'अभ्यास-कार्यम् । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । असरस्थमाह—पश्चादिति । 'ज्ञातास्त्रादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः' मेघदूतम् ।

७११ । क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ ५।३३ ॥

दी—। लकारस्य लोपः । केशः ।

मित—। क्तिञ् विवाधनेऽस्मादन् प्रत्ययः । क्तिञ्चातीति केशः ।

७१२ । फलेस्तिजादेश पः ॥ ५।३४ ॥

दी—। पलितम् ।

मित—। फल निष्पत्तौ । अस्मादितच् । फल्यपः । 'पलितं जरसा शौक्ता
केशादौ' इत्यमरः ।

७१३ । कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन् ॥ ५।३५ ॥

दी—। करकः—करका । कटकः । नरकम्—नरकः ।
'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः । सरकं गमनम् ।
कोरकः कोरकं च ।

मित—। वृत्तिरिति । 'युवोः—' इति तस्य अकादेशः । गुणः । 'करकस्तु पुमान्
पक्षिविशेषे दाडिमोऽपि च । इयोर्मैघोपले ना स्त्री करके च कमण्डली' इति मेदिनी ।
कटक इति । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (१९०) इति कुनाप्ययं सिद्धः । गुणभाज
इहैवोदाहार्याः । गुणनिषेधभाजस्तु कुन । उदासीनास्तु यत्र कुवचिदिति भावः ।
नूनये । 'नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः' इति मेदिनी । उदयणाचार्यास्तु
'न नरकाण्येव सस्ती'ति क्लौवं प्रयुज्यते । तत्र मूलं सृग्यम् । सृगतौ । सरकः शीघ्र
पालम् । कुर शब्दे । 'कोरकोऽस्त्रीकुट्टमले स्यात्' इति मेदिनी ।

७१४ । कीचयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ ५।३६ ॥

दी—। कीचको वंशभेदः ।

The affix वुन् (अक) is employed after the root कीच to address
(आमन्त्रणे) चुरादि and the beginning and final letter of the
root change their respective places. Thus कीचक a kind of
bamboo (also the companion under the king Virata). Simi-
larly पेचक (owl) and मेचक (the green spot in the plume

of the peacock) through interchange of इकार of पचि and मचि.

मित—। चीक आमन्त्रणे चुरादिः। अस्माद् वुन् (अक) स्यात्। धातोराद्य-
न्ताचरयोः चकारककारयोः परस्परस्य विपर्ययश्च। बाहुलकबललभ्योऽयमर्थ
इत्याकरः। अतएव गुणो न। 'स कीचकैर्मारुत्पूर्णरन्ध्रैः कुजङ्गिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुक्षेष्थशः स्वसुचैरुदगीयमानं वनदेवताभिः' इतिरघुः।

७१५। पचिमच्योरिच्चोपधायाः ॥ ५।३७ ॥

दी—। पेचकः। मेचकः।

मित—। डुपचष् (पच्) पाके। मचि (मच्) कल्कने। आभ्यां वुनि परि
अनयोरुपधाया इत्। पचि मचि इति स्थिते आद्यन्तस्वरविपर्ययेन पिच मिच इति
जाते गुणेन पेचकः मेचक इति। 'पेचकी गजलाङ्गुलभूलोपान्ते च मेचकस्तु
मयूरस्य चान्द्रकी श्यामली पुमान्। तदयुक्ते वाच्यवत् क्षीवं सीतोऽन्नान्धकारयोः' इति।

७१६। जनररष्ठ च ॥ ५।३८ ॥

दी—। जठरम्।

मित—। जनेः + अरः + ठ चेतिच्छेदः। 'अलोऽन्तास्य' इति नकारस्य ठकार
इति बोध्यम्। उदरमित्यर्थः।

७१७। वचिमनिभ्यां चिच्च ॥ ५।३९ ॥

दी—। वठरो मूर्खः। 'मठरो मुनिशीर्ण्डयोः'। विदा-
दित्वान्माठरः। गर्गादित्वान्माठर्यः।

मित—। आभ्याम् अरप्रत्ययः चित्। चकार नकारयोश्च।

७१८। जर्जि टृणातेरलचौ पूर्वपदान्तप्रलोपश्च ॥ ५।४० ॥

दी—। 'जर्दरः शूररक्षसोः'।

७१९। कदरादयश्च ॥ ५।४१ ॥

दी—। कदरः कुसुलः। मृदरं विलसत्। मृदरः सर्पः।

७२० । हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्धत्वतत्वे ॥ ५।४२ ॥

दी—। घातनो मारकः ।

मित—। हन्तेर्यु प्रत्ययः स्यात् । तेन युना (प्रत्ययेन) सहनकारस्य तकारश्च ।

पूर्वसूत्राद् वृद्धेरपकर्षादुपधावृद्धिः ।

७२१ । क्रमिगमिच्चमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥ ५।४३ ॥

दी—। क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुमर्शकः ।

७२२ । हर्ष्यतेः कन्यन् हिरच ॥ ५।४४ ॥

दी—। कन्यण प्रत्ययः । हिरण्यम् ।

मित—। हर्ष्य गतिकान्तरीः । अण्मात् कन्यन् (अन्य) । घातोर्हिरादेशश्च ।

हिरण्यं सुवर्णं शुक्रञ्च । 'हिरण्येन सवितारथेन' इति मन्त्रः ।

७२३ । कृजः पासः ॥ ५।४५ ॥

दी—। कर्पासः । विरूपादित्वात् कार्पासं वस्त्रम् ।

७२४ । जनेस्तु रश्च ॥ ५।४६ ॥

दी—। जतुर्हस्ती योनिश्च ।

मित—। तु इत्यविमत्तिकम् । रिफश्चान्तादेशः ।

७२५ । जर्णोर्तेडः ॥ ५।४७ ॥

दी—। जर्णा । डिच्चाट्टिलोपः । डाप् स्त्रियाम् । (जर्णा

मेषादिलोमिन्निस्थादावर्ते च इत्यादि) ।

७२६ । दधातेर्यन् नुट् च ॥ ५।४८ ॥

दी—। धान्यम् । (धा इत्यस्माद् यत् । प्रत्ययस्यनुडादेशः)

७२७ । जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः ॥ ५।४९ ॥

दी—। 'जिब्रिः स्यात् कलपक्षिणोः' । बाहुलकात् 'हलिच'

इति दीर्घो न ।

मित—। जृ इत्यस्मात् क्तिन् । किञ्चान्न गुणः । 'ऋत इङ्घातोः' इति इत्वम्
रपरत्वम् । तस्य रेफस्य वक्तारः । ततो रिः ।

७२८ । मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः ॥ ५।५० ॥

दी—। मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातेर्यलोपो
मकारश्चान्यस्य (यकारस्य इत्यर्थः) । ममापतालो विषये ।

७२९ । ऋजः कीकन् ॥ ५।५१ ।

दी—। ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ।

७३० । तनोतेड् उः सन्वच्च ॥ ५।५२ ॥

दी—। 'तितउः पुंसि क्लीबे च' ।

The affix डउ is employed after the root तन् (तनुविस्तारि) and the root in connection with the affix becomes (duplicated) as when सन् follows. Thus तन् + डउ = ततन् अउ = तितउ by द्वित्व, हलादिः शेषः, and सन्वतः and टिलोप due to डित्त्व of the affix. It means a sieve or an winnowing fan. Thus in the पस्य (introduction) of the Mahabhashya under the verse—

सक्तमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैः पां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥

we find the भाष्यकार explains the term as denoting both the above sense viz—तितउ परिपवनम् भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा (or 'तितउ is a purifier which is either spacious (as a fan) or having holes (तुन्न)) । Amara, however, takes it to mean a sieve only ('चालनी तितउः पुमान्'). Thus from भाष्य and Amara it is also evident that the term is both neuter and masculine.

मित—। तनोतिरिति । तनु विस्तार इत्यस्माद् डउप्रत्ययः स्यात् । धातोः कार्यञ्च । एवं द्विलहलादि अभ्यासस्येत्त्वम् । डिच्चात्टिलोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेति तत्त्वबोधिनी । तन्न । डिच्चासामर्थ्याटिडलोपादूर्ध्वं गुणप्रसक्तेरिव विरहादिति बोध्यम् । तितउः पुंसि क्लीबे चेति । पुंसि तावत् 'चालनी तितउः पुमान्' इत्यमरः । क्लीबे च 'तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्दे'ति 'सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत' इत्यत्र महाभाष्यपस्पशः । ['तथा स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ' इति पुंनपुंसकवर्गे तिकाण्डशेषश्च] ।

७३१ । अर्भकपृथुकपाका वयसि ॥ ५।५३ ॥

दी—। 'ऋधु वृद्धौ' । अतो वृन् । भकारश्चान्तादेशः ।

प्रथेः कुकन् संप्रसारणं च । पिवतेः कन् ।

मित—। एते क्रमेण वृन् कुकन् कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । भकारश्चान्तादेश इति । धकारस्य भकारः । गुणः । अर्भकः । प्रथेरिति । पृथुकः । पिवतेरिति । पायानेऽच्चात् कन् । ['पीतः पाकोऽर्भको डिन्म पृथुकः शावकः शिशु' रित्यमरः] ।

७३२ । अवद्यावमाधमावरेफाः ॥ ५।५४ ॥

दी—। कुत्सिते वदेनेजि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः ।

वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तवन् । अर्वा । रिफतेस्तौ-
दादिकात् अः । रेफः ।

मित—। एते क्रमेण, यत्—अम—वन्—अ प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । [निष्कृष्ट प्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः । विपूयकृतसितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः—इत्यमरः] । 'अधमः स्याद्गर्ह्यं जणेऽपि' । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाचलिङ्गता । रेफो रवणे पुंसि स्यात् कुत्सिते पुनरन्यवत् । इति विष्णु मेदिनी ।

७३३ । लीरीडोर्द्ध्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः ॥ ५।५५ ॥

दी—। तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्द्ध्वः प्रत्ययस्य पुट् ।

लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्त् कुत्सितम् ।

७३४ । किशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥५।५६॥

दी—। किशिः कन् स्यादुपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामा-
गमश्च । कीनाशो यमः । किच्चफलं चिन्त्यम् ।

किच्चफलं चिन्त्यम्—i. e. कित्करण of the affix or the indicatory क् in the same is objectionable or useless ; for the root would not, on the strength of ईत्वं of its उपधा, have गुण which the indicatory क् is expected to bar.

७३५ । अश्रोतेराशुकर्मणि वरट् च ॥ ५।५७ ॥

दी—। चकारादुपधाया ईत्त्वम् । ईश्वरः ।

मित—। अश्रुत्याप्तौ अस्माद् वरट्प्रत्ययः स्यादाशुकर्मणि वाच्ये । चकारार्थ-
माह—वकारादिति । आशुकर्म वरदानादिक्रिया—तस्मिन् वाच्ये । शीघ्रदातरि
इत्यर्थः । टित्वान् डीप् । ईश्वरी । मध्योदात्तार्थमिदम् । वनिपि डीव्रयोक्तु
आद्युदात्तः । पुंयोगलक्षणे डीषि अन्तोदात्तः । 'स्यासभास—' इति वरजन्तात्
'ईश्वरा' इति वीपालितः । दशपाद्यान्तु सूत्रान्तरमपि—'हन्तेरन् धश्च' इति । तस्य
हन्ते रन्प्रत्ययः स्याद् घञादेश इत्यर्थः । हन्यते गन्यते अतिथिभिरिति घरो गृहम् ।

७३६ । चतेरुहन् ॥ ५।५८ ॥

दी—। चतुरः । (चती प्रयत्ने । अस्मादुरन् । चतुरो दक्षः) ।

७३७ । प्रा ततेररन् ॥ ५।५९ ॥

दी—। प्रातः । (प्रपूर्वादाततेः अरन् । प्रातः प्रभातम्
स्वराद्यव्ययम्) ।

७३८ । अमेस्तुट् च ॥ ५।६० ॥

दी—। अन्तर्मध्यम् । (अम गत्यादौ । अरन् । तस्य
तुट् । स्वराद्यव्ययम्) ।

७३८ । दहेर्गो लोपो दश्च नः ॥ ५।६१ ॥

दी—। गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ।

मित—। दह भस्मीकरणे । दहतीति नगः । ऋचः पर्वतः सूर्यः सर्पो वा ।

७४० । सिचिः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ ५।६२ ॥

दी—। सिञ्जतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ।

मित—। सिचिरिति । 'हंसिर्वर्णव्यत्ययतः सिंह' इति व्युत्पत्त्यन्तरम् । तदुक्तं 'भवेद् वर्णागमाद् हंसः सिंहो वर्णविपर्ययादि'ति । सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थिते । सिंहौ चुद्रवृद्धयोः स्यादसके राजमातरि इति विश्वः । सिंह्यीति जातेः ङीष् इति बोध्यम् ।

७४१ । व्याडि घ्रातिश्च जातौ ॥ ५।६३ ॥

दी—। कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ।

मित—। 'व्याघ्रः स्यात् पुंसि शार्दूल रत्नैरण्डकरञ्जयोः । ओष्ठे नरादुत्तरस्थः—' मेदिनी ।

७४२ । हन्तेरच् धृच् ॥ ५।६४ ॥

दी—। घोरम् । ('घोरं भीमे हरे घोरः' इति विश्वः) ।

७४३ । क्षमेरुपधालोपश्च ॥ ५।६५ ॥

दी—। चादच् । क्ष्मा । ('क्ष्मावनिर्मैदिनी मही'त्यमरः) ।

७४४ । तरतेद्भिः ॥ ५।६७ ॥

दी—। तयः । त्रीन् ।

७४५ । ग्रहेरनिः ॥ ५।६७ ॥

दी—। ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ।

७४६ । प्रथेरमच् ॥ ५।६८ ॥

दी—। प्रथमः । (‘प्रथमसु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्’ इति मेदिनी) ।

७४७ । चरेश्च ॥ ५।६९ ॥

दी—। चरमः । (चादमच् । ‘प्रथिचरिभ्याम्’ इति सुवचमित्याहुः) ।

७४८ । मङ्गेरलच् ॥

दी—। मङ्गलम् ।

मित—। कल्याणं मङ्गलं शुभम् । तत्र साधुरिति यत् । मङ्गल्यं शिवकरम् ।
“सर्वमङ्गलमङ्गल्ये” इत्यत्र यथा । इति मितभाषिण्याम् उणादिषु पञ्चमः पादः ।

॥ अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

३१६९ । उणादयो बहुलम् ॥ ३।३।१ ॥

दी—। एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्यः । केचिदवि-
विहिता अप्यूह्याः ।

“संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥”—(भाष्यम्) ।

These i. e. the affixes उण् etc dealt with by the sage Sakatayana under the rules ‘कृवापाजिमिस्रदिसाध्यश्च उण्’ etc are variously used after roots to express present tense as also

designation. Thus the affixes which are not mentioned therein are to be taken as understood. Thus 'सुयुरुहञो युच्' (232) सवनः, यैवनः etc.; but by बाहुलक ('बहुलमन्यवापि'—238) युच् is employed after other roots also—चन्दनः, असनम्, राजादन etc. moreover the affixes फिड फिड्ड are nowhere to be met with. But they should be inferred to be employed after such roots as च्च् etc so as to give च्चफिड च्चफिड्ड etc. Hence it is that भाषाकार says—संज्ञासु etc—other roots and affixes as well are to be understood (in this way to form some other words not dealt with herein, and the indicators (अनूबन्ध) too by the operations). This is (in short) what is to be instructed in the matter of उणादि affixes (N. B.—In अनूबन्ध the दीर्घ is to be accounted for by 'उपसर्गस्य घञामनुषेय बहुलम्') ।

मित—। अथैव पूर्वकृदन्तप्रकरणं शाकटायनाचार्यप्रणीतोणादिसूत्रजातञ्च निरूप्य उणादय इत्यन्त एवेति भ्रमं निवारयिष्यन् तदनुसूतम् उत्तरकृदन्तगतं सूत्रमवतारयति उणादय इति । अष्टाध्यायाः तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथममिदं सूत्रम् । अत्र बहुलग्रहणादेव उणादिप्रत्ययसिद्धपदानाम् अव्युत्पन्नप्रतिपादिकत्वम् पाणिनेः अभिमतमिति प्रागेव प्रकरणारम्भे प्रपञ्चितम् । एते इति । उणादयः प्रत्ययाः । वर्तमाने संज्ञायाञ्चेति । 'वर्तमाने लट्' (३।१।१२३) इत्यतः 'पुनः संज्ञायाम्' (३।१।१२५) इत्यतश्च तदनुसूतेरिति भावः । अतएव भाष्ये 'नञि ह्रस्व चेति नञ् पूर्वाङ्गान्तेरसि प्रत्यये परत एहादिशे व्युत्पन्नः अनेहस्वशब्दो वर्तमानकाले एवेतुः । संज्ञाशब्दस्यात्र रुदिशब्दत्वं द्रष्टव्यम् । रुदाश्चेति उणादिप्रत्ययान्ताः शब्दा न तु पाचकादिवत् यौगिकाः । अवयवार्थविरहात् । यच्च तत्र अवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पादितं तत् कल्पनामात्रं न तु तात्त्विकम् । बहुलशब्दस्यार्थमाह—केचिदविहितान् अपीति । तथाच ह्रस्वरुलज्वहितः स च शङ्खेरपि भवति । ह्रस्वलवत् शङ्खलित्यस्यापि प्रयोगदर्शनात् । अपरञ्च फिडफिड्डौ प्रत्ययौ न कुत्रापि विहितौ ।

किन्तु ऋफिडः ऋफिडः इत्यस्ति शब्दद्वयम् । एवञ्च तौ जहिन लभ्येते इत्यलम् । अत्र भाष्यसंमतिमाह—सञ्ज्ञास्त्रिति । भाष्यस्थः श्लोकोऽयम् । सञ्ज्ञासु उणादिनिष्पन्नेषु रुद्धशब्देषु विषये धातुरूपाणि धातवः ततः तेभ्यः परे परतो वर्तमाना प्रत्ययाश्च उह्या इति शेषः । इति प्रथमाह्नस्यार्थः । तथाच 'हृषेरुलच्' इत्युलच् प्रत्ययं विलोक्य शङ्किः प्रकृत्यन्तरम् ऊह्यते । एवं फिडफिडौ प्रत्ययौ उह्येते । कार्यार्थाद्विद्यादिति । कार्यार्थाद् गुणनिषेधादिकार्यवशात् अनूबन्धम् अनुबन्धम् ककार उकारादि विद्यात् जानीयात् । उणादिषु प्रत्ययेषु विषये एतत् शास्त्रम् सञ्ज्ञेपादेतन्मात्रं शासितव्यमित्यर्थः इति द्वितीयाह्नस्यार्थः । [अनुबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्य घञि असनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः] ।

३१७० । भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ३।३२ ॥

३१७१ । भविष्यति गम्यादयः ॥ ३।३३ ॥

३१७२ । दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने ॥ ३।४।७३ ॥

दी—। एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्यन्ते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

N. B.—The first & second of these three rules viz 'भूतेऽपि—' and 'भविष्यति—' are not explained as they are very easy ; for the first means—उणादि affixes, though generally used in the present tense, may take place in the past tense also. Similarly the second rule means गमनी etc. are irregularly formed with इनि in the future tense ; thus ग्रामंगमनी brushing to go to the village But if गम् is preceded by आङ् we have आगामी—Coming—इङ्गि being effected by the rule 'आङिणित्' । The third rule means—

The words दाश (a fisherman or boatman) and गोघ्नः (a

guest for whom a cow is killed) are irregularly formed with the affix क in the sense of सम्प्रदान.

मित—। भूतेऽपीति । उणादय इत्यनुवृत्तेरुणादयः प्रत्यया न केवलं वर्तमाने किन्तु भूते (भविष्यति च) काले दृश्यन्त इत्यर्थः । तेन बाहुल्येन वर्तमाने भूतभविष्यतीसु कचिदेवत्यर्थः । भविष्यतीति । गम्यादयो इतिप्रत्ययान्ताः शब्दाः भविष्यदर्थे निपात्यन्त इत्यर्थः । तेन ग्रामं गमीत्यत्र वृद्धभावः । एवं प्रस्थायी इत्यादि । आङ्पूर्वात् तु गमिः 'आङि णित्' इति णित्त्वोक्तेर्वृद्धिः स्वादेव—आगामी । दाशगोत्राविति स्पष्टम् ।

३१७३ । भीमादयोऽपादाने ॥ ३।४।७४ ॥

दी—। भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः ।
मूर्खः । खलतिः ।

Words like भीम etc are irregularly found in the अपादान वाच्य with the affixes मक् etc. Thus भीमः (from whom one fears)—मक् । भीष्म—with मक् and षक् by 'भियो हेतुभये—' । प्रस्कन्दनः from whom one flies away with लुट् in अपादान । प्ररक्षः from whom something is saved—with अच् in अपादान । मूर्खः—by 'मुहे यो मूर्ख'—One who swoons at the sight of something. खलतिः—a bald-headed person (see ante उणादि) ।

मित—। भीमादय इति । अपादाने कारके एते निपात्यन्ते । विभेत्यस्मादिति भीमः । भीष्मश्च । मक्प्रत्ययः । परत्र 'भियोहेतुभये षक्' इति षुगागमः । प्रसक्तादपि पलायतेऽस्मादिति प्रस्कन्दनः । अपादाने लुट् । प्ररक्षत्यस्मादिति प्ररक्षः । पचाद्यच् । मुह्यत्यस्मादिति मूर्खः । 'मुहे खो मूर्ख' (उणादि) । खलति निष्केशशिराः ।

३१७४ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ३।४।७५ ॥

दी—। संप्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ

भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वस्त्रं । चरितं तदिति चर्म ।

उणादि affixes take place under any sense other than that of dative and ablative. Thus तन्तुः (fibre) etc ततोऽनुत् । after वृत् and चर add मनिन ।

मित—। ताभ्यामिति । संप्रदानापादानादन्यत्र एव उणादयः । तदाह संप्रदाना-
पदानापरामर्शमिति । तन्तुरिति । तनोतेऽनुत् । इतराभ्यां मनिन् प्रत्ययः ।

३१७५ । त्मुन्खुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३।३।१० ॥

दी—। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरितौ
स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं
दर्शको याति । अत्र वाऽसरूपन्यायेन तृजादयो न, पुनर्खुलुक्तेः ।

When an action, which stands or is meant for another action, is an उपपद or a contiguous word then the root (which helps to express the latter action) takes the affixes तुम् (तुम्) and खुल् (अक) in the sense of future. The term arrived at with the addition of तुम् being मान् or ending in मकार is to be considered as an indeclinable by the rule 'कुम्जेजलः' (449). कृष्णं द्रष्टुं वा दर्शको (खुल्) याति—He goes to visualise, or as a visualiser of, krishna.

Elucidation—Here याति is the उपपद ; for the action of going (गानक्रिया) is meant forseeing Krishna. Hence this being a क्रियार्था क्रिया, the root of the क्रिया for which it is meant viz 'to see' takes the affix तुम् वा खुल् । खुल् is changed into अक by the rule 'युवोरनाकौ' (1247).

Here by the rule 'बास-रूपोऽस्त्रियाम्'—टच्, etc in place of खल् (as also of तुम्) cannot apply ; for खल् has already been pronounced in the rule 'खलटचौ' (3. 1. 133) both of which (खल् & टच्) as already said take place in any tense in the active voice. Therefore the utterance of खल् again here is to bar the application of टच् (as also लुग, णिनि and अच् etc) in the room of खल्, this is an instance of ज्ञापकसिद्धन्त्या ।

मित—। तुमुनिति । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः क्रियायां सा क्रियायां क्रिया । तस्यामुपोच्चारिते सति या क्रिया अर्थभूता विद्यते तद्गतधातोरुत्तरं तुमुन् (तुम्) खल् (अकः) च विधीयते भविष्यत्पर्ये । भविष्यतीति 'भविष्यति गम्यादयः' (३।३।३) इत्यतोऽनुवृत्त्या लभ्यते । तुमुनो नकारस्य इत्वम् । मकारादुकारस्य उच्चारणार्थत्वम् । खलौ खलावितौ । 'वु' इत्यस्य 'युवोरनाकौ' (१२४७) इत्यनेन अकादेशः । 'कृन्मज्जन्' इतीदं सूत्रमनुस्मृत्याह—मान्तत्वादव्ययत्वमिति । तुमुन्खलौ-रुभयोरेव अविशेषेऽपि 'अव्ययकृतो भावे' इति भाषाकारवचनाद् भावे तुमुन् । 'अव्ययवाचिनः कृतः कृतप्रत्ययान्ताः शब्दा भावे भाववाच्ये एव वेदितव्य इति प्रतिपत्तव्यमिति' भाषाकारवचनार्थः । खल् तु कर्तव्येव इति विवेकः । कृष्णं द्रष्टुं याति कृष्णं दशेको याति इति । अवोभयत्र यातीत्यस्य 'तवोपपदं सप्तमीस्थम्' इति सूत्रानुसारात् द्रष्टुमिति अस्य उपपदत्वं द्रष्टव्यम् । 'न लोकाव्यय—' इति चोभयत्र षष्ठीनिषेधः । एवमत्र यातीति प्रयोजनवती क्रिया दृश्य प्रयोजनम् । अतो दृशेरुत्तरं तुमुन् खल् च विधीयते । तुमुनो भलादित्वादकिञ्चाच्च 'दृजि दृशोर्भल्यमकिति' (२४०५) इति अमागमः । ब्रश्चादिना षत्वे ततः दृत्वे च द्रष्टुमिति । दृश् इति पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणेन बोध्यम् । ननु 'बास-रूपोऽस्त्रियाम्' इति न्यायेन 'कृष्णं द्रष्टयाति' इति तजपि भवेत् । तत्राह—तजादयो नेति । आदिपदेन 'नन्दिग्रहिपचादिभ्य ल्युणिन्यचः' इति लुगिण्यदेः संग्रहः । तजादयः कुतो नव्यत आह—पुनःखलुक्तेरिति । खलटचौ हि 'खलटचौ' (३।३।३३) इत्यत्र कालसामान्ये कर्तरि विहितौ । ततश्च क्रियार्थायां क्रियायाम् उपपदेऽपि

भविष्यात्यपि भवति । ततश्चात्र खुल्लविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति ऋजादयः क्रियार्थ-
क्रियोपपदविषये वासरूपन्यायमाश्रित्य न प्रवर्तेरन्निति ।

३१७६ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ ३।३।१५८ ॥

दी—। अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूप-
पदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ।

This rule is intended to take effect where an action for another action is not an उपपद । तुमुन् takes place after a root when the selfsame कर्ता, having इच्छा for its predicate, stands as an उपपद to the verb taking तुमुन् । Thus इच्छति etc he wishes to eat. Here the verbs इच्छति and भोक्तुम् agrees with the selfsame nominative सः or हरिः or यदुः etc understood. Similarly वष्टि भोक्तुम्, वाञ्छति भोक्तुम्, कामयते भोक्तुम् etc. Note that had not the word समान been pronounced then पठ् in the sentence पुत्रस्य पठनमिच्छति would have तुमुन् where पुत्र is Subj. of पठनक्रिया only ; the sense being पुत्रकर्तृकं पठनम् and पिता is the subject of इच्छति । Thus it must be remembered that तुमुन् does not take place where each of the verbs is governed by a separate subject. But instances like 'सुखमर्थोभवेद् दातुम्—' etc (in स्वप्नवासवदत्तम्) are to be easily defended as भावे तुमुन् by the dictum 'अव्ययकृतो भावे'.

मित—। समानकर्तृकेष्विति । पूर्वसूत्राविषये सूत्रमिदं प्रवर्तत इत्याह—
अक्रियार्थोपपदार्थमेतदिति । 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' (३।३।१५७) इति पूर्वसूत्रं
तदाह—इच्छार्थेषु इति । सूत्रे समानकर्तृकेषु इत्यस्य विवरणम् एककर्तृकेषु
इति तस्य उपपदत्वं तु 'समानकर्तृकेषु' इति सप्तमीनिर्देशात्प्रसज्यते । 'तत्रोपपदं
सप्तमीस्थम्' इत्यनुसारत् । तद्व्याचष्टे—उपपदेषु इति । इच्छति भोक्तुमिति । यः
कश्चित् कर्ता ज्ञेयः । स एवाव उपपदम् । तथाच य एव कर्ता इच्छतीत्येवमेति

स एव भोक्तृमित्यत्रापि । तदेवमस्ति क्रिययोरकर्तृकता । ततस्तुमुन् । द्रष्टुं यातीत्यादौ यातीत्यादेरिव इच्छतीत्यस्याव क्रियार्थत्वं नास्तीति द्रष्टव्यम् । इच्छार्थेष्वित्यस्य वाचकमाह—वष्टि वाञ्छति इति । भोक्तृमिति शेषः । एवं कामयते अभिलष-
तीत्यादि । 'धातोः कर्मनः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (२६०८) इत्यत्र वा—
ग्रहणात् पक्षे वाक्यस्यापि साधुत्वादत्र वुभुक्षतीति वृत्तिर्नैति बोध्यम् । एकेति किम् ?
पुनस्य पठनमिच्छति । अत्र कर्तृभेदात् पठनमित्यत्र तुमुन्प्रत्ययो न ।

३१७७ । शक् धृषञ्ज्ञाग्लघटरभलभक्रमसहार्हास्तरथेषु तुमुन्

॥ ३१८१६५ ॥

दी—। एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् ।
एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तर-
त्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

A root takes तुमुन् when any of the roots, शक्, धृष, ज्ञा, ग्ल (ग्ला), घट्, रभ, लभ्, क्रम्, सह, अह्, अस्ति i. e. अस् (and similarly भू, विद् etc) stands as उपपदस. Thus शक्नोति भोक्तुम् etc. Similarly धृष्णोति भोक्तुम् etc. Here the term अर्थ in the rule (in अस्तार्थ) is connected with अस्ति only and not with शक् etc on the ground of proximity or immediate nearness.

मित—। शक्धृषेति । एतदपि अक्रियार्थोपपदार्थमिति द्रष्टव्यम् । तदाह—
एषु उपपदष्विति । न तु क्रियार्थेषु एष्विति । शक्नोति भोक्तुमित्यादौ शक्नो-
तीत्यादिर्भोजनोद्देश्यत्वाभावात् । एवमिति । जानाति, ग्लायते, घटते, आरभते,
लभते, प्रक्रमते, उत्सहते, अहति वा भोक्तुम् इति साकल्येनोदाहरणम् । ननु किं
सुत्रे शक्तीत्यादिर्बन्धं कृत्वा पञ्चादर्थेन सर्वस्य योगः ? नेत्याह—अर्थग्रहणमस्तिनैव
संबध्यत इति । कुत इत्यत आह—अनन्तरत्वादिति । अनन्तरत्वात् सानीप्रादित्यर्थः ।
उदाहरति भवति विद्यते वेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् इति नागेशोऽपि । वस्तुतस्तु

प्रारयति कर्तुम्, वेत्ति, प्रक्रमते वेत्यादिरुपपदत्वमादाय—तुमुन् प्रयोगात् तेषाञ्च शक ज्ञारमेत्यादेः परिदर्शनादथग्रहणम् अन्यत्रापि यथासम्भव संवध्यत इति विभाव्यम् ।

३१७८ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ३।४।६६ ॥

दौ—। पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यावचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुः प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । 'पर्याप्तिवचनेषु' किम् ? अलं भुक्त्वा । 'अलमर्थेषु' किम् ? पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभुततेहगम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्याम् ।

पर्याप्ति in the rule means fullness or what is required to meet the adequateness of the person. Thus the rule means—तुमुन् is employed after a root when words of ability (सामर्थ्यावचन) i. e. words expressing ability which is but the just requirement or need (पर्याप्ति) stand as उपपदस. Thus पर्याप्तः भोक्तुम् or प्रवीणः भोक्तुम् etc—he is able to take food to his capacity—. Why say 'पर्याप्तिवचनेषु' ?—witness अलम् भुक्त्वा—here अलम् implies negation or prohibition and therefore भुज् has taken क्त्वाच् by the rule 'अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' (3316) and not तुमुन् by this rule ; 'why say 'अलमर्थेषु' ? witness—पर्याप्तं भुङ्क्ते he takes enough food . i.e. more than what is his exact need.

मित—। पर्याप्तिवचनेष्विति । पर्याप्तिः पूर्णतेति । यावता आकाङ्क्षापूर्णा तावन्मात्रमित्यर्थः । न तु तदधिकम् । पर्याप्तिं पूर्णतां वक्ति द्योतयतीति पर्याप्तिवचनः । अलमर्थेषु इत्यत्र अलं सामर्थ्यावाचि न तु निषेधार्थकमित्याह—सामर्थ्यावचनेष्विति । उपपदत्वं तु सप्तमीनिर्देशात् प्राग्वल्लभ्यम् । प्रवीण इति । प्रवीणो भोक्तुम् । कुशलो भोक्तुमित्यादि । प्रवीणादयः शब्दाः पर्याप्तिवाचिनः सामर्थ्यावचनाश्च तेषां पर्यायतया उपादानम् । अलं भुङ्क्तेति । अत्रालं निषेधवाची । तेन 'अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' (३३१६) इति भुजेः क्त्वाच् न तुमुन्

प्राप्नोति । पर्याप्तं भुङ्क्ते इति । अत्र पर्याप्तमिति क्रियाया विशेषणं न तु कर्तुः ।
तदाह—प्रभूततेह गम्यत इत्यादि । प्रचुरं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

३१७८ । कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ३।३।१६७ ॥

दी—। पर्यायीपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेश
तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् ।
प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । 'भूतानि कालः
पचतीति वार्ता' । -

The terms काल, समय and वेला mean the same thing viz, time.
Hence the acceptance of the Synonyms (of काल) is to indicate
that words expressing the sense of काल which stand as उपपदस to
a root takes तुमुन् । कालः समयः etc this is time for taking meal.
अनेहा means time. Here प्रैष (or विधि) etc comes down from
the previous rule 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (2817—3.3.163);
Thus in 'भूतानि कालः—' (महाभारत वनपर्व) we have no तुमुन्
for there is no implication of प्रैष etc, but it only expresses a fact
the action of nature. Similarly we have no तुमुन् in 'काव्यशास्त्र-
विनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' etc.

मित—। कालसमयेति । अत्र समयवेलयोः कालपर्यायत्वादाह—पर्यायी
पादानमिति । अर्थोपलक्षणार्थमिति । कालार्थोपलक्षणार्थमित्यर्थः । नन्वेवं
कालार्थेषु इत्येवोच्यताम् । एवं हि लाघवं स्पष्टतरं च स्यादिति चेन्न । वैचित्र्याद्
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेश्च यथान्यासमेव रमणीयम् । अनेहा वेति । कालपर्यायोऽयं
शब्दः । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । प्रैषादिग्रहणमिति । 'प्रैषातिसर्गे
प्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (२८१७—३।३।३३) इत्यत इत्यर्थः । तथा च 'भूतानि कालः
पचति—' (महाभारतवनपर्वस्यमिदं श्लोकार्द्धम्) इत्यत्र प्रैषादेरभावात् पचतेस्तुमुन् न ।
अत्र हि यथास्थितवस्तुवर्णनमात्रम् । न तु विधिः कामचारानुज्ञा वा गम्यते ।

एवम् 'काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' (हितो—) इत्यादावपि अनुवाद-
भावमेव । न तु विध्यादयः । तेन तुमुन् न ।

३१८० । भाववचनाश्च ॥ ३।३।११ ॥

दी—। भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां
क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । 'तुमर्थात्—'
(५८२) इति चतुर्थी ।

Affixes like घञ् etc to be dealt with under the section 'भावे'
(3184—3.3.18) take place when क्रियार्था क्रिया or one action for
another is implied in the future tense. Thus यागाय याति—he
goes for a sacrifice. Here in यागाय we have चतुर्थी by the rule
'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (582), the sense being यष्टुं यातीत्यर्थः (with
a view to making a sacrifice).

मित—। भाववचनाश्चति । 'भविष्यति गम्यादयः' (३।३।३) इत्यतः 'तुमुन्
खुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३।३।४०) इत्यतश्च क्रमेण भविष्यतीति क्रियार्थायां
क्रियायामिति च वर्णते । भाववचना इत्यस्यार्थमाह—भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा इति ।
'भावे' (३१८४—३।३।१८) इत्यत्रातुपदमेव वक्ष्यमाणा इत्यर्थः । यागाययातीति ।
यागोद्देश्यकयानमित्यर्थः । तुमर्थादिति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (५८२) इति पूर्ण
सूत्रशरीरम् । अत्र यष्टुं यातीत्यर्थाद् भावे घञा सिद्धे यागशब्दे चतुर्थी । तुमर्थस्य
भावविहितघञा उपलब्धादित्यभिप्रायः ।

३१८१ । अण् कर्मणि च ॥ ३।३।१२ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् ।
खुलोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादौन् वाधते ।
कम्बलदायो व्रजति ।

When there are two क्रिया and two उपपद and one is क्रियार्था

क्रिया i. e. an action meant for another action, and the first root having an object, takes the affix अण्. Thus this rule supersedes खुल enjoined under 'तुमुन्खलौ—' (३१७५). काण्डलावो व्रजति—he goes to cut down the branch. By the परिभाषा—'विप्रतेषे परं कार्यम्' the -affix अण् directed by this सूत्र bars क instructed by the सूत्र 'आतोऽनुपसर्गे' (२९१७—३.२.३.) as the former (this सूत्र—'अण् कर्मणिच') follows upon 'आतोऽनुपसर्गे'. Thus कम्बलदायो व्रजति he goes to give away blankets and not कम्बलदो व्रजति (with the affix क added).

मित—। अण् कर्मणि चेति । 'तुमुन्खलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१३१०) इति वर्तते । तस्मात् 'क्रियार्थायां क्रियायाम्' इति चकारिणाव समुच्चयते । तथाच कर्मणि उपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चोपपदे इति द्विविधे उपपदे सत्येवास्व (अण् प्रत्ययस्य) प्रवृत्तिरिति भाष्यम् । कर्तरि प्रत्ययः 'कर्तरि कृत्' इत्यनुसारात् । तदाह—काण्डलावो व्रजतीति । काण्डं लविधति केत्स्यति इति व्रजतीत्यर्थः । अत्र काण्डमिति व्रजतीति च द्विविधसुपपदम् । नन्वत्र काण्डलावको व्रजतीत्यपि स्यात् क्रियार्थायां क्रियायां खुलोऽपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्य खुलं निराचष्टे—खुलोऽपवाद इति । विशेषविहितत्वाच्चेति शेषः । अयमर्थः—'खुल्लुचौ' (३११३३) इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' (३१३११) इत्यण् प्राप्तः । सोऽपि 'तुमुन्खलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१३१०) इति क्रियार्थायां क्रियायां विशिष्य विहितेन खुला प्रतिषिध्यते । पुनस्तमपि खुलं परत्वात् 'अण् कर्मणि चे'ति अण्प्रत्ययो बाधते इति । नन्वस्तुत्र खुल् बाधितः । 'आतोऽनुपसर्गे' (३१३३३) इति कप्रत्ययस्तु भवेदेव कर्मण्युपपदे तस्य प्रवृत्तेरित्येवमपि आशङ्क्य निराचष्टे—परत्वादिति । एवञ्च कम्बलदो व्रजतीतिनेति भावः ।

३१८२ । पदरुजविशसृशो घञ् ॥३१३१६॥

दी—। भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः ।

रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । सृशतीति स्पर्शः ।

The catching word 'भविष्यति' ceases to follow hence; so that पद, रुज्, विष् and स्पृश् take the affix घञ् (in the कर्तृ वाच्य) in the present tense only. Thus पद्यते etc that which goes—पादः—a foot. रुजति etc that which breaks down is रोगः or disease. वेशः—the house of a prostitute or dress.

मित—। पदरुजति । भविष्यतीति निवृत्तमिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ततश्च वर्तमाने एव प्रत्ययः । तदाह—पद्यतेऽसाविति । अत्र कर्तरि प्रत्यय इति बोध्यम् । पदधातुः—पद्यते गच्छतीत्यर्थः । रुजतीति । रुजो भङ्गे तुदादिः । विंशतीति वेश इति । अधिकरणस्यात्र विवक्षावशात् कर्तृत्वम् । 'वेशो वेश्याजन—समाश्रयः' इति । 'आकल्पवेशौ नपथेयं प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इति चामरः । 'घञ्' इत्यस्य 'एरच्' (३२३१) इति यावदधिकार इति बोध्यम् ।

३१८३ । सृ स्थिरे ॥ ३।३।१७ ॥

दी—। 'सृ' इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सत्तेर्घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । 'व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' (वार्तिक) । अतीसारो व्याधिः । 'उपसर्गस्य—' (१०४४) इति दीर्घः । अन्तर्भावितृण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । 'सारो बले स्थिरांशे च' ।

The word 'सृ' in the rule is what has dropped its termination (विभक्ति) for it is elliptical for the ablative 'सत्तेः' or 'सरतेः'. This mention of 'सृ' however is purposely made so that it can include both जुहोत्यादि-सृ and भ्रादि-सृ. Thus Bhattoji says सत्तेर्घञ् and सरति कालान्तरम् । The affix घञ् is employed after a root in the active voice, when the agent has got stability or want of wastage (consumption) Thus सरति etc that which remains

(unchanged) for another time to come—is सारः (सृ + घञ्) ।
 ‘व्याधिमत्स्य—’ (Varttika) It must be said that सृ takes घञ् in the कर्तृवाच्य or active voice when—व्याधि, (disease), मत्स्य (fish) and बल (Strength) are meant. Thus अतीसारः—diarrhoea. Here the final of the उपसर्ग has been lengthened by the rule ‘उपसर्गस्य घञि—’ (1044). In this case the root has got a casual sense within, the sense being—the disease brings about excessive discharge of blood etc (as in blood-desentery—रक्तावौसारः). विसारः—a fish. ‘सारोबले—’ this is form Amara. Note that the word ‘सार’ is included in the अर्धर्वादि list therefore it is both masculine and neuter ; cp.—‘नैतत् सारम्’ (this is not sound) etc.

मित—। सृ स्थिरे इति । लुप्तविभक्तिकमिति । लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । सत्तेः, सरतेरिति वा वक्तव्ये सृ इति निर्देशः भौवादिकस्य—जुहोत्यादिकस्य च सङ्ग्राहार्थम् इति ध्वनयन्नाह—सर्तेरिति सरतेरिति च । स्थिरे इति नोपपदम् । किन्तु कर्तुः विशेषणमेवेत्येतज्ज्ञापयन्नाह—स्थिरे कर्तरि इति । स्थिरशब्दस्य कालान्तरस्य अनपायित्वमिति मत्वा व्याचष्टे—सरति कालान्तरमिति । यथास्य तिष्ठतीति तदर्थः । ‘व्याधिमत्स्य—’ इति वार्तिकमिदम् । व्याधिमत्स्यबलेषु कर्तृषु सत्तेः सरतेर्वा घञ् इति वक्तव्यमित्यर्थः । एवञ्चात्र अस्थिरेऽपि कर्तरि घञ् इति बोध्यम् । व्याध्यादीनां कालान्तरेऽप्यायदर्शनात् । अतीसार इत्यत्र कथं दीर्घ इत्यन्वाह—‘उपसर्गस्य—’ इति । एवञ्च पक्षे अतिसार इति ऋसोऽपि साधुः । ‘उपसर्गस्य—’ इत्यंशः तत्त्वबोधिनां नोपलभ्यते । तन्नूनमयं प्रचेपो वा प्रमादो वा । नूनं प्रचेपः । दीक्षितकृतसूत्रोच्चारस्थले तत्र तत्र सूत्रसंख्याया अपि निर्देशात् । अत्रानिर्देशाच्च यत्र सूत्रसंख्या दृश्यते सास्त्राभिरेव संयोजिता । अन्तर्भावित्वार्थ इति । तदाह—अतिशयेन सारयतीत्यर्थ इति । विसारो मत्स्य इति । विविधं सरतीति विग्रहः । [पृथुरोमा भूषो मत्स्यो मौनै वैसारिणोऽण्डजः । विसारः शकुली

त्यमरः] । 'सारो वली—' इति अमरस्थोऽयं श्लोकांशः । भाषेतुवली 'खदिरसार' इत्येवोदाहृतम् । अर्धचादिगणेऽस्य पाठात् नपुंसकोऽप्ययम् । 'नैतत् सारम्' इत्यादिदर्शनाच्च ।

३१८४ । भावे ॥ ३१३१८ ॥

दी—। सिद्धावास्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोः घञ् स्यात् ।
पाकः । पाकौ ।

The affix घञ् is employed after a root when such a sense of the root as indicates its having already attained the state of being सिद्ध or complete is to be expressed. It is important to note here that words arrived at with adding तिङ् affix after a root as पचति etc are known as साध्यावस्थापन्न or coming to the state of being complete but not already so ; for these words पचति etc are unfit for the gender, number etc whereas कृदन्त words as पाक etc arrived at with घञ् etc are fit for the addition of the same. Thus Bhattoji says पाकः पाकौ etc.

मित—। भाव इति । भावशब्दस्यार्थमाह—सिद्धावस्थेति । अयमभिप्रायः । अत्र शास्त्रे द्विविधो धात्वर्थः साध्यावस्थापन्न इति सिद्धावस्थापन्न इति च । तत्र साध्यावस्थापन्नत्वे वाच्ये धातोस्तिङ् स्यात् । सिद्धावस्थापन्नत्वे तु घञादयः । अत्र लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वमेव सिद्धसाध्ययोर्भेदकारणम् । साध्यावस्थायां लिङ्गादेरभावात् सिद्धावस्थायां तेषां सत्त्वाच्च । तथाच ओदनस्य पाकः इतिवत् ओदनस्य पचतीति न । अत एवाह—पाकः पाकौ इति । स्पष्टतरं चैतद् वैयाकरणभूषणसारी । तत्र हि उक्तम्—

“साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरपनिवन्धना च ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिवन्धनः ॥” इति ।

३१८५। स्फुरतिरुफुलत्योर्घञि ॥ ३।१।४७ ॥

दी—। अनयोरेच आत्त्व' स्यादघञि । स्फारः—स्फालः । 'उपसर्गस्य घञि—' (१०४४) इति दीर्घः । परीहारः । 'इकः काशे' (१०४५)—काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेदीर्घः स्यात् । नौकाशः । अनूकाशः । 'इकः' किम् ? प्रकाशः । 'नोदात्तो—पदेश—' (२७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेशु—आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

The एच् or ओकार, arrived at after गुण, of स्फुर and स्फुल् becomes आ when घञ् follows. स्फारः स्फालः—depth or purvision cp—'स्कारान्धकारेऽपि—' (पञ्चतन्त्र) 'उपसर्गस्य घञि—' (1044) [explained] gives परीहारः—quitting. Optionally—परिहारः । Similarly प्रतीहारः—प्रतिहारः etc. 'इकः काशे' (1045)—when काश stands as the subsequent member the इक् (इ, उ, ऋ) only of प्र etc becomes दीर्घ—नौकाश (resembling) etc. शमः (शम् + घञ्) दमः (दम् + घञ्) etc. are not lengthened by the rule 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' (2793) but आ + चम् being excluded, आ + चम् + घञ् gives आचामः (touching water). Similarly कामः etc. विश्राम, though profusely used by writers, is against Panini for अम् being both उदात्तोपदेश and मान्त cannot have its उपधा lengthened in connection with घञ्. The correct form, therefore, in accordance with पणिनि is विश्रमः । Thus Kasika says "सूर्यविश्रामा सूनिः इत्यादि अन्यायमेव ।"

मित—। स्फुरतीति । एच् आत्त्व' स्यादिति । 'आदेचः—' (६।१।४५) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । गुणेकते आत्वमिति बोध्यम् । अन्यत्र वाग्यातं सूत्रद्वयम् अतौचित्यात् स्फारयति 'उपसर्गस्य घञि—' (१०४४) इति 'इकः काशे' (१०४५) इति च । परीहार इति । पचे परिहार इति ऋसोऽपि । प्रकाश इति ।

अत्र इकोऽभावाद दीर्घाभावः । शस्यत इति शसः । दस्यते इति दसः । भावे घञ् ।
तत्र 'अतउपधायाः' (२२८२) इति वृद्धिः कृत्ते नैत्यत आह—'नोदात्तोपदेशस्य
मान्त्वानाचमेः' (२७६३) इति । आङ्पूर्वाच्चमेस्तु पर्युदासाद् वृद्धिः । आचामः
आचमनमित्यर्थः । कामः वाम इति । एतद् इयमपि तत्रैव सूत्रे 'अनाचमिकमिव-
मीनाम्' इति वार्तिकादु वृद्धिनिषेधाभावात् सिद्धम् । नन्वेवम् 'विश्राम' लभता-
मिदञ्च शिथिलज्यावन्मस्मादनुः' (शकुन्तला—२५ अङ्क) 'यज्जीवति सोऽस्य स्मरणं
यत् स्मरणं सोऽस्य विश्रामः' (पञ्चतन्त्रम्) 'विश्रामहेतोः' (मेघदूतम्) इत्यादौ विश्राम
इति कथं सङ्गच्छते । अमतेरुदात्तोपदेशतयामान्त्वान्नाञ्च 'नोदात्तोपदेशस्य—'
इत्यनुसागद् वृद्धाभावस्यैव न्यायग्रतया घञि विश्राम इत्यस्यैव दृष्टत्वात् । तत्राह—
अपाणिनीयमिति । व्याकरणान्तर-लभ्यमिति तदर्थः । नत्वसाधुरिति भावः ।
बहुशस्तत्प्रयोगदर्शनादिति भावः । तत्त्वबोधिभ्यां एतस्य पाणिनीयत्वेनापि व्याख्यानं
दृश्यते । वि + अभ + णिच् + अच् इत्यादि तत्रैव द्रष्टव्यम् । अस्माकं
शकुन्तलामिघदूतयोरपि द्रष्टव्यः ।

३१८६ । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३।३।१८ ॥

दी—। कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ।

The affix घञ् is appointed after a root when in any case other than the nominative the sense of the derivative is obtained and the same (the derivative) expresses some संज्ञा or a conventional word (रुद्धिशब्द) .

मित—। अकर्तरीति । अकर्तृरीति पर्युदासः । तदाह—कर्तृभिन्ने कारके इति ।
'घञ् स्यादिति । 'पदरूज—' (३।३।१६) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । संज्ञायामिति
वाक्यशेषः । अत्र संज्ञाशब्देन रुद्धिशब्दो विवक्षितः । न तु रामादिवत् कथितम् ।
तथा सति राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं न सङ्गच्छते । अतएव मूलकृता एव
'संज्ञायाम्' इति प्रायेण कथितम् । तथाच काशिका—“संज्ञाव्यभिचारार्थः चकारः” ॥
'अकर्तरि' इत्यस्य 'कारके' इति विशेषात्, प्रसज्यप्रतिषेधत्वमपि ज्ञाप्यते 'आदिच

उपदेशे अशिति” “अकृतसार्वधातुकयोः” इत्यादौ यथा । एवञ्च एतत् ‘प्रसज्य-
प्रतिषेधेपि समासोस्ति इति ज्ञापयति इति वक्ष्यते ।

३१८७ । घञि च भावकरणयोः ॥ ६।४।२७ ॥

दी—। रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् ?
रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । ‘संज्ञायाम्’ इति
प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं ‘भावे’
‘अकर्तरि कारके’ इति ‘कृत्यलुपटो बहुलम्’ (२८४१) इति यावद्
हयमप्यनुवर्तते ।

The root रञ्ज् drops its नकार, also when घञ् follows in the
भाव or in the करणवाच्य । Thus रागः—here न of रञ्ज first disappears
by this then अ or उपधा of रज् is lengthened by ‘अतउपधायाः’
(2282) and finally the ज् of रज् is changed into ग by the rule
‘चञोः कु घिण्वतोः’ । why say अनयोः (or भावकरणयोः) ? witness—रङ्गः
(a stage or performance house) when though घञ् is employed
there is no elision of नकार as the form is arrived at in the
अधिकरणवाच्य । The word ‘संज्ञायाम्’ in the rule ‘अकर्तरि च कारके—’
(3186) is a saying in general and therefore does not necessa-
rily hold good in each and every case. Thus ‘को भवता—’
where लाभ is formed with घञ् in अकर्तृ—वाच्य or भाववाच्य and yet
it does not mean a technical object on the other hand it is
used to express some ‘gain’ ‘fruit’ etc. Henceforth upwards
the word ‘भावे’ and the words ‘अकर्तरि कारके’ will be carried
as far as the rule ‘कृत्यलुपटो बहुलम्’ (2841—3.4.113).

मित—। घञि चेचि । अपेक्षत्वं पूरयन्नाह—रञ्जेर्नलोप इति । ‘अनिदिताम्—’
(६।४।२४) इत्यतः सप्तदशोक्तैः । राग इति । अनेन रञ्जेर्नकारस्य लोपे कृते ‘अत

उपधायाः' (२२८२) इति उपधावृद्धिः । 'चजोः कु चिखतोः' इति जकारस्य कुत्व न जकारश्च । अनयोः किमिति । भावकरणयोः किम् इत्यर्थः । रङ्ग इति । अत्र घञः अधिकरणवाच्ये प्रयोगात् नलोपो नकारलोपोपधावृद्धौ नेति भावः । रागो रञ्जनक्रियेति भाववाच्येऽर्थः रज्यतेऽनेन इति कारणविवक्षायां तु रञ्जनद्रव्यमिति विवेकः । प्रास्यत इति प्रास इति । भाववाच्येऽयम् । करणेऽपि भवति । संज्ञायामिति प्राधिकमिति । कदाचित् कुवचित् प्रवृत्तावपि न सार्वत्रिकमित्यर्थः । अत एवाह को भवतेति । अत्र लाभ इति अकर्तव्येव कारके उत्पन्नमपि न संज्ञामावहति । एवमन्यत्र । भाष्ये त्वन-भिधानमाश्रित्य इदं प्रत्याख्यातम् इति तत्त्वबोधिनी । प्राचामभिमतताह—इत उत्तरमिति । 'कृत्यलुपटो बहुल'मिति । तस्य (३।३।११३) एवम् अष्टाध्यायीक्रमः ।

३१८८ । स्यदो जवे ॥ ६।४।२८ ॥

दी—। स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धाभावश्च निपात्यते ।
स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ।

When force (जवः) is meant, the root (स्यन्द) after घञ् has been attached to it, drop its नकार and has no वृद्धि (of its उपधा) irregularly. Thus स्यन्द + घञ् = स्यदः—force. But स्यन्द + घञ् = स्यन्दः meaning 'flow' or 'current' without elision of न ।

मित—। स्यद इति । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' (३।४।२४) इत्यत-स्तदनुवृत्तेः । एवं कृतेऽपि नलोपे उपधावृद्धिः स्यादित आह—वृद्धाभावश्च निपात्यते इति । एतच्च 'स्यद' इत्यस्योच्चारणादेव लभ्यते इति बोध्यम् । स्यदो वेग इति । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । अन्यनेति । प्रसवश्चे इत्यर्थः । अत्र नलोपाभावः ।

३१८९ । अवोदैधौघप्रश्नयहिमश्रयाः ॥ ६।५।२९ ॥

दी—। अवोदः अवक्लृदनम् । एध इन्धनम् । औघ-
उन्दनम् । अत्येर्नलोपो वृद्धाभावश्च । प्रश्नयः । हिमश्रयः ।

The words अवोद, एध, ओझ, प्रशथ and हिमशथ are irregularly formed with घञ् appointed after them ; the result of irregularity (निपातन) being elision of नकार, want of गुण, गुण and want of वृद्धि of the roots. अव + उद + घञ्, इन्ध् + घञ्, उन्द + मन्, प्र + शथ + घञ् ; हिम + शथ + घञ् ।

मित—। अवोदेति । अवोद, एध, ओझ, प्रशथ हिमशथ, इत्येते घञन्ता निपात्यन्ते । अवोद इति । अवपूर्वादुन्दतेर्घञ् । अत्र घञि निपातनात् नलोपे कृते 'न धातुलोप—' इति लघूपधगुणाभावे च अव + उद इति स्थिते आदृगुणेन रूपम् । एध इन्धनमिति । 'काष्ठं दाविन्धनं त्वेध' इत्यमरः । 'इन्धी' दीप्तौ । अस्माद् घञि नलोपे 'न धातुलोपे—' इति बाधित्वा निपातनाद् गुणः । ओझ इति । उन्दीकृद्देने । अस्मादौणादिके मन्प्रत्यये निपातनान्नलोपो गुणश्च । अथेरिति । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य चेत्यर्थः । अनयोर्घञ् ।

३१८० । परिमाणाख्यायां सर्वभग्नः ॥ ३।३।२० ॥

दी—। घञ् । अजपोर्वाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः— तण्डुलानां निचायः राशिः परिच्छेद्यते । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेण निष्पावौ । द्वौ कारौ । अत्र विक्षिप्यमाणोधान्यादिः परिच्छेद्यते ॥ 'दारजारौ कर्तरि णिलुक च' (वार्तिक) । दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः । जारः उपपतिः ।

The affix घञ् is employed after all roots when the expression or determination of some measure is implied. This rule i.e. the affix घञ् is to forbid अच् and अप् (for in the भाववाच्य there are three affixes only (घञ्, अच् and अप्) giving masculine forms. Thus एकः तण्डुलनिचायः—or a heap of rice. Here (जि + चि + घञ्)

bars the affix अच् which was due by the rule 'एरच्' (3231). Here the replacing of चकार by ककार by the rule 'चजोः कु'—(2893) cannot be insisted upon for the rule does not apply here as this 'च' (of चिञ्) is आदिचकार i.e. चकार in the beginning and not final. द्वौ शूर्पनिष्ठावौ—two purifications with a winnowing fan. i.e. two fans measuring purified rice. Here घञ् (निस्पृ + घञ्) supersedes अप् which was due by the rule ऋदोरप् (3232). शूर्पेण निष्ठावौ—this explains the samasa in शूर्पनिष्ठावौ । द्वौ कारौ —two scatterings (of paddy etc). The village people scatter or spread paddy here and there on the ground to dry the same in the sun. This practice is spoken of here—('धानं शुक्नो करा' वा 'धानरोदे देओया' etc as they are colloquially expressed). Here कृ takes घञ् excluding अप् which was legitimate by the rule 'ऋदोरप्' (3232). 'दारजारौ—'This is a Varttika. The words दार and जार are formed in the कर्तृ वाच्य and the णि or णिच् of दारि (दृ + णिच्) and जारि (जृ + णिच्) is to be dropped in the way as लुक् suggests. Thus दाराः—a wife. Note that this is always plural and masculine. जारः—a paramour or gallant ; without this Varttika घञ् would not take place after simple दृ and जृ and consequently by अप् we would have दर and जर which are not intended in the senses as above. Moreover, had not the term 'णिलुक्' been appended to 'दारजारौ—' (the Varttika) the णि or णिच् eliding by 'खेरनिटि' (2313) would have been स्थानिवत् by the rule 'अच् परस्मिन्—'and consequently the वृद्धि due to घञ् would not have taken effect. But as लुक् does not necessitate such स्थानिवत्त्व on the strength of 'न लुमताङ्गस्य' (263)

we have the वृद्धि due to घञ् and the forms intended are got.

मित— परिमाणाख्यायामिति । शेषं पूरयन्नाह—घञिति । परिमाणं परिच्छेदः । इयत्तयावधारणम् । आख्या उक्तिः । तेन प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये तेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु भावे पुंसि अजंपावपि विधीयते । तद्धि तावपि स्यातामित्यन्नाह—अजपोर्वाधनार्थमिदम् इति । ‘एरच्’ (३२३१) इत्यच् ‘ऋदोरप्’ (३२३२) इत्यप् चात्र न भावतामित्यर्थः । तण्डुलनिचाय इति । अत्र षष्ठीसमास इति दर्शयति—तण्डुलानां निचाय इति । निचायशब्दस्य राशिरर्थः । निचयीते राशीक्रियत इति निचायः । भावे घञ् । चिनोतेति च् इत्यस्य आदिचकारत्वात् ‘चजोः कु—’ (२८६३) इति न प्रवर्तते तेन कुत्वं न । अत्र तण्डुलानां राशीकरणेन परिच्छेदो गम्यते । तदाह—परिच्छेद्यत इति । ‘एरच्’ इत्यचिं प्राप्ते घञ् । द्वौ शूर्पनिष्पावौ इति । ‘कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्’ (६६४) इत्यनुसारादत्र करणे तृतीयान्तस्य समास इत्याह—शूर्पेण निष्पावौ इति । निष्पृयते तुषाद्यपनयनेन परिशीध्रते यस्तण्डुलादिः स निष्पावः । कर्मणि घञ् । ‘ऋदोरप्’ इत्यपि प्राप्ते घञ् । ‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धिः । अत्र शूर्पसंख्याया तण्डुलस्य परिच्छेदो गम्यते [“कुलाद्वारा परिष्कृत दुइ कुला चाल वा धान” इति भाषा] । न चैवं ‘शूर्पाभ्यां निष्पावौ’ इति वाक्यशेषात् शूर्पद्वयपरिमाणस्य बौधात् ‘निरभ्योः पुववोः’ (३१६६) इत्यस्य तु घञ् विधायकत्वेऽपि परिमाणाख्यायामप्राप्ते नात्र तेन घञ् स्वीकार्यः, तस्य केवलात् पूजो लवतेश्च घञ् वारयितुं प्रयुक्तत्वात् । द्वौ कारौ इति । कृ विच्चेपे । कौर्यते विस्तीर्यते यो धान्यादिराशिः स कारः । कर्मणि घञ् । अजपवादः । अत्र हाविति परिमाणस्य प्रदर्शनार्थम् । तदाह—विचिप्यमाणी धान्यादिः परिच्छिद्यत इति । धान्यादीनां शुष्ककरणार्थं यदेष्टां वस्त्रादीनामुपरि विच्चेपः स कार इत्युच्यते अच्प्रत्ययलभ्यस्तन्यः ॥ ‘दारजारौ—’ इति वार्तिकमिदम् । “दृ विदारणे” “जू वयोहानौ” इत्याभ्यां ग्यन्ताभ्यां कर्तरि घञ् प्रत्ययः स्यादृ शेर्लुं कु च । ‘परिमाणाख्यायाम्—’ (३१६०) इत्यनेनाप्यत्र घञ् स्यात् तथापि ‘अकर्तरि च काडके—’ (३१८५) इत्यनुसारात् स कर्तरि न स्यात् । इष्यते तु

कर्तव्येव अतोपि वार्तिकम् । ख्यन्तत्वमनयोः दर्शयति—दारयतीति दाराः इति । जारयतीति जारः इति च । दारा इति पुंसि भूम्नेष्व । ‘दाराः पुंसि च भूम्ने व’ इति स्त्रीपथ्यायेऽमरः । ‘जारस्तुपपतिः समे’ इति च स एव । अत्र ‘दारजारौ—’ इति वार्तिके ‘णिलुक्’ इत्यस्यानुक्तौ तु ‘शेरनिटि (२३१३)’ इति णिलोपेऽपि ‘अचः परस्मिन्—’ (५०) इत्यनुसाराद् घञाश्रयावृद्धिर्न स्यात् । णिलोपस्य अनेन (अचः परस्मिन् इत्यनेन) स्थानिवत्वेन व्यवधानात् । लुकि तु सति न ‘लुमताङ्गस्य’ (२६३) इत्यनुसारादङ्कार्यनिषेधात् स्थानिवत्वाभावेन ‘अचो जिणति’ (२५४) इत्यस्य प्रवृत्तेः भवत्येवात्र घञाश्रया वृद्धिरिति दिक् ।

३१८१ । इङ्श्च ॥३॥३२१॥

दी—। घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः । ‘अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्च वा ङोष्’ (वार्तिक) । उपाध्याया—उपाध्यायी । ‘शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु’ (वार्तिक) । ‘शृ’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः—करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रोकरेणमिह धात्वर्थः । निब्रियते आब्रियतेऽनेनेति निवृत्तमावरणम् । बाहुलकात् करणे क्तः । गौरिवाक्यतनोशारः प्रायेण शिशिरे क्लृप्तः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । ‘प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्’ इति वार्तिककार प्रयोगादक्षेप्यपि शार इति भवति ।

घञ् is appointed after इङ् (i.e अधि+ङ्) also (in other-than nominative case). This overrules अच् । उपाध्यायः = उप अधि+ङ् + घञ्—a professor or preceptor from whom one receives instruction or lesson. The fifth case ending in उपाध्याय is accounted for by the rule ‘आख्यातोपयोगे’ (592). ‘अपादानेस्त्रियाम् उपसंख्यानम्—’ This is a Varttika. ‘The affix is to be employed after अधि+ङ्

in the अपादानवाच्य, also when a female is implied and the word thus derived takes ङोष् optionally. Thus उपध्याया with घञ् and टाप् and उपाध्यायी with घञ् and ङोष् both meaning the same thing viz a female who is herself a professor or preceptor. But उपाध्यायानी the wife of a preceptor with the aug. आनुक् and the affix ङोष् only (and not टाप् also). Note that without this Varttika उप अधि+ङ् would, to express a female, take क्तिन् only by 'स्त्रियां क्तिन्' which is not barred by घञ् as it is to forbid अच् and अप् only ; cp, 'घञ्नुक्रमणमजपोर्वोधनार्थम्' (भाष्य १) । 'शृ वायुवर्ण—' This also is a Varttika here. The root शृ takes घञ् in the active voice when वायु, वर्ण and निवृत are meant. Thus शरः—wind, here we have करणे घञ्—the sense being by which something (a leaf etc) is caused to fall down. शरः—colour ; here this denotes painting (वर्ण) ? In निवृतम् we have करणे क्त by बाहुलक This third शर means a covering ; Cp—'गौरिवाकृतनीशरः—' the line quoted is from the Bhashya. The line means one who has not made covering for himself is often reduced like a cow in winter. The word शर means अक्ष or the rod under the navel of a wheel on which it revolves ; compare 'प्रदक्षिण—' the saying of the Varttikakara.

मित—। इङ्शेति । शेषं पूरयन्नाह—घञ् इति । इङ्धातुः प्रायेणाधिपूर्वः । तेनाधिपूर्वादङो घञ् स्याद्रकर्तरि कारके इत्यर्थः । अचोऽपवाद इति । 'एरच्' (३२३१) इति प्राप्ते अकर्तरि कारके इत्यनुवृत्तेराह—उपेत्याह्वदिति । अत्र अपदाने घञ् । यस्य समीपमागत्य नियमपूर्वकमधीयते स उपाध्यायः । अह्मादित्यत्र 'आख्यातोपयोगे' इति पञ्चमौ । 'अपादाने स्त्रियां—' इति वार्तिकमिदम् । अपादाने कारके स्त्रियां गम्याग्रामुपपूर्वादीयतेघञ् स्यात् घञन्ताच्चाह्मात्

ढीष् वा स्यात् । पचे टाप् । तदाह उपध्याया—उपध्यायी इति । यास्वयमध्यापिका तस्येयं संज्ञा । पुंयोगे तु आनुगागमो ङीष् च । उपाध्यायानी—उपध्यायी । अत्र अमरः—उपाध्यायापुपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः । आचार्याणी तु पुं-योगे स्यादर्थी चविथी तथा । उपाध्यायान्युपाध्यायी—’ इति । न च ‘अकर्तरि च कारके—’ इत्येव सिद्धे वार्तिकं व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘घञनुक्रमणम् अजपोर्बाध-नार्थम्’ इति भाषाकारवचनात् अजपोरेव प्रत्यययोर्घञ्बाधकः स्यात् ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यस्य तु बाधको न स्यात् । तस्माद् घञ्वाचनमत्र सार्थकम् एव । अन्यथा उपाध्यय इति स्यात् । ‘शू वायुवर्ण—’ इति इदमपि वार्तिकम् । अविभक्तिको निर्देश इति । लुप्तपञ्चमीक इत्यर्थः । वायी वर्णे निवृत्ते (आवरणे) च वाच्ये शृणातेघञ् इति वार्तिकार्थः । शारो वायुः । शीथ्येने पर्णादीनि अनेनेति करणे घञ् । एवं शीर्यते चित्तीक्रियते पटादिकमनेनेति शारो वर्णः । निवृत्तम् इत्यस्य आवरणमर्थ इति दर्शयति निवृत्तमित्यादिना । करणे क्त इति । न तु भावे । तेन शीर्यते आव्रियते-ऽनेनेति शार आवरणम् । उदाहृत्य दर्शयति—यैरिवाकृतनीशार इति । भाषास्थोऽयं श्लोकांश इति साम्प्रदायिकाः । अकृतनीशारः अकृततनुवाणः शिशिरे शीतावीं प्रायेण गोरिव कृशः क्षीणो भवतीति तदर्थः । निपूर्वात् शृधातोर्घञ् । ‘उपसर्गस्य घञि—’ इति दीर्घः । शरशब्दस्य अचोऽप्यर्थ इति प्रसङ्गादाह—प्रदक्षिणेत । शाराणाम्वाणा-मित्यर्थः । प्रदक्षिणेत्यंशस्तत्त्वबोधिन्यां नास्ति ।

३१८२ । उपसर्गे रुवः ॥३॥३॥२२॥

दी—। घञ् । संरावः । ‘उपसर्गे’ किम् ? रुवः ।

The root रु takes घञ् only when an उपसर्ग precedes otherwise it takes अप् (by ‘ऋदोरप्’—3232) ; witness वयसां विरावैः etc.

मित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे रुधातोर्भावे घञ् । अनुपसर्गे तु ‘ऋदोरप्’ (३२३२) इति यथाप्राप्तमेव । [“आरवं वित्तिने” इत्यत्र तु वा अप्] ।

३१८३ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥३।३।८६॥

दी—। अस्मात् स्तनः सस्य मूर्धन्यः । अभनिष्टानो वर्णः ।
'शब्दसंज्ञायाम्' किम् ? अभनिःस्तनति मृदङ्गः ।

When a शब्दसंज्ञा is meant the स of the root स्तन followed by the उपसर्गस अभि and निस् (both at a time) becomes cerebral e.g.—अभनिष्टानः वर्णः ।

मित—। अभिनिस इति । अत्र अभिनिस इति अभि इत्यस्य निप् इत्यस्य च हयोरपिवाव ग्रहणं तदाह—अस्मादिति । मूर्धन्य इति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८।३।५५) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । अभनिष्टान इति घञ् प्रत्ययः ।

३१८४ । समि युद्धदुवः ॥३।३।२३॥

दी—। संयूयते मिश्रौक्रियते गुडादिभिरिति संयावः =
पिष्ट-विकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः ।

युद्ध and दु take घञ् when preceded by सम् । संयावः a kind of cake mixed up with molasses etc. Without सम्=यवः etc with अप् ।

मित—। समीति । समि उपपदे यु, दु, ड इत्येभ्योऽङ्गैरि घञ् स्यात् । समभावे तु यथाप्राप्तम् अप् ।

३१८५ । अिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥३।३।२४॥

दी—। आयः । नायः । भावः । 'अनुपसर्गे' किम् ?
प्रअयः । प्रणयः । प्रभवः । कथम् 'प्रभावोराज्ञः' इति ?
प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथम् 'राज्ञो नयः' इति ।
बाहुलकात् ।

घञ् is employed after शि, नी and भू in the भाववाच्य (usually) when they are not preceded by any उपसर्ग. Thus आय etc. But प्रशय; etc in the same sense with अच् and अप् due to the precedence of the उपसर्गे 'प्र'. प्रभाव, however, is to be broken up as प्रकृष्टो भावः (प्रादि-समास) and not as प्र + भू + घञ्. Explain नय; as in 'नयवर्त्म' विविधाम्' (किरात), 'नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः' (Ibid) etc, as नी + अच् करणे by the rule 'कृत्यलुपटोबहुलम्'; or नयः can be got with कर्त्तरि अच् by attributing कर्त्तृता to नीति ।

मित—। शिषीभुव इति । उपसर्गे असति शि, शी, भू एभ्य परं भावे घञ् स्यात् । आय, इति । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । उपसर्गे तु अजपी भवत इत्याह—प्रशय इत्यादि । प्रभाव इति तु प्रपूर्वाद् भवतेघञ् इति न मन्तव्यं, किन्तु निरुपसृष्टात् भवतेषुञि भावे इति सिद्धे ततः प्रादिसमासः । नय इत्यव 'कृत्यलुपटो बहुलम्' इत्यनुसाराद् बाहुलकादच् प्रत्ययः । 'नयप्रचार' भवितव्यतां तथा—'सृच्छकटिकम्' इत्यादि ।

३१८६ । वौ लुश्रुवः ॥३१३२५॥

दी—। विक्षावः । विश्वावः । 'वौ' किम् ? क्षवः । श्रवः ।

लु and श्रु take घञ् in the भाववाच्य when the उपसर्ग वि precedes otherwise क्षवः (Sneezing) & श्रवः (hearing)

मित—। वौ इति । लुपसृष्टाभ्यां लु, श्रु इत्याभ्यां भावे घञ् । विक्षाव इति । उपसर्गाभावे तु क्षवः क्षवधुः । श्रवः श्रवणम् । अनयोर्भावे अप् प्रत्यय इति बोद्धव्यम् ।

३१८७ । अवोदोर्णयः ॥३१३२६॥

दी—। अवनायोऽधोनयनम् । उन्नाय ऊर्ध्वनयनम् । कथम् 'उन्नय उत्प्रेक्षा' इति ?—बाहुलकात् ।

The root नी coming after the उपसर्गस अव and उद् take घञ् e.g. अवनायः—leading or dragging downwards ; उन्नायः—leading upwards. उन्नयः, however, is derived with अच् by बाहुलक expressed in 'कृत्यलुपटोवहुलम्' ।

मित—। अवोदोरिति । अवपूर्वात् उत्पूर्वाच्च नयतेर्भावे घञ् । अवनाय इत्यादि । स्पृष्टम् । उन्नय इत्यत्र तु 'कृत्यलुपटः—' इत्यनुसारादच् इत्याह—बाहुलकादिति ।

३१८८ । प्रे द्रुस्तुस्त्वः ॥३१३२७॥

दी— प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्तावः । 'प्रे' इति किम् ? द्रवः । स्तवः । स्तवः ।

When प्र precedes द्रु, स्तु and श्रु take घञ् in the भाववाच्य but अप् comes in when प्र is wanting.

मित—। 'प्रे' इत्युपसर्गे उपपदे द्रु, स्तु, श्रु, इत्येभ्यो भावे घञ् । प्रेअसति तु ऋदोरित्यप् ।

२१८९ । निरभ्योः पृलवोः ॥३१३२८॥

दी—। निष्पृयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । 'निरभ्योः' किम् ? पवः । लवः ।

When निर् and अभि precede the roots, पू and लू take घञ् in the करणवाच्य । Thus निष्पावः—a particular (heap of) paddy which has been purified with winnowing fans etc. Similarly अभिलावः । पवः and लवः with अप् after पू and लू only.

मित—। निरभ्योरिति । निर् इत्यस्मिन् 'अभि' इत्यस्मिंश्चोपपदे पूधातोर्लूधातोश्चोत्तरं करणे घञ् । तदाह—निष्पृयते शूर्पादिभिरिति । निष्पावो धान्यविशेषः

इति धान्यराशिविशेषः इत्यर्थः । 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' (३१६०) इत्यतः परिच्छेदे गमेः एव घञ् विधानात् । स च धान्यराशिः शृङ्गपूतः । अभिलाव इति । अभिलुयते निक्कुन्त्यते कुठारादिभिरिति अभिलावो विटपविशेषः । पवः लव इति । ऋदोरित्यप् ।

३२०० । उन्नोर्यः ॥३१३२८॥

दी—। उद्गारः । निगारः । 'उन्नोः' किम् ? गरः ।

When उद् and नि precede as उपपद, गृ takes घञ् in the भाव or कर्मवाच्य । उद्गार etc. गर with अच् by 'एख' (३०३२)

मित—। उन्नोरिति । उद्, नि इत्यनयोरुपसर्गयोरुपपदयोः गिरते भौवे कर्मणि वा घञ् । उद्गार इति । 'अचो जिष्ठाति' (२३५) इति वृद्धिः । निगार इति । रलयोरेकत्वाद् विरते रेफस्य लत्वम् । निगाल इत्यपि । निगिरतीति निःशेषेण गिरतीति दाहुलकात् कर्तरि अत्र घञ् । 'निगालमगाद्देव मणे-रिवोत्थितिविराजितं केशरकेशरश्मिभिः' (श्रीहर्षः—१।५८)

३२०१ । कृ धान्ये ॥३१३३०॥

दी—। 'कृ' इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्नोर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य विल्लेप इत्यर्थः । 'धान्ये' किम् ? भिक्षोत्कारः । पुष्पनिकारः ।

After the root कृ, with reference to paddy, is employed घञ् when the same is preceded by the उपसर्ग उद् and नि as उपपदसः, Thus उत्कारः and निकारः the scattering of paddy i.e. when the seeds are separated from the clusters against a plank. भिक्षोत्कारः etc. here अप् comes in as कृ has reference to भिक्षा etc.

मित—। क इति । लुप्तपञ्चमीकोऽयं निर्देशः । पूर्वसूत्रात् उन्नोरिति वर्तते ।

धान्ये इति विषयपञ्चमी । तदाह—कृ इत्यस्माद् धान्यविषयकादित्यादि । भिचीत्-
करः । भिचाया विचीपः उपचयो वा । पुञ्जाणां निकरः सम्भूहः । चतुर्विंशतिर्धान्य
विषयकत्वाभावादपू ।

३२०२ । यज्ञे समि सुवः ॥३१३१॥

दी—। समेत्य सुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः
संस्तवः । 'यज्ञे' किम् ? संस्तवः परिचयः ।

When the root has reference to a sacrifice and it is preceded
by सम् the उपसर्ग, the affix घञ् takes place in the अधिकरणवाच्य ।
This संस्तवः a particular spot in a sacrifice where the priests
known as 'छन्दोग's get together and address the deity. But संस्तवः
acquaintance—with अप् there being no ref. to यज्ञ.

मित—। यज्ञे समीति । अत्र अधिकरणे घञ् । तेन 'करणाधिकरणयोश्च'
इति लुपटोऽपवादौऽयम् । संस्तव इति । यज्ञसम्बन्धी देशविशेषः । यज्ञविषयकत्वा-
भावे तु अप् । संस्तवः परिचय इति 'संस्तवः स्यात् परिचय' इत्यमरः । 'गुणाः
प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः' इति भारविप्रयोगश्च ।

३२०३ । प्रे स्त्रोयज्ञे ॥३१३२॥

दी—। अयज्ञे इतिच्छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् ।
प्रस्तारः । 'अयज्ञे' किम् । वहिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ।

Here the dissolution (of सन्धि) is स्त्रः + अयज्ञे, for the term
यज्ञ being used in the previous rule you cannot break up as स्त्रः +
यज्ञे as यज्ञ in that case would be tautologous. The rule means
स्त्र, the root, preceded by प्र takes घञ् if there is no reference to
sacrifice. Thus प्रस्तारः a kind of joining together of bricks.
But प्रस्तारः with अप् as it means a handful of कुश used in a
sacrifice.

मित—। प्रे इति । अयञ्जे इति छेद इति । न तु स्तः + यञ्जे इतिच्छेदः ।
 कृत इत्यत आह—यञ्जे इति प्रकृतत्वादिति । तथाच यञ्जे इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिबलिनैव
 लभ्ये पुनर्यञ्जप्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । यञ्जाविषये प्रपूर्वात् स्तृणातेघञ् । प्रस्तार
 इति । इष्टकासन्निवेशविशेषः इति साम्प्रदायिकाः । यञ्जे तु विषये अवेव = प्रस्तारः ।
 कुशसृष्टिर्यञ्जगतः ।

३२०४ । प्रथने वावशब्दे ॥३॥३३॥

दी—। विपूर्वात् स्तृणातेघञ् स्यादशब्दविषयेप्रथने ।
 पटस्य विस्तारः । 'प्रथने' किम् ? तृणविस्तारः । 'अशब्दे' किम् ?
 ग्रन्थविस्तारः ।

After the root स्तृ, preceded by the उपसर्गवि, takes place
 घञ provided the spread or width, not having reference to
 that of words, is meant. Thus 'पटस्य—' the width of a cloth.
 But तृणविस्तारः—a heap of straw and ग्रन्थविस्तारः elaboration or
 exaggeration of a book (which is nothing but a sum total of
 works) one derived with अप् as in the former case (तृणविस्तारः)
 there is no sense of spread i.e प्रथन and in the latter (शब्दविस्तारः)
 there is clear reference to words. So घञ् does not come in
 these cases.

मित—। प्रथने वी इति । वी + अशब्दे इतिच्छेदः । वी इति वि इत्यस्य
 सप्तम्यन्तम् । अशब्दे इति प्रथने इत्यस्य विशेषणम् । पूर्वसूत्रात् 'अः' इति षष्ठान्त-
 मनुवर्तते । तदाह—विपूर्वादित्यादि । पटस्य विस्तार इति । भावे घञ् । विस्तारो
 विस्तृतिः प्रथनम् । तृणविस्तार इति । अत्र तृणबाहुल्यमर्थो न तु तत्प्रथनम् । तेन
 यथाप्राप्तं (वक्तव्यमाणम्) अवेव । ग्रन्थविस्तारः इति । अत्रेतु न बाहुल्यमेवार्थो
 किन्तु शब्दस्य प्रथनम् । तेनाप् प्रत्ययः । ['विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य
 विस्तारः' इत्यमरः] ।

३२०५ । कन्दोनाम्नि च ॥३।३।३४॥

दी—। 'स्त्र' इत्यनुवर्तते । विष्टारपंक्तिश्चकन्दः ।
विस्तोर्यन्तेस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

If the name of a metre is implied the root कृ (which is carried down from the previous rule) takes घञ् in the अधिकरण वाच्य । Thus विष्टारपंक्ति—a vedic metre which is an instance of कर्मधारय compound । विष्टारः च असौ पंक्तिश्च इति—The प्लव here, however is accounted for by the rule—.

मित—। कन्दोनाम्नीति । 'स्त्र' इत्यनुवर्तते इति । 'प्रेस्त्रः—' (३।३।३२) इत्यत इति शेषः । कन्दोविशेषस्य नाम्नि गमेऽ विपूर्वात् कृणातेरधिकरणवाच्ये घञ् इत्यर्थः । तदाह—विस्तोर्यन्तेस्मिन्नित्यादि । ततः कर्मधारयः इति । विष्टारश्चासौ पङ्क्तिश्चेति विग्रहः । नन्वत्र प्लवं कथं 'सात्पदायो'रिति निषेधादादेशसकारा-
भावाच्चेत्यत आह—

३२०६ । कन्दोनाम्नि च ॥८।३।८४॥

दी—। विपूर्वस्य स्तृणातेर्घञस्तस्य सस्य प्लवं स्याच्छकन्दो-
नाम्नि । इति प्लवम् ।

Cerebral comes in the स of विसृ when affixed with घञ् and the derivative thus arrived at refers to a metre.

मित—। कन्दोनाम्नीति । स्पष्टम् । कन्दोवाचकत्वाभावे तु, विस्तार इत्येव । विष्टर इति तु 'वृक्षासनयो'र्निपात्यते इति वक्ष्यति (३२३३ इत्यत्र) ।

३२०७ । उदग्रहः ॥३।३।३५॥

दी—। उद्ग्रहः ।

उद्ग्रह preceding ग्रह takes घञ् in the भाववाच्य । This supersedes अप् under 'ग्रहवृद्ध—' (3234).

मित—। उदीति उदित्युपपदे गृहेर्भावे घञ् । 'गृहद्वनिश्चिगमश्च' (३२३४)
इत्यस्य वक्त्यमाणस्य अप्रत्ययस्यापवादोऽयम् ।

३२०८ । समि मुष्टौ ॥३।३।२६॥

दी—। मल्लस्य संग्राहः । 'मुष्टौ' किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ।

गृह preceded by the सम् (उपसर्ग) takes घञ् in the भाववाच्य provided the derivative refers to clutches or holding (of a wrestler) ; as मल्लस्य संग्राहः—the holding of wrestlers, but 'द्रव्यस्य—' the collection of a thing (here अप्).

मित—। समीति । समुपपदात् गृहेर्वञ् स्याद् भावे मुष्टिश्चेद गमाते ।
तदाह—मल्लस्येति । 'मुष्टिवत्सु संग्रह' इत्यमरः । संग्रह इति । द्रव्यसंग्रह
(३२३४) इत्यप् प्रत्ययः ।

३२०९ । परिन्योनीणोद्गताभ्रेषयोः ॥३।३।३७॥

दी—। परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण
द्गते अभ्रेषे च विषये । परिणयेन शारान् हन्ति । समन्तान्नय-
नेनेत्यर्थः । एषोऽत्रग्यायः । उचितमित्यर्थः । 'द्गताभ्रेषयोः'
किम् ? परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

घञ् takes place after नौ preceded by परि and after इष् (इ) preceded by नि when the reference is to gambling and to non-deviation from the the right (अभ्रेष). Thus परिणायः—
परि नौ + घञ्—as in 'परिणयिन—' he beats the dice (of another) by causing its movement every where. Similarly न्यायः = नि + इ + घञ्—as in 'एषः अत्र—' this is the right or justice here. Note that अभ्रेष means non-deviation from right or justice. परिणयः and न्यय take अच् because there is no reference to द्गता and अभ्रेष ।

नित—। परित्योरिति । अक्षेर्देवनम् (कीडा) दूतम् । उचितापरित्यागो-
ऽन्वेषः । भ्रूषो भ्रंशः । स न विद्यतेऽस्मिन्निति भ्रूषः । यथोचितकरणमित्यर्थः ।
दूतविषये परिपूर्वाद्भयतेर्घञ्—परिणायः—समन्ताद्भयनम् । तदर्घत्वं तु शारशब्दस्य
'इङ्श्च' (२१६१) इत्यत्र प्रदक्षिणेति वार्तिककारवचने स्पष्टम् । अन्वेषविषये
निपूर्वादिणश्च घञ् । अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् च् इत्याह—परिणय इत्यादि ।

३२१० । परावनुपात्यय इणः ॥३।३२॥

दी—। क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः ।
'अनुपात्यये' किम् ? कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ।

The term अनुपात्यय in the rules means not surpassing the order. Hence घञ् after इण् (root) preceded by परि takes place when non-violation of order is meant. Thus पर्यायः—परि इण् घञ् =turn. But in पर्याय we have अच् because the term means surpassing or violation.

नित—। पराविति । उपात्ययः अतिपातः अतिक्रम इत्यर्थः । तेन अनतक्रिमे
गम्य परिपूर्वादिणो घञ् स्यादित्यर्थः । तव पर्याय इति । क्रमः प्राप्त इत्यर्थः । कालस्य
पर्याय इति । 'मा भूत् कालस्य पर्यायः' इत्यादौ यथा । अत्र अतिक्रमस्यैव गम्यत्वाद्
प्रातः अच् न घञ् ।

३२११ । वृषयोः शीतेः पर्याये ॥२।३।३६॥

दी—। तव विशायः । तव राजोपशायः । 'पर्याये'
किम् ? विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

The root शी preceded by वि and उप takes घञ् when turn (of action) is implied. Thus तव etc this is your turn and तव राजोपशायः—this is your (turn) to lie near the king. विशायः—वि—
शी + अच्—denotes doubt and उपशयः—उप + शी + अच् signifies lying near hence no घञ् after शी ।

मित—। व्युपयोरिति । 'वि' इत्युपसर्गे 'उप' इत्युपसर्गे च उपपदे शीघातोरुत्तरं चञ् प्रत्ययः स्यात् पर्यायश्चेद गमात् इत्यर्थः । विशायः—पर्याय इत्यर्थः । राजोपशायः राजसेवनपर्याय इत्यर्थः । पर्यायः प्राप्तकालता । अजपवादः ।

३२१२ । हस्तादाने चरस्तेये ॥३॥४०॥

दी—। हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्तादाने' किम् ? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्वा प्रचयं करोति । 'अस्तेये' किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

The root चि takes चञ् when either plucking up with the hand (from close quarter) or non-stealing is implied. Here the term हस्तादान in the rule indicates proximity of the thing to be taken. Thus पुष्पप्रचायः the picking up of flowers (as from the ground or plucking the same) with the hand. Then we have प्रचयः with अच् to चि as in 'वृक्षाग्रस्थानाम्—' he brings down the fruits lying on the top of the tree, because here there is remoteness implied and no proximity. 'पुष्पप्रचयः—' the taking or plucking of flowers through stealing. Here stealing necessitates अच् and not चञ् । Compare also 'अन्यत्रयुयं कुसुमावचायं कुरुव्यमवाप्तिं करोमि सख्यः'. But how to explain 'ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्ती सख्यौ'—शकु fourth act—and Vamana also in his अलङ्कारसूत्रवृत्ति says 'अवतारावचायशब्दयोर्दीर्घव्यत्यासो बालानाम्' or the ignorant only replace the दीर्घ in अवतार and अवचाय with ऋस् i.e. use अच् in place of चञ् ? The answer is: Kalidasa deliberately ignores the rule as he does so elsewhere ; also cp—'प्रभंश्यां यो नहं चकार' (रघु) 'तं पातयां प्रथममासं पपात पश्चात्' (रघु), यत् प्रभविष्णवे रोचते etc. For he not only uses it.

(कुसुमावचय) here but also in मालविकाग्निमित्र. Bhasa in स्वप्ननाटक and भवभूति in Uttara also use it. This shows that the poet adheres more to archaism or vedic usage than to the secular one the path of which was paved by Panini and that transgression of the rules of Panini was not held a defect on the part of the then writers. Or—you are to fancy that अनसूया and प्रियंवदा (सख्यौ) caused the falling of flowers by means of a stick. But this sort of fancy is rather queer and will not be in agreement with 'नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् etc. Hence अवचय means picking up from the ground and thus it is a transgression of Kalidasa's etc from Panini. An irregular use.

मित—। हस्तादाने इति । हस्तेन आदानं ग्रहणमिति इति करणे तृतीयासमासः । तच्च (आदानम्) 'वृत्तस्थितस्य, वृत्तच्युतस्य वा भूमिस्थितस्य सम्भवतीति मत्वाह—हस्तादान इत्यनेनेति । प्रत्यासत्तिः सामीप्यं हस्तपरामर्शयोग्यतेत्यर्थः । आदेयस्य त्यादातुमिष्टस्य पुष्पफलादिकस्य । हस्तादाने (प्रत्यासत्ती) अस्तेये (चौर्याभावे) च गश्चे चिञ्धातोर्घञ्साङ्गावे इत्यर्थः । अजपवादः । तदाह—पुष्पप्रचाय इति । वृक्षस्थानां भूमिस्थानां हस्तकरणकम् आदानमित्यर्थः । वृक्षाद्यस्थानामिति । अत्र प्रत्यासत्तेरभावात् यष्टिकरणकत्वादादानस्य अपूर्वाच्चिन्तोतेरजेव न घञ् । पुष्पप्रचय इति । अत्र चैर्मिथेयुक्तत्वात् स्तेये भावेऽच् । तथा—'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमवाप्तिं करोमिसख्यः' इत्यादि द्रष्टव्यम् । नन्वेवम् 'ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्तौ सख्यौ' (अभिज्ञानशकुन्तलम्—चतुर्थाङ्कप्रवेशकसुखम्) इत्यत्र अवचय इति कथम् ? न चात्र प्रत्यासत्तिर्नास्तीति वाच्यम् । तथा हि सति 'यष्ट्या कुसुमावचयं नाटयन्तौ' इत्यवश्यत् । न च तादृशं करणं दृश्यतेऽत्र । येन दूरस्थानां पुष्पाणां यष्ट्यादिना परामर्शात् प्रत्यासत्तेरभावादत्र अच् इति युज्यते वक्तुम् । अथ यष्ट्यादिकं करणमत्र अध्याहृत्य व्याख्येयमिति चेत्तदपि न । कुतः ?—तादृशार्थस्यात्र अविवक्षितत्वात् भूमिस्थानानामेव पुष्पाणां हस्तकरणक-

परामर्शस्य विवक्षितत्वाच्च । अन्यथा—‘पातु’ न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या, नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्—’ इत्यादि न सङ्गच्छते । वृन्तस्थितानां प्राणवतां पुष्पाणां बलादाकर्षणौचित्यात् । तस्मात् प्रत्यासत्तावेवाव घञ् युक्तः । एवं तर्हि प्रमाद एवायम् । ‘अवतारावचायशब्दयोदीर्घ’व्यासो वालानाम्’ इति वामनाचार्योक्तेश्च कविचूडामणिकृतः पाणिनेरति-कुमोऽयम् । तेन युक्तमपि दीर्घं विहाय ऋत्वं प्रायुङ्क्त । दीर्घापेक्षया ऋक्स्य श्रुतिमुखाधिकावहत्वात् । निरङ्कुशत्वाच्च कवीनाम् । अथवा कालिदासादिसमयकालि पाणिनेरतिक्रमस्यास्य प्रामादिकत्वेन ग्रहणं नाभवदित्येवाव युक्तम् । अन्यथा कबिरयं ‘तंपातयां प्रथममास पपात’ ‘यत् प्रभाविष्णवे रीचते’—इत्यादिनैव प्रायोक्त्यतः । तस्मात् पणिनीयसूत्राणां तदानीमपि प्रतिष्ठितत्वात् तथाविधप्रयोगानां साधुत्वाच्च कविनैवं प्रयुक्तमिति तिष्ठतु तावत् ।

३२१३ । निवासचिति शरीरोपसमाधानेष्वादेश कः ३।३।४१॥

दी—। एषु चिनोतेर्घञ् स्यात् । आदेश ककारः । उप-
समाधानं राशीकरणम् । तच्च धात्वर्थः॥ अन्ये प्रत्ययार्थस्य
कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ ।
आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थग्रादिकमिति
कायः । समूहे—गोमयनिकायः । ‘एषु’ किम् ? चयः ।
‘चः कः’ इति वक्तव्ये आदेरित्युत्तेर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति
गोमयानां निकेचायः । पुनःपुनराशीकरणमित्यर्थः ।

The roots चि takes घञ् as also the चकार at the outset becomes क when निवास (dwelling) चिति (a particular or sacrificial spot for kindling fire) शरीर (body) and उपसमाधान (accumulation or collection). उपसमाधान means to make a heap or accumulate which is the sense of the root (चिञ्). Others

i.e. the three words निवास, चिति and शरीर are the qualifying words or adjectives of the कारक in the sense or accordance with which the प्रत्यय (घञ्) is employed. The drift is—चि takes घञ् in the अधिकरणवाच्य in the first three senses निवास, चिति and शरीर which thus limiting the sense of the affix and thereby the Karaka are adjectives of the same. But उपसमाधान being the sense of the root itself, it takes घञ् here in the भाववाच्य । काशीनिजायः—residence in Kashi or Benares. 'आकायम्—' one should kindle fire in a spot particularised for sacrifice. कायः— the body where the bones etc grow. गोमयनिकायः—the accumulation of cow-dung. चयः—चि + अच् because it does not express any of the above senses. Though the सूत्रकार would have said 'चः कः' for 'आदेः कः' yet that he utters 'आदेः—' is to indicate that the beginning or अभ्यास-letter only in the case of यङ् लुक् will be transformed into क. Thus गोमायानां निकेचायः— the repeated accumulation of cow dung. गोमायानात् निकेचायः = पुनः पुनः राशीकरणम्—the result of सन्धि of पुनः पुनः + राशीकरणम् by 'रोरि' and 'द्वलोपे—।

मित—। निवासिति । 'शरीरोपसमाधानेषु आदेः च' इतिच्छेदः । आदेरिति चकारस्येत्यर्थः । 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यस्य चकारमात्रविषयत्वादत्र व्यवहिते आदिचले चकारोऽप्राप्ते वचनम् । तत्रेति । उपसमाधानम् इति सम्बद्धात् । अन्ये निवासचितिशरीराण्येत्यर्थः । प्रत्ययार्थस्य अधिकरणस्येत्यर्थः । तस्मिन्नेव वाच्ये प्रत्ययस्य प्रयुज्यमानत्वात् । उपाधिभूता इति—विशेषणभूता इत्यर्थः । निवासादिष्वे वार्थो यथा स्यादित्येवं नियमपारतन्त्र्यात् । काशीनिकायः—निचीयतेऽस्मिन्निति निकायो निवासः । ततः काश्या निवास इति सुपसुपा । आकायमिति आचीयतेऽस्मिन्नित्याकायः । यच्चियाद्यैः स्थलविशेषः । तन्नामविशेषो वा । अग्रिस्थलविशेषं

चयनेन निष्पादयेदित्यर्थः । काय इति स्पष्टम् । गोमयनिकाय इति । निचयित इति भावे घञ् । गोमयराशिरित्यर्थः । चय इति । अत्र निवासाद्यर्थाभावाद् भावे अर्जवे प्रत्ययोन घञ् । चः कः इति वक्तव्ये इति—‘मावाभावलाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा’ इति परिभाषानुसारात् ‘आदेः काः’ इत्यत्र ‘चः कः’ इत्युक्ते सति मावालाघवं स्यात् । तथापि यदाचार्यः आदेरित्येव वक्ति तस्यायं प्रयोजनविशेषः— यङ्लुकि आदेरेव अभ्यासस्थस्यैव चकारस्य ककारो यथा स्यात् अङ्गस्थितस्य सा भूदिति । तदाह—निकेचाय इति । द्विले कृतेऽनेन कुले च ‘गुणो यङ्लुको’रिति गुणः । पुनः पुनः राशीति । ‘रोरि’ इति लोपे ‘द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण’ इति दीर्घः ।

३२१४ । संघे चानौत्तराधर्ये ॥३१३४२ ॥

दी—। चेष्वञ् आदेशश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः संघः । ‘अनौत्तराधर्ये’ किम् ? सूकरनिचयः । स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते । ‘सङ्घे’ किम् ? ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

चि takes चञ् as also the चकार in the beginning becomes क when a body of creatures is meant and the state of lying or being upon or under (one another) is not implied. Thus भिक्षुनिकायः—a gathering of भिक्षु. Here संघ or body is meant but the implication that they are lying apart (standing distinct) is also present. Hence there is no sense of one lying upon another and the rule applies. सूकरनिचयः—a body of pigs or boars. Where the sense that one pig when taking milk lies upon another is present and hence the rule does not apply and makes room for अच् by ‘एरच्’ (3231). ज्ञानकर्मसमुच्चयः—collection of knowledge and action—here the sense ‘body of beings’ not being present चि takes अच् (सम् + उद् + चि + अच्) ।

मित—। संघे चेति । उत्तरञ् अचरञ् उत्तराधरे । तयोर्भाबः औत्तराधषम् । भाविष्यञ् । उपर्युपरीत्यर्थः । चेर्षञ् इति । न तु औत्तराधर्ष्ये इति योज्यम् । भिज्-निकायः । भिज्नुसमूह इत्यर्थः । शृकरनिचय इति । अत्र औत्तराधर्ष्यस्य विवक्षितत्वाद् घञ् न किन्तु अजेव । ज्ञानकर्तृसमुच्चय इति । अत्र प्राणवतां संघाभावाद् घञपवादोऽच् ।

३२१५ । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ३।३।४३ ॥

दी—। स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

When reciprocity or interchange of mutual action is implied a root takes णच् in the भाववाच्य to form a feminine base.

मित—। कर्मव्यतिहार इति । कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः । परस्परकरणमिति यावत् । तस्मिन् विषये स्त्रीलिङ्गे गम्ये धातोर्णच् स्याद् भावे एव । न तु अकर्तरि कारके इत्यपि तस्याव अनुवृत्तेरभावादित्याहुः ।

३२१६ । णचः स्त्रियामञ् ॥ ५।४।१४ ॥

३२१७ । न कर्मव्यतिहारे ॥ ७।३।६ ॥

दी—। अत्र ऐज् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

The affix णच् which is enjoined in the feminine gender is replaced by the affix अञ् (3216) in its own sense. (स्वार्थे) ।

When interchange of mutual action or कर्मव्यतिहार is meant the affix अञ् (which replaces णच्) does not necessitate ऐच् or ऐ and औ (in place of इ + उ respectively). Thus व्यावक्रोशी a woman who after being censured by another censures the latter in her turn—वि + आ + अव + कृश् + णच् (अञ् स्वार्थे) + ङीप् by the rule 'टिड्ढाणञ्—' । Similarly व्यावहासी = वि + आ + अव + हस् + णच् (अञ्) + ङीप् one (woman) sneering at another in her turn. Here वृद्धि

takes place due to जित् of अच्, for the वृद्धि is not prohibited by ऐच् ।

मित—। एचः स्त्रियाम् इति । कर्मव्यतिहारि विषये स्त्रियो एचप्रत्ययो विहितः तस्य स्थाने स्वार्थे अच् इति तद्धितप्रत्ययः स्यात् । अत्र अच् विधानम् 'व्यावक्रोशी' इत्यादी 'टिड्ढाणञ—' इत्यादिना ङीवधम् ऐजागम वाचनार्थम् च ? ननु अजि सति जित्त्वाद् वृद्धौ व्यावक्रोशी इति स्वादिति व्याचष्टे—अत्र एज् नेति । अत्रेति कर्मव्यतिहारविषये इत्यर्थः । व्यावक्रोशीति । वि+आ—अव पूर्वात् क्रुश आह्वाने इत्यस्माद् एचोऽञ् स्वार्थे । ततोऽङीप् । परस्परं निन्दाकारिणीत्यर्थः । व्यावहासीति । अत्र वृद्धिः । ऐचो निषेधात् । परस्परमुपहासिका इत्यर्थः ।

३२१८ । अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३।३।४४ ॥

दी—। आदि वृद्धिः (? अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः) । *

३२१९ । अणिनुणः ॥ ५।४।१५ ॥

दी—। 'इनण्यनपत्ये' (१२४५) । स्वभावतः पुलिङ्गे (क्लीवलिङ्गे—?) । साराविणं वर्तते ।

When अभिविधि or pervasion (व्याप्ति) is meant a root takes the affix इनुण् (इन्) in the भाववाच्य (३२१८). Here the term 'आदिवृद्धि' in दीक्षित is out of place, for it relates to अण (which is enjoined in the latter rule) and not in इनुण् इनुण् । causes अजान्ता-वृद्धिङ्ग । So it is proper to read it in the 'दी—' of the subsequent rule अणिनुणः' ।

[* 'आदिवृद्धि' रित्यंशस्तत्त्वबोधिनां न पठ्यते । स एव पाठो जग्यान् । आदिवृद्धिरित्येतस्य यदि वा पाठः कर्तव्यः तदा स 'अणिनुणः' (३२१९) इत्येव पठितुं युक्तः । 'स्वभावतः—' एतत्तत्त्वबोधिनी न पठति । स एव पाठः साधूयान् । यदि वाऽस्य पाठः कर्तव्य एव तदा क्लीवलिङ्गे इत्येव वाच्यम् । अन्यथा उदाहरणा-सङ्गतिः स्पृष्टा एव] ।

A word formed with इण् (इन्) takes the तद्धित affix अण्. Thus संराविन् (सम् + रु + इन्—भावे) = संराविणम् (संराविन् + अण्)—a tumultuous sound—here no टिलोप, by the rule 'नस्तद्धिते' due to the rule "इनण्यनपतेः" i.e. अनपत्यार्थे अणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । (679).

Here the reading स्वभावतः पुंलिङ्गे is erroneous. It should be स्वभावतः क्लीबलिङ्गे otherwise it is at variance with the instance संराविणम्. It is important to note that both the readings 'आदिष्ठद्धि' and 'स्वभावतः—' are not to be met with in the expl. of 'Tatwabodhini. Hence they look like interpolations.

मित—। अभिविधाविति । अभिविधिः सामर्थ्येण सम्बन्धो व्याप्तिरिति यावत् । तस्मिन् द्यौर्भावे धातोरिणुण् (इन्) प्रत्ययः स्यात् । नकार इत् । उकार उच्चरणार्थः । अत्र दीक्षितग्रन्थस्य 'आदिष्ठद्धि'रिति अदौक्षितवचनमिव प्रतिभाति । स नूनं कस्यचिद्विज्ञातवलेपः । तस्याव अप्रासङ्गिकत्वात् परत्र ('अणिनुणः' इत्यत्र) सङ्गतत्वात् । न हि इणुण् इति तद्धितप्रत्ययः किन्तु अण् इत्येव । तस्मात् तत्रैव पाठो युक्तः । अत्र "अजन्ता-ङ्गस्य वृद्धिः" इत्येव कथञ्चित् पठितुं शक्यते ।

अस्मिति । अण इणुण इतिच्छेदः । इणुण इति इणुण् प्रत्ययान्तस्य इत्यर्थः । तथाच इणुणि—सम् + रु + इणुण—संराविन् इति स्थिते संराविणैव इति संराविन् + अण् (स्वार्थे) = संराविण् भवति । समन्तात् कलकल इत्यर्थः । संराविणं वर्तते इति । अत्र (संराविणम्) इत्यत्र तद्धिष्वचामादेरिति आदिष्ठद्धिः । एवमणि विहिते 'नस्तद्धिते' (६७९) इति टिलोपेन 'इन्' इत्यंशस्य लोपे प्राप्ते आह—'इनण्यनपत्ये' (१२५५) इति । अनेन 'इन' इत्यंशस्य प्रकृतिभावो विधीयते । अत्र अन् प्रत्ययस्य अप्रत्ययाधिकारविहितत्वाभावस्वार्थिकत्वात् । 'स्वभावतः—' इति । एतदंशस्यापि पाठो मन्ये प्रचिप्त इति वचनोदाहरणयोः सङ्गतेरभावात् । तेन स्वभावतः क्लीबलिङ्गे इति पठनीयम् । 'आदि ठद्धि'रिति 'स्वभावतः—' इत्येतद् वच्यमपि तत्त्वबोधिण्यां न पश्यते ।

३२२० । आक्रोशेऽवन्योर्यहः ॥ ३।३।४५ ॥

दी— । ‘अव’ ‘नि’ एतयोर्ग्रहैर्धञ् स्यात् शापे । अव-
ग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् ।
बाध इत्यर्थः । ‘आक्रोशे’ किम् ? अवग्रहः पदस्य । क्लेदः
पदस्येत्यर्थः (क्लेद इत्यर्थः—?) * । निग्रहश्चौरस्य । निरोधश्चौ-
रस्येत्यर्थः (निरोधः इत्यर्थः—?) * ।

The root गृह preceded by the उपसर्गस अव and नि (separately)
take घञ् when a curse is implied. Thus अवग्राहः—and निग्राहः—
are derived with घञ् but अवग्रहः—dissolution of an expression
and निग्रहः obstruction are formed with अप् by
गृहवृद्ध—(3234) as in both the cases there is no insinuation
of a curse. It is important to note that the readings क्लेदः पदस्ये-
त्यर्थः and निरोधश्चौरस्येत्यर्थः—are unfair insertions or interpolations
because they cannot come from the pen of Bhottoji as
these are repetitions of the terms पदस्य and चौरस्य and because
they are not found explained in Tattwabodhini.

मित— । आक्रोशे इति । आक्रोशः शापः । अवन्योरिति । उपसर्गद्वयम् ।
घञ् इत्यनुवर्तते । तदाह—‘अव’ ‘नि’ इति । ‘गृहवृद्धनिश्चिगमञ्’ (३२३४)
इत्यस्यापवादः । अवग्रहः पदस्येति अवग्रहश्च क्लेदः । [अवग्रहशब्दस्य अर्थान्तरं यथा
द्विवकरणे पूर्वखण्डे अवग्रह इति तद्धितं द्रष्टव्यम्] । यथात्रैव सूत्रेऽवग्रहे कृते सूत्रस्य
‘आक्रोशे अवन्योः गृहः’ इत्येवमाकारी भवति । निग्रहः चौरस्येति । समुचितशक्ति
रित्यर्थः । ‘अभ्युपपत्तिरनुग्रहः । निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यात्’ (अमरः) ‘अभियोगस्तु
भिग्रहः’ (अमरः) इत्यनुग्रहाभिग्रहशब्दौ तु ‘गृहवृद्ध—’ इति भावेऽप्यप्रत्ययान्तौ
निग्रहावग्रहशब्दवत् । अत्र ‘क्लेदः पदस्येत्यर्थः’ इति ‘निरोधः चौरस्येत्यर्थः’ इति
चेत्येतद् द्वयमपि निःसन्देहं प्रक्षिप्तमेव । तयोः दीक्षितग्रहणे सति पदस्येति चौर-

स्येत्यनयोः पुनरुक्तयोरनुक्तेरेव न्यायात्वात् तदवाक्यानां विशेषेण संचितत्वाच्च । अपि च तत्त्वबोधिनीवाख्यायाम् नैतद् लभ्यते इयमपि ।

३२२१ । प्रे लिप्सायाम् ॥ ३।३।४६ ॥

दी— पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः ।

The root ग्रह preceded by the उपसर्ग 'प्र' takes घञ् provided a desire is implied. Thus प्रग्राह as in पात्रप्रग्राहेण etc.—The mendicant moves (from door to door for having alms) with a pot in his hand. Elsewhere पात्रप्रग्रहः—the acceptance of a pot—with अप् by 'ग्रहवृट्—' (3234) as there is no desire implied.

मित—। प्रे इति । 'प्र' इत्युपसर्गे उपपदे लिप्सायाञ्च गम्यायां ग्रहधातोर्घञ् स्यात् । पात्रप्रग्राहेणेति । पात्रं गृहीत्वैत्यर्थः । अत्र लिप्सा गमयति तन्मुललाभस्य इष्टत्वात् । अन्यत्रेति । लिप्साभावे इत्यर्थः । पात्रप्रग्रह इति । अत्र 'ग्रहवृट्—' (३२३४) इत्येव न घञ् ।

३२२२ । परौ यज्ञे ॥ ३।३।४७ ॥

दी— उत्तरः परिग्राहः । स्फेग्रन वेदेः स्वीकरणम् ।

घञ् takes place after ग्रह preceded by परि when the derivative refers to or is applied in a sacrifice. Thus उत्तरः परिग्रहः—the subsequent acceptance or determination of the altar with a particular wood looking like a sword (and which is called 'स्फा') ।

मित—। पराविति । परौ उपसर्गे उपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् स चेच्छब्दो यज्ञे प्रयुज्यते । उत्तरः परिग्राह इति । 'वसवस्त्वा' इत्यादिमन्त्रैर्वेदेः पूर्वः परिग्राह उक्तः । तस्मात् परवर्तित्वादुत्तर इति विशेषणम् । परिग्राहशब्दस्यार्थमाह—स्फेग्रन वेदेरिति । स्फा इति खड्गाकृतेर्दर्शविशेषस्य संज्ञा । तेन समन्तात्ने खया

वेदिदेशस्य स्त्रीकरणं निर्धारणं परिग्रह इत्यर्थः । परिग्रह इति तु 'ग्रहवृद्ध'—(३२२४)
इत्यपप्रत्ययत्वेन सिध्यति ।

३२२३ । नौ वृ धान्ये ॥ ३।३।४८ ॥

दी—। 'वृ' इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । 'धान्ये'
किम् ? निवरा कन्या । क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप् । प्रवरा
सेना । प्रवरा गौरितिवत् । एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

The root वृ (which is elliptical for पञ्चमन्त 'वृजः') takes
घञ् when preceded by नि and the term thus formed means
(a kind of) paddy. Thus नीवाराः (as in नीवाराः युक्तगर्भकोटर-
मुखभटानतरुणामधः in शकु—the इकार of नि being lengthened by the
rule 'उपसर्गस्य घञि—') । निवरा कन्या—a girl deserving choice i.e. an
excellent girl—here अप् takes effect by 'ग्रहवृद्ध'—(3234) and
not घञ् ; Even in the case of क्तिन्, अप् takes place by बाहुलक
or 'क्त्यलुटो बहुलम्' although the affix क्तिन् belongs to स्त्राधिकार
and according to the परिभाषा 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' the affix अप्
cannot be eligible there. Thus प्रवरा सेना an excellent
arm—with अप् like प्रवरा गोः । एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि i.e. due to usage
or लौकिकप्रयोग ।

मित—। नौवृ इति । लुप्तपञ्चमीकमिति । निपूर्वाद् वृजः (पञ्चम्यन्तम्)
घञ् प्रत्ययः साद् धान्यश्चेदर्थो भवतीत्यर्थः । नीवारा इति । धान्यविशेषा
इत्यर्थः । श्यामाकाः । 'नीवाराः युक्तगर्भकोटरमुखभटानतरुणामधः' इति
अभिज्ञानशकुन्तलम् । निवरेति । उत्कृष्टेत्यर्थः । अत्र 'ग्रहवृद्ध'—(३२३४)
इति अप् प्रत्ययः । तेन 'उपसर्गस्य घञि—' इति दीर्घो न । पूर्ववत् त्वेनेव उपसर्गस्य
दीर्घ इति बोद्धव्यम् । ननु प्रवरेत्यत्र कथमप् प्रत्ययः । स्त्रीविषये क्तिन् एव
प्रसङ्गात् 'अवत्रवर्णा स्त्रीवचनाः पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्युक्तेः । न च 'वासरूपः—'

इति प्राप्नोतीति वाच्यम् । तस्य स्त्राधिकारादन्यत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याशङ्क्य आह—
 क्तिष्विषये अपाति । बाहुलकादिति । 'क्लृत्प्लुटो—' इत्यनेनेत्यर्थः । तत्र प्रमाणं
 दर्शयति—प्रवरा सेना, प्रवरा गौरिति वदिति । ततश्च वृद्धप्रयोगाल्लिङ्गात् क्तिन्
 विषयेऽपि अविति भावः । नन्वेवं यथा क्तिन्विषये स्त्री उच्यते एवमनेनापि सग्रा-
 दित्यत्र आह—एवञ्चेति । लौकिकाल्लिङ्गादिति भावः ।

३२२४ । उदि अयतियौतिपृद् वः ॥ ३।३।४८ ॥

दी—। उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्वावः । कथं
 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति ? बाहुलकात् ।

The उपसर्ग उद् preceding the roots श्रि, यु, पू, दु, take वज्.
 Thus उच्छ्रायः (going or rising upwards) etc. But उच्छ्रयः which
 is formed in instances like 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' (Ramayan—Adi-
 kanda)—Rising to the pinnacle or topmost part of anything
 leads to a fall is to be derived with अच् by बाहुलक or 'क्लृत्प्लुटो
 बहुलम्' ।

मित—। उदीति । श्रि, यु, पू, दु इत्येतेभ्यश्चतुर्भ्य उत्पूर्वेभ्यो भावे वज् ।
 अयतियौतीति चैविवार्थम् । उच्छ्राय इति । शृङ्गोच्छ्रायैः इति कालिदासः,
 'उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्या' इति भारविश्च । "कथं 'पतनान्ता' इति ।
 रामायणसग्रादिकान्तस्थोऽयं श्लोकांशः । अयं पूर्ण श्लोकः—

‘सर्वे चायान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्त मरणान्तं च जीवितम् ॥ इति ।

बाहुलकादिति । 'क्लृत्प्लुटो बहुलम्' इत्यनुसाराद् 'एरच्' (३२३१) इत्यच् प्रत्यय
 इत्यर्थः । समुच्छ्रयाः समात्कथा उद्देशप्रापनानि अत्युच्चारोहणमित्यर्थः । पतनान्ताः
 अधः प्रापणावसाना चरमे सुहृते अधः पातयन्तीत्यर्थ इति । यद्वा उत्पूर्वानामेव एषां
 वज् नान्यपूर्वाणाम् इति व्याख्याय कथञ्चित् समाधेयम् ।

३२२५ । विभाषाङिरुप्लवोः ॥ ३।३।५० ॥

दी—। आरावः—आरवः । आप्लावः—आप्लावः ।

रु and प्लु (the roots) take घञ् optionally when the उपसर्ग आङ् only precedes. Thus आरावः आरवः, (a tumult or great noise) and आप्लावः आप्लवः (a full bath or inundation). The second instance in each case is with अप् by 'ऋदोरप्' (3232).

मित—। विभाषेति । आङि उपसर्गोपपदात् रुधातोः प्लुधातोश्च परतो घञ् वा स्यात् । आरावः—आरवः इति । निर्घोष इत्यर्थः । तद यथा—“भीषणाराव गदगदम्”, “आरवं वितेने” इति भारविः । आप्लावः—आप्लव इति । समप्रक्तया प्लावनं स्नापनं चेत्यर्थः । ‘आरवाराव संरावाः—’ इति शब्द पर्यायेऽमरः । ‘आप्लावः—आप्लवः स्नानम्’ इति च । आरवः आप्लव इति द्वयमपि ‘ऋदोरप्’ (३२३२) इत्यप्प्रत्ययान्तम् ।

३२२६ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिवन्धे ॥ ३।३।५१ ॥

दी—। विभाषेति वर्तते । देवस्य अवग्रहः—अवग्राहः । देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः । ‘वर्षप्रतिवन्धे’ किम् ? अवग्रहः पदस्य ।

The root ग्रह with the उपसर्ग ‘अव’ as an उपपद takes the affix घञ् optionally provided the sense of the derivative is want of rain or drought. Thus अवग्रह (with अप्) and अवग्राहः (with घञ्) as in ‘देवस्य—’ i.e cessation of pouring a shower on the part of the cloud (देवस्य) । अवग्रहः पदस्य—See ‘आक्रोशे—’ (3220) Here there being no sense of drought or वर्षप्रतिवन्ध, अवग्रह is the only form and not अवग्राह also as in this case ‘विभाषा’ does not apply and consequently अप् by ‘ग्रहवृह—’ (3234) predominates.

मित—। अवे गृह इति । अव इत्युपसर्गः । वर्षप्रतिबन्धः वृष्टिप्रतिघातः तस्मिन्नुपपदे गृहधातीकृत्तरं घञ्प्रत्ययो वा स्याद् वृष्टिप्रतिघातश्चेदर्था भवतीति सूत्रार्थ इति मत्वा शेषं पुरयन्नाह—विभाषेतिवर्तते इति । पूर्वसूवादिति शेषः । घञभावपक्षे 'गृहवृष्ट' (३२३५) इति अप्रत्यय इत्युदाहरति—देवस्येति । अत्र देवो मेघः वर्षं प्रतिबन्धातीति लिङ्गात् । देवोऽवगृह्णाति देवस्य अवगृह इति कर्तरि षष्ठीति मत्वा व्याचष्टे—देवकृते कमिति । अवगृहः पदस्येति । अत्र वर्षप्रतिबन्धार्थस्य अभावाद् नित्यमेव अप् इति भावः । विभाषार्थस्य वर्षप्रतिबन्धे प्राप्ते घञोऽत्र दुर्लभत्वात् ।

३२२७ । प्रे वणिजाम् ॥ ३।३।५२ ॥

दी—। प्रे गृहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धोचेत् प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्राहेण ।

घञ् after गृह preceded by प्र is employed optionally if the sense of the affix refers to the thread or rope of the scale or balance (तुलासूत्रम्) of a merchant. Thus प्रग्राहः—प्र + गृह + घञ्— as in 'तुलाप्रग्राहेण—' he receives (everything after weighing) by the scale. तुलाप्रग्राहेण—here अप् optionally by 'गृहवृष्ट' (3234)

मित—। प्रे इति । 'विभाषाङि—' (३२२६—३।३।५०) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तते । तदाह—प्रे गृहेर्घञ् वेति । अत्र वणिजामित्यनेन तत्सम्बन्धेन प्रत्ययार्थः । तदाह—तुलासूत्रमिति । मानदण्डसूत्रमित्यर्थः । 'गृहवृष्ट' (३२३४) इत्यनेन अप् प्रत्यये नित्यप्राप्ते एतेन सूत्रेण विभाषा आरभ्यते । तेन घञभावपक्षेऽपि इति प्रतिपत्तव्यम् । 'तुलाप्रग्राहेण—' इति । तुलायां गृहीत्वा सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । अत्र प्रग्राह इति घञन्तः । तुलया प्रग्राह इति तृतीयातत्पुरुषः समासः । तुलाप्रग्राहेणेति । अत्र अप् प्रत्ययः ।

३२२८ । रश्मौ च ॥ ३।३।५३ ॥

दी—। प्रग्राहः—प्रग्राहः (प्रग्राहः—प्रग्राहः—?) ।

घञ् takes place optionally after गृह preceded by 'प्र' also when the sense of the affix refer to ray or rein (of the horse) etc). Thus प्रगाहः—प्रगृहः (अप्) ।

मित—। रश्मीचेति । प्रे उपपदे गृहर्धञ् वा स्वाद्रश्मिञ्चेत् प्रत्ययार्थं इत्यर्थः । पक्षे अप् ('गृहवृद्ध—' ३२३४) इत्यनेन । तदाह—प्रगृहः—प्रगाह इति । अत्र प्रगाहः—प्रगृहः इत्येव पठितुं युज्यते । घञ् प्रागुपदेशादन्यत्र तथैव क्रमस्य लक्षितत्वाच्च । रश्मिः किरणः तुरगसंयमनरज्जुश्च । 'किरणप्रगृहो रश्मी' इति 'तुला-मूलेऽश्वादिरश्मी प्रगाहः प्रगृहोऽपि' इति चेतुर्भयवाप्यमरः ।

३२२८ । वृणोतेराच्छादने ॥ ३।३।५४ ॥

दी—। विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः—प्रवरः ।

Here follow विभाषा (from 'विभाषाङि—' 3325) and 'प्र' (from 'प्रे वणिजाम्' 3227); So that the rule means that the root वृ (स्वादि) preceded by प्र takes घञ् optionally when the sense of the affix has reference to a dress (आच्छादन). Thus प्रावारः (घञ्)—प्रवरः (अप् by 'गृहवृद्ध—') both meaning a cloth ; दीर्घ in प्रावार—is by 'उपसर्गस्य घञि—'

मित—। वृणोतेरिति । 'विभाषाङि—' (३।३।५०—३३२५) इत्यतो 'विभाषा' इति । 'प्रे वणिजाम्' (३।३।५२) इत्यतः प्रे इति चानुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—विभाषा प्रे इत्येवेति । अयं स्वार्थः—प्रोपसर्गे उपपदे स्वादेर्धञो घञ् वा आच्छादनञ्चेत् प्रत्ययार्थं इति । प्रावारः—प्रवरः इति । पूर्वव घञ् । उपसर्गस्य घञि—' इति दीर्घः । पक्षे प्रवारः । उत्तरत्र 'गृहवृद्ध—' (३२३४) इत्यप् । उभयोरेव पटोऽयं । उत्तरस्मिन्नङ्गे यः पिधीयत इत्यर्थः । 'ह्री प्रावारोत्तरासङ्गौ' इत्यमरः । आच्छादने किम् ? प्रवरो गौः । प्रशस्त इत्यर्थः ।

३२३० । परौ भूवोऽवज्ञाने ॥ ३।३।५५ ॥

दी—। परिभावः—परिभवः । 'अवज्ञाने' किम् ? सर्वतो भवनं परिभवः ।

When preceded by परि the root भू takes घञ् optionally—provided disregard is implied thereby. Thus— परिभावः (with घञ्) and परिभवः (with अप्) both meaning the something viz disregard. But, परिभवः—meaning 'being everywhere' takes अप् only as there is no sense of अवज्ञान ।

मित—। पराविति । अवज्ञानमनादरः । तस्मिन् गम्ये परिपूर्वाद् भवतेर्घञ् वा स्याद्भावे । परिभावः—परिभवः इति । उभयत्रापि अनादरोऽर्थः । तथाचामरः— 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्त्रिया' इति । अत्र वासरूपन्यायेन क्लृप्तौ न । सर्वतो भवनं परिभव इति । अत्रावज्ञानाभावाद् घञ् न । यद्यपि परिपूर्वाद् भवतेरवज्ञाने एव साधारणतो वृत्तिः तथापि उक्तार्थः सङ्गच्छते घातूनामनेकार्थत्वात् ।

३२३१ । एरच् ॥ ३।३।५६ ॥

दी—। चयः । जयः । 'भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वार्तिक) —भयम् । वर्षम् ।

Any root ending in 'इ' takes the affix अच् in the भाववाच्य and in other-than- कर्तृवाच्य । Thus चयः etc. This supersedes घञ् । 'भयादीनाम्—' This is a Varttika ; it means—भय etc are to be enlisted under words formed with अच् i.e roots भी, वृष etc. should take the affix अच् and the derivatives thus formed (भय etc) are to be considered as नपुंसक or neuter so that affixes like क्त, लुट् etc (which make the derivatives neuter) will be excluded here ; Thus भयम् etc. It is important to note in this connection that although the Varttika prohibits लुट् also from being applied after वृष, yet the term 'वर्षणम्' in the sense of वर्षम्

is not held ungrammatical as the भाष्यकार himself has used 'वृषभोवर्षणात्—' (cp—the introduction of महाभाष्य) ।

मित—। एरजिति । 'इ' इत्यस्य षष्ठान्तम् । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति परिभाषया इकारान्ताद् धातोरच् प्रत्ययः स्याद् भावे अकर्तरि च कारके इति सूत्रार्थः । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यलुटो बहुलम्' (२८४१—३।३।११३) इति यावद् वयमनुवर्तते । इति मूलकृतैव 'घञि च भावकरणयोः' (३१८७) इत्युक्तम् । अत्र घञो निवृत्तेस्तदपवादोऽयम् । उदाहरति चय इत्यादि । निश्चय इति तु अबन्त एवेति उत्तरत्र ('यह्वहृनिधिगमश्च'—३२३४) इत्यत्र वक्ष्यति । 'भयादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम् । अत्र प्रत्ययान्तानां पदानां भयवर्षादीनामपि पदानामुपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । भीप्रभृतित्वोऽपि घातुभ्योऽच् प्रत्ययः स्यादिति यावत् । कुत इत्यत्र आह— 'नपुंसके इति । 'नपुंसके भावे क्तः' (३०६०) इति नपुंसक क्तः लुट् च भीप्रभृतित्वो निवृत्तं यथा स्यात् । एवञ्च भयादीनां नपुंसकत्वमपि प्राप्तम् । तदुदाहरति भयम् वर्षमिति । अत्र क्तादिनिवृत्तिवचनाभावे तु परत्वात् क्तादयः स्फुरिति बोध्यम् । न चैवमपि 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन भविष्यतीति वाच्यम् । तेषामचोऽपवादेषु अप्रवृत्तेः । नन्वेवं 'वृषभो वर्षणात्' वृषभलुङविधेयमानं भाष्यं कथं सङ्गच्छतामिति चेत् । सत्यम् । 'यथोत्तरं सुनीनाम् प्रामाण्यम्'—इत्यनुसाराद् भाष्यप्रयोगाद् वृषभलुङि वर्षणम् इति अपि स्वीकर्तव्यमेव ।

३२३२ । ऋदोरप् ॥ ३।३।५७ ॥

दी—। ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ।

The affix अप takes place in the भाव & other than कर्तृवाच्य, after a root ending in ऋ. (दीर्घं ऋकार only) and after a root ending in उ. (or ऊ). Thus करः (कृ + अप्)—etc. यवः—यु + अप् ; लवः—लु + अप् ।

मित—। ऋदोरिति—ऋत् + उः = ऋटुः । तयोः । समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम् ।
 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यनुसाराद् 'ऋत्' इति दीर्घं सैव ग्राहकम् । 'उ' इति द्वयोरपि ।
 तदाह—कर (कृ + अप्) इत्यादि । यवः (यु + अप्) लवः (लू + अप् इत्यादि
 च । अत्रापि भावेऽकर्तरि च कारके प्रत्ययः । तेन चात्र 'भावे' 'अकर्तरि च—'
 इति विहितो घञ् अपोद्यते ।

३२३३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ८।३।८३ ॥

दी—। अनयोर्विपूर्वस्य स्त्रः षत्व' निपात्यते । विष्टरो
 वृक्ष आसनं च । 'वृक्ष—' इति किम् ? वाक्यस्य विस्तरः ।

The word विष्टर implying a tree or a seat is irregularly formed with अप् added to the root वृ preceded by the उपसर्ग 'वि' the स of वृ being cerebral as the consequence of irregularity and त becoming by 'ष्टनाटुः' (113). In other sense—विस्तरः (वि—वृ + अप्) without षत्व (See 'प्रथने—' 3240).

मित—। वृक्षासनयोरिति । वृक्षे आसने चार्थे विष्टरशब्दो निपात्यते । स च विपूर्वात् स्त्रुणातिरपि सिद्धः 'निपातनात् षत्वे कृते तकारस्य ष्टना—' इति ष्टत्वम् । 'विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यताम्' इति मन्त्रे विष्टर आसनम् । 'वैकुण्ठो विष्टरश्च वाः' इति विश्वोपस्थायि अमरः । वृक्षाद्यर्थाभावे षत्वाभाव इत्याह—वाक्यस्य विस्तर इति । अयमपि अप् प्रत्ययान्तः ।

३२३४ । ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च ॥ ३।३।५८ ॥

दी—। अप् स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः ।
 दरः । निश्चयः । गमः । 'वशिरण्योरुपसंस्थानम्' (वार्तिकः) ।
 वशः । रणः । 'घञर्थे कविधानम्' (वार्तिकः) । प्रस्थः ।
 विघ्नः । 'द्विजप्रकरणे के कृजादीनामिति वक्तव्यम्' (वार्तिकः) ।
 चक्रम् । चिह्नितम् । चङ्क्रमः (चक्रसः) ।

The affix अप् is employed after the roots ग्रह, वृ, हृ निश्चि (निर + निस्—चि) and गम् in the भाववाच्य and other-than कर्तृ वाच्य । This affix (अप्) here supersedes घञ् and अच् i.e अप् supersedes घञ् coming after ग्रह, वृ हृ and गम्, and अच् after निर + चि । Thus ग्रह; etc are formed with अप् added to them. 'वशिरण्योः—'. This is a Varttika—The affix (अप्) has to be employed after वश् and रण in the भाव and other-than-कर्तृ वाच्य । Thus वशः and रणः (fight). 'घञर्थे—' This is another Varttika. The enjoining of the affix क (has to be made) in the sense of घञ्. Thus—प्रस्थः (breadth or a measure)—प्र + स्था + कः—the आकार of स्था eliding by 'आतो लोपः—' (2372) and विघ्नः (obstacle) वि + हन् + क the penultimate (उपधा) of हन् disappearing by the rule 'गमहन्-जनखनघसाम्—' (2363) and क्तुल i.e घ in place of ह coming in by 'हो हन्तेः—' (358). 'द्वित्वप्रकरणे—' This is the third Varttika here. It has to be said that under द्वित्वप्रकरण or where duplication (system) is being dealt with द्वित्व or duplication has to be enjoined for the root कृञ् etc when the affix क follows. Thus चक्रम्—कृ + क = कृकृ + क etc (See द्वित्व—section under 'एकाचो द्वे-प्रथमस्य' (2175) and लिटि धातोः—(2177) etc for अभ्यासकार्यं । No guna due to कित्व । चिक्रिदम्—क्रिदृ + क—द्वित्व etc. चङ्क्रमः—क्रम् + क—द्वित्व etc. चक्रसः—क्रस् + क—द्वित्व etc.

मित—। ग्रहेति । ग्रह, वृ, हृ, निश्चि (निर + चि) गम् एभ्यः अप्प्रत्ययः स्याद् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञचोरपवाद प्रति । 'घञपवादः अजपवादश्चायमपु । घञपवादस्तावद्—'भावे' 'अकर्तरि च कारके—' इति सूत्राभ्यां ग्रह, वृ, हृ, गम् इत्येभ्यो (घञ प्राप्तः) । अजपवादस्तु— 'एरच्' (१२३१) इत्यनेन निर पूर्वोच्चिनोतेः (अचि प्राप्ते) इति विवेकः । ग्रह इत्यादि स्पष्टम् ।

‘वशिरण्योः—’ इति वार्तिकमिदम् । वशधातो रणधातोश्चपरम् अचप्रत्ययस्य
 उपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । भावे इत्यादिना घञि प्राप्तेऽयमारम्भः ।
 वशकान्ती । वशनं वशः । भावे अप् । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति अस्मिन् इति रणः
 संगमः । अधिकरणे अप् । ‘घञर्थे—’ अत्र वार्तिकान्तरमिदम् । क विधानमिति ।
 कप्रत्ययस्यविधानं कर्तव्यमित्यर्थः । किमर्थं कप्रत्ययस्य विधानम् इत्यत्रोत्तरम्—
 ‘स्थान्नापाव्यधिह्नियुध्यर्थम्’ इति भाष्यपठितः वार्तिकशेषः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्
 धान्यानीति प्रस्थः परिमाणविशेषः । अधिकरणे कः । ‘आतो लोपः—’ इत्यालोपः ।
 एवं प्रस्थान्ति अस्मिन् प्रन्तः । प्रपिवन्त्प्रस्थामिति प्रपा । आविध्यन्त्प्रस्मिन्नित्राविधम् ।
 ‘ग्राह्यन्—’ इति सम्प्रसारणम् । विहन्त्प्रस्मिन् मनांसि इति वाविहन्त्यते अस्मिन् विघ्नः
 प्रतूहः । ‘गमहन्—’ (२३६३) इत्युपधालोपः । ‘होऽन्तेः—’ (३५८) इति कुत्वम् ।
 आयुध्यन्तेऽनेनेत्रायुधम् अस्त्रम् । ‘द्वित्वप्रकरणे—’ इदमत्र तृतीयं वार्तिकम् ।
 एकाचोद्धे प्रथमस्य इत्यादेर्द्वित्वविधानस्थली कप्रत्यये परतः कृजादीनामेकाचः
 प्रथमस्यद्वेस्त इति वक्तव्यमित्यर्थः । एवमिति—चक्रम् । द्वित्वमभ्यासकार्यम् ।
 चिह्नदिमिति । चिह्निदेः कः । द्वित्वाभ्यासकार्यादि । चङ्क्रम इति क्रमेः कः ।
 द्वित्वादि । पुनः पुनःक्रमणमित्यर्थः । चक्रस इति । क्रसेः कः—द्वित्वादि ।

३२३५ । उपसर्गेऽदः ॥ ३।३।५८ ॥

दी—। अप् स्यात् ।

३२३६ । घञपोश्च ॥ २।४।३८ ॥

दी—। अदेर्घञ् स्याद् घञि अपि च । प्रघसः । विघसः ।

‘उपसर्गे’ किम् ? घासः ।

The root अद् takes अप् when any उपसर्ग precedes (3235) then by ‘घञपोश्च’ (3236) which means—अद् is replaced by घञ् or वस् when घञ् and अप् follows—we have प्रघसः (प्र + अद् + अप्)—eating and विघसः (वि + अद् + अप्) eating of the remnants of a

superior. घासः (अद् + घञ्) grass etc—This is counter instance (प्रत्युदाहरण) of 'उपसर्गेऽदः' and the instance of 'घञ्पोश्च'

मित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे अदधातोरप् स्याद् भावे अकर्तरि च कारके । ततोऽपि परे अदेर्घसादेशः स्यादित्याह—घञपोश्चेति । 'अदो जग्धिः—' (२।४।३६) इत्यतोऽद इति । 'लुङ्सनोर्घञ्' (२।४।३७) इत्यतो घञ् इति चानुवर्तते । तदाह—अदेर्घञ् स्यादिति । अपि उदाहरति—प्रघसः विघस इति । प्रायते इति प्रघसो भक्षणम् । खाद्यते भक्ष्यते अयमिति विघसो गुर्वाद्यवशिष्टमन्नम् । 'अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो' रित्यमरः । घास इति । 'उपसर्गे—' इति पूर्वसूत्रस्य प्रत्यादाहरणमिदम् उत्तरस्य (घञपोश्च इत्यस्य) चोदाहरणम् । अयते अयमिति घासः चतुष्पदां भक्ष्यम् । 'शष्प' बालवृणं घासः' इत्यमरः ।

३२३७ । नौ ण च ॥ ३।३।६० ॥

दी—। नौ उपपदे अदेर्घः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ।

When नि precedes as उपपद, the root अद् takes the affix ण as well as अप् । Thus न्यादः by वृद्धि in con. with ण (नि + अद् + ण) which does not necessitate घञ्भाव of अद्, and निघसः with अप्. Both mean taking food.

मित—। नौणेति । चकारादप् समुच्चीयते । तदाह—अप् चेति । अपि परे अदेर्घस् भावः । निघासः । शेतु न । 'घञपोश्चेत्युक्तेः । न्यादः (नि + अद् + ण) णित्वादुपधावृद्धिः । उभयोरपि भक्षणमर्थः । जग्धिस्तु भोजनम् । उभयत्रैव भावे प्रत्ययौ ।

३२३८ । व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ३।३।६१ ॥

दी—। अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु—आव्याधः । उपजापो मन्त्रभेदः ।

अप् after the roots व्यध् and जप् is attached in the भाव् and other-than-कर्तृवाच्य when नोः उपसर्गे precedes these. Thus व्यधः

and जप् with अप् which thus supersedes the affix घञ्. But when there is any उपसर्ग preceding we have आवाधः (आ + वाध् + घञ्) in the same sense and उपजापः (उप + जप् + घञ्) in the sense of disclosing a (secret) counsel with the affix घञ् attached to them.

मित—। व्यधजपोरिति । व्यधञ्जपव तयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । व्यध् जप् आभ्यां धातुभ्यामपप्रत्ययः स्याद् भावे अकर्तरि च कारके उपसर्गे असति इत्यर्थः । घञपवादः । आवाध इति । अत्र उपसर्गसदभावाद घञ् । वेधनमित्यर्थः । उपजापः । उपेतुपसर्गवशाद् घञ् । मन्त्रभेद इति । मन्त्रो रहस्यम् । तस्य भेदः प्रकाश इत्यर्थः । 'भेदोपजापौ सन्तौ' इति क्षत्रियवर्गभरः ।

३२३८ । खनहसोर्वा ॥ ३।३।६२ ॥

दी—। अप् । पक्षे घञ् । खनः—खानः । हसः—हासः ।

अनुपसर्गे इत्येव । प्रखानः । प्रहासः ।

The root खन् and हस take the affix अप् optionally in the भाव and in other-than- कर्तृवाच्य when they are not preceded by any उपसर्ग । अप् being optional घञ् will form the alternative here. Thus खानः (अप्) खनेः (घञ्)—sound ; and हसः (अप्) हासः (घञ्)—laughter. But when the roots are preceded by any उपसर्ग घञ् only takes place after them and not अप्. Thus प्रखानः and प्रहासः—a great tumult and a great laughter respectively.

मित—। खनहसोरिति । खनश्च हसः च इत्थः । तयोः । अत्रापि पञ्चम्यर्थे षष्ठी । खन् हस आभ्यामपप्रत्ययो वा स्याद् भावे अकर्तरि च कारके उपसर्गे असतीत्यर्थः । पक्षे घञ् । खनः (अप्) खानः (घञ्)—रव इत्यर्थः । उपसर्गे तु यथा- प्राप्तं घञ् एव नाप् इत्याह—अनुपसर्गे इत्येवेति । प्रखान इत्यादि । नात्र प्रभाव इतिवत् प्रादिसमासः किन्तु प्रखन्यत इति प्रखान इत्युपसर्गवशादेव प्रत्ययः ।

३२४० । यमः समुपनिविषु च ॥ ३।३।६३ ॥

दी—। एवमुपसर्गे च यमेरब् वा । संयमः—संयामः ।
उपयमः—उपयामः । नियमः—नियामः । वियमः—वियामः ।
यमः—यामः ।

अप् after यम् is optionally used in the भाव and in other-than-कर्तृ वाच्य when the उपसर्ग—सम्, उप, नि and वि precede it and also there is no उपसर्ग preceding. Thus संयम—संयामः etc the instance in order with सम्, उप, नि and वि preceding without उपसर्ग. घञ् is appointed in the second form in each case as an alternative.

मित—। यम इति । अतः चकारेण व्यधजपोरित्यतः (३२३८—३।३।६१) अनुपसर्गे इति समुच्चीयते । तदाह—एषु, अनुपसर्गे चेति । स्वनहसोरित्यतो वेति वर्तते । तदयमर्थः—भावे अकर्तरि च कारके यम्धातोर्घञ् वा स्यात् ; सम्, उप, नि, वि एषु उपसर्गेषु उपपदेषु सत्सु असति चानुपसर्गोपपदे इति । संयम इत्यपि । संयाम इति घञि । एवमन्यत्र इति विवेकः । अनुपसर्गे चेत्यस्योदाहरणम्—यमः—यामः इति ।

३२४१ । नौ गदनदपठस्वनः ॥ ३।३।६४ ॥

दी—। अप् वा स्यात् । निगदः—निगादः । निनदः—निनादः । निपठः—निपाठः । निस्वनः—निस्वानः ।

अप् and घञ् as before after गद् (to speak) नद् (to sound), पठ् and स्वन (to sound) is employed, when precedes them the उपसर्ग नि only and no other.

मित—। नौ गदेति । नौ एव उपसर्गे उपपदे सति, असति चैतरस्मिन्नुपसर्गोपपदे गदनदादेरुत्तरम् अप् घञ् च प्रत्ययौ स्यातां भावे अकर्तरि च कारके । उपसर्गाभावे तु नादः गादः इत्यादि ।

३२४२ । कणो वीणायां च ॥ ३।३।६५ ॥

दी—। नावनुपसर्गं च वीणाविषयाच्च कणतेरप् वा स्यात् ।
वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्कणः—निक्काणः । कणः—काणः ।
वीणायां तु—प्रकणः—प्रकाणः ।

When the उपसर्ग नि precedes, or when no उपसर्ग precedes, or when it refers to the lyre, the root कण (to sound) takes अप् as well as घञ् in the alternative case, in the भाववाच्य and in other-than- कर्तृवाच्य. "In acceptance of वीणा" here in the rule is for प्र etc i.e when प्र etc precede then only the root refers to the lyre and takes अप् and घञ् in the same sense. निक्कणः निक्काणः (with नि preceding) । कणः—काणः—(without उपसर्ग) ।

मित—। कण इति । वीणायामिति धात्वर्थस्य विशेषणम् । चकारिण अनुपसर्गं इति समुच्चीयते । खनहसोरित्यत वेति च । तदाह—नौ, अनुपसर्गं चेत्यादि । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थमिति । अयमर्थः—शब्दश्चेत् कनतेविषयो भवति तदा नुपसर्गादनुपसर्गाच्चास्माद् घञपौ । अथ वीणास्य विषयः तदा प्रादौ उपसर्गं सतुप्रपदे घञपौ प्राप्नुत इति । निक्कण इत्यादि । 'निक्काणः निक्कणः काणः कणः कणन-मित्यपि' इति शब्दपर्यायिऽमरः । प्रकणो वीणादिवादनम् ।

३२४३ । नित्यं पणः परिमाणे ॥ ३।३।६६ ॥

दी—। अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीणां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोस्य विषयः । 'परिमाणे' किम् ? पाणः ।

The root पण always takes the affix अप् after it when a (limited) measure is implied (as in buying and selling some articles). Thus 'मूलकपणः' a fixed amount of radishes 'मूलकाणां पणः' i.e a handful of them bonnd in a limited quantity for sale. But पाणः

—पण + घञ—(sale of something) because परिमाण is not here implied.

मित—। नित्यं 'पण' इति । परिमाणशब्दस्यार्थमाह—व्यवहारार्थमिति । विक्रयार्थमित्यर्थः । सोऽस्य विषय इति । तादृशः परिमितमुष्टिरस्य सूत्रस्य अप् प्रत्ययस्य वा विषयः । अर्थादेवम्भूते परिमाणे पणधातोर्नित्यमप स्याद् । अत्र नित्यगृहणाद् वेति निवृत्तं मन्तव्यम् । पण्यते व्यवहारार्थं मुष्टिमात्रं बध्यते इति पणः । कर्मण्यप् । ततो मूलकाणां पण इति विग्रहः । पाण इति । अत्र परिमाणार्थत्वाभावाद् घञ ।

३२४४ । मदोऽनुपसर्गे ॥ ३।३।६३ ॥

दौ—। धनमदः । उपसर्गेतु—उन्मादः ।

The root मद् takes अप् when there is no उपसर्ग leading. Thus मदः—pride (धनमदः pride of riches). But उन्मादः (उद् + मद् + घञ्) madness—due to the उपसर्ग उद्. Similarly प्रमादः (recklessness) etc.

मित—। मद् इति । मद् धातोरप स्यादुपसर्गेऽसति । मदीगर्वः । उन्माद इति । उपसर्गवशाद् घञ् । एवं 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः ।

३२४५ । प्रमदसम्मादौ हर्षे ॥ ३।३।६८ ॥

दौ—। 'हर्षे' किम् ? प्रमादः । सम्मादः ।

The words प्रमद and संमद are irregularly derived with अप् in the sense of delight. This sort of framing of the सूत्र instead of 'प्रसंभ्यां मदः—' etc is to indicate that the words are रुद् although they are thus derived ; moreover, this supercedes 'मदोऽनुपसर्गे' (3244) which enjoins अप् to मद् when it is without उपसर्ग only whereas मद् here although preceded by the उपसर्ग प्र and सम् takes अप्.

मित—। प्रमदसम्प्रदाविति । हर्षे एवानयो‘मिदोऽनुपसर्गे’ (३२४४) इति बाधित्वा अप इति सूवार्थसदाह—हर्षे इति । अप् एवात्र प्रत्ययो निपात्यते । रुदौ च शब्दौ भवतो न यौगिकाविति भावः । तथाच प्रयुज्यते कन्यानां प्रसादः कोकिलानां सम्प्रदा इति ।

३२४३ । समुदोरजः पशुषु ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे । तस्मात् पशुविषयकादप् स्यात् । ‘अघञपोः’ इत्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । ‘पशुषु’ किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

The root अज means a ‘whole’ or a good many when preceded by सम् and sending when preceded by उद्. This (अज्) takes अप् (preceded by सम् and उद्) when it refers to animals. Thus समजः (सम्—अज् + अप्)—the herd of animals and उदजः (उत् + अज् + अप्)—a sending of beasts. समाजः—(सम् + अज् + घञ्) refers to society of Brahmins and उदाजः (उद् + अज् + घञ्) refers to that of the military tribe and therefore they take घञ् and not अप्. The root (अज्) is not replaced by ‘दी’ when घञ् and अप् follow due to the prohibition (पर्युदास) ‘अघञपोः’ in the rule ‘अजेर्व्यघञपोः’ (2292).

मित—। समुदोरिति । समुदोः + अजः इतिच्छेदः । सम चोत् च तथोरिति । सप्तमीद्विवचनम् । समि उदि चोपसर्गे उपपदे इत्यर्थः । समुदाये इति प्रेरणे इति च । उभयत्रैव वर्तते इति शेषः । तत्र घञि अपि च परे ‘अजेर्व्यघञपोः’ (२२९२) इत्यत्र ‘अघञपो’रिति पर्युदासादजेर्वीभावो नेति स्मारयति—अघञ-पोरिति । समज इत्यादि स्पष्टम् । पशुविषयकसमुदाय—प्रेरणार्थयोरभावे घञ—इत्याह—समाज इति ।

३२४७। अक्षेषु ग्लहः ॥ ३।३।७० ॥

दी—। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते। तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र 'ग्लह' इति निपात्यते। अक्षस्य ग्लहः। 'व्यातुक्षीमभिमरणग्लहामदीवान्'। 'अक्षेषु' किम्? पादस्य ग्लहः।

By the term 'अक्ष' in the rule is meant gambling or playing with dice (but not dice only although it generally means so). Thus the rule means—

The term ग्लह is irregularly formed with अप् (added to गृह or ग्लह) to mean that which is promised as a stake in the play. Thus 'अक्षस्य—' a stake (in respect) of gambling. 'व्यातुक्षीम्—' etc. This is from Magha Kavya. They (the lovers) gambled with damsel who was playing water-throwing and promised a secret अभिसार in case she failed in the gambling. 'पादस्य—' Here also ग्लह takes अप् by the rule 'ग्लहवृद्धनिश्चयमश्च' (३२३४) ; but there is no लत्व of the रेक of ग्लह here as the term means simply 'acceptance' but not that as a stake in the gambling.

मित—। अक्षेक्षिति। अक्षशब्दस्य पाशकार्यत्वेन बहुवचनं नोपपद्यते इति विचिन्ना व्याचष्टे—अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते इति। देवनं पाशकत्रीड़ा। सूत्रार्थमाह—तत्रेति। देवने इत्यर्थः। पणरूपेणेति। विजयिना पराजितस्य सकाशाद् यद्वस्तुप्राक् स्वीकृतमिति कृत्वा गृह्यते तत् पणम्। तद्रूपेणेत्यर्थः। ग्लह इति निपात्यत इति। ग्लह धातोरुत्तरं ग्लह धातोर्वीचरम् अप प्रत्ययेन इति शेषः। 'गृह उपादाने' इत्यत्र 'ग्लह च' इति पठितम्। तत्र गृह्णातेरपि लत्वमपि निपात्यते। ग्लह धातेरपि तु प्रत्ययमात्रमिति विवेकः। अक्षस्य ग्लह इति। अक्षसम्बन्धी ग्लहः स्वीकृतद्रव्यग्लह इत्यर्थः। अत्राक्षशब्दस्य देवनार्थत्वं द्रष्टव्यम्।

‘व्यातृचीम्—’ इति । जलनिचपस्य प्रतिजलनिचपो व्यातृचः परस्परजलसिचन-
मित्यर्थः । सोस्ति अस्या इति ‘कर्म व्यतिहारि णच् स्त्रियाम्’ इति णच् । तस्य ‘णच्-
स्त्रियायञ्’ इत्यञि ‘टिडढाणघ—’ इत्यादिना ङीप् । ‘तद्धितेषु—’ इत्यादिबुद्धिः ।
एवम्भूताम् अभिसरणग्लहाम् ‘अचक्रीडार्याः पराजये सति अभिसरिष्यामि’
विधास्यामौति अभिसरणं ग्लहः पणत्वेन ग्राह्यं वस्तु यस्याः (सकाशात्)
यदा अभिसरणं ग्लहः प्रतिश्रुतिः यस्याः ताम् अदीव्यन् अक्रीडन् । तथा अक्रीडन्नित्यर्थः ।
‘दिवस्तदर्थस्य च’ इति कारणस्य कर्मत्वविवक्षा । पादस्तेति । अत्र देवनार्थलाभावेन
लत्वं न । ‘गृहवृद्ध—’ (३२३४) इत्यपप्रत्ययस्तु भवत्येव । ग्लहधातोस्तु ‘ग्लाहः’
इति घञन्ता एव प्रत्युदाहरणम् ।

३२४८ । प्रजने सतेः ॥ ३।३।७१ ॥

दी— । प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवासुपसरः । कथम्
‘अवसरः’ ‘प्रसरः’ इति अधिकरणे ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ (३२८६)
इति घः ।

The term प्रजन in the rule means first conception. Thus
when first conception is meant the root रु takes the affix अप् in
the भाववाचा etc. ‘गवाम्—’ the first conception of cows. com-
pare also, in this connection, ‘उपसर्था काल्या प्रजने’ (2852) । अवसरः,
प्रसरः etc, however, are not derived with अप् by this rule but
with the affix घ by the rule ‘पुंसि संज्ञायाम् घः प्रायेण’ (3296)
in the अधिकारस्वाचा

मितं— । प्रजनं इति । प्रजने गम्ये सृधातोरप स्याद् भावादौ वाच्ये इति
सूत्रार्थः । तेन प्रजनशब्दस्याद्यमाह—प्रजनमिति । प्रथमगर्भग्रहणं गर्भाधानम् ।
प्रजनशब्दे प्र इत्याद्यर्थकम्—प्रथमं जायत इति प्र + जन् + घञ प्रजनम् । भावे
घञ् । ‘जनिवध्योश्च’ (२५।२) इत्युपधाबुद्धेः प्रतिषेधः । गवामिति । कर्तरि षष्ठी ।
गावः उपसरन्ति प्रथमगर्भग्रहणात् । वृषभसुपप्रजन्तीत्यर्थात् । नन्वेवम् अवसरः प्रसरः

इत्यादयः कथम् ? तेषां प्रजनार्थकत्वाभावादित्यत आह—अधिकरणे इति । 'पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण' (३२८६) इत्यनेनाधिकरणे अवसरत्यस्मिन् काले इति कालार्थे च इत्यर्थः ।

३२४८ । हवः संप्रसारणं च न्यभुपविषु ॥ ३।३।७२ ॥

दी—। निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । 'एषु' किम् ? प्रह्वायः ।

The root ह्व gets सम्प्रसारण also अप् when preceded by नि, अभि, उप and वि, Thus निहवः etc—calling. नि+ह्व+अप = नि+हु+अप = by सम्प्र. and पूर्वरूप = निहव अ by गुण and अवादेशः । प्रह्वायः calling—प्र+ह्व+घञ् = प्र+हवा+घञ् by 'आदिचः—' (2271) = प्रह्वाय = by 'आतो युक्—' (2361) or by वृद्धि and आयादेशः ? ।

मित—। हव इति । ह्व इति धातुः । तस्य कृतात्वस्य पञ्चमीप्रकवचनम् । नि, अभि, उप, वि एषु उपपदेषु ह्वयतेरप् संप्रसारणं च स्यादित्यर्थः निहव इति । ह्वयतेः संप्रसारणात् 'हु' इति जाते 'सर्वधातुकार्द्ध—' (३।६४) इति गुणे सति 'एचोय—' (६३) इति अवादेशे च रूपम् । प्रह्वाय इति । अव घञ् सम्पर्कात् संप्रसारणमावाद 'आदिचः—' इत्याच्चे 'आतोयुक्—' इति युकि च, वृद्धारादेशयोर्वा रूपसिद्धिः ? ।

३२५० । आङ् युद्धे ॥ ३।३।७३ ॥

दी—। आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । 'युद्धे' किम् ? आह्वायः ।

When the उपसर्ग 'आङ्' precedes the root (ह्व) it takes अप् and gets सम्प्रसारण as well provided the derivative refers to 'fight'. Thus आहवः (as before) a fight where opponents are challenged. आह्वायः—Simply calling as before.

मित—। आङीति । आङि उपसर्गे उपपदे ह्वयतेरप् सम्प्रसारणं च स्याद्
युङ्गे अर्थे । आह्वयन्ते इति । 'आङः स्पृह्यांम्' इत्यात्मनेपदम् । अथ 'अकर्तरि च
कारके—' इति अधिकरणे प्रत्यय इति ज्ञापयन्नाह—अस्मिन्निति । आहव इति ।
प्राग् वत् । आह्वाय इति—घञि प्राग् वत् ।

३२५१ । निपानमाहावः ॥ ३।३।७४ ॥

दी—। आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमवृद्धिश्चोदकाधार-
श्छेदो वाच्यः । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' ।

The term आहाव meaning a pond or small tank of water is irregularly formed i. e the root ह्व, preceded by आङ् takes अप्, gets सम्प्रसारण and वृद्धि as well when the resultant form means a receptacle of water. Thus अमर has 'आहावस्तु—' i.e आहाव is a synonym of निपान meaning a tank or cistern near a well

मित—। निपानमिति । निपानं क्षुद्रजलाधारः । तव वाच्ये आहावशब्दो
निपातयते । निपातनप्रकारमाह—आङ् पूर्वस्येति । पूर्वसूवात्तदनुवृत्तेः । संप्रसारण-
मिति । 'ह्वः संप्रसारणम्—' (३।३।७२) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । अविति प्रकृतम् ।
वृद्धिरिति तु निपातनबलात्प्रवृत्तेः । आहावस्तुति । अमरस्थमिदमुदाहरणम् ।

३२५२ । भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ३।३।७५ ॥

दी—। अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप च स्याद्
भावे । हवः ।

मित—। भावे इति । स्पष्टम् । हव इति । उपसर्गे तु आह्वाय इति
प्रत्युदाहारार्थम् ।

३२५३ । हनश्च वधः ॥ ३।३।७६ ॥

दी—। अनुपसर्गादन्तेर्भावेऽप स्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः—
'वधेन दसुग्म्' । चाद् घञ् । घातः ।

The root हन, when without any उपसर्ग, takes अप् and is replaced by that which is of high pitch at the end. 'वधेन—' This instance is cited from the RigVeda to show the अन्तोदात्तत्व of वध. From चकार in the rule we have घातः—कुल्ल by 'होऽन्तेः' वृद्धि by 'अत उपधाया' (२२८२) and तकार by 'हनस्तः—' ।

मित—। हनश्चेति । हन इति पञ्चमग्रन्तम् । तेन 'अनुपसर्गस्य' इत्यनुवर्तमानां षष्ठीं तदनुगुणत्वेन व्याचष्टे—अनुपसर्गादिति । सूत्रे चकारो भिन्नक्रमः । वधः परो द्रष्टव्यः । तदाह—वधादेशश्चेति । अन्तोदात्त इति । सूत्रे 'वध' इत्यस्यान्तोदात्तत्वेनीच्चारणादित्यर्थः । अतान्यत्र च हन्तेर्वधादेशेन वधिर्धात्वन्तरं न । अन्यथा घञर्थे कविधाने सति वध इति सिद्धे हनश्चेति सूत्रस्य व्यर्थप्रयोजनत्वात् । अत एव वधिः स्वतन्त्रो नास्तीति शब्देन्दुशेखरः । वध इत्यस्य अन्तोदात्तत्वं दर्शयति । वधेनेति । ऋग्वेदस्थोऽयं मन्त्रः । सूत्रे चकारकरणफलान्तरमाह—चाद् घञिति । सन्निकृष्टमपि अपं विहाय विप्रकृष्टस्य घञ एव प्रवृत्तिः सामर्थ्यात् । घात इति । "हो हन्तेः—" इति कुल्लम् । 'अत उपधाया' इति वृद्धिः । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (२५७४) इति तकारोऽन्ताऽदेशः ।

३२५४ । मूर्त्तौ घनः ॥ ३।३।७७ ॥

दी—मूर्त्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् । घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ।

मूर्त्ति means hardness or solidity ; when hardness is meant, the root हन takes अप् in the भाववाच्य and it is replaced by घन्. Thus हन्+अप्=घनः as in अभ्रघनः—the hardness of mica. In instances like 'सैन्धवघनम्—' the quality denotes (by secondary sense) the thing qualified. Thus the instance means—Bring the thing which is as hard as salt (got out of the sea)

i.e. काठिन्यम् (the quality i. e, 'धर्म') means here कठिन (a thing having the quality i. e, a धर्मिन्).

मित—। मूर्त्ताविति । अभिधेये इति । वाच्ये इत्यर्थः । अभ्यघन इति । अभ्यस्य काठिन्यमित्यर्थः । घन इत्यत्र 'भावे—' (३२५२) इत्यतो भावे इत्यनुवृत्तेः काठिन्यमिति तदर्थतया लभ्यत इति बोध्यम् । अथ सैन्धवघनमित्यात्र सैन्धव-काठिन्यमित्यर्थासम्भवादाह—धर्मशब्देन धर्मो लक्ष्यत इति । कठिनत्वरूपेण धर्मेण कठिनरूपो धर्मो लक्ष्यत इत्यर्थः । तेन सैन्धवकठिनं पदार्थमानय इति उदाहरणार्थः । सैन्धवमित्यात्र भावार्थेऽण् प्रत्ययः । लवणविशेषे रुढोऽयम् ।

३२५५ । अन्तर्घनो देशे ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्घण' इति पाठान्तरम् ।

The term अन्तर्घन is irregularly formed, as a technical name of a village or country, with अप attached to हन् preceded by 'अन्तः' । Here णत्व which was due by the rule 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्—' is barred by निपातन ; others, however, do not admit the निपातन here and read 'अन्तर्घण' with णत्व by 'पूर्वपदात्—'.

मित—। अन्तर्घन इति । देशविशेषे वाच्ये हन्तेरन्तरूपसर्गापपदात् अप् प्रत्ययेण प्रकृतेर्घनादेशेन च अन्तर्घन शब्दो निपातते इत्यर्थः । वाहोक्तेति । वाहीको गीयानचालकः अपि । 'अलोकादयश्च' (उणादि) इति बहतेरीकन् प्रत्यायानो निपातते ।

३२५६ । अगारिकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ३।३।७८ ॥

दी—। हारकदेशे ह्रीं प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो वाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते प्रघणः—प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

There are, in a part of the door, two sides—internal and external—Known as प्रकोष्ठ or अलिन्द ; of these two the external is referred to by this निपातन or irregularity i.e both प्रघण and प्रघाण are in this sense formed irregularly with अप attached to हन् preceded by प्र। प्रघन literally means which is frequently struck with feet by entering persons.

मित—। अगारैकदेशे इति। अगारं भवनम्। वहिः प्रकोष्ठात्मके तदंश-
विशेषे वाच्ये प्रघणप्रघाणशब्दौ अप् प्रतयान्तौ निपातयते। द्वारैकदेशे इति।
'प्रघाण प्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः। उभयत्रैव कर्मणि प्रतय
इत्याह—प्रविशद्भिर्जनेरिति। पक्षे वृद्धिरिति। निपातनादेव प्रघाण इत्यत्र घनादेश-
स्योपधाया वृद्धिः। 'रषाभ्याम्—' इति णत्वम्।

३२५६। उद्वघनोऽत्याधानम् ॥ ३।३।८० ॥

दी—। अत्याधानमुपरिस्थापनम्। यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि
काष्ठानि स्थापयित्वा तद्व्यस्ते तदुद्वघनः। अधिकरणे ऽप्।

The term उद्वघन is irregularly formed with अप attached to उद् हन् which in connection with the affix is replaced by घन provided superposition or placing over is implied. उद्वघन is a piece of wood placed and brought upon for sawing other woods as incarpentry, The affix is thus enjoined in the locative sense.

मित—। उद्घन इति। अति अतिक्रमा आधानं स्थापनम् अत्याधानम्।
उपरिस्थापनमित्यर्थः। तेन उत्पूर्वाङ्गत्वेरप् प्रत्ययेन प्रकृतेर्घनादेशे च उद्वघन
शब्दो निपातयते अत्याधाने गमेर इति स्वार्थः। अवाधिकरणे प्रत्ययः। तदाह—
यस्मिन्निति। तद्व्यस्ते इति। तनूक्रियन्त इत्यर्थः। तदिति। तत् काष्ठमित्यर्थः।

३२५८ । अपघनोङ्गम् ॥ ३।३।८१ ॥

दी—। अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः
पादश्चेत्याहुः । करणेऽ अप् । अपघातोऽन्यः ।

The term अपघन is irregularly formed with अप attached to हन preceded by अप (the उपसर्ग) when a certain limb of the body is meant—the root being changed into घन as before in connection with the affix. Here we have the affix in the करण-वाच्य or in instrumentual sense—the sense being with which one strikes. अपघातः—takes घञ् for it means an abnormal shock' and not any limb of the body.

मित—। अपघन इति । अङ्गं शरीरावयव इति । पाणिः पादश्चेति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अत्र चकारो वार्थकः । पाणिः पादौ वेतार्थः । तेन पाणौ पादेच वाचे अपहन्तेरप्प्रतायसम्पर्काद् घनादेशः अपघनशब्दो निपाताते इति सूतार्थः । करणे इति । अपहन्त्येऽपहन्ति वानेनेति व्युत्पत्तेरिति भावः । अपघातोऽन्य इति । वृक्षपतनादिजन्य विसृष्टश्चाघात इत्यर्थः । अत्र भावे घञ् । 'हनस्तः—' इति तकारोऽन्तादेशः । होहन्तेः इति कुलम् । अत उपधाया इति वृद्धिः ।

३२५९ । करणेऽयोविद्रुष ॥ ३।३।८२ ॥

दी—। एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद् घनादेशश्च । अयो हन्य-
तेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । 'द्रुघण' इत्येके ।
'पूर्वपदात् संज्ञायाम्—' (८५७) इति णत्वम् । संज्ञैषा
कुठारस्य । द्रुघ्नः ।

The root हन् takes अप् in the instrumentual sense (करणवाच्य) and is replaced by घन when अयस्, वि and द्रु precede the root.

Thus अयोधनः—by which an iron is struck—a hammer. विघनः । द्रुघनः द्रुघणः—by which a tree is struck—Note the नत्व reading ; but in a technical name (axe) we have the शत्व reading.

मित—। करण इति । अयस् लोहः । वि इतुपसर्गः । द्रुघं च । एषु उपपदेषु अयोधन इति । लोहमय सुदृढ इत्यर्थः । संज्ञैषा कुठारस्तेति । येषां मते द्रुघण इति संज्ञाशब्दः तेषां मते पूर्वपदादिति शत्वम् । कुठारश्च तदर्थः । द्रुघं चः ह्यन्ते ऽनेनेत्यर्थात् । द्रुघन इत्यास्य स्वमते संज्ञात्वं नास्तीति । नत्वाभावः । एवं 'सुनौद्रः श्रीघनः—' इति ब्रुह्मपर्यायेऽमरः ।

३२६० । स्तम्बे क च ॥ ३।३।८३ ॥

दी—। स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः—स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

When the term स्तम्ब meaning a cluster of corn is a contiguous word or उपपद the root ह्न takes the affix क as well as अप् in the करणवाच्य or instrumental sense the root being replaced by घन in the case of अप्. स्तम्बघ्नः—स्तम्बघनः, an instrument to cut the bunches of corn with. स्तम्बघातः—घञ्. See ante. स्तम्बघ्न is with क—स्तम्ब + हन् + क—where the penultimate (अ) of the root disappears by 'गमहन—' and ह् is replaced by घ etc.

मित—। स्तम्ब इति । 'क' इति लुप्तप्रथमाविभक्तिर्कं तदाह—कः स्यादिति । पक्षे इति । अप् च पक्षे इत्यान्वयः । न तु पक्षे घनादेशश्चेति । घनादेशस्याप् प्रत्ययान्तरस्यतिरेकपरतन्त्रत्वादिति बोध्यम् । स्तम्बघ्न इति । स्तम्बानि ह्यन्तेऽनेनेति कः । ढगुच्छकर्तृसाधनम् इत्यर्थः । 'गमहन—' इतुपधालोपः । कुत्वम् । स्तम्बघात इति । भावे घञ् । प्रक्रिया पूर्ववत् ।

३२६१ । परौ घः ॥ ३।३।८४ ॥

दौ— परौ हन्तेरप् स्यात् करणे घशब्दश्चादेशः । परिहृत्य-
तेऽनेनेति परिघः ।

हन preceded by परि takes अप in the करणवाच्य and is substituted by घ. परिघ—an weapon for killing all i.e a club (सुषल or bolt) ।

मित—। परौ इति । क इति नानुवर्तते । किन्तु करणे, हन्, अप् इत्येत् वयमनुवर्तते । परिघो सुषलः ।

३२६२ । परेश्च घाङ्कयोः ॥ ८।२।२२ ॥

दौ—। परे रेफस्य लो वा स्याद्वशब्दे ऽङ्कशब्दे च । पलिघः
—परिघः । पर्यङ्कः—पल्यङ्कः । इह 'तरप्तमपौ घ' (२००३)
इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ।

The रेफ or रकार of परि is replaced by लकार optionally when the word 'घ' or अङ्क follows. Thus पलिघः परिघ etc. पर्यङ्कः etc—a bedstead. The word 'घ' in the rule 'तरप्तमपौ—' is artificial or designative but that which has been advised in this is a natural (अकृत्रिम) one. Thus by the परिभाषा 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंग्रह्यः' the घ advised in 'तरप्तमपौ—' becomes due here for operation but in that case the resultant forms will be पलितर परितर etc. Hence the authorities explain that the said परिभाषा will not hold good here and consequently the natural घ takes effect giving परिघ etc. . .

मित—। परेशेति । घञ् अङ्कश्च इहः । तथोरिति सप्तमौदिवचनम् । 'कृ-
पोरौलः' (८।२।१८) इत्यातो 'रौल' इत्यानुवर्तते । 'अचि विभाषा' (८।२।२१)

इतातो विभाषिति च । तदाह—परि रेफस्य लो वेति । पर्यङ्कः—शयनोद्यम् । ननु घञ्शब्दोऽत्र द्विविधे वर्तते । शिवसूत्रे निर्दिष्ट एकः । 'तरप्तमपौ—' (२००३) इति सूत्रे चापरः । तत्र प्रथमोऽकृत्रिमः । द्वितीयस्तु कृत्रिमः । ततश्च 'कृत्रिमा-कृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रदायः' इति न्यायात् 'स्व' रूपं शब्दस्य अशब्दसंज्ञा' इत्याद्यात् शिवसूत्रस्थस्य ग्रहणं न स्यात् । तस्मा अकृत्रिमत्वात् । एवञ्च परितर—पलितर इत्यानिष्टं स्यादित्यात् आह—कृत्रिमस्य न ग्रहणमिति । कुतः ?—व्याख्यानादिति । प्राचामिति शेषः ।

३२६३ । उपपन्न आश्रये ॥ ३।३।८५ ॥

दी—। उपपूर्वाङ्गन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपपन्नः ।

The term उपपन्न is derived irregularly with अप attached to हन् preceded by उप, the penultimate of the root disappearing provided a (close) proximity is implied. Thus पर्वतोपपन्न is being struck by the hill i.e. going by the same.

मित—। उपपन्न इति । आश्रये गम्ये उपपन्न इति निपात्यते । निपातन-प्रकारमाह—उपपूर्वाङ्गन्तेरित्यादिना । उपधालोपश्चेति । हन्तेरकारलोपः । घलं निपातनात् । सामीप्यं लक्ष्यते इति । अत्र व्याख्यानमिव शरणम् ।

३२६४ । संघोद्वौ गणप्रशंसयोः ३।३।८६ ॥

दी—। संहननं संघः । भावेऽप् । उद्वन्यते उत्कृष्टोच्चायते इत्युद्वः—कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्धार्थत्वाद्भन्तिर्ज्ञानि ।

The words संघ and उद्व are irregularly formed with अप appointed after हन् preceded by सम् and उद् provided the derivatives mean a gathering and an object of praise ; अप्

in the former is in the भाववाच्य and in the latter कर्मवाच्य । गत्यर्थ roots or roots signifying movement being synonymous with those denoting knowledge, the root हन् here means to know.

मित—। सङ्गोहो इति । संघः उदघश्शब्दौ यथाक्रमं सम्पूर्वाङ्गान्तेरुत्पूर्वाच्च हन्तेरप् प्रत्ययेन निपात्येते क्रमेण गणः प्रशंसा च यदि वाच्ये भवतः । पूर्वव भावेप्रत्यय उत्तरव कर्मणीत्याह—संङ्गननमित्यादिना । ननु उङ्गन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्यप् । कथं व्याख्यानं भवति ?—हन्तेर्ज्ञाने दुर्घटवृत्तेरित्यत्राह—गत्यर्थायामिति । ‘सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः’ इति न्यायादिति भावः । एवञ्च ‘हन हिंसागतो’ रित्यनयोर्धयोर्गत्यर्थ एवात्र प्रत्ययः ।

३२६५ । निघो निमितम् ॥ ३।३।८७ ॥

दी—। समन्तान्मितं निमितम् । निविशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः ब्रुवाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

The word निघ is irregularly formed with अप् added to नि हन् of which the टि elides and ह is replaced by घ provided निमित meaning ‘equal or limited everywhere’ is implied thereby. निघ a tree which being equal in height and breadth is known without particularly.

मित—। निघ इति । निघ इति निपात्यते निमितं चेद् गम्यते इत्यर्थः । अत्र हन्तेरप् टिलोपो हस्य घत्वञ्चेति द्रष्टव्यम् । निमितपदार्थं व्यनक्ति—समन्तादिति ‘नि’ इत्पुपसङ्ख्याव समन्तादर्थकत्वम् धातूनामनेकार्थत्वात् । मितमिति । परिमितमित्यर्थः । निघशब्दं साधयति—निविशेषमिति । कर्मण्यप् प्रत्ययः । समारोहपरिणाहा इति । आरोह उच्चता । परिणाहो विशालता व्याप्तिरिति । सम् आरोह परिणाहो येषामिति विग्रहः ।

३२६६ । डितः क्तिः ॥ ३१३८ ॥

दी—। अयं भाव एव स्वभावात् । 'क्तिर्मन्त्रित्यम्' (१५७०)
क्तिप्रत्ययान्तान्मप् । निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात् क्तिर्मवविषयः ।
अतएव क्त्प्रान्तेन न विग्रहः । डुपचप् । पाकेन निर्वृत्तं
पक्विमम् । डवप्—उस्त्रिमम् ।

A root that drops 'डु' occurring within it (at the outset) takes the affix क्ति in भाववाच्य by nature. That which is formed with क्ति (or त्रि for the क drops at the time of operation) takes the affix मप्, and the term नित्य in the rule 'क्तिर्मन्त्रित्यम्' (1570) being intended to denote निर्वृत्त—completed or finished, the affix क्ति i.e its derivation is the subject of application of मप् । The drift is this—the rule 'क्तिर्मन्त्रित्यम्' is a combination of two rules (1) 'क्तिर्मन्त्रित्यम्' and (2) 'नित्यम्'. The first enjoins मप् after a क्त्प्रान्त root in the sense of 'तेन निर्वृत्तम्'—It is finished or completed by that, and the second नित्यम् also in this, i.e according to comments (व्याख्यानात्) this always expressed the sense of निर्वृत्त. Thus the sense of निर्वृत्त being everywhere present the word being formed one (क्त्प्रान्त) is the subject of application of the other (मप्); and this always takes place for no word is to be formed affixed with क्ति only, but with the affix मप् also attached to क्ति that has already taken effect by the time. Thus क्ति and मप् are dependents on each other like the correlatives and one is incomplete or unfit to be used i.e, ungrammatical, without the other. Therefore it is that no explanatory expression (विग्रह) or expounding is made, when मप् is intended to be used, with a

term formed with क्ति but said with घञ् । Thus when मप् is going to be employed we expound as 'पाकेन निर्घञम्' and not 'पक्ता निर्घञम्' । पक्तिमम्—पच + क्ति, then पचि + मप् = पक्तिमम्—'विपक्तिमज्ञानगतित्मनस्वी' Bhatti (1st). उक्तिमम्—सम्प्रसारण by 'वचिस्वपियजादीनां किति' (2412).

मित—। द्वित इति । डुरिति धातोराद्यवयवः । डुपचप्, डुवप्, डुक्कञ् इत्यादौ यथा । ते च द्वतः 'आदि जिटुडवः' इति सूत्रात् । 'डु' इत् यस्य इति बहुव्रीहिः । तस्मात् । द्वितो धातोः क्तिप्रत्ययः स्फाट् भावे (न तु अकर्तरि करकेऽपि) इत्यर्थः । तदाह—अयं भाव एवेति । पाकेन निर्घञम् इत्यादिना पाकाद्यर्थे क्तिमपयोः प्रयुज्यमानत्वात् पाकादेश घञादिना भाव एव सिद्धत्वात् क्तिप्रत्ययोऽपि स्वभावेन भावे इति शेषः । क्तिप्रत्ययस्य ककार इत् । क्त्वेर्मन्त्रित्यमिति = क्तेः—मप् + नित्यम् इतिच्छेदः । क्तिग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणमिति—क्तिप्रत्ययान्तादिति । चतुर्थस्य चतुर्थे पादे इदं सूत्रम् । यद्यपि इदं तद्धितप्रकरणे स्वयमेव व्याख्यातं तथापि एतदवतारणपूर्वकव्याख्यानं तदर्थस्य साक्षात्प्रकारणार्थमिति बोध्यम् । 'क्त्वेर्मन्' इत्यत्र योगद्वयं वर्तते । 'क्त्वेर्मन्' इत्येकः । 'नित्यम्' इत्यपरः । प्रथमं व्याचष्टे—क्तिप्रत्ययान्मप् इति । द्वितीयं व्याचष्टे—निर्घञेऽर्थे, इति । अत्र योगविभागस्य द्वितीयव्याख्यानस्य चायमाशयः—'निर्घञेऽक्षयुतादिभ्यः' इत्यतो 'निर्घञे' इत्यनुवर्तते । 'निर्घञेऽक्षयुतादिभ्यः' क्तिश्च मप् इत्येकयोगकरणेनैव सिद्धे योगद्वयकरणम् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषानिबन्धनम् । ततश्च नित्यग्रहणसामर्थ्याद् 'नित्यम्' इत्यस्य योगान्तरत्वविज्ञानात् 'निर्घञेऽर्थे' एव तदिति (नित्यमिति) व्यनक्ति—निर्घञेऽर्थे इति । क्त्वेर्मन्विषय इति । मपो विषय इति विग्रहः । निर्घञेऽर्थे क्तिर्निर्घञेऽर्थे च मप् इत्युभयोरिव प्रत्यययोरैकस्मिन्नर्थे अव्यवहितपरया प्रवृत्तिः परस्परसापेक्षता । तथाच क्तिप्रत्यये सत्येव मप् प्राप्नोति प्रयोज्यमाने च मपि त्रिः प्रवर्तते इति । एवं च केवलः क्तिः केवलश्च मप् न प्रयोक्तव्यमिति मन्तव्यम् । अत्र विनिगमकमाह—अत एवेति । 'पक्ता निर्घञम्' इति न विग्रहः किन्तु 'पाकेन निर्घञम्' इत्येव । ततश्च क्तिप्रत्ययस्य केवलस्य नास्ति प्रवृत्तिः । अतः सिद्धं क्तिरिति मविति । सामान्येन निर्देशः । क्तिप्रत्ययान्तस्य तु विशेष्यनिघ्नतेति बोध्यम् । 'विपक्तिमज्ञानगतित्मनस्वी' (भट्टिः) ।

अत्र घमेण धर्मी लक्ष्यते । 'द्विमसभ्यतोषे' (भट्टिः) = द्विमीण दानेनेत्यर्थः ।
उत्तिमम् इति । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । एवं कृतिमादयः ।

३२६७ । टितोऽयुच् ॥ ३।३।८८ ॥

दी—। अयमपि स्वभावादभावे एव । टुवेष्टु । वेपथुः ।

श्वयथुः ।

After a root that drops 'टु' is employed the affix अयुच् (अयु) in the भाववाच्य by nature. वेपथुः—shaking or shivering श्वयथुः—a kind of disease called श्वय । The root is 'टु ओश्चि गतिवृद्धोः' ।

सित—। टित इति । टु इत् यस् धातोस्तस्मादयुच् प्रत्ययः स्याद् भावे एव ।
वेपथुरिति । 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहृषेय जायते' इति गौता । श्वयथुरिति । 'टुओश्चि गतिवृद्धो'रिति धातुः । 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२१६८) इति गुणः । 'श्वयथुस्तु पुमान् श्वयः' इत्यमरः । एवं टुओस्तु जी' इत्यादिः 'जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्तुर्ज-
थुरप्रसङ्गाः' (शालु—१४) इत्येवमादयः ।

३२६८ । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ३।३।८९ ॥

दी—। यज्ञः । याच्जा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः ।
'प्रश्ने चासन्न—' (१७७७) इति ज्ञापकान्न (निपातनान्न)
संप्रसारणम् । डित्त्वं तु 'विश्न' इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षः ।

Roots यज्, याच्, यत्, विच्छ् and प्रच्छ् take the affix नङ् in the भाववाच्य as well as in the other than कर्तृवाच्य. यज्ञः—यज् + न—न being changed into ज in connection with ज्. Similarly याच्जा । विश्नः—विच्छ् + न—ङ् being replaced by श् by the rule 'क्लोः यङ्—' (2471) and गुण being prohibited here due to डित्त्वं of the

affix—which (prohibition of गुण) being the result of डित्त्वकरण
or reading नङ् in stead of न only in the rule, for डित्व is evidently
not for the injunction of सम्प्रसारण by 'गृहिज्या—' (2413) as
we have ज्ञापक or indication in the rule 'प्रश्ने चासन्न—' (1777)
that there will be no सम्प्र. here otherwise the author would
enunciate 'प्रश्ने चासन्न—'. Thus it is clear that the indicatory
(ड) is to prohibit गुण in the case of विश्न by 'किङ्ति च' । रच्ण
by णत्व ।

मित—। यजयाचेति । भावे अकर्तरि च कारके यजादिस्त्तरं नङ् प्रत्ययः
स्यादित्यर्थः । यज्ञ इति । नस्य सुत्वेन ज । एवं याच्ञा इति । स्त्रीत्वं लोकादिति
भावः । विश्न इति । विष्कृतेनङ् 'च्छोः शूठ्—' (२५६१) इति श् । ननु
प्रत्ययस्य डित्वाद् 'गृहिज्या—' (२४१३) इत्यनेन प्रच्छ + नङ् इति स्थिते सम्प्र-
सारणेन पृश्न इत्यमिष्टं स्यान्न तु प्रश्न इतीष्टमित्यत्राह—'प्रश्ने चासन्न—' (१७७७)
इति ज्ञापकादिति । नन्वेवं प्रत्ययस्य डित्करणं व्यर्थं मित्याशङ्क्य आह—डित्वं
त्विति । किङ्ति चेति निषेधादित्यर्थः । रच्ण इति । 'ष्टुना—' इति नस्य
टुत्वेन ण । रच्णमित्यर्थः ।

३२६८ । स्वपो नन् ॥ ३।३।८१ ॥

दी—। स्वप्नः ।

After स्वप्, नन् (the affix) takes place in भाव etc.

मित—। स्वप्न इति । निच्चं स्वराष्टम् ।

३२७० । उपसर्गे घोः किः ॥ ३।३।८२ ॥

दी—। प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधोयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

If any उपसर्ग precedes as उपपद, the roots technically known
as घु i.e दा and धा ('दा घा घृदाप' 2373) take the affix कि (इ)

in the भाव and the other than कर्तृवाच्य । Thus प्रधि—in the कर्णवाच्य—The circumference of a wheel; the आकार of the root elides by 'आतो लोपः'—अन्तर्धिः—that which is placed within; —all the bases are masculine.

मित—। उपसर्ग इति । उपसर्गे उपपदे दारुपधारुपेभ्यो धातुभ्यः किप्रत्ययः स्याद् भावादौ । प्रधिरिति । प्रधीयतेऽस्मिन्नित्यधिकपणे किः । प्रत्ययस्य किच्चात् 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपः । 'चक्रान्तं नेमिःस्त्री प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । अन्तर्धिरन्तर्धानमन्तराधानं वा । 'क्यन्तः' इति पुंस्त्वम् सर्वत्र ।

३२७१ । कर्मण्यधिकरणे च ॥ ३।३।८३ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ।

If a word in the accusative is an उपपद then the roots दा and धा take the affix कि in the locative sense. Thus जलधिः a sea in which जल is stored up.

मित—। कर्मणीति । कर्मणीति प्रयुज्यमानोपपदस्योपाधिः । कर्मान्तं (द्वितीयान्तम्) एवोपपदं यथा स्यात् । न तु कर्मणि अधिकरणे च प्रत्यय इत्यर्थः । तदाह—कर्मण्युपपदे इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । जलधिरिति । एवं पयोधि-बारिधिप्रभृतयः । निधीयतेऽस्मिन्निति निधिरिति कर्मण्येव किः ।

• ३२७२ । स्त्रियां क्तिन् ॥ ३।३।८४ ।

दी—। स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । वज्रोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद् बाधते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी—स्फाति । 'स्फीतिकाम' इति तु ग्रामादिकम् । क्तान्ताङ्गा-त्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः

करणे' (वार्तिक) । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेऽष्टिः ।
 स्तुतिः । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वार्तिक) । तेन
 नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः ।
 'ह्लादः—' (३०७३) इति योगविभागात् क्तिनि ऋस्वः । प्रह्वन्निः ।
 'ति च' (३०३७)—चूर्तिः । फुलितः । 'चायतेः क्तिनि चिभावो
 वाच्यः' (वार्तिक)—अपचितिः । संपादादिभ्यः क्तिप्
 (वार्तिक) । संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपीष्यते' * संपत्तिः ।
 विपत्तिः ।

The affix क्तिन् is used after any root to form a feminine base in the भाववाच्य or in the other than कर्तृवाच्य, This supersedes घञ् enjoined by 'हलश्च' (3300) even, which also is used after any root ending in a हल् but forming a masculine base in the भाववाच्य ; for as the परिभाषा rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' does not apply here in स्त्रयधिकार, घञ् under 'हलश्च' (3321) although a particular injunction (विशेषसूत्र) and subsequent as well will not have the force expressed therein (in the परिभाषा) । This (क्तिन्) however bars अच् and अप् also enjoined by 'एरच्' (3.3.56) and by 'ऋदोरप्' (3.3.57) as it (क्तिन्—3.3.94) is subsequent to them. Thus they also (अच् and अप् also), though particular by character, will not, by 'वासरूप—' have supremacy over स्त्रियां क्तिन् and consequently have application only when a masculine base is sought for ; स्त्रायी is the root after which क्तिन् being employed gives स्त्राति—यकार of the root disappearing by 'लोपो ऋवलि' and इट् not having taken effect due to the prohibition 'तितुवतयसि—' (3163). The form स्त्राति, however, arrived at with

क्तिन् as in 'स्त्रीतिकाम' is erroneous, for by 'स्त्रायः स्त्री निष्ठायाम्' (3044) स्त्रायी is replaced by स्त्री only when निष्ठा (or क्त and क्तवतु) follows and not क्ति. It (स्त्रीति) can, however, be solved with णिच् added to स्त्रीत (स्त्रायी + क्त) in the case of a root by 'तत् करोति तदचेष्टे' or by 'प्रतिपदिकाङ्गात्त्वर्थेवङ्लम् इष्टवच्च' and then with अलोप + (णिलौप) and with the affix इ in the भाववाच्य by the (उणादि) 'अच इः'. Then स्त्रीति कामयते स्त्रीतिकामः—with अण् by 'कर्मण्यण्'। 'श्रुयजीषि—' (Varttika) श्रु, यज्, इष् and स्तु take क्तिन् in the करणवाच्य—श्रुति—the Veda—by which one becomes learned. Both यज् and इष् give इष्टि—a sacrifice or volition—with क्तिन्. The root यज् becomes इष् by सम्प्रसारण under 'वचिस्वपि—' (2412) and by 'ष' under, 'ब्रश्चभस्ज—' (294). च्छ्वादिभ्यः—' (another varttika here). It has to be said that the affix क्तिन् is like निष्ठा i.e., will have the force of it when coming after the roots ending in च्छ् (दीर्घच्छ्) and after लु etc, Hence नल्व enjoined by 'रदाभ्यां निष्ठातोः पूर्वस्य च दः' (3016) will take effect when क्तिन् follows after क्, लु etc. कौर्णिः—क् + क्तिन्—किर् इ by 'च्छ् त इङ्गातोः', and नल्व in place of 'त' = कौर्णिः by 'हलिच' (354) and णल्व by 'रषाभ्याम्—'। लुनिः—लु + क्तिन् here नल्व of त is by 'स्वादिभ्यः' (3018). कौर्णि—means scattering and लुनि means cutting as the affix is enjoined in the भाववाच्य। The penultimate of क्त्वाद् when क्ति follows becomes ऋस्व by breaking up of the rule 'क्त्वाद् निष्ठायाम्' (3073) the cause of such dissolution of a rule (योगविभाग) being to serve some special purpose viz to effect ऋस्व when an affix other than निष्ठा (as क्तिन्) follows and to have प्रहन्निः। The form प्रहन्नि, however, is not to be met with in

the भाष्य. चूर्ति—चर्+क्ति the penultimate or अ of चर् being 'उ' by the rule 'ति च' (3037) दीर्घ by 'हलि च' (354). फुलित्—फल्+ति by 'तिच्'। 'चायते: क्तिनि—' Thus is third varttika here. It must be said the root चाय् or ('चायु पूजानिशमनयोः'—भादि) becomes replaced by चि when क्तिन् follows. Thus अपचितिः—अप+चाय+क्तिन् worship ; cp—'पूजा नमस्यापचितिः'—Amara. 'संपदादित्यः क्तिप्' This is the fourth varttika here. सम् पद etc take the affix क्तिप् in the भाववाच्य as also in other than कर्तृवाच्य to form feminine bases as संपद etc. But although in the 'स्त्राधिकार' the परिभाषा 'वाऽसरूपः—' does not apply and therefore क्तिप् will bar क्तिन् yet the latter will take effect giving संपत्तिः etc by बाहुल्यक advised under 'कृत्यलुप्तो बहुलम्'.

मित—। स्त्रियामिति । वृत्तः पुंनपुंसकाधिकारः । अत्र 'अकर्तरि च कारक' इत्यप्यनुवर्तते । तदाह—भावादाविति । क्तिन् स्यादिति । प्रतिवादप्रत्ययोऽयं विधायते । घञोऽपवाद इति । 'हलश्च' (३३००) इति पुरस्ताद वक्तव्यमाणस्य घञोऽपवाद इत्यर्थः । एवञ्चायं क्तिन्घञोर्विषयविभागः । स्त्रीवाचके भावादाः क्तिन्नेव प्रयुज्यते । घञ् तु पुंस्त्रुवाचके एव भावादाविति । अस्त्रियामित्युक्तेः 'वास-रूप—' इति परिभाषाऽव न प्रवर्तते । एवं 'एरच्' ऋदोरप् इति विशेषविहितौ अजपौ क्तिनौ नित्यं बाधकः स्यादिति सन्दिह्य व्याचष्टे—अजपौ क्तिनि । क्तिन् प्रत्यय इत्यध्याहारः । कुत इत्यत्र आह—परत्वादिति । 'एरच्' (३३१४६) 'ऋदोरप्' (३३१५७) इत्याभ्यामपेक्षया 'स्त्रियां क्तिन्' (३३१८४) इत्यस्य परवर्तित्वादिति द्रष्टव्यम् । कृतिः चित्तिरित्यादि । प्रत्ययस्य क्तिञ्चान्न गुणः । स्त्रायौ स्त्रीतिरिति । 'स्त्रायौ' इति धातुनिर्देशः । रफातिरिति क्तिप्रत्ययप्राप्तं रूपम् । अत्र धातोरोकारस्य इत्वात् यकारस्य 'लोपां व्योः—' इति लोपे रफातिरिति लभ्यते । नन्वेवं 'स्क्राति-काम' इत्यत्र स्त्रीतिरिति कथम् ? तदाह—ग्रामादिकर्मिति । स्त्रायः स्त्रीभावस्य 'स्त्रायः स्क्रोनिष्ठायाम्' (३०४४) इति निष्ठायामिव दृष्टत्वादन्ववादृष्टत्वाच्चेति भावः ।

कथमपि समाधत्ते—कान्तादित्यारभ्य इति वा समाधेयम् इत्यनेन । स्नायी + क्तः
 (नपुंसके भावे क्तः) इति 'स्नायः स्नी—' (३०४४) इत्यनेन स्फोभावे जाते स्फोत-
 मिति प्रातिपदिकं भवति । ततः 'प्रातिपदिकाङ्गात्वे' बहुलम्' इति 'तत्करोति
 तदाचष्टे' इति वा गणसूत्रात् स्फोतशब्दात् णिचि णाविष्टवदभावेन अलोपे च 'अच
 इ'रिति भावे इप्रत्ययः । स्फातिरित्येव तु साध्विति द्रष्टव्यम् । 'श्रुयजीषि—'
 वार्तिकमिदम् । श्रु, यज्, इष्, स्तु एभ्यः करणे एव क्तिन् न तु भावादाविति
 वार्तिकार्थः । श्रुतिर्वेदः । यजेरिषेवेति । उभयोरेव क्तिनि रूपं तुल्यमित्याह—
 इष्टिरिति । तथाच इज्यतेऽनयेति यजतेः क्तिनि प्रत्ययस्य क्त्वाद् 'वचिस्वपि—'
 (२४१२) इति सम्प्रसारणे 'ब्रश्च भसज—' (२९४) इति षत्वे च इष्टिरिति रूपम् ।
 इषेस्तु स्पष्टमेव । स्तुतिरिति । स्तुयतेऽनयेति विशहः । सर्वत्र प्रत्ययस्य क्त्वाद्
 गुणाभावः । 'कृत्वादिभ्यः—' द्वितीयमिदमेव वार्तिकम् । ऋ—प्रभृतिभ्यो लूप्रभृतिभ्यश्च
 धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो निष्ठेव स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनेति । निष्ठावदभावे-
 नेत्यर्थः । नत्वमिति—'रदाभ्यां निष्ठातो नः—' (३०१६) इत्यनुसारादिति
 भावः । कीर्णिरिति । कृ + क्तिन् इति स्थिते 'कृत इङ्गातो'रिति इत्वे रपरत्वे च
 किर् इति जाते 'रदाभ्याम्—' इति निष्ठातकारस्य च क्तिनस्तकारस्य नत्वम् । तयोः
 'हलिचेति (३५४) इति दीर्घे 'रषाभ्याम्—' इति णत्वे च यथोक्तं रूपम् । किरण-
 मित्यर्थः । एवं गलोणिरिति । लुनिरिति । अत्र 'ल्वादिभ्यः' (३९१८) इति क्तिनो
 नत्वम् । लवनमित्यर्थः । 'ह्लादेः—' इति—'ह्लादो निष्ठायाम्' (३०७३)
 इति सूत्रम् । अनेन निष्ठायामेव परतो ऋस्वो विधीयते न तु निष्ठेतर प्रत्यये
 परे । ततश्च क्तिन्प्रत्ययस्य प्रह्लन्निरित्यत्र ऋस्वो दुर्लभ इतिमत्वा ऋस्वार्थमाह—
 योगविभागादिति । 'योगविभागादिष्टसिद्धिः' इति न्यायादिति भावः । चूर्तिः
 फुलितरित्यत्र चर् + क्ति, फल् + क्ति इति स्थिते चरेः फलस्य अकारस्य उकारार्थं
 माह—'तिच' (३०३७) इति । एवमुक्त्वे पूर्ववत् रेफपरत्वाद् 'हलिचे'ति दीर्घः ।
 उत्तरवत् रेकवान्त्वभावान्न दीर्घः । 'धायतेः—' इति । इदमेव तृतीयं वार्तिकम् ।
 'चायू पूजानिशामनयो' इति धातुः । तस्य क्तिनि परे विभावोऽनेन वार्तिके-
 णोपादिश्यते । अपचितिः पूजा । 'पूजा नमस्यापवितिः सपर्यार्थाहनाः समाः'

इत्यमरः । 'संपदादिभ्यः—' इति—इदमत्र चतुर्थं वार्तिकम् । किप् सर्व-
लोपीष्याह—संपदिति । भावे अकर्तरि कारके वेति बोध्यम् । ननु 'अस्त्रियाम्'
इति निषेधाद् 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' । इति परिभाषया किपा क्तिनो बाधात् सम्प्रति-
रित्यादि कथम् इत्याशङ्क्य आह—क्तिन्नपीष्यते इति । 'कृत्यलुपटो बहुलम्' इति
बाहुलकादिदं सिद्धमित्याहुः । संपदिति सम्प्रतिरिति च म्त्रियामेवेति विभावनीयम् ।

३२७३ । स्थागापापचो भावे ॥ ३।३।८५ ॥

दी—। क्तिन् स्यादङोऽपवादः । उपस्थितिः । संगीतिः ।
संपीतिः । पक्तिः । कथम् 'अवस्था' 'संस्था' इति ? 'व्यवस्था-
याम्' इति ज्ञापकात् ।

क्तिन् after स्था, गा, पा and पच् is used in the भाववाच्य to form a
feminine base. This rule supersedes अङ् to be directed to
स्था, गा and पा by 'आतश्चोपसर्गे' (3238) and to पच् or डुपचष् by
'षिदभिदादिभ्यः—' (3381), प्रस्थितिः—इत् or इकार in place of आ of
स्था is by the rule 'यतिस्वतिमास्थाम्—' (3074). संगीतिः—ईच्च of the
आकार of गै (i.e. 'गा' by आदेचः—') by the rule 'घुमास्था—' (2462).
Although this rule bars अङ् after स्था yet अवस्था, संस्था etc will
have the affix (अङ्) on the strength of Panini's own behaviour
in 'व्यवस्थायाम्' (असंज्ञायाम्) which is an indication that स्था may
take अङ् as well as क्तिन् ।

नित—। स्थागा इति । स्था, गा, पा, पच् एभ्यश्चतुर्भ्यः क्तिन् स्वाद् भावे
स्त्रियाम् । गेति गै इत्यस्य कृतात्वस्य ग्रहणम् । पा इति पाने न तु पालने ।
'आतश्चोपसर्गे' (३२८३) इत्यनेन स्था, गा, पा इत्येभ्यस्त्रिभ्योऽङ् : 'षिदभिदादिभ्यः—'
(३२८१) इत्यनेन डुपचष्पाके इत्यस्माच्च प्राप्तस्य अङ् : अपवादः इत्यर्थः । उपस्थिति-
रिति । 'यतिस्वतिमास्थाम्—' इति (३०७४) इति इत्त्वम् । संगीतिरिति । गै
इत्यस्य 'आदेचः—' इत्यात्वे कृते 'घुमास्थागा—' (२४६२) इति इत्वम् । अवस्थे-

त्यादौ अङ् प्रत्ययसुत्प्रेत्य सनाधत्ते—व्यवस्थायाम् इति ज्ञापकादिति । ‘ज्ञापक
न्यायस्य असार्वत्रिकत्वेऽप्यत्र प्रवृत्तिः’ । एवञ्च यथा व्यवस्थेति अङ् प्रत्ययान्तः शब्दः
पाणिनिना प्रयुक्तो न तु ‘व्यवस्थित्याम्’ इति क्तिन् प्रत्ययान्तस्तथा ज्ञायते तिष्ठतेः
क्तिन्नङ्गौ उभावपि स्यातामिति भावः ।

३२७४ । ऊति यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ३।३।८७ ॥

दी—। अवतेः ‘ज्वरत्वर—’ (२६५४) इत्यृट् । ऊतिः ।
स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः ।
अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । ‘यतिस्यति—’
(३०७४) इति इत्वे प्राप्ते इह इच्चाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा
‘जनसन—’ (१५०४) इत्याच्चे कृते स्वरार्थं निपातनम् ।
हन्तेर्हिनोतेर्वाहेतिः । कीर्तिः ।

These results viz ऊति, यूति, जूति, साति, हेति and कीर्ति are
irregularly arrived at with the affix क्तिन् in the feminine sense.
ऊतिः—अव् + क्तिन् with ऊट् (उ) in the entire place of ‘अव्’ by
the rule ‘ज्वरत्वर—’ (2654), Although the form ऊति could be
had in connection with क्तिन् without this निपातन yet the mention
of it here is for the sake of pitch; for ऊति is of उदात्त pitch as
the term उदात्त occurring in the preceding rule ‘मन्त्रेद्वेषपचसन-
विदभूवोरा उदात्तः’ (3. 3. 96) is carried down herein. Thus the
affix क्तिन् is here उदात्त, otherwise the very root (अट्) would
have been उदात्त by the rule ‘जनन्यादेर्नित्यम्’ । उदात्तत्व of ति as well
as दीर्घत्व of उ in यूति (यु + क्ति) and जूतिः (जू + क्ति) is effected by this
निपातन । In साति which is derived as सो + क्ति = साति by ‘आदेचः—’
(2371) = साति, and not इत्त्व directed by ‘यतिस्यति—’ (3074)

is irregularly effected in addition to उदात्तत्व of the affix. Or, if साति is derived as, सन् + क्ति = साति by 'जनसन—' (1504) then उदात्तत्व only of the affix is irregularly formed ; the procedure in the latter case is shorter than that in the former in which there is the operation of 'इत्वाभाव निपातनम्' as an extra one ; हेति is derived as हन् or हि + क्ति. In the former case (हन् + क्ति) न् of हन्, by निपातन, is changed into 'इ' and then by 'आद्गुण'—हेति—aweapon, whereas in the latter case (हि + क्ति) the prohibition 'क्ङिति च' is barred and गुण, and उदात्तत्व of क्ति effected by this निपातन. कौर्ति—कृत् + णिच् (स्तार्थे) + क्ति here by निपातन क्ति bars युच् due by 'श्यास्यत्यो युच्' as also उदात्तत्व of क्ति ।

मित—। ऊतियुति इत्यादि । एते षट् स्त्रियां क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । तत्र प्रत्येकं निपातनप्रकारमाह—अवनेरित्यादिना । अव + क्तिन् इति स्थिते 'ज्वर-स्वर—' (२६५४) इत्यनेन अकारवकारयोरुभयोरिव ऊठि ऊतिरिति । नन्वयं निपातनाभावेऽपि सिध्यति । तत्राह—स्वरार्थं वचनम् इति । कः स्वरइत्याह—
 * उदात्त इति । 'मन्त्रे वृषेपचमनविदमुवीराः उदात्तः' इति (३।३।६६) हि अव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । तत्र उदात्त इत्यनुवर्तते । तेन च क्तिन उदात्तत्वं लभ्यते । अन्यथा 'जिनत्यादेर्नित्यम्' इत्यनेन प्रकृतेरेव उदात्तत्वं स्यादिति भावः । एवंयुति पूति प्रभृतौनामपि प्रत्ययस्योदात्तत्वं बोध्यम् । अनयोरिति । 'यूति जूति' इत्यनयोः । दीर्घत्वमिति । 'यु, जु' इत्यनयोरित्यर्थः । चेति । उदात्तत्वं विभक्तोरनयोश्च दीर्घत्वमित्यर्थः । स्यतिरिति । षोऽन्तकर्मणि इति धातुः । तस्य सत्वे 'आदेचः—' (२३७१) इति कृतात्वे 'यतिस्थिति—' (३०७४) इति प्राप्तस्य निपातनान्निषेधे च रूपम् । अत्र पदान्तरमाह—सनीतेर्वेति । अत्र पक्षे प्रत्ययस्य उदात्तत्वमात्रं निपात्यते । इत्वाभावप्रसक्तिसु नास्तीति लाघवम् । अर्थस्तु भिद्यत इति बोध्यम् । हन्तेरिति । अस्मिन् पक्षे नकारस्य 'इत्त्व' निपात्यते । तत्र आद्गुणेन रूपम् । पक्षे हिधातोः क्तिनि तु क्ङिति चेति गुणनिषेधं आधित्वा गुणो निपात्यते । कौर्तिरिति ।

कृत संशब्दन इत्यास्मात् स्वार्थं गृह्यन्तात् 'स्यासञ्चन्यो युच्' इति पुचं बाधित्वा क्तिन् निपात्यते । इत्वरपरत्वदीर्घाः ।

३२७५ । *ब्रजयजोर्भावे वयप् ॥ ३।३।८८ ॥

दौ—। ब्रज्या । इज्या ।

क्यप् after ब्रज् and यज् is employed in the भाववाच्य to form a feminine base. Thus ब्रज्या—travelling and इज्या sacrifice, यज् + क्यप् + टाप् सम्प्रसारण by 'वचिस्वपि—' (2412).

मित—। ब्रजयजोरिति । अनयोर्भावे क्यप् प्रत्ययः । स्त्रियाम् इतिप्रव । वज्येति । वजगती । क्यप् । ब्रज्येति पाठे ब्रजीवर्जने । इज्येति । यज् + क्यप् + टाप् । 'वचिस्वपि—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । यज्ञ इत्यर्थः । * ['ब्रजीयजो'-रिति पाठान्तरम्] ।

३२७६ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुज् शोङ्-भृजिणः ॥ ३।३।८८ ॥

दौ—। समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात् स चोदात्तः संज्ञायाम् । 'अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्' (वार्तिक) समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्तप्रनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

To form a technical term or particular class noun in the feminine gender the affix क्यप् after the roots सम्—अज्, नि—सद, नि पत्, सन्, विद्, षुज् i.e सु, शो भृ and इ is used in भाव etc i. e in the भाववाच्य and the affix (in these cases) is उदात्त । 'अजेःक्यपि—' This a Varttika here. It has to be said that when क्यप् follows the

root अज्, it is not to be replaced by वी' by the rule 'अजेर्व्यञ्जपोः' ।
 Thus समज्या—a council. निषद्या—a market place. षत्व by the
 rule 'सदिरप्रतेः' । निपत्या—a slippery ground. मज्या—The artery
 of the neck. शिरा is also spelt as सिरा । सुज्या—The soma-
 sacrifice or expounding of the somaplant. सु + क्यप्—तकार by
 the rule 'ऋस्वस्य पिति कृति तुक्', want of गुण being due to कित् of
 the affix. शय्या = शी + क्यप्—But the final (ई) of शी is replaced
 by अयङ् (अय) by 'अयङ् यि किङ्ति' (2649). Then टाप् ।
 भज्या—remuneration of servants—तुक् and गुणाभाव as before.
 इज्या—a palanquin—तुक् and गुणाभाव ।

मित—। संज्ञायामिति । संज्ञायां वाच्यायाम् सम अज्, निसद, निपत्, मन्,
 विद, सु, शी, भ, इण् एभ्यः स्त्रियां क्यप् इत्याह—समजादिभ्य इति । समजन्ति
 सङ्गौभवन्तीत्यर्थः । 'अजः क्यपि—' इति वार्तिकमिदम् । 'अजेर्व्यञ्जपो'रिति
 क्यपो घञव्भिन्नत्वाद् वीभावे प्राप्तेऽयमारम्भः । मन्ये एवं ख्यत्यपि वाधकाभावात् ।
 'समज्या परिषद् गोष्ठी सभा-समितिसंसदः' इत्यमरः । निषद्या आपण इति । 'आपणस्तु
 निषद्याच' इत्यमरः । 'सदिर प्रते'रिति षत्वम् । पिच्छिला भूमिरिति । उन्नतावनता
 कर्दमाक्ता वेतार्थः । एषु विषुदाहरणेषु अधिकरणे क्यप् । मन्येतारभ्य विद्येतान्तं
 करणे क्यप् । सिरा इत्यपि दृश्यते । विद्या—वेदादिः । सूयते अभिषूयते सोमः
 असमामिति विग्रहः । सोमयाग इत्यर्थः । 'ऋस्वस्यपिति कृति—' इति तुगागमः ।
 किच्चाद् गुणाभावः । शय्येति । शीयतेऽसमामित्याह—करणे क्यप् । 'अयङ् यि
 किङ्ति' (२६४९) इकारस्य अयङादिशे टापि च यथोक्तं रूपम् । भजेति ।
 वेतनमित्यर्थः । तुग्गुणाभावौ । इतेति । तुग्गुणाभावौ । अत्र कोषो नृग्यः ।

३२७७ । कृजः श च ॥ ३।३।८८ ॥

दी—। 'कृजः' इति योगविभागः । कृजः क्यप् स्यात् ।
 कृत्या । 'श च' । चात् कृत्—क्रिया । कृतिः ।

The rule (योग) is to be broken up into two parts (१) 'कृजः' and (२) 'श च' Thus (१) कृज् takes कप् in भाव etc, and श as well as क्तिन् । Note that without this योगविभाग we would have कृत्या (with कप्) and क्रिया (कृ + श) only and not कृतिः (कृ + क्तिन्) for by proximity चकार would relate to कप् only. In क्रिया we have the operation of रिङ् by 'रिङ् शयक् लिङ्' and of want of गुण due to डित्व of श by 'सार्वधातुकमपित्'. Then इयङ् by 'अचिञ् —' 227.

मित—। कृज इति । योगविभाग इति । अन्यथा 'कृति'रिति दुर्लभं स्यात् । श चेति चकारेण हि कप् एव सम्बद्ध्यते योगविभागात् कृज इत्यत्र क्यपोऽनुवृत्तिः 'शचे'ति चकारेण तु क्तिनोऽनुप्रवेशः । कृत्येति । 'ततः कृत्यां वधायास्व करिष्यामीऽनिवर्तिनौम्' विष्णुपुराणम् । क्रियेति । कृ + श इति स्थिते 'रिङ् शयक्—' इति रिङ् । प्रत्ययस्य शित्वेन डित्त्वाद् गुणाभावः । 'अचिञ् —' इतीयङ् ।

३२७८ । इच्छा ॥ ३।३।१०१॥

दी—। इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाढ्यानामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । शो यक् च निपात्यते । परिसर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । 'मृगं अन्वेषणे' चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः—मृगया । अटतेः शे यकि ऋशब्दस्य हित्वम् । पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या । 'जागर्तकारो वा' (वार्तिक) । पक्षे शः । जागरा-जागर्या ।

The term इच्छा is irregularly derived in भाववाच्य with the affix श and no यक् (which was due by 'सार्वधातुके यक्' (2746) as श is both a सार्वधातुक and an affix in the भाववाच्य). इष् + श = इच्छ + श by 'इष् गमियमां छः' (2460) = Then इच्छा with टाप् by rules of combi-

nation (सन्धि) । 'परिचर्यापरिसर्या—' This is a Varttika here. These words viz परिचर्या, परिसर्या, ऋग्या and अटाट्या are irregularly formed with श and यक्. परि + चर् + श + यक् + टाप् । परि + रु + श + यक् + टाप् । Here गुण also is irregularly effected for श being शित् and a सार्वधातुक too, and therefore ङित् by the rule 'सार्वधातुकमपित्' and there was no chance of गुण by 'किङिति च' । In ऋग्या the root is ऋग् to search. In अटाट्या, श and यक् are applied to अट् (—to go) to have अटा which then is duplicated and in the forepart of the duplicate or अभ्यास, the यकार disappears and the final vowel is lengthened—all these three operations are done irregularly. अटाट्या—rambling aimlessly. 'जागर्ते:—' This is the second Varttika here. The root जागर् takes 'अ' in place of श optionally in the भाववाच्य. जागरा—keeping late hours—जागर् + अ + टाप् + गुण by 'सार्वधातुकाङ्' । जागर्त्या—This also means the same thing जागर् + श + यक् + टाप्. Here गुण takes effect by the rule 'जयोऽविचिञ्चलङित्सु' (2480) as the affix श is a ङित् सार्वधातुक ।

मित—। इच्छेति । भावेऽयं निपात्यते स्त्रियां । तदाह—इवेर्भावे इति । यगभावश्चेति । शप्रत्ययस्य शित्वात् 'तिङ् शित्—' इति सार्वधातुकत्वे तस्य भावे विहितत्वेन भाववाचकत्वे च 'सार्वधातुके यक्' (२७५६) इति प्राप्नोति । स च यक् निपातनात् प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । इच्छेति । 'इषु गमियमां छः' (२४००) इति षकारस्य कृत्वे टापि च रूपम् । 'परिचर्या परिसर्येति—वार्तिकमिदम् । एते चत्वारः शप्रत्ययान्ताः स्त्रियां भावे निपात्यन्ते । यक् चेति । 'सार्वधातुके यक्' इत्यस्यात्र प्रतिषेधो नास्तीत्यर्थः । एवमन्यत्र । परिसर्येति । परिपूर्वात् सृधातोर्भावे शो यक् च निपात्यते । गुणोऽपीति निपात्यते इति शेषः । 'सार्वधातुकाङ्—' इति गुण इत्यर्थः । शप्रत्ययस्य शित्वाद् अपित्सार्वधातुकतया ङित्त्वात् गुणे

अप्राप्ते गुणोऽपि निपात्यत इत्यर्थः। मृगयेति साधयति—मृग अन्वेषण इति। अस्य अकारान्तलोपदेशात् 'अतो लोपः' (२३०६) इत्यलोपे प्राप्ते आह—अतो लोपाभावोऽपीति। निपातनादिति भावः। णिलोप इति। 'शेरनिटि' इति णिलोप इत्यर्थः। णिच् चात्र स्वार्थे इति मन्तव्यम्। मृगया आखेटकम्। अटाट्टेति व्याचष्टे—अटतेरिति। टा शब्दस्य द्वित्वमिति। निपातनादिति भावः। पूर्वभागे इति। अभ्यासे इति यावत्। यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्चेति। निपातयते इति। न च 'हलादिः शेषः' इत्येव यलोपे सिद्धे यकारनिवृत्तिरिति न वक्तव्यमिति वाच्यम्। हलादिशेषसूत्रस्य षष्ठे द्वित्वविषयत्वादेवाप्रवृत्तेरित्याहुः। अटाट्टेति। इथा भ्रमण-मित्यर्थः। यङन्तादटतेस्तु 'अप्रत्ययात्' (३२७६) इति वक्तव्यमात्रेण अप्रत्ययेन अतो लोपे यलोपे च 'अटटा' इत्येव रूपमिति बोध्यम्। जागर्तेरिति। इदमत्र द्वितीयं वर्तितकम्। जागृधातो रप्रत्ययो वा स्याद् भावे स्त्रियाम्। पक्षे शः। जागरति। अप्रत्यये इदमुदाहरणम्। 'सार्वधातुकार्द्ध' इति गुणः। टाप्। शे आह—जागर्थेति। यस्य शिल्वेन सार्वधातुकत्वाद् यक्। 'जायोविचिषलङ्कित्सु' (२४८०) इति गुणः। प्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन डित्वमित्युक्तम्।

३२७६ । अ प्रत्ययात् ॥३।३।१०२॥

दी—। प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात्।
चिकीर्षा। पुत्रकाम्या।

The affix 'अ' is attached to roots, ending in any other affix to form a feminine base (in the भाववाच्य), चिकीर्षा—पुत्रकाम्या etc. Note that टाप् comes naturally in all these feminine cases.

मित—। अप्रत्ययादिति। अ इति लुप्तप्रथमाविभक्तिः। प्रत्ययादित्यनेन तदन्तस्यग्रहणम्। श इति च निवृत्तम्। भावे अकर्तरि कारके इति तु वर्तते। तदाह—प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य इति। भावादाविति शेषः। चिकीर्षेति। करोतेः सनि 'चिकीर्ष' इति सन्नन्तो धातुः। तस्माद् अः टाप्। पुत्रकाम्येति। आत्मनः पुत्र-

मिच्छति इत्यर्थे 'काम्यच्च' इति काम्यचि 'पुत्रकाम्य' इति नामधातुः । तस्मात् अ टाप् च । एवं जिज्ञासा पापठ्या धनकाम्यादयः ।

३२८० । गुरोश्च हलः ॥३।३।१०३॥

दी—। गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । 'गुरोः' किम् ? भक्तिः । 'हलः' किम् ? नीतिः । 'निष्ठायाः सेट इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । नेह । आसिः । 'तितुव—' (३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । 'तितुवेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' (वार्तिक) । निगृहीतिः । निपठितिः ।

The affix 'अ' is employed after a root, having a long vowel and ending in a consonant in the feminine sense in भाव and other than-कर्तृवाच्य । Thus ईह + अ + टाप् = ईहा—a striving attempt. ऊह (to debate) + अ + टाप् = ऊहा a debating through judgment. भक्तिः—here there being no long vowel the root takes क्तिन् the general affix and not 'अ'. नीति—here the vowel is long but there being no हल् following the root takes क्तिन्. 'निष्ठायां सेटः—' This is a Varttika here. It must be said that the affix is appointed after such गुरुमान् and हल् ending root as is सेट् or have इट् in निष्ठा (क्त क्तवतु) and none else. Thus आसिः—the root आप is both गुरुमान् (having a long vowel) and हल् ending but it is अनिट् in निष्ठा (as आस) and therefore the rule 'गुरोश्च—' does not apply. consequently क्तिन् and not अ is appointed after it. दीप्तिः—with क्ति इट् here being prohibited (in निष्ठा by the rule 'तितुवतथसिसुसरकसेषु च'—(3163). 'तितुवेषु—' This is the second Varttika here. It has to be stated that the prohibition of इट् under the rule 'तितुव—' applies to

roots other than गृह् etc (गृह, स्निह्, कुप् and पठ्). Thus निगृहीतिः infliction of punishment—इट्, and दीर्घ by 'गृहोऽलिटि'. निपठितिः— a deep study—with इट्. Similarly उपस्निहितिः, and निकुपिति as भाष्य has.

मित—। गुरोश्चेति । गुरोरिति हल इत्यस्य न विशेषश्च तस्य गुरुत्वासम्भवात् । तेन गुरुमान् कश्चिदन्य आच्छिद्यते । स च धातुरेव । दीर्घं स्वरबान् इत्यर्थः । हल इत्यनेन तु तदन्तत्वं लक्ष्यम् । धातोरित्यनुवर्तमानात्तदाह—गुरुमतो हलन्तादिति । धातो-रिति भावे अकर्तरि च कारके इत्यध्याहारः । ईहा चेष्टा । ऊहा वित्तकोऽध्यहारो वा । लघूपधत्वाभावाद् गुणोऽन । भक्तिरिति । गुरुसत्त्वाभावात् क्तिन्नेव । नीति । हलन्तत्वाभावात् क्तिन् । 'निष्ठायां सेट्—' इति वार्तिकमिदम् । 'गुरोश्च हलः' इत्यनेन यस्मादकारो विधित्सितः स चेन्निष्ठायां सेट् तदैव तस्मादकारो (प्रत्ययः) विधीयते नान्यथेति वक्तव्यमित्यर्थः । आक्षिपिति । आपधातोर्निष्ठायां सेट्त्वा-भावादकारो न किन्तु क्तिन्नेव । दीप्तिरित्यत्र इट्माशङ्क्य आह—'तितुवेति । 'तितु-वोऽङ्' इति इदमतव द्वितीयं वार्तिकम् । तितुवेति सूत्रे गृहादिभिन्नानामेव इट् प्रतिषिध्यते न तु गृहादीनामपीति वाच्यम् इत्यर्थः । गृहादयश्च चत्वारो भाष्ये यठिताः । उदाहृतञ्च तत्रैव—निगृहीतिः, उपस्निहितिः, निकुपितिः, निपठितिरिति । निगृहीतिरिति । अनेन इटि 'गृहोऽलिटि' इति दीर्घः । 'गृहोऽलिटि' (२४१३) इति सम्प्रसारणम् । नियह इत्यर्थः । उपस्निहितिरादरः । निकुपितिः प्रवलः कोपः । निपठितिः—पाठदाढ्याम् ।

३२८१ । षिट्भिदादिभ्योऽङ् ॥३१३१०४॥

दी—। षिङ्गो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष्—जरा । त्रप्—त्रपा । भिदा—'विदारण एवायम्' (वार्तिक) । भित्तिरन्या । छिदा 'ह्रौधीकरणे' (वातिक) —अन्यत्र छित्तिः छिद्रम् । गुहा—'गिर्योषिभ्योश्च' (वार्तिक) । अत्र गिरि-रेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्यत्र गूढिः । आरा, हारा,

कारा, तारा, धारा—अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । ‘आरा शस्त्रा-
मिति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) * । आतिरन्या । आडोऽर्त्तेश्च
क्तिन् । रेखा लेखा (गणसूत्रम्)—अत्र गुणः । चूडा
(गणसूत्रम्) ; ‘धारा प्रपात इति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) * ।
धृतिरन्या । ‘कृपेः मृजेः (गणसूत्रम्)—’ कृपा मृजा इत्यादि ।

The affix अङ् is employed after those roots which are भित्
or द्रopping and the roots belonging to the भिदादि class.
Thus जृष् (to become old) + अङ् = जरा, here the prohibition of
गुण due by ‘किङ्ति च’ is barred by ‘ऋट्शोड्धि—’ (2406).
विदारणे—’ This is Varttika here. The root भिद् (or भिदिर विदारणे
रुधादि) takes अङ् only when the sense is piercing. Otherwise
भित्ति with क्तिन् in the sense of a wall. ‘द्वैधीकरण’—This is the
second Varttika or ganasutra ? here. छिद् (or छिदिर) takes अङ् in
the sense of द्वैधीकरण or dividing into two. Otherwise छित्तिः—with
क्ति, the sense being a hole. For the roots belonging to the
भिदादि class see ‘मित—’ below. ‘गिर्योषधयोः—’ This the third
Varttika here. The root गुह takes अङ् in the sense of a
hill i.e part of it or the cave and a medicinal plant or
herb to give गुहा ; otherwise गूढिः । आरा etc—roots underlying
these results are respectively ऋ to go, ह् to take, कृ to
scatter, तृ to pass over and धृ (ज्) to hold. Here in all these
cases first गुण, inspite of the prohibition ‘किङ्ति च’ takes
effect by ‘ऋट्शोड्धि गुणः’ (2406) and then the penultimate of
them are all lengthened irregularly ; irregularly because there
is no cause of lengthening. ‘आराशस्त्रोम—’ This is the fourth

Varttika here. When आरा means शस्त्री or a whip then only the root ऋ takes the affix अङ्, otherwise it takes क्तिन् giving आतिः—
 आ + ऋ + क्ति ('आ + ऋति) वृद्धि being the Single Substitute here by
 'उपसर्गादिति धातौ' । 'रेखा लेखा'—This is a गणसूत्र । The root लिख्
 taking अङ् गुण is irregularly effected and ल optionally changed
 into र । चुड़ा—This is another गणसूत्र । 'धाराप्रपाति—This is the fifth
 Varttika here. धारा is derived with अङ् (added to घृ) in the
 sense of a waterfall only or falling from a great height.—
 Otherwise धृति; patience. सृजाः—गणसूत्र—Showing that सृज्
 to purify takes अङ्, कृपा—कृप् + अङ्.

निपात्यत इति शेषः। लिख् + अङ् इति स्थिते किङ्गति चेति निषेधं बाधित्वा
 'पुगन्तं लघूपस्य—' इति गुणः। लकारस्य पचे रेफादेशश्च। चूडा इति गणसूत्र
 मिदम्। 'धाराप्रपाते—' इति इदमत्र पञ्चमं वार्तिकम्। उर्द्धदेशाद् जलादि-
 अप्रतनं प्रपातः। अस्मिन्नेवार्थे धृजोऽङ्। अन्य प्रायिकञ्चैतत्—"धारा रामपरश्वधस्य"
 इत्यादि दर्शनात्। अन्यत्र क्तिन्नित्याह—धृतिरन्येति। क्षमा धैर्यं वा। भिदादिगणः—
 भिदिर विदारणे, छिदिर हैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, डुधाञ् धारणपोषणयोः,
 मिथृ मेथृ हिंसासिचनयोः, ऋगती, हृज् हरणे, क्षि क्षय, क्षि निवासगतयोः, तृ
 भवनतरणयोः, धृज् धारणे, लिख् अक्षरविग्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने,
 टुवप् वीजसन्ताने, कृ विक्षेपे, वसनिवासे, सृज् शुद्धौ, 'कृप कृपायाम्' इति।

३२८२। चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥३१३१०५॥

दी—। अङ् स्यात्। युचोऽपवादः। चिन्ता। पूजा।
 कथा। कुम्बा। चर्चा। चात्तुला।

These चुरादि roots take अङ् in feminine sense in the भाववाच्य।
 As चुरादि roots take णिच् (स्वार्थे) so this bars the rule 'ग्यासश्चन्यो
 युच्' (3284) Thus चिन्ता etc.

मित—। चिन्तिपूजौति। अङ् स्यादिति भावे अकर्तरि च कारके इति
 योज्यम्। चिन्ता पूजति। एते (चिन्तिप्रभृतयः) चुरादयः अत एव स्वार्थण्यन्तत्वाद्
 'ग्यासश्चन्यो युच्' इति युचि प्राप्ते वचनम्। तदाह—युचोऽपवादः। न तु क्तिनो-
 ऽपवादः। ग्यन्तेभ्योस्तस्या प्राप्तेरिति मन्तव्यम्। सूत्रे चकारोऽनुक्तं समुच्चिनोतीत्याह—
 चादिति। तुला। तोलयतेरङ्। णिलोपः।

३२८३। आतश्चोपसर्गे ॥३१३१०६॥

दी—। अङ् स्यात्। क्तिनोऽपवादः। प्रदा। उपदा।
 'अङ्गन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः' (वार्तिक)। अङ्गा। अन्तर्धा।
 उपसर्गे घोः किः (३२७०)—इत्यनेन किः। अन्तर्धिः।

Any root ending in आ takes the affix अङ् in the भाववाच्य and the other-than-कृत्वाच्य provided it (the root) is preceded by any उपसर्ग as an उपपदः. This (being a special injunction of lesser scope supersedes क्तिन् (स्त्रियां क्तिन्—3272) Thus—प्रदा—प्र + दा + अङ्—giving away उपपदः,—a present. 'अदन्तरो—' This is Varttika. It has to be said that अत् and अन्तर् behave like an उपसर्ग i.e they are to be treated as उपसर्गः and not indeclinables when the affix अङ् in one case and the affix अङ् and in other follow such (आकारान्त) roots. Thus अज्ञा—अत् + धा + अङ्—respect, and अन्तर्धा or अन्तर्धि disappearance with अङ् and कि ।

मित—। आत इति । उपसर्गे उपपदे सति आदन्ताद् धातोरङ् प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३२७२) इत्युत्सर्गः । अयं चापवादापरनामा विशेषविधिः । ततः 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यनया परिभाषया अपवादोऽयमुत्सर्गस्य नित्यमेव बाधक इति मत्वा आह—क्तिनोऽपवाद इति । प्रदेति प्रदानमित्यर्थः । उपदेदि उपहार इत्यर्थः । ['उपायनमुपयाह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः] । अदन्तरोरिति वृत्तिकमिदम् । अदिति अन्तरिति चाव्ययम् । तयोरुपसर्गत्वाभावेन अङ् विधावप्राप्तावयमारम्भः । अदित्यस्य अङि परे अन्तरित्यस्य तु अङि कौ च प्रत्यये परे उपसर्गत्वमिति मन्तव्यम् । अत एवान्यत्र व्याख्यातमपि 'उपसर्गे धोः—' इत्येतत् सूत्रमत्रोपन्यस्यति । आतर्धा अन्तर्धिरिति । अन्तर्धानमित्यर्थः ।

३२८४ । ख्यासश्चन्यो युच् ॥३।१०७॥

दी—। अकारस्थापवादः । कारणा । हारणा । आसना । 'घटिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वार्तिक) । घटना । वन्दना । वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य (वार्तिक) । अन्वेषणा । 'परेर्वा' (वार्तिक) । पर्येषणा—परौष्टिः ।

The affix युच् is employed after roots ending in णि i-e after causal roots and the roots आस and अय् in the feminine sense in the भाववाच्य and in the other-than- कर्तृवाच्य । This overrules the affix 'अ' (under 'अ प्रत्यायात्' 3279). Thus कारणा (कृ + णिच् + युच्) causing to do ; हारणा (हृ + णिच् युच्) causing to carry etc. Note that this supersedes अ as far as णि is concerned ; for आस् and अय् has no chance of having अ affixed after them as they are not causal. Thus तत्त्वबोधिनी says—आस्यतेऽस्यामिति विग्रहः for the formation of आसना which thus means a seat. 'चटिवन्दि—'

This is a Varttika here. चटि etc are not causal. In this case they would have not युच् by the rule itself. They are घटि etc mentioned with the sffix इक् by 'इकश्चित्पौ धातुनिर्देशे' The root विद् giving वेदना with युच् here means 'to have' (i. e. लाभार्थ) but meaning to know it gives वित्ति; knowledge—with क्तिन् । 'इषेरनिच्छार्थस्य—' This is another Varttika here—(It has to be said that) the root इष meaning other-than-wishing i.e to search takes the affix युच् (अन—by 'युवोरनाको' 1247). अन्वेषणा—searching by गुण । 'परिवा' This is the third Varttika here. The root इष् preceded by परि takes युच् optionally. Thus पर्येषणा (युच्) and परीष्टि (क्तिन्) —Searching everywhere.

नित—। ग्यासअय्य इति । णि, आस् अय्य एषां इन्हात् पञ्चस्य कवचनम् । णि इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यते । तेन ग्यन्तात् आसः अय्यश्च धातोः स्त्रियां युच् स्याद् भावे अकर्तरि कारके इत्यर्थः । अकारस्यापवाद इति । 'अप्रत्ययात्' (३२७६) इति विहितस्याप्रत्ययस्येत्यर्थः । ग्यन्तादेव युच् अप्रत्ययस्यापवाद इति प्रतिपत्तव्यम् । न तु इतरयोरपि । तयोर्गन्तत्वाभावात् प्रत्ययान्तत्वाभावेन अप्रत्ययस्य तत्राप्रसक्तिः । कारणा हारणा इति । ग्यन्तयोः युच् । आसनेति ।

आस्यतेऽस्यामिति वियह । 'ऋहलोऽयत्' इति ण्यत् प्रत्यये तु आस्या । "न च स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिर्नेति शङ्काम् । युचः स्त्रीप्रकरणत्वेऽपि अपवादस्य ण्यत्तत्सद-भावादिति तत्त्वबोधिनी । 'घटिवन्दि—' इति वार्तिक मिदम् । एषां ण्यन्तत्वाभावाद् युचोऽप्राप्तेर्वचनम् । घटि इत्यादितु 'इक्षितपौ प्रातुनिर्देशे' इति इका निर्दिष्टम् । वेदनेति—अत्र 'लाभार्थस्यैव विदेर्यहणम् । व्याख्यानात् । ज्ञानार्थकान्तु तस्मात् 'स्तियाम्—' इति तिन्नेव । वित्तिः । 'विदवेदना-ज्ञाननिवासिषु' इति चुरादेस्तुविदः ण्यासश्च' इत्येव युचि वेदनेति मन्तव्यम् । इषेरनिच्छार्थस्येति । इदमत्र वार्तिकान्तरम् । इच्छाभिन्नार्थकस्य (मार्गनार्थकस्येति यावत्) इषेः युच् प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अन्वेषणेति । एषणा इत्यपि । उपसर्ग-पदत्वानियमात् । उपसर्गग्रहणं तु उत्तरवार्तिकस्य विशिष्टोपसर्गपूर्वकत्वादिति इयम् । परे वेति इदमत्र तृतीयं वार्तिकम् । परिपूर्वादिष्वयुच् प्रत्ययो वा स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अत्रापि इषेरनिच्छार्थकस्यैव ग्रहणम् । इच्छार्थकस्य तु 'इच्छा' (३२७८) इत्येव । पर्येषणा इति । परि इष् + युच्—गुणः । परीष्टिरिति । परि + इष् + क्तिन् । किञ्चाद् गुणाभावः ।

३२८५ । रोगाख्यायां ण्युल् बहुलम् ॥ ३।३।१०८ ॥

दी— प्रच्छर्दिकाव्याधिः । प्रवाहिका ग्रहणी । विचर्चिका पामा । क्वचिन्न । अर्द—शिरोऽर्त्तिः * । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वल् वक्तव्यः (वार्तिक) । आसिका । शायिका । 'इक्षितपौधातु-निर्देशे' (वार्तिक) । पचिः—पचतिः । 'वर्णात् कारः' (वार्तिक) निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । 'रादिफः' (वार्तिक) । रेफः । 'मत्वर्थच्छः' (वार्तिक) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः । 'इणजादिभ्यः' (वार्तिकः) । आजिः । आतिः । 'इष् वपादिभ्यः' (वार्तिकः) । वापिः । वाप्तिः । स्वरे भेदः । 'इक् कृथादिभ्यः' (वार्तिकः) । कृषिः । गिरिः ।

The affix खलु (अक) is employed Variously (बहुलम्) after roots to form such feminine bases as are names of certain diseases. Thus प्रच्छादिका प्र + चर्द + खलु + टाप् by 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्रासुपः' (463) Vomitting. प्रवाहिका—Diarrhoea or dysentery. बिचर्चिका an eruptive disease in the skin. कचिन्न i.e.खलु due to बहुलप्रवृत्त in the rule does not take place somewhere ; e.g अर्द takes क्तिन् (and not खलु) —शिरोऽर्त्तिः—headache or, the pain in the head शिरस अर्द + क्ति । धात्वर्थनिर्देश—' This is a Vartika here : The affix खलु should be enjoined after roots in the sense of a Verb or action to form feminine bases like आसिका (आस् + खलु = टाप्)—seating, शायिका (शो + खलु + टाप् इङि due to नित्) sleeping etc. 'इक्श्चित्पौ—' This is the second Vartika here. The affix इक् (इ) and शितप् (ति), in the masculine sense, are attached to roots when the utterance or nention of them is sought for; thus पचि;—पचति; for the mention of पच्. Similarly वदि वदति etc. No गुण in पचि and वदि due to कित् of the affix (इक्) and तिप् takes place after पच् and वद् in पचति and वदति due to शित् of शितप् which is anidication of its being a सार्वधातुक. Thus although in पचति etc there is not sense of a nominative yet ति takes place from the fact of Panini's own behaviour in 'उपसर्गात् सुनोतिसुवति—' etc. 'वर्णात् कारः'—This is the third varttika here. When the mention of an alphabet is intended the very alphabet takes the affix कारः. Thus अ + कार = अकार etc. Note that although the affix कार is here not employed after a root yet it (कार) is treated as a कृत affix (and not a तद्धित one) on the strength of its sphere of action (अधिकारबलात्). Thus as a प्रातिपदिक

the derivative gets सुप् (सु, औ, जम् etc). Note also that the क of affix (कार) is significant and not an indicatory. More over the affix not being an आर्द्धधातुक, the base आ when कार is appointed after it does not elide by 'अतो लोपः—' (2372) nor does the very affix get इट् by 'आर्द्धधातुकस्ये—'. The term 'बहुल' in the rule being taken understood after the varttkas also some where the affix (कार) is not appointed after the alphabets, cp—'अस्य चू' the enunciation of Panini for 'अकारस्य चू'. It is important to note also that the affix (कार) sometimes used after two or three letters taken jointly in the form of a word eig एवकार, वाकार etc (also काकार (क + आ + कार) etc. 'रादिफः'—This is the fourth varttika here. The affix इफ is appointed after the alphabet र takes effect—Thus रइफ = रेफः the affix कार also takes effect—रकार ; as the prohibition अस्त्रियाम् 'वास्ररूपः अस्त्रियाम्' does not apply for the varttikas beginning from 'धात्वर्थनिर्देशे—' and ending in 'मत्वर्थाच्छः' here are enjoined not in the feminine sense but in that of masculine. 'मत्वर्थात्—' This is the fifth varttika here. The affix क् has to be stated taking place after the term मत्वर्थ so as to give मत्वर्थीय, क्, becoming ईय and the final अकार being dropped by the rule 'यस्तेतिच' due to the expression 'बहुलम्' in the rule 'रोगाख्यायाम्—' (3284) although the affix क् is here not a तद्धित affix but a कृत one, for the term मत्वर्थ, though a प्रातिपदिक, is treated as a root. Note that here the affix क् is here appointed in the very same sense of the base मत्वर्थ. Thus 'मत्वर्थीयः प्रत्ययः means the same as मत्वर्थः प्रत्ययः an affix impressing the name of मनुप् । Due to the

अनुवृत्ति of 'बहुलम्' sometimes the affix क् does not take place after मत्वर्थ as in 'तसौ मत्वर्थे' etc sometimes it is used in the sense 'to be' (भावार्थे) as in 'शैषिकान्मृतुवर्षीयात्' etc ; others, however, hold that this क् is not what is enjoined by this varttika but what is expressed in the rule 'गृहादिभ्यश्च' (8362). 'इण्जादिभ्यः'. This is the sixth varttika here. This (इण्) is enjoined in the feminine sense आजिः—अज् + इण्, वृद्धि due to णित् । अज् not being replaced by वी due to बहुल here ; आतिः—अत् + इण् । 'इज्—' This is the seventh varttika here. वापिः वप् + इज् a large tank cp—'वापो तु दीर्घिका'—Amara. स्वरं भेदः i.e between the affix इण् and इज् ; cp 'जिनव्यादिर्नित्यम्' । 'इक्—' This is the eighth varttika here. कृषिः = कृष् + इक् no गुण due to कित्त्व—agriculture. गिरिः गृ + इक् इत्त्व and रपरत्वं of ऋ by 'ऋतुद्वयतोः' and 'उरण रपरः' । गिरि is feminine and means to swallow but not mountain here.

मित—। [* प्रच्छर्दि का । प्रवाहिका । विचर्चिका...शिरोऽर्चिः—इति तत्त्वबोधिनी सम्मतः प्राठः । अत्र वमिः, गृहणी, पामा अर्दं इति शब्दचतुष्टयं नास्ति] । रोगाख्यायामिति । धारोर्णुल् प्रत्ययो बहुलं स्यात् स्त्रियां प्रत्ययान्तश्चेत् कस्यचिद् रोगस्य संज्ञा भवतीत्यर्थः । बहुलगृहणात् प्रत्ययस्य कचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तथाचोक्तम्—

“कचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पः क्वचिदन्यदेव ।

विधेविधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥” इति ।

प्रच्छर्दिकेति । कर्दं वमने । प्रपूर्वादस्माद् णुल । 'युवोरनाकौ' (१२४७) इति वोरकादेशः । ततः स्त्रियां टापि परे 'प्रत्ययस्थ्यात् कात् पूर्वसमात् इदाप्यसुपः' (४६३) इति कात् पूर्वस्य अकारस्य इदादेशः । वमिरित्यर्थनिर्देशः । अत्र वमिः अग्रणीत्याद्यर्थनिर्देशः प्रक्षिप्त इवाभाति । तत्त्वबोधिण्यामदर्शनात् । प्रवाहिकेति ।

प्रकर्षेण रसरुधिरादिकं वहति सारयतीति विग्रहः । वहतेरदुपधत्वाद् 'अत उपधायाः' (२२८२) इति वृद्धिः । गृहणीति । 'गृहणीरुक् प्रवाहिका' इत्यमरः । यद्वा अन्तर्भावितखण्डोऽत वहति । प्रवाहयति सुहुसु हुम्लादिकं प्रवर्तयतीति विग्रहः । विचर्चिकेति—चर्च अध्ययने । उपसर्गवशात् प्रत्ययमहिम्ना चामये वृत्तिः । 'पामा विचर्चिका' इत्यमरः । अशरोगविशेष इति यावत् । क्वचिन्नेति । बहुलग्रहणादिति भावः । अर्देति । शिरोऽर्त्तिरित्यत धातुनिर्देशोऽयम् । अर्दं हिंसायाम् इति धातुः । अर्देति क्तिन् । शिरोऽर्त्तिः शिरःपीडा इत्यर्थः । 'तितुववश्च-सिसु—' (३१६३) इति इट् प्रतिषेधः । 'धात्वये निर्देशे—' इति—वार्तिकमिदम् । धात्वर्थनिर्देश इत्यस्य क्रियानिर्देश इत्यर्थः । अत वार्तिकेषु 'रोगाख्यायाम्—' इति सूत्राद् 'बहुलम्' इत्यनुवर्तते इति व्याख्यातारः । तेन—क्रियानिर्देशे गम्ये स्त्रियां धातोर्यद्बहुलं शुबलं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । आसिकेति । आसतेर्षुबल । टापि इदादेशः प्राग्वत् । आसनमित्यर्थः । शायिकेति । शयनमित्यर्थः । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । 'इक्षतिपौ—' इति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । धातोरिक् प्रत्ययः शितप् प्रत्ययश्च बहुलं स्याद् धातोः स्वरूपे निर्देष्टव्ये इत्यर्थः । इत आरभ्य 'मत्वर्थाच्छः' इति यावद् वार्तिकेषु स्त्रियामिति नानुवर्तत इति व्याख्यात-माकारे । पचिरिति पच् धातुरित्यर्थः । इका निष्पन्नोऽयम् । प्रत्ययस्य कित्त्वाद् गुण-वृद्धादिति भावः । पचतिरिति । पच् धातुरित्यर्थः । शितपा निर्देशः । प्रत्ययस्य शित्वात् 'तिङ्शित्—' इति सार्वधातुकत्वम् । ततः 'कर्त्तरि शप्' इति शेषः । यद्यप्यत कर्त्तृवाचकत्वं नास्ति तथापि 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' 'अर्तिपिपत्योश्च' इत्यादिनिर्देशात् शप् । एवं भावकर्मणोरभावेऽपि क्वचित् यक् । यथा 'विभाषा लोयतेः' इत्यादौ । अत्र हि लीलाङ्गे यका निर्देशो न तु श्यना इति तत्रैव स्पष्टम् । यत्तु शित्वसामर्थ्यादेव शवादेव इति वदन्ति । तन्न । पिवतिः गायतिरित्यादौ पिवाद्यादिशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् । बहुलग्रहणादिकस्तिपौ क्वचिन्न । 'वदन्नञ—' 'गुपतिजकिदभ्यः सन्', भियोऽन्यतरसाम्, 'क्वञः श च' इत्यादि निर्देशात् । 'वर्णात् कार' इति । इदमत्र तृतीयं वार्तिकम् । निर्देशे इतोवेति । वर्णनिर्देशे इति यावत् । तथाच—अ, क इत्यादि वर्णनिर्देशे कर्तव्ये अ, क इत्यादिभ्यः

प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अत्रापि बहुलमिति योज्यम् । अकार इति । 'अ' इत्यस्य निर्देश इत्यर्थः । ककार इति । क् अ (क) इति अस्मादत्र प्रत्ययः । 'न पुनरन्तरिणाच्च' व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'उच्चैरुदात्त' इति सूत्रे भाष्यम् । एवं वकारः, चकारः, एवकार इत्यादौ बोध्यम् । इह कार प्रत्ययस्य यद्यपि धातोरुत्तरं नास्ति विधानं तथापि धात्वधिकारवलात् तस्य कृतसंज्ञा । ततश्च प्रातिपदिकत्वात् सुवृत्तपत्तिः । कार इत्यत्र ककारस्य नेत् संज्ञा । प्रयोजनाभावात् । आकार इत्यत्र 'अ' इत्यस्य 'आतो लोपः—' इति लोपोन । प्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेन आर्द्धधातुकत्वाभावात् । एवञ्च 'आर्द्धधातुकस्य इड् वलादे'रित्यस्याप्यप्रवृत्तेर्नेट् इति बोध्यम् । बाहुल्यहणस्यावाप्यनुवृत्तेः कचिन्न । 'अ प्रत्ययात्' 'अस्य चू' इत्यादिनिर्देशात् । 'तवाभिधानाद् व्यथते नताननः' इति भारविश्च । रादिफः इति । इदमत्र चतुर्थं वार्तिकम् । वृष्णनिर्देशे गम्ये 'र' इत्यस्मात् प्रातिपदिकादिफ प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । रेफ इति । र इत्यर्थः । अत्र स्त्रियामित्यस्यानुवृत्तेरभावात् 'अस्त्रियाम्' इति निषेधाभावात् 'वासरूपविधिना' कार प्रत्ययोऽपि । रकारः । अतएव 'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्थिव' इत्यादि संगच्छते । बहुल्यहणस्यावाप्यनुवृत्तेः कचिन्न । 'नमिकन्पिष्मज्जाहिंसदीपोरः' इति निर्देशात् । 'मत्वर्थच्छ' इति इदमत्र पञ्चमं वार्तिकम् । मत्वर्थ इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । बहुल्यहणानुवृत्तेराह— बहुलवचनादिति । अयं भावः—मत्वर्थ + क इति स्थिते प्रत्ययस्य ईय भावे मत्वर्थ + ईय इति जाते आद् गुणेन मत्वर्थेय इति स्यात् । इष्यते तु मत्वर्थीय इति । न च 'यस्येति च' (३११) इत्यकारलोपात् 'मत्वर्थीय' इति वाच्यम् । प्रत्ययस्यात्र कृतसंज्ञत्वेन प्रातिपदिकस्य अतद्धितपरत्वाभावाद् अभत्वाच्च तस्य (सूत्रस्य) अत्राप्रवृत्तेः । बहुल्यहणानुवृत्तेस्तु तस्य तद्धितविषयस्यापि सूत्रस्यात्र प्रवृत्तिरिति । मत्वर्थीय इति । मत्वर्थः इत्यर्थः । प्रत्ययस्य स्वार्थे निहितत्वात् । मतोः ('मनुप्' इति प्रत्ययस्य) अर्थः यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थीयः । बहुल्यहणात् कचिन्न । 'तस्मै मत्वर्थे' इत्यत्र यथा । क्वचित् मनुवर्थ शब्दादपि कः । 'शेषिकाद् मनुवर्थीयात्' इत्यादौ यथा । अन्ये तु लाघे कृतसंज्ञश्च किन्तु 'गह्वादिभ्यश्च'

(१३६२) इति विहितस्त्रुडित एवेत्याहुः । 'इण् अजादिभ्यः' इति इदमत्र षष्ठं वार्तिकम् । अजादिभ्यो धातुभ्य इण् प्रतीयो वाच्य इत्यर्थः । अत्र स्त्रियामितानुवर्तते । व्याख्यानात् । आजिरिति । अत्र बाहुलकादनेर्वीभावो न । प्रत्ययस्य णित्वादुपधावृद्धिः । 'समुदायः स्त्रियः संयत् समित्याजि समिदयुधः' इत्यमरः । आतिरिति । अत साततग्रगमने इति धातुः । 'इज् बपादिभ्यः' इति । इदमत्र सप्तमं वार्तिकम् । वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । वापिरिति । अत उपधाया इति वृद्धिः । 'कृदिकारात्—' इति पक्षे ङीष् । 'वापी तु दं घिंका' इत्यमरः । 'शतहस्ता भवेदवापी द्विगुणा पुष्करिणी मता' इति स्मृतिः । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति रत्नकोषश्च । वासिरिति । वसतेरिज् । ननु इन् इतानेनैव सिद्धे किमर्थमिदम् इत्यत आह—स्वरं भेद इति 'जिनत्यादेर्नित्यम्' इति स्वरविशेषार्थम् इज् विधिरितार्थः । 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति इदमत्र अष्टम् चरमं च वार्तिकम् । 'कृषि' इति कर्षतेरिका निर्देशः । कृषि प्रभृतिभ्यो धातुभ्य इक् स्यात् स्त्रियामितार्थः । कृषिरिति । किच्चाद्गुणः । 'चीयने वालिशस्य सत्वेवपतिता कृषिः' (सुद्रा-राक्षसम्) । गिरिरिति । गृ इतस्माद् इक् । किच्चाद्गुणाभावे 'ऋतद्वाधतो'-रिति इच्चम् । रपरत्वम् । गिरिगिरणं गलाधःकरणमिति यावत् । 'गीणिगिरौ' इत्यमरः । नायमत्र पर्वतार्थकः । स्त्रे वाचकत्वादिति बोध्यम् ।

३२८६ । संज्ञायाम् ॥ ३।३।१०८ ॥

दी—। अत्र धातोर्बुल । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । * वरणा-
पूरिका । अपूपविशेषः ।

When a संज्ञा is implied any root may take बुल् in the feminine sense. 'उद्दालक—' The tearing of the flowers of the tree known as उद्दालक । वरणा etc—seems to be interpolated.

मित—। संज्ञायामिति । संज्ञायां वाच्यायां धातोर्बुल् स्यात् । स्त्रिया-
मित्येव । तदाह—'उद्दालक—' इति । उद्दालकः स्त्रीभ्रातृकः । तस्य पुष्पाणि
भञ्ज्यन्ते ह्रियन्ते यस्यां क्रियायां तस्या इयं संज्ञा । भञ्जनमेव भञ्जिका । भावे खल ।

टापि 'प्रतायस्यात्—' (४६३) इति कातपूर्वसप्तात् इत् । उद्दालकपुष्पाणां भञ्जिका इति वा विग्रहः । 'वरणेति । मन्वे प्रक्षितोऽयमंशः ।

३२८७ । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ ३।३।११० ॥

दी—। परिप्रश्ने आख्याने च गमेः इञ् स्यात् । चात् खुल् । विभाषोक्त्येयाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं—कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वाकारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां—पचां पक्तिम् ।

When a question and an answer (as in a dialogue) is implied, any root, in the feminine sense, may take the affix इञ् as also खुल् (ञक्); and from the utterance of विभाषा or option, it may take other affixes also (which are similar in the formation of feminine bases). Thus what sort of कारि (कृ + इञ् वृद्धि by 'अचो जिणति' 254) कारिका (कृ + खुल् वृद्धि) क्रिया (कृ + श् by the कृजः श्च 3277) कृत्या—कृतिः (कृ + क्यप् and कृ + क्तिन् due to योगविभाग in 'कृजः श्च 3277)—have you done? I have done all sort of कारि etc. Note that कारि कारिका etc mean the same—thing here viz an action or achievement, although कारिका and कृत्या are seen to be used in other senses also. Cp. व्याघ्रभूतिकारिका a small book of verse (on grammar) composed by Vyaghra-bhūti, and 'तत्र कृत्यां वधायास्व करिष्यामीऽनिवर्तिनीम्'—Then for his destruction we shall take to a sacerdotal performance, Note also that इञ् etc may be used without the sense of a dialogue or a question and the corresponding reply. गणिम्—counting—गण + इञ्—here. Here elision of अ by 'अतो लोपः'

being स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (30) no वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282) takes place for the अकार of गण in that case ceases to be the penultimate. Similarly गणिका—counting गण + खल + टाप (463) गणना—with युच् by 'ग्यासश्चन्यः—' (3284). No क्तिन् which is barred by युच्। पाचि (cooking) etc—the affixes are इज्, खल, and अङ् by 'षिदभिदादिभ्यः—' (3981).

मित—। विभाषेति। विभाषा आख्यानपरिप्रश्नयोः इज् + च इति छेदः। आख्यानम् उत्तरप्रदानञ्च परिप्रश्नश्च इच्छः। तयोरिति सप्तमौद्विवचनम्। तदाह—परिप्रश्ने आधाने वेति। अल्पाचतरत्वेन आख्यानशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपातो विहितः। क्रमस्तु विवक्षित इति मत्वा परिप्रश्न इत्यस्यैव प्रागुपादानं तत आख्यानस्य इति ज्ञेयम्। इज् स्यादिति। स्त्रियामिति शेषः। विभाषोक्तेरिति। अन्यथा अस्त्रियामिति निषेधाद् वासरूपविधेरप्रवृत्त्या स्त्रियां विहितां क्वप्क्तिनादयो न स्युरिति भावः। परिप्रश्ने आह—कां त्वं कारिम् इत्यादि। अकार्षीरित्यनेन अन्ययः। आख्याने आह—सर्वां कारिम् इत्यादि। कारिमिति। करोतेरिज्। 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः। कारिकेति। करोतेर्बुल्। टापि कात् पूर्वस्यात् इत् (४६३ सूत्र)। क्रियेति। 'क्लजः श च' (३२७७) इत्यत्र योगविभागात् क्रिया, कृत्या, कृतिरिति स्पष्टम्। कारिकाकृत्ययोरर्थान्तरे सत्यपि अत क्रियापर्यायत्वं द्रष्टव्यम्। अर्थान्तरत्वं तु सांख्यकारिका, 'ततः कृत्या वधायास्य करिष्यामोऽनिवर्तिनीम्' (विष्णुपुराणम्) इत्यादौ स्पष्टम्। एवमिति। परिप्रश्ने आख्याने चेति शेषः। न चैवम् आख्यानपरिप्रश्नयोरिव इजादय इति प्रतिपत्तव्यम्। किन्त्वन्यथापि। 'क्रियासु युक्तै र्वृष चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' (भारविः) 'इति कालिदासकृतौ—', गुणिगणगणनारम्भे (पञ्चतन्त्रम्) इत्यादौ यथा। गणिमिति गणनामित्यर्थः। गणयतेरिज्। अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन्—' (५०) इत्यनेन स्थानिवत्त्वाद् गणयतेरादयस्य अकारस्य उपधात्वनिवृत्त्या 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्हङ्गाभावः। एवं गणिकामित्यत्र। गणनामिति। 'ग्यासश्चन्यो युच्' (३२८१) इति युच्। क्तिन् तु न। युच्वां भाषात्। पाचिम् इज्। वृद्धिः।

परिविक्राम खुल् । वृद्धिः । पचाम्—इपचष् । अङ् ('षिदभिदादिभ्यः—') ।
 वासरूपविधिः सार्वत्रिकनिषेधाभावात् क्तिन्नपि भवति । उक्तं ग्रन्थकृता स्वयमेव—
 'स्राधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्तिन्निति 'चित्याग्नचित्ये च' (२८२३) इत्यत्र ।

३२८८ । पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु खुच् ॥ ३३।१११ ॥

दी— । पर्यायः परिपाटी क्रमः * । अहर्णमहः योग्यता ।
 पर्यायादिषु व्योतेषु गुञ् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका ।
 अग्रगामिका । भवानिच्छुभक्षिकामहति । ऋणे—इच्छुभक्षिकां
 मेधारयसि । उत्पत्तौ—इच्छुभक्षिका उदपादि ।

पर्याय means order and अहर्ण means fitness. Any root may take खुच् (अक) optionally in the भाववाच्य in feminine sense when order (of action), fitness, debt (ऋण) and causation (उत्पत्ति) are implied. Thus भवतः—etc—i.e your sitting, taking rest and going ahead, respectively. खुच् being शित् । वृद्धि takes effect where it is due. Then टाप etc at before. इच्छुभक्षिका उदपादि the eating of sugarcanes was caused. उद् + पद् + कर्मणि लुङ् ।

मित— । पर्यायेति । पर्यायश्च अहर्णश्च उत्पत्तिश्चेति इन्हात् सप्तमी बहुवचनम् । खुल् इत्यनेनैव सिद्धे 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं चित्करणम् ।
 पर्यायशब्दस्यार्थः परिपाटीति क्रम इति च । अहर्ण इत्यात्र भावे घञ् । योग्यतेत्यर्थः ।
 खुजवेति । पक्षे खुल् इति शेषः । भावे स्त्रियां च प्रताय इति बोध्यम् । खुचि खुलि चैकमेव रूपम् इति पृथङ् नोदाहृतम् । पर्याये आह—भवतः आसिकेत्यादि ।
 आसनं शयनम् अग्रगमनश्चेत्यर्थः । अहर्ण—भवानिच्छु—इत्युदाहरणम् । ऋणे स्पष्टम् ।
 इच्छुभक्षिका उदपादीति इच्छुभक्षणमिच्छुभक्षिका । उत्पूर्वात्पयतेः—कर्मणि लुङि उदपादीति । [* परिपाटीक्रमः इति तत्त्वबोधिण्याम् एकवाक्यतया निर्देशः] ।

३२८९ । आक्रोशे नञप्रतिनिः ॥ ३३।११२ ॥

दी— । विभाषेति निवृत्तम् । नञप्रपदेशनिः स्यादाक्रोशे ।

अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः * ॥ 'कृत्यलुटो बहुलम्'
(२८४१) । भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् ।
राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । 'नपुंसके भावे क्तः'
(३०८०) ।

The term विभाषा occurred in the rule 'विभाषाख्यान—' (3287) has ceased to follow henceforth. Thus the rule means—Any root preceded by नञ् takes the affix अनि in the feminine sense when a curse (आक्रोश) is implied. Thus 'अजीवनिः—' May you, oh cheat, meet with non-living i.e death, नञ् जीव् + अनि । अप्रयाणि—नञ् + प्र + या + अनि cessation of proceeding. Note that here क्तिन् may not apply as अनि bars it ; see the prohibition अस्त्रियाम् under 'वास्रूपः—'. Here ends the feminine section (स्त्राधिकार) —।

'कृत्यलुटो बहुलम्' (2841)—Although this rule has been explained before yet it is brought down here to remind the student that notwithstanding 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' (2833) which enjoin कृत्य affixes in भाव and कर्मवाच only, the rule 'कृत्यलुटः—' by force of the term बहुल suggests that कृत्य affixes and लुट् may take place after roots in the senses of instrumentality (करण) locative (अधिकरण) etc as well. Thus करणे—स्नानीयं चूर्णम्—a powder by which one takes his bath (करणे अनीय) and राजभोजनाः शालयः—the shali rice which are partaken of by the king (कर्मणि लुट्) ; 'नपुंसके भावे क्तः'—This just precedes the rule लुट् च below hence it is laid down here again.

मित—। आक्रोशे इति । नञि + अनिरितिच्छेदः । अत्र 'विभाषाख्यान—'

(३।३।११०) इत्यतो विभाषिति नानुवर्तते व्याख्यानात् । तदाह—विभाषेति निवृत्तमिति । सूत्रं व्याचष्टे—नञीति । आक्रोशः शापः । तास्मिन् गम्ये इत्यर्थः । अत्रापि स्त्रियां भावे एव प्रत्ययः । अजीवनिरिति । अजीवनमित्यर्थः । मृत्युरिति यावत् । अप्रयाणिरिति । अप्रयाणमित्यर्थः । क्तिन् तु न भवति । अस्त्रियामित्युत्तरनिना तस्य बाधत्वात् । अत्रापि आक्रोशे एवेति बोध्यम् । उभयत्रैव हलपरत्वेन नञोऽकारः । आप्रयाणिरिति क्वचित् तत्त्वबोधिनीस्थः पाठस्तु भ्रान्तः । नञो हलपरत्वेन अकारस्यैव प्राप्तिर्ने तु आकारस्य । इति सूत्राधिकारः ।

‘कृत्यलुपटः—’ (२८४१—३।३।११३) इति एतत् प्रागेव व्याख्यातम् । इह तु क्रमप्राप्तत्वादुपन्यस्तम् । भावे अकर्तरि चेति । उक्तं हि ‘घञि च भावकरणयोः’ (३।१८७) इत्यत्र ‘इत उत्तरं ‘भावे’ अकर्तरि च कारके’ इति कृत्यलुपटो बहुलम्’ इति यावद् द्वयमपानुवर्तते इति । ‘तथोरिव कृत्यक्त्वलुपटौ’ (२६३३) इत्यनुसारात् भावकर्मणोरिव कृत्यप्रत्यया इति नियमे सत्यपि ‘कृत्यलुपटो बहुलम्’ इत्यत्र बहुल-ग्रहणात्, ततोऽन्यत्रापि कृत्या लुपट् च भवतीति मत्वा कर्मणि लुपट्सुदाहरति । राज्ञा भुज्यन्त इति । पुगन्तल्लूपधस्य इति गुणः । एवं स्त्राति अनेन ‘इनानीयं चूर्णम्’ इति करणे अनीयः । ‘नपुंसके भावे—’ (३०६०) इति । इदमपि प्राग्निष्ठाधिकारे व्याख्यातमपि क्रमप्राप्तत्वाल्लुपट् च लुत्तरव सप्रयोजनत्वाच्च होपन्यस्तम् । ‘तथोरिव—’ इत्यत्र सिद्धे तस्य भूत एव विहितत्वादस्य तु कालसामान्येऽपि प्रवृत्तेरुपयोगित्वं द्रष्टव्यम् इति तत्त्वबोधिन्यां विस्तरः ।

३२८० । लुपट् च ॥ ३।३।११५ ॥

दी—। हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

The affix क्त as well as लुपट् (अन by ‘युवोरनाकौ’) takes place in the भाववाच्य to form a base in the neuter gender. The सूत्रकार could have done with a single rule or योग as—‘नपुंसके भावे क्तलुपटौ’ without breaking it into two ‘नपुंसके भावे क्तः’ and ‘लुपट् च’. But in the former case, क्त also along with लुपट् would have

been carried into the next rule although it (क्त) has nothing to do therein ; hence to exclude this क्त and to carry लुट् only into the following rule 'कर्मणि च—' (329r), he separates the same (लुट्) from क्त.

मित—। लुट् चेति । 'नपुंसके—' (३।३।११४) इति सर्वमपानुवर्तते । तेन नपुंसके वाच्ये धातोः क्तः लुट् च स्याद् भावे इति सूत्रार्थः । तदाह—हसितं हसनमिति । 'युवोरनाकौ' इत्यनादेशे हसनमिति । नन्वेवं लाघवात् 'नपुंसके भावे क्तलुटौ' इत्येक एव योगोऽस्तु । भासु 'नपुंसके भावे क्तः' 'लुट् च' इति योगद्वयम् । तत्राह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'कर्मणि च—' इत्यव्यवहितोत्तर-सूत्रार्थ इत्यर्थः । तथाचैवं लुट् एव तत्रानुवृत्तिः स्यात् । अकृते तु योगविभागे क्तप्रत्ययस्यापि निष्प्रयोजनस्यावानुवृत्तिः स्यादिति भावः ।

३२८१ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् ॥
॥ ३।३।११६ ॥

दो—। येन कर्मणा (१) स्थित्यमानस्यकर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे लुट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । (३) ओदनभोजनं सुखम् । अत्र पानादेव सुखम्, चन्दनानुलेपनं सुखमिति वत् । सत्यम् । यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकः । यत्र साक्षात् परम्परया सुखं तत्रेति यावत् । कर्तुंरिति किम् ? गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता, किन्तु कर्म । (४) कर्मणीति किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । स्पर्शात् किम् ? अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेष्वसमासः ।

When the term in the accusative or second case ending, having been touched by i.e enjoying which pleasure of the

person of the agent is caused stand as an उपपद, a root may take the affix लुट् (in the भाववाच्य) to form bases in the neuter genders. Although the previous rule 'लुट् च' would meet requirement here yet the enunciation of this is to form a नित्यसमास or an obligatory उपपदcompound as in पयःपानम् i.e the drinking of which is pleasant etc—the dissolution being पयः पीयते इति भावे लुट्. Similarly 'अोदन'—the taking of food being pleasure. Well here as in चन्दनातुलिपन or smearing the body (all over) with sandal paste the pleasure arises from the very drink- How then the term 'संस्पर्शात्' in the rule becomes significant there being no question of contact here in the example. The answer is this—the rule is intended to apply in these cases where the want of contact causes want of pleasure or in other words where pleasure is dependent upon contact whether directly or indirectly. 'गुरोः—' the bathing of preceptor is pleasant—here the rule does not apply because here the preceptor is the accusative (गुरोः = कर्मणि षष्ठी । गुरुं स्नापयति = गुरोः स्नापनम्) and not the agent. 'तूलिकायाः—' the rising of तुलिका (cotton) is amusing—here the rule does not apply because there is no कर्म, the verb स्या being intransitive (अकर्मक) । 'अग्निकुण्डस—' Here शब्द-दुशेखर reads—स्पर्शात् किम् ? अग्निकुण्डस—'. This reading is preferable as otherwise 'अग्नि—' would seem to be a counter example of 'कर्मणीति किम्'; whereas it is not so as the term 'अग्निकुण्डस' is an instance of कर्मणि षष्ठी । 'अग्निकुण्डस—' etc means—sitting by the hearth is pleasant—here लुट् does not take effect in the way the rule suggests because here there

is no actual touch. The thing to know that लुट् here has not taken effect by the rule (but by 'लुट् च' only) is that there in all these three counter examples (गुरोः स्नापनम् etc) there is no compounding (as we have in 'पयःपानम्—') ।

[N.B.—तत्त्वबोधिनी omits कर्मणा here. The text beginning from 'ओदनभोजनं सुखम्' up to the end except 'कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । इह गुरुः न कर्त्ता, किन्तु कर्म' seems to be an interpolation for Tattwabodhini omits the portion and moreover, Shabdendushekhara cites 'कर्मणि किम् etc as its own expression or got from any other source and it does not explain 'कर्मणि किम् etc].

मित—। कर्मणि चेति । 'नपुंसके भावे' इतानुवर्तते । येनेति कर्मणा इतानेन सम्बन्धः । तदाह—येन कर्मणिति । तच्च कर्म कर्तारं स्पृशति । अतः कर्मणोऽपि कर्तृत्वम् । ततश्च येनेति कर्तरि तृतीया 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इतानुसारात् । संस्पर्शशब्दस्य च कृतप्रतयान्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एवाह—येन कर्मणा स्पृश्यमानस्येति । एवं कर्तुरित्यात्र 'उभयप्राप्तौ—' इतानुसारादेव कृद्योगा कर्मणि षष्ठो । 'कर्तुः शरीरसुखम्' इति असमर्थसमासः । शरीरशब्देन कर्तुरित्यास्य एकत्वेन अन्वयात् । तथाचात्र शरीर एव कर्ता । न तु ततः पृथक् कश्चित् । तेन कर्तृसंज्ञस्य शरीरस्य सुखमित्यर्थः । न चैवं शरीरशब्दस्य नपुंसकत्वात् कर्तृशब्दस्य च पुंस्त्वात् शरीरशब्दस्य कर्तृविशेषणत्वेन 'कर्तृणः' इति नपुंसकपठौ एव प्रयोक्तव्येति वाच्यम् । शरीरशब्दस्य अर्धर्चादित्वात् पुंनपुंसकलिङ्गत्वात् । कर्तुरित्यनेन शरीरधारी जीव एवाचिप्रति इति बोध्यम् । नन्वस्तु वम् । तथापि 'लुट् च'ेत्यनेन पूर्वसूत्रेणैव (३।३।१५) सिद्धे 'कर्मणि च—' इत्यस्य आरम्भो व्यर्थ इत्याशङ्क्य आह—नित्यसमासार्थं वचनमिति । तथाच लुट् चेत्यनेन पौयत इति पानम् इति क्त्वा पयसः पानम् पयः पानम् इति षष्ठीसमास एव । अत्र तु पयः पौयत इति पयः पानम् इति नित्यः समासः (उपपद-

समासः—उपपदसमासस्यापि नित्यत्वात्)। अतएव लुट् चेत्यननास्य न गतार्थता। नन्वेवम् ‘पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवङ्गनम्’ इत्यादौ का गतिरिति चेत्। ‘कर्तुः शरीरसुखम्’ इति सुखस्य अभावात् नात्र कर्मणि चेत्यनेन लुट्। किन्तु लुट् चेत्यनेनैव। समासश्च षष्ठीतत्पुरुष एव न तु नित्यः। ननु संस्पर्शादेव सुखं चेत्तदास्य प्रवृत्तिः। पयःपानमित्यादौ ते पानादेव सुखं तत् कुतोऽत्र लुट् इत्याशङ्कते स्वयमेव—अत्र पानादेवेति। न तु संस्पर्शादित्येवकारार्थः। समाधत्ते—यत्र संस्पर्शं विनिति। सत्यं पानादेवात्र सुखम्। तथापि आदौ संस्पर्शः ततः पानं ततः सुखम्। तथाच संस्पर्शमूलमेव (पानं) सुखम्। स च संस्पर्शः साचाद्या परम्परया वा भवत्विति भावः। तत्रेति यावदिति। तत्रैव सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। एवम् औदनभोजनमित्यत्रापि बोध्यम्। औदनं भुज्यत इति नपुंसके भावे लुट्। गुरोः स्नापनमिति। अत्र लुट् चेत्यनेनैव लुट्। तच्च कुत इत्यत्र आह—नेह गुरुः कर्तेति। तथाच गुरुं स्नापयति इति तिङन्तावस्थायां तस्यैव गुरोः कर्मत्वं तस्यैव ‘गुरोः स्नापनम्’ इत्यत्र कर्मणि षष्ठी। ततश्चानेन लुट् ‘गुरुस्नापनम्’ इत्युपपदसमासश्च न भवति। तूलिकायाः इति—‘ईषिका तूलिका समे’त्यमरः। अत्र तूलिकायाः ‘पयः’ इत्यस्यैव कर्मोपपदत्वं नास्ति। द्रव्यते च कर्मण्येवोपपदं सूत्रवृत्तिः। येन कर्मणा तस्मिन् कर्मणीति व्याख्यानात्। अतोऽत्र लुट् न। अग्निकुण्डस्येति—इदमुदाहरणमत्र चिन्त्यम्। अग्निकुण्डस्येत्यत्र कर्मणि षष्ठीविभक्तेः कर्मणीत्यस्य प्रत्युदाहरणलायोगात्। अतएव शब्दे न्दुशेखरे “कर्मणि किम्? तूलिकाया उल्यानं सुखम्। स्पर्शात् किम्? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम्” इत्युक्तम्। एवञ्च संस्पर्शादित्यस्यैव प्रत्युदाहरणमिति ज्ञेयम्। नहि अग्निं हस्तेनान्येन वाऽङ्गेन स्पृशति। तस्यदाहकत्वात्। यद्यप्यत्रापि स्पर्शः अस्त्रेव तथापि हस्तादिना ग्रहणजन्यः स्पर्शो नास्तीति सूत्रप्रवृत्तिरिति ध्येयम्। ‘गुरोः स्नापनम्’ इत्यत्र प्रत्युदाहरणव्यत्यस्येत्यनेन सूत्रेण लुट् नेति संज्ञायते। तत्राह—असमास इति। एषु समासाभाव एव लुट् चेत्यनेनैव लुट् ज्ञापयति। न तु कर्मणि इत्यनेन। एवं शरीरग्रहणं किम्? पुण्यपरिष्वजनं सुखम्। मानसी प्रीतिरत्रेति नागेशः।

[अत्र ओदनभोजनमित्रादेस्तत्त्वोविश्यामदर्शनात् कर्मणीति किम् इत्यादिः शब्देन्दुशेखरेऽनुवादरूपेणोक्तत्वाच्च इदं इयमपि प्रचलितमिव प्रतिभाति] ।

३२८२ । वा यौ ॥ २।४।५७ ॥

दी— अजेवीं वा स्यादयौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ।

The root अज is optionally replaced by वी when यु (as in लुट्) follows. Thus—प्र + अज + लुट् = प्र + वी—अन = प्रवयण blowing or growing—गुण by 'सार्वधातुकार्द्ध—', then अयादेशः ।

मित—। वा याविति । 'अजेयवजपोः' (२।४।५६) इत्यातोऽजेवीं, इतानुवर्तते । तदाह—अजेवीं वेति । वीभावपक्षे प्रवयणम् । सार्वधातुकीति गुणः । अयादेशः । इदमन्यथा व्यख्यातं भाष्ये इति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे ।

३२८३ । करणाधिकरणयोश्च ॥ ३।३।११७ ॥

दी—। ल्युट् स्यात् । इध्वप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ।

लुट् after a root comes; in the sense of करण and अधिकरण. Thus इध्वप्रव्रश्चनः—where by fuels are cut down i.e. as axes (प्र—व्रश्च + लुट् करणे) ; गोदोहनी—wherein cows are milked (दुह् + लुट् अधिकरणे and डोप् by 'टिड्ढाणञ्—' 570). Note that this (लुट्) supersedes वज् (which was due by 'अकर्तरि च कारके—') and bars अच् and अप्, due to its following upon them : This करण and अधिकरण extends as far as 'ईषद्ः सुषु—' (3305-3.3.126).

मित—। करणेति । ल्युट् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । करणे अधिकरणं च वाच्यं धातोलुट् स्यादित्यर्थः । अत्र 'अकर्तरि च—' इति प्राप्तस्य घञोऽपवादः अजपौ तु परत्वाद् बाधते । तदुक्तं वार्तिककृता 'अजब्रह्मां स्तोत्रसूनाः स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन' इति । इध्वप्रव्रश्चन इति । इध्वानि प्रव्रश्चान्नेऽनेनेति वियहः ।

यद्वा प्रवृत्तयेऽनेनेति प्रवृत्तयः कुठारः । इत्यानां प्रवृत्तयः इति विग्रहः । अतः करणं
लुप्तम् । अधिकरणे आह—गोदीहनीति । गावः दुह्यन्तेऽस्यामिति षष्ठ्यर्थे वा विग्रहः ।
खलः प्राक् इति । अतः व्याख्यानमेव शरणम् । ईषदःपुषु कच्छ्राकच्छ्रायेषु खलः
(३३०५—३३३२६) इत्यतः पूर्वमित्यर्थः ।

३२८४ । अन्तरदेशे ॥ ८।४।२४ ॥

दी—। अन्तःशब्दादन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् ।
देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति ।
तपरः किम् ? । अन्तरघ्नानि ।

The नकार of हन् coming after the word अन्तः is cerebral if a country is not meant thereby. From the rule 'हन्तेरन पूर्वस्य' (359-8.4 22) the term 'अत्पूर्वस्य' follows here also, so that एत्वं of न takes place when it (न) has got an अकार only before it and no other letter. Thus अन्तर्घ्नन्ति where घ् precedes न । The significance of तपरकरण (using त् in अत्) is explained by अन्तरघ्नानि (अन्तः + अ—घ्नानि)—was heart or struck within (हन् + कर्मणि लुङ् त)—Where न following आ which is not included by अत् (cp—तपरस्तृकालस्य) does not become णः.

मित—। अन्तरिति । 'रषाभ्यां नोणः—' (८।४।२) इत्यतो 'नोण' इत्यनुवर्तते ।
तदाह—अन्तः शब्दादित्यादि । न तु देशे इति धोक्तव्यम् । हन्तेरत्पूर्वस्य
(८।४।२२) इत्यतोऽत्पूर्वस्येत्यनुवर्तते इति मत्वा व्याचष्टे—अत्पूर्वस्येत्येवेति । अत्
अकारः पूर्वं यस्मादिति विग्रहः । नकारादकारश्चेद व्यवहितपूर्ववर्ती भवति तदा
णत्वं प्रवर्तते । नाऽन्यथा । अन्तर्घ्नन्ति इति । घकारस्य पूर्ववर्तित्वात् णत्वं न ।
अन्तरघ्नानि इति । अदिति अकारमात्रं गृह्णाति । न तु आकारमपि । 'तपरस्त-
कालस्येति विधमत् । तेनोक्तोदाहरणे नकारात् प्रागाकारस्य सत्त्वात् णत्वं न ।

अन्तर्हृतमित्यर्थः । अन्तःपूर्वाङ्गन्तः कर्मणि लुङि एकवचनम् । 'चिण्ते पदः' इति चिण् । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । 'होहन्तेरि'ति कुलम् ।

३२८५ । अयनं च ॥ ८।४।२५ ॥

दी— अयनस्य णोऽन्तःशब्दात् परस्य । अन्तरयणम् ।
अदेश इत्येव । अन्तरयनी देशः ।

The tern 'अयनम्' stands for 'अयनस्य'. Thus the rule means न of अयन (इ or अय + लुट् भावे) coming after the word अन्तर् is ण provided a country is not implied by the derivative. अन्तरयणम् going within etc.

मित— अयनं चेति । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—अयनस्येति । 'रषाभ्याम्—' इति वर्तते । तदाह—न इति । 'नस्य' इति 'न तु देशे' इति च योज्यम् । अन्तरयणमिति । अन्तर्गमनमित्यर्थः । भावे लुट् ।

३२८६ । पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ॥ ३।३।११८ ॥

३२८७ । क्वादेर्घेऽहुपसर्गस्य ॥ ६।४।८६ ॥

दी— द्विप्रभृत्युपसर्गहौनस्य क्वादेर्घ्वस्वः स्याद् घे परे ।
दन्ताश्चाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अङ्गीति किम् ?
समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यभिमन्नाकरः ।

Very often a root takes the affix च (अ) in the करण or अधिकरण वाच्य to form a technical name or संज्ञा in the masculine gender (3296).

The root क्वादि (causative) becomes क्ख (क्खद) when it is bereft of two or more उपसर्गस preceding and has the affix च following. Thus दन्तच्छद = दन्त क्वादि + च (करणे) This is

without उपसर्गः। प्रच्छदः प्र—छादि घ (करणे) a covering sheet. Similary परिच्छदः etc. समुपच्छादः—No ऋस् of छादि as there are two उपसर्गः here. आकरः—आ + कृ + घ (अधिकरणे)—a mine wherein people find business.

मित— पुंसि संज्ञायामिति । व्याख्यातम् । प्रायेणेति । नायमुत्सर्गः । किन्तुपवादः । तेन प्रायवचनम् । 'करणाधिकरणयोश्च' (३१३/११७) इति सूत्रस्याय-
मपवादः । तेन अत्रापि करणेऽधिकरणे च प्रत्ययः (३२८६)

छादर्थे इति । छादः + घ + अदुपसर्गस्य इति छेदः । द्वौ उपसर्गौ (अधिकौ वा) यत्र स द्युपसर्गः । तथा न भवतीति तादृशस्य छादः (छाद इत्यस्य) वा । 'खचि ऋस्' (६।४।८४) इत्यतो ऋस् इत्यनुवर्तते । तद् व्याचष्टे—द्विप्रभृत्युपसर्ग-
हीनस्येति । घे परे इति । घकार इत् । अकारभावः तिष्ठति । ऋस्ः स्यादिति । छादिरुपधाया इति शेषः । 'ऊदुपधाया गोहः' (६।४।८८) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । एवं च छादिरिति खलन्त्यस्य न निर्देशः । किन्तु छाद इत्यस्यैव 'इक्षतिपौ'— इतीका इति भावः । तथा सति 'एतेन शेरिव ऋस्ः स्यात् । तत्सामर्थ्याच्च णिलोपो न स्यादिति व्याचक्षाणाः परास्ता इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । दन्ताच्छाद्यन्तेऽनेनेति । तेनात्र करणे प्रत्ययः । दन्तच्छद इति । उत्तरोऽधरो वा औष्ठ इत्यर्थः । 'के च' (१८४) इति तुक् । तस्य चल्लेन च । प्रच्छद इति । प्रच्छाद्यन्तेऽनेनेति विग्रहः । अत्रापि करणेघप्रत्ययः । आवरणम् इत्यर्थः । एवं परिच्छद इत्यादि । समुपच्छाद इति । समु, उप इत्युपसर्गद्वयसत्त्वाद् घे सत्यपि ऋस्भावः । प्रच्छद इत्यारभ्य एतदन्तं तत्त्वबोधिन्यां नास्ति । अधिकरणे उदाहरति । आकुर्वन्ति अस्मिन्निति । आ + कृ + घ इति स्थिते गुणः । आ कुर्वन्तस्मिन् व्यवहार इत्याकर उत्पत्तिस्थानमिति तत्त्वबोधिनी ।

३२८८ । गोचरसंचरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥३॥११८॥

दौ—। घान्तानिपात्यन्ते । 'हलश्च' (३३००) इति वक्ष्य-
माणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्तस्मिन्निति गोचरो देशः ।

संचरन्तानेन सञ्चरो मार्गः । वहन्तानेन वहः स्तन्यः । व्रजः ।
व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्बीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् ।
निगच्छन्त्यनेन निगमच्छन्दः । चात् कषः । निकषः ।

These words viz—गोचर, सञ्चर, वह व्रज, व्यज, आपण and निगम are irregularly formed with च in the करण or अधिकरणवाच्य । गोचरः—
—a field of fodder for cattle. Secopdarily proximity or neighbourhood. व्रजः—
—a good many. व्यजः—वि अज + घ, here अज is not replaced by बी due to निपातन. आपणः—
—market place. निगमः—
—the Veda. The चकार at the end of the rule suggests that कष also preceded by नि takes च irregularly ; निकषः—
—a touch-stone. Note that this supersedes the following rule ‘हलश्च’ (3300.) which directs घञ् ।

मित— गोचरेति । ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ इत्येव सिद्धे किमयमिदमित्यत आह—
हलश्चेति । हलन्तेभ्योऽपेभ्योऽनेन घञ् नेत्यर्थः । गोचरोदेश इति । अभिधानिकोऽयमर्थः । लाक्षणीकार्यस्तु विषय इत्येव । ‘अवाङ्मनसगोचरः’ इत्यादौ दर्शनात् । ‘गोचरा इन्द्रियार्थाश्च’ इत्यमरः । यद्वा गावः चक्षुरादीन्द्रियाणि चरन्तस्मिन्निति विग्रहः । तथात्वे इन्द्रियविषय इत्यर्थः । ‘स्वर्गेषु पशुवाग्जुदिङ्-
नेतृषुभुजलि । लक्ष्यदृष्ट्यां स्त्रियां पुंसि गौः’ इत्यमरः । व्रजः संघः । व्यजस्ताल-
वृन्तम् इति । विपूर्वादजेर्घः । ‘अजेर्व्यघजपोः’ इति नात्र प्रवर्तते इत्याह—
निपातनादिति । व्यजन्तानेनेति विग्रहः । आपणः पण्यस्थानमिति । आपणन्तस्मिन्
(व्यवहारं कुर्वन्ति) इत्यधिकरणे प्रत्ययः । निगच्छन्तीति । अधिगच्छन्ति श्रेयः
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । छन्दो वेदः । सूत्रे चकारकरणफलसाह—चात् कष इति ।
निपूर्वादिति शेषः । निकषन्ति अस्मिन्निति निकषः । पाषाणविशेषः । ‘शाणस्तु
निकषः कषः’ इत्यमरः ।

३२८८ । अव तृस्त्रोर्घञ् ॥ ३३।१२० ॥

दी—। अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

घञ् after तृ and स्तृ preceded by अव, comes in very often (प्रायेण) in the sense of a class name in the masculine gender (पुंसि संज्ञायाम्) in the करण or अधिकरणवाच्य । अवतारः—अव तृ घञ् (करणे)—a step—whereby one goes down (and comes up) as in a ghat etc. अवस्तारः—a screen (करणे घञ्) । This (घञ्) bars घ under 'पुंसि संज्ञायाम्—' (3296).

मित—। अव इति । 'अव' इतुपसर्गे उपपदे तृ, स्तृ इत्याभ्यां करणाधिकरणे घञ् स्यात् पुंसि संज्ञायाम् इत्यर्थः । तृस्त्रोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । घापवादः अवतार इति । अवतरन्ति अनेनेति विग्रहः । सोपानमित्यर्थः । कथं 'रामाशुणः कृतवती प्रथमावतारमिति' 'परीवादनावतार' इति च । बाहुलकाद् भावे घञ् । यद्वा प्रायानुवृत्तेः क्वचित् असंज्ञायामिति । अवतरतौत्यवतार इति अवतारो विभूतिमान् रामादिः । अव कर्तर्येव घञ् ।

३३०० । हलश्च ॥ ३३।१२१ ॥

दी—। हलन्ताद् घञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगि-
नोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः ।
विमार्गः समूहनी ।

घञ् after हलन्त or consonant-ending roots is attached very often (प्रायेण) in the करण or अधिकरणवाच्य when a particular name in the masculine gender (पुंसि संज्ञायाम्) is sought for. Thus रामः, अपामार्गः (medicinal herb)—अप मृज् + घञ् (करणे) इति by 'मृजेर्घञिः' (2473), ग for ज by 'घञोः कु—'.

मित—। हलन्तादिति । पूर्वमृवाद् घञ् अनुवर्तते । तद्वाह—

हलन्तादिति । घापवाद इति । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३२८६) इत्यत्र विहितस्य घस्यापवाद इत्यर्थः । अतएवात्र 'करणाधिकरणयोरिति, पुंसि संज्ञायाम् प्रायेण' चानुवर्ततइति बोध्यम् । अत एवाह—रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति । अत्र अधिकरणे घञ् । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । करणे आह—अपसृज्यतेऽनेनेति । नाशयत इत्यर्थः । अपामर्गवैद्यकप्रोक्तश्लेषधिविशेषः । 'गुडुचपामार्गविरङ्ग-
शङ्खिनीवचामयाकुष्ठशतावरी समा । घृतेन लीढा प्रकरोति मानवं विभिर्दिनैः
श्लोकसहस्रधारिणम्' (आयुर्वेद संग्रहः) । चजीरिति कुलम् । सृजेर्बृद्धिरिति
(२४७३) वृद्धिः ।

३३०१ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ॥ ३३।१२२ ॥

दी—। अधोयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्तुपद्युवन्ति संहार-
न्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारवायानामुपसंख्यानम्'
(वार्तिक) ।

The words अध्याय, न्याय, उद्याव and संहार are irregularly formed with घञ् in the करण or अधिकरण वाच्य in the sense of a संज्ञा in the masculine gender. Thus घञ् supersedes घ. अध्यायः—अधि—इ+घञ् (अधिकरणे) a chapter. नि+इ+घञ् (करणे)—justice, उद्यावः—उद् यु+घञ् (करणे). संहारः—सम्+ह+घञ्—anything for collection. संहारः—destruction is, however, with घञ् भावे—by बाहुल्यक. 'अवहार—' This is a Varttika. The words अवहार, आधार and आवाय (आ+वि+घञ्) have to be enlisted herein as they are irregularly formed with घञ् । Kasika says—"सूत्रे चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः" ।

मित्त—। अध्यायेति । अध्याय, न्याय, उद्याव, संहार एते चत्वारः शब्दाः संज्ञायां पुंसि करणाधिकरणयोः घञन्ता निपात्यन्ते । घस्यापवादः । अधिपूर्वक इङ् अध्ययने निपूर्वक इण् गतौ, उत्पूर्वको यु मिश्रणे, समपूर्वको ह्रस्वरे इति क्रमेण

धातवः नियन्तीति । नितन्त्रानेनेति न्यायः । उद्यवन्त्रानेनेत्यादिः क्रमः ।
 अवहारिति कार्तिकम् । अवहार, आधार आवाय इत्येतेषां निपातनाद् घञन्तानां
 ग्रहणम् । चकारात् अनुक्तअवहारादयः इति वृत्तिः ।

३३०२ । उदङ्कोऽनुदके ॥ ३११२३ ॥

टी—। उत्पूर्वादञ्चते घञ् स्यान्नतु उदके । घृतमुदच्यत
 उद्धि यतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्गश्चर्ममयं भाण्डम् । 'अनुदके' किम् ?
 उदकोदञ्चनः ।

घञ् after अञ् preceded by उद् is employed in the senses as
 above (करणाधिकरणयोः पुंसि, संज्ञायाम्) provided the term उदक
 does not lead as an उपपद. Thus घृतोदङ्गः—a leather pot for
 storing ghee within—घृत उत् अञ् घञ्—क by 'चजोः कु'. घञ्
 supersedes घ under पुंसि संज्ञायाम्—' । उदकोदञ्चनः—उदक + उत्—अञ्
 + लुट् (अनट्)—any pot for storing water—Here घञ् is prohi-
 bited from taking place due to the existence of 'उदक', and घञ्
 being prohibited घ was expected to take effect but as घ and घञ्
 are nearly alike there being no difference in respect of
 formation लुट् (in the sense as above) come in by 'वासरूपः—' ।
 'घृतोदञ्चन' also is allowable says some one; but Nagesha seems
 to be against this.

मित—। उदङ्ग इति । अनुदक इत्युपपदत्वेन विवक्षितः । उदकशब्दे
 उपपदे असति घञल उदङ्गशब्दो निपात्यत इत्यर्थः । विशिष्याह—उत्पूर्वादिति ।
 घृतमुदच्यत इति । घृतस्य उदङ्ग इति तु न विगृहीतव्यमिति भावः । घृतोदङ्क
 इति । " घृ + उत् + अञ् + घञ् (अधिकरणे) 'चजोः कु'— इति कुलम् । अत्रापि
 करणाधिकरणयोरेकित्ति, पुंसि संज्ञायामिति चानुवर्तत इति मन्तव्यम् । तेन घञयं
 'पुंसि संज्ञायाम्—' इति वक्ष्यापवादः । अत्र वाऽसरूपन्यायेन घृतोदञ्चन (लुट्)

इत्यपीति कश्चित् । 'स्राधिकारादूर्ध्वं वाऽसरूपविधिः कश्चिन्न' इत्यनुसारादिदमिति बोध्यम् । नागेशस्तु नेदमनुमन्यते । उदकोदञ्चन इति । उदकमुदच्यते उद्ध्रियते ऽस्मिन्नित्यधिकरणे लुपट् । जलपातमित्यर्थः । न च घञो घापवादत्वाद् घञि प्रतिषिद्धे घ एवात्र प्राप्नोतीति शङ्कितव्यम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् चक्ष्यप्राप्रवृत्तेः । यद्यपि घघञोरस्ति विशेषः । तथापि नेह आकृतिगतः सोऽस्ति । उभयोरेव घित्करणसाम्यं कुलस्य सप्रयोजनत्वात् । न च स्वरि विशेषः । घे सति यथा अत्तोदत्तता भवति तथा घति अपि सति थाथादिस्वरिण अन्तोदात्तता वैति समानात् ।

३३०३ । जालमानयः ॥ ३।३।१२४ ॥

दी—। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । 'जालम्' इति किम् ? आनयः ।

The word आनाय in the sense of a net is irregularly formed with घञ् in the करणवाच्य as a technical name in the masculine gender—आनी + घञ्. आनयः—with अच्-bringing.

नित—। जालमिति । तस्मिन् वाच्ये आनाय इति—आङ्पूर्वाग्रयतेर्घञि पुंसि संज्ञायां करणे निपात्यत इत्यर्थः । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । आनय इति । 'अश्वीभुवोऽनुपसर्गे' (३१९५) इति निषेधाद् 'एरच्' इत्यच् । आनय आनयनमित्यर्थः ।

३३०४ । खनी घ च ॥ ३।३।११५ ॥

दी—। चाद् घञ् । आखनः—आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणे घः—खल इत्यादि । खनेड्-डरेकीकवका वाच्याः' (वार्तिक) । आखः—आखरः—आखनिकः—आखनिकवकः । एते खनित्ववचनाः ।

The root खन् takes चञ् as also च in the way as above (करणाधिकरणयोः पुंसि, संज्ञायाम्). Thus आखनः (च) and आखान (चञ्) both the affixes are employed in the करणवाच्य the dissolution being आखन्वते अनेन—a digging instrument. घित्करणम् etc.—The drift is this—The घित् or च dropping affixes and चञ् are enjoined after खन् but it has no च or ज्ञ that may be replaced by क or ग due to this घित् करण by 'चञोः कु—', Hence although घित्करण fails here (in the case of खन्) yet it has been adopted here to suggest that the affix च may be appointed after any other root (अन्यतोऽपि) e.g. भज् + च = भगः— a foot (पदम्). Others however explain पदम् is not a meaning of भग but another word with च (पद) and add that hence it is that पदम् is neuter for by 'पुंसि संज्ञायाम्—' it would have been masculine 'पदः' and not neuter 'पदम्' (See Tattwabodhini). Nagesha seems to be favourable to our position when he says 'भगः पदमिति कचित् प्रयोगः'. By this suggestion (ज्ञापन) we have also अधिकरणे च after the roots खल्ल सच्चये etc. 'खनेर्ङडरेकैकवकाः—' This is Varttika here meaning the affix ड डर, इक and इकवक have to be mentioned taking place after the root खन् in the ways as above. Thus आखः (आ खन् ड the 'डि' -portion eliding due to डित्त्व or elision of ड्) आखर (आ—खन् डर—Similarly) आखनिकः (आ खन् + इकः) आखनिकवकः (आ—खन् + इकवकः)—all these affixes are employed in the करणवाच्य and each of the derivatives means a digging instrument.

मित—। खन इति । च इत्यविभक्तिको निर्देशः । 'अवे—' (३२६६—३३१२०) इत्यतो चञ् अनुवर्तते । 'करणाधिकरणयोः' इति । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति च । तेन करणादौ पुंसि संज्ञायां खनतेर्ज्ञ चञ् स्यादित्यर्थः । आखन इति ।

आखन्वतेऽनेनेति । करणे घः । खनिवमित्यर्थः । आखान इति । करणे घञ् । प्राग्वदर्थः । 'अत उपाधायाः' इति वृद्धिः । ननु खनतेर्घञ् अस्तु । घित्करणकफलाभावेऽपि जित्करणस्य आखान इत्यत्र उपधावृद्धिफलकत्वात्, घ चेति घित्करणानु व्यर्थम् । न हि खनतौ चकारो कश्चिदस्ति येन 'चजोः कु—' इति कुलं विधीयते इत्याशङ्क्य घित्करणफलमाह—अन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थमिति । अन्यतः अन्यस्मादपि घातीरयं घ प्रत्ययो यथा स्यादित्येतद् ज्ञापयितुमित्यर्थः । ज्ञापनमेवाह—तेनेति । भजिः भग इति । भज्यतेऽनेनेति करणे घः । चजोरिति कुलेन गः । तस्य विवरणं पदमिति । 'भगः पदमिति क्वचित् प्रयोगः' इति नागेश-स्वरसात् । तत्त्वबोधिनीकारादयस्तु पदमिति घान्तम् उदाहरणान्तरम् इति मत्वा—पद्यते (गम्यते) अनेनेति पदम् । करणे घः । अस्माज् ज्ञापनादत्र घप्रत्यये सत्येव पदमिति नपुंसकम् । करणाधिकरणयोः 'पुंसि संज्ञायाम्—' इत्यनेन तु पद इति पुमानेव स्यादित्याहुः । ज्ञापनस्य अधिकरणे फलमुदाहरति—खल सञ्चये इति । खलति खञ्चिनोति अस्मिन्निति विशदः । 'खनेडडरेकवकाः—' इति वार्तिकमिदम् । खनतेर्धातोः ड, डर, इक, इकवक इत्येते चत्वारः प्रत्ययाः प्रयुक्तेऽर्थे वक्तव्या इत्यर्थः । आखः आखर इति । पूर्वव आपूर्वात् खनतेर्डः । उत्तरव तु अरः । डिख सामर्थ्यादभस्यापि टेलीपः । उभयोरपि खनिवमर्थः । आखन्वतेऽनेनेति प्राग्वद् विग्रहः । करणे प्रत्ययौ । एवम् इकी इकवकी च प्रत्यये—क्रमेण आखनिकः—आखनिकवक इति । प्राग्वदर्थे विग्रहौ । एते इति खनिववचनाः खनिवार्थका इत्यर्थः । खनिवसुच्यते एभिरिति करणे लुपट् ।

३२०५ । ईषदुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल् ॥ ३।३।१२६ ॥

दी—। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखा-थषूपपदेषु खल् स्यात् । 'तयोरेव—' (२८३३) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्र—दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्र—भवता ईषत्करः—सुकरः । 'निमिमीलियां खलचोराखं नेति वाच्यम्'

(वार्तिक) । ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

The expression 'करणाधिकरणयोः' occurring in 'करणाधिकरणयोश्च' (3293) ceases to follow hence. Thus the rule means—any root may take the affix खल् in the भाव or कर्मवाच्य by 'तयोरेव—' (2833) when the terms ईषत्, दुर् and सु, denoting ease (ईषत् + सु) and difficulty (दुर्), stand as उपपदसः. Thus in the sense of difficulty 'दुःकरः—' etc a mat can hardly be made by you. In भवता the case-ending is तृतीया as षष्ठी is barred by the rule 'न-लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थं तनाम्. Here षत् is to be accounted for by 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (155). In the sense of अक्कच् or ease—'भवता ईषत् करः—' it can be done with ease by you. 'निमिमीलियाम—' This is a Varttika here. It has to be said that the roots मि, मी and ली preceded by नि cannot, (by 'मीनातिमिनोतिदीङांल्यपिच' and 'विभाषा लीयते:) have their इ or ईङ replaced by आ when the affixes खल् and अच् follow them in the above senses. Thus ईषन्निमयः, ईषत्—नि + मि खल् भावे or कर्मणि; दुष्प्रमयः (दुर् प्र मी खल्), सुविलयः (सु—वि—ली + खल्—etc) are without आच् or आकार as, also निमयः (नि—मि अच् by 'एरच') मय (मी अच्) and लयः (ली + अच्)

मित—। ईषदुःसुस्थितिः । कृच्छ्रेति दुःखवचनम् । अकृच्छ्रेति सुखवचनम् । तत् दुर् इति कृच्छ्रार्थकम् । ईषत्, सु इत्युभयं तु सुखार्थकम् । योग्यतादय एवात अर्थविभाग इति उदाहरणभ्यः स्पष्टम् । कृच्छ्रकृच्छ्रार्थकेषु ईषत्, दुर्, सु इत्येषु उपपदेषु धातोः खल् स्यादित्यर्थः । करणाधिकरणयोरिति—अत्र व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । नन्वेवं किमतं कर्तरि कृत् इति कर्तरि वाच्ये खल् विधीयते । नेत्याह—'तयोरेव—' (२८३३) इति । कृच्छ्रे इति । उदाहरणप्रवृत्तमिदम् ।

दुष्कर इति । दुःपूर्वात् करोतिः कर्मणि खल् । 'सार्वधातुकार्द्ध' (२१६८) इति गुणः । 'खरवसानयोः' (७७) इति रेफस्य विसर्जनौयः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (१५५) इति विसर्गस्य षकारः । एवमीषत्करः सुकरः । न लोकेति षष्ठोनिषेधाद् भवतेत्यत्र कर्तरि तृतीया । भावे सुकरं त्वयेत्याद्यादाहार्यम् । लङ्केत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् । अत्र ईषदित्यल्यार्थकम् । 'निमिमौलियाम—' इति वार्तिकमिदम् । खलि अचि च प्रत्यये परे निपूर्वस्य 'डुमिज्' इत्यस्य, 'मौज्' इत्यस्य, लीड् इत्यस्य चाक्षं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । 'मीनातिमिनोतिदीडः' ल्यपि च' इति 'विभाषालौयतेः' इति च प्राप्तम् आक्षम् अनेन प्रतिषिध्यते इति ज्ञेयम् । अत्रापि भावे कर्मणि च प्रत्ययौ । तत्र खलि उदाहरति—ईषन्निसयः (ईषत्—नि—मि+खल्) दुष्प्रमयः (दुः—प्र—मी+खल्) षत्वं प्राग्वत् । सुविलयः (सु—वि—ली+खल्) अनेन सूत्रेण ('ईषट्, सुषु—' इत्यनेन) अत्र खल् । अचिउदाहरति—निसयः इति । 'एरच्' इत्यच् । मयः । लयः इति । पचाद्यच् 'एरच्' च इति नागेशः ।

३३०६ । उपसर्गात् खलघञोः ॥७॥ १.६३॥

दी— उपसर्गादेव लभेनुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । 'उपसर्गात्' किम् ? ईषल्लभः । लाभः ।

लभ् takes the augment नुम् provided it comes after an उपसर्ग only when the affixes घल् and खल् follow the root in भाव etc. Thus ईषत्प्रलम्भः—easily found—etc. खल् in the कर्मवाच्य with नुम् + उपालम्भः— उप+आलभ्+घञ् + (भावे) नुम्— a rebuke. ईषल्लभः (खल्), लाभः (घञ्)—No उपसर्ग so no नुम् ।

मित—। उपसर्गादिति । खलघञोरिति इन्हात् सप्तमीद्विवचनम् । खलि घञि च परे इत्यर्थः । 'लभेन्' इत्यतो लभेरिति, 'इदितो नुम्—' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते । तेन व्याचष्टे—उपसर्गादिति । भावकर्मणोः खलि घञि च परे इति

शेषः । ननु 'लभेय' इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—(उपसर्गात्) एवेति । तथाच 'लभेय' (२५८२) इत्युपसर्गे सत्यसति वा नुम् प्रसज्यत ननु उपसर्गे सत्येवेति भावः । ईषत्प्रलभ इत्यादि । एषु विषु 'ईषद्' सुषु— इति भावे कर्मणि वा खल् । लभेर्नुम् सिद्धादच्चादचः परः । अनुस्वारपरसर्वणौ । उपलभ इति । अत्र भावे घञ् । नुमः प्राक् प्रवृत्त्या अकारोपधत्वाभावाद् 'अत उपधायाः' इत्यस्या-
प्रवृत्तेर्हं द्विर्न । ईषत्प्रलभ इति । भावे खल् । उपसर्गाभावान्ननुमभावः । लाभ इति । भावे घञ् । प्रागवन्ननुमभावः । "इष्टलभ्यात् विशाशिवक्त्राः" इत्यादिरार्थः ।

३३०७ । न सुदुर्म्यां केवलालायाम् ॥६।१।७८॥

दी— । उपसर्गान्तररहिताभ्यां लभेर्नुम् न स्यात् खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । 'केवलालायाम्' किम् ? सुप्रलभः । अतिदुर्लभः । कथं तर्हि अतिसुलभमिति दुर्लभमिति । यदा खती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ।

The augment नुम् is not allowed to लभ् if सु and दुर् prece-
ding the roots are not joined by any other उपसर्गः—when खल्
and घञ् follow. Thus सुलभम् and दुर्लभम्—with खल् but without
नुम् as सु and दुर् are singly used.—But in the cases सुप्रलभः,
अतिदुर्लभः—लभ् gets नुम् because the उपसर्गः सु and दुर् are joined
by प्र and अति, hence the prohibition (of नुम्) does not apply.
अतिदुर्लभ, अतिसुलभ etc, however, are grammatical (साधु) only
when सु and अति are कर्मप्रवचनीय (in the sense of worship or
honour—पूजार्थक) so that in that case, the prohibition of नुम्
applies but not otherwise.

मित— । न सुदुर्म्यामिति । केवलालायामित्येतद् व्याचष्टे उपसर्गान्तररहिताभ्या-
मिति । 'लभेय' इदितो नुम्— इत्याभ्यां लभेरिति नुम् इति चानुवर्तते ।
पूर्वं सुवात् खल्घञोरिति च । तदाह—लभेर्नुम् जेत्यादि । सुलभम् । दुर्लभम् ।

भावे खल् । केवलादिति नुमो निषेधः । सुप्रलम्भ इति । आद्ये प्रत्युदाहरण-
मिदम् । प्रत्युपसर्गान्तरसहितत्वादव नुमो नास्ति निषेधः । द्वितीये प्रत्युदाहरति
अतिदुर्लम्भ इति । तत्र अतिरित्यधिकम् । अतो नुम् । अतिसुलभमतिदुर्लभमिति ।
उपसर्गान्तरसहितत्वादपि कथमत नुमो निषेध उपसर्गान्तररहित एव तन्निषेधादिति
प्रश्नः । समाधत्ते—यदा स्वर्तो कर्मप्रवचनीयौ इति । 'सुः पूजायाम्' 'अतिरति
क्रमेण च' इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । एवमनयोः कर्मप्रवचनीयत्वेन उपसर्गत्वा-
भावात् केवलाभ्यामेव सुदुर्भ्या लभेः खलपरत्वान्नुमनेति भावः । अन्यथा अतिसुलभः
अतिदुर्लभ इत्येव । सुदुरोरुपसर्गत्वप्रतिषेधात् कर्मप्रवचनीयत्वाकल्पनादपि
भविष्यति इति चेन्न । अनयोरुपसर्गत्वं प्रति केवलतद्विषयत्वात् । सुदुर्लभमिति तु
सूत्रोपाक्तातिरिक्तेति विशेषणात् सिद्धमिति कैयट इति नागेशे स्पष्टम् ।

२३०८ । कर्तृकर्मणोश्च भूक्त्वोः ॥३॥१२७॥

दी—। कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूक्त्वोः खल्
स्यात् । 'यथासंख्यं' नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन
प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । 'कर्तृकर्मणोश्चर्थयोरिति
वाच्यम्' (वार्तिक) । खित्त्वान्मम् । अनादयेन आद्येन दुःखेन
भुयते दुराढ्यभवम् । ईषदाढ्यभवम् । स्वाढ्यभवम् । इषदाढ्य-
करः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करः । 'चार्थयोः' किम् ? आढ्येन
सुभूयते ।

When a कर्ता and a कर्म as well as ईषत् etc stand as उपपद the
roots भू and कृञ् take the affix खल् in the भाववाच्य and कर्मवाच्य.
यथासंख्यं नेष्यते—This is the statement of the Bhashyakara. The
drift of it is this—The authors of Kashika, Nyasa (jinendra-
buddhi) and Padamanjari (Haradatta) and others explain
that भू and कृञ् will take खल् when कर्ता and कर्म along with ईषत्,

दुर् and सुर् precede as उपपद in order. In other words, when an agent (कर्ता) along with any of ईषत्, दुर् and सु precede as an उपपद the root भू will take खल् and when an accusative (कर्म) along with any of ईषत्, दुर् and सु lead as an उपपद the root कृ will take खल्. This explanation has been accepted by the author of Prakriya-Kaumudi and he also has been followed by others. As this exposition is, however, against the statement of Bhashya as above, So Bhattoji rejects it and follows Bhashya. In the latter (or भाष्यकार's method of) explanation भू as well as कृञ् may take खल् no matter whether an agent or an object along with any of ईषत् etc lead as an उपपद. Now to reply the rejoinder whether of the five (कर्ता, कर्म, ईषत्, दुर्, सु) any of the first two or any of the last three will take the lead in the sphere of application, he says कर्तृकर्मणीः etc— That is कर्ता and कर्म should be used invariably before the root (भू or कृ) with ईषत् etc before them. Thus ईषत् etc will lead and कर्ता and कर्म will follow them (and last of all भू or कृ will take place).

मित—। कर्तृकर्मणोऽथेति । कर्ता च कर्म च तयोरिति सप्तमीद्विवचनम् । कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । अतानयोरुपपदत्वमेव । कर्तरि कर्मणि चोपपद इत्यर्थः । न तु कर्तरि कर्मणि च वाच्ये इति । व्याख्यानमेवात्र विशेषप्रतिपत्तिकरम् । सूत्रमिदम् 'ईषदःसुषु' (३३०५—३३१२६) इत्यतोऽञ्चवहितपरवर्ति । तेनात्र चकारिण सूत्रमिदम् (ईषदःसुषु) सर्वमप्यनुवर्तते । अतो ऽचष्टे—कर्तृकर्मणोः ईषदादिषु चोपपदेषु इत्यादि । कृच्छ्राकृच्छ्राथकोष इति विशेषणमपि योज्यम् । 'तयोरिव' (२८३३) इत्यापि भावे कर्मणि च प्रत्यय इति बोध्यम् । यथासंख्यं नैष्यत इति । भाष्यकारस्य वचनमिदम् । 'अयमत्राशयः—कर्तृकर्मणी द्वे

भवतः । भूकजी च ही भवतः । एवं तर्हि कर्तरि उपपदे भवतेः खलु कर्मणि उपपदे करोतेः खलु (ईषदादयस्तुभ्यवैव समानम् ; तथाच—ईषदादि संहिते कर्तरि उपपदे भवतेः खलु, तत्संहिते कर्मणि उपपदे करोतेरिति सरलार्थः) इत्येवं यथासंख्यविवक्षितमित्यपि व्याख्यानं भवेत् । उपात्तं च तदेव व्याख्यानं काशिकाकृता । अनुसृतं च तन्नासकारहरदत्तादिभ्यः, प्रक्रियाकौमुदीकृद्भिः विमलसरस्वत्यादिभिश्च । तदेतत् सर्वमपि न स्वीकर्तव्यम् । ईषदादिसंहिते कर्तव्युपपदे करोतेरपि खलु प्राप्तिः स्यादिति हि भाष्यकारः इति यथासंख्यातुर्वै भाष्ये स्पष्टम् इति तत्त्वबोधिनी । ततश्च—भाष्यविरोधान्नात्र भूकजाः क्रमो विवक्षितः । 'यथोत्तरं सुमीनां प्रामाण्यम्' इति । ननु कर्तृकर्मणो ईषदादयश्चेति उपपदानि भवन्ति । तदस्मिन्नपपदसन्निपाते पौर्वापर्यनिर्णयो दुष्कर इत्येवाह—कर्तृकर्मणोः चेति । कर्ता कर्म च धातोः (भवतेः करोतेश्च) अव्यवधानेन (अव्यवहितं पूर्ववर्ति त्वेन) प्रयोज्ये (प्रयोक्तव्ये भवतः) । ततः प्राप्तिः । कर्तृकर्मणोः प्रवेशस्य पूर्वमित्यर्थः । तथाच—धातोः प्राक् कर्ता कर्म वा प्रयोक्तव्यम् । कर्तुः कर्मणो वा प्राक् ईषदादीनां काश्चिदिति भावः । सूत्रमिदं न सम्यक् इति ज्ञापयन्नपेक्षितं पूरयितुमाह—'कर्तृकर्मणोश्चार्थयोः' इति वार्तिकमिदम् । (ईषदादिसंहिते) कर्तरि कर्मणि चोपपदे भवतेः करोते वा खलु प्रत्ययश्चेद् भवति तदा यदा इमे कर्तृकर्मणो चूर्थे (अभूततद्भावार्थे) प्रयुज्येते तदेवायं भवति नान्यथेति वक्तव्यमित्यर्थः । खित्वाङ्गम् इति (खलु) प्रत्ययस्य खित्करणे इदमेव प्रयोजनम् । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य सुम्' (२८४२) इति सुमागमोऽत्र यथा स्यात् । एतेन कर्तुः कर्मणश्च प्रत्ययार्थत्वं नेष्यते किन्तु उपपदार्थत्वमेवेति विज्ञापितम् । तथाच—कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वे ईषदादीनामेव उपपदत्वं स्यात् । तथा चात्र तेषाम् अव्ययत्वात् 'अरुर्द्विषत्—' इति विद्धिती सुम् न प्रवर्तेत । अन्यस्येति तत्र निषेधात् । कर्तुः कर्मणश्चोपपदत्वे तु सुम् निषाधमेव भवति । ईषदादीनामुपपदत्वेऽपि कर्तृकर्मण्यो तेषां व्यवहितत्वादिति विभावनीयम् । अनाट्टेन आट्टेन दुःखेन भूयत इति । अयं तत्त्वबोधिनीस्थः पाठः । 'अनाट्टेन दुःखेन' भयते इति तु बालमनोरमायां दृश्यते । अनयोस्तत्त्वबोधिनीस्थः पाठः एव साधुचरस्य प्रामादिक इति स्पष्टमेव । अत्र चूर्ध्वप्रकाशकृद्भोर्विरहात् खलोऽप्रसक्तोऽदुराट्

भवमिति । भावे खल् । कर्तरि उदाहरणमेतदादि । अनाद्येन आद्येन कर्तरि तृतीया । विग्रहे—दुःखेन इत्यस्य कृच्छ्राद्येकत्वात् दुर इत्युपतिष्ठतु नेतरौ । ‘मिदयोऽन्तर्गतात् परः’ इति आढ्याशब्दादेव मुम् । ईषदाढ्यभवम्—खाढ्यभवमिति । अनाद्येन आद्येन सुखेन भूयते इत्यभयत्त एक एव विग्रहः । ईषदादेरकृच्छ्राद्येकत्वात् । कर्मणि उपपदे खलमुदाहरति—ईवदाढ्यकर इति । अनाढ्याः आढ्याः सुखेन क्रियत इति विग्रहः । दुराढ्यकर इत्यत्र तु—अनाढ्य आढ्य दुःखेन क्रियत इति विशेषः । कर्मणि वाचे खल् । ‘सर्वधातुकाङ्—’ इति सर्वत्र गुणः । आद्येनेति । प्रत्युदाहरणमिदम् । अत्र चार्थाभावात् प्रत्ययाप्रवृत्तिः । ईषद्दुःसूनामत्र कर्तृकर्मभ्यां व्यवहितत्वात् ‘ईषद्दुःसुषु—’ इत्यनेनाप्राप्तैरयमारम्भ इति बोध्यम् ।

३३०८ । आतो युच् ॥ ३।३।१२८ ॥

दे—। खलोऽपादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः ।
'भाषायां शासियुधिष्टिश्चिष्टिभिर्युज्वाच्यः' (वार्तिक) ।
दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ।

The affix युच् (अन्) is appointed after roots ending in आ in the भाव and कर्मवाच्य when ईषत् दुर् and सु precede as उपपदस in the senses of कृक् and अकृक्. This (युच्) supersedes खल् directed by ('ईषद्:सुषु—' (3305). Nor can you say that खल् will take place optionally by 'वासरूप:—' as it is beyond the feminine section (स्त्राधिकार), for there runs the dictum 'क्त लुट् तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति । Thus by युच् or अन् ईषत्पानः, दुष्यान्, etc (कर्मणि खल्). The sense is—the Somajnice can be easily or with difficulty, drunk by you: In दुष्यान् षत्व is accounted for by 'इदुदपधस्य चाप्रत्ययस्य' (155). 'भाषायां शसियुधि—' This is a Varttika. It has to be said that युच् after शस् युष्, दृश्, धृष् and मृश् takes

place in the same senses as above with इषत् etc preceding as उपपदः, in भाषा or secular language. Thus दुःशासनः—one hardly controllable—etc (कर्मणि युच्). Similarly ईषच्छासनः, सुशासनः ; सुशासनः, सुयोधनः दुर्दर्शनः सुदर्शन etc. Here also खल cannot take place for reasons as above.

मित—। आत इति । 'इषद्ःसुषु—' इत्यत ईषदादयोऽनुवर्तन्ते । न तु कट् कर्नणोरिति । आवरितत्वादिति व्यख्यानात् च प्रत्ययः । तेनायमर्थः । कृच्छ्रा-
कृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषुपपदेषु आदन्ताद्वातीर्युच् स्याद् भावे कर्मणि च वाच्ये इति ।
'ईषद्ःसुषु—' इत्युत्सर्गे । 'आतः' इति तु तदपवादः । तदाह—खलोऽपवाद इति ।
इति । ननु एवमपि 'वासरूपः—' इति न्यायादत्र पक्षे खल भवेदत्र स्त्राधिकारा-
भावादिति चेत् । न । 'कलुट् तुमुन खलर्थेषु वाइसरूप विधिर्नास्ति' इत्युक्तेः ।
अथोयुचि उदाहरति—ईषत्पान इति । कर्मणि प्रत्ययः । युवोरित्यनादेशः ।
दुषान इति । भवतेति शेषः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्यस्य' (१५५) इति श्रुतम् । एवं
सुपानः, सुदान इत्यादि । 'भाषायां शसियुधि—' इति वार्तिकमिदम् । एतच्च
'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्युत्तरमिदम् । अयं वार्तिकार्थः कृच्छ्रा-
कृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषुपपदेषु भाषायां (लौकिकव्यवहारे न तु छन्दसि) शसि
प्रत्ययः पञ्चभ्यो भावे कर्मणि च युच् स्यादिति । दुःशासन इति । दुःखेन
शिष्यते इति कर्मणि युच् । अत्रापि खलनेति बोध्यम् । इत्यादीति । आदिपदेन
सुशासन सुयोधन—दुर्दर्शन सुदर्शनादयो बोध्याः । 'दुरोदरकञ्जितां समीहते
नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः' इति भारविः ।

३३१० । पात् पदान्तात् ॥ ८।४।३५ ॥

दी—। नस्य णो ना निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । 'पात्
किम् ? निर्णयः । 'पदान्तात्' किम् ? पुष्पाति । पदे अन्तः
पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न सुसर्पिष्केण ।

ण is not a substitute for न when it (न) comes after a ष occu-

ring in a पदान्त. Thus निष्यानस्- (drinking to entirety—युच—in the भाववाच्य); etc without शत्व. शत्व however, is accounted for by 'इणः षः' (153). निर्णयः (निर—नो + अच मावे) शत्व of न is effected because it (न) follows a रेफ and not a ष. पुष्णाति (पुष् क्रमादि लट्ति) here शत्व of न (of आ) is effected for ष here is not at the end of a पद but of a root. In पदान्त the samasa being of the सप्तमी तृत्पुरुष variety (as in the text) so the prohibition of 'षात्—' does not apply in cases like सुसर्पिष्केन etc. Here ष is पदस्य उपान्त but not पदे अन्तः (सुसर्पिष्क), hence शत्व takes place by 'अट् कुप्वाड्—' (197)

मित—। षादिति । 'रषाभ्यां नोणः—' (८४११) इत्यतो नोण इत्यनुवर्तते । 'न भाभ्युक्तमिगमिष्यायीवेषाम्' (८४१३४) इत्यतो नेति च । 'तेनापेक्षितं पूरयन्नाह—नस्य णोनेति । पदान्तोयः षकारस्तस्मात् परस्य नस्य णो नेत्यर्थः । 'कृत्यचः' (२८३५—८४१२८) इति प्राप्तं शत्वमनेन प्रतिषिध्यते । 'नागेश्च' 'कृत्यचः' इति 'भावकर्मणो'रिति च प्राप्तं प्रतिषिध्यत इत्याह । 'भावकर्मणोः' (२६७८) इत्यनेन हि भावे कर्मणि च लकारस्यात्मनेपदमेव विधीयते न तु नत्वम् । तस्मादत्र नत्वस्याप्रसक्तैः 'कृत्यचः' इति प्राप्तमेव नत्वमत्र प्रतिषिध्यत इति ध्येयम् । निष्यानमिति । निःशेषेण यानमित्यर्थः, 'इदुदुपधस्य च—' (१५५) इति शत्वम् सपिषपानमिति । ऋत्रपानमित्यर्थः, निर्णय इति । षकारात् परत्वाभावाद्वा 'रषाभ्याम्—' इति शत्वम् । पुष्णातीति । अत्र 'पुष्' इति धातुः क्रमादिः । स च न पदम् 'अधातुरप्रत्ययः पातिपदिकम्' इति 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति च सिद्धान्तात् । अतः 'क्रमादिभ्यः आ' इति प्राप्तस्य नकारस्य शत्वम् । सूत्रे पदान्तेति शब्दं व्याकरोति—पदे अन्त इति । अत्र चान्तग्रहणमेव मानमिति नागेशः । तस्यामर्थः—यदि सभानो विवक्षितो नाभविष्यत्तदा 'षात्' पदात् 'इत्येवासूत्रयिषात् । येन विविक्तसदन्तस्योत्ति परिभाषायादेव पदान्तादित्यर्थस्य प्राप्तेरिति । सुसर्पिष्केनेति । शिभन सपिषति विग्रहः । प्रभृतिभ्यः कप् इति समासान्तः कप् प्रत्ययः । स च नित्यः । तेन 'सुसर्पिष्क' इत्येव

पदम् (प्रतिपादिकम्) 'कृतद्धितसमासाश्च' इति नयात् । ततः ककारस्य पदान्तत्वे न षकारस्य तथाभावान्निषेधो न प्रवर्तत इत्यत्र षत्वम् । अत्र व्याख्यानमेव शरणमिति भावः ।

३३११ । आवश्यकधमर्णयोर्णिनिः ॥ ३।३।१७० ॥

दी—। अवश्यंकारी । शतंदायो ।

The affix णिनि (इन्) is appointed after a root in the active voice (कर्तृवाच्य) when the sense of sure duty or the state of a debtor (अधमर्ण) is implied. Thus अवश्यंकारी—कृ + णिनि वृद्धि by 'अचो जिण्ति' (254) (then add अवश्यम्)—an unfailing doer i.e a dutiful person. Here अवश्यम् (अव्यय) implies sure duty. शतंदायो—दा + णिनि—युक् by 'आतो युक् चिण्-कृतोः—' debtor by a hundred. In शतम् षष्ठी is barred by the rule 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' (628).

मित—। आवश्यकधमर्णयोरिति । अवश्यमेवेत्यवश्यकम् । स्वार्थे कन् । तत्तत्संस्वेदमित्यणि आवश्यकम् । यद्वा सूत्रकारव्यवहारात् वुञ् भावे भवार्थे वा । कर्तव्यमित्यर्थः । अधमर्णः ऋणी । तस्य भावः कर्म वा आमर्ण्यम् । षज् । आवश्यको आधमर्ण्ये चार्थे गम्य धातोर्णिनिः स्यात् कर्तरीत्यर्थः । 'कर्तरि कृत्' इत्येवानुवर्तते नतु भावादयः असम्भवात् । अवश्यंकारोति । करोतीति विग्रहः । ततः अवश्यमिति योज्यम् । 'अचो जिण्ति' (२४५) इति वृद्धिः । अत्रावश्यकार्यस्य अग्यथानुपपत्त्या अवःयमित्युपपत्त्यम् । तच्चान्ययमिति बोध्यम् । आधमर्ण्ये आह—शतं दायोति । ददातीति दायी । 'आतो युक् चिण् कृतो'रिति युक् । ततः शतं दायो । शतमस्य ऋणं शतेनायमधमर्ण इति वार्थः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति षष्ठीप्रतिषेधः । अत्रसूपि उपपदे इति नास्ति नियमः ।

३३१२ । कृत्याश्च ॥ ३।३।१७१ ॥

दी—। आवश्यकधमर्णयोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ।

The कृत्य affixes also are appointed after roots in the sense of आवश्यक and that of आधमर्ष्य. 'अवश्यम्—' etc—कर्मण्यित् ।

मित—। कृत्या इति । आवश्यको आधमर्ष्ये चार्थे धातोः कृत्यप्रत्यया अपि स्वरित्यर्थः । अवश्यमिति, स्पष्टम् । देवमिति । दा + यदिति स्थिते 'ईदृयति' इत्यात् ईदृक् । गुणः ।

३३२३ । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञाधाम् ॥ ३।३।१७४ ॥

दी—। धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुव' (३१६३) इति नेट् । भवतात् भूतिः ।

The affixes क्तिच् and क्त are employed after roots in the sense of benediction (आशिष्) if a संज्ञा is implied. Thus भूतिः—भू + क्तिच् welfare. No इट् by 'तितुव—' (3163). Although the prohibition of इट् here is due by 'श्रुक् किति' (2381—7.2.11) on the ground of its subsequence to 'तितुव—' (7.7.6), yet, says Tattva-bodhini, the latter is brought down as it is necessary for रन्ति, वन्ति etc

मित—। क्तिच्क्त्तौचेति । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति पूर्वं सूत्रम् । ततः आशिषि इत्यनुवर्तते । धातोरित्यधिकृतं वर्तते । तद् व्याचष्टे—धातोरित्यादि । क्तिच् बाधामाभूदिति शब्देन्दुशेखरकराः । तेषामयमाशयः—अत्र क्तप्रत्ययस्यानुक्तौ अपवादेन क्तिच् चाध्येयः । वाऽसकृत्पविधिक्षु न प्रवर्तत इति । क्तप्रत्ययस्योदाहरणम्—'सनः क्तिचि' (३३१५) इति वक्ष्यमाणसूत्रे देवदत्त इति । परसूत्रे 'क्तिचि' इति विशेषणार्थः । 'क्तौ' इत्युक्ते क्तिनोऽपि ग्रहणं स्यादिति भाव इति तत्त्वबोधिनां विस्तरः । भूतिरिति । आशीर्द्योतनार्थं भवतादिति । अत्र प्रतिषेधं व्याचष्टे—तितुवेति । वस्तुतस्तु 'श्रुक् किति' (२३३१) इत्येवात्र नेडिति वाच्यम् । परत्वात् । तत्त्वबोधिनीकारास्तु 'रन्तिवन्तीः' इति विधेयमावश्यकत्वात् कालविशेषभावाच्च 'तितुव—' इत्युपन्यस्तमिति । भूतिर्मङ्गले हृद्गः ।

३३१४ । न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ६।४।३५ ॥

दी—। अनिटां वनतितनोल्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपो
न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

Lengthening (of the उपधा) as well as the elision of
अनुनासिक of अनिट root and of वन् etc does not take place when
क्तिच् follows. यन्ति—यम् + क्तिच् । रन्तिः—रम् + क्तिच्—No इट due to
the roots being अनिट. वन्ति—बन् + क्तिच् ; तन्तिः तन् + क्तिच्—No इट ।

मित—। न क्तिचीति । ‘अनुदात्तोपदेशं वनतितनोल्यादीनामनुनासिकलोपो
भक्ति किङ्कति’ (६।४।३७) इत्यतो वनतितनोल्यादीनाम् इति अनुनासिकलोप इति
चेहानुवर्तते । तदाह—अनिटां वनतितनोल्यादीनां चेति । दीर्घानुनासिकलोपो
नेति । एषाम् वनतितनोल्यादीनामनिटां, यमरमादीनां चोपधाया दीर्घो न अनुनासिक-
लोपश्च नेत्यर्थः । ‘अनुनासिकस्य क्तिर्भलोः—’ (२६६६) इति दीर्घो प्राप्ते ‘अनुदात्तो-
पदेश—’ इति अनुनासिकलोपश्च प्राप्तेऽयमारम्भः । यन्तीरन्तिरिति । अनिट्-
कत्वादुभयत्रेडभावः । संज्ञाशब्दा एते यमनरसनाद्यर्थका इति बोध्यम् ।

३३१५ । सनः क्तिचिलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३।४।४५ ॥

दी—। सनोतेः क्तिच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात्
सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः ।

When the affix क्तिच् follows the root सन् (to form a technical
class name in the sense of benediction), the अनुनासिक or the nasal
नकार of it is optionally replaced by आ as also the nasal elides
optionally. Thus—सातिः—सन + क्तिच् = सा + ति; with आकार replacing
न । सतिः—elision of न ; optional non-elision—सन्ति । This has
to be repeated twice. Each of the term means giving away.
देवदत्तः—a name (संज्ञा) in the sense of benediction. May the

gods present him. देव+दा+क्त (कर्मणि) । This is the instance of क्त under 'क्तिचत्तौच—' (3313).

मित—। सनः क्तिचौति । सनः=षण्डानि इत्यस्यैव ग्रहणं न तु षण संभक्तौ (न वा सन्नतस्य कस्यचित्) इति मत्वा व्याचष्टे—सनोतेरिति । सनोः इत्येव वक्तुं युक्तमिति नाशेषः । एवञ्च षण संभक्तावित्यन्यैव ग्रहणं युक्तम् । 'निरनुवन्धकग्रहणे न सानुवन्धकस्य' इति परिभाषयति भावः । 'विङ्गनोरनुनासिकस्यात्' (६।४।४१)—आदित्यगुहसेराह—आत्वमिति । लोपश्चेति । अस्थित्युक्तौ अन्तास्य नकारस्यैव लोप इत्यर्थः । सनुतादिति । आशीरर्थे सतिरादय इति दर्शयितुमाशिषि लोटं गृह्णाति । सतिरिति । अत्र आलोपः । पक्षे सन्तिः । सतिरिति । अत्र नकारलोपः । पक्षे सन्तिरित्येव । तेन सन्तिवा उभयत्र योज्यम् । सर्वेषामेव संज्ञायां दानवचनत्वम् (संभजनवचनत्वं वा) । 'तितुव—' (३१६३) इतीङ् निर्घधः । 'क्तिच त्तौ—' (३३१३) इत्यवोक्तस्य क्तस्य प्रयोगमुदाहरिषाम्नाह—देवा एनं दियासुरिति । ददातेराशिषि लिङ्ग्रहणमुदाहरणस्य आशिष्येव संज्ञावचनप्रदर्शनार्थम् । तथोरेवेति कर्मणि क्तः । 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपः ।

३३१६ । अलंखलोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ ३।४।१८ ॥

दी—। प्रतिषेधार्थयोरलंखलोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (७८३) इति नियमान्नोपपद-समासः । 'दो दद्वोः' (३०७७) । अलं दत्त्वा । 'घुमास्या—' (२४६२)—पीत्वा खलु । 'अलंखलोः' किम् ? मा कार्षीत् । 'प्रतिषेधयोः' किम् ? अलंकारः ।

The affix क्त्वा (क्त्वा) after a root is appointed when अलम्, and खलु, implying negation, are used as उपपद before it. The term 'प्राचाम्' in the rule is accepted for the sake of (showing) respect (to the predecessor) and not for option, because

लुट् (which may take place, through option, in place of क्त्वा) cannot appear ; as क्त्वा here is नित्य or obligatory. This नित्यत्व or obligation is inferred from the term 'उदीचाम्' adopted in the rule 'उदीचाम्—' (3318) where Bhattoji says 'उदीचांगहणादयथा-प्राप्तमपि' i.e. from the acceptance of 'उदीचाम्', क्त्वा may as usual take place. This inference or remark holds good in this rule also according to Balamanorama where 'अलं रोदनेन' etc have been defended by बाहलक under 'कृत्यलुटोबहुलम्' (2841). This view, however, is objectionable on the ground that the acceptance of 'उदीचाम्' which is true in the case of मेङ् or माङ् will not necessarily hold good here also as there runs the परिभाषा 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र—' 'An Indication is not true for all cases'. Tattwabodhini, however, suggests a different exposition which seems to be preferable. It agrees with Balamanorama (or better Vice Versa for Balamanorama is posterior to Tattwabodhini) that the acceptance of 'प्राचाम्' is for the sake of showing respect and not for taking of option. The controversy lies on the question of लुट् in instance like 'अलं रोदनेन' etc. Here, according to Tattwabodhini लुट् is accounted for by the maxim of 'वासरूप,' for the prohibitory dictum 'क्लुट् तु सुखलयेषु वाऽरूपविधिर्नास्ति' the sum and substance of which is that क्लुट् etc where themselves अपवादस् or superseding (अपवादभूताः) bar persistently that or those of which they are अपवादस्. (स्वबाध्यं नित्यं बाधते)— does not apply here as क्त्वा is an अपवाद of लुट् and not Vice Versa. As to the indication in 'प्रैषाविसर्ग—' (2817) for which see 'चित्याग्निचित्येच' (2893) the परिभाषा 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' (Explained) will answer.

In अलं दत्ता etc उपपद समास is not allowed due to the restriction in 'अनैवाव्ययेन' (783). पीत्वा खलु—there is no need of drinking. पा=पौ by 'षुमास्था—' (2462). मा कार्षीत्(क्त+लुङ्—prohibition of अट् by 'न माङ् योगे') here there is sense of निषेध but no अलम् or खलु as an उपपद—consequently no क्त्वा। So Bhasa's use of "मा अनर्थं विचिन्तु" is archaic. अलंकारः—अलम् + क्त + घञ् (भावे)—there is अलम् but no sense of निषेध, so no क्त्वा।

मित—। अलंखलोरिति। अलं च खलुश्च। तयोरिति द्वन्द्वात् सप्तमी द्विवचनम्। उपपदार्थमेतत्। प्रतिषेधयोरित्युपदविशेषणम्। अतो व्याचष्टे—प्रतिषेधार्थयोरित्यादि। क्त्वा स्यादिति। 'अव्ययकृतो भावे' इति भाषाकृतृक्तोः भावे एव। ननु सूत्रे प्राचां गृह्यणं किमर्थम्? तत्राह—पूजार्थमिति। पूर्ववैयाकरणेभ्यो बहुमानप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। न तु विकल्पार्थम् क्त्वाधिकारेऽत्र लुगटोऽपि समावेशो यथा न स्यादिति। नन्वेवम् अलं दानेन, अलं रोदनेन इत्यादौ का गतिः? अत्र हि वाऽसरूपविधिर्न प्रवर्तते। 'क्तल्यट् तु सुनखलर्थेषु वाऽसरूप परिधिर्नास्तीति वचनात् इति चेत्। सत्यम्। परमवायं निर्गलितार्थः—'क्तलुगटादयोऽपवादभूताः स्वबाध्यं नित्यं बाधन्ते' इति। इह तु लुगट् नापवादः येन स्वबाध्यं क्त्वाप्रत्ययं बाधित। किन्तु क्त्वाप्रत्यय एवास्यापवादः। तेनासरूपत्वात् क्त्वापि लुगटो बाधको वा भवति न तु नित्यम्। तस्माद् वाऽसरूपन्यायेनैवात्र लुगडपि भवति। न च 'प्रैषातिसर्ग—' (२८१७) इत्यत्र पुनः क्त्यविधिः स्त्राधिकारादूर्ध्वं वाऽसरूपन्यायो नास्तीति ज्ञापनाद् लुगट् नैत्यपि वाच्यम्। 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति ज्ञापकन्यायस्य सार्वत्रिकत्वाभावात्। तत्रैव मूलकृता (दीक्षितेन) कचिन्नेत्युक्तत्वाच्चेति बोध्यम्। एतच्च (मूलकृतद्विवचनम्) 'चित्याघिचित्ये च' इत्यत्र स्पष्टम्। तच्चबोधिनीस्थोऽयं सिद्धान्तः। बालमनोरमाकारास्तु—उत्तरसूत्रे उदीचां गृह्यादस्य (क्त्याप्रत्ययस्य) नित्यत्वं स्वीकृत्य 'अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलगृह्यात् समाधेय' मिति सिद्धान्तयित्वा 'न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः। तस्य 'स्तिथ्या' क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वादि'त्याहुः। तच्चिन्तम्। 'चित्याग्निचित्ये च' (२८१३) इति

सूत्रे 'स्त्राधिकारादूर्ध्वं वाऽसहपविधिः क्वचिन्न' इति दीक्षितग्रन्थव्यख्यानवासरे स्त्रोक्ति-
विरोधात् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वविकत्वदर्शितत्वाच्चेति दिक् । अलं दत्त्वेत्यादौ
अलमायुपपदे सत्यप्यसमास इत्याह—अमैवाव्ययेनेति नियमादिति । अलं दत्त्वेति—
दानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः । एवम् 'अलं स्थित्वा भ्रमशानेऽस्मिन् गृध्रगोपायसङ्कुले'
(महाभारतम्) इत्यादि । पौल्येव ईच्चमाह—धुमास्थेति । पौत्वा स्वत्विति ।
यानेन साध्यं (प्रयोजनं वा) नास्तीत्यर्थः । निषेधे खलु—"निषेध वाक्यालङ्कार
जिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः । एवं 'खलुक्ता खलु वाचिकम्' (भाषः) इत्यादि ।
मा कार्षीदिति—करोतिः लुङि एकवचने सिचि ब्रह्मो रूपम् । 'न माङ्योगे' इत्यट्
प्रतिषेधः । अत्र निषेधार्थे सत्यपि अलं खल्वोरेकतरस्योपपदत्वाभावात्तृति भावः ।
अलङ्कार इति भावे घञ् । अत्रालमि सत्युपपदे निषेधार्थविरहान्न क्त्वा ।

३३१७ । उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ ३।४।१८ ॥

दी— । व्यतीहारार्थं माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

क्त्वा after the root माङ् (मा) is used if exchange of treat-
ment is implied. This rule is intended to take effect where
no sense of पूर्वकाल beforehand is present. The significance of
'उदीचाम्' in the rule is given in the next one.

मित— । उदीचां माङ इति । व्यतीहारो विनिमयः । भावे घञ् । 'उप-
सर्गस्य घञि—' इति दीर्घः । व्यतीहारो व्यतिक्रम इति तत्त्वबोधिनी । तत्र ।
शब्देन्दुशेखरकाराद्यनेकानुमतत्वात् 'कर्तरि कर्मव्यतिहारि' (२६८०) । इत्यादौ
स्त्रोक्तिविरोधात् । माङ इति । मेङ् प्रणिदाने (प्रणिदानं विनिमयः) इत्यस्य ग्रहणम् ।
अत्र उदीचां ग्रहणस्योपयोगित्वम् तु 'मयतेरित्—' इत्युत्तरव स्पष्टम् । अपूर्वकालार्थ-
मिति । पूर्वकालार्थे तु 'समान कर्तृकयोः—' (३३२०) इत्यनेनैव सिद्धमिति भावः ।

३३१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ६।४।१७० ॥

दी— । मेङ् इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा व्यपि । अपमित्य

याचते । अपमाय । उदीचाग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा
अपमयते ।

इकार is optionally, the final substitute of मेङ् (प्रणिदाने or to exchange—भादि) when the affix ल्यप् follows. Thus 'अपमित्य—' one asks (something of another) through exchange (of something else). अप + मे + ल्यप् = अप + मि + ल्यप्, then comes in तुक् by 'ऋस्वस्य पिति कृति तुक्'. अपमाय (याचते)—अप् मे + ल्यप् = अपमा + ल्यप् by 'आदेचः—' (2370); here ईत्वं of आ being barred by— न ल्यपि (3335). Here the acceptance of the term उदीचाम् in the rule suggests option. Thus as an alternative we have याचित्वा अपमयते (first) asking (some one of something) he gives something in exchange afterwards)—Where क्त्वा is used after याच in the sense of पूर्वकाल by 'समानकर्तृकयोः—' (3320).

मित—। मयतेरिति । मयतेरिति मेङ् प्रणिदाने इत्यस्य ङकारवर्जं षष्ठा रूपम् । मयतेः—इत् + अन्यतरस्याम् इत्यवग्रहः (छेदः) । मयतेरिति षष्ठीनिर्देशाद् 'अलोऽन्त्यास्य' इति अन्तास्थैव इदादेशः । तदाह—मेङ् इकारोऽन्त्यादेश इति । एकारस्थाने इकार इत्यर्थः । वा ल्यपौति—अन्यतरस्यामित्यस्य विकल्पार्थकत्वादिति । 'न ल्यपि' (६।४।६९) इत्यतो 'ल्यपि' इत्यस्यानुवृत्तेर्ल्यपौति । बालमनोरमायां तु 'वान्यस्य—' (६।४।६८) इत्यतो वेलानुवर्तत इत्युक्तम् । तद्रभसादित्युपेत्यम् । अपमित्य याचत् इति । विनिमयेन याचत इत्यर्थः । त्वयाधान्यं द्वीयते चेन्मया सर्षपं दास्यत इत्येवं-रूपो विनिमयो बोध्यः । अत्र समानकर्तृकत्वेऽपि पूर्वकालिकत्वाभावात् 'समान कर्तृकयोः पूर्वकाले' (३३२०) इत्यस्याप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपमित्य इत्यत्र अनेन धातोरिकारान्तत्वेन ऋस्वत्वात् 'समासेऽनञ्पूर्वेष्वो ल्यप्' (३३३२) इति ल्यपि परे 'ऋस्वस्यपिति कृति—' तुगागमः । पक्षे आह—अपमायेति । अत्र 'आदेचः—' (२३७०) इत्यात्वम् । ततो 'नल्यपि' (३३३५) इति निषेधात्

ईत्वं न । उदीचांगहणमत्र विकल्पार्थमित्याह—उदीचांगहणादिति । यथाप्राप्तमत्र 'समानकट्टकयोः पूर्वकालि' (३३२०—३१४२१) इत्यस्यैव । तेन याचित्वा अपमयत इत्यत्र तस्मादेव सूत्रात् पूर्वकालि विद्यमानाद् याचः क्ताप्रत्ययो भवति इति विभावनीयम् । पूर्वं याचित्वा पश्चादपमयत इत्यर्थः । अपमयत इति प्रणि-
ददाति । अत्र व्यतीहारार्थस्य विरहात् 'उदीचां माङः—' इति माङः क्ता-
प्रत्ययो न ।

३३१८ । परावरयोगे च ॥ ३१४२० ॥

दी—। परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्ता
स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य ।
अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ।

Any root may take क्ता when the connection of that which precedes with what follows, or vice versa i.e. of what follows with what precedes is implied. Thus 'अप्राप्य नदीम्—' The mountain stands without having the river flowing over it. Here connection of the mountain, which precedes, with the river which follows, is afterwards but not beforehand. Thus there being no sense of पूर्वकालत्व in it क्ता takes place by this rule but not by 'समासकट्टकयोः—' the next rule. Similarly 'अतिक्रम्यपर्वतम्—' The river rests crossing or passing over the mountain. Here the connection of the river which is subsequent (पर) is made with पर्वत which is antecedent (अवर). Thus क्ता here also takes place by this rule.

मित—। अवरशब्दोत्पूर्ववृत्तिबाची । एवं परस्थितेन द्रव्येण पूर्वस्ययोगे सति
तथा 'अवरेण' पूर्ववृत्तिना परस्य च योगे सति क्ता भवति इति सूत्रार्थः । अप्राप्य नदीं
पर्वत,—अत्र परभूताया नद्याः पर्वतस्य योगो गम्यते । ततः आह—“परनदीयोगोक्ता

पर्वतस्य” । अतिक्रम्य पर्वतमित्यादि—पर्वतस्य परस्तात् नदी वर्तते इत्यर्थः । तत आह—अवरपर्वतयोगोव नद्याः । फलतः प्रागुक्ते विषये अस्य प्रयोगः । केवल विशेषणविशेषासंसर्गात् भेदो गम्यते । इह विसृष्टां विधेयस्य क्ताप्रत्ययस्य यद्यपि भावभावमर्थस्तथापि द्वितीयक्रियाया पूर्वकालत्वस्य अभावात् पृथक्स्तोपन्यासः । वस्तुतः अपूर्वकालाय तिसृती इत्यवधेयम् इति मनोरमायां स्पष्टम् ।

३३२० । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३।४।२१ ॥

दौ—। समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः क्ता स्यात् । भुक्ता व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम्—स्नात्वा भुक्ता पीत्वा व्रजति । ‘अनुदात्त—’ (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः ‘श्रुप्रकः किति’ (२३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रक्षिधेन । सूत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

Of the two senses of the two roots or Verbs which have the self-same nominative, the root that stands in the sense of पूर्वकाल, i.e. has the sense of priority (or before hand) takes the affix क्ता. Thus भुक्ता व्रजति—At first he takes (his) meal and then proceeds. Here both भुज् and व्रज् have the selfsame subject say—Rama, Hari, Jadu etc and the first of them expresses the sense of priority as the action of going (व्रजनक्रिया) is dependent on the action of eating (भोजनक्रिया). [Remember that this क्ता which is appointed in the sense of भाव by ‘अव्ययकृतो भाव’ (भाष्य) does not denote that sort of भाव that is expressed by वच् etc ; for, here the action expressed is continued (साध्यावास्थापन्न) whereas the action expressed by वच् is finished or complete (सिद्धावास्थापन्न) । द्वित्वमतन्त्रम्—duality is not intended (by समानकर्तृकयोः, i.e. it is not binding upon a speaker to write two verbs only—one ex-

ing priority (पूर्वकालत्व) and the other posteriority (परकालत्व).
On the other hand he can use more than two verbs as in
'स्नात्वा मुक्त्वा—' etc—here all the three क्त्वान्त verbs simultaneously
bring out the sense of priority in comparison, ofcourse, with
the final verb व्रजति—the subject of the verbs being the same
(समान). In नत्वा (नम् + क्त्वा) the nasal न् is dropped by 'अनुदात्तो-
पदेशः—' (2428). In स्मृत्वा (स्मृ + क्त्वा) सूत्वा (सू + क्त्वा) etc the
option of इट् due by 'स्वरति सूति मूयति धृजुदितो वा' (2276—7 2.44)
is barred by 'श्रुक् किति' (2381—7.2.11) on the strength of the
पूर्वेविप्रतिषेध system (or prohibition by the previous rule) which
is clear from the text 'परस्मापि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डा-
रम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते—' etc under the rule 'श्रुक् किति' (2381).
Thus in सूत्वा etc there is absence of इट् persistently (नित्यम्).

मित—। समानकर्तृकयोरिति । समानः कर्ता ययोः धात्वर्थयोः क्रिययोरिति
यावत् तयोरिति । निर्धारणे षष्ठ्याः सप्तम्या वा द्विवचनम् । पूर्वकाल इति । पूर्वः
कालः यस्यासौ पूर्वकालः । न तु पूर्वः काल इति कर्मधारयः । पूर्वकाल इत्यस्य
तद्विशिष्टार्थं वर्तमानत्वादिति नागेशे न्यष्टम् । अतएव चात्रापि समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोरित्युक्तम् । ननु धात्वर्थयोरित्युपक्रमस्य कथं धातोरित्युक्तम् ।
न तुषाल्लक्षणादिति । नैष दोषः । समानकर्तृकत्वं क्रिययोरिव सम्भवति । न तु
धात्वर्थयोरसम्भवात् । तस्माद् ययोः क्रिययोरिककर्तृकत्वं भवति तयोर्या क्रिया पूर्व-
कालत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तते तस्याः मूलभूतो यो धातुस्तस्मादेव क्त्वा इति फलितार्थः ।
'अव्ययकृतो भावे' इति भाष्यवचनात् क्त्वाप्रत्ययो भाव एवेत्युक्तम् । स च न घञा-
दाविव सिद्धावस्थापन्नः किन्तु साध्यावस्थापन्नः । अत्र विभक्त्युत्पन्नानुत्पन्नयोरिव
मानत्वादिति विभाव्यम् । भुक्त्वा व्रजतीति आदौ भोजनं पश्चाद् व्रजनमित्यर्थः । अत्र
व्रजनापेक्षया भोजनस्यैव पूर्वकालतेति भुजेरिव क्त्वा । पूर्वकालत्वस्य व्यवधान-
मप्यर्थः । तेन अद्यभुक्ताश्चो व्रजिष्यामि इत्याद्यपि उपपद्यत इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

युक्तं चैतद् अतएव 'अद्य भुक्ताऽयं द्राह्णे द्राहात् वा भोक्ता' इत्यादि सङ्गच्छते । द्वित्व-
मन्तव्यमिति । समानकर्तृकयोरित्यत्र द्वित्वमविवक्षितमित्यर्थः । समानकर्तृकाणां
बहूनामपि क्रियाणां या याक्रिया मिलित्वा पूर्वकालार्थे वर्तते तासां सर्वासामेव मूल-
भूतधातुभ्यः क्त्वा प्रत्ययसिद्धिः । अत उदाहरति—स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वेति । अत्र
यद्यपि स्नानात् परं भोजनं भोजनात् परञ्च पानम् इत्यस्ति पानभोजनयोः स्नाना-
पेक्षया परवर्तिता तथापि स्नानस्यैव पानभोजनयोरपि व्रजनात् पूर्वकालिकत्वमस्तीवेति
स्नातिरिव भुजः पिवतेऽनेत्तरं क्त्वा प्राप्नोत्येवेति सिद्धान्तः । एवं 'समासेऽनञ् पूर्व-
क्तौल्यप्' इति वक्ष्यमाणे 'एल्य विहृत्य आपृच्छ गतम्' 'उपभुज्य गतम्' इत्यादौ
ल्यवपि द्रष्टव्यः । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्यादौ तु न पूर्वशब्दनैव पूर्वतावगमात्
'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायान्न क्त्वा । पूर्वं भुक्ते ततो व्रजति इत्यत्र तु न क्रिययोः
पौर्वापर्यं किन्तु कर्तुरपि । द्वयोर्भादोरैकतर आदौ भुक्त्वा पश्चाद् अन्यतरोद्य व्रज-
तीत्यर्थः । आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु वाऽसंख्यप्रविधिना लुप्त इति भाषायादौ स्थितमित्याहुः ।
क्त्वायां नमतेरनुनासिकलोपार्थमाह—अनुदात्त इति । अथ स्तृ + क्त्वा, स्तृ + क्त्वा
इत्यादौ स्थिते 'स्वरति सुतिमुयते धूञ्दितो वा' (२२७६—७२४४) इत्यनेन इड्
विकल्पे प्राप्ते 'श्रुक्कः किति' (२३३१—७२१/१) इति निषेधादिङभाव इत्याह—
स्वरत्यादेरित्यादिना । ननु 'श्रुक्कः—' (७२१/१) इति परवति 'स्वरति—'
(७२१/४४) इतीदं कथं बाधेत—विप्रतिषेधसूत्रविरोधादित्यत्राह—पूर्वं विप्रतिषेधेनेति ।
एतच्च 'आर्थधातुकस्य वलादेः' (७३३५) इति इड्विधेः प्राक् 'नेड्वशि कृति'
(७२१/३) इति इट्निषेधारम्भसामर्थ्यादेव ज्ञापितम् 'परमपि स्वरत्यादिविकल्पबाधित्वा
पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्' इति दीक्षितगण्यव्याख्यानावसरे ('श्रुक्कः किति'—
२३३१) इति सूत्रे प्रतिपादितसम्प्रभिरित्यलम् ।

३३२१ । क्ति स्क्वन्दिस्वन्द्योः ॥ ६।४।३१ ॥

दी—। एतयोर्नलोपो न स्यात् क्ति परे । स्क्वत्वा ।
जदित्वादिङ्वा । स्यत्वा स्यन्दित्वा ।

The नकार of roots स्क्वन् and स्यन्द does not disappear when

क्ता follows. Thus क्त्वा with नकार, there being no chance of इट् due to the prohibition 'एकाचउपदेशेनुदात्तात्' as क्त्वा (क्त्वा) is अनुदात्त. स्यन्द् (स्यन्द) however, being ऊदित् or ऊdropping, in क्त्वा, it will have option of इट् by "स्वरति सूति—(2279) as स्यन्द being अनेकाच् 'श्रुक्—' (2381) cannot apply.

मित—। क्ति इति । क्ताप्रत्ययस्य आकारलोपात् क्त्वा इति । तस्य सप्तमायां रूपम् । क्ताप्रत्यये परे इत्यर्थः । 'क्तान्नलोपः' (६१४१२३) इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते । 'नाञ्चिः पूजायाम्' (६१४१३०) इत्यतो नेति च । तदाह—एतयोर्नलोपो नेति । क्त्वा गतिशोधनयोः, स्यन्द् प्रसवने इत्यनयोरित्यर्थः । क्त्वा इति । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति बाधित्वा अनेन नलोपो न । 'एकाच उपदेशे—' इत्यनुदात्तत्वादिडागमश्च न । स्यन्दित्वा—स्यन्तेति । 'स्वरति—' (२२३६) इतीड् विकल्पः अनेकाचत्वात् 'श्रुक्—' (२३८१) इत्यस्याप्रसक्तेः ।

३३२२ । न क्त्वा सेट् ॥ १२।१८ ॥

दी—। सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् ? क्त्वा ।

The affix क्त्वा is not कित् when it is सेट् (in connection with the root). Thus शयित्वा, here क्त्वा being सेट् and therefore अकित् the prohibition 'किङितिच' does not apply and consequently the root is gunnated by 'सार्वधातुवार्द्ध—' (2168). क्त्वा-क्त्वा is here अनिट् so कित् ।

मित—। न क्त्वा इति । 'असंयोगालिट् कित्' (१२।१४) इत्यतः किदित्यनुवर्तते । तदाह—सेट् क्त्वा किन्निति । शयित्वेति । किच्चाभावात् 'किङिति चे'ति निषेधाप्रवृत्तेर्गुणः । अयादेशः । क्त्वेति । अनिट्त्वात् किच्चेन गुणाभावः । क्ति किम् । निगृहीतः ।

३३२३ । मृड्मृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ १।२।७ ॥

दी—। एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । ‘क्लिशः क्त्वा—’
(३०४८) इति वेट् । क्लिशित्वा—क्लिष्टा । उदित्वा । उषित्वा ।
‘रुदविद—’ (२६०८) इति कित्त्वम्—रुदित्वा । विदित्वा ।
मुषित्वा । गृहीत्वा ।

The affix क्त्वा which is सेट् is कित् when coming after these roots मृड्, मृद etc (seven only). Thus मृदित्वा (मृदित्वा, गुषित्वा, कुषित्वा)—No गुण by ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (2186) due to कित् । क्लिशित्वा क्लिष्टा—option of इट्—by क्लिशः क्तानिष्टयौः (3049) No guna as before. उदित्वा वद + क्त्वा—सम्प्रसारण by ‘वचिस्वपि—’ (2409). उषित्वा—वस् + क्त्वा—सम्प्र. as before. इट् by ‘वसतिक्षुधोः—’ and षत्व by ‘शासि वसि—’. क्त्वा after रुद, विद, मुष् गृह् (स्वप् and प्रच्छ) is कित् by the rule ‘रुदविद-मुषगृह्स्वपिप्रच्छःसंश्च’ (2609). गृहीत्वा—सम्प्र. by ‘गृहीज्या’ (2412) and दीर्घ of इट् by ‘गृहीऽलिटि—’ (2562).

मित—। मृड् मृदेति । ‘न क्त्वा सेट्’ इति निषेधस्यापवादोऽयम् । एभ्य इति । मृड्, मृद चोदे, गुध परिवेष्टने, गुध रोषे च, कुष निष्कर्षे, क्लिश हिंसायाम् (दिवादिः), क्लिश्य विबाधने (क्राद्दिः) वद व्यक्तायां बाचि, वस निवासे इत्येतेभ्य इत्यर्थः । किति । ‘असंयोगाक्लिट् कित्’ (१।२।४) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मृडित्वेति । क्त्वायाः कित्त्वः लघूपधगुणो न । एवम् मृदित्वा, गुषित्वा, कुषित्वा । क्लिशित्वा—क्लिष्टेति । प्राग्वद् गुणाभावः । क्लिशदवादिकस्येदम् । क्लिश्य विबाधने इति क्रौड्यादिकस्य तु ऊदित्वेन वेट्त्वाद् रूपहयम् । उदित्वेति । ‘वचिस्वपि—’ (२४१८) इति यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । उषित्वेति । ‘वसतिक्षुधोः—’ इतीट् । ‘वचिस्वपि—’ इति सम्प्रसारणम् । ‘शासि-वसि—’ इति षत्वम् । ‘रुदविद—’ (२६०८) इति । रुदविदमुषगृह्स्वपिप्रच्छः संश्च’ इति पूर्णं सूत्रम् । तदुदाहरति—विदित्वेत्यादि । प्राग्वद् गुणाभावः ।

गृहीत्वेति । किच्चाद् 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । 'ग्रहोऽलिटि—' (२५६२) इति दीर्घः ।

३३२४ । नोपधात्यकान्ताद्वा ॥१।२।२३॥

दी—। सेट् क्ता कित् स्याद्वा । अथित्वा अन्यित्वा । गुफित्वा—गुम्फित्वा । 'नोपधात्' किम् । कोथित्वा । रेफित्वा ।

A क्ता which is सेट् is optionally कित् when coming after such a root as has न in its उपधा and also ends either in थ or in फ़. Thus अथित्वा—अन्यित्वा—क्ता in the former case is कित् hence न elides by 'अनिदिताम्—' (415). Similarly गुफित्वा etc (गुक् + क्ता), कोथित्वा रेफित्वा the roots are कुथ and रिफ़ respectively which having no न in their penultimates there is no optional किच् of क्ता. Here 'रलोव्युपधात्—' (2617—1.7.76.) also does not apply due to the acceptance of नोपध here.

मित—। नोपधादिति । यश्च फश्च थफौ । तौ अन्तौ यस्य इति विग्रहः । तेन यो धातुर्नोपधः धान्तः फान्तश्च भवति तस्मात् सेट् क्ता किञ्चेत्यर्थः । किदिति । प्राग्बदसंयोगादित्यतोऽनुवर्तते । यद्यप्यत्र थफादित्येवोक्तं तदन्तविधिना थफान्तादित्यर्थो लभ्यते थफान्तादित्यस्य ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अथित्वाति । किच्चात् पूर्वव 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । एवमन्यत्र । 'न क्ता सेट्' (३३२२) इति निषेधे नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कोथित्वा । कुथ पूतोभावे । रिफ़ इति क्रमेण धातुः । अनयोर्नोपधत्वाभावात्थफान्तत्वेऽपि न क्तायां किच्विकल्पः । यद्यपि 'रलोव्युपधात्—' (२६१७— १।२।२६) इति विकल्पो वक्ष्यते तथापि सोऽपि नात्र प्रवर्तते नोपधग्रहण-सामर्थ्यादित्याहुः ।

३३२५ । वञ्चिलुञ्चुप्रतश्च ॥१।२।२४॥

दी—। सेट् क्ता किद् वा । वचित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्तित्वा ।

सिट् क्ता is optionally कित् when coming after the roots वच्, लुच् and ऋत् (वच् to deceive लुच् to remove and ऋत् to hate). ऋतित्वा no गुण by 'पुगन्त—' (2189) due to कित्त्व. अर्तित्वा—गुण due to absence of कित्त्व. The former two cases are as before.

मित—। वञ्चीति । वञ्चिय लुञ्चि च ऋत् चेति इन्धात् पञ्चमीवस्थवचनम् । वञ्चु प्रलम्भने । लुञ्चु अपनयने इत्यनयोः रिका निर्देशः । ऋदिति तु ऋती सौवो धातुर्घ्नायकः । अनुवृत्तिः प्रागवत् । वेति च पूर्वसूत्रात् । तदाह—सिट् क्त्यादि । 'न क्ता सिट्' (३३२२) इत्यस्यापवादः । वचिलेत्यादि । उभयत्र प्रागवत् कित्त्वविकल्पः । ऋतित्वा अर्तित्वा । ऋतेः क्ता । पूर्ववत् क्तायाः कित्त्वाङ्गबुध गुणाभावः । उत्तरत्र कित्त्वाभावाद् गुणः । ऋतेराङ्गधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे (ईयङ्भावे) अनेन कित्त्वविकल्पः ।

३३२६ । ढषिम् षिकृषेः काश्यपस्य ॥१॥२॥२५॥

दी—। एभ्यः सिट् क्ता किट् वा । ढषित्वा—तर्षित्वा । मृषित्वा—मर्षित्वा । कृषित्वा—कर्षित्वा । 'रलो व्युपधात्—' (२६१७) इति वा कित्त्वम् । दुषित्वा—दोषित्वा । लिखित्वा लेखित्वा । 'रलः' किम् ? सेवित्वा । 'व्युपधात्' किम् ? वर्तित्वा । 'हलादेः' किम् ? एषित्वा । सिट् किम् ? भुक्ता । 'वसतिक्षुधोरिट्' (३०४६) उषित्वा । क्षुधित्वा क्षोषित्वा । 'अञ्चेः पूजायाम्' (३०४७) इति नित्यमिठ् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्तेत्यपि । लभित्वा—लोभित्वा । 'लुभो विमोहने' (३२४८) इतीट् । अविमोहने तु लुब्धा ।

[* इह तत्त्वबोधिन्यां 'ढषिम् षिकृषेः—' इति तालव्यान्तपाठो दृश्यते । उदाहृतञ्च कृषित्वा = कर्षित्वेति] ।

सेट् क्त्वा coming after these roots is optionally कित्. हषित्वा—
तर्षित्वा—गुण and want of गुण according as क्त्वा is कित् (हषित्वा) or
अकित् (तर्षित्वा). कषित्वा कर्षित्वा—but तत्वबोधिनी reads कर्षित्वा कर्षित्वा.
द्युतित्वा द्यौतित्वा etc—द्युत् being उकारोपध or उकार in the penulti-
mate and लिखृ being इकारोपध the rule 'रलोऽपधात्, (उ + इ + उपधात्)
applies, and गुण by 'पुगन्त—' (2189) is effected when क्त्वा is not
कित्. सेवित्वा for सेव् does not end in र or ल्. वर्तित्वा for वृत् has
ऋ for its उपधा but not उ or इ. To understand हलादेः किम् and
सेट् किम्, see the वृत्ति of दीक्षित under 'रलोऽपधात्—' (2617 and Tika
below). अक्षित्वा—अक्त्वा—option of इट् by 'उदितोवा' (3328).
अक्षित्वा—worshiping but अक्त्वा—going. [Tattwabodhini's reading
'लुङोऽविमोहने' is erroneous for reasons see our explanation under
the very rule लुभो—' (3046 oute)] लुब्ध्वा—लुङ् + क्त्वा = लुभ्वा
लुङ्भ्या by भषस्तयोर्धोऽधः। लुब्ध्वा by 'भलां जश्—'.

[* तत्त्वबोधिन्यां 'लुभोऽविमोहने' (३०४८) इतीट्। विमोहने तु लुब्ध्वा
इति पठितम्। तच्चित्प्रमिति 'लुभो—' इत्यत्रैवानुसन्धेयम्। अतएव 'विमोहने तु
लुब्ध्वापपाठ' इति बालमनोरमा]।

मित—। हषिष्ठि कषेरिति। अत्र काश्यपग्रहणं पूजार्थम् 'नोपधात्—'
(१।२।२३) इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्विकल्पार्थकत्वात्। किञ्चेति। तेनेदसं पि 'न
क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः। हषित्वा—तर्षित्वेत्यादि। किञ्चविकल्पाङ्गधूपधगुणाभाव-
विकल्पः। कषित्वा कर्षित्वेति। अत्र कर्षित्वा कर्षित्वेति तत्त्वबोधिन्यां पठ्यते।
'रलोऽपधा'दिति—अस्यैव दीक्षितवृत्तिः—'उञ् इञ्चौ। ते उपाधे यस्य तस्माद्वलादेः
रलन्तात् परौ क्त्वासन्तौ सेटौ वा कितौसः' इति। अत आह—हलादेः किमिति।
सेट् किमिति अ। द्युतित्वा—द्यौतित्वेति द्युत् इति उकारोपधः। किञ्चविकल्पाद्
गुणविकल्पः। इकारोपधमुदाहरति लिखित्वा लेखित्वेति। रलः किमिति स्पष्टम्।
वर्तित्वेत्यत्र वृत्तवर्तने इति धातुः। एषित्वेत्यत्र इष इति धातुः। हलादित्वाभावान्न

किञ्चविकल्पः । इष्टा इति तु यजेः क्तायां सम्प्रसारणेन (‘वचिस्वपि—’ इत्यवोक्तेन) ब्रश्चादिना घत्वेन च रूपमिति बोध्यम् । भुक्तेति—अनिट्त्वान्न किञ्चविकल्पः । किञ्च नित्यमेव किञ्चम् । गुणाभावः । ‘चोः कुः’ (१७८) इति कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । वसतिचुधोरिति । वसतेः चधेश्च अनुदात्तोपदेशत्वान्नित्यमिति नपेधे प्राप्ते तदुपवादोऽनेन स्मारितः । उधिल्वेति । एतत् ‘मृडसृद—’ (३३२३) इत्यत्र दशितम् । चुधित्वा चोधिल्वेति । क्तायाः ‘वसति—’ इत्यनेन सेटत्वात् “रलो” इति किञ्चविकल्पाद् गुणगुणाद् रूपद्वयम् । अच्चेः पूजायामिति । अच्चु इत्यस्य उदिच्चाद् ‘उदितो वा’ (३३२८) इति इडिकल्पे प्राप्तेऽयमारम्भ इत्याह—नित्यमिड् । अच्चिल्वेति । अत्र ‘न क्ता सेट्’ (३३२२) इति किञ्चाभावान्नलोपोन । तेन ‘नाच्चेः पूजायाम्’ (४२४) इति नलोपो नेति प्रसादकदुक्तौ आह—अच्चेः पूजायामिवेट् न तु गताविति भावः । एवञ्चार्थभेदेन उदितो वेति प्रवर्ततेऽत्रेति द्रष्टव्यम् । अक्त्वेति । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । चोः कुरिति कुत्वम् । लुभ विमोहने इत्यस्योदाहरति लुमिल्वेति । विमोहनार्थे इट् । ततो ‘रलोऽपधात्—’ इति किञ्चविकल्पेन गुणगुणाभ्यां रूपद्वयम् । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । विमोहने इट् । नान्यत्रेत्याह—अविमोहने त्विति । लुभः क्तानिष्ठयोरिट् स्यान्नतु गार्ध्यं इति प्रकृतसूत्रे व्याख्यातम् । तेन अविमोहनं गार्ध्यम् (लोभः) इति बोधम् । लुब्धेति । लुभ + क्ता—लुभ् + त्वा इतिततः ‘भृषस्तयोः—’ इति तस्यधः + ‘भृलां जश्—’ इति जश्त्वेन वः ।

३६२७ । जृब्रश्चोः क्ति ॥ ३।२।५५ ॥

दो—। आभ्यां परस्य क्त इट् स्यात् । जरोत्वा—जरित्वा ।

ब्रश्चित्वा ।

The augment इट् is prefixed to क्ता following the roots ज (वयोहानौ) and ब्रश् (ओब्रश्चू केदने). This (injunction of इट्) is to supersede the prohibition under ‘श्रुक्—’ (2381) in the case of जृ (which is एकाच) and the option of इट् by ‘स्वरतिसृति—’ (2279) in the case of ओब्रश्चू (ब्रश्—which is ऊदित्) । जरीत्वा जरित्वा

गुण due to क्त्वाभाव by नक्ता सेट् (3322) and option of दीर्घ of इट् by—वृत्तोवा. ब्रश्चित्वा—absence of सम्प्रसारण by 'ग्रह्ज्या—' (2412) as क्ता is सेट् and therefore not कित् by 'नक्ता सेट्' (3322). Here Balamonorama wrongly cites 'ग्रह्ज्या' to effect सम्प्रसारण.

मित—। जृवश्चोरिति । क्ति इति क्त्वा इत्यस्य लुप्ताकारस्य सप्तम्यां रूपम् । सप्तमी चावषष्ठार्थे इति व्याचष्टे—आभ्यां परस्य क्त्वा इति । 'वसतिचुधोरिट्' (७१२५२) इत्यत्र इडित्यनुवर्तत इति बोधायम् । जृवयोहानौ । ब्रश्च केदने । जृ इत्यस्य एकाच्त्वात् 'श्रुक् किति' (२३८६) इत्यनेन नित्यमिटिन्पेधे प्राप्ते, ओब्रश्च इत्यस्य चोदित्वात् 'स्वरति सूति स्यति ध्रुजुदितो वा' (२२७८) इति इडिकल्पे प्राप्तेऽयमारम्भः । जरीत्वा जरित्वेति । 'हृतो वा' इतीटी दर्घविकल्पः । अत्र क्ताया सेटत्वेन क्त्वाभावात् सावैधातुकार्हेति गुणः । ब्रश्चित्वेति—अत्रापि 'नक्ता सेट्' (३३२२) इति क्त्वाभावात् 'ग्रह्ज्या—' इति सम्प्रसारणं न । एतेनात्र ग्रह्ज्येति सम्प्रसारणं विदधद् बालमनोरमाकारो भ्रान्त इति मन्तव्यम् ।

३३२८ । उदितो वा ॥ ७१२५६ ॥

दी—। उदितः परस्य क्त्वा इडा । शमित्वा । 'अनुनासिकस्य क्ति—' (२६६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । दूत्वा—देवित्वा ।

इट् is optionally prefixed to क्त्वा coming after a root which drop its उ (the indicatory). Thus शसु to pacify—शमित्वा शान्त्वा. The latter case being without इट् the penultimate of शम् is lengthened by 'अनुनासिकस्य क्तिभ्रजोः किङ्कति, (2262). Then अनुस्वार and परसवर्ण. दिडु to play (with dice)—दुत्वा—देवित्वा. The former is without इट् । Thus व (of दिव्) is replaced by ऊङ् by 'ऊङोः युङ्—' (2561). Then सन्धि । The latter is with इट् but without कित्. Hence गुण takes place by 'पुगन्तलघूपधस्य—' (2189).

मित—। उदिति । 'वसतिचुधोः—' (७१२५२) इत्यत्र इडित्यनुवर्तते ।

पूर्वसूवात् क्ति इति च तदपेक्षया (क्तापेक्षया) अव पञ्चमीति मत्वा व्याचष्टे—
उदितः परस्येति । शम् उपशमे । दिव् क्रीडायामिति द्वावपुद्गतौ । तव
शमेराह—शमित्वेति । इटपचे इदम् । अनिटपचे शान्नुति । तत्रोपधादीर्घ
स्मारयति—अनुनासिकस्येति । अनुस्वारपरसवणौ । दीव्यतेराह—द्रुत्वा देवित्वेति ।
पूर्वत्र इडभावः । 'रलो व्युपधात्—' (२३१८) इति इकारोपधत्वेन क्तायाः
क्त्विक्विकल्पात् क्त्विच्च । ततश्च 'च्छोः यट्—' (२४६१) इति तस्य ऊठि यणादेशे
च रूपम् । उत्तरवेट् । क्त्वाभावाद् लघूपधगुणः । (देवनं पाशकक्रीडनम्) ।

३३२८ । क्रमश्च क्ति ॥ ६।४।१८ ॥

दी—। क्रम उपधाया वा दीर्घः स्याद् भलादौ क्ति परे ।
क्रान्त्वा क्रन्ता । 'भलि' किम् ? क्रमित्वा । 'पूङश्च' (३०५०)
इति वेट् । पवित्वा—पूत्वा ।

The penultimate of the root क्रम is optionally lengthened when the affix क्ता beginning with a भल् letter (i.e without इट्) follows. Thus—क्रान्त्वा क्रन्ता (क्रम् + क्ता)—Note that this option of lengthening (दीर्घविकल्प) bars the persistent lengthening (?) (नित्यदीर्घ) by 'अनुनासिकस्य—' (2666). क्रमित्वा—No दीर्घ as there is इट् preceding क्ता, इट् is here optional by (उदितो वा) (the previous rule) as क्रमु is here उदित् । पवित्वा पृत्वा-गुण takes place when इट् is preceding क्ता ।

मित—। क्रमश्चेति । 'नोपधायाः' (६।४।७) इत्यत्र उपधाया इत्यनुवर्तते ।
'तनोतेर्विभाषा' (६।४।१७) इत्यतो विभाषेति । 'द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'
(६।३।११) इत्यतो दीर्घ इति । 'अनुनासिकस्य किभलोः—' (६।४।२५) इत्यतो
भलि (भलादौ इति तु तदादिविधिना लभ्यते) इति चानुवर्तते । तदाह—क्रम
उपधाया वेत्यादि । क्रान्त्वा—क्रन्त्वेति । अनेन दीर्घ विकल्पादिडभावपचे रूप-
इयम् । इटि तु क्तायाः सेट्त्वेन भलादित्वाभावात् क्रमित्वेत्येकमेव । 'अनु-

नासिकस्य—' (२६९६) इत्यनेन नित्यं दीर्घं प्राप्तेऽनेन विकल्पो विधीयते । वेट्कालं तु क्रमेरुदित्वाद उदितो वेति पूर्वसूत्रेणेति ज्ञेयम् । पवित्वा पूर्व्वेति । पूडञ्चेति । वेट्कालादिट्पक्षे क्त्वाया सेट्त्वेन कित्वाभावात् 'सार्वधातुकार्द्धं—' (२१६८) इति गुणः । अनिट्पक्षे तु कित्वाद गुणाभावः ।

३३३० । ज्ञान्तनशां विभाषा ॥ ६।४।३२ ॥

दी—। जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्ति परे । भक्ता भङ्क्ता । रक्ता—रङ्क्ता । 'मस्मिजनशोः—' (२५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा नंष्ट्वा । 'रधादिभ्यश्च (२५२५) इताट्पक्षे नशित्वा । 'भलादाविति वाच्यम्' (वार्तिकम्) * । नेह—अञ्जित्वा । ऊदित्वाङ्गेट् । पक्षे—अक्त्वा—अङ्क्ता । 'जनसन—' (२५०४) इति आप्त्वम् । खात्वा—स्वन्तिवा । 'द्यतिस्यति—' (३०७४) इति इत्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । 'दधातेहि' (३०७६)—हित्वा ।

Elision of नकार of roots ending in जकार and of नश्च is optionally effected when क्त्वा follows. Thus भञ्च् (भञ्जो आमर्दने) —भक्ता भङ्क्ता. The root is अनिट् । In the latter case here न having not been dropped it is changed into अनुस्वार by 'नसा'- and then to ङ by 'अनुस्वारस्ययि—'. In both ज is first changed into ग by 'चोः कुः' and then to क by चर्त्त. Similarly रक्ता—रङ्क्ता (रञ्ज + क्ता). तस्य पक्षे etc—नुम् after नश्च elides optionally as it is first added to the root whence the rule 'ज्ञान्तनशास्—' applies. नष्ट्वा नंष्ट्वा (there being no chance of परसवर्णत्व, अनुस्वार is retained). 'भलादाविति—' This is a varttika according to the author (Dikshita), but others hold that this sort of sense might be arrived at

from the consideration of order and significance of the very rules. They seek to modify and say that the term 'भलादी' has to be added to the rule 'जान्तनशम्—' so that it may qualify the affix क्ति (i.e. क्त्वा without आकार). This is the case of अङ्गित्वा (अङ्ग + क्त्वा—इट्)—there is no elision of न of—अङ्ग (the जकारान्त root) by 'जान्तनशम्—' as इट् having intervened between the root and the affix, the latter (क्त्वा) ceases to be भलादि । ऊदित्वात्—for the root and is अङ्ग is वेट् i.e. by 'स्वरति सुति स्युयति धृजुदितोवा' (2279). अक्त्वा etc. as before. खात्वा खनित्वा—आत्त्व by 'जनसन—' applies when इट् is not added to क्त्वा । दित्वा—The root is दोऽवखण्डने (दिवादि). सित्वा—The root is सौत्तिकर्मणि (दिवादि). मित्वा—the root is मा माने । In these cases first आत्त्व of ओकार is effected by 'आदिचः—(2379) and then इत्व of the same (आकार) by 'यतिस्थितिमास्थामित्तिक्किति' (3074).

मित—। जान्तनशमिति । 'आन्नलोपः' (६।४।२३) इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते । 'क्ति स्तान्दि' (६।४।३१) इत्यतः क्ति इति तद् व्याचष्टे—जान्ता-नामित्यादि । जकारान्तानां धातूनाम् इत्यर्थः । भञ्जोऽमर्दने इत्यस्य क्त्वाया-मुदाहरति—भङ्क्तेति । पूर्वव नलोपः । चोः कुरिति कुत्वे न जस्य गः । तस्य 'खुरिचे'ति चत्वे न कः । उत्तरवच 'नञा—'इति नस्यानुस्वारः तस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णौ ङः । रक्त्वा रङ्क्त्वा इति । रञ्ज इति धातुः । इति नुमिति । नशेरिति भावः । तस्यैवाव सूत्रे उपात्तत्वादिति बोध्यम् । तस्येति—नुम् इत्यस्येति सम्बन्धः । पक्षे लोप इति । 'जान्तनशम्—' इत्यनेन इति भावः । नञान्पञा इति । पूर्वव नलोपः । 'व्रश्च भस्ज्—' (२६४) इति षत्वम् । घृना घुरिति तस्य घृत्वेन टः । उत्तरवधापेयम् । केवलं नञेति नस्यानुस्वार एव वर्गीयपञ्चमानमभावेन पर-सवर्णत्वाभावात् । रधादित्वान्ननशेर्वेट्कत्वं आरयितुमाह—रधादिभ्यश्चेति । नशि-त्वेति । अत्र क्त्वायाः स्रिट्कत्वेन भलादित्वाद ससजिनशोरिति न प्रवर्तते । भला

दावितौति—वार्तिकमिदम् इति दीक्षितमतम् । अन्येषाम् युक्तिसिद्धमित्याहुः । युक्तिसिद्धत्वञ्च—‘अनिदिताम्—’ (६।४।२८) इत्यतः किङ्कतीत्यनुवर्त्य कितिक्त्वि इति व्याख्येयमित्यर्थ इति शब्देन्दुगोखरे स्थितम् । वार्तिकार्थस्तु—भलादौ इति ‘जान्त-नशाम्—’ इति सूत्रे वक्तव्यमिति । ततश्च भलादौ क्ति परे इत्यर्थे सति अञ्जित्वा (अञ्ज + इट् क्त्वा) इत्यत इङ् व्यवधानेन भलादित्वाभावात्तलोपो न भवतीति भावः । छदित्वादिति । अञ्ज व्यक्तिसञ्चणकान्तिगतिषु (रुधादिः) । वेडिति—‘स्वरति सूति—’ (२२७६) इत्यनेन । वेट्त्वादितिभावपक्षे नलोपविकल्पाद् रूपद्वय-मित्याहुः—अक्त्वित्यादि । खाल्वेति । खन विदारणे । उदितो वेति वेट्क्त्वादिति पक्षे आत्वम् । दिक्त्वित्यादि—दोषखण्डने (दिवादिः) षोऽन्तकर्मणि (दिवादिः) मा, माङ्, मिङ् इति ग्रहणम् । छा गतिनिवृत्तेति क्रमेणधातवः । ‘आदेचः—’ (३३७०) इत्याच्चे कृते ‘द्यतिस्यति—’ इत्यनेन इत्वम् ।

३३३१ । जहातिश्च ॥ ७।४।४३ ॥

दी—। हित्वा । हाङ्स्तु—हात्वा । ‘अदोजग्धिः—’

(३०८०)—जग्ध ।

हि is the substitute for जहाति (हा to leave) also when an affix beginning with a त (तादि) follows. Thus हित्वा having left. But हात्वा from हा to go (The former is ओहाक् त्यागे and the latter is ओहाङ् गतौ). अद् is replaced by जग्ध् when क्ता follows. जग्ध् = eating.

मित—। जहातिरिति । ‘दधातेर्हिः’ (७।४।४१) इत्यतो हिरित्यनुवर्तते । ‘द्यतिस्यतिमास्यादित्तिकिति’ (६।४।४०) इत्यतः ‘ति’ ‘किति’ इति च । तेन ओहाक् त्यागे इत्यस्य च हिरादेशः स्यात् तादौ किति परे इत्यर्थः । हित्वेति । त्यक्त्वेत्यर्थः । ‘ओहाङ् गतौ’ इत्यस्य तु न ग्रहणमिति मत्वाह—हाङ्स्तु इति । अदो जग्धिरिति । अदोजग्ध् इत्यादेशः । इकार उच्चारणार्थः । तेन अद् + क्ता इति स्थिते जग्ध् + त्वा तस्य धकारः । ततः पूर्वं धकारस्य ‘भरोभरि सवर्णे’ इति लोपे रूपम् ।

३३३२ । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ७।१।३७ ॥

दी—। अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् ।
तुक् । प्रकृत्य । 'अनञ्' किम् ? अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह
—परमकृत्वा ।

The affix क्त्वा is replaced by ल्यप् when in other than नञ्समास the preceding member or पूर्वपद is an indeclinable. प्रकृत्य—। कृ + क्त्वा = कृत्वा ; then प्र (प्रकर्षेण) कृत्वा = प्रकृत्य—an instance of नित्यसमासार्थक. But it is generally, for the sake of facility, derived as प्रकृ + ल्यप्. Here तुक् comes in by 'ऋस्वस्यपितृकृति—'. In the term 'अनञ्पूर्वे' there is पर्युदासविधि. Thus in परमकृत्वा (परमकृत्वा सुपसुपेति) क्त्वा is not replaced by ल्यप् for although there is no नञ्, the samasa is not नित्य but optional and परम is not an अव्यय पूर्वपद.

मित—। समासेऽनञ् इति । अनञ् इति नञभिन्नं नञ्सदृशमव्ययमिति शब्देन्दुशेखरतत्त्वबोधिनी । तत् (अव्ययम्) पूर्वं पूर्वपदं यत्र समासे इति मत्वा विवर्णोति—अव्ययपूर्वपदे इति । प्रकृत्येति । प्रकर्षवाचिनः प्रशब्दस्य क्त्वान्तेन "तुगिति प्रादय" इति नित्यः समासः । 'तुगिति ऋस्वस्यपितृकृति—' इत्यनेन । परमकृत्वा । परमं कृत्वेति सुपसुपेति समासः नतु नित्यः । तेन ल्यप् न । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवेति भावः ।

३३३३ । षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ६।१।८६ ॥

दी—। षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् ।
कोऽसिचत् । इह षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । 'ऋस्वस्य—'
(२८५८) इति तुक् ।

The conjunction of a single substitute (for what precedes

and what follows) is invalid or does not hold good when षत्व and तुक् have to undergo any operation. Thus—कोऽसिचत् (who watered)—Here there is no षत्व in असिचत् due to the invalidity of the, single substitute in को असिचत् where पूर्वरूप एकादेश effected by 'एङः पदान्तादति' (86) has been also परादिवत् (having the beginning letter of the subsequent, by 'अन्तादिवच्च'—75). Thus एकादेश being असिद्ध the अकार being a carrier in the middle (व्यवधान) 'इण् कोः' (211) fails to apply and consequently 'आदेशप्रत्यययोः' (212) also. अधीत्येति—अधि + इ + ल्यप् and प्रेत्य (प्र + इ + ल्यप्)—here in both these cases सर्वणदीर्घ दीर्घएकादेश (in अधीत्य) and गुणैकादेश (in प्रेत्य) being असिद्ध, the तुक् by 'ऋस्वस्य—(2858) takes place although इ, the short vowel-ending root, ceases to be so (short) in connection with the combination as above.

मित—। षत्वतुकोरिति । षत्वं च तुक् चेति इत्तात् सप्तमीद्विवचनम् । षत्वे तुकि चेत्यर्थः । तच्च लत्यानुरोधाद् भावे सप्तमीति मत्वा व्याचष्टे—षत्वे तुकि च कर्तव्ये इति । एकादेशशास्त्रमिति । 'एकः पूर्वपरयोः' (२११८४) इत्यत एकादेश इत्यनुवर्तते । ततश्चैकादेशः असिद्ध इति वक्तव्ये एकादेशशास्त्रमित्युक्तिर्भाष्ये 'कार्थ्यासिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्वस्यैव सिद्धान्तित्वादित्याहुः । कोऽसिचदिति । कः असिचदिति स्थिते 'अतो रोः—' (२६३) इति को असिचत् इति ज्ञाते 'एङः पदान्तादति' (८६) इति पूर्वरूपैकादेशे अन्तादिवच्च (६५) इति तस्य परादिवत्त्वे च पूर्वपरयोरैकादेशे सति कोऽसिचत् इति भवति । तस्य एकादेशस्य असिद्धत्वात् अकारिण व्यवधानात् इण्कोः' (२११) इति न प्रवर्त्तते । ततश्च 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमपि नेति भावः । न च 'सात् पदादयो'रित्येव षत्वनिषेधः शङ्क्यः । पदादित्वाभावेन तस्याव प्रवृत्तेरभावात् । प्रसङ्गादिदम् (षत्वोदाहरणम्) । प्रकृतमाह—अधीत्य प्रेत्य इति । अधि + इ + ल्यप्, प्र + इ + ल्यप् इति क्तौलापि स्थिते

पूर्वव 'अकः सवर्णे—' इति सवर्णदीर्घादेशः उत्तरव तु 'आद्गुणः' इति गुणैकादेशः । तयोरुभयोरिव असिद्धत्वात् 'ऋस्वस्व—' इति तुक् । अन्यथा— (सवर्णदीर्घगुणादेशयोः सिद्धत्वे सति) तुग्व न स्यात् । ताभ्यां धातो ऋस्वत्वापगमात् । असिद्धत्वे तु ऋस्वत्वमेव यथापूर्वमिति प्राप्नोति ।

३३३४ । वा लप्रपि ॥६॥४॥३८ ॥

दी—। अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्यात्तप्रपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा । नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य—आगम्य । प्रणत्य—प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । 'अदो जग्धिः—' (३०८०) । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोलप्रबबाधते' (परिभाषा) * । जग्धिविधौ ल्यवग्रहणात् । तेन हित्वदत्त्वात्वेत्वेदीर्घत्वशूठिठो लप्रपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । प्रपठ्य ।

Elision of the nasal (म or न) of the roots गम, नम, वन्, तन् etc. which have been instructed as अनुदात्त is optionally effected when लप् follows. This option is restrictive. Thus the elision of अनुनासिक (म्) is optionally in the cases of those roots ending in म् which are अनिट् and the elision of अनुनासिक (न) is obligatory (नित्य) in cases of those roots that end in न् and are अनिट्, and of roots वन्, तन् etc. There are four मान्तअनिट् roots viz—गम्, नम्, यम् and रम्. Thus आगम्य आगता etc. मेलiding root gets तुक् by 'ऋस्वस्व—' (2858). Similarly—प्रथमा प्रथत्य and विरता विरभा, प्रहत्य and

प्रमल्य—are instances of नान् अनिट् roots where न् (अनुनासिक) is dropped always. The plural 'नान् अनिटान्' in the text is in view of multiplicity of instances of मन् and हन्. प्रमल्य and वितल्य are instances of वन् and तन् । 'अन्तरङ्गानिपि विधीन्—'This is a परिभाषा as it has been included in परिभाषेऽदुशेखर without any reference to its गणसूत्र although Tattvabodhini mentions it to be a गणसूत्र, This means—'A बहिरङ्ग लाप् bars even the अन्तरङ्ग injunctions. An affix or injunction is बहिरङ्ग when it requires many other operations for its application—बह्वपेक्षः बहिरङ्गः—(कैयट्), whereas any affix or injunction is अन्तरङ्ग when its application is dependent not on many but on a very few (स्वल्पापेक्षोऽन्तरङ्गः—कैयट्), i.e., 'dependent on an internal or inherent immediate cause. The author (Dikshita) brings down the rule 'अदो जग्धिर्लोपति किति'—(3080) to show that this our परिभाषा is generalised (ज्ञापयते) from this rule on the strength of the acceptance of लाप् in it ; for had it (the rule) been enunciated as 'अदो जग्धिस्ति किति' in stead of '—लाप्ति किति' then also अद् would have been replaced by जग्धि or जग्ध् (इकार being for the facility of pronunciation) in ति किति or when क्ता followed. Consequently लाप् being a substitute for क्ता and जग्धादेश an अन्तरङ्ग विधि, अद् would make room for जग्ध्. Thus लाप् being redundant here suggests the existence of this परिभाषा (ज्ञापकसिद्धत्वम्). Therefore, according to this परिभाषा, the अन्तरङ्गविधिसु such as हिल्ल, दल्ल, आत्त्व, इत्त्व, दीर्घल्ल, श, ऊट् and इट् will not operate when लाप् follows. Thus विधाय (वि—धा+लाप्) where हि by 'दधातेहिः' (3976) ceases to operate as लाप् follows ; प्रदाय (प्र—दा+लाप्)

where दत्त्व by 'दोदद्वोः' (3077) does not take place in connection with लप्; प्रखन्—(प्र खन्+लप्) where आत्त्व by 'जनखन्—' (2504) does not take place due to the following of लप्; प्रस्थाय—(प्र—स्था+लप्) where इत्त्व by 'यतिस्वतिमास्थाम्—' (3074) does not take effect due to the subsequence of लप् therein; प्रकस्य (प्र—कस्+लप्) where दीर्घत्व by 'क्रमश्चक्षि' (3329) does not come in due to the coming of लप्; आपृच्छ (आ+प्रच्छ+लप्) where श् ceases to operate by 'च्छोः शृट्—' (2561) when लप् follows; प्रदीव्य (प्र+दिव्+लप्)—where no ऊठ for व of दिव् as लप् comes; here (in प्रदीव्य) also in प्रपठ्य again इट् also by 'आइधातुकसेट्—' (2148) is forbidden to appear by this लप्. and so on.

मित—। वा ल्यपीति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः किञ्छति' (६।४।३७) इति पूर्वं सूत्रम् । ततोऽनुदात्तेत्यारभ्य अनुनासिकलोप इत्यन्तम् इहानुवर्तते । अतो व्याचष्टे—अनुदात्तोपदेशानामित्यादि । व्यवस्थित-विभाषेति । व्यवस्थाञ्च स्वयमेवाह—तेनेति । नान्तानिटासिति । नान्तेषु धातुषु येनिटः तेषां लपि परेऽनुनासिकलोपी वेत्यर्थः । नान्तेष्वनिटश्च—गम्, नम्, यम्, रम् इत्येते चत्वारः । नान्तानिटासिति । नान्तेषु मन्हुनौ अनिटौ । ततश्च नान्तानिटयो-रिति द्विवचने वक्तव्ये बहुवचनम् विभिन्नोपसर्गवशात् प्रयोगवाहुल्यपेक्षम् । नित्य-मिति । लपि अनुनासिकलोप इति शेषः । आगत्य आगत्येति । एवं विरम्य विरम्य । प्रथमा प्रथमेत्युदाहरणीयम् । गमादीनामनुनासिक लोपादूर्ध्वम् 'ऋस्वस्व—' (२८५८) इति तुगागमः । प्रहृत्येति । नित्यमनुनासिकलोपः । एवं प्रसृत्येत्यत्र मन्यतेरनुनासिक लोपः । प्रवृत्येति प्रपूर्वस्य वनतेरनुनासिक लोपः । वितृत्येति । अत्र तनोतेरनुनासिकलोपः । भाष्ये तु 'वा लपि' इति सूत्रं न दृश्यते । तत्र 'अनुदात्तोपदेश—' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो लपि च' इति 'वासः' इति च वार्तिकं पठितम् इत्याहुः । यस्य 'लपि च अनुदात्तोप-

देश इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु चेत्यर्थः' इति व्याख्यानञ्च दृश्यते ।
 'अन्तरङ्गानपि विधीन—' इति—परिभाषेयम् इति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ।
 तत्त्वबोधिन्यां गणसूत्रत्वेनास्य उल्लेखो दृश्यते । परिभाषायां अर्थः स्पष्टः । 'अन्तरङ्गत्वं
 स्वल्पापेक्षत्वम् । वहिरङ्गत्वन्तु बह्वापेक्षत्वमिति केयट् इति 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं'
 इत्येतत् परिभाषाव्याख्यानावसरे नागेशः । सा चेयं परिभाषा 'अदौ जग्धिः—' इति
 सूत्रेण ज्ञाप्यत इति मत्वा सूत्रस्य अस्य प्राग्वोपन्यासः । कथं ज्ञाप्यत
 इत्यत्राह—जग्धिविधौ लाग्रग्रहणादिति । तथाच 'अदौ जग्धिर्लापति किति' इत्यस्य
 सूत्रस्यायमर्थः—अदौ जग्धिः स्यात्लापि तादौ कितिचेति । (लाबिति लुप्तसप्तमीकम् ।
 जग्धेरिकार उच्चारणार्थः) । लाप् इति क्तादेशः । ततश्च क्तायां यो विधिरारभ्यते
 स लापि अपि भवेत् । एवं स्थिते 'अदौ जग्धिति किति' इत्येवं सूत्रेऽपि—इष्ट-
 सिद्धिः । अदौ जग्धादेशस्य अन्तरङ्गत्वेन लापः प्रागेव प्रवृत्त्या लापि अपि जग्धि-
 भावस्य सुलभत्वात् । एवञ्च 'अदौ जग्धिर्लाप्—' इत्यत्र लाग्रग्रहणं व्यर्थं सज्
 ज्ञापयति—'अन्तरङ्गानपि विधीन्—' इति । ततः किमिल्यत आह=तेनेति ।
 हित्वम्, दत्त्वम्, इत्त्वम्, दीर्घत्वम्, श्, ऊठ्, इट् इत्येते अन्तरङ्गा विधयो ल्यपि परि
 न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदमेव लापोऽन्तरङ्गविधिबाधनं नाम । हित्वादीनां प्रत्येकं
 बाध प्रदर्शनार्थमुदाहरति—विधायेत्यादि । तथाच विधाय (वि—धा + लाप्)
 इत्यत्र 'दधातेर्हिः' (३०७६) इति अन्तरङ्गो हिः प्राप्नोति । स लापि परि न भवति ।
 प्रदाय (प्र—दा + लाप्) इत्यत्र 'दो ददुघोः' (३०७७) इत्यन्तरङ्गो 'दत्' प्राप्नोति ।
 स लापि परि न प्रवर्तते । प्रखन्य (प्र—खन् + लाप्) इत्यत्र 'जनसनायनाम्—'
 (२५०३) इत्यन्तरङ्ग 'आत्' प्राप्नोति । स लापि परि न प्रसज्यते । एवं प्रस्थाय
 (प्र—स्था + लाप्) इत्यत्र 'द्यतिस्यतिमास्थाम्—' (३०७४) इति अन्तरङ्गः इत्
 प्राप्तः । स लापा बाध्यते । प्रक्रमत् (प्र—क्रम + लाप्) अत्र 'क्रमश्चक्रि'
 (३३२६) इत्यन्तरङ्गदीर्घत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । आपृच्छ (आ—प्रच्छ् + लाप्)
 अत्र 'च्छ्नीः यठ्—' (२५६१) इत्यन्तरङ्गः शविधिः प्राप्तोऽनेन बाध्यते । तथा
 ग्रदौब्येत्यत्र (प्र—दिव् + लाप्) अनेन वकारस्य ऊठ्, वलादिलक्षण इट् च प्राप्तः
 प्रतिषिध्यते । एवं 'प्रपठ' इत्यत्र केवलमिट् न भवति ।

३३३५ । न ल्यपि ॥ ६।४।६८ ॥

दी—। ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । घेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । 'मीनानि मिनोति—' (२५०८) इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । 'विभाषा लोयते' (२५०८) । विलाय—विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ।

ईत्वं (from 'ईयति'—2843 etc) is not substituted for the आकार of दा, धा, मा स्था etc (enumerated in 'घुमास्थागापाजहातिसाम्—' 2462) when लप् follows. Thus प्रधाय (प्र—धे + लप् = प्र—धा + य by 'आदेचः—' 2320)—having drunk. प्रमाय (प्र—मा or मेङ्,) + लप् having measured. प्रगाय (प्रे—गै + लप्—आत्व by 'आदेचः—') प्रपाय (प्र—पा + लप्) but निपीय as in the beginning of नैप्रधचरित—'निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्' is derived as नि + पी (पीङ् पाने दिवादि) + लप् । प्रसाय—प्र—षो + लप्—सत्, and आत्व by 'आदेचः—') णिलोपः i.e. in प्रतृ + णिच् + लप् and in वि—चर + णिच् + लप्—विचारय—the णि (इकार of the roots after वृद्धि has been operated) elides and the resultant forms are उत्तार्य and विचार्य ।

मित—। न लप्येति । 'घुमास्थागापाजहातिसांहलि' (६।४।६६) इत्यतो 'हलि' इतिवर्जं सर्वमप्यनुवर्तते । 'ईयति' (६।४।६५) इत्यत ईदिति च आह—घुमास्थादेरित्यादि । घेट् इति । घेट् पाने इत्यस्य स्मारणमिदम् । प्रधायेति । अत्र 'आदेचः—' (२३७०) इत्यात्वम् । प्रमायेति—मा इत्यस्मात् मेङ् इत्यस्माद् 'आदेचः—' इति कृत्वाच्चाद् लप् । प्रगायेति । गै इत्यस्मात् प्राग्वत् कृताच्चाद् लप् । प्रपायेति । पा पाने । कथं वृद्धि—'निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्' इति श्रीहर्षः । पीङ् पाने इत्येवाव धातुर्न तु पापाने इत्यदोष इत्याहुः । प्रसायेति । षीऽन्तकर्मणि इति दैवादिको धातुः । तस्मात् कृतसत्वात् कृताच्चाच्ची लप् । प्रमायेत्यादि

स्पष्टम् । णिलोप इति । उत्पूर्वात्तरतेर्णिचि वृद्धौ रपरत्वे चोच्चारि इति भवति ।
एवं विपूर्वात्तरतेर्णिचि 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्युपधावृद्धौ विचारि इति ।
एवम्भूताभ्यां ताभ्यां क्तौ लपि णिलोपः णित्कार्यादूर्द्धम् इलोपः इत्यर्थः ।

३३३६ । ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६।४।५३ ॥

दो—। लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्यात्तपि । विगणय्य ।
प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । 'लघुपूर्वात् किम् ? संप्रधार्य ।

अय replaces णि coming after the final letter of a root of which the preceding letter is a short vowel when लप follows. Thus विगणय्य—वि + गण + लप्—here the final अ of गण (which being included under चुरादि class is अकारान्त) is first dropped by 'अतो लोपः' (2308) and then णिच् is replaced by अय=having counted. Similarly प्रणमय्य—having caused to bow down—प्र + भिद् + यङ् + णिच् लप्—here भिद् + यङ् gives by 'सनयङोः' and 'गुणो यङ्लुकोः' etc 'वेभिदा' the यङन्त form of भिद् ; then णिच् following यकार of वेभिद्य elides by 'यस्य हलः' and the final अ by 'अतो लोपः' and then लप् replacing क्ता=having caused to penetrate again and again. संप्रधार्य—here the root is धृ which is not लघुपूर्वं but लघुन्त ।

मित—। लपपीति । लघुः (लघुस्वरः) पूर्वं यस्माद् (वर्णात्) इति विग्रहः ।
'णेरनिटि' (६।४।५१) इत्यतो णेरित्यनुवर्तते । 'अयामन्तलवाय्य—' (६।४।५५)
इत्यतोऽय इति च । तदाह—लघुपूर्वात् परस्य णेरित्यादि । 'णेरणिटि' (२३१२)
इति णिलोपे प्राप्तेऽयमारम्भः । विगणय्य इति । विपूर्वाद् गणयतेत्यन्तात्तलपः गण
संख्यान इति कथाहित्वाददन्तः । 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यलोपः । ततो
णेरयादेशः । एवं प्रणमय्य । अमन्तत्वेन मित्वाद् मितं क्रत्वे इति तत्त्वप्रामाण्यम् ।
प्रवेभिदय्य इति । भिदिर विदारणे । अस्माद् यङि 'सनयङो'रिति हिले अस्मत्वे

‘गुणो यङलुको’रिति अभ्यासस्य गुणे च ‘वेभिय’ इति यङन्तो धातुः । तस्माच्छिच ।
 ‘यस्य हल’ इति यकारलोपः । प्राग्वदतो लोपः ततः क्लोलापादेशे षेरयादेशः ।
 संप्रसार्येति । धृ इति धातुर्नतु लघुपूर्वः । तेत षेरयादेशाप्रसक्तौ वृद्धौ यद्योक्तं रूपम् ।

३३३७ । विभाषापः ॥ ६।४।५७ ॥

दी—। आप्रोतेर्षेरयादेशो वा स्यात्तपि । प्रापथ्य—प्राप्य ।

णि after आप् is optionally replaced by अय when लाप् follows.
 प्र + आप् + णिच् + लाप् = प्रापथ्य (अय) and प्राप्य (without अय).

मित—। विभाषेति । विभाषा + आप् इत्यवग्रहः । प्राग्वदनुवृत्तिस्तदाह—
 आप्रोतेर्षेरित्यादि । लघुपूर्वत्वाभावात् पूर्वोणाप्राप्ते विकल्पार्थमयमारम्भः ।

३३३८ । क्षियः ॥ ६।४।५८ ॥

दी—। क्षियो लापि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

इ of क्षि is lengthened when लाप् follows.

मित—। क्षिय इति । ‘लापि लघुपूर्वात्’ (६।४।५६) इत्यतो लापीति ।
 युप्लवोः दीर्घः—इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह—क्षियो लापि दीर्घ इति ।

३३३९ । लापि च ॥ ६।४।५९ ॥

दी—। वेजो लापि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

The root वेज् (तनुसन्ताने to weave) does not get सम्प्रसारण
 when लाप् follows. Thus प्र + वे + लाप् = प्रवाय by आच्छ by ‘आदेवः—’
 (2370)—having woven. Here the सम्प्र. claimed by
 ‘ग्रहिन्यावायिव्यधि—’ (2422) is prohibited from taking effect as
 लाप् being a substitute for क्ता is a क्ति affix and hence, without
 this prohibition, would necessitate संप्र—।

मित—। लग्पि चेति । ‘वेज्’ (६।४।४०) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ‘न संप्रसारणे संप्रसारणम्’ (६।१।३७) इत्यतः ‘संप्रसारणम्’ इत्यनुवर्तते । तदाह—
वेज् इत्यादि । प्रवाय इति—प्रपूर्वाद् वेज् तन्तुसन्ताने इत्यस्मात् क्त्वा लग्पि ।
‘आदिचः—’ (२३७०) इत्यात्वम् । अनेन ‘यह्ज्या—’ (२४१२) इति प्राप्तस्य
संप्रसारणस्य निषेधान्न संप्रसारणम् । लग्पिः क्तादेशत्वेन तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यत
इति बोध्यम् ।

३३४० । ज्यश्च ॥ ६।१।४२ ॥

दी—। प्रज्याय ।

The root ज्या (वयोहानौ to grow old) also does not get सम्प्र-
in लग्पि । Thus प्रज्याय—and not प्रजीय by ‘यह्ज्या—’ (२४१२).

मित—। ज्यश्चेति । ज्यावयोहानौ क्रौयादिकः । तस्य लग्पि परे ‘यह्ज्ये’ति
(२४१२) संप्रसारणं नेत्यर्थः ।

३३४१ । व्यश्च ॥ ६।१।४३ ॥

दी—। उपव्याय ।

No सम्प्रसारण of य of व्यज् (संवरणे भ्रादि) takes place when लग्पि
follows (in place of क्त्वा). Thus उपव्याय—आत्त as before. The
सम्प्र—prohibited here from taking place is what is directed by
‘यह्ज्यावयि—’ (२४१२) where वयि is the common name for वेज्
तन्तुसन्ताने and वेज् संवरणे.

मित—। व्यश्चेति । व्यज् संवरणे इति भौवादिको धातुः तस्य लग्पि परे
संप्रसारणं नेत्यर्थः । उपव्याय इति । ‘आदिचः—’ इत्यात्वम् । यह्ज्येति (२४१४)
संप्रसारणं प्राप्तमनेन प्रतिषिध्यते । यह्ज्येत्यत्र ‘वयि’ इति वेज् व्यजोः साधारण्येन
यह्णम् ।

३३४२ । विभाषा परे ॥ ६।१।४४ ॥

दी—। परिवीजो वा संप्रसारणं स्यात्त्रापि । तुक् वधित्वा परत्वात् 'हलः' (२५५८) इति दीर्घः । परिवीय परिव्याय । कथं 'मुखं व्यादाय स्वपिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति ? व्यादाननिमीलनोत्तरकालेपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ।

संप्रसारण, when लाप् follows, is optionally ordered for व्यञ् when preceded by the उपसर्ग परि. Thus परि विज् + लाप् (in place of क्ता) परि वि + य = परिवीय here तुक् due by 'ङ्खस्य—' (6.1.71) being barred by हलः (6.4.2) which is subsequent to the former. परिव्याय by आत्त्व as before. Well, how to derive व्यादाय in मुखं व्यादाय स्वपिति—he sleeps with his mouth open and निमील्य in नेत्रे निमील्य हसति—he shuts his eyes while he laughs, where there being no sense of पूर्वकाल the rule 'समानकर्तृकयोः—' (3330) cannot take effect and consequently लाप् the substitute for क्ता, cannot apply ? Indeed the opening of the mouth and closing of the eyes are simultaneously performed with or a bit later of sleeping and laughing ; but as their sleeping and laughing are continued after the opening of the mouth and the closing of the eyes, so that part of being intended here i.e. that sort of sense being present, opening and closing are (at least partly) prior to sleeping and laughing respectively, so the root दा and नील् may take लाप्. The use of क्ता or लाप् however in expressions like 'रथे तु वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते' and 'स्त्रीरब्रह्मद्विपर

प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्तु वपुश्च तस्याः (शकुन्तला) etc where there being no coincidence of the subjects (समानकर्तृकत्व) in each case, the rule 'समानकर्तृकयोः—' fails to apply—is to be defended by inserting some such word as 'स्थितस्य' etc where necessary, so that the sense of such expressions are not altered thereby. Bhattoji has expressed this view in his Manorama.

मित—। विभाषिति । 'व्यञ्' (६।१।४३) इति सूत्रे व्यञ् इति 'व्यञ् संवरण इत्यस्य कृतात्वस्य आकारवर्जं षष्ठा रूपम् । ततश्च व्यञ् इति तदर्थः । लाघवादि-सुक्तिः । तस्माद् व्यञ् इत्यनुवर्तते । 'न संप्रसारणे—' (६।१।३७) इत्यतः संप्रसारणम् इति । 'लापि च' (६।१।४१) इत्यतो लापि इति च । तद् व्याचष्टे— परे व्यञ् इत्यादि । परिपूर्वाद् व्यञ्धातोरित्यर्थः । एवं परि + व्यञ् + क्ता इति स्थिते क्ता लाघादिशे अनेन यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे च विहिते परि वि य इति जाति दीर्घार्थमाह—तुक् बाधित्वेति । 'ऋस्वस्य पिति कृति—' (७।१।७१) इत्येतत् पूर्ववर्ति 'सूत्रस्य' तुक् बाधित्वा 'हलः' (६।४।२) इत्येतत् परवर्ति 'सूत्रस्यो दीर्घः प्रवर्तते इति भावः । पक्षे 'आदिचः—' (२३७०) इत्यात्ममित्याहुः—परिव्याय इति । कथमिति ?—मुखं व्यादाय, विस्तार्यस्वपिति इत्यत्र नेत्रे निमील्य दर्शन-व्यापाराद् विरम्य हसति इत्यत्र च न तावत् स्वापकालात् पूर्वं मुखव्यादानं न वा हासकालात् प्राक् नेत्रनिमीलनम् । किन्तु स्वापकालोत्तरमेव मुखव्यादानम्, हासकालोत्तरमेव नेत्रनिमीलनम् । एवं स्थिते मुखव्यादाननेत्रनिमीलनयोः पूर्वकाल-विशिष्टार्थकत्वाभावात् कथमनयोः 'समानकर्तृकयोः—' (३३२०) इति क्ता प्रवर्तते । क्ताप्रवृत्तेरभावे च कथं तदादेशो लाप् इति प्रश्नः ? समाधानमाह— व्यादाननिमीलनोत्तरकालोऽपीति । सत्यम्—स्वापात् पश्चात् तत् समकालमेव वा मुखव्यादानं हास्यादुत्तरं तत् समकालमेव वा नेत्रनिमीलनञ्च । तथापि मुखव्यादाना-दुत्तरस्मिन् कालोऽपि स्वापो वर्तते । एवं नेत्रनिमीलनादुत्तरस्मिन् काले हासोऽपि च वर्तते । न हि स्वापाद्दृष्टं मुखव्यादाने जाते एवासौ जागर्ति न वा हासाद्दृष्टं नेत्रनिमीलने च भूते एवासौ हासाद् विरमति । किन्तु व्यादाननिमीलनोत्तरमपि

स्वापहासयोरनुवृत्तिवर्तत एव । एवं तदंशविवक्षया (तादृशस्वापहासयोरंश-
विवक्षया) भविष्यति क्तादेशो लप्रविति शेषः । अर्थाद् उत्तरस्मिन्नपि काले स्वापो
हासश्च वर्तते ततस्तदपेक्षया (उत्तरकालिकस्वापहासापेक्षया) व्यादाननिमीलनयोः
पूर्वकाले विद्यमानार्थत्वमादय दाधातोर्मीलधातोश्चैत्तरं क्तो लाप् सिध्यतीत्यभिप्राय
इति बोधम् । नन्वेवमपि 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' (गीता) 'तां
दृष्ट्वा श्रुतिमायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनौम् । वाल्मीकेः पृष्ठतः सौतां दृष्ट्वा साधुवादो महान-
भूत्' (रामायणम्), 'स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे, धातुर्विभुत्वमनुचिन्तारवपुश्च
तस्याः' (अभिज्ञानशकुन्तलम्) इत्यादिषु का गतिरिति चेदुच्यते । यद्यपेव विधस्थलेषु
समानकर्तृकत्वाभावात् 'समानकर्तृकयोः—' (३३२०) इति क्तो लावादेशो दुर्लभ-
स्तथापि तत्र तत्र 'स्थितस्व' 'स्थितानां' चेत्यादि यथायथमध्याहृत्य व्याख्येयमित्याह
मनोरमायां ग्रन्थाकृत स्वयमेव । अथकृतप्रकरणसमाप्तिसूचकं णमुलमुदाहरिष्यन्
तद्विषयकसुखमवतारयति—

३६४६ । आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ ३।४।२२ ॥

दी—। पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषयेणमुल् स्यात् क्ता च ।
द्वित्वम् । स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायं पायम् ।
भोजं भोजम् । आवं आवम् । 'चिस्समुलोः—' (२७६२) इति
णमुल्परि णौ वा दीर्घः । गामं गामम्—गमं गमम् । 'विभाषा
चिस्समुलोः' (२७६५) इति नुम् वा । लभं लभम्—लाभं
लाभम् । वप्रवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलभं
प्रलभम् । 'जाग्रोविचिस्सल्—' (२४८०) इति गुणः । जागरं
जागरम् । श्यन्तस्यापेप्रवम् ।

[N. B.—This rule follows upon the rule 'समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले' (3320—3.4.21). The sense of the rule therefore is :—]

If frequency is implied then in the previous case णसुल् as well as क्ता may take place. When in the sense of frequency णसुल् or क्ता is employed then such forms as are derived with them are duplicated by the rule 'नित्यवीक्षणयोः' (2140). Thus स्मरं स्मरं नमति शिवम्—he bows down to Shiva remembering him repeatedly—णसुल् retains अस् only and drops the indicatory (अनुबन्ध) ण, and therefore here the root स्मृ gets वृद्धि by 'अचो जिणति' (254), the उकार in the affix being for the sake of facility in pronunciation and लकार at the end for accentuation (स्वरार्थम्). स्मृत्वा स्मृत्वा—case of क्ता which forms an alternative in the same sense (of frequency). Similarly अनुस्मारम् अनुस्मारम् and अनुस्मृत्य अनुस्मृत्य etc. पायं पायम्—पा + णसुल्—युक् comes in here by 'आतो युक्—।' Alternative = पीत्वा पीत्वा । भोजं भोजम्—भुज + णसुल्—गुण by 'पुगन्त लघूपधस्य च' (2189),—or—भुक्त्वा भुक्त्वा । श्रावं श्रावम् श्रु + णसुल् वृद्धि—'; alt—श्रुत्वा श्रुत्वा ; although by 'वासरूपः—' क्ता would come in as an alternative of णसुल् yet the चकार in the rule is to enjoin both णसुल् and क्ता in 'विभाषाये—' (3.4.24), the next but one rule and to bring down लट् etc as optional of क्ता and णसुल् by the term विभाषा there ; for otherwise विभाषा would imply optionality between क्ता and णसुल्, and would not include लट् etc also. गामं गानम्—गमं गमम्—these both are in the cases of णिच्, hence optional वृद्धि of the उपधा of गम् by 'चिण्णसुलोः—'(2762) This means having caused to go over and over again. व्यवस्थितविभाषा—i.e. the option expressed by 'विभाषा—'(2765) is restrictive. Thus नुम् is optional when there is no उपसर्ग preceding the root

as in लभ् लभम्—लाभं लाभम्; but it (नुम्) is नित्य or obligatory when the root has got an उपसर्ग (उपसृष्टस्य) preceding it—as in प्रलभ् प्रलभम्—but not प्रलाभं प्रलाभम् without नुम् । नुम् forms the उपधा of लभ् in लभ् लभम् whence there is no वृद्धि but it being wanting in the optional case we have लाभं लाभम् with वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282). खलन्स्यायम्—i.e when जाग्र् takes णिच् then also the process is thus and the resultant terms are जागरं जागरम्—having set up the night.

मित—। आभीच्छेत् इति । आभीच्छेत् पौनःपुन्यम् । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (३३२०—३४१२१) इत्यवग्रहितं पूर्वं सूत्रम् । ततश्च करणे क्त्वा समुच्चयते । तदाह—पौनःपुन्ये व्योत्ये इत्यादि । द्वित्वम् इति । यमुलन्त्य क्तान्तस्य च पदस्य 'नित्यवृत्तयोः' (२१४०) इति द्वित्वमित्यर्थः । स्मार्त्तं स्मारमिति । यमुलिति णिद्धभवति । तेन 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । रपरत्वम् । यमुलो नत्वं स्वरार्थम् । उकार उच्चारणार्थाय इति बोधम् । पच्चे क्ताया-मुदाहरति—स्मृत्वा स्मृत्वेति । 'स्मार' स्मारं स्वगृहचरितं दारुभृती सुरारिः (उद्घटश्लोकः) । पायमिति—पाधातोर्णमुल् । 'आतो युक् चिणक्तोः' (२७६१) इति युगागमः । भोजं भोजम् इति भुजोर्णमुल् । लघूपधत्वाद गुणः । श्रावं श्रावम् इति शृणोतेर्णमुल् । प्राग्वद् वृद्धिरावादेशः । पच्चे पीत्वा पीत्वा । भुक्त्वा भुक्त्वा । श्रुत्वा श्रुत्वा । ननु सूत्रे चकाराग्रहणंऽपि वासरूपन्यायेन क्तोऽपि संश्लक्षितश्चकारो वार्थः । न च वासरूपन्यायोऽत्र न प्रवर्तते 'स्त्राधिकाराद्भुजं वासरूपो विधिर्नास्तीति वचनादिति वाच्यम् । क्तलुप्ततुमुन-खलर्थेषु तस्याप्रवृत्तौऽपि क्ताविधौ तत्प्रवृत्तिस्वीकारस्य 'वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वा-दिति चेन्न । 'विभाषायां प्रथमपूर्वेषु' (३३४५—३४१२४) इति वक्ष्यमाणसूत्रे क्ताणमुलोरेकव समावेशार्थं चकाराग्रहणस्य आवश्यकत्वात् । तथा चैवं विभाषेत्यनेन पच्चे क्ताणमुलो भवतः पचान्तरे तु लडादयः । अन्यथा तत्र ('विभाषायां—' इत्यत्र) यमुल् पचान्तरे तु क्ता स्यात् । न चेष्टापत्तिः । यमुलभावपच्चे क्ताविधौ लडादयो न

स्युः । न च वाऽसरूपन्यायेन भविष्यतीति चोदम् । तथाहि सति 'आभीच्छे'—
 (३३४३) इत्यत्रापि ते भवेयुः । इध्यते तु—तेऽव (लडादयः) आभीच्छे न प्राप्नुयुः ।
 अतएव वक्ष्यति ('विभाषाऽयं—' इत्यत्र) 'आभीच्छे' तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव
 विधिः' (क्ताणमुलोरिति शेषः) इति । तस्माद्युक्तमत्र चकारस्य गृहणमिति प्रति-
 पत्तव्यम् । गामं गामम् नमं गममिति—गमयतेत्येतास्समुल् । गमेरमन्तत्वेन 'जनी
 जृषकसुरजोऽमन्ताथ' इति गणसूत्रेणमिच्छे सिद्धं 'मितां ऋस्वः' इति उपधाऋस्वो
 जाति च 'चिषमुलोः—' (२७६२) इति दीर्घविकल्पः । पक्षे गमयित्वा गमयित्वा ।
 व्यवस्थितविभाषयेति । तथाच उपसर्गभाव एव नुक्त्विकल्पः । यथा—लभं लभम्
 लाभं लाभमिति । उपसर्गसत्त्वे तु नास्ति विकल्पः । तदाह—उपसृष्ट्येति ।
 उपसर्गेण सहितस्येत्यर्थः । प्रमभं प्रलभमिति । न तु प्रलाभं प्रलाभमित्यपीति
 बोध्यम् । लभं लभमित्यत्र लभे; अकारोपधात्वाभावात्त इद्धिः । लाभं लाभमित्यत्र
 तु 'अत उपधायाः' (२२८२) इति इद्धिः । पक्षे लब्धा लब्धा । प्रलभ्य प्रलभ्य ।
 ग्यन्तस्यापेक्षमिति—जागृधातोरुत्तरं णिच्प्रत्यये सति इद्धिं बाधित्वा 'जायोऽवि-
 विष्णुल्—' (२४८०) इति गुणे 'णेरनिटि' (२३१३) इति णिलोपे च 'जागरं
 जागरम्' इति तुल्यमेव रूपमित्यभिप्रायः ।

३३४४ । न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ ३।४।२३ ॥

दी—। यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र—यत्र
 पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत् । यदयं भुङ्क्ते
 ततः पठति । इह क्ताणमुलौ न । 'अनाकाङ्क्षे' किम् ?
 यदयं भुङ्क्ता व्रजति ततोऽधीते ।

That which (i.e क्ता or णमुल) was got in the sense of पूर्वकाल
 does not apply when the indeclinable word यत् stands as an
 उपपद of a rule in a sentence which provided, having two
 verbs one implying priority and the other posterity does not

require any other sentence to as so make two predications complete. Thus 'यदयं भु'क्ते—' he reads the moment he takes his meal. Here although there are two finite verbs भुङ्क्ते and पठति yet it makes one sentence only and not two, and does not require any other sentence as a complement. It is easy to say that भुङ्क्ते implies पूर्वकालत्व and पठति उत्तरकालत्व. इह etc—That is notwithstanding the sense of पूर्वोत्तरकालत्व in the sentence, क्ता and णसुल do not apply. 'यदयं भुक्ता—' Here there are two sentences viz (i) यदयं भुक्ता ब्रजति and (ii) ततः अधीते—whenever he goes to walk after taking his meal, he reads. The first sentence being dependent on the second, the prohibition does not apply and consequently क्ता takes place.

मित—। न यदीति । यदि अनाकाङ्क्षे इति छेदः । 'यत्' इत्यव्ययम् । तस्य सप्तम्यां 'यदि' इति । यदित्युपपदं चेदित्यर्थः । अनाकाङ्क्षे इत्यत्र आकाङ्क्ष इति पचाद्यचि निष्पन्नः । ततो नञ्समासः । आकाङ्क्षा चेन्न विद्यत इत्यर्थः । पूर्वकालार्थे प्रातयोः क्ताणसुलोरयं निषेधः । तद् व्याचष्टे—यच्छब्दे उपपदे इत्यादिना । यत् प्राप्तमिति—क्ताणसुल् चेत्यर्थः । यवेति यत् वाक्ये—पूर्वोत्तरं पूर्वोत्तरकाल-वाचके क्रियाद्वयं स्यातामिति शेषः । तद्वाक्यम् (कर्तृपदमिदम्) यत्वेत्यनेन सम्बन्धः । यदयमिति स्पष्टम् । पूर्वोत्तरकालवाचकक्रियाद्वययुक्तं वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदिति निष्कटोऽर्थः । यदयं भुङ्क्ते इति । तात्कालिकं पठनमिति यावत् । एवञ्चात्र वाक्यस्य वाक्यान्तरनिराकाङ्क्षत्वपूर्वकार्थे विद्यमानादधातोर्लङिति बोध्यम् । क्ताणसुलौ नेति—वाक्यस्य निरकाङ्क्षत्वात् । यदयं भुङ्क्तेति । अत्र भुजिर्भुजिर्क्रियाद्वय युक्तमेकं वाक्यम् । ततोऽधीते इति वाक्यान्तरम् । पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति आकाङ्क्षत्वभावात् प्रागुक्तनिषेधाभावेन पूर्वत्वं पूर्वकालार्थे विद्यमानाद् भुजेः क्ता एव भवति न तु लङिति ज्ञेयम् ।

३३४५ । विभाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु ॥ ३।४।२४ ॥

दो—। आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समान-
कर्तृकयोः पूर्वकाले क्ताणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं व्रजति ।
'अग्रे भुक्ता' । प्रथमंभोजम् । प्रथमं भुक्ता । पूर्वंभोजम् । पूर्व
भुक्ता । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये
तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं भोजं व्रजति ।
भुक्ता भुक्ता ।

The term आभीक्ष्ण्ये occurring in 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (6.4.22) does not follow here. Hence the rule means—क्ता and णमुल् are optionally appointed after root in the sense of the rule 'समानकर्तृकयोः—(3320) provided the words अग्रे, प्रथम and पूर्व precede such roots as उपपदस्. Thus अग्रेभोजम् etc. There is no उपपदसमास of अग्रे etc with भोजम् as they (अग्रे etc) are अव्ययस् and there is the restriction—'अमैवावायेन' (783) where अम् stands for खमुज् and णमुल् (for elucidation see our नितभाषिनो therein). अग्रे भुङ्क्ते—first of all he takes his meal and then goes. आभीक्ष्ण्ये etc—But in the sense of frequency, however, णमुल् and क्ता, by the maxim of पूर्वविप्रतिषेधः, are obligatory and not optional so that लट् etc cannot form the alternatives here, for the maxim of 'वासरूप' being prohibited from taking effect in 'आभीक्ष्ण्ये—'(3340—also see that very rule) णमुल् and क्ता only take place in connection with अग्रे etc. Thus अग्रे भोजं भोजम्—He walks ahead after he eats and eats repeatedly.

मित—। ‘विभाषाऽग्रे—’ इति । अग्रे, प्रथम, पूर्वं एषां वयाणां सप्तम्या निर्देशादत्रोपपदत्वम् । समानकर्तृ करयोरित्यादि सर्वेभ्यः अनुवर्तते एकं विना पूर्वसूत्राद् आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्तते इत्याह—आभीक्ष्णे इति न तिष्ठति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । क्वाणमुलौ वास्तु इति । ‘आभीक्ष्णे—’ इति सूत्रे णमुलच इति चकार ग्रहणस्येदमेव तात्पर्यमित्युक्तं तत्रैव । पक्षे लडादय इति । क्वाणमुलोरभावपक्षे इत्यर्थः । अग्रे भुङ्क्ते इति । एवमग्रेभुक्ता ततोऽब्रजदित्याद्युदाहर्यम् । अग्रे इति एदन्तं निपातनादव्ययं वा । अन्ययोः क्रियाविशेषणत्वम् । ‘असौवाच्येन’ (७८३) इति नियमात् अग्रे भोजं, अग्रे भोजं भोजं ; अग्रे भुक्ता, अग्रे भुक्ता इत्यादौ न समासः । आभीक्ष्णे इति । पूर्वेन विप्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधः । यदा पूर्वेषां केनचिद् विधिना सूत्रेण वा परस्य कस्यचिद् विधौ सूत्रस्य वा वाध इष्यते तदोच्यते पूर्वविप्रतिषेधेनेदं भवतीति । तथाचात्र आभीक्ष्णे इति नानुवर्तते इति व्याख्यातम् । एवञ्च आभीक्ष्णे यो विधिरुक्तः विभाषेत्यत्र प्राप्नोति । ततश्च आभीक्ष्णे क्वाणमुलयोर्नित्यमेव विधिः । तदेवोदाहृत्य दर्शयति—अग्रे भोजं भोजमिति ।

३३४६ । कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुज् ॥ ३।४।२५ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृजः खमुज्स्यात् ।
चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्यत्यर्थः ।

When a word in the accusative is an उपपद and an exclamation or vehement sound (आक्रोश) is implied the root कृज् takes the affix खमुज् (अम्) [of which ख is for मुम् by अरुर्द्विषदजन्तस्य—’ (2942) and ज् for वृद्धि by ‘अचो जिणति’ (254)]. Thus ‘चौरंकारम्—’ he makes a vehement sound uttering the word “a thief” (“a thief”). Hence the root कृज् in चौरंकारम् (चोर + कृज् + खमज्) declares utterance (उच्चारण) or—he censures a person uttering him a thief.

मित—। कर्मणाक्रोशे इति । कर्मणीति उपपदार्थम् । न तु वाच्यार्थम् ।
 “अव्ययकृतो भावे” इति वचनाद् भावे एव खसुञोऽपि विधानात् । आक्रोशे इति
 प्रत्ययार्थविशेषणम्—आक्रोशश्चेद् गम्यते नान्यथेति । तदाह—कर्मण्युपपद इति
 ‘आक्रोशशब्दस्याव उच्चैरुच्चारणमर्थः । यदा निन्दायामेवास्य वृत्तिः । खसुञः
 खित्करणम् ‘अरुर्दिषत्—’ (२९४२) इति सुनर्थम् । जित्करणम् ‘अचो जिणति’
 (२५८) इति वृद्धार्थम् । उकार उच्चारणार्थः । चौरकारमाक्रोशतीति । चौर-
 शब्दोच्चारणपूर्वकम् आक्रोशति निन्दति वा कमपीत्यर्थः ।

३३४७ । खादुमि णमुल् ॥ ३।४।२६ ॥

दी—। स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले ।
 खादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते । अखादीं खादीं कृत्वा भुङ्क्ते
 खादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारम् । लवणंकारम् । संपन्नलवण-
 शब्दौ खादुपर्यायी । वाऽसरूपेण क्वापि । खादुं कृत्वा
 भुङ्क्ते ।

When the word खादु and its synonyms stand as उपपदस्य
 (in the accusative) the root कृ takes णमुल् in the sense of
 ‘समानकर्तृकयोः—’ (3320). There is no word as खादुम् ending
 in म् but there is खादु ending in उकार. Then खादुम् is by निपातन
 a मकारान्त अवयव here standing in the sense of खादु and applying
 itself before the root (कृ) when णमुल् is appointed. Therefore
 खसुञ् cannot be enjoined instead of णमुल्; so one cannot
 suggest that the rule might be shortened by ‘खादौ च’; for if
 खसुञ् is employed then ‘अखादीं खादीं कृत्वा—’ would in connection
 with सुम् (by ‘अरुर्दिषत्—’ 2942), give खाद्विकारम्—कृख being
 due by ‘खित्यनवायस्य’ (2943). More over, a चान्त word being

an अवयव the very सम् would not have been employed as there runs the prohibition 'अनवयवस्य'. Besides, चि following खादृ would have given खादृ (lengthened) by 'चौ च' (2120). Similarly in cases of सम्पन्न etc the forms would have been 'सम्पन्नोकारम्' etc by 'अस्य चौ' (2118). Thus to ward off so many obstacles it has been rightly enunciated 'खादुमि णसुल्' in stead of 'खादौ च'. This therefore that Bhalloji illustrates खादृकारम् in the sense of चि otherwise he could instance खादृकारम् only, for चि is optional by 'कभृसियोगे सम्पद्यकर्तरि—' (2117). Understand after अखादौम् खादौ some such feminine noun as यवागूम् etc. The words सम्पन्न and लवण are synonyms of खादृ and so they are thus instanced here. वाऽसरूपेण—is that by वाऽसरूपविधि क्ता applies as an alternative in the case as has been indicated by us on the strength of the Bhashya under the rule 'आभोच्ये—' (3343) with the only exception that it does not apply in that very rule (3343).

मित—। खादुमीति । खादुम् इति मानं प्रातिपदिकम् तदर्थे वर्तते । तेन तस्मिन् तत्पर्याये चोपपदे प्रागुक्त्यर्थे कञो णसुल् स्यादित्यर्थः । अतो व्याचष्टे—खादर्थेषु कञ इत्यादि । कञ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । मानत्वं निपात्यत इति । अत्रैव सूत्रे इति शेषः । तथाच खादर्थे च इत्येव सुवचनेवेति भावः । ननु 'स्यादौ च—' इत्येव सूत्रमस्तु । एवञ्च चकारेण पूर्वसूत्रात् खसुजोऽनुवृत्त्या सुमागमेन अभौष्टसिद्धौ महत्प्राप्तेः स्यादिति चेन्न । खादौ इत्युक्ते हि खादुशब्दस्य उकारान्त-गुणवचनत्वात् अखादौ (यवागू) खादौ क्त्वा भुङ्क्ते इत्येव 'वोतो गुणवचनात्' इति ङोष् प्राप्नोति । ततश्च खादौकारमित्येव स्यान्न तु खादृकारमिति । तथा अखादृ खादृ क्त्वा भुङ्क्ते इत्येव 'चौ—' (२१२०) इति दीर्घप्रसक्त्या 'अरुर्हिषत्—' (२८४२) इति स्यात् । तथा खादौकारमित्येव सुमागमप्रसक्त्या

खित्यनव्ययस्येति (२६४३) ऋस्नेन च स्वाङ्गिकारमिति स्वात् । किञ्च चूर्णस्य अन्ययत्वात् 'अरुद्धिषत्—' इति सुमपि दुर्लभः । अनव्ययस्येति निषेधात् । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते इत्यत्र सुम् न स्यात् । खमुजः खित्यस्य, चोरंकारमित्यत्रैव सावकाशत्वात् । अपरञ्च, सम्पन्नंकारं लवणंकारमित्युभयत्र 'अस्त्वचौ' इति ईत्त्वमापद्यते । एवं 'स्वादौ च' इति सुविने वद्ववो दोषाः । तस्मात् स्वादुमि मान्तवनिपातनं कर्तव्यमिति स्थित-
माकरे । नन्वेवमपि 'स्वादुमि' इत्येव सुवमस्तु । त्यज्यताम् णसुल् इति चेत् । तदपि न । तथा सति प्रत्यासत्त्या खमुजेवानुक्कथित न तु णसुल् । ततश्च सुमागमप्रसङ्गः । णसुलि तु स्पष्टमुच्चारितं खमुजो निवृत्त्या कन्यादर्श-
मित्यादिनिर्वाधमेवेत्यलम् । स्वादुपर्यायौ इति—स्वाङ्ग्यकावित्यर्थः । 'कभूस्ति-
योगी—' (२११७) इति चूर्णस्य चैकल्यकत्वात् तदभावेऽपि स्वादुंकारमित्यादि
स्यादिति बोध्यम् । वाऽसरूपेणेति—एतच्च 'आभीण्ये—' (३३२३) इत्यत्रैव न
प्रवर्तते । अन्यत्र तु निर्वाधमिति तत्रैवाङ्गमित्यास्तां ।

३३४८ । अन्यथैवं-कथमित्यं सुसिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ ३।४।२७ ॥

दी—। एषु कृजो णसुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवं-
भूतश्चेत् कृज् । व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् ।
एवंकारम् । कथंकारम् । इत्यंकारम् । भुङ्क्ते । इत्यं भुङ्क्ते
इत्यर्थः । 'सिद्ध—' इति किम् ? शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ।

When these indeclinables viz अन्यथा, एवम् कथम् and इत्यम्
are used as उपपदs the root कृ takes णसुल् if the root (कृ) is
such that its non-application is admitted or established i.e it is
devoid of sense or it is unfit for application. Thus अन्यथाकारम्
(in another way), एवंकारम् (thus), कथंकारम् (how or why) इत्यं
कारम् (thus)—भुङ्क्ते (he eats). Note that here in each of these

instances the very sense of the original words अन्यथा etc has been repeated—whence it is easy to see that कार, or the root क underlying the word is meaningless. Why say 'सिद्धाप्रयोगश्चेत्' if the non-application of the same (क) is established ; witness—शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते—he turns his head otherwise while eats. Here the root क (in कृत्वा) makes sense and therefore its application (instead of non application) being established or admitted it does not take णसुल् by this rule although the indeclinable अन्यथा precedes it.

मित—। अन्यथैवमिति । अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्यम् एषां इन्हात् सप्तमी बहुवचनम् । ततश्चैषु उपपदेषु इत्यर्थः । 'ततोपपदं सप्तमीस्थमि'त्यनुसारात् एषु इति । उपपदेषु इति शेषः । कञ् इति—'कर्मण्याक्रोशे—' (३।४।२५) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । सिद्धाप्रयोगश्चेदित्यस्यार्थं विवृणोति—सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एव-भूतश्चेत् कञ् इति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य कञः स सिद्धाप्रयोगः । पुनरप्येतदेक स्पष्टयति—व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थ इति । सिद्धशब्दस्य स्वीकृतः निष्पन्नो वेत्यर्थः । तथाच अर्थापगमाद् यस्य व्यवहारानर्हत्वं स्वीकियते निष्पद्यत वेत्यर्थः । अन्यथाकार-मित्यादि । एषु चतुर्विंशति उदाहरणेषु अन्यथा, एवमित्यादोनामेव चतुर्णामर्थाः पुनरुक्ताः । न पुनः ऋसुल्लस्य कञः कश्चिदपार्थ उपलभ्यते । ततश्च कञ् निरर्थकः । अतएव प्रयोगानर्हः । सार्थकस्यैव प्रयोगनियमादिति भावः । अत एवाह—इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति । एवञ्च इत्थं कारं भुङ्क्ते इति इत्थं भुङ्क्ते इति चानयोर्विशेषो नास्तीति द्रष्टव्यम् । एवम् अन्यथाकारमित्यादिषु बोध्यम् । सिद्ध इति किमिति । सूत्रे सिद्धप्रयोगश्चेदिति किमर्थमनुप्रवेशितम् इति प्रश्नः । समाधत्ते—शिरोऽन्यथा कृत्विति । शिरो विभिन्नायां दिशि प्रेरयित्वा इत्यर्थः । तथा चात्र कञो विद्यत एवार्थः । अतः सार्थकत्वात् 'सिद्धाप्रयोगः—' इति नियमाभावात् अन्यथा इत्यवयवे सत्यप्यत्र उपपदं कञो णसुल् नोत्पद्यते किन्तु 'समानकर्तृकयोः—' (३।२२०) इति क्ताप्रत्यय एवेति भावः ।

३३४८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ ३।४।२८ ॥

दी—। कृजः सिद्धाप्रयोगे इत्येव । असूयया प्रतिवचने ।
यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन * ।

If यथा and तथा are used as उपपद before the root कृज् it takes the affix णमुल् provided it is सिद्धाप्रयोग or unnecessary due to its meaninglessness and a reply through malice is expressed therein. Thus 'यथाकारमहं भोक्ष्ये—'I shall take my head in whatever way I like—what is that to you? If there is no sense of सिद्धाप्रयोगत्व or वार्थत्व of कृज् it may take क्ता as before.

मित—। यथातथयोरिति । यथा च तथा च इति हन्तात् सप्तमीद्विवचनम् । कृज इति सिद्धाप्रयोगइति चानुवर्तते । असूयाप्रतिवचने इति तृतीयासमासः । तेनाद्यमर्थः—असूयाप्रतिवचने सति यथा तथा इत्यानयोरुपपदयोः कृजो णमुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवं भूतश्चेत् कृज् इति । यथाकारमहं भोक्ष्ये इति । यथाहं भोक्ष्ये तथा भोक्ष्ये इत्यर्थः । तेनात्रापि कृजो वार्थत्वं द्रष्टव्यम् । किं तवानेनेति । असूयाविष्करणार्थनिदम् । सिद्धाप्रयोग इत्येव । यथा कृत्वा भुङ्क्ते तथा कृत्वा भुङ्क्ते—इत्यादौ साभूत् ।

३३५० । कर्मणि दृशिविदोः साकलेः ॥ ३।४।२९ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या (? दृष्ट्वा) इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

[* 'यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन' इति पाठान्तरम् ।]

If a term in the accusative is an उपपद and entirety is implied (of the accusative), the roots वृश् and विद् take the affix णमुल्. Thus 'कन्यादर्शम्—'he selects a girl (for himself) after seeing all of them. 'ब्राह्मणवेदम्—'he feeds all he knows, gets or thinks as a Brahmin. Here by विद् in the rule, three sorts of विद् is intended to take णमुल् i.e विद् to know (अदादि), विद् to get (तुदादि) and विद् to consider (रुधादि) are included, and विद् to exist (दिवादि) is excluded as it is intransitive.

मित—। कर्मणि वृशेति । कर्मणौति न वाच्यार्थम् । भावे एव णमुल् = प्रत्ययस्य विधानात् । किन्तु उपपदार्थम् । तदाह—कर्मणुपपदे इति । णमुल् स्यादिति । धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये तादृशे कर्मणुपपदे वृशेः विदेश्य णमुलित्यर्थः । कन्यादर्शम् इति—सर्वाः कन्याः दृष्ट्वा कामपि दर्शनैयतमां वरयति स्वीकरोतीत्यर्थः । वरयतीत्यत्र 'वर ईप्सयाम्' इति कथादिरदन्तः धातुः । 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यल्लोपस्य शिच् काव्यं प्रति 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवत्त्वात् 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नोपधावृद्धिः । कन्यादर्शमित्यत्र वृशेलेघूप-धत्वाद् गुणः । 'ब्राह्मणवेदमिति । अर्थमाह—यंयमिति । सूत्रे विदेशिविधस्य ग्रहणम्—विद् ज्ञाने, विदलु लाभे विद् विचारणे इति । न तु विद् सत्तायामित्यस्य तस्याकर्मकत्वादप्राप्तेः । तदाह—जानाति लभते विचारयति वेति । सत्तायस्य विदेरनेकार्थकत्वाद्नेह ग्रहणमिति तत्त्वबोधिनी वचनं नानादर्थव्यम् । प्रकृतानुप-योगित्वात् । "सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे । विन्दतेविन्दतौ प्राप्नो-श्यन् लुक् अशेषिदं क्रमात्" इति प्रागुक्तमत्र स्मर्तव्यम् ।

३२५१ । यावति विन्दजीवोः ॥ ३।४।३० ॥

दी—। यावद्द्विदं भुङ्क्ते । यावत्तुल्ये तावदित्यर्थः ।
यावज्जीवमधीते ।

When the word यावत् stands as an उपपद, the root विद् to get (तुदादि) and जीव् (to live) take the affix णसुल्. Thus 'यावहेदम्—' he eats what he gets. 'यावज्जीवम्—' he reads as long as he lives. Note that although जीव् is intransitive yet it has got the term यावत् in the accusative on the strength of the Varttika 'अकर्मकधातुभियोगे देश, कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञः स्यादितिवाच्यम्' ।

मित—। यावति विन्देति । यावत् इति यत् परिमाणस्य इति परिमाणार्थे वतुपि निष्पन्नम् । तस्य सप्तम्यन्तं यावति इति । ततश्चोपपदत्वम् । यावच्छस्ये उपपदे तौदादिकस्य विदेः जीवतेश्च णसुल् स्यादित्यर्थः । अत्र विदेः तौदादिकस्यैव ग्रहणमिति ज्ञापयितुं विन्देति नुमा निर्देशः । यावहेदमिति । लघूपधगुणः । यावज्जभते । यत्परिमाणं जभते तत्परिमाणमित्यर्थः । यावज्जीवमिति । जीवते-लघूपधत्वाभावाद् गुणो न । यावन्तं कालं जीवति तावन्तं कालं व्याप्य इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वचनाद् यावच्छब्दस्य कर्मसंज्ञा ।

३३५२ । चर्मोदरयोः पूरः ॥ ३।४।३१ ॥

दी—। कर्मणौत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

When the words चर्म and उदर stand as उपपदs in the accusative, the causative root पूर (आपायने चुरादि) takes णसुल्. Thus 'चर्मपूरम्—' he covers himself with his entire skin. उदरपूरम्— he eats to the capacity of his stomach.

मित—। चर्मोदरयोरिति । पूररिति पूरौ आपायने इति चौरादिकण्यन्तस्य ग्रहणम् । 'इकस्तिपौ—' इतीकानिर्देशः । 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यतः कर्मण्यीति (साकली इति च ?) अनुवर्त्तते । तदाह—कर्मण्यौत्येव इति । ततः—चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयतेऽणसुल् इत्यर्थः । चर्मपूरमिति । सर्वं चर्मं पूरयित्वेत्यर्थः । स्तृणाति=आच्छादयतीत्यर्थः । स्तृञ् आच्छादने इति ऋयादिकोऽयम् । 'प्रादीनां

ऋखः' (२५५८) इति ऋखः । उदरपूरमिति—यावता पूर्त्यने तावता पूरयित्वेत्यर्थः ।

३३५३ । वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३।४।३२ ॥

दी—। कर्मणुपपदे पूरण्मुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गमे । गष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । 'अस्य' किम् ? उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् ।

When a word in the accusative is an उपपद, the root पूर takes णमुल् and the ऊकार of पूर disappears optionally provided measurement of rain is implied by the whole. Thus गोष्पद-पूरम् or गोष्पदप्रम् वृष्टो देवः—The cloud (देवः) has rained to the capacity of a cow-hoof (printed on the pond) i.e it has rained very little. गोष्पदप्रम्—here ऊकार of पूर being dropped (by option) and णि eliding by 'शेरनिटि' (2313) we have गोष्पद-प् + अम् = गोष्पदप्रम्. Why अस्य—of the (very) root in the rule. Witness—मूषिकाविलप्रम् (वृष्टो देवः)—here ऊकार existing in the root only is dropped but not that which exists in the उपपद 'मूषिका—'. Thus the utterance of 'अस्य' in the rule is to indicate that the ऊकार in the very root only disappears. वृष्टो देवः—कर्तरि क्त by 'गत्वर्थाकर्मक—' इति ।

मित—। वर्षप्रमाण इति । वर्षो वृष्टिः । पचाद्यच् । 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यतः कर्मणि इति चानुवर्तते—तदाह—कर्मणुपपद इत्यादि । गोष्पदपूरं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति । देवो पर्जन्यः । वृष्ट इत्यत्र कर्तरि क्तः 'गत्वर्थाकर्मक—' इत्यनुसारात् । ऊकारलोपपक्षे 'शेरनिटि' (२३१३) इति

शिलोपादूढम् ऊकारलोपेन गोषदप्रमिति । सूत्रे अस्येति धातोरेव ऊकारस्य वा लोपः । न तु उपपदस्य कस्यचिदिति ज्ञापयितुम् अस्येति गृहणम् । तेनेदं व्यर्थं नेति दर्शयितुं पृच्छति अस्येति किमिति । समाधत्ते—उपपदस्य मा भूदिति । मूषिकाविलप्रमिति—मूषिकाविलं पूरयित्वेत्यर्थः । अत्र मूषिकेत्युपपदस्य ऊकारस्य लोपो न । यद्यप्यस्येत्यनुक्तावपि 'ऊलोपयान्यतरस्याम्' इत्यनेन धातोरेव पाक्षिकोकारलोप इष्यत इति विज्ञायेत 'व्याख्यानाद् विशेषप्रवृत्तिः—' इति न्यायात्तथापि स्पष्टार्थतदिति विज्ञेयम् ।

३३५४ । चेले क्तोपेः ॥ ३।४।३३ ॥

दी—। चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्तोपेर्णमुल् स्याद् वर्षप्रमाणे ।
चेलक्तोपं (शब्दाययन् ?) वृष्टो देवः । वस्तक्तोपम् । वसनक्तोपम् ।
यथा वर्षणे वस्तं शब्दायते तथाऽवर्षदित्यर्थः ।

When the word चेल and its equivalents are used as उपपद the root क्तोपि (क्तूयी शब्दे भूदि + णिच् पुक्) takes णमुल् provided the measurement of rain is implied thereby. Thus 'चेलक्तोपं (शब्दाययन्)'—'It has rained so much as to shape a cloth i.e. it has rained considerably. Here शब्दाययन् seems to be an undue insertion. For although it represents the sense required, it mars the diction of the expression. It cannot therefore come from the hand of the author. It may be derived as शब्दाय (नाम् धातु) + णिच् + शट्. Similarly the reading यथा वर्षणे—' though expresses the sense intended here, is here likely an interpolation. Here शब्दायते is from शब्द + कण्ड । Note that Tattvabodhini omits both शब्दाययन् and यथा वर्षणे etc—,

मित—। चेल इति । चेलं वस्त्रम् । चेलशब्दोऽत्र तत्पर्यायेऽपि वर्तते । तदाह—चेलार्थेषु इति । चेलशब्दे तदर्थकशब्दान्तरे चेत्यर्थः । 'कर्मणि—' (३।४।२९) इत्यतः कर्मणोति । 'वर्षप्रमाण—' (३।४।३१) इत्यतो वर्षप्रमाण इति चानुवर्तते । तदाह—कर्मसु उपपदेषु इत्यादि । क्लोपेरिति । क्लुयी शब्द इति धातुद्वारादिकः । तस्य णिचि 'अतिङ्गि—' इत्यनेन पुकि क्लोपेरिति गृह्यन्तम् । तस्माच्छ्रान्तादेव णसुल । चेलक्लोपमिति । चेलं क्लोपयित्वेत्यर्थः । तथाचैवं नामदृष्टो (नेवः) यथा चेलानि शब्दायन्तेऽस्मैति । एवं वस्त्रक्लोपमित्यादि । अत्र शब्दाययन्निति प्रक्षिप्तमिवाभाति । यथा वर्षणवस्त्रम्—' इत्यादि अपि । तत्त्वबोधिन्यामनुपलभ्यात् ।

३३५५ । निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३।४।३४ ॥

दी—। कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संवद्ध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद् भेदः । तेन सामान्य-विशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ।

When the words निमूल and समूल as objects stand as उपपदस, the root कष takes णसुल. The very root, however, is again used afresh, as it was singly in लट् etc before, after the words taking णसुल. This sort of repetition (अनुप्रयोग) will be spoken of under 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (3367—3.4.61). There in these instances (of यथाविध्यनुप्रयोग) there is no reference to पूर्वकाल (dealt with before); for this sort of reference is absurd or impossible as the sense of पूर्वकालत्व does not appear from the illustrations. Thus निमूलकाषं कषति, समूलकाषं कषति—he destroys (his foe) to the very root (of the same) i.e, root and branch. Although the sense

of the root (कष्) is the same or unchanged whether it is used by itself or with the qualifying words निमूल and समूल for destruction generally denotes doing way with something to its basis—yet, 'it must' be admitted, there is difference between simply कषति and समूलकाषं कषति or निमूलकाषं कषति due to the absence and existence respectively of the words निमूल, and समूल in one case and the other. And this difference is like that lying between the adjective and the noun it qualifies or between the general and particular one (सामान्यविशेषभावः) । Note that simply कषति is the general case and hence it is taken in the manner of a noun and that समूलकाषम् is a particular case and has been taken in the sense of an adjective [This suggests such other instances as पौतम् and निःशेषं पौतम् etc].

मित—। निमूलसमूलयोरिति । 'कर्मणि—' (१।४।२९) इत्यतः कर्मण्यौत्यनुवर्तते इत्याह—कर्मण्यौत्येवेति । नियतं मूलमस्य निमूलम् । मूलिन सह यथा स्यात्तथा समूलम् । यद्वा सह मूलनेति विग्रहः । 'अव्ययविभक्तिसमीप—' इत्यादिना यौगपद्यर्थे अव्ययीभावः । निमूलसमूलयोः तुल्योऽर्थः । स्वार्थस्तु—कर्मवाचके निमूलशब्दे चोपपदे कषणैमुल् स्यादिति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषतीत्युदाहरणे । तत्र निमूलकाषं हन्ति, मारयति, विनाशयति वेत्यादिकमस्तु । कषति इत्यस्यैव कथं पुनः प्रयोगः । पूर्वत्र तादृशानुप्रयोगविधेरनुक्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—कषादिष्विति । 'कषादिषु यथाविधानुप्रयोगः' (३३६७—३।४।४६) इत्यत्रेत्यर्थः । अत्र यथाविधानुप्रयोगे पूर्वकाल इति न सम्प्रहृत इति । असम्भवादप्रतीतिश्च तादृशसम्बन्धस्येत्यर्थः । न हि समूलकाषमित्यादौ पूर्वं समूलं कषित्वा ततः कषतीत्यर्थो युज्यते । तस्मात् 'समानकालं कयोः—' इत्यनेन नास्ति सम्बन्धः । उदाहरणे णमूलकांशयोरर्थमाह—निमूलं समूलमिति । ननु निमूलकाषम् समूलकाषमिति व्यर्थम् । कषति इति सामान्यनैवार्थावगतिर्विशेषोदाहरणे प्रयोजनाभावात् । तथाच

कषति कंसं कृणु इत्यस्य यादृगर्थः 'समूलकषं कषति—' इत्यस्यापि प्रयोगे स धात्वर्थस्य उभयत्रैव अभिन्नत्वादिति चेन्नैवम् । असौवाच विशेष इत्याह—एकस्यापि धात्वर्थ-
हेति । कष हिंसायां भ्रादिः । यद्यपि कषतीति केवलोदाहरणे समूलकाषं कषतीति विशेषोदाहरणे च एकस्य हिंसार्थस्यैव प्रतीतिस्तथापि निमूलिति समूलिति च क्रिया-
विशेषणद्वयेन कषतरेकत्र सम्बन्धादन्यत्र तदभावाच्च परस्परं भेदः । ननु कथम्भूतः
स भेदस्तत्राह—सामान्यविशेषभावेनेति । यथा सामान्याद् विशेषो भिद्यते तथाऽत्र
विशेषणाविशेषणं भिद्यते । सामान्यं विशेषम् । विशेषो विशेषणम् । कषति
इति सामान्यं विशेषणं वा समूलकाषमित्यादि विशेषो विशेषणं चेति बोध्यम् । यथा
'आसौ वृक्षः' इत्यादौ आसौ विशेषणं वृक्षसु विशेषम् । तथा निमूलकषणादिकं
विशेषणं केवलकषणं तु विशेषमिति निर्णयितार्थः ।

२३५६ । शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३।४।३५ ॥

दी—। एषु कर्मसु उपपदेषु पिषेणमुल् । शुष्कपेषं
पिणष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णं पेषम् । रूक्षपेषम् ।

When the words शुष्क, चूर्ण and रूक्ष are used as उपपदs in the
accusative, the root पिष् (to grind) takes णमुल्. Thus शुष्कपेषं
पिणष्टि (grinds dry) etc. Note that the jurisdiction or scope of
यथाविध्यनुप्रयोगः (or after-application) begins from the preceding
rule 'निमूलसमूलयोः—' (3355) and extends as far as 'उपमाने
कर्मणि च' (3366) ।

मित—। शुष्कचूर्णेति । 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यतः कर्मणीत्यस्यानुषङ्गः ।
तदाह—एषु कर्मसु इति । उपपदेषु इति शेषः । शुष्कपेषमित्यस्यार्थमाह—शुष्क-
मिति । शुषोः क इति निष्ठातकारस्य कः । पिष्टुसंचूर्णेन रौधादिकः । लघूपधगुणः ।
'निमूल समूलयोः—' (३३५५) इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' (३३६६) इति
यावद् यथाविधानुप्रयोगाधिकारः । तेनाव पिष्टुधातुमनुप्रयुज्य दर्शयति पिनष्टीति ।
एवमन्यत्राप्युदाहरणे बोध्यम् ।

३३५७ । समूलाकृतजीविषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३।४।३६ ॥

दी—। कर्मणौत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातात्यर्थः ।

When the words समूल अकृत and जीव precede as उपपदs in the accusative, the roots हन्, कृञ् and ग्रह् take the affix णसुल्. Here respective order is intended so that हन् takes णसुल् when समूल only is an उपपद and not any of the two and कृञ् takes णसुल् when अकृत only precedes and not any of the other and ग्रह् takes णसुल् when जीव only leads. Thus 'समूलघातम्—' he destroys (his enemy) to the very root. समूल + हन् + णसुल् = समूलघातम् by वृद्धि in connection with ण by 'अत उपधायाः' (2282), घ for ह by कुल by 'हो हन्तः—' and त by 'हनस्त्वोऽचिञ्चलोः' । 'अकृतकारम्—' performs what was left unfinished. वृद्धि of कृ by 'अचो जिहति' (254). 'जीवग्राहम्—' captures while living—here जीव is not derived in भावे with घञ् but in the कर्तृवाच्य with क by 'इगुपज्ञाप्रोकरः कः' (2899).

मित—। समूलाकृततीति । 'कर्मणि—' (३।४।१६) इत्यतः -कर्मणौत्यनुवर्तत इति आरण्यार्थमाह—कर्मणौत्येवेति । समूल, अकृत, जीव इत्येतेषु कर्मणि द्वितीया, तेषु उपपदेषु हन्, कृञ्, ग्रह् इत्येतस्य णसुल् स्यादित्यर्थः । अत्र यथासंख्यानवयः । तथाच समूलोपपदे एव हन्तेर्णसुल् नेतरस्मिन्नुपपदे । एवं अकृतोपपदे एव करोतेर्णसुल् नेतरस्मिन्नुपपदे । एवं जीवशब्दोपपदे एव ग्रहेर्णसुल् । तदाह—समूलघातः मित्यादि । सर्वत्र यथाविध्यनुप्रयोगो हनादीनाम् । समूलं हन्तीति समूल + हन् + णसुल् इति स्थिते 'अत उपधायाः' (२२८२) इति वृद्धिः । 'होहन्तेः—' इति

कुत्वम् । 'हस्तश्च—' इति नस्य तः । 'समूलघातं न्यवधीदरीश्व' (भट्टिः), अकृत-
कारमित्यत्र 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । रपरत्वम् । जीवयाहमित्यत्र तु 'अत
उप्रधायाः' इत्यनेन वृद्धिः । जीवशब्दस्य इत्यादि—जीव इति भावे घञन्तत्वे जीवन्
इति कर्त्तृर्थत्वं नोपपद्यत इत्याह—जीवतीति जीवः इति 'इगुपधञ्जप्रीकिरः
कः' (२८६७) इति कर्तरि कप्रत्ययः । ततो जीवन् गृह्णाति जीवयाहं गृह्णातीति
सम्पद्यते ।

३३५८ । करणे हनः ॥ ३।४।३७ ॥

दी— पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः यथाविध्यनु-
प्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयंयोगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु
'हिंसार्थानां च—' (३३६८) इतिवक्ष्यते ।

[Note that the term 'कर्मणि' which was being so far carried down from 'कर्मणि—' (3.4.26) has ceased to follow hence].

When a word ending in the instrumental (द्वतीयान्त) leads as an उपपद, the root हन् takes णसुल्. Thus 'पादघातम्—' he kills or strikes with the foot.

This rule is for 'usual after-application' ('यथाविधि अनुप्रयोगः') of हन् and for making a नित्यसमास or obligatory compound of the णसुल् ending word in connection with the द्वतीयान्त word पादेन । Thus the Samasa being here obligatory (125) the arrangement of option by 'द्वतीयाप्रभृतौन्यतरस्याम्' (784) will not apply here. For in that case the coming rule 'हिंसार्थानां च समान-कर्मकाणाम्' (3366) would have been sufficient to meet the requirement. Where not only the Samasa is optional but also other roots save except हन् (which takes णसुल्) are advised

to be appointed. Thus this rule is intended for यथाविधि अनुप्रयोग (of हन्) and for नित्यसमास (of the णसुल्लन्त हन् with the तृतीयान्त word पादेन).

७ मित—। करणे इति । 'कर्मणि—' (३।४।२६) इत्यतः कर्मणीति निवृत्तम् । करणे इति स्पष्टमुक्तत्वात् । ततश्च करणान्ते शब्दे उपपदे हन्तेणमुल् इत्यर्थः । तदाह—पादघातं हन्तीति । पादेनेति । एवं हस्तघातं हन्ति, दन्तघातं हन्ति इत्यादयो बोध्याः । ननु 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (३३६६) इत्यनुपदं वक्ष्यते । ततश्च तेनैव तृतीयाधत्ते उपपदे हन्तेणमुलि सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—यथा विध्यनुप्रयोगाथः सन् नित्यसमासार्थोऽयं योग इति । योग इति सूत्रम् । एतत् सूत्रम् 'कषादिषु—' (३३६७) इत्यत्र अन्तर्भूतम् । ततश्चादिपदेन हन्तेरपि यथाविधि अनुप्रयोगार्थं सूत्रम् । किञ्च करणान्तेन पदेन णसुल्लन्तस्य हन्तेर्नित्यसमासमपीति द्विविधसर्व प्रयोजनम् । एतत् सूत्राभावे हि 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (३३६६) इति दण्डोपघातं मारयति इत्येव स्यान्नतु दण्डघातं हन्तीति । तथा 'उपदंशस्मृतीयायाम्' (३३६८) तृतीयामनुवर्त्य 'हिंसार्थानां च—' (३३७६) इत्यत्र तृतीयासमासस्य विहितत्वात् 'तृतीयाप्रस्मृतीत्यन्तरस्याम्' (७८४) इति वैकल्पिक एव समासः स्यात् । न तु नित्यः । ततश्च दण्डोपघातम्—दण्डोपघातम् इत्येव न तु दण्डघातं पादघातमित्यादि । तस्माद् 'हिंसार्थानां च—' इति वक्ष्यमाणसूत्रं भिन्न-सम्बन्धे इति । एतत् यथाविध्यनुप्रयोगार्थं नित्यसमासार्थञ्चेति नास्तरस्य सूत्रस्य उत्तरवर्तिना सूत्रेण गतार्थतेति भावः । भाष्ये तु अहिंसार्थं नित्यसमासार्थं चैतत् सूत्रमिति स्मितमित्याहुः ।

३३५० । स्निहने पिषः ॥ ३।४।३८ ॥

दी—। स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेणमुल् । उदपिषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टेत्यर्थः ।

• When that by which something is made soft or moistened

(स्निह्यते) stands as an उपपद in the तृतीयान्त form, the root पिष takes णमुल्. Thus 'उदपिषम्—' he pounds (it) with water. उदक has been replaced by 'उद' by the rule 'पिषंवासबाह्नधियु च' (996) which follows upon 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (995).

मित—। स्नेहने इति । स्नेहनेत्यत्र करणे लुप्रडित्याह स्निह्यते येनेति । स्निग्धोक्रियते आर्द्रोक्रियत इत्यर्थः । 'करणान्ते स्नेहद्वये उपपदे इत्यर्थः । उद-पिषमिति । उदकेनपिनष्टीति—उदक पिष णमुल् इति स्थिते धातोल्लेखपधगुणः । 'पिषं वासबाह्नधियु च' (९९६) इति णमुल्ले 'पिषम्' शब्दे परे उदकस्य उदादेशः । 'अभैयाव्ययेन' (७८३) इति नित्यः समासः । 'पिषम्--' इति सूत्रे 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (९९५) इत्यत उदकास्योद इत्यनुवर्तत इति बोध्यम् ।

३३६० । हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३।४।३८ ॥

दी—। हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करतोत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

The term हस्त in the rule stands for any word signifying a hand. Thus when हस्त and its synonyms stand as उपपदs in the instrumental case-ending the roots वर्ति (वृत् + णिच्) and गृह take णमुल्. Thus हस्तवर्तम्, करवर्तम् etc—moves something round by the hand (as in the process of making earthen pots—घटिका). Note that the root वर्ति is causative hence he says वर्तयति । हस्तग्राहम् i.e., takes hold of by the hand.

मित—। हस्ते इति । 'करणे हनः' (३।३।६७) इत्यतः करणे इत्यनुवर्तते । सूत्रे हस्ते इति तदर्थे लाक्षणिकम् । तदाह—हस्तार्थे करणे इति । हस्तशब्दे तत्पर्याये च करणकारकौभूते उपपदे इत्यर्थः । वर्तिग्रहोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठौ ।

वर्तिरिति च वृत्तं वर्तने इत्यस्य यत्नस्य गृहणम् । तेन यत्नाद् वृत्तधातोर्यद् वृत्तधातोश्च
णमुल् इति शेषः । हस्तवर्तमिति । हस्तेन वर्तयतीत्यर्थः । पर्यायशब्देऽप्युपपदे
भवतीतुदाहरति करवर्तः करग्राहमित्यादि ।

३३६१ । स्वे पुषः ॥ ३।४।४३ ॥

दी—। करणे इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे-
पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् ।
गोपोषम् ।

The term करणे from 'करणे हनः' (3. 3. 37) come down up
to this rule. Here the term स्व (which means wealth) stands
for itself and for its synonyms (पर्याय) and any particular word
of wealth. Thus the root पुष् takes णमुल् when the term स्व and
its synonyms stand as उपपद in the instrumental. Thus
'स्वपोषम्—' he rears with wealth. In गोपोषं पुष्णाति the term
गो, although does not directly mean property, has indirect
reference to property. Hence पुष् after it takes णमुल्. The
instance means he brings it up with (the help of) a cow or
cows.

मित—। स्वे पुष इति । 'करणे हनः' (३।४।३७) इत्यतः करणे इत्यस्य
गृहणात् । स्व इत्यर्थग्रहणमिति । करणान्ते स्वब्दव्दे एवोपपदे पुषेर्णमुलिति नार्थः ।
किं तर्हि इत्यत आह—तेनेति । (करणान्ते) स्वरूपे 'स्व' इति शब्दे, पर्याये
धनादौ शब्दे विशेषे धननिमित्तकगवादिविशेषवाचके शब्दे चोपपदे पुषेर्णमुल्
इत्यर्थः । स्वपोषं पुष्णातीति । स्वेन (धनेन) पुष्णातीत्यर्थः । गोपोषमिति ।
गोशब्दस्य साक्षाद् धनावाचित्वाभावेऽपि पारमर्थ्येन अस्मावेति बोध्यम् । एवं
महिषपोषमजपोषमित्यादि ।

३३६२ । अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।४१ ॥

दी— चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ।

When any word ending in the locative case stands as an उपपद, the root बन्ध् takes णमुल्. Thus 'चक्रबन्धम्—' i.e., he binds it up in the wheel. Similarly रथबन्धम्, शकटबन्धम् etc.

मित— अधिकरणे इति । करणे इति निवृत्तम् । सप्तम्यन्ते शब्दे उपपदे बध्नातेर्णमुलित्यर्थः । चक्रबन्धम् इति । चक्रे बध्नातीति णमुल् । अकारोपधत्वाभावान्न वृद्धिः । एवं हस्तबन्धं शकटिकाबन्धं बध्नातीत्यादि । नागेश्च 'अव संज्ञायामित्यपकृष्यते । तेन ग्रामेवञ्च इत्यर्थे ग्रामबन्धं वञ्च इति नेत्याह ।

३३६३ । संज्ञायाम् ॥ ३।४।४२ ॥

दी— बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । क्रीञ्चबन्धं वद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

The root बन्ध् takes णमुल् when a संज्ञा or technical word is meant thereby. Thus क्रीञ्चबन्धं वद्धः etc. क्रीञ्चबन्ध is a particular bandage technically known as such. क्रीञ्चबन्धं वद्धः means 'he is tied up by the kraunchabandha (herontie) bandage'. Similarly मयूरिकाबन्धम् etc.

मित— संज्ञायामिति । अधिकरणे इति नानुवर्तते । तदाह—बध्नातेर्णमुल इति । क्रीञ्चः कहरः । क्रीञ्चबन्ध इति बन्धविशेषस्य संज्ञा । तदाह—बन्धविशेषाणां संज्ञा एता इति । क्रीञ्चो यथा बध्यते तथा वद्ध इत्यर्थः ।

३३६४ । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ३।४।४३ ॥

दी— जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

When the words जीव and पुरुष standing in the nominative case, precede as उपपदs the roots नश् and वह् take णमुल्. Thus जीवनाशं नश्यति i.e. a being dies. पुरुषवाहं वहति i.e. a male, carries. Note that here there is respective order so that नश् takes णमुल् when जीव is an उपपद and वह् takes णमुल् when पुरुष is an उपपद.

मित—। कर्त्तोरिति । कर्त्रोरिति सप्तमोद्धिवचनम् । जीवपुरुषयोरिति च । नशिवहोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । नशिरिति कानिर्देशः । तेन नश् धातोरण्यन्तस्यैव ग्रहणं न तु ख्यन्तस्य । तेनायमर्थः—जीवि पुरुषे च कर्त्तरि उपपदे नश् वर्हेण णमुल् स्यादिति । अत्रापि यथासंख्यम् इष्यते । तेन जीवोपपदे नश्ः पुरुषोपपदे च वर्हेणमुल् । तदाह—जीवनाशं नश्यतीत्यादि । कर्त्तर्युपपदे प्रत्यय इति द्योतयितुमाह—जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषो वहतीत्यर्थ इति च । अत्रापि 'सामान्यविशेषभावेन विशेषण-विशेषाभावः इति वचनं स्मर्तव्यम् ।

३३६५ । ऊर्ध्वं शुषिपूरोः ॥ ३१४४४ ॥

दी—। ऊर्ध्वं कर्त्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरुद्धं एव तिष्ठच्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोद-कादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

When the term ऊर्ध्व in the nominative stand as an उपपद, the roots शुष् and पूर (non-causal) take णमुल्. The sense of nominative follows from 'कर्त्तोरः—' the preceding rule. ऊर्ध्वशोषं शुष्यति—tree etc. dries standing up. ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते—A pitcher etc is filled with its mouth upwards with water etc. The root here is पूरौ आप्यायने दिवादि (आत्मनेपदी). Comp. 'यद्वोर्ध्वशोषं तणवद् विशुष्कः' (भट्टि).

मित—। ऊर्ध्व इति । 'कर्त्तरीः—' इति पूर्वसूत्रे कर्त्तरीरिति पदं लक्ष्यानुरोधादेक-
वचने विपरिणतमतत् व्याचष्टे—ऊर्ध्वं कर्त्तरीति । शुषिपूरोरित्यत्र प्राग्वत् पञ्चम्यर्थे
षष्ठो । तेन ऊर्ध्वं कर्त्तरि शुषिः पूर्यश् णमुल् । शुषिरित्योका निर्देशः तेन अण्यन्त-
स्यैव ग्रहणमित्याह—ऊर्ध्वपूरं पूर्यत इति । पूर्यगुरूपधत्वान्नगुणः । पूरी आप्रायने
इति दिवादिरात्मनेपदी । 'यद्योर्ध्वशेषं तृणवद् विग्रहक' इति भट्टिः ।

३३६६५ उपमाने कर्मणि च ॥ ३।४।४५ ॥

दी—। चात् कर्त्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् ।
घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव
नष्ट इत्यर्थः ।

When a term in the accusative as well as a term in the
nominative stands, as a standard of comparison, as उपपद to a
root then such a root may take णमुल्. The word चकार in the
rule is to derive the sense of कर्त्तरि from 'कर्त्तरीः—' (3364)
'घृतनिधायम्—' The water has been stored or preserved (as
carefully) as clarified butter. घृत + नि + धा + णमुल्—युक् (य) by
'आतो युक् चिण्कतोः—' (2361). अजकनाशं नष्टः—ruined as a kid ;
'विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रणष्टः' (भट्टि). Note that घृतनिधायम्—is the
instance of कर्मणि णमुल् and that अजकनाशम्—is the instance of
कर्त्तरि णमुल् ।

मित—। उपमाने इति । 'कर्त्तरीः—' (३।४।४३) इत्यतः कर्त्तरीरिति
लक्ष्यानुरोधेन 'कर्त्तरि' इति विपरिणतं सञ्चकारेण इहानुक्तप्राते । तदाह—चात्
कर्त्तरीति । कर्मणि कर्त्तरि चोपमाने उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः । कर्मणि
उदाहरति—घृतनिधायम् इति । घृतमिव निहितमित्यर्थे घृत + नि + धा + णमुल्
इति स्थिते 'आतो युक्—' (२३६१) इति युगागमः । निहितमित्यस्य विवरणं
सुरक्षितमिति । कर्त्तरि उदाहरति अजकनाशम् इति । एवं 'विद्युत्प्रणाशं सवरं

प्रनष्टः' (भट्टिः) 'विच्छिन्नाभविज्ञाय' वा विलीये नगमूर्द्धनि' (भारविः—११।७९) इत्यादि द्रष्टव्यम् । 'कषादिषु—' इयं उत्तरसूत्रवक्ष्यमाण यथाविध्यनुप्रयोग विधेर्वृत्तौऽधिकारः ।

३३६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ३।४।४६ ॥

दी—। यस्मात्समुल्लङ्घितः स एवानुयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

The sense is that a root after which the affix णमुल् has been employed has to be made use of after again णमुल्लङ्घित words. And we have illustrated in that way viz. निमूलकाषं कषति, समूलकाषं कषति etc. under 'निमूलसमूलयोः—' (3355) etc. whence the scope of यथाविध्यनुप्रयोग begins.

मित—। कषादिष्विति । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि इति सादृश्यार्थं (पदार्थानतिवृत्त्यर्थं) अव्ययीभावः । यथाविधि अनुप्रयोग इति सुप्सुपा कषादिभ्यो यथापूर्वं कषादीनां विधिरुक्तं तथा णमुल्लङ्घितेभ्योऽपि त एव कषादयो लडाद्यान्ताः पश्चात् प्रयोज्यन्ता इत्यर्थः । कषादिरित्यादि अनेन पिपहन्कषादीनां संग्रहः । तथैवोदाहृतमिति । अस्माभिरिति शेषः । 'निमूलसमूलयोः—' (३३५५) इत्यारभ्य यथा विध्यनुप्रयोगविधिः । उदाहृतञ्च तत् आरभ्य निमूलकाषं कषतीत्यादि । [अनुप्रयोग इत्यस्य पश्चात् प्रयोग इति नास्ति नियमः । अनशब्दस्य समीपवाचित्वात् ('अनुयत् समास' इति सूत्रयथा) । एवम् 'अपुषत् स्वपोषम्' इत्यपि वक्तुं शक्यते ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ३।४।४७ ॥

दी—। इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संवध्यते । 'तृतीया-प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (७८४) इति वा समासः । मूलकोपदंशं

भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति
करणत्वात्तृतीया । यद्यस्यपदंशिना सह न शाब्दसंबन्धस्त-
थाप्यर्थोऽस्तीति । कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्यात् प्रत्ययः समासश्च ।
तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । * ततश्चायमर्थः—मूलकेन
भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये किं कृत्वेत्प्राकाङ्क्षायाम् उपदश्येति ।
तदेव कर्मत्वेनान्वेति ।

Henceforth the term पूर्वकाले connects itself with what follows
i.e. the rule 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (3320) will operate in this
and the following rules due to the maxim of a frog's leap or
मण्डूकप्रतिन्याय. Thus the rule (now) means—when a term ending
in तृतीया stands as an उपपद the root दृश् preceded by the
उपसर्ग उप will take the affix णमुल् in the sense of the rule
'समानकर्तृकयोः—'. These तृतीयान्त उपपदस will be optionally
compounded with the णमुलन्त (णमुल्—ending) bases by the rule
'तृतीयाप्रभृतोन्यत्रात्तरस्याम्' (184). Thus मूलकोपदंशं भुङ्क्ते (compound
ed) and मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते (uncompounded)—he eats with a
raddish (bitten now and then). Well the expounding here,
before णमुल् takes effect, is—'मूलकेन उपदश्य' (भुङ्क्ते). How then
मूलक ends in तृतीया when उपदंश is transitive and it should,
therefore have taken द्वितीया by कर्मणि द्वितीया ? Again if it does
not take तृतीया, how can the rule apply here ? To reply these
two rejoinders the author says 'दृश्यमानस्य मूलकस्य etc—'. The
term मूलक takes तृतीया in connection with (the final and main

[* 'ततश्चायमर्थः' इत्यारम्भकर्मत्वेनान्वेति' इति यावदशोऽन्यत्र नोपलभ्यते] ।

verb) भुजि or भुङ्क्ते (भोजनक्रिया) and not with उप-दन्श् (or उपदश्). Thus the rule applies (मूलक being in the instrumental) and णमूल takes place after उप-दन्श्. Well, if मूलक is instrumental in connection with भुजि or eating and not with उपदश् or biting then by 'समर्थः पदविधिः' (647) it (मूलक) should be compounded with भुजि alone (and not with उपदश् or उप-दन्श्), for unconnected words cannot be compounded, otherwise it will be an असमर्थ or undue Samasa ? To answer this he says—' यद्यपि etc.—Although मूलक has no syntactical connection (शाब्दः सम्बन्धः) with उपदश् (उप-दन्श्) yet it, indeed bears a relation of sense (आर्थः सम्बन्धः) to the same (उपदश्) as it is a कर्म of the root उप-दन्श्. मूलक is thus both a कर्म and a करण. It is a कर्म to उप-दन्श् by आर्थसम्बन्ध and a करण to भुज् by शाब्दसम्बन्ध. On the strength of this much import or सामर्थ्य the affix (णमूल) as well as the समास will take place as the expression 'तृतीयायाम्' in the rule उपदश्ः—' is significant. For had, by तृतीयायाम्, the सूत्रकार intended the application of the affix only when there is a शाब्द सम्बन्ध present between the उपपद and the root taking the affix, then he could have enunciated उपदश्ः करणे like 'करणे हनः' so that मूलक would have safely been a करण towards the very root taking णमूल. But in that case the instance would have been 'मूलकोपदश् दंशति and not मूलकोपदश् भुङ्क्ते etc. Thus it is clear that Panini intends the operation of the rule when there both शाब्द and आर्थ सम्बन्ध are present. Thus the meaning (to conclude) is this— we use, at first, at the instance of syntactical connexion,—

मूलकेन भुङ्क्ते he eats with a raddish. How ? By biting. By biting what ? That very thing raddish. Thus मूलक is both a करण (to भुज्) and a कर्म (to उप-दन्श्).

मित—। उपदंश् इति । तृतीयायामिति तदन्तत्वे लाघणिकम् । तेन तृतीयान्ते पदे उपपदे इत्यर्थः । इतः प्रभृति पूर्वकाल इति मण्डूकस्य 'समानकट्टकयोः—' (३३२०) इत्यतीनुवर्तते इत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव कारणम् । ततश्चायमर्थः—तृतीयान्ते पदे उपपदे उपपूर्वाद दंशेर्णमुल् स्यात् समानकट्टकयोः पूर्वकाले इति । अत्र समासो नित्यसादितरो (वैकल्पिको) वेति सन्देहे मत्याह—'तृतीयाप्रभृतीन्व्यतरस्याम्' इति वा समास इत्यनेन तृतीयान्तस्य णमुल्लेखेन समासविकल्पा इत्यर्थः । तदेवम् मूलकेन (मूलकम् उपदंश्) भुङ्क्ते इति स्थिते समासविकल्पात् 'मूलकोपदंश्—मूलकेनोपदंश्' (वा) भुङ्क्ते इति भवति । तस्य मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वात् करणत्वं नोपपद्यते । एकस्य समकालमेव कर्मत्वकरणत्वविरोधात् । करणत्वाभावे पुनस्तृतीयान्तत्वाभावेन उपदंशेर्णमुल् नोत्पद्यते । तदेतद्विषमोपपत्त्यसं वारयिषाद्वाह—दशमानस्य मूलकस्येति । भुजेः प्रधानक्रियात्वात् परत्वाच्चेति भावः । भुजिरितीकानिर्देशः । नन्वेवं मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वे 'समर्थः पदविधिः' (६४७) इत्यनुशासनबलाद् भुजिनैवास्य समासी युज्यते न तु उपदंशिना—असामर्थ्यात् । तदेतदशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीति । उपदंशिइत्यत्र उप पूर्वस्य दन्शधातोरिका निर्देशः । उपदंशनक्रियेत्यर्थः । यद्यपि मूलकस्य (इत्यध्याहारः) उपदंशिना (उपदंशनक्रियया) न शाब्दः (शब्दगतः) सम्बन्धः (अन्वयः) विद्यत इति शेषः । यद्यपि अस्य (अर्थगतः) सम्बन्धः असौत्रव । कुतः—कर्मत्वात् ॥ अयमभिप्रायः—मूलकेनेति तृतीयान्तकरणं शाब्दम् । तृतीयान्त शब्देनैव तादृशाकाङ्क्षस्य पूर्त्यमानत्वात् । द्वितीयान्तभवनं तु अथत्वम् । द्वितीयान्त शब्देन तादृशाकाङ्क्षायाः पूर्त्यमानत्वाभावात् । यतः मूलकम् उपदंश् एव भुङ्क्ते इत्येवात्र अर्थो भवति न तु विग्रहः । तस्य तृतीयान्तेनैव दृष्टत्वात् । तस्माद् द्वितीयान्तं वा कर्मत्वं वा आर्थं भवति । तृतीयान्तं वा करणत्वं वा पुनः शाब्दे भवति—शब्देन तस्योपलभ्यात्

तदितरस्य चार्थेनोपलब्धादिति । एवमत द्विविधः सम्बन्धः—शब्दः आर्षश्च । तथापि शब्दसम्बन्धमादाय समासो भवति । आर्थसम्बन्धं आदाय प्रत्ययो भवति इति न भूमितव्यमित्याह—एतावतैव सामर्थ्येन इति । शब्दसम्बन्धाभावेऽपि आर्थसम्बन्धावस्थेत्यर्थः । नन्वेवंभूतं सामर्थ्यमपि कुतः । तवाह—तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यादिति । यदि तृतीयान्तेन शब्दान्वये सत्येव प्रत्यय इधेयत तदा 'करणे हनः' (२३५८) इतिवत् उपदंशः करणे' इत्यवोचेत । ततश्च पादेन हन्तीत्यादौ इव मूलकोपदंशं दशतीत्याद्यम् अभविष्यत् तु मूलकदंशं भुङ्क्ते इति । तस्मादर्धगतमेवावयमाश्रित्य अव प्रत्ययः समासश्चेति भावः । उक्तमपार्थं पुनरपि विशदोकरणाय उपसंहरति—ततश्चायमर्थः इति । इति शब्दान्वये सतीति शेषः । मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयः शब्दः । भुजे, प्रधानक्रियात्वात् परत्वाच्च । किं कृत्वेति । कथंकारं मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्चायाम्—'उपदंश' इत्यन्वेतीत्यर्थः । तदेवेति । तृतीयान्ते मूलकमेवाव (आर्थान्वय पक्षे द्वितीयान्तेन विपरिणतं सत् उपदंश इत्यस्य) कर्मत्वेन अन्वेति सम्बन्धं भवति । ['ततश्चायमर्थः' इत्यारभ्य यावदन्तं तत्त्वबोधिन्यां न दृश्यते] ।

३३६८ । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ३।४।५८ ॥

दी—। तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाङ्घ्रिसार्थात् णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । 'समानकर्मकाणाम्' इति किम् ? दण्डेन चोरमाहृत्य गाः कालयति ।

When a तृतीयान्त word is an उपपद of a root, signifying injury or molestation and taking the same object as is governed by the root (or verb) employed afterwards (अनुप्रयुक्त), it takes the affix णमुल्. Thus दण्डोपघातम् गाः कालयति—conducts the cows by (or after) beating these with a cudgel. Here उप हन् takes णमुल्

because the term गाः is the obj. of both of itself and of कालयति (which is the अनुप्रयुक्त धातु here). The samasa here in दण्डोपघातम् is optional by the rule 'तृतीयाप्रभृतौन्यन्तरस्याम्' (784) the dissolution being दण्डेन उपहृत्य । Hence दण्डोपघातम् forms the alternative. For the formation of उपघातम् see ante समूलघातम् । दण्डताडम् or दण्डेन ताडम् (गाः कालयति) । Why say समानकर्मकाणाम्— roots having the equal obj. (with the अनुप्रयुक्त ones) ? Witness—दण्डेन चोरमाहृत्य—here हन् has a dif. obj ; as चोरम् and not the same (गाः) as is governed by कालयति (the अनुप्रयुक्त root). Hence हन् does not take णमुल but it takes ल्यप्.

मित—। हिंसार्थानां चेति । अत्र चकारेण 'उपदंशः—' इति पूर्वसूत्रात् तृतीयायामित्यनुकुर्याते । तदाह—तृतीयान्ते उपपदे इति । समानकर्मकाणामिति हिंसार्थानां (धातूनाम्) इत्यस्य विशेषणम् । केनापरेण समानकर्मकाणामित्यपेक्षायामाह—अनुप्रयोगधातुनेति । यद्यपि पूर्वसूत्रादनुप्रयोग इति निवृत्तम् तथापि अत्र 'समान—' इत्यनेन तदव्यवहितपूर्ववर्ति सूत्राद् 'यथाविधि—' इत्यस्मादनुप्रयुज्यमान धातुराचिंयात् इति द्रष्टव्यम् । 'कषादिषु—' इत्यस्य 'समूलनिमूल—' इत्यतः उत्तरम् उपस्थापनस्य इदमेव प्रयोजनम् । यद्यपि निमूलसूत्रात् प्रागवस्थानेऽपि मण्डूकप्रतिन्यायिनानुकुर्यात् तथापि सति सम्भवे सन्निहिततरानुकर्षणे विप्रकृष्टानुकर्षनस्यानोचित्याद् मण्डूकप्रतिन्यायस्य अगतिकृतिकत्वाच्च एवं कृतम् । दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेन उपहृत्येति स्थिते उपहृन्त णमुल । कालयतीत्यत्र—काल विच्छेपे इति धातुः । दण्डेन ताडयित्वा गाः प्रेरयतीत्यर्थः । 'तृतीया प्रभृतौन्यन्तरस्याम्' (७८४) इति समसविकल्पात् पक्षे वाक्यमपीत्याह—दण्डोपघातयति । गाः कालयतीति शेषः । हिंसार्थकाद् धात्वन्तरात् णमुलं नियुज्याह—दण्डताडमिति । गाः कालयतीति शेषः । दण्डेन ताडयित्वेति विग्रहः । पक्षे दण्डेन ताडम् इति वाक्यमपि । एवं दण्डमारम् दण्डेनमारम् । हस्तमारम्—हस्तेन मारमित्यादि । अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकालमेषु दाहरक्षेपु द्रष्टव्यम् । तथाच कालयतीति अनुप्रयुज्यमानो धातुः । तस्य

च यथा गाः इति कर्म तथा उपहन्तेरपि । ततश्च समानकर्मकादुपहन्तेरुसुल् ।
विभिन्नकर्मकत्वे तु नायं प्रवर्तते इति—अत्र अनुप्रयोगधातोः कालयतीत्यस्य गा
इति कर्म । आह्वयेतास्य चोरम् इति परस्परकर्मभेदः । अतएव आहन्तेः ल्यप्
एव प्रयुज्यते न तु णसुल् ।

३३७० । सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ३।४।४८ ॥

दी—। उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते चोपपदे णसुल्
स्यात् । पार्श्वोपपीडं श्रुते । पार्श्वोरुपपीडम् । पार्श्वभ्यामुप-
पीडम् । ब्रजोपरोधं गां स्थापयति । ब्रजे ब्रजेण वोपरोधम् ।
पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणानुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ।

When a word ending in locative or instrumental precede
as an उपपद, the roots पीडरुध् and कर्ष (कृष् भ्रादि) preceded by
the उपसर्ग—उप take the affix णसुल् । Thus पार्श्वोपपीडं श्रुते—he lies
on the sides (lies pressing the sides). Similarly पार्श्वोरुपपीडम्
(श्रुते) and पार्श्वभ्यामुपपीडं (श्रुते). These two instances are op-
tional cases (of uncompounded forms) respectively of णसुल्
after a सप्तम्यन्त उपपद and after a तृतीयान्तउपपद. This option is
affected by the rule 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्याम्' (784) wherein by
'प्रभृति' सप्तम्यन्त words are taken in the option. For
clear understanding see under the very rule ब्रजोप-
रोधम् ब्रजोपरोधम् ब्रजेन उपरोधम् गाः—he keeps the cows in the
vicinity of the Vraja or the cowherd locality. पाण्युपकर्षम्—
picking up or dragging out by the fingers. There the कृष्
belongs to the भ्रादि class and not to तुदादि class although
तुदादि कृष् also means the same thing (कृषविलिखने). See also
मित—below.

मित—। सप्तस्यां चेति । अवत्यचकारिण 'तृतीयायाम्' इति—'उपदेशः—'
 (३।४।४७) इत्यतोऽनुकषति । पीडश्च रुधश्च कर्षश्चेति समाहारद्वन्द्वकवचनम् ।
 पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुलिङ्गनिर्देशस्तार्थः । पीडादीनां शपा निर्देशः । उपेत्यत्र
 उपपूर्वः पीडरुधकर्ष इति शाकपार्थिवादिवत्समास इत्याह—उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्य
 इति । उपेत्युपसर्गस्य प्रत्येकं योगः—उपपूर्वः पीडः, उपपूर्वः रुधः, उपपूर्वः
 कर्षश्चेति । [एवञ्च "सुष्टिपौडम्" इत्यत्र "सुष्टिश्च" तृतीयान्ते
 उपपदे 'सप्तस्यां चोपपीड—' इति शमुल" इति व्याचक्षाणः जयमङ्गलो भान्त
 एव] । तदाह—पार्श्वोपपीडम्—व्रजोपरोधम् पाण्युपकर्षमिति । पार्श्वो-
 पपीडमित्यत्र पार्श्वयोरुपपीड इति सप्तस्यन्तपक्षे विग्रहः । पार्श्वोभ्यामुपपीड इति
 तु तृतीयान्तपक्षे विग्रहीतव्यम् । तथाच 'तृतीया प्रभृतौन्यन्तरस्याम्' (७८४)
 इति समासविकल्पात् पार्श्वयोरुपपीडमिति सप्तमात्रेण समासाभावपक्षे रूपम् ।
 पार्श्वोभ्यामुपपीडमिति तु तृतीयान्तेन समासाभावपक्षे इति बोध्यम् । 'तृतीया
 प्रभृतौनि—' इत्यनेनोपपदसमासो विधीयते । तेनायं विकल्पः सङ्गच्छत इति
 तत्र (प्रकृत) शब्द एव स्पष्टम् । एवमिह समानविकल्पाच्चत्वारः पक्षाः ।
 सप्तमीपक्षे समासविकल्पाद् द्वयम् । तृतीयापक्षे च समासविकल्पाद् द्वयमिति ।
 एवं व्रजोपरोधमित्यादि बोध्यम् । व्रजे व्रजेन वोपरोध इति विग्रहः । व्रजो गोकुलम् ।
 तदभ्यासदेशे गाः स्थापयतीत्यर्थः । पण्युपकर्षमिति । पण्यौ प्राणिना वोपकृष्य इति
 विग्रहः । उपकृष्येति आकृष्य भूतलादुडृत्य इति यावत् । कर्षेति 'कृष विलिखने'
 इति भौवादिकस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देशः । ततश्च तौदादिकस्य कृषधातोर्न यङ्गम् ।
 यद्यपि तौदादिकोऽपि कृषधातुः 'कृष विलिखने' इत्येव पठ्यते तथापि चैवविषयक-
 विलिखने एवायं प्रयुज्यते । पञ्चभिः हलैः कृषतीति दर्शनात् । एवं च तौदादिक कृषेः
 क्त्वादिप्रत्यय एव भवति । चैव उपकृष्य हलेनोपकृष्य इत्यादि । न लिङ्गशमुल् इति
 मनोरमादौ स्थितम् ।

३३७१ । समासत्तौ ॥ ३।४।५० ॥

द्वौ—। तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम-

मानि । केशग्राहं युध्यन्ते । (युद्धसंरम्भात् *) केशेषु गृहीत्वा ।
हस्तग्राहम्—हस्तेन गृहीत्वा ।

When a तृतीयान्त or a सप्तम्यन्त word stands as an उपपद or a term of contiguity, any root may take णसुल् provided proximity is implied thereby. Thus केशग्राहं युध्यन्ते—they fight taking hold of one another by the hairs. Here face to face fighting is meant by the term.

मित—। समासत्ताविति । समासत्तिः सन्निकर्षः अन्वधानेन संयोग इति यावत् । 'उपदेशः—' इत्यतः तृतीयायामिति पूर्वसूत्रात् सप्तम्यामिति चानुवर्तते । तदाह—तृतीयासप्तम्योरिति । तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे इत्यर्थः । केशग्राहं युध्यन्ते इति । अर्थमाह—युद्धसंरम्भात् केशेषु गृहीत्वेति । युद्धसंरम्भो युद्धजन्यः कोपः । तस्मात्—कोपादित्यर्थः । केशेषु गृहीत्वेति केशैः गृहीत्वेति वा सन्निकर्षार्थ-प्रतिपादनपरमेतत् । तेन केशेषु ग्रहणं भवतु वा न वा युद्धातिशयवशाद् योद्धारः परस्परमन्त्यन्तं सन्निहिता इत्येवमर्थः । पक्षे केशेषु ग्राहम्—केशैर्ग्राहिमिति समास-विकल्पाद् बोध्यम् । [* एतदधिकमन्यवानुपलब्धेः] ।

३३७२ । प्रमाणे च ॥ ३१४५१ ॥

दी—। तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्वाङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां
क्लिनन्ति । द्वाङ्गुलेन द्वाङ्गुले वोत्कर्षम् ।

When a तृतीयान्त or a सप्तम्यन्त word precedes as an उपपद, any root may take णसुल्—provided thereby, प्रमाण is implied. Thus द्वाङ्गुलोत्कर्षम्—' he cuts a small part by measuring it with two fingers i.e cuts a two-finger measuring part. द्वाङ्गुलेन उत्कर्षम् द्वाङ्गुले उत्कर्षम् are uncompounded णसुल् ending forms of तृतीया and सप्तमी by 'तृतीया प्रभृतीनाम्—'(284). In द्वाङ्गुलम् the breaking up

being हे अङ्गुली प्रमाणमस्य, the समासान्त affix अच् comes in by 'तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्यादेः' (786).

मित—। प्रमाणे चेति । प्राग्वदनुवृत्तिरुदाह—तृतीयासप्तमोरित्येवेति । तृतीयान्ते सप्तमान्ते च शब्दे उपपदे धातोर्णसुल् स्यात् प्रमाणं चेद् गमयत इत्यर्थः । द्वाङ्गुलीत्कर्षमिति । द्वाङ्गुलिन द्वाङ्गुलि वा उत्कर्ष इति विग्रहः । ततः कर्षेणसुल् । लघूपधत्वाद् गुणः । उत्कर्षेऽप्यस्य परिच्छिद्य इत्यर्थः । ऋस्वः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायां व्याख्यातम् । तेन क्षुद्रखण्डम् अङ्गुलीद्वयप्रमाणमात्रेण परिच्छिद्य (विभज्य) क्षिप्ति इत्यर्थः । द्वाङ्गुलमित्यत्र हे अङ्गुली प्रमाणमस्येति विग्रहः । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलिः—' (७८३) इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः । 'तृतीयाप्रश्नतृतीयन्यतरस्याम्' (७८४) इति समासविकल्पादाह—द्वाङ्गुलेनेति । द्वाङ्गुलेन उत्कर्षम् इति द्वाङ्गुलि उत्कर्षमिति चान्वयः ।

३३७१ । अपादाने परीप्सायाम् ॥ ३।४।५२ ॥

दी—। परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । * एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमपेक्षते ।

If a word ending in the ablative case stands as an उपपद and the sense of परीप्सा or hurry (त्वरा) is implied, any root may take णसुल् । Thus 'शय्योत्थायम्—' he runs the moment he leaps up from bed i.e he hurries so much that he does not take notice of his binding duties even as washing the face etc ; so that he waits for rising up only.

मित—। अपादाने इति । तृतीयासप्तमोरिति निवृत्तम् । परीप्सात्वरिति । रुद्रिशब्दोऽयमिति भावः । तेन अपादाने उपपदे धातोर्णसुल् स्यात्त्वरायां गमप्रमानाया-मिति सूत्रार्थः । शय्योत्थायं धावतीति । शय्याया उत्थाय इति विग्रहः । किम्भूताऽन

त्वरित्यत आह—एवं नामेति शब्देन्दुशेखरकाराः। नापेक्षते न गणयतीत्यर्थः। शय्योत्थानमावमिति। शय्याया उल्याय एव धावनात्।

३३७४। द्वितीयायां च ॥ ३।४।५३ ॥

दी—। परीप्सायामित्येव। यष्टिग्राहं युध्यते। लोष्टग्राहम्।

If a द्वितीयान्त word also stands as an उपपद a root may take णमुल्, but in the sense of hurry. 'यष्टिग्राहम्'—they fight taking anything handy say—stricks or pebbles. Also यष्टिग्राहम् by 'द्वितीया प्रभृतौनि'—(784).

मित—। द्वितीयायां चेति। अत्र चकारिण पूर्वसूत्रात् परीप्सायामित्येवानु-
कष्यते न तु अपादाने इत्यत आह—परीप्सायामित्येवेति। द्वितीयान्ते उपपदे
परीप्सायाञ्च गम्यमानायां धातोर्मुल् इत्यर्थः। 'यष्टिग्राहम्'—इति। यष्टिं
ग्रहीत्विति विग्रहः। एवं नाम त्वरते यद् यष्टिं वा लोष्टं वा यदेव सन्निहितं पश्यन्ति
तदेवादाय युध्यन्त इत्यर्थः। पक्षे यष्टिं ग्राहम्। लोष्टग्राहम् इत्याद्यपि। समास
विकल्पात्। अत्र "परीप्सायाम्" इति तु प्रायिकमिति हरदत्तः। "अनुदात्तपदमेक-
वर्जम्" इति सूत्रकारव्यवहारात्। एवञ्च गौतमीवर्जम्, तयीवर्जम्, रसवर्जम्
इत्यादि सुव्याख्यातं भवति।

३३७५। अपगुरो णमुलि ॥ ६।१।५३ ॥

दी—। 'गुरो उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत् स्याणमुलि।
अस्यपगारं युध्यन्ते। अस्यपगोरम्।

आत् or आकार is optionally substituted for एच् or ओकार of the root गुर् (to hold up—तुदादि) when णमुल् follows. Thus 'अस्यपगोरम्'—they fight holding up swords. 'अस्यपगारम्'—this is due to option of आ of ओकार। Here the root receives युष् by

‘पुगन्त—’ (2189). Break up (विग्रह) in this case as असिम् अपगूर्थ by ‘द्वितीयायां च’ the preceding rule.

मित—। अपगुरो इति । अपपूर्वस्य गुरौ इत्यस्य षष्ठा एकवचने रूपम् ।
तौदादिकोऽयं धातुस्तदाह—गुरौ उद्यमने इति । ‘आदिचः—’ (६।१।४५) इत्यत एव
आत् इत्यनुवर्तते । ‘विभाषा लीयतेः’ (६।१।५६) इत्यसौ विभाषेति च । तदाह—एच
आत्वे वेति । अस्यपगारमिति । द्वितीयायां चेति असिम् अपगूर्थेव विग्रहः ।
असिमुदासीन्यर्थः । आत्वाभावपक्षे लघूपधगुण इत्याह—अस्यपगोरमिति । पक्षे
अस्यपगारम्—असिम्पगोरमिति द्रष्टव्यम् ।

३३७६ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ३।४।५४ ॥

दी—। द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते
धातोर्णमुल् । भ्रुविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे
किम् ? शिर उत्क्षिप्य । येनाङ्गेन विना न जीवनं तदध्रुवम् ।

When an अध्रुव (non-vital) limb (of the speaker) stands, taking द्वितीया, as an उपपद a root takes णसुल्. ‘भ्रुविक्षेपम्—’ speaks with a frowning, alt—भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् = शिर उत्क्षिप्य—the term शिरस् (head) being one of the vital parts, without which one cannot live उत् क्षिप् takes ल्यप् only and not णसुल्, although शिरः is द्वितीयान्तः.

मित—। स्वाङ्गे इति । ‘द्वितीयायाम्—’ (२।४।५३) इत्यसौ द्वितीयायामिति
मादमनुवर्तते न तु परौप्सायामित्यपि । तदाह—द्वितीयायामित्येवेति । अतो
व्याचष्टे—अध्रुवे इत्यादि । भ्रुविक्षेपमिति । भ्रुवं विक्षिपति विग्रहः । ‘तृतीया—’
(७७४) इत्यनुसारादाह—भ्रुवं विक्षेपमिति । शिर उत्क्षिपेति । शिरसोऽध्रुवत्वात्
स्वाङ्गत्वेऽपि द्वितीयान्तेऽपि उत्क्षिपेणमुल् न । ननु अङ्गे किं भ्रुवं किमध्रुवमित्यनु-
पपत्तिः । तदाह—येनाङ्गेन विनेति । तेन येनाङ्गेन विनापि जीवनं तद अध्रुव-
मित्यर्थादायाति । तसौ भ्रुवोऽध्रुवत्वात् प्रत्ययः ।

३३७७ । परिक्रिश्यमाने च ॥ ३।४।५५ ॥

दी—। सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल्
स्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः ।
'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' । ध्रुवार्थमिदम् ।

When any vital limb of a person which undergoes trouble or affliction all over precede as a द्वितीयान्त उपपद, then also a root may take णमुल्. Thus उरःप्रतिपेषम्—i.e they fight troubling their breasts all over. 'उरोविदारम्' etc he threw down or pierced through another with his nails after penetrating the opponents breast all over—उरस् + वि द + णमुल्. प्रतिचस्करे = प्रति—कृ + कर्मणि लिट्—here सुट् comes in by the rule 'हिंसायां प्रत्यश्' (2540) where the Vartika 'अङ्भ्यासव्यवायेऽपि सुट् क्तात् पूर्वङिति वक्तव्यम्' stated under 'किरतौ लवने' (2539)—takes effect and सुट् is prefixed to क although the अङ्भ्यास चकार intervenes. This rule is to provide for णमुल् when a ध्रुव अङ्ग or vital limb such as उरः etc precede and therefore it is not superfluous as the previous rule refers to अङ्गव limbs.

मित—। परिक्रिश्यमाने चेति । चकारिण 'द्वितीयायां च' इत्यतो द्वितीयाया-
मित्यनुक्तध्याते । परिक्रिश्यमानत्वं परितः समन्तात् क्रिश्यमानत्वं पीडयमानत्वमेतौ
व्याचष्टे—सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे इति । विबाध्यमान इति । विशेषेण बाध्यमान
इत्यर्थः । स्वाङ्गे इति पूर्वसूत्रादिति बोध्यम् । उरः प्रतिपेषमिति । परिक्रिश्यमानार्थ-
त्वमाधिकरोति—कृत्स्नमुर इति । कृत्स्नमिति सर्वम् । पक्षे उरःप्रतिपेषम् इति
विच्छिद्य पठनीयम् । उरोविदारम्—इति माघकावात् गृहीतमेतत्
कृत्स्नमुरो विदार्येत्यर्थः । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । प्रतिचस्करे
नखैरिति । नखैः प्रतिविचिच्छिप इत्यर्थः । प्रतिपक्षमिति शेषः । प्रतिचस्कर इत्यव

प्रतिपूर्वात् कृ विक्षेपे इत्यस्मात् कर्मणि लिङैकवचनम् । 'हिंसायां प्रतिश्च' (२५४०) इति सुडागमः । स च 'अङ्भ्यास व्यवायेऽपि सुट् कात् पूर्वं इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकात् अभ्यासचकारव्यवधाने सत्यपि ककारात् पूर्वं एव प्रयुज्यते । ननु 'स्वाङ्गेऽध्ववे' (३३७६) इति पूर्वैव सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य आह—ध्रुवार्थमिदमिति । नहि उरोऽध्ववम् । किन्तु ध्रुवमेव । तेन विना जीवनासम्भवात् ।

३३७८ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः
॥ ३।४।५६ ॥

दी—। द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थगम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनः-पुन्यमासेवा । 'नित्यवीक्षयोः' (२१४०) इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव, तथापि * असति ह्यसेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्येणमुलः 'तृतीयाप्रभृतीनि—' इत्यत्र संग्रहाभावात् * उपपदसंग्रार्थमा-मेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनु-प्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ।

Here 'द्वितीयायाम्' follows from 'द्वितीयायाञ्च—'(3374). Thus when a द्वितीयान्त word stands as an उपपद, the roots विश् पत् पद and स्कन्द take णमुल्. The णमुल् is allowed when the sense of व्याप्यमान—being pervaded—and that of आसेव्यमान—recurrence of the verb or action—are implied by such deri-

vatives. व्याप्ति or pervasion is comprehensive connexion of objects like गेह etc (see the illustrations below) with the verbs or actions expressed by विश् etc. आसेवा is frequency or repeated occurrence of an action. 'Thus it is important here to note that व्याप्ति relates to things expressed as objects and that आसेवा relates to verbs e.g. in the example below—गृहानुप्रवेशम् आसीत्—here the breaking up (of विश्) of गृहानुप्रवेशम् may be effected in two ways according as णसुल् is to be appointed in the sense of व्याप्यमानत्व or in that of आसेवामानत्व ; if the affix is sought to be employed in the former implication (व्याप्यमानता—व्याप्ति) the term which is the object here will be doubled—गेहम्, गेहम्, अनुप्रविश्य implying thereby that the person enter each and every house and not a single house only. If on the other hand, you want to appoint the affix णसुल् in the latter sense (आसेवामानता or आसेवा) then the verb अनुप्रविश्य only will be duplicated—गेहम्, अनुप्रविश्य अनुप्रविश्य indicating here by that the person enters the house concerned again and again. This sense of pervasion (व्याप्ति) or recurrence (आसेवा), present in the dissolution stage (विश्ववाक्या) is expressed, however, by the compound (उपपद Samasa) in गृहानुप्रवेशम्,—for a Samasa naturally or rather generally (नित्यसमास etc being excluded) is made in just the same sense as is expressed by the component parts or members, otherwise known as the विश्ववाक्या or विश्व etc ; the term (णसुल्लending form) गृहानुप्रवेशम्, again, cannot undergo further duplication (द्वित्व) like आरं आरम् etc by the rule 'नित्यवीक्षयोः' (2140). समासेन etc—. For वीक्षा etc is

said by विग्रहवाक्य। Here 'तयोः' refers to pervasion and frequency as we have explained : Here you may argue as follows—well णमुल् in the sense of pervasion or व्याप्ति not being spoken of before hand, the सूत्रकार may provide for it (णमुल्) here in this sense. But how can he deal with the affix in the sense frequency or आसिचो also for he has already done with it under the rule 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (3343) where आभीक्ष्ण्ये—is but another name of आसिचो (frequency) ? So replying to this rejoinder the author (Dikshita) taking the side with the सूत्रकार first accepts the rejoinder by saying 'यद्यपि etc.—and then ends the question with तथापि...—पुनर्विधिः'. His idea here when put into English stands thus—Indeed णमुल् has been already dealt with in the sense of आभीक्ष्ण्ये (frequency). But yet णमुल् enjoined in the sense of आभीक्ष्ण्ये does not fall under "तृतीयाप्रश्नोक्ति—" (784) which provides for उपपद Samasa ; as the rule आभीक्ष्ण्ये—takes णमुल् and क्ता jointly and therefore the prohibition or restriction 'अमैवावयवेन' (783) applying you cannot have उपपद Samasa in the sense of आभीक्ष्ण्ये णमुल् (or णमुल् taking place in the sense of frequency)—whereas there must be, at the instance of us a provision for such an उपपद समास (उपपदसमासार्थम्) in such a sense (frequency). Hence it is that णमुल् has been, for the second time, provided for in the sense of frequency (आसिचो). Thus गेहानुप्रवेशमासे etc—this is the instance of विश् । गेहं गेहम् अनुप्रवेशम्—here there is no Samasa by 'तृतीयाप्रश्नोक्ति—' (785) hence गेह has been doubled in the sense of pervasion (व्याप्ति). गेहम् अनुप्रवेशम् अनुप्रवेशम् —

here also there is no Samasa by the same rule 'तृतीयाप्रभृतौनि—' in the sense of frequency (आसेवा) which applying to the verb only, the term (i.e. verbal form) अनुप्रवेशम् has been duplicated. Similarly गेहानुपातम् etc—the instances respectively of पद्, पद and क्कन्द. In these cases also understand गेहं गेहम् अनुप्रपातम्; गेहम् अनुप्रपातम् अनुप्रपातम् etc. For when there is no samasa (असमासेतु) then the term गेहं and the term taking गेहम् (e. g. अनुप्रपादम् etc) will be doubled here i.e once गेह will be doubled and at other time the णसुल ending form according as the sense is pervasion (व्याप्ति) or frequency (आसेवा). To help memory you may get by heart the verse (below) of Bhatti (2. 11) :—

लतानुपातं कसुमाग्यगृह्णात् स नद्यवक्कन्दमुपास्पृशच ।

कुतुहलाचारशिलीप्रवेशम् काकुत्स्थ ईषत् समयमान आस ॥

This is an exact reflection of the instances of the rule except of पद only.

मित—। विशिपतिपदिक्कन्दामिति । व्याप्यमानश्च आसिव्यमानश्च इति द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । अर्थपरमेतन्न तूपपदपरमसम्भवात् । तदाह—व्याप्यमाने आसिव्यमाने चार्थे इति । 'द्वितीयायाम् च' (१।४।५३) इत्यतो द्वितीयायामित्यनुवर्तते । तदाह—द्वितीयायामित्येवेति । तथैव च व्याचष्टे—द्वितीयान्ते उपपदे इत्यादि । विश्वाद्यस्त्वय 'इक्त्तिपौ—' इतीका निर्दिष्टाः । तेन विश्पत् पदामख्यन्तानामिव ग्रहणं न तु ख्यन्तानाम् । व्याप्यमानार्थत्वं तावद् व्याप्तिरासिव्यमानार्थत्वं च आसेवा । तेन व्याप्तिरासेवायामर्थमाह—गेहदि द्रव्याणामिति । क्रियाया इति च । तथाच गेहानुप्रवेशम् आस्ते इत्यादौ व्याप्तिपञ्चे—गेहं गेहमनुप्रविश्य इत्यर्थः । सर्वाणि गृहाणि अनुप्रविश्येति यावत् । अस्मिन् पक्षे द्रव्यस्य गेहस्य विशिक्रियया साकल्येन सम्बन्धः । अनुप्रवेशस्य सर्वगेहाश्रयेत्वात् । अतएव गेहस्यैव द्वित्वमुपपद्यते ।

आसेवापत्तेः तु गेहम् अनुप्रविश्य अनुप्रविश्य इति गेहम् पुनः पुनरनुप्रविश्य इति
 वार्थः । अस्मिन् पक्षे क्रियाया अनुप्रवेशस्य पौनःपुन्यम् इति तस्यैव द्वित्वम् ।
 अतएव सर्वं गेहम् अनुप्रविश्य इत्येवम्भूतार्थाभावादत्र गेहस्य न द्वित्वम् । असमास-
 दशायां (विग्रहावस्थायाम्) एव 'नित्यवीप्सयो'रिति (२१४०) द्वित्वं विधीयते ।
 समासे विहिते तु न पुनर्नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् इत्याह—नित्यवीप्सयोरिति । कुत
 इयं व्यवस्थेत्यत आह—समासेनैवेति । तथा च यदि समासेन विग्रहार्थो नोच्यते
 तदायमसमर्थसमासो भवेत् । साधारणतो विग्रहार्थे समासेन उक्ते एव हि समासो
 विधीयते 'समर्थः पदविधि'रित्यनुसारात् । अत्र च समर्थ एव समासः । ततश्चात्र
 समासेन विग्रहार्थस्य उक्तत्वाद् यस्मिन्नर्थविशेषे (व्याप्तौ आसेवायां वा) समासो
 विहितस्तदर्थस्य न पुनरुक्तिः सङ्गच्छते इति नित्यवीप्सयोरिति न द्वित्वाशङ्केति भावः ।
 स्वभावत इति साधारणतः, प्रायेणेति वार्थः । नित्यसमासादौ विग्रहार्थस्यादर्शना-
 दित्यभिप्रायः । तयोरिति व्याप्तेरासेरायाश्चेत्यर्थः । नन्वेवं समासादूर्ध्वं द्वित्वं
 माऽस्तु अस्तु च विग्रह एव द्वित्वम् । तथापि अत्र 'विशि—व्याप्यमाने' त्येवं सूवि-
 तव्यम् । न तु 'विशि—व्याप्यमानास्यव्यमानयो'रिति । आसेव्यमानार्थत्वं तावदा-
 सेवित्युक्तम् । आसेवा च पौनःपुन्यमेव । पौनःपुनश्च आभीक्ष्ण्यान्न भिद्यते ।
 विहितश्च आभीक्ष्ण्यार्थे णमुल् 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (३३४३) इत्यत्र । न च तत्र
 चकारेण तत्र क्ताया अपि संग्रहादत्र च तन्निवृत्तेरिष्टत्वादासेव्यमानार्थे पुनर्विधिरिति
 वाच्यम् । अत्रापि पक्षे क्ताप्रत्ययस्यापीष्टत्वात् । तस्मादासेव्यमानग्रहणं वार्थमिति
 प्राप्ते आह—यद्यपीति । समाधानमाह—तथापीति । आसेवार्थकणमुलि असति
 इत्यन्वयः । आसेव्यमानार्थे णमुलीत्यर्थः । भावलक्षणात्रसप्तमी । अयमभिप्रायः—
 सत्यसमाभीक्ष्ण्ये णमुल् विहितः । न तु तत्र 'द्वितीयाप्रभृतीन्व्यतरन्याम्' (७८४)
 इत्युपपदसमासो भवति । अत्र तु 'द्वितीयायाम्' इत्यनुवृत्तेर्द्वितीयान्ते उपपदे इति
 तदर्थत्वाच्च 'द्वितीया प्रभृतीनि—' इति समासो भवत्येव । द्वितीयाद्यन्तमुपपद-
 संश्लेषत्वात् । तस्माद् विशिषति सूत्रे आसेवार्थे द्वितीयान्तानामुपपदत्वमादाय 'द्वितीया
 प्रभृतीनि—' इति समासो यथा स्यादित्येवमर्थम् आभीक्ष्ण्यार्थकयामासेवायां पुन-
 रेणमुल् विधीयते । न च 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यत्रापि 'तत्रोपपदं सप्तमीस्यम्' ।

इत्यनुसारादुपपदसमासो भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र सूत्रे द्वितीयान्तस्य सतम्या निर्देशाभावात्तदप्रवृत्तेः । तस्मात् 'तृतीयाप्रभृतीनि—' इत्येव समासो विधेयः । स चाभीक्ष्ण्य णमुलि न प्राप्नोति । तत्र क्ताया अपि संग्रहात् 'अमैवावग्येन' (७८३) इति नियमस्याप्राप्तेः । तदेव सिद्धमासेवायामिह णमुल् गृहणं कर्तव्यमिति । गेहानु-
प्रवेशमात्रे इति । अर्थः प्रागेव विशदीकृतः । अत्र तृतीयेति समासविकल्पादाह—
गेहं गेहमनुप्रवेशमिति । असमासत्वाद् व्रातिपच्चे इदमुदाहरणम् । तेन गेहपद-
स्यैव द्वित्वम् । आसेवायामुदाहरति—गेहमनुप्रविश्य अनुप्रविश्येति । आसेवा क्रिया-
निष्ठा पौनः पुनरम् । तेन क्रियावाचकस्य अनुप्रवेशशब्दस्यैव द्वित्वम् । एवं गेहा-
नुपातमित्यादि । एष्वपि उदाहरणेषु असमासपच्च यथापूर्वं गेहं गेहमनुप्रपातम् ।
गेहमनुप्रपातम् अनुप्रपातम् इत्येव प्रतिस्थलं बोध्यम् । एतदेवाह—असमासे लिति ।
व्रातिपच्चे गेहस्य आसेवापच्च णमुलन्तस्येत्येवमत पर्यायः क्रमो विवक्षितः ।
गेहानुस्कन्दमित्यत्र 'स्कन्दि गति शोषणयोः इति भौवादिको धातुः परस्मैपदी । एतत्
सूत्रस्य सुखेन मनसि धारणार्थं 'लतानुपात कुसुमाग्न्यगृह्णात्' इत्याद्याङ्गल व्याख्याया-
मुदाहृतो भट्टिस्थः श्लोकः द्रष्टव्यः ।

३३७८ । अस्यतिल्लषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ३।४।५७ ॥

दी—। क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः ।
तस्मिन् धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीया-
न्तेषूपपदेषु णमुल् स्यात् । इग्रहात्यासंगाः पाययति । इग्रहमत्या-
सम् । इग्रहतर्षम् । इग्रहं तर्षम् । अतः सनेन तर्षणेन च गवां
पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा इग्रहमतिक्रम्य पुनः
पाययतीत्यर्थः ।

The term क्रियान्तर in the rule means that which intervenes
the action (and not another action by अन्याक्रिया = क्रियान्तरम्)
Thus (the rule means)—when this sort of sense is expressed

by अस्यति (the root अस् दिवादि) and दृष्यति (the root जितृषा दिवादि), they may take णमुल् if a द्वितीयान्त उपपद expressing time precedes such roots. Thus 'वाहात्यासम—'He causes the cows to drink (water) again after causing them to drink it today and ceasing to do so for two days i.e he causes the cows to drink water today, stops to do so for two days and then again lets them have water. Here by अत्यसन the act of drinking water on the part of the cows is being postponed (for वाहम्—two days). Thus वाहात्यासम—अति अस् takes णमुल् and the कालवाचक word वाह preceding it. वाह is formed with समामान्त टच् attached by 'रजाहः सखिभ्यः—' (788) in the sense of दायोरङ्गोः समाहारः (वाहः) where अङ्गादेश is barred by 'न संख्यादः समाहारे' (793). The term is masculine by 'रावाङ्गाङाः पुंसि' (814). वाहम् अत्यासम्—alt. by 'तृतीयाप्रभृतौनि—' (781). वाहतर्षम—He causes them (the cows) have water this day, stops doing so for two days (in which he causes them to long for it) and then again causes them to drink it. Here by तर्षण or making to long for water (i.e without allowing it) the act of drinking is being barred or intervend. वाहं तर्षम as before.

मित—। अस्यति दृषोरिति । क्रियान्तर इत्यत्र अन्याक्रिया क्रियान्तरमिति नार्थः । तादृशक्रियाया अवानुपलब्धेः । न चानुप्रयोगधातुरनेन विवक्षितः । तथैतादृशवचनाभावेऽपि प्रयोगादतो व्याचष्टे—क्रियामन्तरयति वावधते इति क्रियान्तर इति । क्रियावावधायक इत्यर्थः । बाहुलकात् क्रमं णच् । अत्र क्रियाया अन्तर क्रियान्तर इत्यपि न विग्रहीतव्यम् । क्रियावावधायकार्थस्यैवात्र इष्टत्वात् क्रिया-वाधानार्थकनिमित्तपष्ठौ समासानामप्रयोजनात् । अत्र अस्यतिदृषौ दिवादी । दृष्

इति जितृषा पिपासायाम् इति धातुः। तस्मिन् धात्वर्थे इति। क्रियान्तरे (क्रिया-
वावधायके) धात्वर्थे क्रियावावधायिकत्वं चेद धातोरर्थो भवतोत्यर्थः। कालिषु इत्यस्य
विवरणं कालवाचिषु इति। तच्चोपपदविशेषणम् इत्याह—कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु
उपपदेषु इति। अत्र 'द्वितीयायाम्—' (३।४।५३) इत्यतो द्वितीयायामित्यस्यानु-
वृत्तेरिदम्। द्वाह्यायाम् इति। कालवाचिद्वाह्योपपदपूर्वात् अति पूर्वादस्यतेः द्वाहम्
अत्यस्य (अतिक्रम्य) इति विग्रहे णमुल्। 'अत उपधायाः' (२२८२) इति वृद्धिः।
'द्वितीया प्रभृतौनि—' (७८४) इति समासाभावपक्षे आह—द्वाहमत्यासमिति।
द्वाह्योपपदात्तर्षतेराह—द्वाहतर्षम्—द्वाहं तर्षम् इति। द्वाहं तर्षयित्वा
इति विग्रहः। अत्रापि गाः पाययतीति शेषः। नन्वत्र अत्यसनस्य
तर्षणस्य च कथं कृत्वा (मूले) क्रियावावधायिकत्वमित्याशङ्क्य आह—अत्य-
सनेन तर्षणेन वेति। तदेव विवृणोति—अद्य पाययित्वेति। द्वाहमतिक्रम्यति।
द्वाहं (व्याप्य) पानमकारयित्वेत्यर्थः। अत्राद्या 'पुन'रित्यस्यानुपपत्तेः। तथाच प्रति
द्वितीयदिवसे पाययतीत्यर्थः। एवम् द्वाहतर्षमित्यत्रापि अद्य पाययित्वा द्वाहमतिक्रम्य
पनः पाययतीत्यर्थो बोध्यः। तत्रापि द्वाहं तर्षयित्वा दृष्ट्यावतौः कृत्वेति 'अतिक्रम्य'
पदस्यार्थः। तेनाद्यापुनरादहरणे प्रतिद्वितीयदिने एव गवां पानमिति बोध्यम्। अत्य-
तिष्ठोः किम्? द्वाहमुपोष्य भुङ्क्ते। क्रियान्तरे किम्? अहरत्यस्य इषुणा
गतम्। नात्र गतिवैयर्थ्ययते। कालिष किम्? योजनमत्यस्य गाः पाययति इति
नारीशः।

३३८०। नाम्नादिशिग्रहोः ॥ ३।४।५८ ॥

टी—। द्वितीयायमिति। नामादेशमाचष्टे। नामग्राह-
माह्वयति।

When the word नामन् stands taking द्वितीया, as an उपपद,
the roots आ दिश् and ग्रह take णमूल्। Thus "नामादेशम्—"
speaks calling the name and 'नामग्राहम्—' calls by the name.

मित—। नाम्नौत। नाम्नि + आदेश ग्रहोरित्यवयवः। 'द्वितीयायाम्—'

(३४५३) इत्यतो द्वितीयायामित्यस्यानुवृत्तेः—द्वितीयान्ते नामशब्दे उपपदे आङ्-पूर्वाद् दिश्येः यद्देश्यं शंसुल् । नामादेशमिति । नाम आदिश्येति नाम गृहीत्वेति च यथाक्रमं विग्रहः । पचे नाम आदेशम् इति । नाम ग्राहमिति च ।

३३८१ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यानं कृजः क्वाणमुली
॥ ३१४५८ ॥

दी—। अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् । उच्चैःकृतम्—उच्चैःकृत्वा उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैः कृतम्—नीचैःकृत्वा नीचैः कारम् प्रियंव्रूते ।

The term अयथाभिप्रेताख्यानम् in the rule means loud utterance of what is not loved or displeasing and low utterance of what is loved or pleasing i.e non-utterance of what is intended. Thus when this sense is implied and an indeclinable leads as an उपपद the root कृज् may take क्वा as well as शंसुल्. Thus उच्चैः कृत्य etc ; when by 'द्वितीयाप्रभृतौनि—'(784) Samasa is effected then ल्यप् comes in by 'समासेऽसञ्जपूर्वेको ल्यप्' (3332) otherwise क्वा. शंसुलending forms are the same though the samasa is effected or not the only difference being in accentuation (खरे भेदः).

मित—। अव्ययेऽयथेति । अभिप्रेतस्य इष्टस्य वाख्यानं कथनम् अभिप्रेताख्यानम् । अभिप्रेताख्यानमनतिक्रमा—यथाभिप्रेताख्यानम् । न तथा अव्यथाभिप्रेताख्यानम् । यद्य अभिप्रेयते तथैव कथनं नैत्यर्थः । तच्च अप्रियस्य उच्चैःकथने प्रियस्य च नीचैः कथने सम्भवति । ततो व्याचष्टे—अयथाभिप्रेताख्यानं नामेति । तेन एवभूतकथने गम्य अव्यये चोपपदे करोतिः क्वा शंसुल् च स इत्यर्थः । अतः द्वितीयायामिति नानुवर्तनीयम् । अव्ययाधिकारे तस्य प्रयोजना-

भावात् । उच्चैः कथित्यादि । 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (७८४) इति समासे कृते 'समासेऽनञ् पूर्वोक्तो ल्यप्' (३३३२) इति करोतेः क्तो ल्यबादेशः । समासेऽकृते च क्त्वा । णमुत्पत्तेः समासे कृतेऽकृते वा नास्ति विशेषः (केवलः स्वरभेदः) । तदाह—उच्चैः कार' नीचैः कारमित्येव ।

३३८२ । तिर्य्यक्पवर्गे ॥३।४।६०॥

दी—। * तिर्य्यक्शब्दे (तिर्य्यक्शब्दे ?) उपपदे कृजः क्त्वा-णमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्य्यक्कृत्य गतः । तिर्य्यक्कारम् । समाप्त्य गत इत्यर्थः । 'अपवर्गे' किम् ? तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ।

When the indeclinable तिर्य्यच् stands as an उपपद the root कृज takes क्त्वा as well as णमुल् provided the derivative signifies completion. Thus तिर्य्यक्कृत्य and तिर्य्यक्कारम् (completing) ; अतः—तिर्य्यक्कृत्वा, तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठं गतः—went throwing aside the wood ; here क्त्वा only but no णमुल् ; for there is no sense of completion.

मित—। तिर्य्यचोति । तिर्य्यच् इति शब्दस्य सप्तम्यां 'तिरश्चि' इत्येव पदम् । तेन तिर्य्यच् इत्यत्र अव्ययम् । अतएव 'तिरश्चि' इति भवितव्ये सौवो निर्देशः । अनवयवत्वे तिरश्चीत्येव ब्रूयादिति तदर्थः । अपवर्गः कालप्राप्तिरिति 'अपवर्गे' तृतीया' इत्यत्र व्याख्यातम् । इह तु तस्य समाप्तिरर्थः व्याख्यानात् । 'भवापवर्गे' भमतो यद् भवेद्—' (श्रीमद्भागवतम्) इत्यादौ दर्शनाच्चेति । तिर्य्यक्कृत्य तिर्य्यक्कारम् इति । समासपत्ते इदम् । तदभावे तिर्य्यक् कृत्वा तिर्य्यक् कारमिति । समाप्तेति । तिर्य्यक्कृत्य तिर्य्यक् कारमिति समुदायस्यैव समाप्तिरर्थ इति नागेशः । तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठमिति—अथतः स्थितं काष्ठं पार्श्वतः कृत्वा गत इति तत्त्वबोधिनी । अत्र क्त्वा एव न तदादेशो ल्यप् न वा णमुल् । समाप्त्यार्थाभावात् ।

३३८३ । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभोः ॥३।४।६१॥

दी—। सुखतः कृत्य गतः । सुखतः कृत्वा । सुखत कारम् ।
सुखतोभूय । सुखतो भूत्वा । सुखतो भावम् ।

If a word signifying one's own limb precede as an उपपद after it has been affixed with तस् then the roots कृ and भू take क्त्वा as well as णमुल्. Thus सुखतः कृत्य सुखतः कृत्वा—सुखतः कारन् सुखतः कारम् (गतः)—went facing some thing. Similarly सुखतोभूय etc. Apply 'तृतीयाप्रभृतौनि—'(784).

मित—। स्वाङ्गे इति । तस् चासौ प्रत्ययश्चेति तस्प्रत्ययः । तस्मिन्नित्यर्थः । ततस्तदन्तपरिभाषया ('येन विधिसदन्तस्' इत्यनया) तस्प्रत्ययान्ते इत्यर्थः । स चैवं स्वाङ्गे इत्यस्य विशेषणम् । यद्वा तस्प्रत्ययो यस्मादिति विग्रहः । एवमपि तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यर्थः । तस्प्रत्यये परतो यत् स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपदे इति प्राचा व्याख्यानं तु न सुष्टु प्रतिपत्तिकरम् । तदयं सूत्रार्थः—तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे करोतेर्भवतेश्च क्त्वाणमुलौ स्तः इति । कृभोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठोद्भवचनम् । सुखतः कृत्येति । समापेऽनञ्पूर्वे—' इति क्तौ ल्यप । पक्षे सुखतः कृत्वेति । 'तृतीयाप्रभृतौनि—' (७८४) इत्यसमासः । कमपि देशमभिसुखीकृत्य भवति इत्यर्थः । सुखतोभूय = लप् । सुखतोभावम् = णमुल् ।

३३८४ । नाधार्थप्रत्यये चरथे ॥३।४।६२॥

दी—। नाधार्थप्रत्ययान्ते चरथविषये उपपदे कृभोः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य—नाना कृत्वा—नानाकारम् । विनाकृत्य—विना कृत्वा—विनाकारम् । नानाभूय—नानाभूत्वा—नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय—एकधा भूत्वा—एकधाभावम् । एकधाकृत्य—

एकधा कृत्वा—एकधाकारम् । ‘प्रत्ययग्रहणं’ किम् ? हिरुक्-
कृत्वा । पृथग्भूत्वा ।

When ना प्रत्ययान्त (word affixed with ‘ना’) and धार्थ प्रत्ययान्त (word affixed with धा प्रत्यय implying the sense of धा or धसुञ्) word stand as उपपद in the sense of चि or अभूततद्भाव, the roots कृ and भू take कृत्वा as well as णसुल्. Thus अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्वा etc. substituting something for nothing or separating that which was not separate (see below). Also ल्यप् for कृत्वा comes in by ‘समासेऽनञ्पूर्वे—’ (3332) as the समास is optionally effected by ‘तृतीयाप्रसूतीनि—’ (786). alt. नाना कृत्वा in the same sense (चार्थ). Similarly नानाकारम्—नाना कारम् takes णसुल्. विनाकृत्य etc.—वि is affixed with ना and नाञ् or न (in the preceding instance) is affixed with नाञ् in the sense of separation (नसह) by the rule “विनञ्भ्यां नानाञौ नसह” (1828). नानाभूय etc., similarly विनाभूय etc., for here no respective order of the उपपद and the roots or affixes is intended. एकधाभूय etc.—एक takes धा by ‘संख्याया विधार्थे धा’ (1288). Similarly विधाकृत्य—विधाकृत्वा—विधाकारम्. विधाकृत्य विधाभूय, विधाभूय etc., हिरुक् कृत्वा—व्रथक् कृत्वा both mean the same thing viz. separating; cp.—‘पृथग्विनान्तरेणैते हिरुक् नाना च वर्जने’—Amara. Here (in the last two instances) there is sense of ना or धा but not such affixes. Hence ल्यप् etc., as before do not apply.

मित—। नाधार्थप्रत्यय इति । ना च धा च नाधौ प्रत्ययौ । तयोरर्थः नाधार्थः । नाधार्थः (नाधार्थकः) प्रत्यय इति कर्मधारयः । ततो ‘येन विधिः—’ इति तदन्तपरिभाषया नाधार्थप्रत्ययान्ते इत्यर्थस्तदाह—नाधार्थप्रत्ययान्ते इति । नार्थप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते वित्यर्थः । ‘इद्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते’

इत्यन्तीर्थेऽन्त्यस्य प्रत्येकं 'योगः' । इह 'धायै' धाप्रत्ययस्य अर्थः इव अर्थार्थस्य सः धार्थः । नाप्रत्ययो धार्थकश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिरिति केचित् । तन्न । बहुव्रीह्यर्थग्रहणं मूलोक्तार्थाग्रहणपुरःसरव्याख्यानयोगादिति नोपादेयमेतद् व्याख्यानमिति दिक् । सूत्रे चार्थे इति विषयसप्तमी । तदाह—चार्थविषये इति । अभूततद्भावे इत्यर्थः । चार्थं विषयत्वं प्रदर्श्य उदाहरति—अनाना नाना कृत्वेति । प्राग्वत् 'तृतीया प्रभृतीनि—' (७७४) इति समासपक्षे 'समासेऽनञ् पूर्व—' (५३३१) इति क्तो ल्रावादेशः । तदभावे क्ता । क्ताभावपक्षे णसुल् । तत्रापि उदाहरणद्वय-सम्भवेऽपि केवलं स्वरे भेदान्मोभयमुदाहृतम् । किन्तु एकमेव । एवं विनाकृत्वाविना कृत्येत्यादावपि अनेन क्रमेण चत्वारि रूपाणि बोध्यानि । नानाकृत्य विनाकृत्य इत्यादौ वर्जयित्वेत्यर्थः । प्रत्ययस्य ना इत्यस्य 'वि' इत्यस्माद् 'नञ्' इत्यस्य असहाय्ये पृथग्भावे विहितत्वात् । तथाच सूत्रम् 'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह' (१८२८) इति । अत्र विद्वत्स्माद् ना, नञ (न) इत्यस्माद् नाञ (जित्) प्रत्ययः । प्रत्ययस्य जित्वाद् 'अचो जिणति' (२५४) इति न इत्यस्य वृद्धिः । एवं नार्थप्रत्यये करोति रूपं प्रदर्श्य भवतेराह—नानाभूयेत्यादि (लाप्) । एवं विना भूयेत्याद्यपि उदाहार्यम् । एवंच यथासंख्यं नेष्यत इति विभावनीयम् । एवं नार्थप्रत्यये उभयोरुदाहरणानि प्रदर्श्य धार्थप्रत्यये आह—अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधा भूयेत्यादि । एष्वपि स्थलिषु प्राग्वत् चत्वारि उदाहरणानि इति बोध्यम् । धाप्रत्ययस्तावत् 'संख्याया विधार्थेधा' (१९८८) इत्यनेन विहितः । एवं द्विधाकृत्य—द्विधाभूय विधाकृत्य—विधाभूय इत्यादुदाहरणीयम् । धार्थं इत्युक्तत्वाद् 'एकाद्वौ ध्यसुजन्त्यतरस्मान्' इति (१९९९) ध्यसुजोऽपि संगहात् पक्षे ऐक्यध्वक्त्य ऐकध्वक्त्या इत्यादयो बोध्याः । तथा 'द्विवर्गोश्च धसुज' (१९९१) इति धार्थक धसुज पक्षे द्वैधक्त्य द्वैधं कृत्वा द्वैधं कारम् द्वैधं भूय द्वैधंभूत्वा इत्यादि ज्ञेयम् । सूत्रे प्रत्ययग्रहणप्रयोजनं दर्शयितुं पृच्छति—प्रत्ययग्रहण किमिति । समाधानमाह—हिरक् कृत्वा पृथग्भूत्वेति । प्रत्ययग्रहणादेवन्विध-स्थलिषु नाथेक धार्थक प्रत्ययाभावात् क्ता एव णसुल् तु नेति बोधम् । केवलम् अर्थ-साम्राट् नयोः प्रत्युदाहरणत्वं द्रष्टव्यम् । तथा चामरः—'पृथग्विनाऽन्तरिणतं हिरङ् नाना च वर्जने' ।

३३८५ । तूष्णीमि भुवः ॥३।४।६३॥

दी—। तूष्णीं शब्दे उपपदे भुवः क्ताणमुलौ स्तः । तूष्णीं-
नूय तूष्णीं भूत्वा तूष्णींभावम् । भूयहणं कृजो निवृत्तार्थम् ।

When तूष्णीम् (the indeclinable) leads भू (only and not कृ also) takes णमुल् and क्ता । कृ is not to follow from the acceptance of भू here. तूष्णींभूय etc., keeping silent.

मित—। तूष्णीमिति । व्याख्यातम् । ननु सूत्रे 'भुवः' इति भूयहणं व्यर्थम् । तूष्णीमि इत्येव भूवितव्यम् । 'कृभूः' (३३८३) इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति चेन्नैवम् । तथा सति कृभूरुभयोरपि ग्रहणं विज्ञायेत । तस्माद् भुवएव प्रत्ययौ यथा स्यादिति यथान्यासमेव रमणीयमित्याह—भूयहणं कृजो निवृत्त्यर्थमिति । उत्तरार्थं चैतदित्यपि द्रष्टव्यम् ।

३३८६ । अन्वचानुलोम्ये ॥३।४।६४॥

दी—। *अन्वक्शब्दे (अन्वच्छब्दे) उपपदे भुवः क्ता-
णमुलौ स्त आनुकूले गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्-
भूत्वा—अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वा अनुकूलो
भूत्वा आस्त इत्यर्थः । 'आनुलोम्ये' किम् ? अन्वग्भूत्वा
तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरकदन्तप्रकरणम् ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद् भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्त-

कौमुद्यामुत्तराङ्गं समाप्तम् ॥

When the word (indeclinable) अन्वच stands as an उपपद the root भू takes both क्ता and णमुल् provided favourableness is implied by the whole (or the derivative). Thus अन्वग्भूय आस्ति = remains favourable whether before, behind or by side. Here क्ता has been replaced by ल्यप्. अन्वग्भूत्वा—अन्वग्भावम् as before. अन्वग्भूत्वा तिष्ठति—Remains behind. Here there being no sense of favourableness (आनुलोमा) क्ता only takes place and not णमुल्.

Here ends the subsequent (latter half of) कृदन्त section of the Siddhanta Kaummudi. Thus we have (in this treatise) shown the synopsis or compendium of words used in classical language ; a further comprehensive treatment, however, has been attempted, in conformity with the (actual order and implication of the) rules, in (my work named) Shabdakaustubha or the Kaustubha-like gem of words.

Let this Siddhantakaumudi or the moonlight of (grammatical) solutions, composed by Bhattoji Dikshita be (dedicated) to the delight of the venerable Bhavani and Viswanatha (i.e. Shiva).

मित—। अन्वचौति । ‘अनूचि’ इति वक्तव्ये अव्ययत्वद्योतनार्थं तथोक्तिः सोढी, ‘तिर्यच्चपवर्गे’ (३३२) इतिवत् । पूर्वसूत्राद् भुव इत्यनुवर्तते । तदाह—भुव इति । ‘अवाये—’ (३३२) इत्यतः क्ताणमुलौ । आनुलोमी इत्यस्य विवरणम्—आनुकूल्यं गम्यमाने इति । आनुकूल्यं परचित्तानुसरणमिति शब्देन्दुशेखरकाराः । अन्वग् भूयत्यादि । प्राग्वत् क्ता ल्यप्, क्ता णमुल् च बोध्याः । अन्वग् भूयत्या-देरर्थं माह—अयत् इत्यादि । यथेच्छमासनं भवेत् किन्त्वानुकूलीकरणमेव प्रयोजनमिति बोधायम् । अन्वग् भूवेति । अत्र आनुलोमार्थाभावात् णमुल् न किन्तु क्ता एव । इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् । अनेन प्रकरणेन लौकिकशब्दानाम्

अवैदिकानामिति यावत् दिङ्मात्रं संचिपमात्रमिह अस्मिन् ग्रन्थे दर्शितम्
अस्माभिरिति शेषः । शब्दकौस्तुभे तु तदाख्ये कौस्तुभमणिसमे सदोयपाणिनि-
शास्त्रवाखाग्रानयन्यान्तरे [बहुपरिश्रमसाधत्वाद् मूलग्रन्थाच्च कौस्तुभसादृश्यम्]
विस्तरः प्रपञ्चः यथाशास्त्रं, शास्त्रम् अष्टाध्यायीम् अनतिक्रमेऽप्यर्थः (तेन तत्क्रमतो
निगूढार्थं तच्च वाखाग्रानं गम्यते । एतेन स्वकपीलकल्पितवाखाग्रानस्यापि चिरामः)
दर्शितः अस्माभिरिति शेषः ।

दर्शित इत्युक्तेः शब्दकौस्तुभः प्राङ्निवद्ध इति न प्रतिपत्तव्यम् । तस्य निवन्धस्य
समाप्तेः प्रागेव ग्रन्थकर्तुं स्तिरोधानात् । तेन दर्शयिष्यत इत्येवार्थे त्तो बोधः ।

इति मितभाषिण्यां सिद्धान्तकौमुद्या उत्तरार्द्धम् ।

अथ वैदिकप्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः

[अथ शब्दोऽव आरम्भे सङ्गलार्थे वा प्रयुक्तः । तथाचोक्तं “ओङ्कारश्चार्थशब्दश्च
द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा कथं भित्त्वा विनिर्यातौ तन्मात्राङ्गलिकावभौ” ॥

३३८७ । कन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥१२॥६१॥

दी—। द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू
वा । लोके तु द्विवचनमेव (स्यात् ?) ।

In Vedic literature, the dual word पुनर्वसू (denoting two
constellations) optionally takes the singular number, e.g.,
पुनर्वसु नक्षत्रम् । But in classical language (लोके), the word
is always used in the dual.

मित—। अत्र सूत्रे ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्तते । अत आह—“इयोः एक-
वचनं वा स्यात्” । ‘पुनर्वसु’ इति इयोः नक्षत्रयोरिकत्वग्रहणात् द्विवचने प्राप्ते
‘कन्दसि’ विकल्पो विधीयते । “नक्षत्रे” इत्येव—पुनर्वसु माणवकौ । कन्दसि इति
किम् ? पुनर्वसु इति लोके ।

३३८८ । विशाखयोश्च ॥१२॥६२॥

दी । प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे (? वा) ।

In the Vedas the word विशाखा too denoting two constella-
tions optionally take the dual number.

मित—। ‘कन्दसि’ इत्यसौत्रव । विशाखा इति इयोर्नाम । अतः द्विवचने
प्राप्ते कन्दसि विषये विकल्पेन एकवचनमपि विधीयते । अतः आह—“विशाखे
नक्षत्रम् । विशाखा वा नक्षत्रम्” ।

३३८९ । षष्ठीयुक्तकन्दसि वा ॥१४॥८॥

दी—। षष्ठग्रन्तेन युक्तः पतिशब्दः कन्दसि घिसंज्ञो वा
स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् ॥ इह “वा” इति योगं विभज्य
‘कन्दसि’ इत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयः कन्दसि वैकल्पिकाः ।
“बहुलं कन्दसि” इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ।

The base पति being united with a षष्ठग्रन्त word optionally
becomes घिसंज्ञक in case of असमास as well (see the rules “शेषो
घासखि” and “पतिः समासः एव”) in the vedic literature, e.g.,
क्षेत्रस्य पतिना etc. Here the word “वा” is separated from the
rule and is taken as a separate योग, and then ‘कन्दसि’ comes
down here also from the original rule. Then we get “कन्दसिवा”
i.e., all rules are optional in the case of the vedas ; and
injunctions like “बहुलकन्दसि” are mere elaborations of this.

मित—। ‘पतिः’ इत्यनुवर्तते । पूर्वसूत्रेण असमासे पतिशब्दस्य घिसंज्ञा न प्राप्नोति इति अयमारभ्यते—“षष्ठान्तयुक्तः पति शब्दः” इत्यादि । “वा” इत्यंशस्य योगविभागं कृत्वा, ततश्च सूत्रात् “कन्दसि” इत्यनुवर्तय—“वा कन्दसि” इति सूत्र-शरीरं लभ्यते । तस्य अर्थो यथा—‘सर्वविधयः कन्दसि विकल्पन्ते’ । एवञ्च “बहुलं कन्दसि” इत्यादीनि सूत्राणि अस्यैव प्रपञ्चः इति फलितार्थः ॥

दौ—। “यचिभम्” । नभोज्झिरोमनुषां वेत्तुपसंख्यानम्” (वा)—नभसातुल्यं नभस्वत् । भत्वात् कृत्वाभावः । अङ्गिरस्व-दङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीति विहित उस्मिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥

“वृषण्वस्वश्वयोः” (वा) । वृषन् वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषण्वश्वः । इहान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तः, भत्त्वादाय्यते । अतएव ‘पदान्तस्य’ इति एत्वनिषेधोऽपि न । “अल्लोपोऽनः” इति तु न, अनङ्गत्वात् ।

Here follows भाषिकार (jurisdiction of “भ”) by the rule “यचिभम्” (see ante). Then the words नभस् अङ्गिरस् and मनुस् are optionally treated as भ ; thus we get नभस्वत् (without कृत् in Sandhi by the rule “ससुजषोरः”, for नभस् is treated as a “भ” and not as पदान्त), अङ्गिरस्वत् and मनुष्वत् । मनुष् is got as मन + उस्मि—the affix उस्मि coming after the root irregularly on the analogy of उस्मि after जन established by the unadi rule “जनेरुसिः” ।

The word वृषन् is also treated as a “भ” when वसु and अश्व follow and so we get वृषण्वसु and वृषण्वश्व and not वृषवसु or वृषाश्व with नलोप । नलोप by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” will apply if

वृषण् is a पद or mere word and not a “भ” । The elided विभक्ति after वृषण् also must not give it the character of a पद, for here it is distinctly said as “भ” when वसु and अश्व follow. Hence Bhattoji says—“णलोपः प्राप्तः भत्वात् वाच्यते” । Hence also the णलनिषेध by the rule “पदान्तस्य” (ante) cannot apply to वृषण्, for it is a “भ” here. For this very reason also the rule “अल्लोपोऽनः” (ante) can not be applied here, for there is no अङ्गाधिकार here, but we have भाधिकार only.

मित— सुगमा । अत्र “यच्चिभम्” “ससजुषोरुः” “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” “पदान्तस्य” “अल्लोपोऽनः” इत्यादिसूत्राणि प्राग्वाखातानि द्रष्टव्यानि ॥

३३८० । अयस्मयादीनि कृन्दसि ॥११४१२०॥

दी—। एतानि कृन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकारात् यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथाच वार्तिकम्—“उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्” । ससृष्टुभा स ऋक्वतागणेन—पदत्वात् कुत्वम् । भत्वात् जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन वाधात् ॥ नैनं ह्रिन्वन्तपि वाजिनेषु—अत्र पदत्वात् जश्त्वम् । भत्वात् कुत्वाभावः ।

The words अयस्मय etc., are irregularly formed in the Vedic literature (by taking अयस् as a “भ” and not a पद) । In this rule both “भ” and “पद” come down (i.e., there is both भाधिकार and पदाधिकार) and both or either take place according to requirements of the words listed under अयस्मय etc. So the varttika runs—उभयसंज्ञानि etc. Thus in ऋक्वता of the above instance, the base ऋक् first becomes ऋक् being a पद (पदत्वात् कुत्वम्) by the rule “जोः कुः” । Then ऋक् + वत् gives ऋक्वत् and

not ऋग्वत् by जश्त्व (by the rule “भलां जशोन्ते”) for now it is treated as a भ (भत्वात् जश्त्वाभावः)। In fact direction of भ bars here पदसंज्ञा which only can enjoin जश्त्व। Similarly in वाजिनेषु (वाच् + इन्) we have जश्त्व—it being treated as a पद (पदत्वात् जश्त्वम्)—and वाच् itself being regarded as a “भ” we do not get कुत्व in वाच् yielding वाक्। And अयस् + मय = अयस्मय by treating अयस् as “भ” only. But in classical literature the form is अयोमय only.

मित—। अयस्मयादीनि शब्दस्वरूपाणि कृन्दसि विषये एव साधूनि भवन्ति। भसंज्ञाविधानात् ‘अयस्मय’ इति। लोके तु ‘अयोमयः’ स्यात्। अत्र सूत्रे क्वचित् भाधिकारः, क्वचित् पदाधिकारः, क्वचित् उभयमपि भवति। अतः दीक्षितो वदति “भपदसंज्ञाधिकारात् यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोधाम्”। एवं “ऋकत्” “वाजिन” इत्यादयस्तु भपदाधिकारात् सिद्धाः। अन्यत् सुगमम्॥

३३८१। कृन्दसि परेपि ॥१।४।८१॥

दी—। “तेप्राग्धातोः” (इति सूत्राधिकारे सति आह)

३३८२। व्यवहिताश्च ॥१।४।८२॥

दी—। हरिभ्यां याह्योक आ। आ मन्द्रैरिन्द्र हरि-
भिर्याहि।

The गति and उपसर्ग that are put before a verb in grammar by the rule “तेप्राग्धातोः” are made to be put after a verb (परे) or are placed at a long interval (व्यवहित) as will be clear from the instances “याहि ओक आ” and “आ इन्द्रमन्द्र हरिभिः याहिः” etc here.

मित—। सुगमा।

३३८३। इन्धिभवतिभ्यां च ॥१।२।६॥

दी—। आभ्यां परोऽपि लिट् कित् स्यात्। समीधे दस्यु-

हन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । वभूव ॥ इदं प्रत्याख्यातम् ।
इन्धेः कृन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिटः
किङ्चनानर्थक्यमिति ॥ इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अपित् लिट् affix after the root इन्ध and भू are regarded as कित् ।
Thus in समीधे etc., the लिट् affix being कित् causes गुणनिषेध and
also नलोपः of इन्ध by “अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति ।” Similarly वभूव
without गुण । Now Bhattoji says that this rule is rejected ;
for इन्ध is restricted to the vedas only and can have its derived
form without आम् in लिट्, and वुक् after भू is always obligatory
and bars गुणवृद्धि (compare “नित्यत्वात् गुणवृद्धौ वाधते”—ante),
so further कित्वविधान after these for गुणनिषेध becomes
unnecessary.

नित्—। इन्धिभवतिभ्यां परः अपित् लिट् प्रत्ययः कित् भवति । वस्तुतस्तु इन्धः
कृन्दोमात्रविषयत्वात् कृन्दसि लिटि आम्प्रयोगात् भुवो वुको नित्यत्वेन गुणवृद्धि-
वाधनात् इदं सूत्रं न युक्तम् विनापि सूत्रेण इल्लसिद्धत्वात् । तदेतत् सूत्रं भाष्ये
प्रत्याख्यातम् । वृत्तिकारस्तु—“इन्धेः संयोगार्थं गृहणम् । भवतः पिदर्थम्” इत्याह—
तन्मते अत्र पूर्वसूत्रात् (“असंयोगास्त्रि ट् कित्” इत्यतः) “अपित्” न अनुवर्तते ॥
इति शब्दोव समाप्तिद्योतकमव्ययम् = प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

३३८४ । तृतीया च होष्कन्दसि ॥२।३।३॥

दी—। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च ।
यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषिवर्तते ।
'यस्याग्निहोत्रमधिश्रितमभेध्यमापद्यते' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् ।
अग्नये ह्ययते इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन
त्यक्त्वा प्रचीपतीत्यर्थः ।

The accusative of the root जु takes द्वितीया as well as तृतीया in the Vedic language. Thus यवाग्वा (तृतीया) and अग्निहोत्रम् (द्वितीया) in the instance यवाग्वा अग्निहोत्रं जुहोति—offers the offering (of clarified butter) called यवागू. The word अग्निहोत्र here stands in the sense of हविस् or clarified butter which is generally offered to fire; for the (mode of) derivation is 'अग्नये ह्ययते इति अग्नि + जु + त्र. This sort of sense of the word is corroborated by instances like 'यस्याग्निहोत्रम्—' whose अग्निहोत्र (हविः) that has been resorted to (for oblation) becomes impure—etc. Thus the sense is यवाग्वाख्यम् etc :—देवतोद्देशेन means with a view to pleasing the gods.

मित—। तृतीया चेति । 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यवग्रहितं पूर्वसूत्रम् ।
ततः 'कर्मणि द्वितीया' इति सर्वमपानुवर्तते । तदाह—जुहोतेः कर्मणीत्यादि ।
यवाग्वेति । यत्किञ्चिद् देवतोद्देशेन अग्नौ प्रचीपति तदेवम् इत्युच्यते तेन प्रचीप-
द्रवामात्रं हविः । अग्नये ह्ययत इत्यग्निहोत्रशब्दव्युत्पत्तिः । ततश्चाग्निहोत्रशब्दो
हविर्वचनः । अत आह—अग्निहोत्रशब्दोऽवेति । तत्र प्रमाणमाह—यस्याग्निहोत्रमिति ।

अभिहितम् आश्रितम् इति । अमेध्यम् अपवितम् । आपद्यते भवतीत्यर्थः । तदेवं प्रयोगदर्शनाद् व्युत्पत्तेश्चानुकूलत्वादग्निहोत्रशब्दस्य हविरर्थः । ततश्च यवाग्वा अग्निहोत्रेण यद्वा यवागूम् अग्निहोत्रम् जुहोतीत्युदाहरणार्थः सम्यद्यते । ततो यवागूश्चाग्निहोत्रञ्चाभिन्नम् । यदेव यवागूस्तेवाग्निहोत्रम् । अत आह—यवाग्वाख्यं हविरिति । अत्र यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीय्युदाहरणसङ्गतिः । यवाग्वा जुहोति, अग्निहोत्रं जुहोतीति भेदेनापि उदाहृतं शक्यते । भाष्ये सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

३३८५ । द्वितीया ब्राह्मणे ॥२।३।६०॥

द्वौ—। ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यप्रवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ।

In the matter of application or use in respect of the Brahmanas (a subdivision of the vedas), the कर्म of दिव् meaning 'to trade' or 'to gamble with dice' takes द्वितीया. This rule supersedes षष्ठी directed by 'दिवस्तदर्थस्य' (619). Thus 'गामस्य—' they might that day state his धर्म in the assembly.

मित—। द्वितीयेति । सूत्रे ब्राह्मण इति विषयसप्तमी । तदाह—ब्राह्मण-विषये इति । ब्राह्मणो वेदविभागान्तरम् । 'मन्त्रब्राह्मणयो वेदनामधेयम्' इत्यभियुक्तोक्तेः । दिवस्तदर्थस्येति । 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स (पूर्वोक्तः) अर्थः अस्य तदर्थः । तस्य द्युतव्यवहारार्थकस्य दीव्यते-रित्यर्थः । यत् कर्म तस्मिन् द्वितीया विधीयते । न तु 'दिवस्तदर्थस्य' (६१८) इति सूत्रेण षष्ठी । तदाह—षष्ठ्यप्रवादः । 'षष्ठी शेषे' (२।३।५३) इत्यतः षष्ठीत्यनुवृत्तेः तत् सूत्रप्राप्तां षष्ठ्याव प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । गामस्येति—अत्र गामिति दीव्यतेः कर्म । 'सोपसर्गस्यदिवैर्विभाषोपसर्गे इति व्यवस्थितविभाषया सिद्धे निरूपसर्गार्थोऽयमारम्भः' ।

३३८६ । चतुर्थ्यर्थे बहुलं कृन्दसि ॥३।३।६२॥

द्वौ—। षष्ठी स्यात् । पुरुषस्यैव चन्द्रमसः । गोधाकालका-

दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्' (वार्तिक) । या खर्वेण पीवति तस्यैखर्वः ।

In Vedic literature genitive (षष्ठी) is variously used in the sense of dative (चतुर्थी). Thus 'पुरुषमृगः—' where चन्द्रमसे the dative was due. वनस्पति means a huge tree bearing fruits. 'षष्ठ्यर्थे—' varttika. It has to be said that चतुर्थी takes place in the sense of षष्ठी ; e.g. या खर्वेण—where 'तस्याः' was due for तस्यै.

मित—। चतुर्थ्ये इति । 'षष्ठी शेषे' (३।३।५०) इत्यतः षष्ठीत्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—षष्ठी स्यादिति । कन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे बहुलं षष्ठीस्यादित्यर्थः । पुरुषमृग इति । चन्द्रमसे इति । वनस्पतिभ्य इति । 'अपुषाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः' इति मनुः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वार्तिकमिदम् । या खर्वेणेति । तस्या इति प्राप्ते तस्यै इति ।

३३८७ । यजेश्च करणे ॥२।३।६३॥

दी—। इह कन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ।

Here i.e., in the function of करणकारक of यज, षष्ठी is variously used in the vedic literature.

मित—। यजेश्चेति । प्राग्वत् षष्ठी अनुवर्तते । पूर्वसूत्राद् 'बहुलं कन्दसि' इति च । तदाह—इह कन्दसौत्यादि ।

३३८८ । बहुलं कन्दसि ॥२।४।३८॥

दी—। अदो घस्त्वादेशः स्यात् । घस्तां नूनम् । लङि 'मन्त्रे घस—' (३४१२) इति चेल्लुक् । अडभावः । सन्धिश्च मे ।

The substitute घस् variously replaces अद् (the root) in the vedic literature. Thus 'घस्ताम्—'. Indeed they two etc.—घस्ताम्

is the dual of लुङ् परस्मै where च्लि by 'च्लि लुङि' has disappeared due to 'मन्वे घस—' (३४०२) and the augment अद्, although there is no माङ् preceding has been prohibited by 'कन्दस्यमाङ्-योगेऽपि' (३३४६). But this घसभाव of अद् might have been effected by 'लुङ्सनोः—' whether 'मन्वे घस—' exists or not; anticipating this rejoinder the author (Bhattoji) illustrates सन्धिश्च मे, my co-eating i.e. eating with you or another—'सन्धिः स्त्री सहभोजनम्'—Amara. सन्धि (eating) is derived as अद् + क्तिन् = घस् ति by this rule 'बहुलम्—' = घस् ति elision of penultimate (उपधा) by 'घसिभसोर्हलि च' = च् ति—elision of स् by 'भलो भलि' (२२८१) = च् धि—त् is changed into च् by 'भक्षस्योः—' (२२८०) = 'ग्धि = ग्धि by जश्त्व. Here the elision of the penultimate अ is not to be apprehended as स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (५०) as there runs the prohibition 'न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरस्ववर्णदीर्घजश्—' (५०) with ref. to जश्त्विति. Thus समाना ग्धिः = सन्धिः, समान being changed to स by 'समानस्यकन्दस्यमूर्धप्रभृत्यदकेषु' (१३१२).

मित—। बहुलमिति । 'अदोजग्धिः—' (२१४।३६) इत्यतोद् इत्यमुवर्तते । 'लुङ्सनोः—' (२१४।३७) इत्यतो घस् इति च । तदाह—अदो घस्मादेशः स्यादिति । बहुलं कन्दसि विषये इति शेषः । उदाहरति घस्मासिति । अदो लुङ् तसस्तामादेशे रूपम् । अनेन घस्मादेशः । 'च्लि लुङि' इति प्राप्ते आह—मन्वे इति । अद्भाव इति—बहुलं कन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यनेन (३५४६) इति भावः । नन्वेतद् 'लुङ्सनोः—' इत्यनेनैव सिद्धे 'बहुलं कन्दसो'ति व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—नन्विति । अदनं ग्धिः । अदधातोः क्तिन्प्रत्ययेपरतोऽनेन घस्मादेशः । 'घसिभसोर्हलि च' इति घसरूपधालोपः । ततो 'भलो भलि' (२२८१) इति सलोपः । प्रयाद् 'भक्षस्योर्धोऽपि' (२२८०) इति प्रत्ययतकारस्य धकारे घस्य जश्त्वेन गकारे च रूपम् । न च 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०) इत्यनेन अलोपस्य (उपधास्थस्य अकारस्य

लोपस्य) स्थानिवच्चमाशङ्कनीयम् । जश्ले कर्तव्ये तन्निषेधात् । तथाच सूत्रम्—
'न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्ण दीर्घं जश्चर्विधिषु' (५१) इति । ततः
समानशब्देन णि इत्यास्य समासः । 'समानस्य कृन्त्यमधूप्रभृत्युदकैषु' (१०१२)
इति सः । 'सन्धिः स्त्री सहस्रोजनम्' इत्यामरः ।

३२८८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च कृन्दसि ॥२॥४॥२८॥

दी—। इन्धः पूर्ववलिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्त-
शिशिरौ । अहोरात्रे ॥ 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२४२३)—

The preceding two rules here are 'परवलिङ्ग' इन्धतत्पुरुषयोः' (2.4.26) and 'पूर्ववदश्ववड्वौ' (2.4.27). Hence this rule means that in vedic language the dvanda compounds in हेमन्तशिशिरौ and अहोरात्रे are to be guided by पूर्ववलिङ्गता or the gender of the preceding members in such compounds will determine the gender of the compound. Thus in हेमन्तशिशिरौ and अहोरात्रे of vedic use, we have हेमन्तशिशिरि (neuter) and अहोरात्रौ or अहोरात्रः in भाषा (if समाहार is intended). Although Amara has 'हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम्' yet authorities are of opinion that शिशिरि is neuter generally. Hence by 'परवलिङ्गम्'—we have (in भाषा) हेमन्त शिशिरि the autumn and the winter season. In the case of अहोरात्र समासान्त अच् comes in the sense 'अहश्चरात्रिश्च' by—अहः सर्व्वेकदेशसं ख्याति-पुण्याच्च रात्रेः । इकार of रात्रि eliding and पुलिङ्गता of the compound being determined by 'रात्राह्लाहाः पुंसि' । अहोरात्राणि (plural) is also to be met with in the vedic language. Hence अहोरात्रे in the rule simply determines the gender and not the number also. 'अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्व्वेषां प्राणिनाम् इह । जपयन्तप्रायुः' in Ramayana is thus an archaism in classical language.

मित—। हेमन्तशिशिराविति । 'परवलिङ्ग' इन्द्रतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) इत्यतो
 इन्द्र इत्यनुवर्तते । 'पूर्ववदश्ववङ्गौ' (२।४।२७) इत्यतः पूर्ववदिति च ।
 तदाह—इन्द्रः पूर्ववदिति । कृन्दसि विषये हेमन्तशिशिरशब्दयोरहोरात्रशब्दयोश्च
 इन्द्रः पूर्ववलिङ्ग इत्यर्थः । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्यवग्रहः (क्तेदः) । हेमन्तश्च—
 शिशिरश्चेति तत्त्वबोधिनीस्योऽयं सम्यक् पाठः । अत्र शिशिरश्चेत्येव पठनीयम् न तु
 शिशिरश्च । अन्यथा पूर्ववलिङ्गतावचनवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । न च "हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम्"
 इत्यमरस्य अस्त्रियामित्युक्तः शिशिरशब्दस्य उभयलिङ्गत्वात् पुलिङ्गनिर्देशोऽपि सङ्गच्छत
 इति बाध्यम् । प्रमादोऽयममरस्तेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । एवं लोके परवलिङ्गतायाम्
 हेमन्तशिशिरे इति प्राप्ते कृन्दसि हेमन्तशिशिराविति । एवम् अहश्चरात्रिश्चेति लोके
 अहोरात्र इति अहोरात्रौ इति वा प्राप्ते अहोरात्रे इति कृन्दसि । पूर्वपदस्य अहः
 शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् समस्तस्य नपुंसकलिङ्गशेषता । लोके अहोरात्र इत्यत्र
 'अहः सवैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः' इति समासान्तोऽचप्रत्ययः । 'यश्चेति च'
 रात्रिशब्दस्य इकार लोपः । 'रात्राङ्गाहाः पुंसि' इति (८१४) रात्रान्तस्य
 पुलिङ्गता ॥ 'अदिप्रभृतिभ्यः शप्' (२४२३—२।४।७२) इति कृन्दरूपि शपो
 लुकि प्राप्ते 'बहुलं कृन्दसि' (३४००) इति वक्तव्यमाणसूत्रेण वेदे तस्य बहुलं लुक्
 विधीयत इति प्रदर्शनार्थम् 'अदि प्रभृतिभ्यः—' इति सूत्रमतं स्मारयति—

३४०० । बहुलं कृन्दसि ॥२।४।७३॥

दी—। वृत्तं हनति वृत्तहा । अहिः शयत उपपृक्
 मृथिव्याः । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि कचिल्लुक् । तार्धं
 नो देवाः ॥ 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (२४८६)—

The elision (लुक्) of the विकरण शप् after अदादि roots is
 variously effected in vedic language. Thus हनति (without
 elision of शप्) in place of हन्ति in secular language in the instance
 वृत्तं हनति वृत्तहा—Indra killed वृत्त, So also शयते (श्री + शट्ते) in
 place of शेते in 'अहिः शयते—' The demon (अहि which refers to

हन्) lay on the ground. लुङ् न (i.e. लृक् + न) i.e. of शप् । अदादिभिन्नेऽपि i.e. शप् after other (भूदि) roots also elides irregularly in vedic literature as in वाध्वम् by 'आदेचः—' (2370) as there is no शित् affix whereas in classical language we have वायध्वम् with शप् attached to त्वै (भूदि) and आयादेश in connection with शप् । 'जुहोत्यादिभ्यः—' This is cited for the solution of the next rule—

मित—। बहुलमिति । 'अदिप्रभृतिभ्यः—' (३१८७२) इति प्राप्तस्य शप्कृन्तसि विषये बहुलं लुगित्यर्थः । तदुदाहरति—'हन्' हनतीति । लोके तु शप्लु क हन्ति इत्येव । उदाहरणान्तरमाह—अहिरिति । शयते इत्यत्र शीप्रकृतेः शपो लुगभावे गुणायादेशौ । लोके तु शप्लुकि शेते इत्येव । अहिरिति वृहस्य निर्देशः । उपपृगित्युपरि इत्यर्थः । बहुलगहणादन्यत्रापि (भूदावपि) शपोलुग् बहुलं भवतीत्याह—अदादिभिन्नेऽपि इति । वाध्वमिति । त्वैङ्पालने भौवादिकः । तस्य ध्वमि शपो लुकि शित्प्रत्ययपरत्वाभावात्, 'आदेचः—' (२३७०) इति आख्य रूपम् । लोके तु शपो लुगभावात् वायध्वमित्येव । अत्र शपि परे आयादेशे रूपम् । कृन्तसि जुहोत्यादुक्तस्य स विकरणस्य बहुलं विधिरिति दर्शनार्थं आरयति जुहोत्यादिभ्य इति ।

३४०१ । बहुलं कृन्तसि ॥२॥१८७६॥

दी—। दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि—पूर्णां विवष्टि ।

The श्चु of शप् of the affix शप् after जुहोत्यादि root is variously effected. Thus 'दाति—' etc दा + लट्ति—here श्चु not having replaced शप्, duplication by श्चौ (2490) does not apply, consequently ददाति (as in भाषा) is not the resultant form. अन्यत्रापि i.e. श्चु attaches itself after other roots where it was not expected to take place—Thus पूर्णां विवष्टि । Thus वश

लि = वश् + झु, लि = वश् वश् लि by 'झौ' (2490) = व + वश् by 'ह्लादिः—'
= विवश् by 'बहुलं कन्दसि' (7.4.77). Then षत्व and णत्व and we
get विवष्टि ।

मिल—। बहुलमिति । कन्दसि विषये जुहोत्यादि (२।४।७५) प्राप्तस्य शपः
स बहुलमित्यर्थः । दातीति—दाधातोः शपः श्लोरभावे श्वाविति द्वित्वाभावाद् ददाति
(लौकिकं रूपम्) इति न । अन्यत्राप्येति—जुहोत्यादिभिरेपि क्वचित् झुरिति भावः ।
विवष्टि इति । लोके तु वष्टि । वश् कान्तौ अदादिः । तस्य 'झौ' हिले, 'मृजामित्'
(७।४।७६) 'बहुलं कन्दसि' (७।४।७७) इति सति 'वश्—' इत्यादिभिर्यथोक्तं रूपम् ।

३४०२ । मन्त्रे घस-हवर-णश-वृ-दहादु-वृज्-क-गमि-
जनिभ्यो लेः ॥२।१।४।८०॥

दी—। लिरिति चलेः प्राचां संज्ञा* । एभ्यो लेर्लुक्
स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । घस्लादेशस्य 'गमहन—'
(२३६३) इतुप्रधालोपे 'शासिवसि—' (२४१०) इति षः ।
माहर्मित्स्य । धूर्तिः प्रण्ड् मर्तस्य । 'नशेर्वा—' (४३१)
इति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आ धक् । आदितया-
कारान्तग्रहणम् । आ प्रा द्यावापृथिवी । परावर्गं भारभृद्
यथा । अक्रन्नुषाणः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्र-
ग्रहणं ब्राह्मणस्यापुत्रपलक्षणम् । अक्षत वा अस्य दन्ताः ।
विभाषाऽनुवृत्तेर्नेह—न ता अगृभ्णन् अजनिष्ट हिषः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

लि is the technical name for लि used by the old grammarians.
In the matter of मन्त्र or vedic hymns, लि elides when
coming after the roots घस् (the substitute for अद्), ह्वर (i.e. हृ

कोटिलो भादि), राश् (नश्), व (both वञ्वरणे and वङ् संभक्तौ) दङ्, आत् (i.e. आकारान्त roots); वज् (or वजीवर्जने) क्, गम् and जन्. Thus 'अचन् etc.—' अद् + लुङ् = अट् घस् = अच्स् + अन् by 'गमहन—' (2363) = अग्स् अन् by जश्त्व = अक्स् अन् by चर्त्वं = अक्ष् अन् = अचन्, प्लव by 'शसिवसिघसौनां च' (2410). It is important to note here that लि or ल्लि having disappeared by this rule, अङ् in place due to लुदित्व of घस् (घरल्ल) by 'पुषादियुतादि लुदितः—' does not take place. In classical language the form is अचसत् । 'माह्नः—' Instance of हृ ; मा prohibits the अट् here. हृ + लुङ् तिप् (ट्) or स्, च्चि disappearing by this rule, सिच् by 'चूः सिच्' ceases to take place. गुण by 'सार्वधातुकार्द्ध—', रपरत्व + विसर्गे, स् or ट् is dropped by 'हलङ्ग्राबन्धः—' (252). 'धूर्तिः प्रणङ्—' Instance of नश् in लुङ्, प्र preceding it लोप + तिलोप as before. एत्व by 'उपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्य', कुल (क्) as in the text. सुरुचो वेन etc—here आवः = आ + व + लुङ् तिप् । मा न आधक् here आधक् is आ + दह् + लुङ् + द—ह् is first changed into घ by 'दादेर्धातोः—' then to ग् by जश्त्व then to क् by चर्त्वं (खरिच्) and द to घ by 'एकाचोवशो भष्—' । 'आप्रा —' etc: Instance of an आकारान्त root प्रा with आ leading in लुङ् । 'परावर्क्—' from वज् with परा preceding in लुङ् सिप्, गुण by 'पुगन्त—' (2189) रपरत्व कुल by चोः कुः etc. 'अक्रन्—' Instance of क् (डुकञ्करणे) in लुङ् भि (अन्), अकार्षुः in secular language by सिच् वृद्धि जुस् etc. 'जाग्र—' etc—Here अनुगमन् is the instance of गम् in लुङ् भि (अन्) with अनु preceding. No अङ् by पुषादि rule and च्चि elides. Elision of उपधा by 'गमहन—' (2363). The लौकिक from is अत्वगमन् । मन्त्रग्रहणम् etc—the term मन्त्रे in the rule includes ब्राह्मण also. 'अज्जत etc.—' His teeth grew indeed (वा अस्य) = वै अस्य, here

अञ्जत is the instance of जन् in लुङ् अन्त—उपधा eliding by गमहन = अज् न् अत = अञ्जत । The classical form for अञ्जत is अजनिष्ट. Note that the vedas are subdivided into two parts—मन्त्र also called संहिता and ब्राह्मण. The former deals with the Riks or hymns and the latter with the prose part explaining the implication of the Riks as well as the sacerdotal functions. मन्त्र includes both these. 'विभाषानुवृत्तेः—' Here the term विभाषा from the rule विभाषा प्राचेत्शाच्छासः (2.4.78) being carried down we have अजनिष्ट also as the alternative of अञ्जत cp—'न ता अगृभून्—'. Here (in अजनिष्ट 'न' or चि not having disappeared optionally सिच् takes place षत्त्व and ष्ट्व। अगृभून् is the vedic form for अगृह्ण (गृह् + लङ् अन्) by 'ह्यहोर्भृच्छन्दसि'.

मित—। मन्त्र इति । 'एष्वचविद्यार्षञ्जितो यूनि लुगणिजोः' (२।४।५८) इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । एभ्यो लोर्लुगिति । एभ्य इति घसादिभ्यः परस्मैत्यर्थः । घस इति 'लुङ्सनोः—' इति प्राप्तस्यादेर्घसादेशस्य ग्रहणं न तु प्रकृत्यन्तरम् । ह्र्वर इति ह्र् ह्र कौटिल्ये इत्यस्य भौवादिकस्य शपा निर्देशः । णश्च अदर्शने । वृ इति वृज् वरणे, वृङ् संभक्तौ इत्युभयोरेव सामान्येन निर्देशः । दृह भस्मीकरणे । आदिति आकारान्तानां घातूनां ग्रहणम् । वृज इति वृजौ वर्जने । कृज् करणे । गम्भृगतौ । जनी प्रादुर्भावे इत्येभ्यः । लेरिति 'चि लुङि' इति लङादेशस्य च्चेरित्यर्थः । प्राचामिति पूर्वाचार्याणाम् । मन्त्रे इति—संहितायां (विषये) इत्यर्थः । मन्त्र इति ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् इति वक्ष्यति । तेन छन्दसि इत्येव वक्तुमुचितम् । घसादिभ्यो लोर्लुङ् कं क्रमेणोदाहरति—अचन्नित्यादिना । अचन्नित्येव अनेर्लुङि च्चेः (अन्) । 'लङ्सनोः—' इति घस्मादेशोऽङादेशे च लुदित्वात् 'पुषादि—' (२३४३) इत्यनेन च्चेरङ् प्राप्तः सोऽनेन च्चेर्लोपाद् वार्यते । तदेवम् अघस् अन् इति स्थिते उपधा-लोपार्थमाह—घस्मादेशश्चेति । तदेवम् अ घस् अन् इति जाते 'भलां जश्—' इति घस्य जश्त्वेन गः तस्य 'खरि च' इति चत्वेन कः । घत्पार्थम् आह—

शासिवसीति । लोके तु 'अघसत्' इत्येव । ह्वरसुदाहरति—माह्वरिति । मा
इति माङ्—'माङ् योगेऽपि' (३५४६) इति माङ् योगेऽपि वेदे क्वचित्
अडागमः । तथा चोदाहरिष्यते 'मा वः चोत्रे' परवीजान्यवाप्सु'रिति ।
ह्व+लुङ् तिप् । अनेन च्ल्लुकि सिजभावः । 'सार्वधातुकार्ध—' (२१६८)
इति गुणः । रपरत्वम् । 'हल्ङ्गावभ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्' (२५२)
इति अपृक्तस्य तकारस्य लोपः । अह्वाधीत् इति लोके । 'धूर्तिः प्रणङ्—' इति
नशेरुदाहरणम् । प्र+नश्+लुङ्+तिप् इति स्थितेऽनेन च्ल्लुकि पुषादिलोपः ।
तत नशेवेति कुत्वम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति णत्वम् । 'ह्रस्वमाङ्
योगेऽपि' इति माङ्भावेऽपि अडागमप्रतिषेधः । लोके तु प्राणशत् इति ।
सुरचो वेन आव इति । अत्र आव इति आङ्पूर्वाद् वजो रूपम् । आ—व+लुङ्
तिप् गुणरपरत्वापृक्तलोपसिजलोपाः । अवारीदिति लोके । मान् आधगिति । अत्र
आधक् इति आङ्पूर्वाद् दहेलुङि तिपि अनेन च्ल्लोपात् सिजभावे 'दादेधातोर्धः'
इति ह्रस्व घः । 'वाऽवसाने' इति तस्य चर्त्वविकल्पात् कः । दकारस्य तु चर्त्व-
विकल्पात् प्राक् 'एकाचो वशोभष्—' इति भषभावेन धः । अधाचोदित्येव ।
आकारान्तसुदाहरति—आप्रेति । प्रापूरणे इत्यस्माद् आङ्पूर्वाद् लुङ्
रुत्वविसर्गो । आप्रासौरित्येव लोके । परावक् इति—परापूर्वाद् वजेलुङ्
तिप् । लघूपधगुणः रपरत्वम् । चोः कुरिति कुत्वम् । चर्त्वम् ।
चिलोपात् सिज् न । आवर्जोत् इति लोके । अक्रन्निति । करोति लुङि भेरन् ।
भेडित्वाद् गुणाभावे यण् । अकार्षीदिति लोके । अनुम्मन्निति । अनुपूर्वाद् गमेर्लुङ्
अन् । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधालोपः । च्ल्लोपादङ्भावः । अन्वगमन्
इति लोके । मन्त्रग्रहणमिति । तेन ऐतरेयब्राह्मणस्थसुदाहरति—अज्ञत वेति ।
जनेर्लुङ् भि । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति भेरतादेशः । 'गमहन—' इत्युपधालोपे
'स्तोत्रुना—' इतिशुत्वेन नस्य जः । अस्य दन्ता अज्ञत वै इत्यन्वयः । अजनिष्ट
इत्यर्थः । विभाषानुवृत्तेरिति—'विभाषा प्राघेट् शाच्छासः' (२१४७८) इति पूर्व
सूत्रम् । ततो विभाषानुवृत्तेरिति बोध्यम् । नेहेति—न ता इत्युदाहरणे अजनिष्ट
इत्यत्र लेलीपो नैत्यर्थः । तथाच लेलीपाभावात् 'चुः सिच' इति सिच् । तस्य

‘आदेशप्रत्यययो’रिति षत्वम् । अष्टभ्रमिति । गृहेलंडि बहुवचनम् । ‘यद्विज्या—’
(२४१२) इति सम्प्रसारणम् । ‘हृद्यहोर्भृक्कुन्दसि’ इति हकारस्य भकारः ।
अष्टभ्रमिति लोके । इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

३४०३ । अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः
पावयांक्रियाद् विदामक्रन्निति कुन्दसि ॥३११४२॥

दी—। आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इतः प्रयोगश्च ।
अभ्युत्सादयामकः । अभ्युत्सादसीषददति लोके । प्रजनयामकः ।
प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम्
द्विवचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरौरमत् । पावयांक्रियात् ।
पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ।

In vedic literature these six words are optionally formed by निपातन. In the first four examples the augment आम् is affixed in लुङ् and the form अकः is added to each of them afterwards. अकः is the लुङ् form of क् in first person singular where चिल् eliding by the previous rule ‘मन्ने घस—’, सिच् does not take place then दलीप गुण and रपरत्व. Thus अभ्युत्सादयामकः etc. अभि उत्सद् + णिच् + आम् + लुङ्, then अकः—लुङि गुण अयादेशः । Hence लुङ् disappears by ‘आम्’ (2238). The classical form corresponding to this is अभ्युत्सादसीषदद्—अभि—उत्—सद् + णिच् + लुङ् (चङ्) तिप् । अभ्यात् अ सादि + चङ् + द् अभ्युत् अ सद् अ द् by शी चङाप्रवाया क्रस्य and शेरमिति, then हिल of

सद by चङि ; then apply 'हलादि शेषः' 'सन्तत्त्वनि—' 'सन्धतः' and 'दौर्घालिघोः'। षल् by 'प्राक् सितादङ्यवायेऽपि' (2276) and 'स्यादिष्वभ्यासिन चाभ्यासस्य' (2277). प्रजनयामकः—प्र जन् + णिच् + आम् + लुङ् then अकः, no वृद्धि due to णिच् by 'जनिवध्योश्च' (2512), लुङ् disappears as before—गुण and अयादेशः। प्राजीजनत् = प्र—जन् + णिच्—लुङ् तिप्—वृद्धिनिषेध, द्वित्व etc. विक्रयामकः—चिच् + आम् (No णिच्) चि चि आम् द्वित्व irregularly = चि कि आम्—कुल irregularly = चिक्रयाम् by गुण अय and आम्। अचैषीत्—चि + लङ् द by सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु etc. रमयामकः—रम् + णिच् + आम् + लुङ्—No वृद्धि by 'मितां ह्रस्वः' as रम् is मित् by 'जनीजृष्रक्तसुरज्जोऽमन्ताश्च' (गणसूत्र) due to its अमन्तत्व। अरौरमत् = रम् + णिच् लुङ् द। पावयाक्रियात्—पू + णिच् + आम् (in आशी लिङ्) then add क्रियात् (क्त + आशीलिङ् यात्)। पाव्यात्—पू + णिच् आशीलिङ् + यात्. विदामक्रन् विद् + आम् (in लुङ्) now the अक्रन् = क्त + लुङ् अन् by यस् due to want of गुण, as अन् of भि is डित्. अवेदिषुः—विद् + लङ् + भि (भेजुस्). Note that the forms अभ्युदसीषदन् etc which are used in the classical language (भाषा) are the alt. forms of अभ्युत्सादयामकः etc in vedic language ; for the term 'अन्यतरस्याम्' from 'विदाङ् कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' (3.4.41) the preceding rule is carried down here.

मित—। अभ्युत्सादयामिति। 'विदाङ् कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' (३।१।४१) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। तेन अभ्युत्सादयामक इत्यादयः षट् विभाषा निपात्यन्ते कृन्दसि विषये इत्यर्थः। पक्षे यथा अभ्युदसीषदित्यादयो लोके तथा वेदेऽपि। एवं वेदविषये रूपद्वयम्। लोके तु एकमेवेति बोध्यम्। अक इत्यस्य न सर्वत्र योग इत्याह—आद्येषु चतुर्षु इति। अपूर्मित्वस्य तु सर्वत्रैव योग इति ज्ञेयम्। अक इति करोतेर्लुङि प्रथमैकवचनम्। 'मन्त्रे घस—' (३४०९) इति क्लृप्तम्। 'सार्वधातुकार्ध—' (२१६८) इति गुणः। रपरत्वम्। तिप् इतश्चेतिङ्कारलोपे वकारस्य

‘ह्रस्वावभ्यः—’ (२५२) इति लोपः। अमुत्सादयामक इति अव अमुत्-
 सादयामित्यव अमुत्पूर्वात् षट् विशरणगत्यवसादनेषु इत्यस्माद् ण्यन्ताल्लुङ्।
 ‘आमः’ (२२३८) इति लुङो लुक्। ततो गुणायादेश्योः कृतयोराम्। ततःकः
 अनुप्रयुक्तः। अमुत्सदीपददिति—अमुत् पूर्वात् सदर्शन्ताल्लुङ्। ‘गिथि—’
 (२३१२) इति च्छेच्चङ्। ‘गोरनिटि’ (२३१३) इति णिलोपः। ‘गौचञ्चुपधाया—’
 (२३१४) इति ऋस्वः। ‘चङि’ (२३१५) इति द्वित्वम्। ‘सन्वल्गुनि चङ्परि—’
 (२३१६) इति सन्वदभावे कृते ‘सन्वतः’ (२३१७) इति अभ्यासस्य इत्त्वम्। तस्य
 ‘दीर्घोल्गोः’ (२३१८) इति दीर्घः। ततः ‘प्राक् सितादङ् व्यवायेऽपि’ (२२७६)
 इत्यङ् व्यवधाने ‘स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य’ (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधाने च
 सत्यपि ‘सदिरप्रतेः’ (२२७९) इति षत्वम्। प्रजनयामक इति प्रपूर्वाद्
 जनयतेत्यन्ताल्लुङ् आम्। प्राग्वल्गुङो लुक्। ‘जनिवध्योश्च’ (२५१२) इति
 उपधावृद्धिप्रतिषेधः। ततोऽकः। प्राजीजनदिति प्रपूर्वावजनयतेत्यन्ताल्लुङ्।
 द्वित्वादि प्राग्वत्। चिकयामकः—चिञ्चयने स्वादिः। तस्मादण्यन्तात्तुङि आम्।
 अव धातोर्वित्त्वम्। ततोऽन्तिमांशस्य कुलं निपात्यते। गुणायादेशौ। अचैवीदिति—
 चिनोतेर्लुङि ‘सिचिवृद्धिः परस्मैपदेषु’ इति वृद्धादि। रमयामक इति रमयते-
 र्यन्ताल्लुङ् आम्। रमोऽमन्तत्वेन ‘जनीजृषृक्तसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ (गणसूत्र) इति
 भित्त्वात् ‘मितां ऋस्वः’ इत्युपधाह्रस्वः। शेषं प्राग्वत्। अरीरमत् इति लोके
 ण्यन्ताल्लुङ् इत्यादि। पात्रयांक्रियादिति। पवतेः पुनातेर्वाण्यन्ता-
 दाशीर्लुङ् आम्। गुणायादेशौ। क्रियादिति आशीर्लिङि प्रत्ययस्य कित्वाद्
 गुणभावे ‘रिङ्शयक्लिङ्चु’ इति रिङ्। ततोऽस्यानुप्रयोगः। विदामक्रन्निति।
 विदेः शुद्धाल्लुङ् आम्। अक्रन्निति करोतेर्लुङि भि (अन्)। तस्य कित्वाद्
 गुणभावे, यण्, तदर्धस्तु अवेदिषुरिति। विदेर्लुङ् भिः। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
 भेर्जुस्। गुणः। इट्। षत्वम्।

३४०४। गुपेभृन्दसि॥३१५०॥

दी—। चेल्लुङ् वा। गृहानजगुषतं युवम्। अगौप्तमित्यर्थः।

चङ् in place of चि is optionally effected when it (चि)

comes after the root गुप् in vedic language. 'गृहान्—'You two guarded our houses. अजगुपतम्—गुप् (गुपूरक्षणे भूदि) + लुङ् (चङ्) + थस् (तम्)—ङित्व etc. दीर्घ of the अभ्यास by 'तुजादीनां दीर्घः—' (3302). अगौतम्—alt of अजगुपतम्; here there is no चङ् but सिच् takes place in place of च्लि। वृद्धि by 'वदव्रज—' (2267) taking effect we have अगौप् स् तम् = अगौतम्—स्, of सिच् being dropped by 'भलो भलि' (2281); गुप् is ऊदित् and hence क्त् by 'स्वरतिसृति—' (2279). Therefore the form with इट् is अगोपिष्टम् here गुण takes place by 'पुगन्त—' (2189) वृद्धि being barred by 'नेटि' (2268). Here आय after गुप् being optional by 'गुपूधुप्—' (3303) we have another alt.—अगोपायिष्टम्. Thus in vedic language there are four forms and in secular we have three forms only—चङ् being wanting there.

मित—। गुपेरिति। 'च्लिः सिच्' (३११४४) इत्यतश्चैरित्यनुवर्तते। 'णिश्चि-
दुभ्यः—' (३११४८) इत्यतश्चङ् इति। 'विभाषा चेत्योः' (३११४९) इत्यतो
विभाषा इति च। तदाह—च्लिश्चङ् वेति। कन्दसि इति शेषः। अजगुपतम् इति
अरक्षतम् इत्यर्थः युवमिति ऋक्स्मृत्कान्दसः। गुपूरक्षणे—ऊदित्। तस्मात्तुङि च्लिश्चङ्
पक्षे हिलेऽभ्यासकार्यादुत्तरम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (३५०९) इति दीर्घः।
थसलमादेशः। चङ्भावे च्लिः सिच्—अगौतम् इति च रूपम्। ऊदित्त्वात्
'स्वरतिसृति—' (२२७९) इति वृद्धिकल्पादिडभावपक्षे इदम्। 'वदव्रज—'
(२२६७) इति वृद्धिः। 'भलो भलि' (२२८१) इति सिच्-सलोपः। इट्-पक्ष
—अगोपिष्टम् इति। अथ 'नेटि' (२२६८) इति वृद्धिनिषेधात् पुगन्तेति (२२८९)
इति गुणः। 'गुपूधुप्—' (२३०३) इत्यायविकल्पादायपक्षे अगोपायिष्टम्
इति। तदेवं वैदिकपक्षे चत्वारि रूपाणि। लौकिकपक्षे तु चङ्भावात्कीर्यवेति
बोध्यम्।

३४०५ । नोनयति ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥३।१।५१॥

दी—। चेल्श्चङ् न । मा त्वायतो जरितुः कामभूनयोः । मा त्वाग्निध्वनयीत् ।

चङ् is not to replace च्चि when coming after the causative roots जनि, ध्वनि, इलि and अर्दि in vedic language. Note that the affix चङ् which is barred before was due by णिञि—(2312). 'मा त्वायतः—' Be graciosously pleased (oh fire) not to lessen or dispense with the desire of (myself) the panegyrist of thyself. There in जनयी; there is no चङ्, जनि + णिच् + सिप् = जनेइट्, स् ईट् (by 'अस्ति सिचः—' 2225) स् = जनयीः, स् of सिच् eliding by 'इट ईटि' (2266). Here the augment आट् by आडजादीनाम् does not take place due to precedence of माङ् by 'न माङ् योगे' । 'ओननत्' is the form with चङ् in भाषा । मा त्वा etc—let not fire scare you away (with sound). ध्वनयीत्—as before. The form corresponding to this in भाषा is अदिध्वनत् (if ध्वन is घटादि) or अदध्वनत् (if ध्वन is चुरादि). Similarly ऐलियीत् is in Vedas but ऐलिलत् in भाषा and अर्दियीत् in वेद but अर्दिदत् in भाषा.

मित—। नोनयतीति । 'न + जनयति—' इतिच्छेदः । प्राग्वदनुवृत्तिस्तदाह—च्चेश्चङ् नेति । जनयतीत्याद्यश्चत्वारो ग्यन्ताः । तेन 'णिञि—' (२३१२) प्राप्तश्च निषिध्यते । जन परिहृसि । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अदेगतौ याचनेच । तन्नोनयत्येलयती चुरादिग्यन्तौ । ध्वनयतेस्तु चुरादिरदन्तः घटादिश्च । अर्दयति—हेतुमग्न्यस्तः । मा त्वायत इति । हे अग्ने त्वायतेस्तमिच्छतः जरितुः स्वीतुर्मम कामम् अभिलाषम् । मा जनयीः जनं लभु मा कामीः किन्तु कामं मे बहुलं नित्यं पूरयेत्यर्थः । आर्षमेतत् । जनयोरित्यत्र जनेर्णन्ताङ् णिच् सिप् वलादिलक्षण इट । 'अस्ति सिचः—' (२३२५)—इति ईट् च । तत 'इट ईटि' (२२६६)

इति सिज् लोपः । 'न माङ् योमे' इत्याङ्जादीनामिति प्राप्तस्याटः प्रतिषेधः । लोके तु चङि—अननदित्येव । मालेति । अग्निः त्वा त्वाम् मा ध्वनयीत् ध्वननेन भीतं मा कार्षीत् । न माङिति अट् प्रतिषेधः । प्रागवत् णिचिरूपम् । लोके तु अदध्वनत् इति घटादिपक्ष, अदध्वनदिति तु चुरादिपक्षे चङि रूपम् । एवं ऐलयीदिति वेदे ऐलिलदिति लोके । अर्दियीत् इति वेदे आर्दिददिति लोके इति बोध्यम् ।

३४०६ । कम्पट् रुहिभग्नच्छन्दसि ॥३॥१॥५८॥

दौ—। चुरेङ् वा । इदं तुभयोऽकारं नमः । अमरत् । अदरत् । यत् सानोः सानुमारुहत् ।

अङ् in place of चि is optional when चि takes place in vedic language after the roots कृ मृ ढृ and रुह्. Thus 'इदम्—' etc. अकारम् = कृ + लुङ् (अङ्) अम्—गुण etc. अकार्षम्—corresponding form without अङ् but with सिच् in classical language. अमरत्—मृङ् प्राणत्यागे—अङ्—परस्मै by 'व्यत्ययो बहुलम्'. अमृत—in भाषा सिच् here elides by 'ऋसादङ्गात्' । अदरत्—but in भाषा अदारीत् । यत्सानोः—That he got up one valley after another. The corresponding form in भाषा is अरुचत्.

मित—। कम्प इति । 'चूः सिच्' इत्यतश्चरिति । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यतोऽङ् इति । 'इरितो वा' इत्यतो वेति ज्ञानुवर्तते । तदाह—चुरेङ् वेति । इदमिति । अकारम्—करोतेर्लुङ् अम् । अङ्कूपम् । 'मृडशोऽङि—' इति गुणः । अमरदिति । मृङ् प्राणत्यागे अङ् व्यत्ययेन परस्मै पदम् । अमृत इति लोके । ऋसादङ्गादिति सिज् लोपः । अदरत्—द विदारणे । अङ् । अदारीदिति लोके । अरुहदिति । अङ् । अरुचदिति लोके ।

३४०७। कृन्दसि निष्टक्यं देवङ्गयप्रणीयोनीयोच्छिष्यमर्य-
स्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीवब्रह्मवाद्यभाव्यस्ता-
व्योपचाय्यपृडानि ॥३११२३॥

दी—। कृन्ततेर्निःसंप्रवात् क्यपि प्राप्ते ख्यत् । आद्यन्तयो-
र्विपर्यासो निसः षत्वं च । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देव-
शब्दे उपपदे हवयते जुं होतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्रधन्ते वा उ
देवङ्गये । प्र उत्—आभां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उनीयः ।
उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप्—उच्छिष्यः । मृड् स्तृड् ध्वज्भो
यत् । मर्यः । स्तर्या—स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्ख्यतौ—
खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धब्धं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै ।
आड् पूर्वात् पृच्छेः काप् । आपृच्छ्रं धरणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः
काप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्यम् ।
लोके तु 'वदः सुपि काप् च' (२८५४) इति काप्यतौ । भवतेः
स्तीतिश्च ख्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्यत् आया-
देशश्च पृडे उत्तरपदे—उपचाय्यपृडम् । 'हिरण्य इति वक्तव्यम्'
(वार्तिकः) । उपचेयपृडमन्यत् । 'मृड सुखने पृडच' इत्यस्मा
दिगुपध-लक्षणः कः ।

These words viz निष्टक्यं, देवङ्गय, प्रणीय, उनीय, उच्छिष्य, मर्य, स्तर्या,
ध्वर्य, खन्य, खान्य, देवयज्या, आपृच्छ्र, प्रतिषीव्य, ब्रह्मवाद्य, भाव्य, स्ताव्य,
and उपचाय्यपृड are irregularly formed in vedic literature with
ख्यत् or यत् or क्यप् as shown below. कृन्तते: etc—निस् + कृत् (तुदादि
to cut) + ख्यत् irregularly in place of क्यप् which was due here by
'ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः' (2859). Now by निपातन the root being

reversed we have निस्—ढक् + य = निष् तर्क्य—षत् by निपातन, गुण by 'पुगन्—'(2189) = निष्टर्क्य by 'ष्टुना—' । देवहूय—देव + ह्व् or ह् + क्वाप्, here दीर्घ of उकार is by निपातन and therefore no तुगागमः by 'ऋस्वस्य पिति कृति—'(2841). In the case of ह्व् the root gets सम्प्र. due to कित् of the affix. मर्यः—सृ + यत्—a mortal person. सूर्या = सृ + यत्, ध्वर्य—ध्व + यत् । खन्व—यत् । खान्व—यत् । देवयज्या—देव + यज + य + आप् । आपृच्छ—आ + प्रच्छ् + क्वाप्—सम्प्र. by 'गृहिज्या—'(2412). लोके तु etc—and the form is बह्वीद्य by सम्प्र. of वद्. प्रतिघीव्य—दीर्घ by 'हलिच्' (354). उपचाय्यपृङ्म्—उप + चि + णात् वृद्धि by 'अचोऽजिणति' (254)—आयादेश = उपचाय्यम् then उपचाय्यं तत् पृङ्—कर्मधारयः । 'हिरण्य—' Varttika. It must be stated that उपचाय्यपृङ्म् is allowed to take ण्यत् provided the derivative (उपचाय्यपृङ्म्) means gold. Otherwise उपचय्यपृङ्म्—with यत् । The word पृङ् is derived with क added by the rule 'इगुपधञाप्रोकिरः कः' to the root पृङ् meaning to give pleasure.

मित—। कन्दसीति । निष्टर्क्यादयः समदश शब्दाः ण्यदादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कन्दसि विषये इति सूतार्थः । अथ क्रमतो निपातनप्रकारं दर्शयिष्यन्नाह—कन्तते-रिति । एवं च कृती केदने इति तौदादिकस्य निर्देशः । न तु कृती वेष्टने इति रौधादिकस्य । क्वपि प्राप्ते ऋदुपधत्वेन ण्यत् विधीयते अनेन सूत्रेणेति भावः । आद्यन्तयोः विपर्यास इति । विपर्यासो वैपरीत्येनावस्थानम् । नन्वेवं कृत् इति वर्ण-वैपरीत्येन ढक् इति भवति । ततो निस्, षत् धातोर्लघुपधगुणे च तस्य ष्टुत्वेन टकारः । 'निष्टर्क्यं व्यत्ययं विद्यान्निस्, षत् निपात्यते' इत्यभियुक्तोक्तिं प्रमाणीकृत्येदमिति बोध्यम् । देवहूयशब्दं व्याकरोति देवशब्द इति । ह्वयतेः क्वपि सम्प्रसारणम् । तदेवम् उभयत्र देव + ह्व् + क्वाप् इति स्थितिः 'ऋस्वस्यपिति—' (२८४१) इति तुक् प्राप्ते आह—दीर्घश्चेति । निपातनादिति भावः । ततश्च तुक् न । देवहूय इति देवह्वनम् । उत्पूर्वाब्धिभिरिति । शब्दं नुशेखरे तु आवीरेव क्वपि एतत् साधितम् । मर्याः मनुष्यः

स्वियत् इति ऋड् प्राणत्यागे + यत् । सूर्यः सृज् आच्छादने + यत् । ध्वयः—ध्वृ
 हृच्छं ने + यत् । खन्य—यत् । खान्य—यत् । देवयज्यापदं व्याचष्टे—यजेथं
 इति । देवशब्दे उपपदे इति शेषः । स्त्रीलिङ्गे एवेदं निपातनम् । आङ्पूर्वाद
 पृच्छे रिति । प्रच्छञ्जीसायाम् । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् ।
 सिव्यतेरिति । प्रतिपूर्वादिति शेषः । प्रतिषीव्य इति । 'हलि च' (३५४) इति
 दीर्घः । ब्रह्मणि इति—उपपदे इति शेषः । छन्दसि ण्यदेव निपात्यते । लोके
 क्वप् यच्चेत्याह—लोकेत्विति । क्वपि सम्प्रसारणेन ब्रह्मोच्यमिति । यति ब्रह्मव्य-
 मित्येव । अतक्वपण्यतौ इत्यपपाठः । "वदेः सपि" इत्यत्र यत् विधानात् ।
 उपचाय्यपृड्मित्येतद्वचयति उपपृवाञ्चिनोतेरिति । उप + चि + ण्यत् इति
 स्थिते 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धौ सत्यामायादेश इत्यर्थः । तत उपचाय्यं
 चतत् पृड् चेत्युपचाय्यपृडम् कमधारयः । 'हिरण्य इति—' वार्तिकमिदम् ।
 हिरण्ये (सुवर्णे) एवार्थे उपचाय्यपृडमिति निपात्यते इति वाच्यमित्यर्थः । अन्यत्रार्थे
 तु यदित्याह—उपचेयपृडमिति । ननु पृडेति किमित्यत्र आह—ऋड् सुखने पृडचेति ।
 सुखने एवेत्यर्थः । इत्सुपधेति । 'इत्सुपधञ्चाप्रीकिरः कः' इत्यनेनेत्यर्थः ।

३४०८ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ ३।२।२७ ॥

दी—। एभ्यः कर्मण्यपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः ।
 चतुर्लक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभिः ।

When any word in the accusative stands as an उपपद these roots viz—बन्, सन्, रच् and मय take the affix इन् in the matter of vedic language. 'ब्रह्मवनिम्—etc—'(I pray to) you who are devotedly attached to the Brahmanis and the Kshatriyrs. ब्रह्म वनति इति ब्रह्म वन् + इन्. गोषणिम्—गो + सन् + इन्—here वत्, according to commentators of the vedas, is, says Nagesha, in the संहिता पाठ only and not to be found in पदपाठः. Hence it is wrong

to say, 'सुषामादित्वात् षत्वम्' । पथिरक्षयः—पथ्यान् रक्षति इति + पथिन् रक्ष + इन् । हविर्मथति इति हविर्मथी ।

मित—। छन्दसि वनसनेति । 'सम्बशक्तोरिन्' (३।२।२४) इत्यत इन् इत्यनुवर्तते ('कर्मण्यण्' इत्यतः कर्मणि—उपपदे सप्तमीनिर्देशात्) इति च । तदाह—एभ्य इति । वन सन संभक्तौ इति सहनिर्दिष्टयोर्भौवादिकयोरेव ग्रहणं न तु वनु याचने, षणु दाने इति तानादिकयोः । 'निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्य' इति निषेधात् । ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म (ब्राह्मणं) वनति (संभजति) इति विग्रहः । एवम् चतुर्वनिमित्यादौ । इन् इकारः शिष्यते । नित्यमादुदात्तार्थम् । ब्राह्मणं वा चतुर्थं संभक्तारं मत्वा (त्वाम्) हवामहे इति शेषः । यद्वा ब्रह्म-चतुश्चन्दौ मानसशरीरशक्तिवाचनी । गोषणिमिति । गां सनतीति विग्रहः । अत दन्तस्त्रेव (सकारस्य) मूर्धन्यवत् पाठो वैदिकसम्प्रदायसम्मतः । अतएव पदपाठकाल दन्तमेव पठति । यत्तु सुषामादित्वात् षत्वमिति सुबोधिनी तत्र । 'सनोरन' इति सूत्रतदभाषाविरोधादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ये पथमिति । पथ्यान् रक्षतीति विग्रहः । हविर्मथीनामिति । हविर्मथतीति विग्रहः ।

३४०८ । छन्दसि सहः ॥ ३।२।६३ ॥

दी—। सुपुरपपदे सहेर्षिः स्यात् । पृतनाषाट् ।

सुबन्त उपपद preceding, सह takes णि in vedic language. पृतना सह णि = पृतनाषाट्, इङ्—due to णित्व by 'अत उपधायाः' (2282) then षत्व by 'सहेः साडः सः' (335). ह being first changed into ह् by 'हो ङः', then ङ or ट् by 'वाङ्वासाने'. Decline—पृतनाषाट् (ङ्), पृतनाषाट् पृतनाषाहः इत्यादि—षत्व being due where षाट् वा साङ् is present. 'तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः' here this application of Kalidasa (in Kumar—2nd) is objectionable—so says Haradatta, as णि is restricted to सह in vedic language (छन्दसि) only. See also our notes under "सहेः साडः सः" ।

मित—। कन्दसीति । वह मर्षणे । ‘भजी खिः’ इत्यती खिरित्यनुवर्तते । ‘सुपिस्थः’ (३।२।२) इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तदाह—सुप्रापपदे इति । घृतनां सहत इति विग्रहः—‘सहेः साडः सः’ इति षत्वम् । ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्युपधावृद्धिः । ‘होढः’, ‘वाक्साने’ इति जश्त्वत्वे । घृतनाषाट् (ङ्) घृतनाषाहौ घृतनाषाह इत्यादि । साट् (ङ्) रूपस्यैव षत्वमिति बोध्यम् । कथं तर्हि ‘तुराषाहम् पुरोधाय’ (कुमार २४) इति लोके । चित्तोऽयं प्रयोग इति हरदत्तः । ‘विच् प्रत्ययान्तोऽयमित्येके । भट्टोजिदीक्षितस्तु ‘सहेः साडः सः’ (३३५) इत्यत्र लोके तु साहयतेः (सह + णिच् इत्यस्माद्) क्तिप् । ‘अन्येषाम्—’ (५२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घ इत्याह इति तत्त्वान्माभिरुक्तम् ।

३४१० । वहस्य ॥ ३।२।६४ ॥

दी—। प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

When a सुबन्त उपपद precedes, वह in the vedas takes खि—दित्यवाट्—as before वृद्धि etc. The separation of वह from सहः is for the next two rules where वह only will follow and not सह also.

मित—। वह इति । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । प्राग्वदिति । सुप्रापपदे वहखिः स्याच्छन्दसि विषये इत्यर्थः । दित्यं वहतीति विग्रहः । वृद्ध्यादयः प्राग्वत् । ननु ‘कन्दसि सहिवहो’ रित्येक एव क्रियतां योगः । उभयोरेव खेर्विधानात् । तत्राह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रार्थः इत्यर्थः । तथाच ‘कव्यपुरीष—’ इत्यत्र ‘ह्ये—’ इत्यत्र च वहरेव यथानुवृत्तिः स्यान्नतु सहैरपीति भावः ।

३४११ । कव्यपुरीषपुरीष्येषु जुट् ॥ ३।२।६५ ॥

दी—। एषुवहेर्जुट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीषवाहणः ।

When the words कव्य पुरीष and पुरीष lead as उपपदस वह takes in the vedic language, the affix जुट् (=अन by ‘युवोरनाकी’).

ज् for वृद्धि and ट् for डीप् and खन् । कव्यवाहन etc वृद्धि by 'अत उपधायाः' ।

मित—। कव्येति । 'कन्दसि सहः' इत्यश्वकन्दसीति । वहश्चेत्यतो वह इति चानुवर्तते । तदाह—एष्वित्यादि । कव्यवाहन इत्यादि । युवीरनाकौ । जिह्व 'अत उपधायाः' (३२८२) इति वृद्धार्थम् । टित्त्वं स्वरार्थं डीवर्थञ्च ।

३४१२ । हवोऽनन्तःपादम् ॥ ३।२।६६ ॥

दी—। अग्निश्च हववाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' (३४२०) इति खिरेव । हववालग्निरजरः पिता नः ।

When the word हव्य (an offering of ghee) leads as an उपपद, the root वह् takes जुाट् in the vedic language provided the derivative is not used in the middle (अन्तः) of a foot (पाद). Thus अग्निश्च—where हव्यवाहन is at the end of the foot. But हव्यवाट्—' here हव्यवाह being in the middle of the foot we have खि after वह् by 'वहश्च' (3410). वाड् = वाल्, ड is equivalent to ल in प्रातिशाख्य (Vedic grammar).

मित—। हव्येऽनन्तरिति । अत्र अन्तःशब्दो मध्यावाची । हव्यशब्दे उपपदे वहर्जुगट् स्याच्छन्दसि पादमध्ये चेदयं प्रयुज्यते शब्दः इत्यर्थः । तदाह—अग्निश्चेति । अनन्तरिति किम् ? तदाह—पादमध्येत्विति । हव्यं वहतीति विग्रहः । हव्यवाड् इति जश्लविकल्पात् प्राप्ते डलयोरेकत्वात् डस्यलः । एतत् प्रातिशाख्ये लोके च अस्ति । तथा चोक्तं 'डलयो ववयो रभेद' इति ।

३४१३ । जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ३।२।६७ ॥

दी—। 'विड् वनोः—' (३८८२) इत्याख्यम् । अजाः । गोजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । 'सनीतेरनः' (३६४५) इति

षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारजत् । आ दधिक्राः शवसा
पञ्च कृष्टीः । अये गाः ।

When any उपसर्ग or a सुबन्त word leads as उपपद, the root, —जस्, सन्, खन्, क्रम् and गम् take the affix विट् in vedic language. The affix विट् retains nothing (सर्वलोपी) and when it follows the nasal of the root becomes आ by 'विड्नोः—'(2982). अज्जा; born in water—lotus etc. Similarly गोजाः । 'गोषा इन्द्रः—'O Indra you are the giver of cows and men. Here सन् is सन् दाने—तनादि. विसखा—That which digs out the lotus bulbs (विसानिखनति). दधिक्रा = दधि + क्रम् + विट् । अये गाः—अये + गम् + विट्—सप्तमी in अये is not dropped by 'हलदन्तात्—'.

मित—। जनसनेति । उपसर्गे सुपि चोपपदे एभ्यो धातुभ्यश्चन्द्रसि विट् इत्यर्थः । विट् इत्यस्य वेरहकालीपाङ्गोपः । टकारः विशेषणार्थः । तेनायं सर्वलोपः । अथे विटि धातोरनुनासिकस्य आच्च स्यादिति स्मारयति—विड्नोरिति । अजा इति । अपं सुजायत इति वियहः । प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तता । एवं गोजा इति । गोषा इति । गाः सनति इति वियहः । नः सनति इति च । अत सनः 'षण् दाने' इति तानादिकस्यैव गृह्यणं न तु सन संभक्तमित्यस्येति ध्वनयन्नाह—सनोरन इति । हे इन्द्र त्वं गोषाः गवां दाता नृषा अपत्यलक्षणनृणां च दातेति मन्यार्थः । सम्बुद्धौ सुलोपाभावश्चान्द्रसः । विसखा इति । विसाखि खनतीति वियहः । शुष्मेभिर्वलैः । दधिक्रा इति । दधि क्रामतीति वियहः । अये गाः—अये गच्छतीति । 'हलदन्तात्—' इति सप्तम्याञ्जुक् । सर्ववाच्चम्—प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तता च ।

३४१४ । मन्वे श्वेतवहीकथयाम्पुनोडाग्रो खिन् ॥३२।७१॥

दी—। 'श्वेतवहादीनां डस्वदस्येति वक्तव्यम्' (वार्तिक) यत् पदलं भावि तत्र खिनोऽपवादोऽस्व वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः

श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशाः
यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरोदाश्र्यते दीयते
पुरोडाः ।

In vedic literature श्विन् is affixed to वह् preceded by the word श्वेत as an उपपद in the nominative case, to शस् preceded by the term उक्ख as an उपपद in the accusative or instrumental and to दाश् (दाशदाने) preceded by पुरस् as an उपपद. 'श्वेतवहादीनाम्' (Varttika). It has to be stated that the affix डस् supersedes श्विन् whenever there is chance of पदत्व of such derivatives of श्वेतवह् etc. Thus श्वेतवाः—श्वेत वह् + डस् = श्वेतव् अस by 'डित्सामर्थ्यादभस्यापिटेलोपः' = श्वेतवस् = श्वेतवाः (The Sun) by 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' (425). Similarly उक्थशाः and पुरोडाः (wherein द of दाश् is changed into ड by निपातन). The importance of श्विन् is in the case of address of the forms arrived at with डस् here. This is clear in 'अवयाः—' (3416).

मित—। मन्ते श्वेतेति । संहितायां विषये श्वेतादिपूर्वभ्यो वहादिभ्यो श्विन् स्यादित्यर्थः । अत्र अलाक्षिककार्यार्थं निपातनम् । तथाच श्वेतशब्दकर्तृवाचिन्यपपदे वह्नेः कर्मणि श्विन् । उक्खशब्दे कर्मणि करणे वोपपदे शंसति श्विन् । पुरस् उपपदाद् दाश दाने इत्यस्मात् कर्मणि प्रत्ययः । 'श्वेतवहादीनाम्—' वातिकमिदम् । श्वेतवहादीनां मध्ये यत्र पदत्वं भावितव्यं श्विनपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवा इति । श्वेताः (अश्वाः) यं वहन्ति स इतुपपदसमासः डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपात् श्वेतव् अस् श्वेतवस् इति स्थिति 'अत्वसन्तस्य—' (४२५) इति दीर्घः एवमुक्थशाः पुरोडा इति । पुरोडा इत्यत्र दस्य डत्वं निपातनात् । श्विन्प्रत्यस्य प्रयोजनन्तु सस्वङाविव तत्र 'अत्वसन्तस्य—' (४२५) इत्यस्याप्रवृत्तेरिति अवया (३४१६) इत्यत्र वक्तव्यम् ।

३४१५ । अवे यज् ॥ ३।२।७२ ॥

दी— अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ।

यज् takes खिन् when preceded by अव. The separate mention (योगविभाग) of यज् is to the effect that यज् only may have a part in the next rule 'विजुपे—'(3417) and not अवेतवह् etc.

मित—। अव इति । अवोपपदे यजेर्विन् स्याच्छन्दसि । योगविभाग उत्तरार्थः ('विजुपे—' इत्येतदर्थः) । अवेतावह्वादीनां मा भूत्तवानुवृत्तिरिति ।

३४१६ । अवयाः खेतवाः पुरोडाश्च ॥ ३।२।६७ ॥

दी— एते संवद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ।

These are irregularly framed, in the vocative case, with उपधा lengthened after खिन् has been attached for here 'अत्वसन्तस्य—'(425) does not apply.

मित—। अवया इति । कृतदीर्घा इति । निपातनादिति भावः । तथाचैषु डस् प्रत्यये सति 'अत्वसन्तस्य—' (४२५) इत्यस्याप्राप्ते दीर्घो न स्यात् । असम्बुद्धौ इति तत्र निर्षेधात् ।

३४१७ । विजुपे छन्दसि ॥ ३।२।७३ ॥

दी— उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ।

उप preceding; यज् takes विच् in the Vedas. उपयट्—उप यज् + विच्—विच् retains nothing (सर्वलोपी like क्तिप्) for इकार is for facility in pronunciation, व् dropped by 'विरपृक्तस्य' and ज becomes ष by 'व्रश्च—'(294) and ड and ट by ष 'भ्रशां जश्चः—' and 'वाऽवसाने'.

मित—। विजुपे । विच् + उपे इतिच्छेदः । 'अवे—' (३४१५) इत्यतो

यज इत्यनुवर्तते । तदाह—उपे इत्यादि । उपयडिति । विच् सर्वलोपी क्वादि-
वत् । इकार उच्चारणार्थः । चकारस्तु स्वरार्थः । व्रश्चेति (२६४) षत्वे ‘भ्रशं—’
‘वावसाने’ इति—जशत्वत्वे । मत्त इत्यनुवर्तमानेऽपि छन्दोगहणं ब्राह्मणादि-
संग्रहार्थम् । मन्त्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयमित्युक्तम् ।

३४१८ । आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च ॥ ३।२।७४ ॥

दी—। सुप्रपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्योधातुभ्यश्छन्दसि
विषये मनिनादयस्त्वयः प्रत्ययाः सुप्रः । चाङिच् । सुदामा ।
सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कौलालपाः ॥
‘ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्तिप्’ (२६६८)—।

When a सुप् or an उपसर्ग precedes any आकारending root
in the Vedas these may take any of the affixes मनिन्,
कनिप् and वनिप् as well as विच्. सुदामा=सु दा मनिन् (मन्) highly
charitable. सुधीवा=सु धा कनिप् (वन्)=सुधीवन् by ‘धुमास्था—’
(2462) etc. Similarly—सुपीवा=सुप्राकनिप्—a good preserver and a
good drinker. भूरिदावा—भूरि + दा + वनिप् (वन्)=भूरिदावन् (the
base)—वनिप् not being कित् ‘धुमास्था—’does not apply—a giver
of abundance (of wealth). Similarly घृतपावा—घृत + पा + वनिप्—a
giver of clarified butter. कौलालपाः—कौलाल + पा + विच्—drinker
of water (कौलाल) । ‘ब्रह्मभूणवृत्तेषु—’This is for the next rule which
follows upon it (3.1.41.)

मित—। आतो मनिन्निति । ‘सपिस्थः’ (३।२।४) इत्यतः सुपीति उपप्रदार्थकं
सप्तम्यन्तमनुवर्तते । ‘सत्सुविष—’ (३।२।६१) इत्यतः ‘उपसर्गेऽपी’ति । ‘विजुपे—’
इति पूर्वसूत्रात्बिजिति छन्दसौति च । तदाह—सुप्रपसर्ग चेत्यादि । सुदामेति । सुष्टु
ददातीति विग्रहः । सु + दा + मनिन् (मन्)—सुदामन् इति प्रातिपदिकम् ।

मुचीवा मुपीवेति—सुष्ठु दधातीति सुष्ठु पीवतीति च विग्रहे उभयत्रैव कनिष्ठा तस्य (प्रत्ययस्य) किञ्चाद् 'घुमास्थागापा' (२४६३) इत्यात् ईत्वम् । वनिपि एव सिद्धे कनिष्ठाग्रहणं किञ्चार्थम् । तथाच भूरिददतीति घृतं पिवतीति च विग्रहे वनिपि परे भूरिदावन्, घृतपावन् इत्यत्र आतईत्वं न । कौलालपेति । कौलालं जलम् । तत् पिवतीति विग्रहः । विच् । कौलालमममृतं जीवनं भुवनं वनम्—इत्यमरः ॥ ब्रह्मभूणेति उत्तरत्र किपोऽनुवृत्त्यर्थमेतत् ।

३४१८ । बहुलं छन्दसि ॥ ३।२।८८ ॥

टी—। उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्तिप् स्यात् । माट्टहा । पिट्टहा ॥ 'छन्दसि लिट्' (३०८३)—भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान ॥ 'लिटः कानजवा' (३०८४) । 'कसुश्च' (३०८५) । छन्दसि लिटः कानच्कसू वा स्तः । चक्राक्षा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिवां अघायुः । 'णेऽछन्दसि' (३११७) एयन्तादधातोऽछन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः ॥ 'भुवश्च' (३११८)—अस्मात् केवलात् प्राग्वत् । भविष्णुः । 'छन्दसि परेच्छायां काच उपसंख्यानम्' (वार्तिकः) । 'काचच्छन्दसि' (३१५०)—उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः । 'एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ' (वार्तिकः) । जवेयाभिर्यूनः । जवोर्मिं जवः । देवस्य सवितुः सवे ।

क्तिप् is attached irregularly after हन् etc if other उपपदं than ब्रह्म, भूण and हव precede. Thus माट्टहा, पिट्टहा etc. भुतसामान्ये—i.e. लिट् in the vedas is used in the past sense in general. 'अहम्' etc Here आततान—in लिट् । चक्राक्षा—'क + कानच्' ('कान') optionally in place of लिट्—hence द्विल etc. यण् due to

want of गुणवृद्धि as the affix is कित्. यो नो—Here अररिवा (or अररिवान्)=रा (to give)+कसु (वस्) in place of लिट्, hence द्वित्व etc, इट्, comes in by 'वस्वेकाजाद चसाम' (3096). Then न ररिवान्—नञतत्. पारयिष्णवः—पृ+णिच्+इणुच् in the sense of तच्छील तद्धर्म etc, 'केच्छन्दसि' (3117). भुवश्च—' भू also, when stands by itself, takes इणुच् in the sense of तच्छील etc in vedas—भविष्णु. 'छन्दसि—'(Vartika) This Vartika is in connection with 'सूप आत्मनः काच' (2659) and means that क्वाच् has to be enlisted as having taken place after a base even in the sense of 'other's wish' (and not only) of one's. Thus अघायुः—wishing sin on the past of others. अघ काच् अघाय by 'अघायस्यात्' (3590) then add उ by 'क्याच्छन्दसि' (3150). 'एरजधिकारे—'(Vartika) under the scope of (the rule) 'एरच' (3231) words जव and सब has to be included as having taken अच् (जु+अच्, सु+अच्) in the matter of vedic language. जव and सब could have been formed with अप् by 'कृदोरप्' (3232) but their inclusion under अच् is for अन्तोदात्तता by 'चित्' (3710) which is clear from the instance herein.

मित—। बहुलमिति । लोके 'ब्रह्मादिष्वेव क्विवेव इति द्विविधो नियम इति भाष्यम्' इति 'ब्रह्मभूणवृद्धेषु क्विप्' इति सूत्रे उक्तम् । तेन तादृश नियमादप्राप्तः क्विप् छन्दसि विषये प्रतिप्रसूयते । तदाह—उपपदान्तरेपीति । ब्रह्मभूणवृद्धभिन्नेऽपुत्रपदे इत्यर्थः । मातरं हन्ति, हतवान् हनिष्यति इति वा मातृह्ता एवं पित्रह्ता । 'बहुलयहणात् क्वचिन्न पित्रघातः' इति नागेशः । आततान—आङ्पूर्वात्तनोतेर्लिट् । 'णलुत्तमो वा' इति पाक्षिकवृद्धिः । पक्षे ततन इति । चक्राण्येति । करोतेर्लिट् कान्च । लिङादेशत्वाद् द्वित्वादि । कित्त्वाद् गुणवृद्धीरभावे यण । अररिवा इति—न ररिवान् इति नञ् समासः । तव ररिवान् इति रादाने इत्यस्मालिट् कसौ द्वित्वादेरुद्धम्—'आतो लोपः—' इत्याहोपात् 'वस्वेकाजाद—'

(३८६) इतीडागमेन निष्पन्नम् । 'दीर्घादटि—' इति नस्यरत्वे आतोऽटि नित्यम् । इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः । 'सिःछन्दसि' इति एतत् पूर्वव न व्याख्यातमिति आह—स्थान्ताङ्गातीरित्यादि । 'अलङ्कारं निराकृञ्—' (३।३।१२६) इत्यत इण्युच्चारणः । 'आक्रीकृच्छीलतद्धर्म—' (३।२।१२४) इति तच्छीलतादनुवृत्तिश्च । प्रागवदिति । छन्दसीण्यच् तच्छीलतादाविति शेषः । पृ + णिच् + इण्यच्, भु + इण्यच् । 'छन्दसि घरेच्छायाम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'सुप आत्मनः क्यच्' (२६५७) इति सूत्रस्थमिदम् वार्तिकम् । अघायुरिति । परस्य अघ' (पापम्) इच्छतीति विग्रहः । अघ + क्यच्—इति स्थिते 'अश्वाघस्यात्' (३५८०) इति वक्तव्यमाणेनाकारादेशे अघाय इति । ततः 'क्यात् छन्दसि' इति उः । 'एरजधिकारे—' इति वार्तिकमिदम् । छन्दसि विषये जव इति सव इति च शब्दौ अचप्रत्ययेन निपात्येते इति 'एरच्' (३२३१) इति सूत्राधिकारे वाच्यमित्यर्थः । 'ऋदोरप्' (३२३२) इति प्राप्ते वचनम् । जु इति सौवो धातुः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पु प्रसवेऽर्थव्ययोः । आभ्यामपि कृते अन्तोदात्ततान स्यात् । अचि तुकृते 'चितः' (३७१३) इत्यन्तोदात्तं भवति । तदुदाहरात्—जवे यामिरिति । सवितुः सवे इति च ।

३४२० । मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीराऽउदात्तः ॥ ३।३।८६ ॥

दी—वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात् स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुन्ममिष्टये । पचात् पक्तोरुत् । इयं ते नवप्रसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आयाहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ।

In respect of मन्त्र or vedic hymns क्तिन् after वृष्, इष्, पचस्म, विद, भू, वी and रा come and the affix is उदात्त ।

मति— मन्त्रे वृषेऽपेति । वृष् वचने । इष् इच्छायाम् । पचपांकि, मनं ज्ञाने मन बोधने इत्युभयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञानादिषु । भू सत्तायाम् । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्तासनखादनेषु । रा दाने । सूत्रे पचस्यर्थे प्रथमा । तदाह—वृषादिभ्य इति । वृष्टिं दिव इत्यादि । वृषादिभ्यः क्रमेण क्तिन्नुदाहृतः । एषूदाहरणेषु क्तिन् उदात्तत्वं स्पष्टम् । क्तिन् इति स्त्रियां क्तिन् इत्यतोऽनुवर्तते इति बोध्यम् । नव्यसी नवतरा ।

मतिरिति । 'अनुदात्तोपदेशः—' इत्यनुनासिकलोपः । अन्यत्र यथायथं किञ्चान्न गुणः । 'वीतये' भक्षणाथम् । 'गृणानो हव्यदातयेनिहीता सत्सि बर्हिषि' इति मन्त्र-
शेषः । सामवेदस्यायं मन्त्रः ।

३४२१ । कन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ ३।३।१२८ ॥

दी—। ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभागकन्दसि युच्
स्यात् । खलोऽपवादः । सूषसदनोऽग्निः ।

ईषद्-etc i.e. ईषत्, दूर् and स preceding the roots implying motion take युच् in vedic literature this (युच्) supersedes खल् due by 'ईषद्ःसुषु—' । सूषसदन—fire who is easy of access—सु + उप + सद + युच् ।

मित—। कन्दसि गतीति । 'ईषद्दुःसुषु कच्छ्राकच्छ्रायेषु खल्' (३।३।१२६) इत्यत 'ईषद्दुःसुषु कच्छ्राकच्छ्रायेषु' इत्यनुवर्तते । 'आतो युच्' (३।३।१२८) इत्यतो युजिति च । तदाह—ईषदादिषु इति, कच्छ्राकच्छ्रायेषु योजनीयम् । सूषसदन इति । सुखेन उपसद्यते इति विग्रहः । अकच्छ्राये युच् । एवं दुरुपसदन ईषदुप-
सदनः । खलितु सूषसद इत्यादि स्यात् ।

२४२२ । अन्योभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।३।१३० ॥

दी—। गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि कन्दसि युच्
स्यात् । सुवेदनामकृणोद्व्रक्षणे गाम् ।

Roots other than those of motion take युच् in the vedas in the senses as above. 'सुवेदनाम्—'You made a speech or praise of Brahman that is easily understood or highly lucid. सु + विद् + युच् + आप् स्त्रियाम् ।

मित—। अन्येभ्योऽपीति । प्राग्वदनुवृत्तिसादाह—गत्यर्थेभ्य इत्यादि । ईष-

दादिषु उपपदिषु कच्छ, कच्छ, र्थेषु इति योजनीयम् । सुवेदनाम् इति । सुखं विद्यते
(ज्ञायते अर्थो यस्याः) इति विशदः । सूपपदाद विदेयु च । लघूपधगुणः । एवमीष-
दादिषुदाहर्त्तव्यम् । अकृणोत् = कृतवान् त्वमिति शेषः—गणकार्यमनित्यमिति
कृताव्यत्ययो बहुलमिति वा शपः श्रुः ।

३४२२ । कन्दसि लुङ् लङ् लिट् ॥ ३४१६ ॥

दी—। धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा सुप्रः । पक्षे
यथास्व प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र लोट्थे लुङ् । इदं
तेभ्योऽकारं नमः । लङ्—अग्निमद्य होतारमवृषीतायं यजमानः ।
लिट्—अद्य समार, अद्य म्रियत इत्यर्थः ।

These affixes viz लुङ्, लङ् and लिट् are employed optionally after roots as far as their senses are concerned under all times. In the alternative cases they are used in their own particular ways i.e लुङ् is used in the past sense in general, लङ् in अनद्यतन past sense and लिट् in परोक्ष past sense. 'देवो देवेभिः—'Let the deity (fire) come with the gods'—here in आगमत् लुङ् has been used in the sense of लोट्. 'देवेभिः=देवैः by 'बहुल' कन्दसि' (7.1.10) under 'असी भिस ऐष्' (7.1.9). 'इदं तेभ्यः—'Let this be my obeisance to them'—here लुङ् has been used in the sense of लोट्. अकारम्—कृ + लुङ् see under 'कृण्वृकृहिभ्यश्चकन्दसि' (3406). अग्निमद्य—'This sacrificer (यजमान) chooses fire to-day as the priest (for him) ; here लङ् has been used in the sense of लट्. अद्या समार—लिट् in the sense of लट्. अद्या is the संहितापाठ is accounted for by 'अन्येषामपि दृश्यते' (3539)

मिति—। कन्दसि लङ् इति । 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (३४१२) इत्येतत्

सर्वमध्यनुवर्तते । 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' (३।४।४) इत्यतः सामान्यवचनस्येति च । तद् व्याचष्टे—धातुर्थानां सम्बन्धे इत्यादि । धातुर्थसम्बन्धश्च प्रागेव तत्रैव सूत्रे (धातुसम्बन्धे—इत्यत्र) विशदीकृत इति तत्रैव द्रष्टव्यः । एते इति । लुङ् लङ् लिट् इति प्रत्ययाः वा सुप्रति । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (३।४।५) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवर्त्तेरिदम् । पक्षे यथास्वमिति । तथाच यथा लोके (सर्वकाले) 'लुङ्' 'अनद्यतने लङ्', 'परीक्षे लिट्' च तथा छन्दस्यपि प्राप्नोतीति भावः । देवो देवेभिरिति । अत्र आगमदिति आगच्छतु इत्यर्थे । तदाह—लोडर्थे लुङ् इति । ऋग्वेदस्यादिमाग्निमूक्तस्यमिदम् । देवोऽदेवेभिरन्येदेवैः सार्द्धमागच्छत्विति मन्वार्थः । 'बहुलं छन्दसि' इति अतो भिस ऐसभावः । इदं तेभ्य इति—अत्रापि अकरमित्यत्र लोडर्थे लुङ् । अकरमिति 'क्लृप्ठहृद्भिः छन्दसि' (३००६) इत्यत्र साधितम् । 'अग्निमद्य—' अत्र अद्वयत्वं इति लङर्थे । वृणोतीत्यर्थः । ववरस्ते क्रयादिः । तस्मात्लङ् । 'क्रयादिभ्यः आ' 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम् । लिट्सुदाहरति अयेति ममारिति । 'मियते लुङ् लिङोश्च' इति लिटि तडभावः । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । अद्या इत्यत्र 'अन्येषामपि दृश्यते' (३४३८) इति संहितायां दीर्घः ।

३४२४ । लिङर्थे लेट् ॥ ३।४।६ ॥

दी— विध्यादौ हेतुहेतुमदभावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ।

In vedic literature the affix लेट् (the fifth लकार) is employed after a root in the senses of injunction (विधि) etc 'cp—विधिनिमन्त्रण—' (2208) and in the sense of cause and effect (cp—'हेतु हेतुमतोर्लिङ्' 2813).

मित— लिङर्थे इति । 'विधिनिमन्त्रणान्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्राथमेषु', 'हेतु हेतुमतोर्लिङ्' इत्यत्र च स्पष्टम् । तदाह—विध्यादावित्यादि । पूर्वसूत्रात् छन्दसीति । लिङिति पञ्चमो लकारः ।

३४२५ । सिब्वहुलं लेटि ॥ ३।४।२४ ॥

The विकरण सिप् is variously used after roots in लेट i.e it is somewhere used and somewhere not. Note that सिप् retains सू only and is followed by शप् and then by तिप्, तस् etc.

मित—। सिब्वहुलमिति । सिप् इति विकरणः । स च लेडविषये बहुलं प्रयुज्यते । सिप्ः सकारमात्रं शिष्यते । सिप्ः परं शप् ततस्तिवादय इति बोधः । सिबभावे तु यथापूर्वं शपतिवादयः ।

३४२६ । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ३।४।२७ ॥

दी—। लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु ।

In the cases of परस्मैपद, इकार of the तिङ् affixes optionally disappear when लेट follows.

मित—। इतश्चेति । 'तिप् तस् मि—' (३।४।७८) इत्यतस्तिङामित्यर्थोऽस्म्यते । 'वितोऽन्यत्र' (३।४।८६) इत्यतो वेति चानुवर्तते । 'लेटोऽटौ' (३।४।८४) इत्यतो लेट इति च । तदाह—लेटस्तिङामिति । इत इति इकारस्येत्यर्थः ।

३४२७ । लेटोऽडाटौ ॥ ३।४।८४ ॥

दी—। लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ । 'सिब्वहुलं णिङ्गक्तव्यः' (वार्तिक) । वृद्धिः । प्र ण आयूषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि । आ साविषदर्शसानाय । सिप् इलोपस्यचाभावे—पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्ना भवति ।

अट् and आट् are the augments of लेट् i.e of its substitutes तिप् etc and they are पित् । 'सिब्वहुलम्—' Varttika.—It has to be said that सिप् is variously णित् (this is for वृद्धि) . 'प्रण—तारिषत्—

तृ + सिप् + अट् + तिप् = तारिष्ट् सञ्चत्—वृद्धि due to शिख of सिप् and इट् by 'आर्द्धधातुकस्य' । इलोप by former rule = तारिषत्—षत्व by 'आदेशप्रत्यययोः' (213). करति—कृ + शप् (instead of उ) + तिप् । जोषिषत्—जुष् सिप् + अट् + तिप् = जोष् + इस् अत्—इट् as before गुण by 'पुगन्त—' (2189). Break up as आसाविषत् + अर्शसानाय । आसाविषत्—आ—सु सिप् + अट् तिप् वृद्धि and इट् as before. When सिप् as well as elision of इ is wanting we have the augment आट् e.g. पताति = पत् + शप् + आट् तिप् and भवाति—भू + शप् + आट् तिप्,

मित—। लोट इति । लोडादेशस्य अट आडित्यागमौ क्रमेण भवतः । क्वचिदट न तु युगपत् । तथा च सिपि इलोपे च सति प्रायेण अडागमः । तदुभयाभावे तु प्रायेण आडागम इतुदाहरणेन विशदीकरिष्यते । तौ च पिताविति । 'आडुत्तमस्य पिञ्च' (३।४।६२) इत्यतस्तदनुत्तेरिति बोधम् । 'सिबवहुलम्—' वार्तिकमिदम् । सिपि सति धातोर्णिक्तं कायं बहुलं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । वृद्धिरिति । तारिषदित्येव 'अचो जिणति' (२५७) इति वृद्धार्थमिदम् । तृ प्रवन्तरणयोः इत्यस्मात् सिप् अट तिप् इति स्थिते अनेन वृद्धिः । सिप् इट आर्द्धधातुकत्वात् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् । कर्तरि शप् 'बहुलं कृन्दसि' इति बहुलवचनादव श्वन् । इतथेतीकारलोपः । करतीति । 'तनादिक्कजभ्यः—' इतुप्रत्ययस्य व्यत्ययेन शप् । गुणः । जोषिषत्—जुष् प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । प्रागवत् सिपि अटि कृते गुणः । इट । इतथेति प्रत्ययस्येकारलोपश्च । आसिति । आसाविषत् + अर्शसानाय इतिच्छेदः । आत्पूर्वात् सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्मात् सिपि (इटि) अटि तिपि च कृते वृद्धावादेशे प्रत्ययेकारलोपे च आसाविषदिति । सिप् इति । सिप् अभावे इलोपस्य चाभावे इत्यन्वयः । आडिति भावः । तथैवोदाहरति—पताति इति । पत्तुल पतने अस्मात्तिप् । धातोरुत्तरं शप् । प्रत्ययस्याडागमः । एवं भवति इत्येव प्रक्रिया बोध्या । सिप् इति वचनं प्रायिकाभिप्रायम् । इलोपे सत्यपि आडागमस्य दर्शनात् । तथाच मन्तः—विभः पतात् (१।३।३३) इति ।

३४२८ । स उत्तमस्य ॥ ३।४।८८ ॥

दी—। लेङुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव—
करवावः । टरेत्त्वम् ।

Elision of the सकार of the first person (वस् or मस्) of
लेट् is optionally effected. Thus करवाव करवावः (कृ + वस् = कृ + उ
(by तनादिक्कञभ्यः) वस् = कर् (by गुण) + आटवस् = करो आवस्—गुण of
उ आट being पितृ = करव आवस् then the forms as above. कृ +
आताम् (लेट्), here आताम् being आते by—टित आत्मनेपदानां टरे we
look ahead—

मित—। स इति । 'इवञ्च लोपः—' (३।४।८७) इत्यतो लोप इति ।
'वैतोऽन्यत्र' (३।४।८६) इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह—लेङुत्तमसकारस्येत्यादि ।
करवाव—करवावः इति । कृञो लेटो वस् । 'तनादिक्कञभ्यः—' इति उः । तस्य
सार्वधातुको गुणः । रपरत्वम् । 'लेटोऽडाटौ' इत्याट् । तस्य पितृत्वेन ङित्त्वाभावाद्
उन्निकरणस्य गुणः । अवादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यस्या-
प्रवृत्तिः । कृ + लेट् आताम् इति स्थिते 'टितः—' इति एत्वमित्याह—ठेरेत्वमिति ।
एवं कृ + आते इति जाते—

३४२९ । आत ऐ ॥ ३।४।८९ ॥

दी—। लेट् आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा
मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट्
ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति
यजात इत् ।

ऐ is the substitute for the आकार of लेट्. There are two
आकारs in लेट् one of आताम् and the other of आट. This rule
refers to आकार of the affix आताम् and not of the augment आट

for otherwise the सूत्रकार could say ऐट in stead of आट. Thus this result is arrived at on the force of the injunction of आट् (आङ्विधिसामर्थ्यात्—). For example यजाते in 'यो यजाति—' यज + आट् ते. यजाति is with आट् and तिप् । 'सुतेभिः—' Let them two enjoy delight with sons as well as enjoyables (प्रयः = अन्न). Here मादयैते—मद + णिच् (स्वार्थे) + आट् आताम् = मादि + आ ऐते (by 'टितः—' and the present rule, then गुण, अयादेश etc).

मित—। आत इति । 'लेटोऽडाटौ' (३।४।८४) इत्यतो लेट इत्यनुवर्तते । तदाह—लेट आकारस्येति । सुतेभिः शोभनान्नेन च मादयैते माद्यताम् सुखातिशय-मनुभवतामिति मन्त्रार्थः । अत्र मद + णिच् (स्वार्थे) + आट् आताम् (आते) इति अनेन सूत्रेण मादि आ ऐते इति भवति (आतामाकारस्यैव ऐत्वविधानात्) । ततो गुणादिना रूपम् । ननु कुत आतामेवाकारस्य ऐत्वं न तु आट इति प्रश्नः । तदाह—विधिसामर्थ्यादिति । आङ् विधि सामर्थ्यादित्यर्थः । आट एव विधित्सितत्वे तु लाघवात् 'लेटोऽडाटौ' इत्येव ब्रूयादित्याह—अन्यथा हीति । आटकरणफलमाह— यो यजाति—इति । अत्र यजात इत्यत्र यजेरात्मनेपदे आटते । ऐटि सति यजैत इति स्यात् ।

३४३० । वैतोऽन्यत्र ॥ ३।४।८६ ॥

दौ—। लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा । 'आतऐ' (३४२८) इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । 'अन्यत्र' किम् ? सुप्रयसा मादयैते ।

ऐ is the optional substitute for the affix ए of लेट excepting the perview of that of the एकार to be met with in the rule 'आत ऐ' (3429). 'पशूनाम्—' Let me be the lord of animals. ईश + इट = ईश + ऐ by 'टितः—' । Then ऐकार by this. ग्रहाः—Let the planets be accepted. गृह्यान्तै—ग्रह + यक + आट् अन्ते (कर्मणि)

सम्प्र. by यङिज्या—' (2412', then ऐकार ; optional forms—इमे, नट्छन्ते ।

मितं—। वैत इति । वा + एत ; + अन्यत्र इतिच्छेदः । 'लेटोछाटौ' इति पूर्व सूत्राच्छेद इति । एत इत्यस्यार्थ एकारस्येति । अन्यत्रेत्यस्य विवरणम्—आत ऐ इत्यस्य विषयं विनिति । तथाच तत्सूत्रविषये ये एकारान्ताः प्रत्ययाः (टेरत्वविधिना) उपलभ्यन्ते तेषाम् एकारस्य लेङन्तभूतत्वेऽपि नानेन ऐ विकल्पः ।

३४३१ । उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

दी—। पणवन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशे । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम । 'हलः श्र शानज्भौ' (२५५७) ।

लेट् is appointed when any conditional contract (पणवन्ध) or possibility (of something wrong) implied. 'अहमेव—' I can do this for you on the condition—that I alone shall lord it over the animal world. 'नेज्जिह्वायन्तः—' We wish that we should not possibly fall into hell for our wishing sin or sinful conduct towards others. जिह्वायन्तः—जिह्वा (sin or vicious act) + क्वच by 'कृन्दसिपरिच्छायामपि', दीर्घ by योगविभाग of 'अन्नाद्यस्यात्' (3546). Then शट् । न + इत् + जिह्वायन्तः = इत् implies possibility. 'हलः श्रः—' This is for the next rule—

मितं—। उपसंवाद इति । उपसंवाद पणवन्धः । स च भवानिदं मदर्थे कुर्याच्च तदा करिष्याम्यहमेतद् भवदर्थे इत्येव रूपः समयः । अहमेवेति । अहमेव पशूनामीशे इति चेद् भवति तदा विपुरं विजित्यऽहमिति विपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्यैव वचनम् । पशवो जीवाः संसारिण इत्यपरि । उपसंवादि उदाहरणं मिदम् । अथ आशङ्कायामुदाहरति—नेज्जिह्वायन्त इति । न + इत् + जिह्वायन्त इतिच्छेदः । तव इदिति आशङ्काद्योक्तनार्थम् । जिह्वा पापम् । तत् परस्य इच्छति

इति विग्रहे 'छन्दसि परीक्षायाम्' कच उपसंख्यानम् । 'अथावस्यात्' (३५४६)
इति योगविभागादात्वम् । ततः शब्द । अन्यस्य पापेच्छा मास्तु इत्यर्थः । यदा जिज्ञेति
जिज्ञाचरणम् । अन्येत् उपमानादन्यत्रापि छान्दसत्वादाचारि कचमाहुः । 'हलःप्रः'
इति उत्तरार्थमिदम्—

३४३२ । छन्दसि शायजपि ॥ ३।१।८४ ॥

दी—। अपि शब्दात् शानच् । 'ह्रग्रहोर्भगच्छन्दसि' (वार्तिक)
इति ह्रस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु । वधान देव सवितः ।
'अनिदिताम्—' (४१५) इति वध्नाते नलोपः । गृभ्णामि ते ।
मध्वा जभार ।

शायच as well as शानच्, in vedic literature is employed
in place of श्रा । 'ह्रग्रहोः—' Varttika—ह्र of ह्र and ग्रह is
replaced by 'भ' in the vedas. Thus 'गृभाय—etc—Take honey
with the tongue. गृभाय—ग्रह + श्रा + हि = ग्रह + शायच by
'ग्रहिज्या—' = गृभाय and—ग्रहाण (with शानच्) । 'वधान—' alt. वधाय ।
The instances of ह्र and ग्रह with ref. to the Varttika
are—गृभ्णामि ते and मध्वा जभार (ह्र + लिट् अ) in places of गृभ्णामि
and जह्वार ।

मित—। छन्दसीति । छन्दसि विषये हलन्ताद्धीतोः परस्य आधिकरणस्य शायच
शानच् च स्याद् ह्रौ परे इत्यर्थः । 'ह्रग्रहोर्भगच्छन्दसि' इति वार्तिकमिदम् । हरतेर्ग्रहश्च
ह्रस्य भः स्याच्छन्दसि विषये इति तदर्थः । गृभाय इति गृहाण इत्यर्थः । ग्रह +
श्रा + हि इति स्थिते 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति आप्रत्ययस्य डित्वात् सम्प्रसारणे
कृते तस्य शायचि अतो हेरिति हेलोपे ह्रग्रहोरिति भः । पक्षे गृभाण इति । वधान
इति । श्रा प्रत्ययस्य डित्वान्नलोपार्थमाहुः—अनिदितामिति पक्षे शायचि वधाय
इति । प्रसङ्गाद् वार्तिकमुदाहरति—गृभ्णामि ते इति । अत्र गृह्णैर्ह्रस्यभः ।
गृभ्णामि इति लोके । आप्रत्ययस्य डित्वात् सम्प्रसारणम् । नत्वम् । जभार =

जहारिति लोके । हरतेर्लिट् णल् । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धौ ह्रस्वभः ।
सूत्रेऽपि शब्दाद् द्विप्रत्ययाभावेऽपि शायच् ।

३४३३ । व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

दी—। विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्याच्छन्दसि । आण्डा
शुष्मस्य भेदति । भिनत्ति इति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः ।
म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेः लोट्
शपसिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ।
तरमेत्यर्थः । तरतेः विध्यादौ लिङ् । उः शप् सिप् चेति
त्रयो विकरणाः ।

“सुप्तिङ्पग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृ यङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देषां सोऽपिच सिध्यति बाहुलकेन ॥

(इति भाष्यम्) ।

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये
अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मने-
पदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमण्य
जमिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन
इति प्राप्ते । नरः = पुरुषः । अधा सवीरैर्दंशभिः वियूयाः ।
वियूयादिति प्राप्ते । कालः = कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीना-
धास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् ।
अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते ।
स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथाच
तद्वचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अस्मादाय । अण्विषयेऽच् ।

अवग्रहे विशेषः । यङो यञ्भ्यादारभ्य 'लिङ्गशिष्यङ्' (३४३४) इति ङकारिण प्रत्याहारः । तेषां वप्रत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ।

Additions and alterations (व्यत्यय) of affix as (of विकरण) are variously effected in the vedic literature. Thus 'आम्डा—' the root भिद् being रुधादि, the विकरण 'अम्' which was due by 'रुधादिभ्यः—' has been replaced by the विकरण शप् and consequently शप् being पित् the root gets गुण by 'पुगन्त—' (2189). सरते here सृङ् प्राणत्यागे being तुदादि, विकरण श् was due by तुदादिभ्यःश; but it has been replaced by शप् and consequently the root gets गुण by 'सार्वधातुकार्ध—' (2164). नेषतु—this in place of the लौकिक form नयतु. Here (in नेषतु) there are two विकरणसः शप् and सिप्. सिप् is followed by शप्—नौ + सिप् तु. (लोटः) 'एरु'—सिप् being पित् the root gets गुण, षत्व by आदेशप्रत्यययोः (213). तरुषेम—of this again the लौकिक form इतरेम. Here (in तरुषेम) there is लिङ् in the sense of विधि etc which (लिङ्) is followed by the विकरणसः—ङ, शप् and सिप् whereas शप् only was due ; as तृ is भृदि । That the term बहुल in the rule is to indicate violation of each and every injunction is clear from the verse below which has been quoted from the Bhashya—सुप्तिङ् etc—

The author of the treatise of अष्टध्यायी intends change or replacement (व्यत्यय), in multifarious ways. (बाहुलकेन); of this—viz सुप् (सु, श्री, जस etc), तिङ् (तिप्, तस भि etc). उपग्रह (technical name for परस्मैपद and आत्मनेपद), लिङ् gender, person (नर = पुरुष—1st, 2nd and 3rd), काल = tense, consonants and vowels, accent (स्वर), कर्तृ (i.e कारकवाची affixes such as क्त and

तद्धित), and यङ् (this is not the frequentative affix but it is the प्रत्याहार beginning with the य herein and ending in ङ in the next rule 'लिङ्गप्रशिष्यङ्' (3.1.86) and thus includes all—?). The व्यत्यय of the affixes सुप् etc enumerated in the verse are respectively dealt with in the instances as will follow :—

धुरि—सुप् व्यत्यय—षष्ठी in place of सप्तमी । तच्छति—तिङ् व्यत्यय—sing. for pl. इच्छति—युध्यते—change of पद. मघोः—लिङ्गव्यत्यय—masculine in place neuter. वियूयाः (वि + यु + आशीलिङ् यास)—change of person—2nd instead of 3rd. आधास्यमानेन (आ + धा + लुट् शान + सुगागम) here लुट् has been appointed in place लुट् । अदुच्छत्—change of हल् (हलव्यत्यय) here धु in place of दु was due by 'एकाचोबशोमघ—' । मित्र वयम्—change of अच् (अजव्यत्यय), here मित्रा with दीर्घ was due by 'अन्वेषामपि दृश्यते' (3539). स्वरव्यत्यय or change of accent will be considered under स्वर प्रकरणम्. The word कर्तृ in the verse is for कारक which again implies the affixes such as कृत् and तद्धित employed in the senses of कर्त्ता, कर्म etc (वाच्य). Thus अन्नादाय—the dative (चतुर्थी) of अन्नाद (अन्न अद + अच्) which is irregularly derived with अच् where अण् was due by 'कर्मण्यण्'. The distinction between the form (अन्नादाय) derived with अण् and with अच् is evident in अवग्रह or पदपाठ i.e. if अन्नादाय is derived with अण् then its breaking up in पदपाठ is अन्न आदाय whereas if it is the dative of अन्नाद (derived with अच्) the dissolution in पदपाठ is अन्न अदाय. The व्यत्यय of तद्धित affix is clear from illustrations like 'त्वं बोध यति ते जातवेदः' । Where the base यत् takes the affix अत which is restricted to the base क्तिम् only. Similarly

‘विश्वे देवासोमरुतो यतिष्ठान्’ etc. यङो यश्च्चात् etc—explained in connection with the explanation of the verse from the भाष्य above.

मित—। व्यत्यय इति । व्यतिक्रम्य एति गच्छतीति व्यत्ययः । व्यतिपूर्वादिणो भावे अजिति शब्दे न्दुशेखरः । व्यतिक्रम्य गमनञ्च क्वचित् विषयान्तावगाहनम् । क्वचिद् विषयइये प्रवृत्तिः क्वचिच्च विषयवये इति अधस्तनोदाहरणेषु स्फुटोभविष्यति । भेदतीति । भिदे रुधादित्वात् ‘रुधादिभ्यःश्रम्’ इति श्रमि प्राप्ते शप् । मरते इति । मृड् प्राणत्यागे तुदादिः । तस्मात् ‘तुदादिभ्यः शः’ इति श्र प्राप्ते शप् । नेषत्विति । नीज प्रापणेभूदिः । द्वौ विकरणाविति । तत्र शपः प्राक् सिपः प्रयोग इति विवेकः शिपः पित्वेन सार्वधातुकेति धातोर्गुणः । ‘आदेश—’ इति षत्वम् । नयतु इति लोके । तरुषम इति तृ प्लवनतरनयोः भूदिः । तयो विकरणा इति । एषु विवरणेषु उविकरणस्य प्राक् प्रवृत्तिः ततः सिपः ततः शप इति ज्ञेयम् । एवम् तृ + उ + सिप + शप + मस विधिलिङ् । व्यत्यय इत्येवं सिङ्गेबहुल-ग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति भाषासंवादं पुरस्कृत्याह—सुमिङ् इति । शास्त्रज्ञतु अष्टाध्यायीप्रणेता पानिनिरेव सुपां (सु औजसादीनाम्), तिङां (तिप् तसादीनाम्), उपग्रहस्य (परस्मैयदात्मनेपदयोः) लिङ्गस्य (पुंस्तु स्त्रीत्वादेः) नरस्य पुरुषस्य (प्रथममध्यमोत्तमलक्षणस्य) कालस्य कालवाचिनो लकार-जातस्येत्यर्थः, हलो व्यञ्जनस्य, अवः स्वरस्य (उदात्तादेः), कर्तुः (तदुपलक्षित कारकवाचिनः कृतः तद्धितस्य च प्रत्ययस्येत्यर्थः) । यङश्च यङ् इति प्रत्याहारः । स चास्मादेव यश्च्चादादाभ्य ‘लिङ्गा शिष्यङ्’ इत्युत्तरसूत्रस्यङ्कारेण नियम्य इति वक्ष्यति । ततश्च सर्वविधविकरणस्य व्यत्ययं व्यतिक्रमम् इच्छति । सः च व्यत्ययः बाहुलकेन बहुलानर्थान् लाति आदत्त इति बहुलः । तस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । तेन तादृशेन बहुलभावेन सिध्यतीत्यर्थः । सुवादिव्यत्ययं केमेणोदाहृत्य दर्शयति—धुरि दक्षिणाया इत्यारभ्य । अत्र सप्तम्यां प्राप्तायाम् व्यत्ययेन षष्ठी । तच्चतीति । भौ प्राप्ते व्यत्ययेन तिप् । युध्यति इति । युष दिवादिरत्ननेपदी । मधुन इति । अमृत चौरयो वाचको मधुशब्दो नित्यं क्लीबम् इति नागेशः । व्यत्ययेन

पुंस्त्वम् । विद्युः इति । युमिश्रणे विपूर्वः । आशिषि लिङ् । प्रथमपुरुषे प्राप्ते व्यत्ययेन मध्यमः । आधास्यमानेनेति अत्र कालव्यत्ययः । कालश्च तच्चाची लकार इत्युक्तम् । आङपूर्वाद् दधातेर्लृट् । 'लृटः सुधा' इति तस्य शानच् । आने सुगिति सुक । आधाता इति लृटि प्राप्ते इदम् । अदुच्चदिति । अत्र हलव्यत्ययः । 'एकाचो वशो भष—' भषभावेन धकारे प्राप्ते दकारः । मित्र वथमिति । अत्र स्वरव्यत्ययः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (३४३८) इति दीर्घे प्राप्ते ऋस् । स्वरव्यत्ययस्तु वक्तव्य इति । उदात्तादिव्यत्ययः स्वरप्रकरणे दर्शयिष्यते । कर्तृशब्द इति । तेन 'दीव्यति—' इत्यादौ विधीयमानानां उगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तम् । न त्विह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः । कृतञ्चितमिति तात्पर्यात् । तथाच किमो विहितोऽतिप्रत्ययः व्यत्ययेन यच्छेदादपि भवति । 'त्वं बोधयति ते जातवेदः' इति 'विश्वे देवासी मरुतो यतिष्ठन्' इति च । एवमत्र तद्धितव्यत्ययो द्रष्टव्यः । कृदव्यत्ययमाह—अन्नादायेति । अन्नमदति इति अन्नादः । तस्मै = अन्नादाय । [अणितु ('कर्मण्यण्' इति सूत्रेण) चतुर्थ्यन्ताभावेऽपि आदाधातोः आतो युक्ति अन्नादाय इत्येव ।] तत्र को विशेष इत्यत्राह—अवग्रहे विशेषः । अवग्रहः = पदपाठः । तथाच यदात्र अण विधीयते तदा अन्न आदाय इत्यवग्रहः । यदि तु अत्र तदा अन्न आदाय इति । अन्न आदाय इत्येव चावग्रहो दृष्टान्तमादाव कृतप्रत्ययव्यत्ययः । यङ् इति प्राग्वीकम् ।

३४३४ । लिङ्प्राशिष्यङ् ॥ ३।१।८६ ॥

दी— आशीर्लिङि परे धातोर्ङ् स्याच्छन्दसि 'वचउम्' (३४५४)—मन्त्रं वोचेमाग्नये । 'दृशेरग्वक्तव्य' (वातिक) । पितरं च दृश्येयं मातरं च । अङि तु 'ऋदृशोऽङि' (२४०६) इति गुणः स्यात् ।

In vedic literature अङ् after roots in आशीर्लिङ् is employed. Thus 'मन्त्रम्—' I should utter a hymn (मन्त्र = स्तुति) for अग्नि । 'दृशेः—' Vartika. It has to be said दृष् takes अङ् in आशीर्लिङ्

(and not अङ्). Thus पितरं च etc—may I have a sight of my parents. दृश् is not allowed गुण due to क्त्वि of अक् but incase of अङ् it would come by 'ऋट्—'(2406).

मित—। लिङीति । लिङि + आशिषि अङ् इति च्छेदः । कृन्दसि इत्यनुवर्तते । तच्च लिङि इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—आशीर्लिङि पर इति । बोधेनेति । दृशेरिति वार्तिकमिदम् । आशीर्लिङि परे दृशेधातोर्क् स्यान्न तु अङिति वाच्यमित्यर्थः । गुणाभावाद्यमिदम् इत्याह—पितरं दृशेयमिति । अङितु गुणः स्यादित्याह—अङित्विति ।

२४३५ । कृन्दस्यभयथा ॥ ३।४।११७ ॥

दी—। धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभय-
संज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वधयन्त्वित्यर्थः । आर्द्धधातु-
कत्वाखिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात्श्रुः शृभावश्च ।
'हुश्रुवोः—(२३८७) इति यण् । 'आट्टगमहनजनः किकिनी
लिट् च' (३१५१) । आदन्ताट्टवर्णान्ताद् गमादेश्च किकिनी
स्तस्ती च लिङ्वत् । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः ।
जग्मिर्युवा । जघ्निर्युवममित्ययम् । जघ्निः । लिङ् दभावादेव सिद्धे
'ऋच्छल्युताम् (२३८३) इति गुणबाधनार्थं क्त्विम् । 'बहुलं
कृन्दसि' (३५७८) इत्युत्वम् । ततुरिः । जगुरिः ।

In vedic literature affixes which have been dealt with under the jurisdiction of roots (धात्वधिकार) are to be considered as both सार्वधातुक् and आर्द्धधातुक्. Thus—दृश् + णिच् लोट् अन्तु where णिच् elides due to its being regarded as आर्द्धधातुक् । विशृण्विरे—वि श्रु + लिट् (इरे), श्रु is भ्रादि । Hence लिट् here being considered as a सार्वधातुक्, 'स्वादिभ्यः श्रु' takes place

and अ being डित् by 'सार्वधातुकमपित्' the root is replaced by अ by 'श्रुवः श्र च'. Thus बि + श्र + नु + इरे = विश्रखिरे by यण् by 'हुश्रुवोः सार्वधातुके' । 'अट्टगमहनजनः—' Although this rule has been explained in the कृदन्त section yet its vedic character has caused its being laid down and explained here also. आकारान्त rules, ऋकारान्त roots and गन, हन and जन take both कि and किन् (the affixes) in vedic language and these affixes are to be treated as लिट्. Thus वधिः = वृ + कि or किन्, हित् etc The distinction between कि and किन् with reference to account the former is अन्तोदात्त by प्रत्ययस्वर and the latter आद्युदात्त by नित्स्वर । Similarly—पपिः—पा + कि, ददिः—दा + कि, जग्मिः—गम् + कि उपधातोप by 'गमहन—' (२३६३). जज्ञिः—जन + कि । जघ्निः—हन कि, उपधातोपादि, and कुत् by 'हो—'. Although the analogy 'लिङ्ङित्' would suffice, for लिट् also is कित् by 'असंयोगाल्लिट् कित्'—yet the कित्करण of the affixes is to bar the गुण due by 'ऋऋतृताम्' (2383) । ततुरिः etc—तृ + कि—हित् etc उत्त्व of the root (अङ्) by 'बहुलं कृन्दसि' after गुण has taken place.

मित—। कृन्दसीति । 'तिङ्ङित् सार्वधातुकम्' (३।४।११३) इत्यतः साव-
धातुकसंज्ञ इति 'आर्धधातुकं शेषः' (३।४।११४) इत्यत आधधातुकसंज्ञ इति च
प्राप्तम् । 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (३।४।१) इति चाधिकृतं वर्तते । ततो व्याचष्टे—
धात्वधिकारे उक्तः प्रत्यय इत्यादि । वर्धन्त इति स्पष्टं पूले । सुष्ठु उच्चारिताः स्तुतयः
प्रशस्तिवाचः त्वा त्वां स्तुतिविषयदेवतां वधयन्तु ब्रह्मिन्तं कुर्वन्त्विति मन्त्रार्थः । 'स्तुतस्ती-
मयोच्छन्दसि' (८।३।२०५) इति षत्वम् । विश्रखिरे इति । विपूर्वात् श्रण्यते लिङ्
बहुवचनम् (इरे) । सार्वधातुकत्वादिति । अव लिङ्ङि भक्तेरिति यावत् । अरिति ।
श्रुधातोः स्वादित्वात् स्वादिभ्यः अरिति अः । श्रमावयेति । 'श्रुवः श्र च' इत्यनेन
श्रभावः । तदेवं विश्रण् इरे इति स्थिते आह—हुश्रुवोरिति । 'आट्टगमहनजनः—'

(३।२।१७१) यद्यप्येतत् सूत्रं पूर्ववत् (उत्तरकृदन्तप्रकरणे) व्याख्यातं तथाप्यस्य कृन्दी-
विषयत्वात् अतोपन्यासो व्याख्यानञ्च । किंकिनाविति । इयोरपि कित्वेन सामेप्रपि
विशेषःस्वरः । तथाच क्यन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । किन्नन्तस्य तु नित्स्वरेण
आदुदात्तत्वमिति बोध्यम् । वभिरिति । लिङ् वद्भावाद द्वित्वादि । भृजः किः । ' न
लोकाव्यय—' इति निषेधाद् वज्रमित्यत्र न षष्ठी । लिङ् वदिति कार्थ्यातिदेशार्थमेव
न तु स्वरूपार्थमपि । तेन लिटि परे यथा णलादयः स्य स्या किनि परे न । सूत्रे
आत् + ऋ इतिच्छेदः । अत्र ऋदन्तमुदाहृत्य आदन्त मुदाहरति । पपिः सोमं ददिर्गा
इति । उभयवापि किप्रत्ययः । पा + किः । दा + किः । जम्मिरिति जन्निरिति च ।
गमेर्हन्तेश्च किः । 'गमहन—' इत्युपधालोपः । द्वित्वादि । 'होहन्तेः—' कुत्वम् ।
जन्निरिति । जनेः किः । धातोरुपधालोपः । ननु लिङ् वद्भावे सति 'असंयोगाल्लिट्
कित्' इत्येव लिटः कित्वमादाय 'स्थानिवदादेशः—' इति न्यायात् लिङादेशस्यापि
कित्वे सिद्धे उक्तप्रत्यययोः ककारानुबन्धकरणं व्यथमित्याशङ्क्य समाधत्ते—लिङ् वद्-
भावेनैव सिद्धे इत्यादिना । इति गुणबाधनार्थम् इति । किंकिनोर्लिङादेशत्वेन अनेन
प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थमिति भावः । सूत्रे आद् इत्यत्र उच्चारण सौकर्यार्थः दकारो
न तु तकारः । तेन तात्परत्वाभावाद दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणम् । अत एवोदा-
हरति—तत्तुरिः इति जगुरिरितिइत्याहुः । तृ गृ अनयोः किः किन्वा । लिङ्-
वद्भावेन द्वित्वे प्राप्ते द्वित्वात् परत्वात् 'वहुलं कृन्दसि' इत्युत्त्वं प्राप्तम् । 'द्विर्वचनेऽचि'
इति निषेधात्तु द्वित्वात् प्राग्गुणो न भवति किन्तु द्वित्वात् परमेव द्वितीयस्यैव
(अङ्गस्यैव) उत्त्वम् । रपरत्वम् । पूर्ववत् अभ्यासकार्थम् । तृप्पवनतरणयोः
गृनिगरणे ।

३४३६ । तुमर्थं सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन् कध्यै कध्यैन्
शघै शघैन्तवेड्त्वेनः ॥ ३।४।८ ॥

दी—। से । वच्चे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे ।
शरदो जीवसे धाः । असेन्—निष्वादादुदात्तः । क्से । प्रेषे ।
कसेन् । गवामिव श्रियसे । अघै । अघैन् । जठरं पृणघै ।

पक्षे आद्युदात्तः । कधै कधैन् । आहुवधै । पक्षे नित्स्वरः ।
 शध्यै । राधसः सह मादयधै । शधैन् । वायवे पिवधै ।
 तवै । दातवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ।

In vedic literature, these fifteen affixes, *से, सेन्, असे, असेन्, क्री, कसेन्, अध्यै, अध्यैन्, कधै, कधैन्, शधै, शधैन्, तवै, तवेङ्* and *तवेन्* are employed after roots in the sense of *तुम्* (or *तुसुन्*) i.e. in the sense of *भाव*; cp the dictum (of भाष्य) 'अव्यक्ततो भावे'. *वक्षे* (to speak) *वच्+से=वक् से* by 'चोः क्' (378) = *वक् षे* by 'आदेश—' (210) then *च । वह* (to carry); *वह्+से=वढ से* by 'होढः' (324) = *वक से* by 'षढोः कः सि'. Then as before. *एषे—इ* (to go) + *सेन्* = *गुण 'सार्वधातुकाङ्—'* (2164) and *षत्व*. The distinction between *से, सेन्*; *असे, असेन्* etc is that the former affix in each case makes the derivative *अन्तोदात्त* by *प्रत्ययस्वर* whereas the latter makes the same *आद्युदात्त* by '*जिनत्यादेर्नित्यम्*'. *जीवसे* (to live) *जीव=असे* or *असेन्*. *प्रप्रेषे* (to proceed) *प्र+इ+केस्=कित्*. *प्रियसे* (to have recourse to), *प्रि+कसेन्=गुण* barred due to *कित्* of *कसेन्*. *पृणधै—* (to fill up)—*पृ+अधै* or *अधैन्*—here *गुण* being barred by *बहुलं कन्दसि*. *आ* by '*क्रादिभ्यः—*' takes place. *ऋस्व* of the root by *प्रादीनां ऋस्वः* and *आकार* of *आ* (ना) disappears by '*आतोलीपः—*' then add *अधै*. *आहुवध्यै* to offer *आ+हु+कध्यै* or *कधैन्* each of them (the affixes) being *कित्*, *गुण* by '*सार्वधातुकाङ्—*' is forbidden and consequently *उवङ्* by '*अचि झु—*' (272) takes place. Or (to call up) *आ+ह्व+कधै* or *कधैन् सम्*—by '*वचिखपि—*' (2409) as *ह्व* belongs to *यजादि* class then as before. Nagesha holds that as *आहुवध्यै* and such other forms might be arrived at

with the help of अथै or अथैन् only as बाहुल्यक rules supreme in respect of rejecting गुण etc, there was no need of adding कथ्यै, कथ्यैन् and शथ्यै शथैन् to the rest of the affixes से, सेन etc, and that this is also perhaps the opinion of the author (Bhattoji) himself. मादयथ्यै—मद + णिच + कथै = मादि + कथै now कथै being (भाववाचि) सार्वधातुक यक by 'सार्वधातुके—'becomes due but व्यत्ययोवहुलम् takes effect and यक being rejected शप takes place causing गुण and अयादेश। मादि + शप + अथै मादय—अथ्यै = मादयथ्यै by 'अतो गुणे' (191). पिवथै—पा + कथैन् here also कथैन् being a भाववाचि सार्वधातुक, यक though due, is forbidden to take effect as above and शप intervening पा is replaced by पिव by 'पान्ना—'(2360). Then 'अतो गुणे'। दातवै + उ = दातवाउ or दातवायु by 'लोपः शाकल्यस्य' (67). दातवै = दा + तवै (to give for दातुम् the secular from) सू + तवेङ्—no गुण due to ङित्व—for लौकिक सीतुम्। कर्तवै to reform, कृ + तवेन्—गुण by 'सार्व—' ; in place of कर्तुम्।

मित—। तुमुन इति। तुमः (तुमुनः) अर्थः तुमर्थः। तस्मिन् एते पञ्चदश प्रत्यया धातोर्भवन्तीत्यर्थः। तुमर्थश्च भाव एव। 'अव्ययकृतो भावे' इति भाष्य-निर्देशात्। न चैवं तर्हि लाघवात् 'भावे'—इति कथं न सुव्रितमिति शङ्कितव्यम्। भावो द्विविधः सिद्धावस्थापन्नः साध्यावस्थापन्नश्च। तत्र सिद्धावस्थापन्नो भावः 'भावे' इत्युच्चार्य विहितः। साध्यावस्थापन्नाख्यः भावः यत्प्रत्ययनिमित्तं भवति तमेव प्रत्यय-सुच्चार्यं विधीयते इति विवेकः। तस्मात्तुमर्थे इत्यैवोक्तं न तु भावे इति। पञ्चदश क्रमेणोदाहरति—वच्चे इत्यादिना। अव वच् + से इति वह् + से इति व्युत्पत्तिप्रकारः। आद्ये 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' (२१३) इति षत्वेन रूपम्। द्वितीये 'हो ङः' (३२४) इति ङत्वे तस्य 'षढोः कः—' इति कत्वे प्रागवत् षत्वे च रूपम्। वक्तुं वोढुं चेति लोके। प्रेषे इति प्र + ङ् गतौ तस्मात् क्से इत्यस्मिन् परे षत्वे रूपम्। यद्यपि से सेन् असे असेन् इत्यादि प्रतिप्रत्ययगतव्युत्पत्तिं प्रति न

किञ्चिद् विशेषप्रतिपत्तिकरं तथापि स्वरविशेषादनयोः (प्रत्येकं) विशेषः 'तथाच
 से' असे इत्यादीनां प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वं विधीयते सेन्, असेन् इत्यादीनां तु
 'अनन्यादिर्नित्यमिति' आद्युदात्तत्वमेव विधीयत इति विभावनयम् । जीवसे इति ।
 जीव् + असे—जीवितुम् इति शेषः । असेन्निति । अत्रापि जीवसे इत्येव रूपम् ।
 केवलं स्वरविशेष इत्याह—निदिदि । श्रियसे इति । श्रि + कसेन् इति स्थिते
 किञ्चाद् गुणभावे 'अचिञ्—' (२७२) इतोयङ् । पृणधै—पृ पालनपूरणयोरस्मात्
 अधै प्रत्ययः । बाहुलकाद् गुणभावे आ । 'प्रादीनां ऋस्' इति धातोः
 ऋसादेशः । आलोपः । पूरितुमिति लोके । पचे अधैनपचे इत्यर्थः । आहुवधै
 इति आ—ह्व + कधै इति स्थिते किञ्चाद् गुणभावे 'वचिस्वपि—'
 (२४०८) इति सम्प्रसारणम् । 'अचिञ्—' इत्युवङ् । यद्वा—आहु + कधै इति
 स्थिते प्राग्दुवङ् बोधः । अत्र बाहुलकेनैव किञ्चकार्यं सिद्धे (पिवधै इत्यादौ)
 कधै, कधैन् ; शधै, शधैन् इति तुमर्थकप्रत्ययचतुष्टयं न कर्तव्यम् । उक्तरीत्या
 अधैअधैनभ्यामेव सिद्धेरिति शब्देन्दुशेखरकारणमाशयः । तच्च दीक्षितपादाना-
 मपि मतमिति आहुवधै इत्युदाहरणादेव सूच्यत इति । आह्वातुम् इति
 आहोतुमिति वा लोके । पचे नित्स्वर इति । कधैन पचे इत्यर्थः । मादयधै
 इति । मदीहर्षे । तस्मात्प्रान्तात् शधैप्रत्ययः । तस्य तुमर्थं प्रत्ययत्वेन भाववाचित्वात्
 शित्वाच्च 'तिङ् शित्—' इति सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुके यक्' इति यक् प्राप्तः । स
 'व्यत्ययो बहुलम्' इति न भवति । किन्तु श्वेव प्राप्नोति । तस्य पिच्चात् 'सार्वधातु-
 काङ्—' इति गुणेऽप्यदेशे च मादयधै इति जाते 'अतो गुणे' (१८१) इति
 पररूपे रूपम् । मादयितुम् इति तु लोके । पिवधै इति । पा पाने शधैन इति
 शधैनप्रत्ययस्यापि भाववाचित्वात् सार्वधातुकत्वात् यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ।
 'पाप्—' (२३६०) इति पिवादेशः । ततोऽतो गुणे यथोक्तं रूपम् । निच्चादाद्युदात्तः ।
 पातुमिति लोके । दातवा उ इति । दातवै उ इति स्थिते लोपः शाकल्यस्य (६७)
 इति पात्तिका लोपः । पचे दातवायु इति । दातुमिति लोके । न च्छित्तवै इति
 भाष्यम् । सूतवै इति । प्रत्ययस्य ङित्वाद् गुणः । सोतुमिति इति लोके । कर्तवै
 इति । कर्त्रे गुणः । कर्तुमिति लोके ।

३४३७ । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिषै ॥ ३।४।१० ॥

दी—। एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातु रोढुमवाथितु-
मित्यर्थः ।

These three are irregularly arrived at with the affixes कै and इष्यै in the sense of तुम् in the Vedas. प्रयै—प्र या + कै—आज्ञोप by 'आतो लोपः—'to go (प्रयातुम्). रोहिष्यै—रुह इष्यै to ascend (रोढुम्). अव्यथिषै नञ् व्यथ् + इष्यै not to feel pain (अव्यथितुम्).

मित—। प्रयै इति निपात्यन्ते इति । क्न्दसीति । प्रयातुमित्याद्यर्थ इति शेषः ।

३४३८ । दृशे विख्ये च ॥ ३।४।११ ॥

दी—। द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

These two also are irregularly found with the affix कै in the vedas against the classical forms द्रष्टुम् and विख्यातुम् । दृशे = दृश् + कै—no गुण due to कित्त्व of कै । विख्ये—वि + ख्या (प्रकथने) + कै 'आतो लोपः—'applying आ of ख्या disappears.

मित—। दृशे इति । एतौ तमर्थे निपात्येते क्न्दसि । अथ लोकपरिगतं रूपमाह—द्रष्टुमित्यादि । दृश् कै इति स्थिते कित्त्वाद गुणाभावे रूपम् । अत्र योगविभागः अस्ति इत्याहुः । बाहुलकनैव गुणाभावे आलोपे च 'तुमर्थे ये—' इति यप्रत्ययेनैव यथोक्त—रूपसिद्धेरिति तेषामाशयः ।

३४३९ । शकि णमुल्कमुलौ ॥ ३।४।१२ ॥

दी—। शक्नोतावुपपदे तुमर्थ एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तमपलोमु मित्यर्थः ।

If the root शक् is a contiguous word then these two are affixed to roots in the sense of तुम् in the Vedas, Thus

विभाजम् etc.—was unable to divide ; वि+भज्+णमुल्—वृद्धि due to शित्व by ‘अत उपधायाः’ (2282). ‘अपलुपम्’—was unable to remove or deface—अप+लुप्+कमुल् (अम्) no गुण or वृद्धि due to कित्त्व of कमुल् ।

मित—। शकि इति । शक् इति धातावुपपदे इत्यर्थः । तुमर्थे इत्यनुवर्तते । तदाह—शक्नोतावित्यादि । विभाजमिति—विपूर्वाद् भजेर्णमुल् । ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्युपधावृद्धिः । विभक्तुमिति लोके । अपलुपमिति । अपपूर्वात् लुप्, केदने इत्यच्चात् कमुल् । तस्य कित्त्वाद् गुणवृद्धिर्गोर्भावः । अपलोतमिति लोके । अशकदित्यत बहुलं कन्दसीति औ प्राप्ते शः । लङि, ह्रस्वम् ।

३४४० । ईश्वरे तोसुन्कमुनौ ॥ ३।४।१३ ॥

दी—। ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितमित्यर्थः ।

When the term ईश्वर precedes as an उपपद any root in Vedic language may take (तोसुन्) and कमुन् (अस्) in the sense of तुसुन् । Thus ईश्वरः etc.—Able to move and to dig out (विलिखः) (वि+चर तोसुन्=तोस्) वि+लिख+कमुन् no गुण due to कित्त्व of कमुन् ।

मित—। ईश्वरे इति । अत्रापि तुमर्थे इत्यनुवर्तते । तेन ईश्वरशब्दे उपपदे तुमर्थे धातोस्तोसुन् कमुन्प्रत्ययौ सङ्कन्दसि विषये । ईश्वरो विचरितोरिति । विचरितुं समर्थ इत्यर्थः । तोसुन् उकार उच्चारणार्थः । ओकारः स्वरार्थम् । तोस् इति शिष्यते । चरिण्ट् तोसुनि । [“विचारितोः” इति पाठे तु बाहुलकाद् वृद्धिः] । विलिख इति । विपूर्वाङ्गिखेः कमुन् (अस्) । कित्त्वात् लघुपधगुणः ।

३४४१ । कत्याये तवैकेनकेन्यत्वनः ॥ ३।४।१४ ॥

दी—। न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्तृम् ।

These four affixes तवै, केन्, केन्थ and त्वन् are appointed after roots in the sense of कृत्य i.e. also in the sense of भाववाच्य and कर्मवाच्य as there runs the rule 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः'. Thus क्लेच्छितवै ; add अस्माभिः as the अनुक्तकर्ता । That is—we should not act like Mlechhas. क्लेच्छ (भ्रादि) + तवै = इट् ; this is from the Bhashya. The remaining portion is 'इत्यध्यायम् व्याकरणम्' (cp. Introduction to महाभाष्य). Although this form could have been arrived at with तवै under 'तुमथे सेसिन्—' yet the importance of applying here is to have such a form in the भाव or कर्मवाच्य. अवगाह—अवगाह—केन् (ए) should bathe. दिट्छेणः—टश् + सन् + केन्थ = दिट्क सेन्थ etc. कर्त्तव्यम् कृ + त्वन्—गुण by 'सार्व—' (2168), should be done (कर्तव्यम् is the classical form).

मित—। कृत्यार्थे इति । कृत्यानामर्थः कृत्यार्थः । स च भावकर्मणोः । 'तयोरेव कृत्यक्त—' इति भावकर्मणोरिव कृत्यविधानात् । तेन भावे कर्मणि च वाच्ये कृन्दसि धातोरिति चत्वारः—तवै, केन्, केन्थ, त्वन्—प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । यद्यपि 'भव्यगीय—' इत्यादी कर्तरि 'ज्ञानीयम् चूर्णम्' इति करणादौ च कृत्य-प्रत्यया विधीयन्ते तथापि स्वरूपेणैव तत्र कर्तादिविधानं न त कृत्यत्वेनेति नात्र तेषां संग्रह इत्याहुः । न क्लेच्छितवै इति—भाषादिदम् इत्यध्यायं व्याकरणमिति भाषाप्रपञ्चस्यायं शेषः । क्लेच्छ भ्रादिः तस्मात् तवै । 'तुमथे सेसिन्—' इत्येव सिद्धे कृत्यार्थे इदम् । अस्माभिर्न क्लेच्छितव्यमित्यर्थः । अवगाह इति । अवगाहमिति लोके । अवपूर्वादगाहः केनप्रत्ययः । दिट्छेण इति—टश्ः सन्नतात् केन्थः । दिट्छणीय इत्यर्थः । कर्त्तव्यमिति । कृञः त्वन्प्रत्ययः । काव्यं कर्तव्यं चेत्यर्थः । गुरुरूपम् ।

३४४२ । अवचक्षे च ॥ ३४१५ ॥

दी—। रिपुणा नावचक्षे । अवस्थातव्यमित्यर्थः ।

One form अवचच्चे in वेद is irregularly formed in sense of भाव or कर्मवाच्य। रिपुणा etc—I should not be stated by a foet. अव् + चक्षिङ् + एश् = अवचच्छे—एश् being शित् and सार्वधातुक 'चक्षिङः खगाज्' does not apply.

मित—। अवचच्चे इति। कृत्यार्थेयम् एश्प्रत्ययान्तो निपात्यते छन्दसि। अवचच्चे इति। अवपूर्वात् चक्षिङ् वाक्तायां वाचीत्यस्मात् एश्प्रत्ययः। एश्ः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'चक्षिङः खगाज्' इत्यस्याप्रसक्तो रूपम्। लौके तु अवखगातवामित्येव। तवप्रस्याङ्धातुकत्वात्।

३४४३। भावलक्षणे स्थेणक्कुञ्ज्वदिचरिद्भुतमिजनिभग्रस्तोसुन्
॥ ३।४।१६ ॥

दी—। आसंस्थातोः सीदन्ति। आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः। उदेतोः। अपकर्तोः। प्रवदितोः। प्रचरितोः। होतोः। 'आतमितोः। काममाविजनितोः संभवामः' इति श्रुतिः।

When any characteristic of भाव is implied by the derivative, the roots स्था, इण्, कृ, वद, चर्, हु, तम् and जन take तोसुन् in the vedic literature. आसंस्थातोः—आ + सम्—स्था + तोसुन् until completion. Thus here भावलक्षण implies limit (सीमा); उदेतोः उत्—इ + तोसुन् गुण by 'सार्व'—। अपकर्तोः—अप कृ + तोसुन्. होतोः—हु + तोसुन् by गुण (सार्वधातुकाङ्गं). आतमितोः आ + तम् (तमुग्रासे) + तोसुन् इट्। 'कामम्—'आ + वि जन् + तोसुन् इट्। Indeed are we born before delivery? (आविजनितोः आप्रसवात् = Nagesha).

मित—। भावलक्षण इति। भावो भावना क्रिया सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थः। स लक्ष्यते धेन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तोसुन् स्याच्छन्दसि। अत कृत्यार्थे इति निवृत्तमिति मन्तव्यम्। अत तुमर्थे इत्यनुवर्त्य तुमर्थे एभ्यः तोसुन्निति केचित्। तन्न। भावशब्दमुच्चार्य विधानात् सिद्धावस्थपन्नस्यैव धात्वर्थस्य प्रतिपत्तेः

साध्यावस्थापन्नधात्वर्थे विधीयमानतोमुनाऽत्र प्रसक्तैः दीर्घाद्देतच्च 'तुमर्थे सेसिन्—'
इति शब्देन्दुशेखरे समुद्भूतं विशदीकृतञ्चास्माभिरपि तत्रैवेत्यासां विस्तरः । भाव-
लक्षणताव अवधिभुतार्थे वर्तते इत्याह—आसमाप्तरिति । यावत् समाप्तमित्यर्थः ।
आ + सम्—स्था + तोमुन् । उत् + इ + तोमुन् । अप—कृ + तोमुन् । होतोः—
हृ + तोमुन् 'सार्धधातुकार्द्ध—' इति विश्वप्पुदाहरणेषु गुणः । आतमिती—आ—
तसु + तोमुन्—सत्त्वादिडागमः । एवमाविजनितीरित्यत्र—आविजन् + इट् तोमुन् ।
आप्रसवादिति तदर्थ इति बोध्यम् ।

३४४४ । सृपितदोः कसुन् ॥ ३।४.१७ ॥

दी—। भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विस्फो
विरप्सिन् । पुरा जलुभ्यः आहृदः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ।

When भावलक्षण or completion of an action is implied the roots सृप् and हृद् take the affix कसुन् in the vedic literature. 'पुरा—etc.'—'Thou soundest till the disappearance (विस्फो) of the rogue. वि + सृप्—कसुन् (अस्) no गुण due to क्त्वि । आहृदः = आ + हृद् + कसुन् = molestation.

मित—। सृपितदोरिति । सृपेः हृदेः कसुन् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि भावस्य लक्षणत्वे सतीत्यर्थः । क्रूरस्य गमनात् प्राक् भवान् विरप्शी शब्दकर्मा भवतीति तस्य सम्बुद्धिः । आहृद इति । आङ्पूर्वाद् उहृदिर् हिंसानादरयोरित्यस्मात् कसुन् । यावद्भिंसनमित्यर्थः । क्त्वाल्लघूपध गुणाभाव इति शम् ।

इति मितभाषिणां तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

३४४५ । रात्रेऽञ्जसौ ॥ ३।१।३१ ॥

दी—। रात्रिशब्दाद् डीप् स्यात् अजस्विषये क्न्दसि ।
रात्रौ वयस्यदायती । लोके तु 'क्लदिकारात्—' (गणसूत्र)
इति डीष्णन्तोदात्तः ।

The affix डीप्, in vedic literature, is appointed after the base रात्रि but not in connection with जस्. Thus 'रात्रौ व्यखात्—' The night when coming revealed etc. But रात्राः (रात्रि+जस्) where डीप् does not take place. The लौकिक form by 'क्लदिकारात्—'(गणसूत्र under 'वह्वादिभ्यश्च' 503) with डीष् is always रात्रौ which is thus अन्तोदात्त by प्रत्ययस्वरः ।

मित—। रात्रे रिति । रात्रेः + च + अजसौ इतिच्छेदः । न जसिः अजसिः नञ् समासः । तच्चित्रिति विषयसप्तसी । सु, श्री, जस् इत्यस्य जस इकारान्तेनोच्चार-
नम् । अजसि इत्येव वक्तव्ये तथाविधोच्चारणं वैचित्र्यार्थम् । 'संख्याव्ययादेर्डीप्' (४।१।२६) इत्यतो डीवन्नुवर्तते । तदाह—रात्रिशब्दादित्यादि । क्न्दसीत्यनुवृत्त्य-
भावेऽपि अर्थादापतति लोके 'वह्वादिभ्यश्च' (५०३) इत्यत्र 'क्लदिकारात्—' इति सूत्रादेव सिद्धेरित्याह—लोकेत्विति । तच्चासंज्ञाविषये इति बोधाम् । संज्ञायां तु लोकेऽपि अनेन डीवन्त इव । इत्यौ संज्ञाक्न्दसोरित्यनुवर्तनात् । 'राशदिभ्यां त्रिप्' (उणादि) इति त्रिवन्त आद्युदात्तो रात्रिशब्दः ।

३४४६ । नित्यं क्न्दसि ॥ ४।१।४६ ॥

दी—। वह्वादिभ्यश्च क्न्दसि विषये नित्यं डीष् । वक्ष्ये
हि त्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ।

डीष् is persistently affixed to बहु etc in the Vedas. The acceptance of नित्य in the rule is for the next rule ; for the injunction instructed by 3446 is persistent from the very fact of its being enunciated (आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वम्).

मित—। नित्यमिति । 'बहुवादिभ्यश्च' (४।१।४५) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । तदाह—बहुवादिभ्यः इत्यादि । ननु आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धेऽत्र सूत्रे नित्यग्रहणं निरर्थकमित्याशङ्क्य आह—नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति । 'भुवश्चेत्येतदर्थमित्यर्थः ।

३४४७ । भुवश्च ॥ ४।१।४७ ॥

दी—। डीष् स्याच्छन्दसि । विभौ । प्रभौ । 'विप्रसंभः—' (३१६०) इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः ॥ 'मुदगलाच्छन्दसि लिच्च' (वार्तिक) । डीषो लिच्चमानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथौरभून्मुदगलानी ।

डीष्, in vedic literature, is affixed to bases formed with डु added to भू by the rule 'विप्रसंभः—' (3160). Thus विभौ etc. The from भुवः in the rule is an imitation i.e utterance of भू formed with by डु by 'विप्रसंभः—'. This is inferred from the following here (अनुवृत्ति) of उत्तः from the rule 'बोती गुणवचनात्'. Thus there is no doubt that 'भुवः' in the rule is the fifth caseending of 'भु' an imitation of the finals of विभु, प्रभु etc. And that it ('भुवः') has not been replaced by 'भोः' by 'चिडिति' (245) is due to irregular appearance of उवङ् with reference to this very form in this rule only (सौत्रः) । 'मुदगलाच्छन्दसि—' (Varttika). डीष् in छन्दस्, is affixed the base मुदगल (a sage or seer) and it (डीष्) is then considered to be as लिच् (ल—dropping for the purpose of accentuation) and to the

base must आनुक् (आन्) has to be joined when डीष् follows. Thus 'रथीः'—The wife of सुदगल became a charioteer. [This Vartika is read under the rule 'इप्रकरणे' in अष्टाध्यायी or भाष्य].

मित—। भुवश्चेति । 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' (३१६०) इति डुप्रत्ययान्त-स्यानुकरणं स्रिति । तस्य पञ्चम्या निदेशोऽत्र । तेन डुप्रत्ययान्ताद् भुवो डीष् स्याच्छन्दसीत्यर्थः । तदाह—विभूत्यादि । न च भू इति दीर्घस्यैव पञ्चम्या निदेशोऽयम् इति वाच्यम् । स्वयम्भूरित्यादावपि डीष् प्रसङ्गादिति व्याचष्टे—विप्रसंभ्य इत्यादि । ननु कुत एतज्ज्ञायते डुप्रत्ययान्तमिवानुक्रियते न तु भू इति पाक्षिक पञ्चम्यानिर्दिश्यते तदाह—उत इत्यनुवृत्तेः । 'वीतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वर्तते । तस्मादुत इत्यनुवृत्तेर्भू इति दीर्घपक्षे तु नैतत् सम्भवति । तस्माद् डुप्रत्ययान्तमिवानुक्रियत इति निर्णयः । 'नन्वेवमपि डुप्रत्ययान्तस्य 'घेर्ङिति' (२४५) इति गुणेन 'भोः' इत्येव स्यान्नतु भुव इति । अत्र उवडादेशस्य दौर्लभ्यात् तदाह—उवडादेशस्त्विति । अस्मिन्नेव निपातनादुवड् आश्रीयत इति भावः । सुदगलाच्छन्दसीति । 'इन्द्रवरुण—' इति सुवस्थमिदं वार्तिकम् । ततो व्याचष्टे—डीष्पी लिचमानुक्चेति । सुदगलाद् डीष् तस्य (प्रत्ययस्य) लित्स्वरः । सुदगलशब्दाच्चाणुगिति विवेकः । सुदगलो नाम कश्चिद्वृष्टिः । तस्य पत्नी सुदगलानी । लित्स्वरेण आनुक् आकार उदात्तः ।

३४४८ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥ ४।१।५८ ॥

दी—। संयोगोपधत्वादप्राप्तो डीष् विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ।

In छन्दस् the term दीर्घजिह्वी is irregularly found with डीष् which would, otherwise, not have come as the term (दीर्घजिह्व) is संयोगोपध (having the conjunct letter 'ह्व' for its उपधा) and consequently डीष् by 'स्नाङ्गाच्चीपसञ्ज्ञानात्—'(6।०) can not

take place after it due to the prohibition 'असंयोगोपधात्' running in the said rule (510). यञ्जवाट—यञ्ज + वह् + णि; by 'वहश्च'.

मित—। दीर्घजिह्वीचेति । कृन्दसि दीर्घजिह्वशब्दो ङीष्प्रत्ययः । कुतो निपातनमित्यत्राह—संयोगोपधत्वाद्वाप्राप्त इति । 'खाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' (५१०) इति हि ङीष् विधायकं सूत्रम् । तच्च दीर्घजिह्व शब्दस्य संयोगोपधत्वात् प्रसज्यत इति निपातनाश्रयणम् । यञ्जवाडिति । यञ्ज' वहतीति 'वहश्च' (३४१३) इति णिप्रत्ययः ।

३४४८ । कद्रु कमण्डलवोऽकृन्दसि ॥ ४।१।७१ ॥

दी—। ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः । 'गुग्गुलु-
मधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । गुग्गुलूः ।
मधूः । पतयालूः ॥ 'अव्ययात्तत्रप्' (१३२४) । 'आविष्टस्योप-
संख्यानं कृन्दसि' (वार्तिक) । आविष्टो वर्धते ।

ऊङ् as a feminine affix (स्त्रीप्रत्ययः) is used after the bases कद्रु and कमण्डलु in कृन्दस्. Thus कद्रू + कमण्डलूः । 'गुग्गुलु—' Varttika—It has to be said that the feminine affix extends to these bases also. Thus गुग्गुलू; etc. 'आविष्टस्य—' This is the second Varttika here. In respect of कृन्दस् the word आविष्ट has to be enlisted as having ल्यप् under 'अव्ययात्तत्रप्' (1324). Thus आविस् + ल्यप्, षत्व by 'ऋसात्तादौ—' (1325) then apply 'एनाष्टुः' (113). आविष्ट—that which has appeared (आविर्भूतः).

मित—। कद्रु इति । 'ऊङ्' (४।१।६६) इत्यत ऊङ् इत्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—ऊङ् स्यादिति । कृन्दसि कद्रुशब्दात् कमण्डलुशब्दाच्च ऊङ् स्यात् स्त्रियामित्यर्थः । 'गुग्गुलु—' वार्तिकमिदम् । एषा व्यत्ययेन स्त्रीत्वं कृन्दसि इत्याहुः । पतयालु इति विशेषलिङ्गम् । अत्र 'स्पृह्णिगृहि—' इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । गुणयादेशौ ॥ अव्ययात्त्याविति । एतदन्यत्र व्याख्यातमपि आविष्ट-

वार्तिकानुरोधादिह पुनरुपन्यस्तम् । आविष्ट शब्दोऽपि त्यप् प्रत्ययनिष्पन्न इति परि-
गणनं कर्तव्यमिति वार्तिकार्थः । आविष्टोवर्धत इति । आविर्भूतो वर्धत इत्यर्थः । आविस्-
+ त्यप् इति स्थिते 'ऋखातादौ तद्धिते' (१३२५) इति सकारस्य षत्वे तस्य टुत्वे च रूपम् ।

३४५० । कृन्दसि ठञ् ॥ ३।४।५० ॥

दी—। वषाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरि भेदः । वार्षिकम् ।

In vedic language ठञ् is affixed to the base वर्षा. Although the result with regard to the form (वार्षिक) is the same in each case (ठक् or ठञ्) yet this supersedes 'वर्षाभ्यष्टक्' (4.4.18) as there is distinction between the two affixes with reference to accent (स्वर); for ठञ् is आद्युदात्त by 'जिनत्यादिर्नित्यम्' whereas ठक् is अन्तोदात्त by 'कितः'. ठ = इक by 'ठस्येकः' !

मित—। कृन्दसीति । 'वर्षाभ्यष्टक्' (४।३।१८) इत्यव्यवहितं पूर्वस्त्वम् । ततो व्याचष्टे—वषाभ्यष्टकोऽपवाद इति । ननु ठक्ठञोः को विशेषः । 'ठस्येकः' इत्यनुसारादुभयोरपि परतो रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् । समाधत्ते—ठञो जिन्ताद् 'जिनत्यादिर्नित्यम्' इत्यनुशासनबलाद् ठञ् प्रत्ययान्तस्य आद्युदात्तत्वम् । ठक्ः कित्वात् 'कितः' इति ठक् प्रत्ययान्तस्य अन्तोदान्तत्वमिति विशेषः ।

३४५१ । वसन्ताच्च ॥ ४।३।२० ॥

दी—। ठञ् स्याच्छृन्दसि । वासन्तिकम् ।

After वसन्त (the base) also ठञ् is used.

३४५२ । हैमन्ताच्च ॥ ४।३।२१ ॥

दी—। कृन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग

उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्चकृन्दसि' (१४८६) णिनिः प्रोक्तोऽर्थः ।
छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।
कृन्दसि किम् ? शौनकीया शिच्चा ।

In vedic literature ठञ् is used after हेमन्त (the base) ; so हैमन्तिकम् । 'योग—' i.e. instead of enunciating as 'वसन्तहेमन्ताभ्याम्' the separate handling of the term is to the effect that हेमन्त only may be carried down to the उत्तरसूत्र 'सर्ववाण् च तलोपश्च' (4.3.22). 'शौनकादिभ्यः—'explained before. This णिनि (इन्) supersedes क् and अण् due by 'तेन प्रोक्तम्'. शौनकिनः—The base is शौनकिन् (शौनिक + णिनि). वाजसनेयिनः—break as वाजसानयेन प्रोक्तमधीयते. शोनकीया—शौनिक + क् by 'वृद्धाच्छः' । This is the classical form, hence णिनि does not take place.

मित—। हेमन्तादिति । 'कन्दसि ठञ्' (४।३।१२) इत्यधिकृतं वर्तते । हैमन्तिकमिति । 'तद्धितेष्वचामादे'रिति ठञ् चित्वादादिबुद्धिः । ननु 'वसन्तहेमन्ताभ्याम्' इत्येक एवास्तु योगः सास्तु योगद्वयम् । लाघवात् । उभयोरिव ठञ् विधानाच्चेत्याशङ्क्य आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'सर्ववाण् च तलोपश्च' (४।३।११) इत्येदर्थ इत्यर्थः । तथा तत्र हेमन्तस्यैव अनुवृत्तिः स्यान्न तु वसन्तस्यापि । 'शौनकादिभ्यः—' (४।३।१०६) इति एतत् तद्धितप्रकरणे व्याख्यातम् । इह तु क्रमप्राप्तत्वात् अस्य पुनरुपन्यासः । 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः' (४।३।१०३) इत्यतो णिनिरित्यनुवर्तते । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यतः प्रोक्तार्थे इति लभ्यते । काणोरपवाद इति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्यर्थे प्राप्तयोरिति भावः । शौनकिन इति । शौनकिन् इति णिन्यन्तस्य प्रथमावहुवचनम् । कन्दोमावगोचरोऽयमपवादः । तेन लोके शौनकीया इति वृद्धाच्छः प्रत्ययेन निषेधत एवेत्याह—कन्दसि किमिति ।

३४५३ । ह्यचच्छन्दसि ॥ ४।३।१५० ॥

दी—। विकारि मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्यपर्णमयी जुहूः ।

The affix मयट् in the sense of विकारि is employed after

bases having two vowels only (द्वाच्)। 'शरमयम्—'the fire is full of reeds. पर्णमयी जुहू the vessel is made of leaves—ङीप् by 'टिड्ढाणञ्—'(420).

मित—। द्वय इति। द्वौ अचौ यस्वेति विग्रहः। 'शेषे विभाषा' इति समासान्तकवभावः। तादृशात् प्रातिपदिकात् छन्दसि विग्रहे मयट्। 'मयङ्ङैतयोर्भाषायामभत्याच्छादनयोः' (४।३।१४३) इति छन्दसि मयटोऽभावादधमारम्भः। पर्णमयीति। 'टिड्ढाणञ्' (४७०) इति टिच्चाद् ङीप्। जुहूः शुक् स्त्रियाम्।

३४५४। नोत्वध्वं विलात् ॥ ४।३।१५१ ॥

दौ—। उत्वान् उकारवान्। मौञ्जं शिष्यम्। वर्ध् चर्म। तस्य विकारो वार्ध्नी रज्जुः। वैल्वो यूपः ॥ 'सभाया यः' (१६५३)—

The affix मयट् due by the preceding rule 'द्वाच्—'(3453) is not employed after a base having a उकार within and after वर्ध् and विलु in Vedic language. Thus 'मौञ्जम्—'a शिष्य (i. e. शिष्या) a rope-work generally suspended from a pole to receive burden (within) made of मुञ्ज grass. Here मुञ्ज, through containing उकार takes अण् and not मयट्। वार्ध्नी made of leather. वर्ध् + अण् + ङीप् by 'टिड्ढाणञ्—'(470). वैल्वः—विलु + अण् a staff made of विलु wood. 'सभायायः' and we look ahead—

मित—। नोत्वदिति। न = उत्त्वत् + वर्ध् विलात् इति केदः। पूर्वसूत्रेण द्वाचो मयटि प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम्। उकारवतः प्रातिपदिकात् वर्ध्शब्दाद् विलुशब्दाच्च मयट् न स्यादित्यर्थः। मौञ्जमिति। घासविशेषः। तस्मादौत्सर्गिकोऽण्। वधातेऽनेनेति वर्ध् रज्जु विशेषः। वस्त्रोणादिकः दृढ प्रत्ययः। इह तु चर्मार्थक इत्याह—वर्ध् चर्म इति। वार्ध्नीति। वर्ध्शब्दादणिकृते 'टिड्ढाणञ्—' (४७०) इति ङीप्। एवं वैल्वः विलुशब्दादणि सिद्धः ॥ सभाया य इति प्राप्ते आह—

३४५५ । ढश्छन्दसि ॥ ४।४।१०६ ॥

दी—। सभेयो युवा ।

मित—। ढइति । सभाशब्दाद् ढः स्याच्छन्दसि ।

३४५६ । भवे छन्दसि ॥ ४।४।११० ॥

दी—। सप्तम्यन्ताद् भवार्थे यत् । मेध्याय च विदुप्रत्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तदुपयथा । मुञ्जवान् नाम् पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सौमस्येव मौञ्जवतस्य भक्तः । आचतुर्थसमाप्तेऽच्छन्दोधिकारः ।

In vedic literature यत् after a locative base is used in the sense of तत्र भवः or existing there. Thus मेध्य and विदुप्रत्याय etc = विद्युत् + यत् etc । This यत् supersedes शैषिक अण् etc and च etc. But as all injunctions with respect to vedic literature are optional these affixes (अण् etc) also will take place as alternatives. As for example मौञ्जवतः—मुञ्जवत् (a mountain) + अण् here यत् was due by 'भवे—' i.e. this rule. The term छन्दसि used herein extends as far as the end of this fourth chapter.

मित—। भवे इति । भवे सप्तम्यर्थद्योतनार्थम् । तदाह—सप्तम्यन्तादिति । मेघशब्दाद् विदुप्रत्ययश्चात्र यत् । यथायथमिति । येभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽणादयः प्राप्तास्तेभ्य एव छन्दसि तदपवादो यदिति । तेऽपि इति । अणादयोऽपि । भवे छन्दसौति यति प्राप्ते ऽण् । तत्र प्रमाणमाह—सौमस्येवेति ।

३४५७ । पाथोनदीभ्यां डाण् ॥ ४।४।१११ ॥

दी—। तमु त्वा पाथो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथः । नद्यां भवो नाद्यः ।

The affix डण् (य) is employed, in Vedic language after the bases पाथस् (water) and नदी in the sense of भव. पाथ्—पाथस् + डण् elision of अस् (टि) of पाथस् due to डित्व of डण्। चनः means once. इषा—Indra.

मित—। पाथो इति। आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां कृन्दसि डणप्रत्ययः स्याद तदर्धे। डित्वात्तिलोपः। पाथसि भवः पाथ्यः—पाथो जलम्। 'कवम्सुदकं पाथ' इत्यमरः। 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इति काशिका।

३४५८। वैशन्तहिमवदभ्यामण् ॥ ४।४।११२ ॥

दी—। भवे। वैशन्तीभ्यः स्वाहा। हैमवतीभ्यः स्वाहा।

अण् after वैशन्त (a small pond) and हिमवत् in the sense of 'भव' is employed in the Vedas. वैशन्तीभ्यः—dative with स्वाहा। वैशन्ती—वैशन्त + अण् + ङीप् the water of a वैशन्त. हिमवत् + अण् + ङीप्—वृद्धि by 'तद्धितृष्वचामादेः'।

मित—। वैशन्तेति। 'विशेर्भञ्' (उणादि) विशन्तास्मिन् जलमिति वैशन्तः क्षुद्रजलाशयः। 'वैशन्तः पल्लवं अल्पसरः' इत्यमरः। तस्माद् हिमवतश्च शब्दादण् स्याद् भवार्थे कृन्दसि विषये। वैशन्तीभ्य इति। वैशन्तं भवा आपः वैशन्ताः ताभ्यः। एवं हैमवतीभ्य इति। अण्। 'डिङ्दानञ्—' इति ङीप्।

३४५९। स्रोतसो विभाषा डाङ्ङो ॥ ४।४।११३ ॥

दी—। पन्ने यत्। डाङ्ङोस्तु स्वरं भेदः। स्रोतसि भवः

स्रोत्यः। स्रोतस्यः।

The affixes डाङ् and डा are optionally ordered to base स्रोतस् (water current) in the sense of भव. Thus स्रोत्यः—स्रोतस् + डाङ् or डा and स्रोतस्यः = स्रोतस् + यत्. In former case टिलोप due to डित्व. The distinction bet. डाङ् and डा is only in respect of accent.

मित—। स्रोतस इति । स्रोतो जलप्रवाहः । तस्मात् प्रातिपदिकाद् डाट्
डाश्च प्रत्ययौ स्तः भवार्थे क्न्दसि । ननु उभयोरिव प्रत्यययो डिं च्वाद् को विशेषेस्तवाह
—स्वरं भेद इति । डिच्चात्तिलोपः । स्रोतस्य इति यत् ।

३४६० । सगर्भसयूथसनुताद् यन् ॥ ४।४।११४ ॥

दौ—। अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः
सनुत्य उत वा जिघत्नुः । नुतिर्नुतम् । 'नपुंसके भावे क्तः'
(३०८०) सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य क्न्दसि—'
(१०१२) इति सः । ततो भवार्थे यन् यतोऽपवादः ।

यन् in the sense of भव is affixed after सगर्भ, सयूथ and सनुत
in the Vedas. सगर्भः—a younger brother. समानस्यौ गर्भश्च—
कर्मधारयः, समान becoming स by 'समानस्य क्न्दसि'—(1012). Then
यन्. (जिघत्नु = a foe). यन् supersedes यत् directed by 'भवे
क्न्दसि' (3466).

मित—। सगर्भेति । गिरतीति गर्भः । 'अभिगृभ्यां भन्' इत्यौणादिको भन्
प्रत्ययः । समानश्चाशौ गर्भश्चेति कर्मधारयः । 'समानस्य क्न्दसि—' (१०१२)
इति समानस्य सभावः । युतो भवन्तास्मिन्निति युथं सङ्घः । औणादिकं थक्प्रत्ययान्तः
स्निपात्यते । विग्रहः प्राग्वत् । एवं सनुत इति । सर्गभञ्च सयूथश्च सनुतश्चेति
समाहारश्च्चात् पञ्चमेकवचनम् । एभ्यो भवार्थे यन् स्याच्छ्कन्दसि । 'भवे क्न्दसि'
(३४५६) इति यतोऽपवादः । सनुत्यशब्दस्य अनुमन्ता इत्यर्थः शत्रुपर्यायजिघत्नुशब्द-
सान्निध्यदिति विभावनीयम् । जिघातुरिति हन्तेरीणादिकः क्तन् प्रत्ययः । द्विवादि ।

३४६१ । तुग्रादघन् ॥ ४।४।११५ ॥

दौ—। भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आवः शमं वृषभं तुग्रासु
इति बृहवृचाः । तुग्रियास्त्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्टेषु
तुग्रशब्दः इति वृत्तिः ।

घन् in वेद is affixed to तुय in the sense of existence. यत् forms alt. of घन्. Thus तुय according to the बह्वच school, but तुयिय (तुय + घ = इय) according to a different school or branch of the Rigveda. Kashika says तुय means wealth, sky, sacrifice or supreme.

मित—। तुयादिति । तुयशब्दाद् घन् (इय) स्याच्छन्दसि भवार्थे । पक्षे यदिति । सर्वविधैर्ना क्छन्दसि ऐक्यत्वादिति भावः । तुये भवाः तुयाः—तुयियावाः । बह्वचस्य इति ऋग्वेदोयशाखासिदोषश्च । घनाकाश इति । अविश्येन उरुः प्रवृद्धो ब्रह्मस्य । वृत्तिमिति काशिका ।

३४६२ । अग्रादयत् ॥ ४।४।११६ ॥

३४६३ । घच्छौ च ॥ ४।४।११७ ॥

दी—। चादयत् । अग्नेभवोऽग्रः । अग्रियः । अग्रीयः ।

यत् as well as च and क् are affixed to अग्र in वेद in the sense of भव । अग्र—अग्रिय अग्रीय—the second is derived with च (इय) and the third with क् or ईय ।

मित—। अग्रादिति । भवे क्छन्दसि अग्रशब्दादयत्, च, क्प्रत्ययो भवति । 'भवे क्छन्दसि' (३४६२) इत्येव यति सिद्धे घच्छौ यस्यापवादौ मा भूतामिति पुनर्यतोविधिः । अग्रीय इति । अत क्प्रत्ययः । तस्य ईयादेशः । पूर्वव घः । 'अहञ् भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावभौ' इति लोकेऽपि कचित् दृश्यते ।

३४६४ । समुद्राभ्राद् घः ॥ ४।४।११८ ॥

दी—। समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।

समुद्र and अम (cloud) take घ in (वेद in the sense of भव). समुद्रिया belonging to the Sea. अभ्रियस्य of water coming down from the cloud.

मित—। समुद्रावादिनि । भवार्थे स्याच्छन्दसि । समुन्नीति समुद्रः । स्फाथि
तद्योतिरक् । अपो विभर्तीत्यधम् मेघः । सूलाविभुजादिलक्षणः कः । समुद्रावादिनि
'अल्पाचतरम्' (६०५) इति पूर्वेनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वे लिङ्गम् इतिव्याख्यातारः ।

३४६५ । वह्निषि दत्तम् ॥ ४।४।११८ ॥

दी—। 'प्राग्घिताद् यत्' (१६२६) इत्येव । वह्निष्येषु
निधिषु प्रियेषु ।

यत् due by 'प्राग्घितात्—' (1626) is affixed to वह्निष in the
sense of तस्मिन् (or बन्धौ) दत्तम् (it has been offered unto him).
Note that the sense of भव (भवार्थ) ceases hence. 'वह्निष्येषु—'
etc.—admirable gems being offered unto fire (वह्निष),

मित—। वह्निषि इति । वह्निस् शब्दे उपपदु दत्तार्थे यत् स्याच्छन्दसि ।
तत् भव इति निवृत्तम् । वह्निस् शब्दः कुशहताशयोरन्यतरवाची । वह्निषि दत्तमिति
विग्रहे वह्निष्यमिति ।

३४६६ । दूतस्य भागकर्मणो ॥ ४।४।१२० ॥

दी—। भागोऽंशः । दूत्यम् ।

यत् is affixed after the word दूत (messenger) in the sense
of—it is his share (भाग) or action (कर्म) in the vedic literature.
Thus—दूत्यः the share or part of a messenger and दूत्यम् the
action of a messenger. Note that here अण् in the sense of
भाग was due by 'तस्येदम्' and यत् in the sense of कर्म only (and
not that of भाग also) by the Varttika 'दूतवणिग्भ्याश्च' under 'सखुप्रयः'
(1139—5.1126).

मित—। दूतस्येति । दूतस्य भागः (अंशः) कर्म (क्रिया) वेत्यर्थे दूतशब्दाद्
यत्प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विधये इत्यर्थः । दूतस्य भागः दूत्यः । दूतस्य कर्म दूत्यम् ।

तत्र भागार्थे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते, कर्मार्थे 'दूतवणिग्भ्याञ्च' इति 'सख्यार्थः' (१३६१—
५।१।१२६) इति सूत्रस्यवार्तिकाद् ये प्राप्ते वचनम् ।

३४६७ । रक्षीयातूनां हननी ॥ ४।४।१२१ ॥

दी— या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ।

यत् after the words रक्षस् (demon) and यातु (demon) is affixed in the Vedas in the sense of—it is the hitter or destroyer of it (हननी). Thus रक्षस्या तनूः—a body or image that keeps away demons. Similarly यातव्या तनूः— यातु + यत् + टाप्. Although एकशेष might have been applied on रक्षीयातूनां by विरुपाणामपि समानार्थानाम् so as to have 'रक्षसाम्' yet for clearance sake it has been so enunciated.

मित—। रक्षीयातूनामिति । हन्यतेऽनयेति हननी करणे लुट् ङीप् च । घातिकेत्यर्थः । तस्य घातिका इत्यर्थे रक्षःशब्दाद् यातुशब्दाच्च यत्प्रत्ययेऽस्याच्छन्दसि विषये । उभावपि समानार्थकौ । एवञ्च यद्यपि 'विरुपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषे 'रक्षसाम्' इत्येव सूत्रितव्यत्वेन प्रतिभाति तथापि स्पष्टाद्युभयोरपि यद्गुणमिति बोध्यम् । रक्षस्येति । 'रक्षस्' इत्यस्माद् यत् । तनूशब्दापेक्षया टाप् । एवं यातव्या (यातु + यत्—गुणावादेशौ) । रक्षीयातीरित्येव वक्तव्ये बहुवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

३४६८ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ ४।४।१२२ ॥

दी— प्रशंसने यद् स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनम् रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ।

यत् in the sense of admiration or praise (प्रशस्य) is affixed to रेवती (a wealthy person) जगती (world) and हविष्या (suitable for हविम् i.e. ghee or offering) in vedic literature. Thus रेवत्यम् = praise of रेवती etc.

मित् । रेवतीति । यदित्यनुवर्त्तग्राह—यत् स्यादिति—प्रशस्त्रशब्दार्थमाह—
प्रशंसने इति । प्रशंसनं प्रशस्त्रम् । प्रपूर्वाद् शंसिर्बाहुलकाद् वाक्यम् । रयिरस्यास्ति
इति रेवती । रयिशब्दान्मतुप् । वच्चम् । ‘रयेर्मतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणम् ।
‘उगितश्चे’ति डीप् । नचत्वार्यपच्चे तु गौरादित्वाद् डीष् । जगतीति । जगच्छब्दात्
प्रत्ययस्य उगित्वात् डीप् । हविष्येति । हविषे हिता हविष्या । उगवादित्वाद् यत् ।
प्रशंसार्थे आभ्यो यत् । हविषामिति । हविषायाः प्रशंसनमिति बिग्रहः । अतएव
‘हविषान्नम्’ इति लोके प्रशस्त्रान्नत्वेन प्रसिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

३४६८ । असुरस्य स्वम् ॥ ४।४।१२३ ॥

दी—। असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

यत् in the Vedas is affixed to the term असुर (a demon)
in the sense of—it is his wealth (स्वम्). ‘असुर्यम्’ etc—Gods spent
over the world the riches of demons.

मित—। असुरस्येति । स्वमिति धनवाचि । तस्येदं धनमित्यर्थे असुरशब्दाद्
यत् स्याच्छन्दसि । असेरुरचि असुरः । यद्वा सुरप्रतिहन्तो असुरः । विरोधार्थे नञ् ।

३४७० । मायायामण ॥ ४।४।१२४ ॥

दी—। आसुरी माया ।

When माया or delusion, is implied i.e in the sense of ‘it is
his deluding power’, अण् takes place after the word असुर
(demon). आसुरी—असुर + अण् + डीप् by ‘टिड्ढाणञ्—’ (440).

मित—। मायायामिति । मायतेऽनयेति माया । माडो यः (औणादिकः) ।
अघटनघटनसामर्थ्यामिति तदर्थः । अस्येयं माया इत्यर्थे असुरशब्दादण् स्याच्छन्द-
सोत्पत्त्यर्थः । आसुरीति—अणि सति ‘टिड्ढाणञ्—’ (४७०) इति डीप् । लोके तु
तस्येदमित्यर्थो बोध्यः । “मिमत्पिषुरिवासुरीः पुरीः” । वेदे मायार्थ एवेति विशेषः ।

३४७१ । तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतोष्टकासु लुक् च मतोः ॥ ४।४।१२५ ॥

दी— वचस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वचस्याः । ऋतव्याः ।

यत् is affixed in कृन्त after a base ending in मतुप् provided the मन्त्र meant for arrangement of the bricks (उपधानमन्त्र) which is referred to by the derivative, contains the root base (or original base) taking मतुप्; and मतुप् disappears when यत् operates. Thus वचस्याः—वचस्वानु + यत् = वचस्व + यत् (मत्तुप् disappears) = वचस्या (with टाप् added) meaning such bricks as have a मन्त्र, which contains the very word वचस् or its synonym, to be uttered at the time of the arrangement (उपाधान = विन्यास or पातन) of themselves (bricks). Similarly ऋतव्याः—ऋतुमान् + यत् = ऋतु + यत्—गुण आदेश टाप् = ऋतव्या referring as in the previous example to bricks.

मित— तद्वानिति । आसामित्यस्य इष्टकाभिः सस्यस्य इति शब्दः प्रकारः । इष्टकास्त्विति । इष्टकाश्चेत् प्रत्ययनिष्पन्नशब्दस्याभिधेयो भवति । इष्टकासु समुदायार्थत्वेन वाच्यास्त्विति यावत् । अयं सूत्रार्थः—मन्त्रान्तात् प्रथमासमर्थान्तात् आसामिति षष्ठ्यर्थे यत् स्यात् यत्प्रथमासमर्थमुपधाने मन्त्रश्चेत् स भवति—आसामिति निर्दिष्टम् इष्टकास्ताः चेत् भवन्ति । मतोश्च लुक् इत्याहुः । सर्वसाधये—यस्माद् मतुवन्ताद् शब्दाद् यत्प्रत्ययो विधीयते तस्मिन् मतुवन्त शब्दे मतुप् प्रकृतिभूतो यः शब्दो वर्तते स एव चेदिष्टकोपधानकालिकमन्त्र इति वर्तते तदेव तादृशाद् मतुवन्तशब्दाद् तादृशिष्टकासु वाच्यासु यत्प्रत्ययो विधीयते इति बोद्धव्यम् । किञ्च यति प्रेरितमनुवन्तशब्दस्य मतुप् प्रत्ययस्य लुक् च भवतीति । अत एव उदाहृतव्यं विग्रह्णाति—वचस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वचःशब्दो यस्मिन् मन्त्रे इति

स मन्त्रो वर्चस्वान् । तथाच कुम्भेष्टकोपाधानमन्त्रः—'भूत भव्यं त्वाह देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः । अतः वर्चः आर्थिकः । उपाधीयते विरच्यतेऽनेनेत्युपाधानम् । करणे लुट् । विरचनं पातनं वेति तदर्थः । वर्चस्या इति वर्चस्वान् इत्यच्चादे यत् । ततो मतोलुङ्कि वर्चस्यत् इति स्थिते इष्टकार्यकत्वमाद्य टाप् । ऋतव्या इति । ऋतुशब्दोऽस्मिन् मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् मन्त्रः । स च मधुवसन्त्याद्यभिधः । ततश्च ऋतुसानुपाधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति ऋतुमान् शब्दाद् यत् । ततो मतोलुङ्कि 'ओर्गुणः' इति गुणेऽवादेशे टापि च ऋतव्याः (इष्टकाः) इति । तद्वानिति किम् ? मन्त्रादेव समुदायान्मा भूदिति काशिका । उपाधान इति किम् ? वर्चस्वदेभिर्मन्त्रेणमासामित्यत्र माभूत् । मन्त्र इति किम् ? अङ्गुलिमान् उपाधानो हस्त आसामित्यत्र माभूत् । इष्टकास्त्विति किम् ? वर्चस्वानुपाधान आसां शर्करानामित्यत्र सा भूत् । इतिकरणं नियमार्थम् । अनेकपदसम्भवेकेनचित् पदेन तद्वान् मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतुव् ग्रहणमुत्तरार्थम् । अश्विमानित्यत्र मतुपएव लुग्यथा स्वादणो माभूत् । इह तु मत्वन्तात् प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुग भविष्यतीति दिक् । विस्तरस्तु पदमञ्जर्यां द्रष्टव्यः ।

३४७२ । अश्विमान् ॥ ४१४१२६ ॥

दी—। अश्विनौरुपदधाति ।

अथ after the base अश्विमान् (अश्विन् + मतुप्) is employed in the sense as above. Thus अश्विमान् + अण् = अश्विन् + अण् । मतुप् elides by the previous rule = आश्विन with वृद्धि । Then add डौप् by 'टिडढाणञ्—' (690) the reference being, here also, to bricks which are arranged with the utterance of a मन्त्र containing the word अश्विन्—अश्च + इनि by the rule 'अत इनिठनौ'.

मित—। अश्विमानिति । अश्वोऽस्त्यस्येत्यश्विन् । 'अत इनिठनौ' इति इनि प्रत्ययः । अश्विशब्दोऽस्मिन् मन्त्रेऽस्ति स मन्त्रोऽश्विमान् इत्युच्यते । तादृशः मन्त्रोऽप्युपाधानाकारेषु । 'प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठार्थे अण स्यात्—यत् प्रथमानिष्टेष्ट-

मुपाधानः, मन्त्रश्चेत् स भवति । यत्तदासामिति निदिष्टम् इष्टाकथेत्ता भवन्ति ।
 मतोर्लुक् इति काशिकादावत्र पूर्वसूत्रे अण् स्थले यत्तं निदिष्टं व्याख्यातम् ।
 सरलार्थस्तु प्राग्वहोद्यः । अश्विनोरिति । अश्विमानुपाधानोमन्त्र आसामिष्टकाना-
 मिति अश्विमान् अण् इति स्थिते मतोर्लुकि 'इनश्चनपत्ये' (१२४५) इति इनः
 प्रकृतिभावात्—अश्विन् + अण् इति जाते इत्यादि ब्रह्मै 'टिड्ढाणञ्—' (४७०)
 इति ङीप् । शस्प्रत्यये—अश्विनोरिति । उपदधातीत्यस्य कर्मणि द्वितीया ।

३४७३ । वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ ४।४।१२७ ॥

दी—। 'तद्धानासाम्—' (३४७१) इति सूत्रं सर्वमनुवर्तते ।
 मत्तेरितिषदमावर्तः पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुवन्तो यो मूर्ध-
 शब्दस्ततो मतुप् स्यात् प्रथमस्य मतोर्लुक् च वयःशब्दवन्मन्त्रो-
 पाधेयास्त्रिष्टकासु । यस्मिन् मन्त्रे मूर्ध्ववयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु-
 मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ।

The rule 'तद्धानासाम्—'(3671) follows here in full and the
 and the term 'मतोः' therein has to be brought down here and
 to be understood as taking the fifth case—ending. The
 rule now, therefore, means—

मत्तुप् is affixed to the मत्तुन् (ending in मतुप्) base मूर्धन्
 and the first मतुप् e.g. मतुप् which was originally after मूर्धन् dis-
 appears provided the derivative has reference to such इष्टकासु
 or bricks as are to be arranged with the utterance of the मन्त्र
 (or charm) which contains the term वयस्. It is important
 in this connection to note that the मन्त्र must contain not only
 वयस् but also मूर्धन् for otherwise मतुप् cannot take effect as
 the previous rule 'तद्धान्—'(3471) acts upon it. It is for this

reason that Bhattoji next says—यस्मिन् मन्त्रे etc. The practical application, however, is this—मूर्धन्वतीः उपदधाति—holds up a pack of such bricks as deserve arrangement with the utterance of a मन्त्र which contains both the words मूर्धन् and वयस् (वयस्यासु in the rule is adj to 'इष्टकासु—' understood ; and मूर्धन् is elliptical for मूर्धन्वतः) । Hence the meaning, in short is—“मनुबन्त मूर्धन् takes मनुप् if the 'वयस्या इष्टकाः' are referred to by the derivation” मूर्धन्वतीः=मूर्धन्वान् मनुप्=मूर्धन् मनुप् first मनुप् elides=मूर्धन् वतु by माटुपधायाश्च (1898)=मूर्धन्वत् (मूर्धन्वान् etc) Then add ङीप् by उगित्थ =मूर्धन्वती ।

मित—। वयस्यास्त्विति । वयःशब्दो यस्मिन् मन्त्रेऽस्ति समन्तोवयस्यान् । वयस्यान् उपाधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वयस्या इष्टकाः । 'तद्वान्—' (३४७१) इति मतौर्लुकि यत् । ततो वयस्यासु इष्टकासु अभिधेयासु प्रथमासमर्थाद् मनुबन्तमूर्धशब्दात् आसामिति षष्ठ्यर्थे मनुप् स्यात् । यत् प्रथमानिदिष्टम्, उपाधानो मन्त्रश्चेत् स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टम् इष्टकाश्चेत्ता भवन्ति इति सूतार्थः । सरलार्थस्तु—यथा 'तद्वान्—' (३४७१) इति सूत्रे प्रोक्तस्तथा अत्रापि यत् स्थले मनुपमादाय बोधः । आवर्त्य इति अनुवर्त्य इत्यर्थः । तत्र मतोरिति मन्त्रे लाक्षणिकम् । तद् व्याचष्टे—मनुबन्तो यो मूर्धशब्द इत्यादि । प्रथमस्य मतोरिति । मूर्धशब्दाद् ही मनुपौ । मूर्धन् + मनुप्—मूर्धन्वत् । ततो मूर्धन्वत् + मनुप् एतेन सूत्रेण । अनयोः परस्मिन् आसज्यमाने पूर्वस्य लोप इत्यभिप्रायः । वयःशब्दादिति । वयःशब्दवता मन्त्रेण चेदिष्टकोपधानं विधीयते इति सरलार्थः । नन्वेवं किं वयःशब्दमन्त्रवता मन्त्रेण इष्टकोपधानमिच्छते नपुनः मूर्धशब्दवतापि—तत्र मूर्धशब्दवतापि मन्त्रेणेत्याह—यस्मिन् मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्त इति । तेनेति । तादृशेन मन्त्रेणेत्यर्थः । मूर्धन्वान् वयस्यान् च यो मन्त्रस्तेनेति यावत् । मन्त्रश्च यथा—‘मूर्धा वयः प्रजापतिश्चन्द्र’ इति । मूर्धन्वतीरुपदधातीत्येवाव उदाहरणमित्यभिप्रायः । मूर्धन्वान् + मनुप् इति स्थिते पूर्वमनुप् लोपे पुनः मूर्धन्

मनुप् इति स्थिते 'मादुपधायाञ्च' (१८६८) इति मस्य वत्त्वे मूर्धन्शब्दस्य मूर्धन्वत् इत्येव भवति । ततो ङीप् उगितश्चेत्यनुसारादिति बोध्यम् । वयस्यास्त्विति किम् ? केवलं मूर्धन्शब्दवता मन्त्रेणोपाधेयासु भाभूदिति नागेशः ।

३४७४ । मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ ४।४।१२८ ॥

दी—। नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः ।

ओजस्या तनूः ।

यत् is affixed to a base in the sense of मनुप् i.e., in that sense in which मनुप् has been dealt with provided the derivative refers to month or body. Thus नभ्यस्य—नभस् + यत्—नभस् means cloud ; hence the derivative नभ्यस्य refers to a month of the rains wherein the clouds gather. ओजस् + यत्—ओजस्य (strength)—refers to body having strength.

मित—। मत्वर्थे इति । मतोः अर्थः । तस्मिन् । यस्मिन्नर्थविशेषे (अस्त्यर्थे इति यावत्) मनुप् प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययः स्याद् मासशब्दे तनुशब्दे च वाच्ये इति ।

३४७५ । मधोर्ज च ॥ ४।४।१२९ ॥

दी—। माधवः । मधव्यः ।

The affix ज as well as यत् is affixed to the base मधु in the sense of मनुप् ; both refer to the months of the spring season.

मित—। मधोरिति । मधुशब्दाद् मत्वर्थे जः स्यात् चकारात् यच्च । ज इति मन्त्रेऽविभक्तिको निर्देशः प्रथमार्थे ।

३४७६ । ओजसोऽहनि यत्स्वी ॥ ४।४।१३० ॥

दी—। ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ।

यत् and ख are affixed after बीजस् in the sense of संतप provided the derivative refers to day. Thus बीजस्यम् (यत्) or बीजसीनम् (ख or ईन्) — a scorching day.

मित—। सुगमा ।

३४७७ । वेशोयश्चादेर्भगाद्यल् ॥ ४।४।१३१ ॥

दी—। यथासंख्य नेष्यते । वेशो बलं तदेव भगः इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ।

३४७८ । ख च ॥ ४।४।१३२ ॥

दी—। योगविभाग उत्तरार्थः । क्रमनिरासार्थश्च ।

The affix यल् (य) and ख are appointed after the base भग preceded by वेशस् or यश्स् in the sense of संतप in vedic literature. Here the separate mention of ख is for the next rule where ख only may become present and not यल् also and for removing respectivity (क्रमनिरासार्थश्च). Thus वेशस् as well as यश्स् leading भग may take either of the affixes. वेशस् means strength and भग means माहात्मा (magnanimity) or कीर्ति (praise) here. Cp.—‘भगः श्रीकाममाहात्मावीर्यरत्नार्ककीर्तिषु’ ! ल in the affix is for accent.

मित—। वेशोयश्च इति । वेशश्च यश्च वेशयश्च आदिरादी वा यस्य तस्मादिति विग्रहः । वेशःशब्दपूर्वात् यश्ःशब्दपूर्वाच्च भगशब्दाद् यल् (उत्तरसूत्रस्य) ख च स्यातां मत्वर्थे कृन्दसि विधये । यथासंख्य नेष्यते इति । एतच्च योगविभागादेव आप्नते इति भावस्तदाह—क्रमनिरासार्थश्च । योगविभागस्तु उत्तरं सूत्रं खस्येवानु-
ब्रुचिर्थथा स्याद् यलो माभूत् । वृत्तौ योगविभागो न क्रियते । किन्तु यल्खौ

चेत्येकमेव सूत्रं विधाय व्याख्यातम् इति मनोरमायां स्थितम् । तद् यथासंख्यं सूत्र-
भाष्यविरुद्धमिति शब्दरत्नम् ।

३४७८ । पूर्वः कृतमिनयी च ॥ ४।४।१३३ ॥

दी— गभीरिभिः पथिभिः पूर्वणेभिः । ये ते पन्थाः
सवितः पूर्व्यासः ।

इन and य (as well as ख) are affixed to पूर्व ending in instru-
mental plural in the sense of कृतम्—done (by the old). Thus
पूर्विण and पूर्व्य (also पूर्वीण with ख)—पूर्व्यास is due to असु in vedic
literature by 'आज्जसेरसुक' in the plural number.

मित—। पूर्वैरिति । कृतमित्यर्थनिर्देशः । तृतीयावहुवचनान्तात् पूर्वशब्दात्
“कृतम्” इत्यर्थे इन इति य इति । चात् खः । पूर्विण इति । पूर्वः कृत
इति इन । तैः बहुलं कुन्दसीति भिन्न ऐसभावः । ऐकारस्त्रीकारः इत्यादि । एवं
पूर्व्यासः । पूर्व्य इति यत्प्रत्ययान्तं पदम् । तस्य बहुवचनान्तस्य कुन्दसि 'आज्ज-
सेरसुक' इत्यागमः । स्वपूर्वीणः ।

३४८० । अङ्गिः संस्कृतम् ॥ ४।४।१३४ ॥

दी— यस्येदमप्यं हविः ।

यत् after अप् ending in instrumental plural (अङ्गिः) is affixed
in the sense of 'reformed' by (or purified with it). Thus
अप्यम् हविः—the offering (हविः) purified with water.

मित—। अङ्गिरिति । तृतीयावहुवचनान्ताद् अप्शब्दात् “संस्कृतम्” इत्यर्थे
यत् स्याच्छन्दसि । अपां हविरिति । हविरिति यत् किञ्चिद् यज्ञियदव्यम् ।

३४८१ । सहस्रेण * संमितौ घः ॥ ४।४।१३५ ॥

दी— सहस्रियासौ अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या
इत्यर्थः ।

च after सहस्र is attached in the sense of likeness or similarity (तुल्यार्थे). Thus सहस्रियासः—सहस्र + च—(इय)—

मित—। सहस्रेणिति । तृतीयान्तैकवचनात् सहस्रशब्दात् समितावित्यर्थः । चप्रत्ययः स्याच्छन्दसि । संमितिः सादृश्यमित्याह—सहस्रेण तुल्यमित्यर्थः । अत्र समितावित्यपि पाठो दृश्यते । तस्य नैयार्थत्वात् परित्यक्तम्] । सहस्रियास इति । सहस्रिय इत्येव प्रातिपदिकम् । असुगागमः प्राग्वत् ।

३४८२ । मती च ॥ ४।४।१३६ ॥

दी—। सहस्रशब्दात् मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यामतीति सहस्रियः ।

In the sense of मत्वप् च takes place after सहस्र. मित—। मतीचेति । स्पष्टम् । 'तप्रः सहस्राभ्यां विनीनी' (१८००) इति सहस्रौ इत्येव तु लोके ।

३४८३ । सोममर्हति यः ॥ ४।४।१३७ ॥

दी—। सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ।

य is affixed after सोम ending in accusative singular in the sense of—he deserves it, Thus सोम्य—deserving सोम or the soma sacrifice.

मित—। सोममिति । सोमशब्दात् तदर्हतीत्यर्थे यत् स्याच्छन्दसि । सोमसदाख्योयागः ।

३४८४ । मये च ॥ ४।४।१३८ ॥

दी—। सोमशब्दाद् यः स्यान्मयइर्थे । सोम्यं मधु । सोम-मयमित्यर्थः ।

मित—। मयेइति । मयडर्थे इति । मयडर्थाश्च चत्वारः आश्रयविकारावयव-
प्रकृता इति । तवागतार्थे पञ्चमी समर्थविभक्तिः । विकारावयवयोः षष्ठो । प्रकृतार्थे
तु प्रथमा ।

३४८५ । मधोः ॥ ४।४।१३८ ॥

दी—। मधुशब्दान्मयडर्थेयत् स्यात् । मधव्यः । मधमय
इत्यर्थः ।

यत् after the word मधु comes in the sense of मयट् ।

३४८६ । वसोः समूहे च ॥ ४।४।१४० ॥

दी—। चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः । ‘अक्षरसमूहे कन्दस
उपसंख्यानम्’ (वातिक) । ‘कन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्
स्वार्थे यदित्यर्थः । * आश्रयवेति चतुरक्षर “मस्तु औष” इति
चतुरक्षरं “यजे”ति द्व्यक्षरं “ये यजामहे” इति पञ्चाक्षरम्
द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्चकन्दस्यः ।

यत् after वसु is attached both in the sense of मयट् and in that
of समूहे (or plural sense). Thus वसव्यः (derivation as before)
—meaning वसुसय or वसुति (riches). ‘अक्षरसमूहे—’ (Varttika)
—i.e., यत् after the word कन्दस् which conveys the sense of
‘all alphabets’ is appointed in its own sense (कन्दस् एव इत्यर्थे).
Thus आश्रयव्य (or आश्रयव्य as बालमनोरमा reads) etc. ; 4 + 4 + 2 + 5
+ 2 = 17 alphabets in all.

[* वल्लवोष्णिनीस्थोऽयं पाठः । बालमनोरमायां तु आश्रयव्य इति पठ्यते ।
तथा यजेति द्व्यक्षरम् ये ‘यजामहे’ इत्यनयोः स्थानविपर्ययाः कृतेः । अन्यत्
समानम्] ।

मित—। वसोरिति । समूहे इत्यर्थोऽन्योऽन्यार्थम् । चकारोऽनक्तसमुच्चयार्थः । तदाह—मयड्ये इति । तेन समूहार्थे मयड्ये च वतेमावात् वसोर्यदिति स्वार्थः । वसव्य इति । वसुमयः वसवो वेत्यर्थः । वसुरस्त्रियां धनादिवाची । ‘देवभेदेऽनलेरश्वौ वसुरत्ने धने वसु’ इत्यमरः । ‘अक्षरसमूहे’ इति वाति कमिदम् । तदर्थमाह—कन्दःशब्दात् इति । स्वार्थे इति कन्दोऽर्थ इत्यर्थः । “आश्रावये”ति । एषु अक्षर गणना—आ, आ, व, य इत्यादिक्रमेण बोध्या । सप्तदशाक्षर इति । सप्तदशानामक्षराणां समाहारः सप्तदशाक्षरम् । तत अश्र आद्यच्च सप्तदशाक्षर इति । कन्दस्य इति ।

३४८७ । नक्षत्राद् घः ॥ ४।४।१४१ ॥

दी—। स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ।

मित—। नक्षत्रादिति । समूहे इति निवृत्तम् । अर्थविशेषनिर्देशाभावात् स्वार्थ प्रत्यय इति मत्वा व्याचष्टे—स्वार्थे इति । नक्षत्रियेभ्य इति । नक्षत्रेभ्य इत्यर्थः ।

३४८८ । सर्वदेवात्तातिल ॥ ४।४।१४२ ॥

दी—। स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिण-
देवतातिमुराणः * ।

The affix तातिल् (ताति) after the words सर्व and देव is attached in their own senses. Thus सर्वतातिम् means सर्वान् नः and देवतातिः means देव । Cp.—also आ देवताता हविषा विधेम इति स्वश्वेद ।

मित—। सर्वेति । सर्वशब्दाद् देवशब्दाच्च तातिल साकृन्दिशि । निवृत्त स्वार्थम् । अर्थविशेषनिर्देशाभावात् स्वार्थोऽपि प्रत्ययः । सर्वतातिम् इति । सर्वान् (नः) इत्यर्थः । देव एव देवतातिः ।

* प्रदक्षिणैर्देवतातिमुराण इति आठोत्तरम् ।

३४८८ । शिवशमरिष्टस्य करे ॥ ४।४।१४३ ॥

दी—। करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथी ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ।

In शिवशमरिष्टस्य there is षष्ठी by 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' as कर is derived as कृ + अच् by 'नन्दिग्रहि पचादिभ्यो लुणिन्यच्' ; the form being शिवशमरिष्टं करोति = शिवशमरिष्टस्य करः. Thus the rule means the affix तातिल् is employed after the words शिव शम् meaning well-being and अरिष्ट (meaning good or evil) in the sense of तत् करोति—he does that. शिवतातिः—a doer of good. शन्ताती (dual of शन्ताति) the doers of well being ; ददाशुषे—dative of ददाश्वान्—a giver. अरिष्टतातये—to the doer of good or evil.

मित—। शिवशमिति । तातिल् इति वर्तते । शिवं च शम् च अरिष्टम् चेति द्वन्द्वात् षष्ठीकवचनम् । शिवशमरिष्टं करोति = शिवशमरिष्टस्य करः । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति कृदयोः लक्षणं कर्मणि षष्ठी । तदाह—करोतीति कर इति । 'नन्दिग्रहि—' इत्यादिना पचाद्यच् । शिवशब्दात् शमशब्दात् अरिष्टशब्दाच्च तत् करोतीत्यर्थे तातिल्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शिवं करोतीति । शिवं भद्रं सङ्गलं वा । शन्तातीति । शन्तातिशब्दस्य प्रथमाद्विवचनम् शमित्यवयवं सङ्गलार्थे । अरिष्टतातये इति । प्राग्वद् विग्रहः । अरिष्टं सङ्गलं तद्विरुद्धं वा । 'अरिष्टे तु शुभाशुभे' इत्यमरः । यद्यपि 'गर्भागारं वासगृहम् अरिष्टं सूतिकागृहम्' इति स एव वक्ष्यामि शिवशंसाहचर्यादवाप्य (अरिष्टशब्दस्य) सङ्गलामङ्गलार्थे वृत्तिरिति विभावनीयम् ।

३४८९ । भावे च ॥ ४।४।१४४ ॥

दी—। शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

तातिल् after शिव, शम and अरिष्ट is employed in the sense of भाववाच्य also in the vedic literature. Thus शिवताति; etc., in the sense of शिवता or the state of doer of good etc.

Here ends the fourth Chapter.

मित—। भावे चेति । तातिल् अनुवर्तते । शिवशमरिष्टस्येति च । तदाह—
शिवदिभ्य इत्यादि । शिवता (मङ्गलमयता) शन्ता (शुभावहता) अरिष्टता
(मङ्गलामङ्गलापरता) इति क्रमेणार्थः ॥ इति मितभाषिण्यां चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

३४८१। सप्तनोऽञ्ज्कन्दसि ॥ ५।१।६१ ॥

दी—। 'तदस्य परिमाणम्' (१६२३) इति 'वर्गे' इति च ।
सप्त साप्तानि असृजत् । सप्तवर्गानित्यर्थः * । 'शन्शतोर्ङिनि-
ञ्कन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः' (वार्तिक)—पञ्चदशि-
नोऽर्द्धमासाः । विंशिनो मासाः । 'विंशतेश्चेति वाच्यम्' (वार्तिक) ।
विंशिनोऽङ्गिरसः । 'युष्मदस्मदोः साट् एषे वतुव्वाच्यः'
(वार्तिक) । त्वावतः पुरुवसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं
विप्रस्य मावतः ।

[* एतत्तत्त्वबोधिनीयम्येन दृश्यते । अथैकप्रकटनपरत्वादयं पाठस्तु सौदृश्यएव] ।

In Vedic literature the affix अञ् is attached after the word सप्तन् in the sense of 'तदस्य परिमाणम्' (1723)—this is its measure—provided the derivative thus formed, denotes the sense of

वर्ग or group. Thus 'सप्त साप्तानि—' where वर्ग is the sense of साप्त
—सप्तन् + अञ्—the टि portion (अन् of सप्तन्) eliding by 'नसञ्जिते'
and वृद्धि of the beginning vowel (आद्यच्) by 'तद्धितेष्वचामादेः' (1075).
'शन्शतोर्ङिनिः—' (Varttika). It has to be said that in Vedic
literature the affix ङिनि (इन्) is attached after bases (संख्याशब्द)
ending in शन् and शत् (as पञ्चदशन्, विंशत् etc.,) in the sense of 'तदस्य
परिमाणम्'. Thus पञ्चदशिनः—(पञ्चदशन् + ङिनि—टिलोप) in the sense
of पञ्चदश अहानि परिमाणमेषाम्—fifteen days form this measure—etc.
'विंशतेः—'. This is the second Varttika here—विंशति also takes
ङिनि = विंशिनः—(विंशति + ङिनि—ति elides by 'तिर्विशतिर्ङिति' and then
'अ' of विंश is dropped by 'यस्येतिच' (311)—The Angirasas or the
descendants of the Sage Angiras are twenty गोव्स in
number. 'युष्मदस्मदोः—' this is the third and last Varttika here.
It has to be said that the affix वतुप् (वत्) takes place after युष्मद्
and अस्मद् in the sense of similarity. Thus—त्वामान्, मामान् etc.—
'like you' (त्वम् इव) and like me (अहमिव)—युष्मद् + वतुप् = अस्मद् +
वतुप्—युष्म and अस्म being replaced by त्व and म् by 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'
(1373) whereupon 'सपर्यन्तस्य' operates = we have त्वद् + वत् and
मद् + वत् = त्वावत् and मावत् by 'आ सर्वनाम्' (430).

मित— सप्तन् इति । 'तदस्य परिमाणम्' (५१।५३) इत्यधिकृतं वर्तते ।
'पञ्चदशतौ वर्गे वा' (५१।६०) इत्यतो वर्गे इति जानुवर्तते । तदाह—तदस्येत्यादि ।
तदस्य परिमाणमित्यर्थे कृदसि सप्तन् शब्दादञ् प्रत्ययः स्याद् वर्गश्चित् प्रत्ययान्तस्यार्थो
भवेदित्यर्थः । सप्त साप्तानोनि । अत्र लीवमाषम् । साप्तान् इत्येकार्थः । सप्तसंख्याकान्
सप्तवर्गान् (ऊनपञ्चाशत् परिमितान् पवनान्) अष्टजदिति सन्नार्थः । सप्त परिमाण-
मेषामिति सप्तन् अञ् इति स्थिते 'नसञ्जिते' इति टिलोपे 'तद्धितेष्वचामादेः'
(१०७५) इत्यादिदृष्टौ साप्त इति प्रातिपदिकं विशेषानिष्ठम् । कदाहरणे 'जश-

शंसोः शिः' इति शंसः शि । तस्य 'नपुंसकस्य—' इति नुमागमः । 'शन्शतोर्ङिनि—'
इमि वार्तिकमिदम् । 'शन्' इत्यन्तात् शतइत्यन्ताच्च प्रातिपदिकात् छन्दसि
विषये ङिनिप्रत्ययः स्यात्तदस्य परिमाणमित्यर्थे इति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चदशिन इति ।
पञ्चदश अहानि परिमाणमेषामिति विग्रहः । पञ्चदशन् + ङिनि इति स्थिते
प्राग् वङ्लोपे पञ्चदशिन् इति प्रातिपदिकम् । ये पञ्चदशभिदिनैर्यज्ञं समापयन्ति
तेषामियं संज्ञा । एवं विंशिन इत्यत्र 'नस्तद्विते' इत्यनेन न ठिलोपसम्भवः
विंशदित्यत्र तदप्रसक्तेः प्रत्ययस्य ङित्करणमिति विज्ञेयम् । 'विंशतेत्येति—'
इति वार्तिकम् । 'छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे' ङिनिरिति शेषः । विंशिन
इति । वंशतिः (गोवाणि) परिमाणमेषामिति विग्रहे विंशति ङिनि इति स्थिते
'तिर्विशतेर्ङिति' (८४४) इति तिलोपे 'यस्येति च' (३११) इति विंशशब्दस्य
अकारलोपे च इन् इत्यस्य योगे विंशिन् इति प्रातिपदिकम् । अङ्गिरस इति ।
अङ्गिरस अयास्यो गार्गांगौतम इत्यादि प्रवरभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोवाणि एषामित्यर्थः
इति शब्देन्दुशेखरः । 'युष्मदस्मदोः—' इति इदमत्र तृतीयवार्तिकम् ।
सादृश्ये (औपत्ये) वाच्ये युष्मदशब्दात् अस्मदशब्दाच्च वतुप् स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।
त्वमिव, अहमिव इति विग्रहे युष्मद् वतुप् अस्मद् वतुप् इति स्थिते 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'
(१३७३) इति मपर्यन्तस्य "त्व" "म" इत्यादेशे 'आ सर्वनाम्' इत्याकारः । त्वावतः
त्वत्सदृशस्येत्यर्थः । त्वावां अन्य इत्यत्र 'दीर्घादटि—' (३७३१) इति रुवे 'अतोऽटि
नित्यम्' (३६३२) इति अनुनासिकः ।

३४८२ । छन्दसि च ॥ ५।१।६७ ॥

दी— प्रातिपादिकमात्रात्तदहतीति यत् । सादन्यं
विदधाम् ।

यत् (from 'दण्डादिभ्योयत्'—5.1.66) is attached after any
word in the Vedas in the sense of 'deserves it'. सादन्यम्—
deserves a house (सदन + यत्—दीर्घ, by 'अन्वेषामपि इत्यते'—3537)
विदधाम्—deserves a sacrifice—विदध + यत्—

मित—। कन्दसौति । ‘दन्डादिभ्योयत्’ (५।१।६६) इति वर्तते । ‘तदर्हति’ (५।१।६३) इति च तदाह—प्रातिपदिकमात्रादित्यादि । सादन्यमिति । सदनं गृहम् । तदर्हतीति विग्रहः । ‘अन्वेषामपि दृश्यते’ (३।५।३७) इत्युपधादीर्घः । एवं विदथो यज्ञः । तमर्हती विग्रहे विदथ्यम् । यस्येति चेत्यकारलोपः ।

३४८३ । वत्सरान्ताच्छुक्कन्दसि ॥ ५।१।८१ ॥

दी—। निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ।

In Vedic literature, bases ending in वत्सर take क् (ईय) in the sense of (‘तेन निर्वृत्तम्’) or it is complete by that. Thus इद्वत्सरीय—इद्वत्सर + क्—a time indicated or completed by इद्वत्सर—which means an era of five years (पञ्चवर्षीय युग); similarly इदावत्सरीय, परिवत्सरीय and संवत्सरीय as these three इदावत्सर etc., are synonyms of इद्वत्सर ।

मित—। वत्सरान्तादिति । ‘तेन निर्वृत्तम्’ (५।१।७६) इति वर्तते । तेन शेषं पूर्यन्नाह—निर्वृत्तादिष्वर्थेषु इति । कन्दसि विषये वत्सरान्तात् प्रातिपदिकात् कप्रत्ययः स्यादिति शेषः । इद्वत्सरीय इति । इद्वत्सरेण निर्वृत्त इति विग्रहे कः । तस्य इयादेशः । एवम् इदावत्सरीय इत्यादि । इद्वत्सरेदावत्सरसंवत्सर-परिवत्सरशब्दाः पञ्चवर्षपरिमितयुगस्य प्रत्येकं संज्ञा इति व्याख्यातारः ।

३४८४ । संपरिपूर्वात् ख च ॥ ५।१।८२ ॥

दी—। चाच्छुक् । संवत्सरीणः संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः परिवत्सरीयः ।

ख (ईन) as well as क् (ईय) takes place in the above sense after the bases ending in वत्सर being preceded by सम् and परि ।

मित—। संपरिपूर्वादिति । सम्पूर्वात् परिपूर्वाच्च वत्सरान्तात् प्रातिपदिकात् खः स्यात् । चकारात् कश्च ।

३४८५ । छन्दसि घस् ॥ ५।१।१०६ ॥

दी—। ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ।

घस् (affix) in छन्दस् is appointed after the word ऋतु in the sense of 'तदस्य प्राप्तम्'—time has come to it. Thus ऋत्वियः— a share that has reached its proper time, ऋतु + घस् (इय)—here भल्ल of ऋतु being barred by 'सिति च' (1252) which thus makes the base (ऋतु) a पद and consequently 'ओर्गुणः' (847) does not apply and we have यण् by 'इको यण्—' (47).

मित—। छन्दसीति । 'ऋतोरण्' (५।१।१०५) इत्यतः ऋतोरित्यनुवर्तते । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' (५।१।१०४) इति सर्वमपि । शेषं पूरयन्नाह = ऋतु शब्दादिति । ऋतोर्घस् स्याच्छन्दसि तदस्य प्राप्त समय इत्यर्थे इत्यर्थः । भाग ऋत्विय इति = ऋतुप्राप्ति भाग इत्यर्थः । ऋतुः प्राप्तोऽस्य इति विग्रहे ऋतु + घस् (इय) इति स्थिते घसः सिच्चात् (सित्करणस्य इदमेव प्रयोजनम्) 'सिति च' (१२५२) इति पदत्वाद् भल्लस्य निवृत्तेः 'ओर्गुणः' (८४७) इति गुणोऽपि निवृत्तः । ततश्च 'इको यण्—' (४७) इति यण् ।

३४८६ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ५।१।११८ ॥

दी—। धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात् स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्गतो निवतः । उद्गताभिर्निगतादित्यर्थः ।

An उपसर्ग which stands for such a साधन or verbal procedure as is marked or impregnated with the sense of a root, takes the affix वति in its own sense. Thus उद्गत् and निवत् ; Cp.—the instance 'यदुद्गतः'—उत् + वति and नि + वति etc । इकार in the affix is for pronunciation. Here उपसर्गस्य उद् and नि signify उद्गत and निगत respectively as in उद्हेल निष्कौशश्च etc., where उद् stands for उद्गत and नि for निगत. So also is the case here and उद्

and नि thus stand for उद् + गम् + क्त and निर् + गम् + क्त (धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानः) ।

मित—। उपसर्गादिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' (५।१।११५) इत्यतो वतिरित्यनुवर्तते । तेन 'कृन्दसि विषये उपसर्गाद् वतिः स्यात् स चेत् धत्वर्थपदं व्याचष्टे'—धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तते इति । इह धात्वर्थ इत्यत्र धातुशब्दो धत्वर्थक्रियायां लाक्षणिकः । सा क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य तद् धात्वर्थम् । धात्वर्थं च साधनमेव । अतएवोक्तं धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानादिति । उपसर्गादिति शेषः । उपसर्गास्त्वावद् वद्वर्थद्योतकाः । तथा चोक्तम्—'उपसर्गेन धात्वर्थो वलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ।' इति । तत्र क्रियायासनुवर्तमानायां सत्याम् एते तामन्यदार्थे वर्तयन्ति । यत्र पुनः कापि क्रिया नैव श्रूयते तत्रैते उपसर्गाः क्रियाविशिष्टं साधनमेवाहुः । यथा 'उत्सूत्रम् (भवानाह—' इति भाष्यम्) । निष्कौशास्त्रिरित्यादौ । ततश्चैतद्विज्ञातं यद् 'यत्र क्रिया कापि न विद्यते तत्रैव यथा उपसर्गमावाद् वतिः स्यादित्येवमर्थं सूत्रम्' इति । 'धात्वर्थ' पदस्यैव चैवम्बिधार्थद्योतने शक्तिरिति प्रतिपत्तव्यम् इत्यास्तां तावत् । उद्गतो निवत् इति । पञ्चम्यन्तमुदाहरणमिति ज्ञेयम् । अतएवाह—उदगतात् निर्गतादित्यर्थः । उद्गत, निवत् इत्येव वतिप्रत्ययान्तं पदम् । उद्गान् निवान् वाऽयं देश इत्यादिविशेषपदाध्यायेण प्रयोगः ।

३४८७ । षट् च कृन्दसि ॥ ५।२।५० ॥

दी—। नान्तादसंख्यादेः परस्य ङटस्थट् स्यात्सट् च । पञ्चथम्—पञ्चमम् । 'कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (१८८८) । पर्यवस्थाता शत्रः । अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा पत्तिपरिणौ विदन् ।

The (पूरणार्थक) affix ङट् is replaced or followed in the Vedas by षट् as well as सट्, when coming after a base ending in a नकार but at the same time having no numerical word at the outset. Thus पञ्चन् + उट् = पञ्च + षट् or पञ्चन् + सट्. But एकादशन् +

डट्—एकादशः—here एक preceeding दशन् a नान्त base, डट् is not re-
placed by थट् or मट्. ट् for attaching डीप् in feminine—पञ्चमी ।
'कन्दसि—' In vedic literature, the words परिपत्थिन् and परिपरिन् are
irregularly formed with इनि in the sense of an opponent
(पर्यवस्थाता). It is important to note in this connection that
the term परिपत्थिन् though copiously used in classical language
is really vedic.

मित—। थट् चेति । 'नान्तादसंख्यादिर्मट्' (५।२।४६) इत्यव्यवहितं पूर्व
सूत्रम् । 'तस्य पूरणे डट्' (५।२।४८) इति च तत्पूर्ववर्ति । तदाह—नान्ताद-
संख्यादेरित्यादि । एवञ्च पञ्चममिति । पञ्चानां पूरणमिति विग्रहे पञ्चन्
शब्दाद् डटि कृते थट्मठौ । असंख्यादिः किम् ? एकादशः । अत्र 'तस्य पूरणे—'
इति डट् । न तु तस्य थट्मठौ । 'कन्दसि—' इति । कन्दो विषयत्वादितत् सूत्रं
यद्यपि पूर्ववत् (तद्धितप्रकरणे) उद्धृतं तथापि अत्र उपन्यस्तम् । कन्दसि विषये
परिपत्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ इन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इति तदर्थः ।
पर्यवस्थाता शत्रुरिति । पतिपञ्च इत्यर्थः । एतेन 'लोके परिपत्थिशब्दो बहुशः प्रयुक्तोऽपि
न न्याय्य' इति व्याख्यातम् ।

३४८८ । बहुलं कन्दसि ॥ ५।१।१२२ ॥

दी—। मत्वर्थे विनिः स्यात् । अग्निस्ते ओजस्वी * ।
'कन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति
वक्तव्यम्' (वार्तिक)—इति दीर्घः । मंहिष्टमुभयाविनम् ।
शुनमष्ट्राव्यचरत् । 'कन्दसौविनिपौ च वक्तव्यौ' (वार्तिक) । ई—
रथीरमूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे ।

विनि in the sense of मनुप् is variously used in vedic literature.
Thus अग्निस्ते etc । 'कन्दोविन्प्रकरणे—' (Varttika). It has to be said
that under the section of विन् (विनि) pertaining to the vedic

language, the final vowel and the bases अष्ट्रा, मेखला, हय, उभय रुजा and हृदय are lengthened also when they take विनि by the rule बहुलं कन्दसि । Thus अष्ट्राव्यचरत्—अष्ट्रावी + अचरत्—अष्ट्रा (= अश् + ष्टृण् करणे) + विनि = अष्ट्राविन्—having teeth. Similarly मेखलावी, दयावी etc. The instance 'अग्निस्ते—' found in Balamano-rama, seems to be wrongly inserted into the text. 'कन्दसी—' etc (Varttika 2nd.)—Break up as कन्दसि + ईवनिपौ. (It has to be said that) in कन्दस् ई and वनिप् (affixes) are attached to bases in the sense of मतुप्. Thus रथीः—one having a car or chariot रथ ई—अ (final) of रथ eliding by 'यस्येति' (३११). मघवा (मघवन्—the base) = मघ (wealth) + वनिप्. Decline as मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम् मघवानौ मघोनः etc. In classical language, however, we have मघवत् also declined as मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः etc., ईमहे—we pray (for riches). सुमङ्गलीः (सुमङ्गल ई) = highly accomplished.

[* 'अग्निस्ते—' इयं तत्त्वबोधिनीयस्ये नोपलभ्यते ।]

मित—। बहुलमिति । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (५।२।१८४) इत्यतो मतुपर्याधिक्त्रियते । 'अस्माद्यामेधास्त्रजोविनिः' (५।२।१२१) इत्यतो विनिरिति चानुवर्तते । तदाह—मलर्धे, विनिरिति । तस्य विन् इति शिष्यते । 'कन्दोविन् प्रकरणे—' इति वार्तिकमिदम् । कन्दसि विषये यो विन् (विनि) प्रत्ययः प्रकृतः (तस्मिन् विनिप्रत्यये परतः) अष्ट्रा, मेखला, हय, उभय, रुजा, हृदय इत्येषां शब्दानामन्तस्य दीर्घः स्यादित्यपि वाच्यमित्यर्थः । इति दीर्घ इति । एतेन उभयाविनम् इत्याद्यं गन्धकर्तुं (दीर्घितस्य) उदाहरणविषय इत्यनुमीयते इति अग्निस्ते इत्युदाहरणं प्रक्षिप्तमिवाभाति । अष्ट्राव्यचरदिति = अष्ट्रावी + अचरत् इतिच्छेदः । अष्ट्रावीयुन मचरदित्यन्वयः । अश्वतेऽन्येत्यष्ट्रा दंष्ट्रापर्यायः । करणे ष्टृन् । उभयाविनम् इति । उभयं (ऊर्ध्वमधश्च विद्यमानौ लोकाः) अस्य सन्तीति उभयाविन् । अनेन सूत्रेण विनः-

प्रत्यये वार्तिकेन दीर्घः । एवं मेखलावी । रुजावी । हृदयावी । लोके तु मेखलावान् । रुजावान् । हृदयवान् इति मतुपि बोध्यम् । छन्दसीति वार्तिकमिदमपि । छन्दसि ईवनिपौ इतिच्छेदः । मत्वर्थे प्रातिपदिकात् ईश्च वनिप् च प्रत्ययौ स इत्यर्थः । रथोरिति । रथोस्त्रास्तेति विग्रहे 'यस्येति च' (३१२) इत्यकारलोपः । एवं सुमङ्गलोति । सु सुष्ठु मङ्गलम् सुमङ्गलम् 'सुः पूजायामि'ति ततः समासः । ततः सुमङ्गलम् अस्त्रास्या इति ईः । ईमहे वयं याचामहे इत्यर्थः—घनमिति शेषः । वनिपि मघवन् इति वेदे । मतुपि मघवत् इति लोके ।

३४८८ । तयोर्दाहिं लौ च छन्दसि ॥ ५।३।२० ॥

दो—। इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ।

दा and हिंल are respectively affixed to इदम् and तद् in the Vedas. Thus इदा—इदम् + दा and इदम् is changed into इम् by 'इदम् इश्' (1949). इदा=Now. तर्हि=then. तद् + हिंल ।

मित—। तयोरिति । 'इदमोर्हिंल' (५।३।१८) 'तदोर्दा च' (५।३।१९) इति पूर्वसूत्रे । तेनात्र तच्छब्देन इदन्तदोः परामर्शः । तदाह—इदन्तदोरिति । इदमो दा, तदोर्हिंल इत्यर्थः । 'इदम् इश्' (१९४९) इति दाप्रत्यये परे इशादेशः ।

३६०० । या हेतौ च छन्दसि ॥ ५।३।२६ ॥

दो—। किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारि च । कथा ग्रामं पृच्छसि । कथा दाशेम ।

या (affix) is attached to किम् in the Vedas in the senses of cause or manner. 'कथा—' etc What is reason for your going about the village. किम् या, किम् is replaced by क by 'किम् कः'. कथा दाशेम how should we give ? दश दाने भूदिः ।

मित—। या हेताविति । 'प्रकारवचने थाल्' (५।३।२३) इत्यतः प्रकारवचने इति । 'किमश्च' (५।३।२५) इत्यतः किम् इति चानुवर्तते । तदाह—किमस्था

स्यादित्यदि । कथा यामिति । अत्र द्वौ या । कथमित्यर्थः । कथा दाशेति ।
अत्र प्रकारे प्रत्ययः । केन प्रकारेण दद्यात् इत्यर्थः । दाश दाने इति भौवादिकास्त्रिङ् ।
'किम्' का' इति विभक्ति प्रत्यये परतः कादेशः । याल इत्यनुवर्तमाने पुनः
यान्यहणं स्वार्थम् ।

३५०१ । पञ्च पञ्चा च कृन्दसि ॥ ५।३।३२ ॥

दी—। अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पञ्च हि सः । नो
ते पञ्चा ॥ 'तृकृन्दसि' (२००७) । तृजन्तात्तृन्ताच्च इष्टनीयसुनौ
स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

These two viz पञ्च and पञ्चा are irregularly found in the
sense of अवर taking अस्ताति (affix) i.e अवर+अस्तात् irregularly
results in पञ्च or पञ्चा. पञ्च हि सः he is behind or inferior. 'तृ—'
This is a rule enjoying इष्टन् and ईयसुन् respectively after bases
ending in तृच् and तृन् (स्वरभेदः). Thus करिष्ठः—कट् + इष्टन् where
तृच् disappears by 'तुरिष्टमेयःसु' (2008). करिष्ठः = अतिशयेन कर्ता ।
दोहीयसी—दोग्धी + ईयसुन्, दोग्धी though feminine takes the
affix (ईयसुन्) by the परिभाषा 'प्रत्ययग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणम्—' ।
Then दोग्धी + ईयस् by पु वद्भाव (or masculineness) by 'भस्मादे—'
(Varttika); then तृच् eliding as before we have दोह + ईयस्—
च (ग) disappearing in connection with the disappearance of
तृच्. cp. the परिभाषा 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' the cause
disappearing the consequence also disappears. We have दोहीयसी
with डौप्—a superior milch cow (अतिशयेन दोग्धी).

मित—। पञ्च पञ्चेति । 'दिकशब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी प्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः' (५।३।२८) इत्यतोऽस्तातिरिति । 'विभाषा परावराभ्याम्' (५।३।२८)
इत्यतःवरति चानुवर्त्य आचष्टे—अवरस्य अस्तात्यर्थे इत्यादि । निपाताविति । पञ्च

पश्चाच्चैति हावित्यर्थः । लीके तु पश्चात् इत्येव । पश्च इत्यादि ॥ तुयन्दसीति एतत् सूत्रं पूर्ववत् (तद्धितप्रकरणे) व्याख्यातमपि पुनरपि व्यख्यायते । ढ इति ढन्ढचोः सामान्येन ग्रहणम् । करिष्ठइति । अयमेषु अतिशयेन कर्ता इति विग्रहे कर्त्तुं इष्टम् इति स्थिते 'तुरिष्ठमेयः सु' (२००८) इति ढलोपे रूपम् । दोहोयसीति । इयमनयोरतिशयेन दोग्धी इति विग्रहे—दोग्धी इयमुन इति स्थिते 'भस्यादितद्धिते' इति वार्तिके कात् तद्धितस्य कतेव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति ङीप् निवर्तते । ततो दोग्धृ (दुह् + ढन्) इति ढन्नन्तात् शब्दात् इयमुनि, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति परिभाषाबलवात् ढण् निढचो सत्याम् तन्निमित्तकषत्व ('दादेधातोर्षः' इति प्राप्तः) जश्चयोरपि निढचिः । गुणस्तु प्रवर्तते एव । लुप्तेऽपि ढनि प्रत्ययलक्षणपरिभाषया तत्प्रवृत्ते निर्विधत्वात् । तदेवं दोह् इयस् इति जाते पुनः ङीपि दोहोयसीति । अत्र ढजलादिष्टन् ढन्नन्तात् इयमुन् इति यथासंख्यं प्रत्ययौ इति बोध्यम् ।

३५०२ । प्रतपूर्वविश्वेमात्याल् कृन्दसि ॥ ५।३।१११ ॥

दी—। इवार्थे । तं प्रतया पूर्वथा विश्वथेमथा ।

याल् (affix) in the sense of इव or Similarity is attached in vedas after the words प्रत (antiquity), पूर्व, विश्व and इम meaning इदम्. Thus प्रतया etc.

मित—। प्रतपूर्वेति । 'इवे प्रतिक्लृप्तौ' (५।३।६६) इति वर्तते । तदाह— इवार्थे इति । प्रत, पूर्व, विश्व, तथा इम इति इदंशब्दार्थकः ।

३५०३ । अमू च कृन्दसि ॥ ५।४।१२ ॥

दी—। किमेत्तिङव्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ।

अमु (अम) as well as आमु (from the rule 'किमेत्तिङव्ययघादास्त्रद्व्यप्रकर्षे'—2005—5.4.11) is added after किम्, an एकारान्त word तिङन्त words (पठति, पचति etc) and an अव्यय, joined with च ('तरप्तमपौ चः') ; प्रतरम्—प्र + तर (अव्यय + घ) then add अम्.

मित—। अमूचेति । 'किमेत्तिङव्ययघादास्त्रद्व्यप्रकर्षे' इत्यव्ययहितं पूर्व

सूत्रम् । ततो व्याचष्टे—किमच्छिङ् इत्यादि । किम्, एदन्तात्, तिङ्, अव्ययाच्च यो घसदन्तात् असु चकारादाम् च स्यात् कृन्दसि इति सूत्रार्थः । यद्यपि अद्रव्य-प्रकर्षे एव आमुलीके विहितस्तथापि कृन्दसि द्रव्यप्रकर्षेऽपि उभयमपि (असुः आसुश्च) विधीयते । सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति मनसिकृत्य उदाहरति—प्रतरमिति । प्रकर्षार्थकात् प्रशब्दात्तरपि प्रतर इति तस्मादनेन अम् । आमि प्रतराम् इति । एवं किंतरम्—किंतराम् इत्यादि बोध्यम् ।

३५०४ । वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च कृन्दसि ॥ ५।४।४१ ॥

दी—। स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं वह्निषदम् ।

The words वृक and ज्येष्ठ in their own senses take respectively तिल and तातिल in the Vedas. Thus वृकति means a वृक and ज्येष्ठताति means ज्येष्ठ.

मित—। वृकज्येष्ठाभ्यामिति । अर्थविशेषाननुवृत्तेराह—स्वार्थे इति । वृकति । वृक एवेत्यर्थः । एवं ज्येष्ठतातिः । यथासंख्यं प्रत्यय इति बोध्यम् ।

३५०५ । अनसन्तानपुंसकाच् कृन्दसि ॥ ५।४।१०३ ॥

दी—। तत्पुरुषादच स्यात् समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवकृन्दसानि ।

In vedic language a neuter base ending in अन् or in अस् takes the समासान्त affix टच् when a तत्पुरुष compound is effected with any of them. Thus ब्रह्मन् + सामन् = ब्रह्मसामन् + टच् = ब्रह्मसामम् । देवानां कृन्दस्—देवकृन्दस् + टच्—देवकृन्दसानि—

मिस—। अनसन्तादिति । अन्तशब्दस्य प्रत्येकं योगः । अनन्तादसन्ताच् नपुंसकात् तत्पुरुषात् समासान्तः टजिति बोध्यम् । 'समासान्ताः' (५।४।८८) इत्यधिकारसूत्रम् । 'तत्पुरुषस्य—' (५।४।८६) इत्यतस्तत्पुरुषादिति विभक्तिर्विपरिणामेन । अनन्तादाह—ब्रह्मसाममिति । ब्रह्मणः साम इति विग्रहे ब्रह्मसामन्

इति स्थिते टच् । टिलोपः । एवं देवस्य क्न्दसि इति विग्रहे देवच्छदस् इति प्रातिपदिकात् टच् ।

३५०६ । बहुप्रजाक्न्दसि ॥ ५।४।१२३ ॥

दी—। बहुप्रजा निऋतिमादिवेश ।

The term बहुप्रज takes the समासान्त affix असिच् in vedic language. Thus बह्वः प्रजा अस्य इति बहुव्रीहौ बहु + प्रजा + असिच् = बहुप्रजाः by 'यस्येति च' then दीर्घ by 'अत्वसन्तस्य—' as in वेषः ।

मित—। बहुप्रजा इति । 'नित्यमसिच् प्रजामेधायाः' (५।४।१२२) इत्यतोऽसिजनुवर्तते । तेन बहुव्रीहौ 'बहुप्रज' इति प्रातिपदिकान्नित्यमसिच् समासान्तक्न्दसि इत्यर्थः । बह्वः प्रजा अस्येति विग्रहे बहुप्रजा इति जाति असिच् । 'यस्येति च' (३११) इत्यकारलोपे बहुप्रजस् इति । ततः 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः ।

३५०७ । क्न्दसि च ॥ ५।४।१४२ ॥

दी—। दन्तस्य ददृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ।

When a बहुव्रीहि compound is effected the word दन्त is replaced by the word दत् in the Vedas. Thus उभयतोदतः—having teeth both ways.

मित—। क्न्दसीति । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यच्छोः—' (५।४।११३) इत्यतो बहुव्रीहौ इत्यनुवर्तते । 'वयसि दन्तस्य ददृ' (५।४।१४१) इत्यतो 'दन्तस्य ददृ' इति च । ततो व्याचष्टे—दन्तस्येत्यादि । उभयतोदत इति । उभयतोः (पार्श्वयोः) दन्ता यस्येति विग्रहे उभयतोदत् इति प्रातिपदिकम् । तादृशद यजमानात् प्रतिगृह्णाति स्वीकुरुते इत्यर्थः ।

३५०८ । ऋतश्क्न्दसि ॥ ५।४।१५८ ॥

दी—। ऋदन्ताद् बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता । इति पञ्चमोऽध्यायः ।

In vedic literature, a बहुव्रीहि compound ending in ऋकार does not take the समासान् affix कप्. Thus हवमाता one whose mother has been killed and not हवमातकः, which we have in classical language with कप् by 'नद्युतश्च' (3.4.153)

मिह—। ऋत इति । ऋदिति ऋकारमावस्य ग्राहकम् । न तु दीर्घस्यापि । 'तपरस्तत् कालस्य' इति नियमात् । ऋत इति तदन्तत्वे लाक्षणिकम् । एतच्च पञ्चम्यन्तम् । तेन तदन्तपरिभाषया (येन विधिसदन्तस्येत्यनया) ऋदन्तादिति लभ्यते । 'उरः प्रभृतिभ्यः कप्' इत्यतः समासान्तः कवनुवर्तते । 'न संज्ञायाम्' इत्यतो नेति च । बहुव्रीहिरिति प्रकृतम् । तदाह—ऋदन्ताद् बहुव्रीहेरित्यादि । हवमातेति । 'नद्युतश्च' इति प्राप्तस्य निषेधोऽयं कृन्दसि विषये । लोके तु हवमातक इति युक्तम् । [क्वचित् कृन्दसोऽपि प्रयुज्यते—यथा काणेलीमातः इत्यादि] । इति मितभाषिण्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

द्वि—'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (२१७५) । 'कृन्दसि वेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । यो जागार । दाति प्रियाणि ।

It is to be said that with reference to vedic literature, द्वित्व due by 'एकाचः—' is only optionally effected. Thus जागार—जाग्र + लिट् णल्, here there is no duplication of जाग्र, but its final ऋकार has been replaced by आर् (ङङि) due to णित्व by 'अचो जिण्ति' (254). The alt. form is जजागार. दाति—दा + लट्ति दा being जुहोत्यादि, should have given ददाति by 'जुहोत्यादिभ्यः झृः' and झौ ।

मित—। पूर्वं सुबध्यायेषु कृन्दोक्त सुबादितद्धितान्तान् प्रत्ययान् प्रदर्शयति तिङन्त-प्रत्ययप्रयोगप्रकारं प्रदर्शयिष्यन्नाह—एकाच इति । इति प्राप्ते इति शेषः । 'कृन्दसि वेति—' वार्तिकमिदम् । एकाच इति प्राप्ते द्वित्वं कृन्दसि विषये वा स्यादिति वाच्यम् इत्यर्थः । यो जागार इति—जाग्रणल् इति स्थितिं हित्वाभावाद णित्वाद 'अचो

लिङ्गिति इति द्वौ रूपम् । पचे द्वित्वादिना जजागार इति । दाति—
दा दाने जुहोत्यादि । तस्य 'जुहोत्यादिभ्यः श्च' 'झौ' इति द्वित्वाभावे रूपम् । पचे
ददातीति । 'दाति प्रियाणि चिद्वसु' इति पूर्णो मन्दांशः । चिदित्यतदर्थकः । वसु धनम् ।
व्यत्ययेनैकवचनम् ।

३५०८ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७ ॥

दी—। तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्य
मामहानम् । दाधारच यः पृथिवीम् । स तूताव ।

The reduplicate (अभ्यास) of तुजादि class roots is lengthened
whenever the root is duplicated. (N. B.—तुजादि class roots
are not met with in the गणपाठ appended to तत्त्वबोधिनी etc).
'प्रभरा'—Strike surely. तूतुजान—तुज् + कानच् in place of लिट्.
प्रभरा = प्र + हृ + लोट् ह्रि—'हृयहोर्मः' (Vartika), आकार by ('ह्यचोऽतस्तिङ्')
(3537). मामहानम्—मह् + कानच् in place of लिट् ; मह means to
worship. दाधार—धृ + लिट् अ against दधार the classical form.
तूताव—तु (सौवधातु) + लिट् अ ।

मित—। तुजादीनामिति । तुज्प्रभृतीनां तुजादिगणोक्तानां धातुनामभ्यासस्य
दीर्घः स्यात् । आकृतिगण इति । तत्त्वबोधिनीस्थगणपाठे तुजादीनामुल्लेखो
नास्तीति नावोपस्थाप्यते । प्रभरिति । अत्र तुजेलिटः कानच् । किच्चाद् गुणाभावः ।
लिङादेशत्वाद् द्वित्वादि । प्रभरिति प्रपूर्वाद् हरतेलौडुत्तमैवचनम् । 'हृयहोर्मः—'
इति वार्तिके काद हृय भः । 'ह्यचोतः—' (३५३७) इति दीर्घः । मामहानमिति ।
मह पूजायाम् अस्माक्यलिटः कानच् । दाधारिति—धरते लिट् । दधार इति लोके ।
तूताव इति । तुः सौवो धातुः । तस्माक्यलिट् । ह्यच्चावादेशौ ।

३५१० । बहुलं कन्दसि ॥ ६।१।२४ ॥

दी—। हवः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव जतये । ऋचि
त्रे रुत्तरपदादिलोपश्च कन्दसि' (वार्तिक) ऋचशब्दे परे त्रैः

संसारणमुत्तरपदादेर्लोपेति वक्तव्यम् । ढचं सूक्तम् । कन्दसि
किम् ? वृत्तानि । 'रयमंतौ बहुलम्' (वार्तिक) — रेवान् ।
रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः ।

संसारण of the root ह्व is irregularly effected in vedic literature. Thus 'इन्द्रम्—' etc I invoke Indra for help or protection. आहुवे = आ ह्व + लट् by 'बहुलं कन्दसि', संसारण has been effected by this rule then उवङ् by 'अचिन्नुधातुम्—' (271). The instance being vedic where nearly everything is irregular, there is no sense of challenge although आत्मनेपद takes effect by 'स्यङ्गायमाङ्' or आत्मनेपद due to its उभयपदित्व । It has to be said that when the word ऋच् follows, the word त्रि (three) gets संसारण and the disappearance of the beginning letter (ऋ) of the subsequent member (ऋच्) is effected. Thus ढचं सूक्तम्—a hymn containing there ऋक् or verses of the ऋग्वेद । Explain as—तिस्रः ऋचः यस्मिन् (सूक्ते तत्—the समासान्त affix अ comes in by 'ऋक्पूर्वधूपयामानचे') It is neuter in connection with सूक्तम् which is neuter. वृत्तानि—the exposition is as before but संस्य. being wanting there is अण् due to combination by 'इत्तौयण्—' (47). 'रयमंतौ—' (Varttika). संसारण in the case of the word रै (wealth) is optional when मतुप् follows. Thus रेवान् wealthy also रयिमान् ।

भित—। बहुलमिति । 'ह्वः संसारणम्' (६१३२) इत्येतत् सर्वमध्यवानु-
वर्तते । तदाह—ह्वः संसारणमिति । आहुवे इति । आङ्पूर्वाद् ह्वक्को लङुत्
मेकवचनम् । 'बहुलम्—' इति शपो लुकि अनेन संसारणे पूर्वरूपेच 'अचिन्नु—'
(२७१) इत्युक्तमस्ति । 'अचिन्नु—' वार्तिकमिदम् । अयमाह—ऋचशब्दे

परे इति । उत्तरपदादेरिति । उत्तरपादस्यादेरिति विग्रहः । ऋच् ऋकारस्य लोप इत्यर्थः । त्वच् सूक्तम् । तिस्रः ऋचो यत्नेति बहुव्रीहिः । अनेन सम्प्रसारणे त्रि इत्यस्य त्व इति । ततः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति त्व ऋच् इति स्थिते ऋच् ऋकारस्य लोपः 'ऋक् पूरवधूः' इति समासान्तः अप्रत्ययः । सूक्तापेक्षया क्लीबत्वम् । वृत्तानि इति । प्रागवत् समासान्तः अप्रत्ययश्च । अत्र सम्प्रसारणोत्तरपदादिलोपौ न । 'रथेःमतौ' इति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । रथिशब्दस्य विकल्पेन (बहुलम्) सम्प्रसारणं स्यान्मतुप् प्रत्यये परे इत्यर्थः । सम्प्रसारणे रेवानिति । तदभावे रथिमानिति विवेकः ।

३५११ । चायः की ॥ ६।१।३५ ॥

दी—। न्यन्यं चिकुरान् निचिकुरन्यम् । लिटि उस्मि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नह—अग्निं ज्योतिर्निचायय ।

The root चाय (चायू पूजानिश्चमनयोः भ्रादि) is variously replaced by की in vedic language. Thus चिकुराः—चाय + लिट् उस्—की + उस् then duplication and अभ्यासकार्यं and 'कुहोशु' etc. No guna due to डित्व of उस् । निचाय्य—नि + चायू + ल्यप् here कौ does not replace चायू because of the following of the term 'बहुलम्' from the preceding rule of this.

मित—। चाय इति । 'बहुलं छन्दसो'त्यनुवर्त्तते (६।१।६४) । ततोऽयमर्थः—चाय इति धातोर्वहुलं कीभाव स्याच्छन्दसीति । चिकुरिति । प्रक्रियामाह—लिटि उस्मिरूपमिति । चाय उस् इति स्थिते कीभावे तस्य डित्वे 'कुहोशु'रिति च रूपम् । एवं निचिकुरिति । चायू पूजादौ इति भीवादिकौ धातुः । निचाय्य इति लग्नि क्वादेशो न बहुलग्रहणस्य सर्वविधिव्यभिचारद्योतनार्थत्वात् ।

३५१२ । अपस्पृधेयामानृचुरानृध्विचुरषेतित्याजयाताश्रितमाशिराशीर्ताः ॥ ६।१।३६ ॥

दी—। एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृ-

धैयाम् । स्पधैर्लङि आथाम् । अर्कमानृचुः । वसून्वानृहुः ।
 अर्चैर्हञ्च लिट्, ग्रसि । चिचुषे । चुण्डो लिटि थासि । यस्तित्याज ।
 त्यजेर्णलि । आतास्त इन्द्रसोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीज्
 पाके निष्ठायाम् ।* आशिरंदुहरे । मध्यत आशीर्तः । श्रीज
 एव क्तिपि निष्ठायां च ।

[* तत्त्वबोधिनी reads आशीर् others illustrate आशिरम् (आशिरम् according to Balamanorama)].

These nine words viz अपस्पृधेयाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिचुषे, तित्याज, आता, श्रितम्, आशिर् and आशीर्तः are irregularly formed with the affixes shown below, in vedic literature. इन्द्रश्च विश्वः—That which Indra and Vishnu challenged. There are two schools of opinion regarding the formation of the word अपस्पृधेयाम्—(1) According to the author (Bhattoji) it is derived as स्पृध + लङ् आथाम्. In his view the root is duplicated, then अट् before आथाम् takes place. Then—सम्प्रसारण of रेफ् ; these operations take place on the strength of irregularity or निपातन, (2) According to Nagesha, however, it is derived as अप + स्पृध + लङ् आताम्. In this method, सम्प्रसारण and अकारलोप only are irregularly effected. अट् is absent by the rule 'बहुलं ह्यन्त्यमाङ्योगेऽपि'. In the former case the secular form is अपस्पृधेयाम् and in the latter अपास्पृधेयाम् । अर्कमानृचुः—worshipped the sun, अर्च + लिट् उस्—After application of सम्प्रसारण and अकारलोप by निपातन as before ; so आनृहुः in लिट् उह । The secular forms are respectively—आनर्चुः and आनर्हुः । चिचुषे—चु + लिट् से, सम्प्रसारण of अथ्यास and want of इट् before से by निपातन. तित्याज—त्यज् + लिट् षल्, सम्प्रसारण

of अभ्यास by निपातन ; तत्याज is the classical form. आताः—अी + क्त—अी is replaced by आ by निपातन । श्रिताः—अी + क्त plural here, अी is placed irregularly by श्रि. आशिरम्—आ + अी + क्तिप्, here अी has been replaced by शिर् by निपातन. आशीर्तः = आ + अी + क्त—शिर् in place of अी as also absence of नत्व of निष्ठा by निपातन ।

मित—। अपस्पृधेयामिति । अपस्पृधेयाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिचुषे, तित्याज, आताः, श्रितम्, आशिर, आशीर्तइत्येते नव निपात्यन्ते । स्पृधेर्लेङि आधामिति । ततो निपातनात् धातोर्द्विवचनम् अडागमस्य अभ्यास्यात् प्राक् प्रवृत्तिः, रेफस्य सम्प्रसारणम्, धातोरकारस्य लोपश्चेति प्रक्रिया । मनोरमास्थेयम् । अत्र पक्षे अपस्पृधेयाम् इति भाषायाम् प्रत्युदाहरणम् । शब्देन्दुशेखरमते तु अपपूर्वात् स्पृधेर्लेङि इति विशेषः । ‘छन्दस्यमाङ्योगेऽपि’ इत्यडागमप्रतिषेधः । निपातनाद् रेफस्य सम्प्रसारणम् अकारलोपश्च धातोः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे अपास्पृधेयाम् इति प्रत्युदाहरणं भाषायाम् । अपस्पृधेयाम् इत्यस्य इन्द्रो विष्णुश्च समुच्चितकान्तरी इति बोध्यम् । ‘विष्णोर्यद्’ इति सन्धिष्णान्दसः । अर्चैरहंश्च लिटि उसि इति । आनृचुरिति अर्च् धातोर्लिटि रूपम् । अत्र रेफस्य निपातनात् प्राग्वत् सम्प्रसारणेन ऋकारः । अकारस्य लोपश्च । तत ऋच् इत्यस्य हित्वम् । उरदत्त्वादिति । ‘अत आदेः’ इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ‘तस्मान्नुङ् हिहलः’ इति नुडागमश्च । आनृचुरिति प्रत्युदाहरणं भाषायाम् । आनृहुरिति अर्हैर्लिटि उसि रूपम् । प्राग्वद् रेफस्य सम्प्रसारणम्, अकारस्य लोपश्च । ततो हित्वादिति । आनृहुरिति भाषायां प्रत्युदाहरणम् । चिचुषे इति । प्रक्रियाम् आह—च्युङी लिटि धास्यति । अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, प्रत्ययस्य वलादित्वेऽपि इडाभावश्च निपातनादिति भावः । प्रत्युदाहरणम्—चुचुषिषे इति लोके । तजेषैर्लि रूपम् । अभ्यासस्य निपातनात् सम्प्रसारणम् । तत्याजिति प्रत्युदाहरणम् । आता— श्रित इति । अीच् प्राक् इत्यस्मात् क्त इति स्थिते—अीजः क्रमात् आभावः श्रिभावश्च । आशिरम् इति । आङ् पूर्वात् अीजः क्तिप् धातोः शिरादेशः । आशीर्त इति—अत्रापि तस्यैव धातोः शिरादेशः । ‘रदाभ्याम्—’ इति निष्ठातकारस्य निपातनाद् नकाराभावः । ‘हृक्लि चेति’ (३५४) दीर्घश्च अस्ति ।

३५१३ । खिदेच्छन्दसि ॥ ६।१।५२ ॥

दी—। खिद दैन्ये । अस्यैच आ वा स्यात् । चिखाद ।
चिखेदेत्यर्थः ।

The root खिद signifying improverishment gets the substitute आ for its एच् or एकार optionally in vedic literature. Thus चिखाद (खिद + लिट्, अ) in place of चिखेद the corresponding vedic form by 'व्यत्ययो बहुलम्'. For खिद दैन्ये being read (in the द्विचादि class) as आत्मनेपदै should have given चिखिदे only in लिट्. आत्व of एकार as above is by 'आदेचः—' (2370) and when आत्व is absent गुण takes place.

भित्त—। खिदेरिति । 'आदेचः—' (३।१।४५) इत्यत 'आत् एच्' इति । 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । धातुश्च द्विचादिव्य-
ख्यानात्तदाह—खिद दैन्ये इत्यादि । चिखाद इति । पक्षे चिखेद इति । अत्र
लघुपक्षगुणः । उभयमपि वैदिकं मन्तव्यम् । अत्र हि व्यत्ययो बहुलम् इति
परस्मैपदम् । लोकेतु चिखिदे इत्येव इति विभावनीयम् ।

३५१४ । शीर्षेच्छन्दसि ॥ ६।१।६० ॥

दी—। शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णां
जगतः ।

शीर्षन् is the substitute for शिरस् in the vedas. Thus शीर्ष्णः
of the head of the universe. Both the terms are in the
genitive. Apply the rules 'अलोऽपीनः' (234) and 'रप्ताभ्याम्—'
(255). Nagesha says that all injunctions in the vedic litera-
ture being optional or rather various in character, शिरस् some-
times is not substituted by शीर्षन् ।

मिय—। शीर्षन्निति । स्पष्टोर्थः । शीर्ष इति । शिरस् इत्यस्य शीर्षन् भावे जाते षष्ठी । ‘अल्लोपोऽनः’ (२३४) इति अल्लोपः । ‘रषाभ्याम्—’ (२३५) इति शत्वम् । ‘पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः’ इति पक्षे तु ‘अट्कुञ्चाड—’ इत्यनेन शत्वमित्याहुः ।

३५१५ । वा छन्दसि ॥ ६।१।१०६ ॥

दी—। दीर्घाज्जिसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराहो वाराह्यौ । मानुषीरीलते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीं च शमं च । सूमं सुषिरामिव । ‘संप्रसारणाच्च’ (३३०) इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः—यज्यमानः ।

पूर्वसवर्णदीर्घ or lengthening of the vowel homogeneous with the preceding is optionally effected in vedic literature when the सुबन्त affix जस् or affixes beginning with an इच् vowel i.e vowels, save and except अ+आ, follow a दीर्घ base (दीर्घात्) : Thus वाराहो वाराह्यौ. Note that both वाराह्यौ and वाराहो are the optional dual forms of the base वाराहो which is derived as वाराहस्य विकारः—वराह+अच् by ‘प्राणिरजतादिभ्यः’ (1532) or वराह+अच् in the same sense by ‘अवयवे च प्राणौषधिर्वचैभ्यः’ (1515). Then add डीप् by ‘टिड्ढाणञ—’ 1470. In the former case therefore there is पूर्वसवर्णदीर्घ and in the latter there is यण् (वाराहो+औ) when पूर्वसवर्णदीर्घ is wanting. This is the illustration when an इच् letter follows. Now the illustration in जस्, मानुषीः ईलते विशः=subjects born of मनु i.e men in general, worship (Him). ईलते=ईङ्ते—ईल् लट्, अन्ते. मानुषीः—मनु+अच् (जातार्थे) + डीप्+षुक् ‘मनोजातावञ् यतीषुक् च’. Alternative मानुष्यः when पूर्वसवर्णदीर्घ is

wanting. This rule 'वा क्न्दसि' as a separate connective adds itself to the two subsequent rules also. These two rules are 'अभिपूर्वः' (6.1.107) and 'सम्प्रसारणाच्च' (6.1.8). Thus 'अभि पूर्वः' = now पूर्वरूप is optional, in vedic language, when अम् follows e.g. शमीम् (by पूर्वरूप) and शय्यम् (without it). And 'सम्प्रसारणाच्च' means पूर्वरूप after सम्प्र. is optional in vedic language; e.g. इज्यमानः by पूर्वरूप, when सम्प्र. of य (of यज् + यक् + शानच् कर्मणि) has been effected. But यज्यमान without पूर्वरूप।

भित्त—। वेति । 'नादचि' (६।१।१०४) इत्यत इचि इत्यनुवर्तते । 'दीर्घाज्जसि च' इत्यतो दीर्घादिति जसि इति च । ततो व्याचष्टे—दीर्घाज्जसि इचि चेति । दीर्घात् जसि, दीर्घात् इति चित्यन्वयः । पूर्वसवर्णेदीर्घ इति । एतच्च 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०२) इत्यतश्चानुवर्तितलभ्यम् । दीर्घाद् इचि उदाहरति—वाराहो वारहो इति । वाराहस्य विकार इति वाराहशब्दाद् 'अवयवे च प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्यः' (१०।५) इत्यञ् प्रत्यये वाराह इति लब्धे तस्माद् 'टिङ् ङाणञ्—' इति ङीप् वाराहो इति प्रातिपदिकम् । यद्वा तस्मिन्नेवार्थे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (१५।२२) इत्यञ्जि विहित पूर्ववद् ङीप् वाराहोति । ततो वाराहो + औ इति स्थिते पूर्वसवर्णे दीर्घो वाराहो इत्येव तिष्ठति औ विभक्तिर्लुप्यते । पूर्वसवर्णस्य दीर्घाभावे तु यथा-पूर्वं यण्—वाराहो इति । औ इति इच् प्रत्याहारोयमिति ज्ञेयम् । जसि उदाहरति—मानुषीरिति 'मनोजातावजयतो भुक् च' इति मनुशब्दाद् जात्यर्थे अञ् प्रत्ययः भुगागमश्च । ततो 'टिङ् ङाणञ्—' (५।७४) इति ङीप् । एवं मानुषीशब्दात् प्रातिप्रादिकाद् जसि तु पूर्वसवर्णेदीर्घपक्षे इदम् । मानुषीः मानवीयाः विशः प्रजाः मनुष्या इत्यर्थः ईक्षते ईडते पूजयन्ति तां देवतामिति शेषः । ईडस्तुतो इति घातुः । तस्य लटि लङ् लृट् च । लङोरेकत्वान्नकारः । अग्रिमीक्षे इत्यादौ यथा । पक्षे यथापूर्वं मनुष्य इत्येव । एतत् सूत्रव्याख्यानमवैव परिनिष्ठितम् । एतस्यानुवृत्त्या उत्तरसूत्रद्वयमपि व्याख्यातव्यमिति मन्वान आह—उत्तरसूत्रद्वयेऽपीति । उत्तरसूत्रद्वयं तावत्—'अभि पूर्वः' (६।१।१०७) इति 'सम्प्रसारणाच्च' (६।१।१०८) इति च । तयोः पूर्वं व्याचष्टे

स्वयमीव—तेनेति । पूर्वत्वमिति पूर्वरूपत्वमित्यभिप्रायः । वा स्यादिति । छन्दसि इति शेषः । लोके तु यथा स्यात्तथा पूर्वत्वैवोक्तम् । शमीं च शस्यं चेति । पूर्वरूपपक्षे शमी अम् इति स्थिते शमीम् इति । पूर्वरूपाभावे तु यथापूर्वं यणि शस्यम् इत्येव । न चात्र पक्षे पूर्वरूपत्वाभावाद् पूर्वसवर्णदीर्घ आशङ्कनीयः । विकल्पविधानसामर्थ्यात् पूर्वसवर्णदीर्घस्यापि निवृत्तिसिद्धेः । नहि विद्यतेऽनयोः कश्चिद् विशेषः । तस्माद् यसेव प्रवर्तते । सम्प्रसारणाच्चेति द्वितीयं सूत्रं व्याचष्टे—इति पूर्वरूपमपीति । सम्प्रसारणादचि परे पूर्वरूपैकादेशश्छन्दसि विषये वेत्यर्थः । इज्यमान इति । यज् कर्मणि शानच् इति स्थिते यकि सुगागमी च यज् यक् मान् इति जाते यकारस्य सम्प्रसारणं पूर्वरूपत्वं च । यज्यमान इत्यत्र पूर्वरूपाभावे इ + अ ज्यमान इति स्थिते यणि यज्यमान इति विवेक्तव्यम् ।

३५१६ । श्रेष्ठछन्दसि बहुलम् ॥ ६।१।७० ॥

दी—। लोपः स्यात् । याते गात्राणाम् । ता ता पिण्डानाम् । 'एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं व्यक्तव्यम्' (वार्तिक) । अपां त्वेमन् । अपां त्वोन्नन् ।

Elision of शि is in various ways effected in the Vedas. शि is the technical name for 'जस्' and 'शस्' the सुप् विभक्ति after a neuter base, cp. 'जस् शसोः शि' (312). This is in gram. taken or known as सर्वनामस्थानम्—'शि सर्वनामस्थानम्' (313). 'या ते—'Here या is elliptical for यानि the nominative plural of the pronominal base यद्. यत् + जस् = यत् + शि = यत् elision of शि । य by 'त्यदादीनम्' which applies on the injunction 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' = य + नुम् by 'नपुंसकस्य झलचः' (314) = या न् by 'सर्वनामस्थाने च—' (250), then elision of नकार by 'हलङ्गावभ्यो दीर्घात्—' (252). Similarly 'ताता—' = 'तानि तानि—'. एमन्नादिषु—This is a Varttika. It has to be said that in vedic language एमन् etc following,

that vowel, in the matter of combinatin predominates which is subsequent i.e. the एकार of एमन् etc only is retained when any sandhi is sought. Thus लैमन्—त्वा + एमन् and लौघ्नन्—त्वा + ओघ्नन्. Note that without this Varttika the forms would have been लैमन् etc by 'वृद्धिरिति' (72).

मित—। शेरिति । 'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । ततो व्याचष्टे लोपः स्यादिति । कृन्दसि विषये शेः बहुलं (विभाषा) लोपः स्यादित्यर्थः । शिरिति नपुंसकात् प्रातिपदिकात् परवर्तिनोर्जस्शसोः संज्ञा । 'जस्शसोः शिः' (३।१२) इत्युक्तेः । तच्च सर्वनामस्थानमिति कथ्यते 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सूत्रानुसारात् । या ते इति—यानि ते इति प्राप्ते । यत् जस् इति स्थिते तस्य यत् शि इति जाते अनेन शेः लोपः । ततो 'यत्' इति मात्रं स्थिते 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति शिलोपेऽपि तल्लक्षणमादाय प्रत्ययकार्यं 'त्यदादीनामः' इत्यस्य प्रवृत्तेः 'य' इति भवति । ततो 'नपुंसकस्य भलचः' (३।१४) इति तुम् । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (२०) इति दीर्घे कृते 'हल्ङ्ङावभ्यां दीर्घात्—' इति न् लोपः । ततो या इति । एवं ताता इत्यत्र । तानि तानि इति लोके । वेदेऽप्यन्यत्र बहुलमित्युक्तेः । 'एमन्नादिषु कृन्दसि—' इति वार्तिकमिदम् । एमन् प्रभृतिषु शब्देषु परेषु कृन्दसि विषये पररूपं वर्तत इति वक्तव्यमित्यर्थः । लैमन्निति । त्वा + एमन्, त्वा + ओघ्नन् इतिच्छेदः । एतद्वार्तिकाभावे अत्र 'वृद्धिरिति' (७२) इति वृद्ध्या लैमन् लौघ्नन् इति स्यात् ।

३५१७ । भयप्रवेयं च कृन्दसि ॥ ६।१।८३ ॥

दी—। विभेत्यस्मादिति भयः । वेतेः प्रवेयं इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । कृन्दसि किम् ? भेयम् । प्रवेयम् । 'हृदयं उपसंख्यानम्' * (वार्तिक) । हृदे भवा हृदयं आपः । भवे कृन्दसि यत् ।

[* 'हृदयं आप उपसंख्यानम्' इत्यन्यत्र वार्तिकपाठभेदः ।]

The words भय्य and प्रवय्य are irregularly formed (with यत्) in vedic literature (in the अपादानवाच्य). Thus भय्याः—भी + यत् by 'कृत्यलुपटोबहुलम्' with गुण and अयादेश. प्रवय्या—प्र + वी + यत् as before. This is fem. by निपातन. The classical forms of the two are भेयम् and प्रवेयम् । 'ऋदय्याः—'This is a Varttika. The term ऋदय्या also has to be enlisted under this निपातन (as this also is found with यत् by 'भवे कन्दसि' 3456). The final अकार of ऋद, it must be noted, is replaced by अय by निपातन, fem. due to आप; following. So Another reading is—'ऋदय्य आप उपसंख्यानम्' means ऋदय्या is irregularly formed with यत् when it refers to water (आप्).

मित—। भय्यति । एतौ यत्प्रत्ययान्तौ कन्दसि निपात्येते । त्रिभौ भये । वी गतिप्रजनकान्ताप्रसनस्वादिनेषु । भय्य इति । गुणे कृते निपातनादयादेशः । ततो यत् । प्रवय्या इति । प्रपूर्वाद् वी इत्यस्माद् यत् । गुणेकृतेऽयादेशः । प्रवेयं मिल्यन्वेति । लोके इत्यर्थः । एवं भेयमिति लोके । तत्र गुणेनेष्टसिद्धिः । ऋदय्या इति वार्तिकमिदम् । ऋदय्यशब्दोऽपि यत्प्रत्ययान्तौ निपात्यते इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । स्वयं विगृह्णाति—ऋदे भवा इति । यति परे ऋदशब्दस्य द्वितीयाकारस्य अयादेशे निपातनात् । [ऋदय्य आप उपसंख्यानमिति पाठे यत्प्रत्ययान्तौ ऋदय्यशब्दो निपात्यते आपश्चेद् गम्यन्ते इत्यर्थः] ।

३६१८ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥

दी—। ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूते । अन्तःपादं किम् ? एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् ? तेऽवदन् । तेऽयजन् * ।

[* तेऽयजन् इति तत्त्वबोधिनां नोपलभ्यते] ।

एङ् letters i.e ए and ओ occurring within the foot of a ऋक् (Vedic verse) stand singularly or remain as they are by nature (i.e. are not joined by rules of combination with what follows) when अत् or अकार exists after it ; but this प्रकृतिभाव (or standing unconnected) does not apply when अत् or अकार is followed by वकार or यकार. Thus 'उपप्रयन्तो—' and मुजाते where the ओकार and the एकार stand unconnected. But 'एतेऽर्चन्ति' here there is no प्रकृतिभाव or standing unconnected for the term 'एते—' forms the last part of the ऋक्—'कथा मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति' and not the interior portion of the same. तेऽवदन्, तेऽसयन् here in both the cases there is no प्रकृतिभाव of एकार as अकार in each case has been followed either by वकार or by यकार। Note carefully the meaning of the expressions 'अन्तःपादम्' and 'अव्यपरे'—अन्तर् here means inside or middle hence (occurring) in the middle or inside of a (vedic) foot ; whereas अव्यपर means not followed by व or य (व्+य्=व्य=व्य—अकार being added for the sake of facility in pronunciation).

मित्र—। प्रकृत्येति । प्रकृत्या + अन्तःपादम् + अव्यपरे इतिच्छेदः । पादं = पदस्य मध्ये इत्यन्तःपादम् । अव्ययीभावसमासः । अन्तरित्यव्ययं मध्यार्थकम् । वा-पादस्य अन्तः इति अन्तःपादम् एजदन्तादित्वात् सिद्धम् । 'वा कन्दसि' (६।१।१०६) इत्यतो मण्डूकान्न्या कन्दसौत्यस्य इहानुवृत्तेः कन्दो विपयकमिदं सूत्रम् । तैनाव पादशब्दो कन्दो गतपादमाक्षिपाति न तु लौकिकम् । तदाह—ऋक् पादमध्यस्थ इति । एङ् इति । एतत्तु 'एङः पदानादति' (६।१।१०६) इत्यत एङ् इति पञ्चम्यन्तस्य प्रथमाविभक्तौ विपरिणामात्प्रथ्यते । प्रथ्यासच्या तस्मैवाव कार्थित्वावगमात् । अति परे इति । एतदपि तत् एवानुवर्तते । अव्यपरे इत्यस्यायमर्थः । व् च य् च व्य् । ततो व्य इति अकार उच्चारणार्थः । वौ वकारयकारौ परौ

यस्मात् स व्यपरः । न तथा अव्यपरः । तस्मिन् । एतदनुवर्तमानस्य 'अति' इत्यस्य विशेषणम् । ततो व्याकरोति—न तु वकारयकारपरि अति इति । प्रकृत्या स्यादित्यस्य स्वभावेन तिष्ठेदित्यर्थः । सन्धिरूपविकारं न भजेदिति यावत् । एङ् इति एकार ओकारश्च । उपप्रयन्ती अध्वरमिति । 'सुजाते अश्व—' इति च । 'समयत्र 'एङः पदान्तादति' इति प्रातः संहिताकार्यं न प्रवर्तते । एतास इति । अत्र एतेऽर्चन्ति इत्यंशस्य ऋक्पादत्वेऽपि तन्मध्यपतितत्वाभावाद्वा प्रकृतिभावः । तथाच पूर्णो मन्त्रः—'कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणी वसूया' इति । अत्र एवात्र 'एङः पदान्तात्—' इति प्रवर्तते । अव्यपरे किमिति ? वकारयकार परे अति किमित्यर्थः ? [तेऽयजन्ति तत्त्वबोधिन्मामनुक्तमपि प्रकृतोपयोगित्वेन मूलान्तरादाहृत्यसंनिवेशितम्] ।

३५१८ । अव्यादवद्यादवक्रमुब्रतायमवन्त्ववस्युषु च

॥ ६।१।११६ ॥

दी—। एष व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मितमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अब्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि वह् वृचैः—ते नोऽवन्तु रथतूः सोऽयमगात्, तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात् समाधेयम् । प्रातिशाखेय तु वाचनिक एवायमर्थः ।

एङ् letters or एकार and ओकार stand unconnected (प्रकृत्या) when these words अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अब्रत, अयम्, अवन्तु and अवसु follow—even if अत् or अकार is followed by वकार or यकार. Thus वसुभिर्नो अव्यात् (let him save us with wealth and cattle) etc. Although the वह्वृच school do not allow प्रकृतिभाव i.e effect सन्धि in such cases as ते नोऽवन्तु etc; yet they may be defended by having recourse to बाहुलकविधि or 'सत्रे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते'. The vedic Grammar (प्रातिशाखा), however, expressly pronounces

this thing (अव्यात्—अव + आशीर्लिङ् यात्) । अवद्यात्—अवद्या + ५मी ।

अवद्या defective. अवक्रसुः—अव + क्रम + लिट् उस् ; अव्रत = व लुङ त) ।

मित—। अव्यादिति । 'अव्यपरे' इति नियन्शरहितेऽपि प्रकृतिभावार्थं सूत्रमिति व्याचष्टे—एषु व्यपरेऽप्राति इति । एषु इति अव्यादादिषु सप्तसु शब्देषु परतो वर्तमानेषु इत्यर्थः । वसुभिर्नां अव्यादिभ्यादि स्पष्टम् । क्रमेणोदाहृतम् । अव्यादिति । अव रक्षणे इत्यस्याशीर्लिङि प्रथमैकवचनम् । अवद्यादिति । अवद्या-शब्दस्य पञ्चम्यन्तं पदम् । अवद्यं गर्ह्यम् । निन्दितमिति यावत् । 'अवद्यपग्न्यवर्था गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' (२८४९) इति सूत्रेण वदेर्नञि उपपदे 'वदःसुपि—' इति यत्क्यपेः प्राप्तोर्यति एव विहिते गर्हायां निपात्यते । क्यपि तु अनुद्यमिति, अवक्तव्यमिति तदर्थः । अवक्रसुरिति । अव पूर्वात् क्रमेर्लिङि प्रथमबहुवचने (उसि) रूपम् । 'छन्दसि बहुवचनम्' इति द्वित्वप्रकरणस्यवार्तिकनियमादत्र द्वित्वाभावः । अवैचक्रसुरिति षाठान्तरम् । तत्र निगमोऽन्वेषणीयः । रूपसिद्धिस्तु पक्षे भवत्येव । अव्रत इति । वृडो वृजो वा लुङि प्रथमैकवचनम् । 'मन्त्रे षसह्वर—' इति लैलुक् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति अदादेशे यण् । कृतवन्त इत्यर्थः । अयमिति । इदमं नपुंसकलिङ्गरूपम् । 'इदोऽय पुंसि' इति अयादेशः । अवन्विति । अव रक्षणे इत्यस्य लोटि अनुविभक्तौ रूपम् । अवस्यव इति । अवैरीणादिके असुन् प्रत्यये अवस् इति प्रातिपदिकम् । ततोवस्यति रक्षणमिच्छतीत्यर्थे क्यञि—अवस्य इति नामधातुः । तस्मात् 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । मतान्तरसिद्धेऽयं प्रकृतिभावः । बहुवचान्तु नेमं प्रकृतिभावमनुमन्यन्ते इत्याह—यद्यपि बहुवचैरित्यादिना । नन्वेवमत्र कतमः पक्षः श्रेयानित्यत्र उभयमपि सङ्गच्छत इत्युत्तरविषयप्राह—बाहुलकात् समाधेयमिति । 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति नयादिति शेषः । उभयमपि साध्वित्यनेन दर्शितम् । प्रातिशाखिलिति । प्रातिशाखेन वैदिकव्याकरणमित्युक्तं प्राक ।

३५२० । यजुषुरः ॥ ६।१।११७ ॥

दौ—। उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

In the matter of यजुश् (यजुर्वेद) the एङन्त or ओकारन्त word उरस् (breast) stands by itself and not joined in सन्धि by 'एङः पदान्तादति'. Thus 'उरो—' It is breast is the sky or air. This rule is to effect प्रकृतिभाव of the एङन्त from of उरस् even when the word falls at the beginning or at the end of a sentence, for यजुस् forms no foot. यजुस् is prosaic (गद्य) in character and not metrical like Rik.

मित—। यजुषीति । प्राग्वदनुवृत्तिः । ननु 'प्रकृत्यान्तः पादम्—' (३२१८) इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—यजुषि पादाभावादिति । तस्य गद्यमयप्रवक्षत्वादित्यर्थः । ऋचश्छन्दोनिबद्धा यजुषि तु गद्यानि इति बोधम् ।

३५२१ । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे ॥ ६।१।११८ ॥

दी—। यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः * शुद्धयन्तु । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थ—' (२६७) इति ह्रस्वो न ।

When these words viz आपः, जुषाणः, वृष्णः, वर्षिष्ठे, अम्बे, अम्बाले and अम्बिके precede the अत् or अकार following remains as such in यजुस्. This 'आपो अस्मान्—' (let waters the mothers of ours purify) etc. जुषाणः—जुष् + शानच् । वृष्णः—वृष्न् + शस् (२४ या बहुवचन) । वर्षिष्ठे—वृद्ध + इष्ट loc-sing. अम्बे अम्बाले and अम्बिके are the voc. singulars of अम्बा, अम्बाला and अम्बिका—all meaning woman of those names etc. On the strength or authority of this utterance the word अम्बे etc is not short (ऋक्) by the

rule “अम्बार्थनयोर्ङ्स्वः” (267) which applying we would have got अम्ब etc as the vocative singular and not अम्बे as we have here.

मित—। आपो इति । आपो इत्यादिशब्दा यथैव वेदे प्रयुक्तास्तथैव इह अनुकरणपूर्वकम् पृथक् पृथक् उच्चार्य निवद्धाः । आप इति अप् शब्दस्य जमि रूपम् । जुषाण इति जुष प्रीतिसेवनयोरित्यस्माच्छानचि प्रथमैकवचने सुचिभक्तौ निष्पन्नम् । वृषण इति वृषन् शब्दस्य द्वितीया बहुवचनान्तम् । वर्षि ष्टे इति वृद्ध शब्दादिष्ठनि निष्पन्नस्य सप्तम्यन्तम् । इतरे (अम्बे इति वयः) सम्बुद्धो निष्पन्नाः । जुषाणो वृषो वर्षि ष्टे इत्येते शब्दाः अम्बिके शब्दात् पूर्वो यौ अम्बे अम्बालिशब्दौ तौ च अति परतः प्रकृत्या स्युरिति साम्प्रदायिकाः । तत्र ‘अम्बिके पूर्वे’ इत्यत्र अस्मादेव निपातनात् पञ्चमी समास इति शब्देन्दुशेखरः । अम्बिकेति । अम्बा एव अम्बिका । स्वार्थे कन् । ‘प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः’ इति इकारः । नन्वत्र अम्बे इति कथं निष्पन्नम् । ‘अम्बार्थनयोर्ङ्स्वः’ (२६७) इत्यनुशासनवत्ताजि अम्ब इत्येव स्यात् । तदाह—अस्मादेव वचनादिति । सूत्रकारवचनप्रामाण्यादिति गृह्याणेति भावः ।

३५२२ । अङ्ग इत्यादौ च ॥ ६।१।११८ ॥

दौ—। अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सीति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् । अङ्गे अङ्गे आशोचिषम् ।

In the matter of यजुस् प्रकृतिभाव is enjoined for both the एङ् letters that which exists in the term अङ्ग (अङ्गे) and that which precedes the beginning letter अकार of the same (अङ्गे) when अत् or अकार follows. This is clear from the illustration “प्राणो अङ्ग अङ्गे—” etc.

[* अङ्गे अङ्गे आशोचिषम् इत्याधिकम् अन्यत्र दृश्यते]

मित—। अङ्ग इति । अङ्गे इत्यादौ चेतिच्छेदः । इति शब्दस्यच्छेदः समानार्थः । तदाह—अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य इति । तस्य अङ्ग शब्दस्य आदि-

स्तदादिः । अर्थादकारः । तस्मिन् अकारे परे पूर्वं य एङ् स इत्यर्थः । एतेन अङ्गशब्दस्य द्वित्वं विवक्षितमित्यर्थादायाति । सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । 'अङ्ग' इत्येकम् । 'इत्यादौ च' इत्यपरम् । 'अङ्गशब्दे य एङ् सोऽति परे प्रकृत्या यजुषि विषये' इति पूर्ववक्तव्यार्थः । 'अङ्गशब्दस्यादिभूते अकारे च परे य एङ् पूर्वः सोऽपि अति परे प्रकृत्या स्याद यजुषि विषये' इत्यपरवाक्यार्थः । अत्र (सूत्रे) असति चकारे 'अङ्गशब्दस्य एव एङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्' । ततश्च 'अङ्गे अङ्गे' इत्यत्रैव स्यात् । 'अङ्गे अदीव्यत्' इत्यत्र न स्यात् । सति तु अस्मिन् (चकारे) अङ्गशब्दस्य य एङ् स यत्र कुतचिदति परे प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति । तेन 'अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्' । 'प्राणो अङ्गे' इत्यभयत्रापि भवतीत्याहुः । एवमङ्गं अङ्गे आशोचिषम् इत्यत्र ।

३५२३ । अनुदात्ते च कुधपरे ॥ ६।१।१२० ॥

दी—। कवर्गं धकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् ? अथोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आदुप्रदात्तः । कुधपरे किम् ? सोयमग्निमतः * ।

एङ् letters in the matter of यजुस् remains as such when अत् or अकार follows an अनुदात्त sound having कवर्ग letters or धकार after it.

Thus अयं सो अग्निः here एङ् in सो is in प्रकृतिभाव (original) as अ of अग्नि is low-pitched (अनुदात्त which is usually indicated by this (—) undersign) and is followed by ग् a letter of कवर्ग । Similarly 'सो अध्वरः' where घ् follows the अनुदात्त sound, in अ of अध्वरः.

[* 'अधो—' इति बालमनोरमाख्यः पाठः । * 'अग्निमतः' इति तत्त्वबोधिनीख्यः पाठः] ।

मित—। अनुदात्ते चेति । कु इति कवर्गः । ध इति धकारः । अकार उच्चारणार्थः । कुधौ कवर्गधकारौ परो यस्मात् स कुधपरः । अनुदात्त इत्यस्य विशेषणमिदम् । तदाह—कवर्गधकारपरे अनुदात्ते इति । शेषमनुवृत्तिलभ्यम् प्राग्वत् । अयं सो अग्निरिति । अग्निरकारोऽनुदात्तम् । तच्च (—) इत्याकारोऽधःस्थ-चिह्नेन ज्ञाप्यते । तस्मादनुदात्तात् परो गकारः कवर्गीयः । एवं सो अध्वरः इत्यत्र अनुदात्तात् परो धकारः तेन सो इत्यत्र एङ् प्रकृत्या तिष्ठति । अग्निशब्दस्तावत् ‘अङ्गेर्निर्लोपश्च’ इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरूपेण अन्तोदात्तः । आद्युदात्त इति—‘ऋजुन्द्र—’ इत्यादिना अयशब्दस्य आद्युदात्तत्वं निपातितम् । कुधपरे किमिति स्पष्टम् ।

३५२४ । अवपथासि च ॥ ६।१।१२१

दी—। अनुदात्ते अकारादौ अवपथाः शब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि ‘तिङ्ङतिङः’ (३८३५) इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ? यद्वृद्रेभ्योऽवपथाः । ‘निपातैर्यद्यदि—’ (३८३७) इति निघातो न ।

When the term ‘अवपथाः’ with its beginning letter अकार declared as अनुदात्त follows in a sentence of यजुसे, the एङ् letters preceding it remains unconnected or attains प्रकृतिभावः. Thus ‘त्री रुद्रेभ्यो—’ scatter it three for the Rudras. Here अवपथाः is derived as वप्+लङ्+धास्, and this being तिङन्त is declared to be अनुदात्त by ‘तिङ्ङतिङः’ (3238). विः+रुद्रेभ्यो=त्रीरुद्रेभ्यो by ‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (174). Why bring down the term ‘अनुदात्ते’ from the preceding rule ? Witness ‘यद्वृद्रेभ्यो—’ where ‘अवपथ’ not being declared अनुदात्त as before, due to existence of यद्, cp ‘निपातैर्यद्यदि’ (3937), the एङ् letter preceding it is not in प्रकृतिभावः । निघात means अनुदात्त ।

मित—। अवपथासीति । अनुदात्ते इति पूर्वसुवादननुवृत्तिलभ्यम् । अकारादाविति 'एङ्' पदान्ताद्—इत्यतोऽनुवृत्तिलभ्यस्य 'अति' इत्यस्य विशेषणमिदम् । 'अवपथाः—वपैल्लङि' थासि अङागमिरूपम् । तस्य सप्तम्याम् 'अवपथासि' इति । तदाह—अवपथःशब्दे इति । यजुषीति । 'यजुषारः' (६।१।११७) इत्यत इदम् । अन्यत् प्राग्वत् । वीरुद्रेभ्यो इति । 'दलोपे—' (१७४) इति दीर्घः । अवपथाः शब्दस्य तिङन्तत्वेन 'तिङ्ङतिङ्' इति अनुदात्तत्वम् । इति निघातो नेति । अनुदात्तं नेत्यर्थः । निहन्यतेऽधः क्रियत इति निघात=नि पूर्वाहन्तेः सैणिक घञ् । निघात इति अनुदात्तस्वरस्य प्राचां संज्ञा ।

३५२५ । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६।१॥१२६ ॥

दी—। आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे । 'ईषाअच्चादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्य' (वार्तिक) । ईष अचो हिरण्ययः । या इयम् । पूषा आविष्टु ।

In vedic literature the particle आङ् or आ (which is डित्) gets nasal sound (अनुनासिक) and stands unconnected (प्रकृत्या) when an अच or vowel follows. Thus अभ्रआ अपः (waters are in the cloud. अभ्र आ=अभ्रे locative) etc.—Note that the डित् sound of आङ् is expressed by the nasal (ङ). 'ईषा अच्चादीनाम्—' This is a Varttika. प्रकृतिभाव of words like ईषा अच्चा etc has to be stated. Thus 'ईषा अचो—' etc. Here there is no combination as ईषाच्चा by 'अकः सवर्णे—'. Similarly ज्या इयम् etc.

मित—। आङोऽनु इति । 'प्रकृत्या—' (६।१।१२५) इत्यतः प्रकृत्या इत्यनुवर्तते । 'प्लुत प्रगृह्या अचि नित्यम्' (६।१।१२५) इत्यतोऽचि इति च । तदाह—आङोऽचि परे इति । "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्थादाभिविधौ च यः । एताभ्यां डितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥" इति भाष्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्वं नास्ति इति

अप आं अप इत्यादौ आङो वाक्यस्मरणार्थत्वं नापादनीयम् । सप्तमार्थस्यैव द्योतकोऽव आङ् इति प्रतिपत्तव्यम् । अक्षे मेघे अपः इत्यर्थः । अतएव 'विभक्तार्थे हत्तेराङोऽव ग्रहणमिति हरदत्त तथा शब्दन्दुशेखरः । एवं गम्भीर इत्यत्र । आङो ङित्वम् अनुनासिकस्वरेण ज्ञापने इति बोध्यम् । 'ईषां अक्षादीनाम्—' इति । वार्तिकमिदम् । प्रकृतिभावत्वं तन्मात्रत्वेनावस्थानम् । एषां प्रकृतिभावाभावे तु 'अकः सवर्णे—' इत्यनेन 'ईषाचो' इति 'पूर्वाविष्टु' इति च स्यात् । तथा आदृगुणेन 'ज्येयम्' इति च स्यादिति बोध्यम् ।

३५२६ । स्यश्चन्दसि बहुलम् ॥ ६।१।१२३ ॥

दी—। स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्यादिति । एष स्य भानुः ।

When a हल् or consonant follows the सुविभक्ति after the स्यः (स्यत् + सु = स्यः ; like तद् + सु = सः) disappears. Thus 'एष स्य—' This is the same sun and not 'एष सौ भानुः'.

मित—। स्य इति । 'एतत्तदोः सुलोपोऽङ्कोरनञ् समासे हलि' (६।१।१२२) इत्यत्र 'सुलोप' इति 'हलि' इति चानुवर्तने । तदाह—स्य इत्यस्येत्यादि । स्य इति स्यत् इति सर्वनामशब्दस्य सुविभक्तान्तस्य अतृकारणम् । सुवे 'स्यः' इति 'सुपां सुलुक्—' इति षष्ठी विभक्तार्थे प्रथमा । अतः स्य इत्येत्याह । एष स्य भानुरिति । स एवायं सूर्य इत्यर्थः । 'एतत्तदोः सुलोपः—' इत्येष इत्यस्य सुलोपः ।

३५२७ । ह्रस्वाच्चन्दोत्तरपदे मन्त्रे ॥ ६।१।१५१ ॥

दी—। ह्रस्वात् परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्थान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुदुगणः । सुश्चन्द्र दसम् ।

In सन्त or in the matter of vedic hymns, the augment सुट् is prefixed to the subsequent member चन्द्र coming after a short vowel (in the preceding member पूर्वपद). Thus हरिश्चन्द्र and सुश्चन्द्र—स changed श by sandhi.

मितं । ऋक्षाचन्द्रेति । 'सुट् कात्पूर्वः' (६।१।१३५) इत्यतः सुडित्यनु-
वर्तते । वदाह—सुडागमः स्यादिति । स च सुट् किं ऋक्स्यैव भवेदुत उत्तरपदस्य
चन्द्रशब्दस्येति सन्देहो व्याचष्टे—ऋक्षात् परस्य चन्द्रशब्दस्येति । तेन चन्द्रशब्दस्यैव
सुडागम इति लभ्यते । एतच्च 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो वलीयान्' इति परिभाषावलादव-
गम्यते । हरिश्चन्द्र इति । हरिश्चासौ चन्द्रस्येति विग्रहे हरिचन्द्र इति जाते इकारात्
परं चन्द्रशब्दस्य सुट् । 'आद्यन्तौ टकितौ' । एवं शोभनश्चन्द्रः । तत्सम्बुद्धौ सुश्चन्द्र
इति । दस्य इति । दर्शनीय इति उपचायितरिति वार्थः । दसु उपचये । तस्मान्मक्
प्रत्ययः (औणादिकः) ।

३५२८ । पितरामातरा च छन्दसि ॥ ६।१।३३ ॥

दी—। इन्धे निपातः । आ मा गन्तां पितरा-मातरा च ।
चाहिपरीतमपि । न मातरा-पितरा नू चिदिष्टी ॥ समानस्य
छन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकेषु' (१०।१२) । समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने
उत्तरपदे । सगर्भः । छन्दसि स्त्रियां बहुलम्' (वार्तिक) ।
विश्वग्देवयोरद्रादेशः । विश्वाची च घृताची च । देवद्वीचीं
नयत देवयन्तः । सा कद्रोची * ।

This दाह compound is irregularly formed in vedic literature.
Thus 'आ मा—' Let my parents come to me (connect आ with
गन्ताम्). The चकार in the rule is to suggest the reverse
order of the terms मातरापितरा in the same sense against the
classical form 'मातरपितरौ', cp 'मातरपितराबुद्धीचाम्' (6.3.32). 'समानस्य
छन्दसि—'(6.3.84) this rule is purely vedic. Hence though
explained before it is again set here and explained.
समान in the Vedas is replaced by स when the subsequent
member is other than मूर्धन, प्रभृति and उदक. Thus सगर्भः—born
in the same womb as a younger brother. Break-up as

समानः गर्भः—सगर्भः. Then add यत् by 'सगर्भस्युद्गसनुवाद् यत्' in the sense of तत्र भव (born there). Similarly स्युद्ग and सनुत् but समानमूर्धा, समानप्रभृतयः and समानोदकाः। 'इन्दसि—' This is a Varttika has been misplaced here. For it should have been read under the rule 'विष्वग्देवयोश्च ढेरद्राञ्चतावप्रत्यये' (5.3.92), for it means—The substitute 'अद्रि' for the 'टि' portion of विष्वक् and देव and of a सर्वनाम is seen variously to take effect in the matter of feminine form in the vedic literature, when अञ्च with क्तिप् or क्तिन् follow. Thus in विश्वाची there is no substitution of 'अद्रि' for the 'टि' of विश्व which being a सर्वनाम necessitated the same. This is so by the force of the word 'बहुलम्' in the Varttika. The formation of the word विश्वाची is then विश्वम् अञ्चतीति. क्तिन् then add डीप् by the rule 'उगितश्च'—अकार eliding by 'अञ्च' and दीर्घ effected by 'ची'. Similarly वृताची. देवद्रीची—Here 'अद्रि' replace the 'टि' or अकार of देव. The method of exposition etc the same here also. कद्रीची—expound as कुत्सितमञ्चतीति as before—The 'टि' i.e. इम् of क्तिम् is replaced by 'अद्रि' when अञ्च is followed by क्तिन् then add डीप्, drop the अकार of अञ्च and effect दीर्घ as before. तकार of अञ्च everywhere is dropped by 'अनिदिताम्—' (4.17). In these bases 'अद्रि'भाव is effected on the strength of the term 'बहुल' in the Varttika.

मित— पितरामातराचेति। इन्द्रसमासनिष्पन्नः 'पितरामातर'शब्दो निपात्यते इन्द्रसि विप्रये इत्यर्थः। पिता च माता चेति स्थिते उभयोरपि पूर्वोत्तरपदयोर्बहुवचनम्। पूर्वपदस्याङादेशः। उत्तरपदस्य तु 'सुपां सुलुक्—' इति विभक्तेराकारादेशः। 'अतो हि सर्वनामस्थानयोः' इत्युभयत्र गुणः। आ मा गन्तामिति।

पिता माता च मा मां प्रति आगन्ताम् आगच्छतामित्यर्थः । यूपे वज्रस्य शुनः-
 शेषस्योक्तिरियम् । सूत्रे चकारफलमाह—चाद् विपरीतमपीति । पूर्वोत्तरपदविपर्य-
 येनापि समास इत्यर्थः । मातरापितरिति । प्राग्वद् विग्रहोऽर्थश्च । समानस्य
 छन्दसीति । एतत् सूत्रं प्राक् समासाश्रयविधिप्रकरणे व्याख्यातमपि अस्य
 छन्दोविषयत्वादिहोपन्यासः । तदर्थस्मारणार्थं पुनर्व्याख्यानञ्च क्रियते । समानस्य सः
 स्यादिति । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 मूर्धादि इति । आदिपदेन प्रभृत्यादकयोः संज्ञः । सगर्भः इति । समानः गर्भः
 कर्मधारयः । तत्र भवः सगर्भः । एवं समानः यूथः सयूथः । तत्र भवः सयूथः ।
 अनुसखेत्यर्थः । तथा समानः नुतः (नुतिः) सनुतः । तत्र भवः सनुत्यः । यो नः
 सनुत्य इति निगमश्च भवति । अत्र सवत् 'सगर्भं सयूथसनुताद यत्' (३४०१) इति
 भवार्थे यत् । अमूर्धप्रभृत्युदकेषु इति किम् ? समानमूर्धा । समानप्रभृतयः ।
 समानोदकाः । 'समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपत्नः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि
 सिद्धमिति काशिकायां स्थितम्' । भट्टोजिस्तु तत्र प्रकारान्तरेण (नित्यसमासाश्रयनेन)
 समाहितमिति स्पष्टमस्याकरे । छन्दसि स्त्रियामिति । वार्तिकमिदम् । एतच्च 'विष्वग्-
 देवयोश्च टेरद्राक्षतावप्रत्यये' (६।३।६२) इति सूत्रात् एव ससुपन्यस्तं युज्यत इति
 मन्महे । अतएव 'विष्वग्देवयोर्द्रादेशः' इति शेषमात्रं पूरयन् व्याख्येयम् । अयं
 वार्तिकार्थः—विष्वग् देवशब्दयोः सर्वनामश्च टेर्बहुलम् अद्रादेशः स्यात् स्त्रियां वाच्यायां
 छन्दसि विषये इति वक्तव्यमिति । विश्वाचीति । विश्वमञ्चतीति विग्रहः । एवं विश्व
 अञ्च किन् इति स्थिते किन् प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वात् विश्व अञ्च इति जाते 'अनिदिताम्—'
 (४।१७) इति नलोपे विश्व अच् इति भवति । ततो विश्वशब्दस्य सवनामत्वाद्
 वार्तिकेनानेन प्राप्तः 'अद्रि' इत्यादेशो बहुलवचनान्न भवति । तत् 'उगितश्च' इति ङीष् ।
 'अचः' इत्यञ्चतेरकारलोपः । चाविति दीर्घः । एवं घृतमञ्चतीति घृताच्चेत्यत्र
 प्रक्रिया । देवद्रीचीति । देवानञ्चतीति विग्रहः । बहुलवचनादत्र देवशब्दस्य
 टेरद्रादेशः । एवम् देवद्रि अच् इति स्थिते ङीबकारलोपदीर्घाः प्राग्वत् ।
 कद्रोचीति । कुत्सितमञ्चतीति विग्रहः । किंशब्दस्य टेरद्रादेशे कद्रि अच् इति किन्-
 प्रत्ययनलोपाभ्यां भवति । ततो ङीबलोपदीर्घाः ।

३५२८ । सध मादस्थयोऽहन्सि ॥ ६।३।८६ ॥

दी—। सहस्य सधादेशः स्यात् मादस्थयोः परतः ।
इन्द्रत्वा स्मिन् सधमादे । सोमः सधस्थम् ।

In vedic literature सह is replaced by सध when 'माद' and 'स्थ' follow. Thus in the मन्त्र 'इन्द्र त्वास्मिन्—' O Indra we invoke thee in this sacrifice (सधमाद) ; सहमायन्ति अस्मिन्—they rejoice here jointly. सह + मद + घञ्—अधिकरणे by 'हलश्च' (3300). सधस्थम् सध + स्था + क by 'आतोऽनुपसर्गेकः' (2915).

मित—। सधेति । 'सहस्य सध्रि' (६।३।८) इत्यतः सहस्य इत्यनुवर्तते । तदाह—सहस्य सधादेशः सधादिति । सधेति सूत्रेऽविभक्तिको निर्देशः । मादशब्दे स्थशब्दे चोत्तरपदे सहसा सधादेश इत्यर्थः । इन्द्र त्वास्मिन् इति । हे इन्द्र अस्मिन् पुरोवर्तिनि सह मायन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादे यज्ञे त्वा त्वाम् हवामहे इति शेषः मन्त्रार्थः । सहमाद इति स्थिते 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यप्रत्ययप्राप्ते 'अजपाभ्यां स्त्रीखलनाः विप्रतिषेधेन' इति तस्य बाधितत्वाद् 'हलश्च' (३३००) इति घञ् । सूत्रेण मादित्यकार उच्चारणार्थः । तेन मादयतेः किवन्तस्य मादिति यद्वृत्तत्वापि भवति । 'आ त्वा ब्रह्मन् हवामहे' इत्युच्यमाना अर्वाग्निन्द्र सधमादौ बहव इत्याहुः । सधस्थमिति । सह तिष्ठतीति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गेकः' इति कप्रत्ययः ।

३५३० । पथि च हन्सि ॥ ६।३।१०८ ॥

दी—। पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः—

कापथः—कुपथः ।

When the term पथिन् in the Vedas, is the subsequent member, the preceding member कु is replaced optionally by कव and का. Thus कवपथः (evil path) etc.

मित—। पथि चेति । 'कोः कत्तपुरुषेऽचि' (६।३।१०१) इत्यतः कोरित्यनुवर्तते । 'का पथ्यचयोः' (६।३।१०४) इत्यतः का इति । 'विभाषा पुरुषे' (६।३।१०६)

इत्यती विभाषेति । 'कवं चोष्णे' (६।३।१०७) इत्यतः कवमिति च । ततो व्याचष्टे—
पथिशब्दे उतरपदे कीरित्यादि । विभाषेति शेषः । छन्दसि इति च । पचे यथाप्राप्तं
कुरिति । तदुदाहरति—कवपथ इत्यादि । कुत्सितः पथा इति विग्रहः । 'कृत् पूरबधूः
पथामानचे' (६४०) इति समासान्तः अप्रत्ययः ।

३५३१ । साटैः साढा साढेति निगमे ॥ ६।३।११३ ॥

दी— । सहेः क्ताप्रत्यये आटैः इयम् तन्नि तृतीयं निपात्यते ।
मरुद्भिः पृतनासु साङ्गा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्यलः ढस्य
ह्रस्व प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि—

द्वयोश्चास्य स्यरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः ।

ह्रस्वकारतामेति स एवं चास्य ढकारः सन्धूषणा संप्रयुक्तः ॥ इति ।

In the vedic literature these terms साटैः, साढा and साढा are
irregularly formed. Of these the first two साटैः and साढा are
formed with the affix क्ता added to the root सह and the last
or third साढा is formed with the affix तन् added to the same
root. Thus the vedic hymn runs—'मरुद्भिः—' Here साढा is
equivalent to साङ्गा । साढा(तन्) = सद् त by 'हो ढः' = सद् धृ = भषसथोः—
= सद् दृ by 'दुनादृः' = साढृ by 'ढो ढे लोपः' and 'दृलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः'
(174) meaning able, enduring. Similarly get साढा—सह +
क्ता having subdued and साटैः—सह + क्ता = सह + घै here क्ता being
replaced by घै by निपातन. The vedic grammar प्रातिशाखा
instructs that ड falling between two vowels is replaced by ल
and that under the same condition ढ is replaced by ह्रस्व also
written as ह्रस्व. For it has been said (in the प्रातिशाखा)—

The author (or the Acharyya of the प्रातिशाखा) holds that डकार
intervening two vowels becomes लकार and that the same डकार

when joined with the कप् letter ह and thus figures as a new letter 'ढ' is replaced by ङ (or हव).

मित—। साढौ साढौति । एते वयः शब्दा निपात्यन्ते कृन्दसि विषये इत्यर्थः । निगमो वेदः । सूत्रे इतिशब्दः प्रकारवचनः । तेन निपातनप्रकारमीवाह—सहः क्ताप्रत्यये इत्यादिना । साढौ साढा इति इयम् सहः क्ताप्रत्यये परतो निपात्यते । तथाच—सह क्ता इति स्थिते निपातनात् क्ताप्रत्ययस्य 'ध्व' इत्यादेशः । ततः सह ध्व इति स्थिते 'हो ढः' इति ढः । 'ष्टुना ष्टुः' इति ध्वे इत्यस्य 'ढै' इत्याकारः । ततो 'ढो ढेलोपः' इति पूर्वपदस्य लोपे 'द्वलोपे' पूर्वस्य दीर्घाणिः' (१७४) इति दीर्घः । ततः साढौ इति । अभिभूयेत्यर्थः । सह क्ता इति स्थिते 'ध्व' इत्यादेशाभावे ढत्वादि प्राग्वत् । केवलं 'अपस्तम्भोर्धोऽधः' (२२८२) इति तकारस्य धकारः । तस्य ष्टुने ढकारः । ढलोपदीर्घो प्राग्वत् । तस्यापि शब्दस्य स एवार्थः । साढा इति तु ढन् प्रत्यये । प्राग्वत् प्रक्रिया—अभिभवितेति तदर्थः । अत्र निगमं दर्शयति—मरुद्भिरिति । तत्र साढा इति वक्तव्ये 'साह्वा' इति कथमुदाहृतं तत्राह—अचोर्मध्यस्थस्तेति । प्रातिशाख्ये वैदिकव्याकरणे । तत्र विनिगमकमाह—आहहीति । प्रातिशाख्यप्रवर्तकभाचार्य इति शेषः । इत्येवेति । अस्य आत्मार्यस्य (प्रातिशाख्यस्य) मतेनेति अध्याहारः । इयोः स्वरयोः अचोः मध्यम् एव (स्थित इति शेषः) स प्रसिद्धः (यदा उपक्रान्तः) उकारः लकारतां सम्पद्यते लभाको भवतीत्यर्थः । तथा इयोः स्वरयोर्मध्यमेव स्थितः (इत्यध्याहारः) स एव उकारः कप्ताकारेण संप्रयुक्तः युक्तः सन् अर्थाद् ढकाररूपेण परिणतः सन् लकारताम् एति संपद्यते लकारो भवतीत्यर्थः । 'ल' इति 'क' इत्यपि लिख्यते इति शब्देन केसरो द्रष्टव्यः ।

सूत्रे इतिशब्दस्य प्रकारवचनत्वान्निष्ठायामपि निपातनम् साह (साढ) इति भवति । 'अथाहो अग्रे वृषत' इति निगमादित्याहुः ।

३५३२ । कृन्दसि च ॥ ६३१२६ ॥

दी—। अष्टन आत्वं स्यादुच्चारणदे । अष्टायदी ।

When an उत्तरपद or subsequent word follows अ is the final substitute of अष्टन् in the Vedas. Thus अष्टपदी—it has to be dissolved as अष्टौ पादायस्य—it has eight feet—then apply 'संख्यासु पूर्वस्य' (379) and 'पादोऽन्यतरस्याम्' (457). दीर्घः by this rule.

मित—। कन्दसि चेति । 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घः—' (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।१२५) इत्यतोऽष्टन् इति च । तदाह—अष्टन आत्वमित्यादि । नलोपे कने टकाराकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । अष्टा-पदीति । अष्टौ पादा अस्य इति बहुव्रीहौ 'संख्यासु पूर्वस्य' (८७२) इति पाद शब्दस्य लोपे कने 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४५७) इति डीप् ।

३५३३ । मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मती ॥६।३।१३१॥

दी—। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावात्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ।

In the matter of vedic hymns the final of the terms सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व and देव्य is lengthend when मनुप् follows. Thus अश्वावती सोमावती etc (having a horse, having soma) etc with म of मनुप् changed into व by मादुपधायाः—and दीर्घः by this, so we have अश्वावत्,सोमावत् etc ; then डीप् by 'उगितश्च'.

मित—। मन्त्रे सोमेति । मन्त्रविषये सोम, शब्द, इन्द्रिय, विश्व, देव्य इत्येषां पञ्चानां शब्दानाम् अन्तास्तरस्य दीर्घः स्यान्मनुपप्रत्यये परत इत्यर्थः । दीर्घ इति 'द्वलोपे—' इत्यतः प्रागवदनुवर्तते । अश्वावतीमिति । अश्वोऽस्यास्तीति मनुप् । 'मादुपधायाश्च—' इति मनुपोमस्य वः । तेन 'उगितश्च' इति डीप् । अनेन दीर्घः । एवमभ्यव ।

३५३४ । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥६।३।१३२॥

दी—। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधात्वोषधीषु ।

The final of the term ओषधि also is lengthened when a सुवन्त affix other than those of the first case-ending follows in the matter of vedic hymn.; thus ओषधीभ्यः etc.

मित—। ओषधेऽति । 'मन्त्रे—' इत्यस्मादिव चहितं परवर्ति सूत्रमिदम् । आगवदनुवृत्तिः । ततो व्याचष्टे—दीर्घः स्यान्मन्त्रे इति । ओषधि शब्दस्य कार-
स्येत्यर्थः । प्रथमाभिन्नायां सुविविक्तौ परत इति वाक्यशेषः । विभक्तौ + अग्रथमावा-
मितिच्छेदः । ओषधीभ्य इति । न च 'कृदिकारादतिनः' इति वार्तिकेणैव सिद्धं
सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तथाहि सति अन्तोदात्तत्वमेव स्यान्ननु आद्यादात्तत्वम् ।
इष्यते तु 'लघावन्ते—' इति फिट् सूत्रेणाद्यादात्तत्वं यथा तथा स्यादिति ।

३५३५ । ऋचि तुनुवमचुतडुतोरुथ्याणाम् ॥ ६।३।१३३ ॥

दी—। दीर्घः स्यात् । आ तु न इन्द्र । नू मर्त्यः । उतवा
घा स्यालात् । मच्चू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् ।
तडिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न—शृणोत
ग्रावाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्राः । यत्रा नश्चक्रा । उरुथ्याणः ।

In the matter of vedic hymns (ऋच) the final of the eight words तु, नु, घ, मच्चू, तड्, कु, व and उरुथ्य becomes दीर्घ । Thus 'आतूनः—' etc. घ is here explained to be the निपात and not the technical one for तरप् and तमप् (तरपतमपौघः) ; स्यालात्—from the brother-in-law. तु, नु and मच्चू mean—swiftly. भरता—भृ + लोट् त. दीर्घ by this rule as it includes तड् which here stands for थ the लोट् second person plural. थ is replaced by त by 'तस्यस्थनिपां तांतमूताम्' as थ is डित् by 'लोट लङ् वत्' । Thus in 'शृणोत—' Let the stones hear—there is no दीर्घ giving शृणोता. For although तप् which is affixed after the root शृ (शृ + लोट् घ (तप्) is the plural substitute for the लोट् second person by the rule 'तप्तनतप्तनाथ'

(3567) yet it (तप्) is not डित् but पित्. Hence, the rule does not hold good here. कूमनाः—कृ कृतसितं मनो यस्य—of impure heart. अत्रा यत्रा instance of त्. उरुष्याणः—This is a combination of the two terms उरुष्य + नः meaning 'save us'. उरुष्य— is a कण्डादि root. उरुष्य + लोट हि = उरुष्य, हि being dropped by 'अतो हेः' न being changed into ण by 'नञ् धातुस्थोरुषुभ्यः' (3649).

मित—। अचि तुन्विति । वेदमन्त्रविषये तु, नु, घ, मचु, डं, कुं, वं, उरुष्य इत्येषामष्टानां दीर्घः स्यादित्यर्थः । दीर्घ इति प्राग्वद् 'द्वलोपे—' (६।३।२१) इत्यतः प्राग्वदनुवृत्तिलभ्यः । यथासंख्यमुदाहरणम्—आतून इत्यादि । तु, नु, मचु इत्येते चिप्रवचनाः । उत वा घेति । सूत्रे घ इति निपातस्य ग्रहणम् । न तु 'तरप् तमपौ घः' इति इति कृविमस्य 'कृविमांकृविमयोः कविमे कार्यसंप्रत्ययः' इति । स्यालादिति श्यालकादित्यर्थः । ईमहे याचामहे । भरता जातवेदसमिति । विभर्तेर्लो मध्यमपुरुषवहुवचने स्त्रीः शपि गुणे च रूपम् । सूत्रे 'तड्' इति न सर्वेषां तडादेशानां ग्राहकम् । किन्तु डित्क्षेपामेवं । तथाच भ लोट् य इति स्थिते 'लोटो लङ्वत्' इति लोटो लङ् इव कार्याभ्युपगमात् यादेशस्य डित्त्वात् 'तस् यस् यमिपां तांततामः' इति यस्य तः । ततोऽनेन सूत्रेण दीर्घः । एतेन ये तडादेशाः पित्क्षेपां दीर्घो नेति फलितम् । अत आह—तेनेहनेति । शृणोतेति । लोन्मधमपुरुषवहुवचने यस्य तत्रादेशे रूपम् । तथाच—यु लोट् य इति स्थिते 'युवः श्वच्' इति शृणुय इति जाते 'तननप्रत्ययनाश्च' (३५७६) इति यस्य तत्रादेशः । तस्य पित्त्वाद् 'सर्व-धातुकार्ध—' (२६८२) इति गुणः । ततो रूपम् । शृणुतेत्यर्थः । गावाणः प्रस्तराः । अतएव तपः पित्त्वेन डित्त्वाभावान्नानेन दीर्घ इत्यभिप्रायः । कूमना इति । कृतसितं मनोऽस्येति बहुव्रीहिः । अत्रा यत्रा इति । व इत्यस्य दीर्घः । उरुष्याण इति । उरुष्य इति कण्डादिको धातुः रचणार्थः । तस्य लोट् मधमैकवचने 'अतो हेः' इति हेलुक् । उरुष्य इति रूपम् । तरु रच्येत्यर्थः । उरुष्य + नः इतिच्छेदः । अत्र न इत्यस्य नकारस्य 'नञ् धातुस्थोरुषुभ्यः' (३६४८) इति शत्वम् ।

३५३६ । इकः सुजि ॥ ६।३।१३४ ॥

दी—। ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् ।
'सुजः' (३६४४) इति षः । 'नञ् धातुस्थोरुषुभ्यः' (३६४८)
इति णः ।

In the matter of ऋक्, the इक् letters of a term is lengthened when सुज् or सु follows ; सु is an अव्यय । Thus 'अभीषुणः—' Dissolve as अभि + सु + नः, इक् of अभि is lengthened by this, स of सु is changed to ष by 'सुजः' (3644) and नः to णः by 'नञ्—' (3649).

मित—। इक इति । प्राग्वद् दीर्घानुवृत्तिः । पूर्वसूत्रादचि इति चानुवर्तते ।
तदाह—अचि दीर्घ इति । सुजि परत इति शेषः । अत्र मन्त्रानुवर्तनपरं हरदत्त—
मतमेव ज्याय इति नागेशः । प्रत्यासत्त्या ऋचौत्यस्रानुवर्तनमेव साधीयः प्रतिभाति ।
अभीषुण इति । अभि + सु + नः इतिच्छेदः । अभ्यौत्यस्र इको दीर्घः । सु इति
सुज् । तच्चाव्ययम् । तस्य षत्वार्धमाह—'सुजः' (३६४४) इति । न इत्यत्र णत्वं
दर्शयति नञेति ।

३५३७ । ह्यचोऽतस्तिडः ॥ ६।३।१३५ ॥

दी—मन्त्र दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् ।

In a मन्त्र or ऋक् (संहिता reading) the अकार of a तिङन्त
verb containing two vowels only is lengthened ; thus—'विद्मा हि'
The word here is विद्य—विद् + लट् मस्—where मस् has been
replaced by म by the rule 'विदी लटोवा' (2464). Similarly
in 'चक्रा जरसम्'—here the word is चक्र—कृ + लिट् च—the second
person plural.

मित—। ह्यच इति । 'द्वलोपे—' (६।३।१११) इत्यतः प्राग्वद् दीर्घानुवृत्तिः ।
'मन्त्रे सोमाश्च—' इत्यतो मन्त्रानुवृत्तिः । एतच्च हरदत्तानुसारेणेति प्रागेवोक्तम् ।
प्रत्यासत्त्या तु 'ऋचि—' (३६३५) इत्यतः ऋचौत्यस्रानुवर्तनमेव युक्तं प्रतिभाति ।

इचकस्य तिङन्तस्य अकारस्य दीर्घः सगान्त्वविषयसंहितायाम् इत्यर्थः । विद्वा हि चक्रोति । संहितापाठविषय एवायं दीर्घः । पदपाठे तु विद्वाहि । चक्र जरसम् इत्येव । विद्वा इति । विदेर्ज्ञानार्थतः लटि मसि रूपम् । 'विदो लटो वा' (२४६४) इति मादेशः । चक्र इति । करोति लिटि मध्यामपरुषवहुवचने रूपम् । द्वित्वाभ्यासकार्यम् । इच इति किम् ? अश्वाभरत वाजिनः इति नागेशः ।

३५३८ । निपातस्य च ॥ ६।३।१६६ ॥

दी—। एवा हि ते ।

The अकार at the end of a निपात or अव्यय also (which contains two vowels only) is lengthened in a मन्त्र, Thus 'एवा हि—'.

मित—। निपातस्येति । प्राग्वदनुवृत्तिः । इचकस्य निपातस्य च अतो दीर्घः सगान्त्वस्ते । संहितायाम् इत्येव । एवाहि इति । पदपाठे तु एव हि इति एव शब्दस्यादिषु पठितत्वान्निपातसंज्ञी भवति ।

३५३९ । अन्येषामपि दृश्यते ॥ ६।३।१६६ ॥

दी—। अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पूरुषः ।

दण्डादण्डि ।

In a मन्त्र otherwords also have the final vowel of the preceding members lengthened in the संहितापाठ । Thus पूरुषः etc.

मित—। अन्येषामपीति । अनुवृत्तिः । प्राग्वत् । दृशिग्रहणं सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थम् । तेन इज्ज्भिन्नस्यापि दीर्घः इत्याशयेन व्याचष्टे—पूर्वपदस्थानामिति । पूरुष इति । 'सुः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । दण्डादण्डीति । 'तव तेनेदम् इति संरूपे' (८४६) इति समासः (बहुव्रीहिः) । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तमिति विशदः । 'इच् कर्मव्यतिहारः' (८६६) इति समासान्त इच्प्रत्ययः । एवं केशकेशि । मष्टौसृष्टि इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

placed by अकार by the rule 'इतोत्सर्वनामस्थाने' (366). Thus ऋभृचिन् + अम् = ऋभृचाणम्—ऋभृचणम्। Why say निगमे in the Vedas? Witness तच्चा etc. which are classical forms and therefore there is no chance of दीर्घविकल्पाः. 'द्वलोपे' (६।३।११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । कस्य दीर्घः इत्यपेक्षायाम्—अत्र इत्यपीतिष्ठने । दीर्घश्रुत्या अत्र उपस्थिति-नियमादिति 'अचञ्च' इति सूत्रे स्पष्टम् । 'नीपधायः' (६।४।७) इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) इत्येतत् सर्वमपि सूत्रम् च । ततो व्याचष्टे—षपूर्वस्याच उपधाया इत्यादि । षः षकारः पूर्वा यस्यादिति विग्रहः । ऋभृचाणम्—ऋभृचणमिति । ऋभृचिन् अम् इति स्थिते 'इतोऽन् सर्वनामस्थाने' (३६६) इति ऋभृचन् अम् इति जाते 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) इत्यनेन नित्यं दीर्घं प्राप्ते सूत्रेण सिद्धिकल्पो विधीयते । ऋभृचिन्निति इन् प्रत्ययान्तो निपातित इति उणादिषु द्रष्टव्यम् । अमिति 'मुडनपुंसकस्य' (२२९) इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । ऋभृचा इन्द्रः । 'आखण्डजः सइसाचः ऋभृचा—' इतोद्भूत्यर्थेऽमरः । असम्बुद्धौ किम् ? ऋभृचन् । 'एकवचनं सम्बुद्धिः' (१९२) निगमे किमिति । निगमो वेदः । तच्चा तच्चाणाविति । लौकिकावितो शब्दौ ।

३५४२ । जनिता मन्त्रे ॥ ६।४।५३ ॥

दी—। इडादौ तच्च णिलोपो निपात्यते । यी नः पिता जनिता ।

In the matter of मन्त्र the term जनिता is irregularly formed with the disappearance of णि or the affix णिच् when तच्च beginning with इट् follows. Thus जनिता—जन् + णिच् + तच्च the progenitor. The classical form of this is जनयिता. For

in that case the शिलोपdirecting rule 'शेरनिटि' (2313) does not apply as टच् is सेट्.

मित—। जनितेति । निपात्यतेऽयं शब्दस्तृजन्तो मन्त्रविषये । निपातन-
प्रकारमेवाह—इडादौ टचि इति । शिलोप इति तु 'शेरनिटि' (६।४।५१) इत्यतीनुवर्तते ।
इडादाविति 'निष्ठायां सेटि' (६।४।५२) इत्यतोऽनुवृत्तिलभ्यस्य विवरणम् । जमितेति ।
जनयितेत्यर्थः । लौकिकमेतत् । अत्र 'शेरनिटि' (२६।१३) इत्यस्याप्रवृत्तेर्गुणयादेशौ ।
'जनिवधो'वेति उपधावङ्गभावः ।

३५४३ । शमिता यञ्च ॥ ६।४।५४ ॥

टी—। शमयितेत्यर्थः ।

The term शमिता with reference to a sacrifice is irregularly found with टच् beginning with इट्. It means a consolator शमयिता. Here in शमयिता the rule 'शेरनिटि' (2313) does not hold good ; hence शि does not elide ; the penultimate of शम् however is not lengthened due to the prohibition 'मितां ऋस्व' ।

मित—। शमितेति । शमितेति शब्दो यञ्चविषये इडादौ टचि परे शिलोपेन निपात्यते । अत्र लौकिकमाह—शमयितेत्यर्थ इति ।

३५४४ । युध्वोर्दीर्घप्रकृत्सि ॥ ६।४।५५ ॥

टी—। ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विष्णूय ॥ आडजादी-
नाम् (२३।५४)—

The vowels of यु and षु are lengthened in the Vedas when ल्यप् follows. Thus वियूय etc. 'आट्'—This is for the next rule—

मित—। युध्वोरेति । 'ल्यपि लघूपूर्वात्' (६।४।५६) इत्यती ल्यपीत्यनु-
वर्तते । तदाह—ल्यपीति । ल्यपि परे युधातोः षुधातोश्चोदीर्घः स्याच्छन्दसि

विषये इत्यर्थः । विवृयेत्यादि । लोके तु 'ऋक्स्य' पितृकृति— इति तुकि विद्युत्य विप्रत्य इत्येव । आडजादीनामिति उच्चरार्थमिदम्—

३५४५ । ऋन्दस्यपि दृश्यते ॥ ६।४।७३ ॥

दो—। अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥ न माङ् योगे ।

In vedic literature, however, it is seen that roots not beginning with an अच् also take the augment आट् . Thus आनट्—नश्+लुङ् द=आट् नश् द—here the substitute च्चि for लुङ् being dropped by 'मन्त्रे वसह्वर—'(3402) and 'नशेर्वा' (431) not having applied 'ब्रश्चभसज्—'(294) applies giving आनष्ट्=आनष्+ट् (or त्) being dropped by 'हल्ङ्यावभ्यः—'(254)=आनङ्—आनट् by 'भलां जशोन्ते' and 'वावसाने'. आवः—आट्+व+लुङ् द Or स elision of च्चि as before and that of द or स. गुण and विसर्ग of रेफ ॥ न माङ् योगे—This is for the next rule—

मित—। ऋन्दस्यपीति । आडजादीनामिति पूर्वं सूत्रम् । तत आडिति अजादीनामिति चानुवर्तते । तत आह—अनजादीनामित्यर्थः । अजादीनामनजादीनां च धातूनां ऋन्दसि विषये लुङ्लुङ् लुङ्लु आडागमः स्यादित्यर्थः । तत उदाहरति—आनडिति । नशेर्लुङि प्रथमैकवचने 'मन्त्रे वसह्वर—' (३४०२) इति ब्रैलुङि 'हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात्—' (२५४) इतितलोपे 'नशेर्वा' (४३१) इति कवर्गादिशाप्रवृत्तौ 'ब्रश्च—' (२९४) इति शस्य षः । तस्य 'भलां जशोन्ते' 'वावसाने' इति जश्लवत्त्वं रूपम् । विनश्यतिस्येत्यर्थः । आवरिति—वज्रो लुङि प्रथमैकवचने मध्यमैकवचने च रूपम् । चूर्वरपृक्तस्य च लोपः प्राग्वत् । सार्वधातुकेति गुणः रेफस्य विसर्गः । अनजादिकयोर्दुदाहरणे । अजादेस्तु—'सुरुचो वेन आव' इति मन्त्रः । तव आवः इति अवतेर्लुङि सिपिरूपम् । आवः रक्षितवानसौति तत्रत्य सायनाचार्यभाष्यम् । 'न माङ् योगे' इति उच्चरार्थमिदम्—

३५४६ । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ६।४।७५ ॥

दी—। अडाटौ न स्तो माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उयः
सहसे * तुरायः । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ।

The addition and the elision of the augments अट् and आट् are variously effected in the vedic literature i.e they are added to roots when there exists the particle माङ् and again they are made to elide when there exists no माङ्. Thus the vedic injunction in this case is diametrically opposite to the classical one. Thus the मन्त्र runs 'जनिष्ठाः—' where there is no माङ् present and yet जनिष्ठाः—which is the लुङ् second person singular form of जन् (to be born)—has got no अट् prefixed to it by 'लुङ्लङ्लङ्लुङ्दात्तः' (6.4.73). जनिष्ठाः means—you were born. 'मावः—'. The मन्त्र infull is—'अप्रमत्ता रक्षत तन्मते मावः क्षेत्रे—' 'Scrupulously preserve this (seminal) tendril i.e sex energy and let not (thus) others' seminal fluid be injected into the wives of yours i.e observe ब्रह्मचर्या and enjoy home-life. Here there exists माङ् and yet in अवाप्सुः which is the लुङ् plural of वप् (to sow) there is अट् prefixed. The classical forms against the two are अजनिष्ठाः and वाप्सुः respectively. The second मन्त्र 'मावः—' is also read as 'मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः—' in that case another instance of अट् even when there is माङ् present is to be scarched out from the Vedas. The reading of अवाप्सुः is from काशिका.

मित— बहुलं कन्दसीति । 'लुङ्लङ्लङ्लुङ्दात्तः' (६।४।७१) इत्यतोऽङिति अनुवर्तते । 'आङजादोनाम्' (६।४।७२) इत्यत आङिति । 'न माङ्योगे' (६।४।७४) इत्यतो नेति माङ्योगे इति चानुवर्तते । ततो व्याचष्टे— अडाटौ नस्त इति कन्दसि विषयेऽमाङ्योगेऽपि बहुलमिति शेषः । माङ्योगेऽपीति । अडाटौ इति शेषः । अयमर्थः—माङ्योगे सत्यपि कन्दसि विषये बाहुलकादडाटौस्तः । पुनर्माङ्योगेऽसत्यपि उक्तविषये बाहुलकादडाटौ न स्त इति । एतदुक्तं भवति यत्कौत्तिकार्थविपर्ययसिनात् माङि असत्यपि अडाटौ नस्तः—सत्यपि तस्मिंस्तौ स्त इति । असत्यपि माङि अडभावमुदाहरति—'जनिष्ठाः—' इति । जनेलुङि रूपम् । जातवानित्यर्थः । अत्र माङ् नास्ति । तथापि 'लुङ् लङ्—' इति प्राप्तः अङपि नास्ति । अथ माङि सत्यपि अडागममुदाहरति । माव इति । 'अप्रमत्ता रक्षत तन्तुम् एतम्' इति मन्त्रस्यास्य पूर्वाङ्गम् । अयमर्थः—अप्रमत्ताः सावहिताः सन्तः एतम् वक्ष्यमानमालोच्यमानं तन्तुं शुक्रं रेत इति यावद्रक्षत अवत असदाचरणेन मा लैषीरित्यर्थः । वीर्यधारणलक्षणं ब्रह्मचर्यं चरेति निर्गलितार्थः । कुतस्तत्राह—मारक्षति । वो युष्माकं चैत्रे दाराम् परवीजानि परेषां रेतंसि मा अवाप्सुः उसा मा भुवन्नित्यर्थः । चोर्णे हि ब्रह्मचर्यव्रते भवन्तो रमण-समर्था भवेयुरिति भवद्वारा नान्यान् कामयिष्यन्त इति तात्पर्यम् । अत्र माङि सत्यपि अवाप्सुरित्यत 'न माङ्योगे' इति निषेधं वाधित्वा वपतेर्लुङि भौ अडागमः । 'वद्व्रजहलन्त्यप्रचः' (१२६७) इति वृद्धिः । भेजुंस् । अवाप्सुरिति काशिका-कदनुरोधेन । मावः चैत्रे परवीजानि वाप्सुरित्यपि पाठ उपलभ्यते । तथात्वे माङि उदाहरणान्तरं वेदेषु द्रष्टव्यम् ।

३५४७ । इरयो रे ॥ ६।४।७६ ॥

दी— प्रथमं गर्भं * दध्न आपः । रेभावसप्राभोयत्वेना-सिद्धत्वादालोपः * । अत्र रेशब्दस्येष्टि कृते पुनरपि रेभावस्त-दर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ।

(The लिट् third person plural affix इरे (or इरेच् by 'लिट्-स्रज्भयोरेशिरेच्'), in vedic literature, is replaced by the word रे. Thus 'प्रथमं गर्भम्—'The water first conceived; the classical form against it is दधिरे. दध्रे—धा + लिट् इरे = द धा + इरे by duplication (द्वित्व) etc. Now here two rules apply simultaneously viz (1) 'आतो लोप इटि च' (2372—6.4.64) and 'इरयो रे' (this rule). By 'विप्रतिषेधे परम्—'the latter supersedes the former; whence we get दधा + रे without the elision of आ of the root धा. But if आ is not dropped we cannot have दध्रे. To effect the elision of आ therefore Bhattoji says 'रेभावस्य आभौयत्वेन—' etc. That is—both the rules 'आतो लोपः—' (6.4.64) and 'इरयोः—' (6.4.72) fall under the purview of 'भस्य' (6.4.129) or भाधिकार and consequently by 'असिद्धवदत्राभात्' (6.4.29) the injunction of रे becomes invalid (for reason see the elaborate expl. of the rule 'असिद्धवत्—'6.4.29 under our भादि section). Thus the substitute रे being invalid or असिद्ध, इरे although dropped is regarded present and as if (इरे) is an अजादि आर्हवातुक so 'आतो लोपः—' takes effect and finally we have the form दध्रे (दध् + रे). Now there exists another rejoinder viz the substitute रे can have by the restriction, referred to under 'कसृभृह—' (2293), the augment इट् prefixed to it, for the substitute रे although invalid here was valid elsewhere namely under 'कसृभृह—' and in that case it can demand the augment इट्. This he (the author) agrees to and therefore says—अत्र रेशब्दस्य इटि कृते. But if इट् is prefixed to रे then we have दधिरे and not दध्रे. To solve this he says—युनरपि रेभावः i.e रे after it has been prefixed with इट्

would again be replaced by 'रे' and consequently we will have the form दध्ने. But how do you know that रे after having been prefixed with the augment इट् would again be set aside by 'रे' ? To answer this he says 'तदर्थम् च सूत्रे — etc. That रे with इट् prefixed to it is again replaced by रे is inferred from the dual number 'इरयोः—' in the rule. For इरयो रे is not to be broken up as इरयः but it is to be dissolved as इरयोः + रे with इ and रे combined (where इ stands for इट्) = इरयो रे by 'रोरि' (173).

मित—। इरयोरिति । इरे इति लिट् प्रथमबहुवचनस्य 'रे' इत्यादेशः स्याच्छन्दसि इत्युत्तरार्थः । विवक्षितार्थस्तु इट् सहितस्य रे इत्यस्य यद्वा इटश्च रे इत्यस्य च स्थाने रे इत्यादेशः स्यादिति । 'इ' इति इटो ग्राहकम् । एतद् द्वितीयं व्याख्यानमनुपदमेव विशदीकरिष्यते मूले । अत्र सूत्रस्य व्याख्यानद्वयसहत्वं संहिताफलमेवेति विभावनीयम् । इरे इत्यस्य षष्ठ्यवचने इरयः + रे इतिच्छेदे कृते यथा 'हृश्च' इति 'इरयो रे' इति भवति तथा इरे = इरयौ, तयोः 'इरयोः + रे' इतिच्छेदोऽपि 'रोरि' (१७३) इति रेफलोपे इरयोरि इत्येव । एतत् सर्वमनुपदं स्वयमेव वक्ष्यति 'तदर्थं सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टम् इरयोरिति' । प्रथमं गर्भमिति । औपः प्रथमं गर्भं दध्ने दधिरे धृतवन्त इति मन्तार्थः । अत्र दध्ने इति धा इत्येतस्य लिटि प्रथम बहुवचने रूपम् । तथाच धा इरे ('लिटस्तज्भयोरेशिरिच') इति स्थिते, 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इति 'इरयोरि' (३५४७) इति वेति सूत्रद्वयं प्राप्नोति । तत्र 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति परिभाषया 'आतो लोपः—' (६।४।६४) इति बाधित्वा परत्वाद् 'इरयोः—' (६।४।७३) इत्येव प्राप्नोति । तदेवम् हित्वाभ्यासकार्यपूर्वकम् दधा रे इति लब्धे धा इत्यवस्थस्य आकारस्य लोपाभावाद् दध्ने इति न सिध्यति । अतस्तत्सिद्धार्थमाह—रेभावस्याभीषत्वेनेति । 'असिद्धवदवाभात्' (६।४।२२) इत्याभीषम् सूत्रम् । तस्य 'भस्य' (६।४।१२८) इत्येष सूत्राधिकारो विद्यते । तदेवमत्र 'समानाश्रयत्वात् तन्निर्णयार्थं तदसिद्धम्' इति व्याख्यानवलात् 'असिद्धवत्—' इति सूत्रदृष्ट्या 'इरयोः' इति विहितो रेभावेऽसिद्धो भवति । ततः किमिष्यत्

आह—असिद्धत्वादालोप इति । रेभावस्य असिद्धत्वाद् इरे इत्यस्यैव तत्र सत्त्वाद् अजात्याङ्घातुकपरकत्वात् 'आतो लोपः' इति प्रवर्तताम् । दधातेराङ्गोपस्य भवति । ततो दधे इति रूपं सिध्यति । नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिङागमः प्राप्नोति । न चेत्पक्षेऽपि रेभावोऽर्थ इति वाच्यम् । 'कृष्टभृद्व—' (२२२३) इत्यत्र लिटि क्रादिष्वनित्सु तस्य चरितार्थत्वात् । तदेवं 'रे' इत्येतस्य इङागमप्रसङ्गात् पुनः इरेभावे जाते दध्+इरे=दधिरे इत्येव भवति । न लिष्टम् दध्ने इति तदेतदिङागमं स्वीकृत्य समाधत्ते—अत्र रेभावस्य इटि कृते पुनरपि रेभाव इति । इट् सहितस्यैव रेभावस्य 'इरे' इत्येतस्य पुनरपि रेभाव इति भावः । कुत एजङ्ज्ञायते । तत्राह—तदर्थं च सूत्रे द्विवचना निर्दिष्टम् इति । तदेतत् वचनं प्रागेव व्याख्यातमस्माभिः । ननु तस्मापि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव' इत्येतया परिभाषया 'इरे' इति लिट् प्रथमबहुवचनस्यैव प्रतिपदोक्तस्यैव अत्र 'रे' इङादेशः क्रियते । न तु लक्षणेन उक्तस्य 'इट् सहितस्य रेभावस्य' रे इत्यादेशः इति चेन्न । अत्र सूत्रकवचनेनैवास्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति भावः ।

३५४८ । कृन्दस्युभयथा ॥ ६।८।८६ ॥

दी— भूसुधियोऽयं स्यादियङ् वडौ च । वनेषु चित्रं विभुम् । विभुवं वा । सुधो नयमग्ने । सुधियोवा । 'तन्वादीनां कृन्दसि बहुलम्' (वार्तिक) । तन्वं पुषेम । तनुवंवा । तम्बकम् । त्रियम्बकं वा ।

In vedic literature it is seen to act bothways i.e. भू and सुधी have there ऊकार and ईकार replaced both by यण् and by इयङ्—उवङ् also (when any अच् follows). Thus विभुम् with यण् (विभु+अम्) or विभुवम् with उवङ्. The classical form against this is 'विभुम्' by 'अग्नि पूर्वः' (194). सुध्या with यण् (सुधी+ङ्स् genitive singular) or सुधियः with इयङ् सुध्या and सुधियः

both qualify अग्नेः सुधियः is also the classical form of सुधी in genitive sing. 'तन्वादीनाम्—' This is a Varttika. यण्, इयङ् and उवङ् are variously effected in the cases of तनु etc. Thus तन्वम् with यण् and तनुवम् with उवङ्—the classical form being तनुम् by 'अभिपूर्वः'. ताम्बकम् with यण् and त्रियम्बकम् with इयङ्. Dissolve as त्रीणि अम्बकाणि (नेत्राणि) यस्यासौ ताम्बकः or त्रियम्बकः—तम्, having three eyes. Hence the use of the term त्रियम्बक in classical language as in 'त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श' (कुमार—३०४४) is indefensible. Kalidasa uses vedic forms and make other evident violatious also as 'प्रभंशयां यो नहषं चकार' etc—which go a great way to indicate that he flourished in an age when non-adherence to the rules of gram. was not necessarily considered a blemish on the part of at least celebrated writers.

मित—। छन्दसीति । 'अचिन्नुधातुभूवां योरियङुवडौ' (६।४।७७) इत्यत 'इयङुवडौ' इत्यनुवर्तते । 'इको यण्' (६।४।८१) इत्यतो यणिति । 'न भूसुधियोः' (७।४।८५) इत्यतो भूसुधियोरिति च । तदाह—भूसुधियोर्यण् इत्यादि । विभुं विभवं चेति । विभु + अम् इति स्थिते यणि विभूमिति । उवङि तु विभुवमिति । लोके तु 'अभि पूर्वः' (१८४) इति पूर्वरूपस्यैकादेशे विभुम् इत्येव । सुध्यः सुधियो वेति । सुधीशब्दस्य षष्ठां सुधी + डस् इति स्थिते यणि सुधी + अस् = सुध्य इति । इयङि तु सुधिय इति । लोके 'अचिन्नु—' (२७२) इतीयङि सुधिय इत्येव । 'तन्वादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम् । तनुप्रभृतीनां शब्दानां छन्दसि विषये बहुलं यणि इयङुवङादेशाः स्मरित्यर्थः । तन्वं तनुवं वेति । प्राग्वत् 'अभि पूर्वः' इति प्राप्ते 'वा छन्दसि' इति यण् । वार्तिकादुवङ् च । ताम्बकं त्रियम्बकं चेति । त्रीणि अम्बकानि लोचनान्यस्येति बहुव्रीहौ ताम्बकः (त्रिलोचनः) इति लोके । वेदे तु क्रमाद् यण् इयङ् च । [एतेन 'त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श' (कुमार—३।४४) इति प्रयोगस्य लोके असाधुत्वमेव ज्ञाप्यते । न चात्र त्रिलोचनमित्येव पाठः ।

तादृशं पाठकल्पनस्य साहसमावृतमेवेति साम्प्रदायिकाः । अत्र 'तं वाच्यकम्' इति वक्ष्यीयाः पठन्ति ।

३५४८ । तन्निपत्योश्छन्दसि ॥ ६।४।८८ ॥

दी—। एतयोरुपधालोपः किङ्ति प्रत्यये । वितन्निरे कवयः । शकुना इव पतिम । भाषायां वितेनिरे । पतिम ।

The penultimate of these two roots viz तन् and पत् disappears in vedic literature when a किङ्त् (क—eliding, ग—eliding or ङ eliding) affix follows. Thus 'वितन्निरे—the poets spread. Here वितन्निरे is derived as वि तन् + लिट् with duplication of तन् and then the elision of the penultimate of the second stem. Although the elision of the penultimate (अकार) of तन् is invalid by 'असिद्धवदवाभावात्' (6.4.26) yet the injunction of एत्वं by 'अत एकहलमध्यजनादिर्लिटि' does not take effect because of the strength of the arrangement of the elision of the penultimate by this rule. The classical form, therefore, against this is 'वितेनिरे' by अभ्यासलोप and एत्वं by 'अत एकहलमध्ये—' (which see ante). 'शकुना इव—' we fall or fell like birds. पतिम्—पत् + लिट् म् with इट् added to it. Proceed as before ; the classical form is पतिम against this.

मित—। तन्निपत्योरिति । 'ऊदुपधाया गोह' (६।४।८९) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । 'गमहनजनखनघसां लोपः किङ्त्यनङि' (६।४।९०) इत्यतो 'लोपः किङ्ति' इति च । तदाह—एतयोरुपधालोप इत्यादि । वितन्निरे इति । विसृष्टं प्रतिष्ठामापुरित्यर्थः । विपूर्वस्य तनेर्लिटि इरे प्रत्यये रूपम् । तत्र इरे इत्यस्य पिच्छाभावादङित्वाद् । द्वित्वात् परमङ्गस्य उपधा लोपः । न च अभ्यासलोपस्य 'असिद्धवत्—' इत्याभौयत्वेनासिद्धत्वाद् 'अत एकहल मध्ये—' इत्येच्चाभ्यासलोपो

इति शङ्कनीयम् । लोपविधिसामर्थ्यादेव तस्याप्रवृत्तेः । लोके तु 'अत एकहृन्मधो—' इत्येत्वभ्यासलोपी=वितेनिर इति । शकुना इवेति । पक्षिण इव पताम इत्यर्थः । अपतम इति वा । 'कृन्दसि जुङ् लङ् लिट्' वर्तमानवत् प्रयोगात् । पतल इतिलिटि मप्रत्यये पूर्ववदेत्वाभ्यासलोपाभावे इडागमे च रूपम् । पेतिस इति त्वेत्वाभ्यासलोपात् लोके रूपम् ।

३५५० । घसिभसोर्हलि च ॥ ६।४।१०० ॥

दी—। सग्धिश्च मे । बध्वां ते हरी धानाः । 'हुभलभ्यो हेर्धिः' (२४२५)—

The penultimate of the roots चस् (the substitute of अद् to eat) and भस् (भर्त्सनदीप्त्योः जुहोत्यादि) disappears when a हलादि or अजादि किङत् affix follows. Thus सग्धिः—अद् + क्ति = चस् + ति by 'बहुलं कृन्दसि' = च्स्ति—elision of अकार or उपधा by this rule = च्ति—disappearance of सकार by 'भलो भलि' = च् धि by 'भषस्तथोः धोऽधः' = ग् धि by 'भलांजश् भशि' = ग्धि. Then समाना ग्धिः = सग्धिः (eating together)—कर्मधारय compound ; समान being replaced by 'स' by the rule 'समानस्य कृन्दस्यमूर्धप्रभृत्यादौ' (१०७२). Note that ग्धि may also be arrived at as a classical form with the disappearance of the penultimate in that case by the rule 'जनखनघसां लोपः किङत्वनङि' and then सग्धि as before. It is therefore that Amara says—'सग्धिःस्त्री सहभोजनम्'. बध्धाम्—भस् + लोट् ताम् the root being of जुहोत्यादि class, झु (which is नित्य) takes place first effecting duplication भस् भस् ताम् = बभस् ताम् by अभ्यास operation = वभस् ताम् by the disappearance of उपधा by this rule = वभ् धाम् elision of स् by 'भलोभलि' and replacement of त by ध by 'भषस्तथोः—' = वबध्धाम् by 'भलांजश् भशि'. 'हुभलभ्यः—'

This is brought down as it is necessary with respect to the explanation of 'शुश्रूण्—' the next rule.

मित—। वसिभसोरिति । 'अचि अघातभुवाम्—' (६।४।७७) इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । 'ऊदुपधायाः—' (६।४।८६) इत्यत उपधाया इति । 'गमहन-जनघनघसां लोपः किङिति—' (६।४।९८) इत्यतो 'लोपः किङिति' इति च । तदादिबिधिः । तेनायमर्थः—घसेर्भसेश्च धातोरुपधाया लोपः स्यादलादौ अजादौ च प्रत्यये परत इति । सग्विधिति । अदृक्त्तिन् इति स्थिते 'बहुलं कृन्दसि' इति अदो घसादेशे घस्ति इति जाते अनेन उपधालोपः—घस्ति इति । ततो 'भलौ भलि' इति सलोपः । 'भक्षस्तयोर्धोऽधः' (२२८२) इति तकारस्य धकारः । 'भलां जश् भशि' इति घस्य जश्त्वेनगः । ततोऽधिः—भोजनमिति तदर्थः । ततः समाना ग्विः सग्विधिरिति कर्मधारयः । 'समानस्य कृन्दसि—' (१०१२) इति समानस्य सभावः । ग्विधिरिति लोकेऽपि 'जनखन—' इत्यपधलोपात् साधयितुं शक्यते । ततः सामाना ग्विधिरिति पूर्ववत् सग्विधिरिति च । अतएवाह अमरः—'सग्विः स्त्री सहस्रीजनम्' इति । वयामिति—'भस भत् सनदीप्तोः' इति जौहोत्यादिको धातुः । तस्य लोटि तसस्तामादेशे रूपम् । तदेवं भस् ताम् इति स्थिते धातोर्जौहोत्यादिकत्वात् 'जुहोत्या-दिभ्यः झुरिति झुः । 'झौ' इति द्वित्वमभ्यासकार्यञ्च । एवं बभस् ताम् इति जाते अनेनोपधालोपे बभस् ताम् इति । ततो 'भलौ भलि' इति सलोपः । भस्य प्राग्बद्ध जश्त्वेनवः । प्रत्ययतकारस्य च धकारः । ततो यथोक्तं रूपम् । हुभलभ्यः इति उत्तरार्थमिदम् ।

३५५१ । शुश्रूणुपृक्तवभ्यश्चकृन्दसि ॥ ६।४।१०२ ॥

दी—। शुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्सूधि ।

उरुणस्त्वधि । अपाठधि * ।

In vedic literature, the Substitute हि coming after शु, शृणु, पृ, कृ and वृ is replaced by धि. Thus शुधी हवम्—

[* 'अपाठधि' इति सर्वत्र न दृश्यते ।]

Deign to listen to our call (हवस्—ह्व + अप्). शुधी—शु + हि (लोट्) here शप् elides by 'बहुल' क्न्दसि' and शप् being dropped शु by स्वादिभ्यः—' does not take place and consequently श् for शु fails to apply, as 'शुवः श् च' does not now hold good. Then हि is replaced by धि. The lengthenation (दीर्घ) of इकार is effected by 'अन्वेषामपि दृश्यते' (3539). शृणुधीगिरः—hear words please—Here 'शृणु' is arrived at as in the classical forms. Then हि after it is replaced by धि for, on the strength of the injunction of धि for हि the rule 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (2334) fails to take effect here and hence the substitute हि does not disappear. Then दीर्घ here also is as before. 'रायः—etc' Fill up (the deficit of) our riches. पूधि—पृ (to fill etc) + हि—पृ belongs to जुहोत्यादि class. Hence शप् was to make room for श्, but this does not occur as शप् disappears by 'बहुल' क्न्दसि' as before. ऋकार of पृ gets उत् or उकार by 'उदोष्ठापूर्वस्य' then apply 'उरण्परः', दीर्घ ऊकार by 'हलि च' (364) and हि is replaced by धि by this. 'उरणः—' make profuse (wealth) of ours. Break-up as उरु + नः (= उरणः); न being changed ण by the rule 'नञधातुस्थोरुषुभ्यः' (3449). Then उरणः कृधि—उरणस कृधि by 'कः करत्करतिकृधि—' (3635). कृधि—कृ + लोट् हि here also शप् elides and 'उतश्च प्रत्ययात्—'etc does not apply as before. Consequently हि is not dropped but replaced by धि. The classical form is कुरु against this. अपाठधि—अप + ठ + हि (लोट्) शप् eliding as before, श् fails to operate and therefore 'उतश्च—'not applying हि is replaced by धि. Lengthenation of अत् by 'अन्वेषामपि—'. The classical form against it is अपठणु.

मित—। अशुभः इति । ‘हुभलभ्यः—’ (६।४।१०१) इति वतते । तेन
 अ, शुभः, शृ, कृ, इ इत्येतेभ्यः परतोर्हिर्धः स्वादित्यर्थः । अघी हवमिति । हवइति
 ह्वङ्ः अपि प्रत्यये सिद्धम् । तेन आह्वान् श्रुणित्यर्थः । अघी इति स्थिते ‘बहुलं कन्दसि’
 इति शपो लुकि ‘स्वादभ्यः—’ इति श्रौरभावः । सैरपित्वाद् गुणाभावः—ततोर्हिर्धः ।
 ‘अन्वेषामपि दृश्यते’ (३५३८) इति दीर्घः । श्रुणुधीति । श्रुणित्यर्थः । अवापि
 अ+हि इति स्थिते लोकरत् श्रु इतिजाते अत्र सूत्रे विधिसामर्थ्यात् ‘उतश्च
 प्रत्ययात्—’ (२३३४) इत्यस्याप्रवृत्तेर्हिर्विभक्तोः लोपो न । ततोर्धिः । दीर्घः प्राग्वत् ।
 ‘रायः—’ इति—धनानि पुरय—धनाभावमपगमयइत्यर्थः । पू पालन पूरणयोर्जौहोत्यादि ।
 बाहुलकाच्छ्व लुकि श्रौरभावे हित्वादिन । ‘उदोष्ठापूर्वस्य’ इत्युत्त्वम् । रपरत्वम् ।
 ‘हृक्चि’ (३५४) इति दीर्घश्च । उरुणः—इति । नः अस्माकम् उरु मचुर
 धनमिति शेषः कृधि कृर्विति मन्त्रार्थः । उरु नः इति स्थिते ‘नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः’
 (३६४८) इति णत्वम् । तत उरु णः+कृधि इति स्थिते ‘कः करत्करति
 कृधि—’ (३६३५) इति विसर्जनौयस्य सः । कृ हि इति स्थिते बाहुलकाच्छ्वलुकि
 श्रौरभावे ‘उतश्च—’ इत्यस्याप्रवृत्तौ हिलोपाभावे च धिरित्यादेशः । अपावृद्धि इति ।
 अपवृद्धि इति लोके । अपपूर्वाद् वधातोर्हिः । तस्यापित्त्वाद् गुणाभावः । शपः, ‘उतश्च—’
 इत्यादेः प्रागवदप्रवृत्तौ हिर्धिरादेशः । ‘अन्वेषामपि—’ इति दीर्घोऽपि प्राग्वत् ।

३५५२ । वा कन्दसि ॥ ३।४।८८ ॥

दी—। हिरपिद्वा ॥

The substitute हि (for सिप् in लोट्) is optionally पित् or प—
 eliding in vedic literature, i.e हि following, the root is
 optionally gunnated.

मित—। वेति । ‘सिर्धपिष’ (३।४।८७) इत्यव्यवहितात् पूर्वसूत्रात् ‘सिः हि
 अपित्’ इत्यनुवर्तते । ‘लोटी लङ्वत्’ (३।४।८५) इत्यतो लोट इति च । तेन
 कन्दसि लोटः सिर्ध अपिट् वा स्यादिति पूर्णोऽर्थः । एवं स्थिते उत्तरमाह—

३५५३ । अडितश्च ॥ ६।४।१०३ ॥

दी—। हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्ध्वत्ययेन परस्मैपदम् ।
 शपः स्तुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मै प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः ।
 यमेः शपो लुक् । यीतेः शपः स्तुः । 'अडितः' किम् ? प्रणीहि * ।

When again the substitute हि is not डित् (and therefore पित् by 'सार्वधातुकमपित्') then also it is replaced by धि in the Vedas. Thus रारन्धि—Let you enjoy—रम्+लोट् हि. The root रम् to hold sports (क्रीडायाम् भ्रादि) being अनुदात्तत् is आत्मनेपदी but here it is परस्मैपदी by 'व्यत्ययो बहुलम्' (3423). Being भ्रादि, शप् after it was due by 'कर्त्तरि शप्', but this also by 'व्यत्ययो बहुलम्' is replaced by 'स्तु' which causes the duplication of the root—the duplicate or अभ्यास, being lengthened by the rule 'तुजादीनां दीर्घोऽभासश्च' (3509). Thus we now have रारम् हि=रारम् धि by the present rule=रारन्धि by 'मोऽनुस्वारः' and 'अनुस्वारस्ययधि'—the substitute हि being अडित् or पित् the elision of the अनुनासिक (म्) is not effected as the rule 'अनुदात्तोपदेशवनतितनीत्यादोनामनुनासिकलोपः किङ्कि' in that case, does not hold good here. प्रयन्धि—प्र+यम्+लोट् हि. The विकरण (शप्) after यम् is dropped by the rule 'बहुलं चन्दसि' then हि being अडित् पित्, the rule 'अनुदात्तोपदेश'—does not effect अनुनासिकलोप and consequently by अनुस्वार and परसवर्ण we have प्रयन्धि. युयोधि—यु+लोट् हि—यु is अदादि, yet शप् by 'बहुलं चन्दसि' has been replaced by स्तु, consequently द्वित् etc takes place. The root (अङ्ग) is allowed

[* 'अडितः—' इत्यंशो न सार्धविकः पाठः] ।

गुण due to पितृ of हि here. The classical forms against these are रमस्व, प्रयच्छ and युहि respectively.

मित—। अङित इति । ‘हुभलभ्यो हेर्धिः’ (६।४।१०१) इत्यतो हेर्धिरित्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—हेर्धिः स्यादिति । अङित इति हेर्विशेषणम् । तेन अङिद्वयो हिर्भवति तस्यापि धिरादेश इत्यर्थः । अनेन ङितश्च हेर्धिरादेश उक्त एवेति द्रष्टव्यम् । रारन्वि इति । रमु क्रीडायां भ्रादिः । अनुदात्तत् । ततः ‘अनुदात्तङितः—’ (२५५७) इत्यात्मनेपदनियमादाह—व्यत्यनेति । व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेति भावः । यद्वा अनुदात्तत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदमिति मन्तव्यम् । शपः श्रुतिरिति न्यतयेन । अभ्यासदीर्घश्चेति । ‘तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य’ (३५०८) इत्यनेन । अत्र हेरङिच्चेन पित्वात् ‘अनुदात्तोपदेश—’ इत्यस्याप्रवृत्तेरनुनासिकलोपाभावादनुस्वारपरसवर्णौ । रमस्व इति लोके । प्रयन्वि इति । प्र + यम्—हि इति । ‘बहुलं कन्दसि’ इति शबविकरणस्य लुक् । ‘अनुदात्तोपदेश—’ इत्यस्याप्रवृत्तौ प्राग्वदनुस्वारपरसवर्णौ । प्रयच्छ इति भाषायाम् । अस्मै इत्यत्र सम्प्रदानात्वाच्चतुर्थौ । युयोधि इति । प्रथक् कुर्वित्यर्थः । अत्र धातोर्विपरीतार्थे वृत्तिः (युमिश्रेण इत्यादादिकोऽयम् । यु + हि इति स्थिते ‘बहुलं कन्दसि’ इति शपः श्रु । ‘श्रौ’ इति द्वित्वम् । ‘पितृसुगुणः’ इत्युक्तेः हेर्विकल्पेन पित्वादवाङ्गस्य गुणः । धिरादेशः । लोके तु ‘युहि’ इत्येव ।

३५५४ । मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥

दी—। आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना देवेषु ।

In the matter of मन्त्र or vedic hymns the beginning letter of the word आत्मन् disappears when आङ् (or the सुवन्त affix टा) follows. Thus त्मना in place of आत्मना = by himself.

मित—। मन्त्रेष्विति । आत्मन्शब्दस्येति । मन्त्रेषु-विषये इति शेषः । मन्त्रेषु + आङि + आदीः + आत्मन् इत्यवयवः (केदः) । आङ् इति ‘टा’ इति सुविभक्तेः प्राचां संज्ञा । त्मना इति । आत्मना इति प्राप्ते आलोपः । आङोऽन्यत्रापि (विभक्तौ) लोपदर्शनादिह

आडि इति वचनं व्यर्थम् । तथा 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यत आत इत्यस्यानङ्गत्वात् एवेष्टसिद्धौ पुनर'रादे'रिति वचनमपि व्यर्थम् इति शब्दन्दुशेखरे स्थितम् ।

३५५५ । विभाषर्जोऽकृन्दसि ॥ ६।४।१६२ ॥

दी—। ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टेमेयस्सु ।
त्व' रजिष्टमनुनेषि । ऋजिष्टं वा ।

The letter 'र' in place of ऋ of the word ऋजु is optionally substituted when इष्ट (इष्टन्), इम i.e इमनिच् and ईयसुन् follow in the Vedas. Thus ऋजु + इष्ट = रजिष्ट or ऋजिष्ट (plainest or straightly, उ of ऋजु being dropped by 'टः' (1786). Similarly रजिमा—ऋजिमा and रजीयान्—ऋजीयान् when इमनिच् and ईयसुन् in order follow.

मित—। विभाषर्जोरिति । विभाषा + ऋजोः + कृन्दसि इति कृदः । 'र ऋतो हलादेर्लघोः' (६।४।१६१) इत्यतो 'र ऋतः' इत्यनुवर्तते । 'तुरिष्टेमेयस्सु (६।४।१५४) इत्यत 'इष्टेमेयस्सु' इति च । ततो व्याचष्टे—ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने र इत्यादि इष्टेमेयस्सु इति । इष्टनि, इमनिचि, ईयसुनि च प्रत्यये परत इत्यर्थः । रजिष्टम् ऋजिष्टम् इति । ऋजु इष्ट इति स्थिते 'टः'—(१७८६) इत्याकारलोपे रादेशविकल्पः । एवम् इमनिजीयसुनोः क्रमेण = रजिमा—ऋजिमा, रजीयान्—ऋजीयान् इति बोध्यम् ।

३५५६ । ऋत्वप्रवास्त्वप्रवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि कृन्दसि

॥ ६।४।१७५ ॥

दी—। ऋतौ भवमृत्वम् । वास्तुनि भवं वास्त्वम् ।
वास्त्व' च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधोः । हिरण्यशब्दाद् विहितस्य मयटो मशब्दस्य

लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ।

These five words viz ऋत्वा, वास्तु, वास्तु, माध्वी and हिरण्यय are irregularly formed (as shown below), in vedic literature. Thus ऋत् + यत् (भवार्थे) = ऋत्वाम् here no guna takes place due to निपातन । The combination (सन्धि) also is by निपातन. The classical form is ऋतव्य. Similarly वास्तु + यत् = वास्तुय pertaining to 'the site of a paternal dwelling'. But वास्तु = वास्तु + अण्. माध्वी—मधु + अण् = माध्व by यण् (in connection with सन्धि) by निपातन । Then ङीप् by 'टिड्ढाणञ्' (470). The classical form against it being माधवी । 'माध्वीर्नः'—'Let the liquor made of honey be our medicine. हिरण्यय—हिरण्य + मयट्—Here elision of 'म' of मयट् is by निपातन effected. The classical form is हिरन्मयः । हिरण्ययेन etc—The Rik in full is—

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥”

मिति—ऋत्वावास्तुमिति । एते पञ्चशब्दाश्चन्दसि निपात्यन्ते । निपातन-प्रकारं दर्शयति । ऋत्वौ भवमित्यादिना ऋत्वामिति । अत्र यणादेशो निपात्यते । ऋतव्यमिति भाषायाम् । वास्तुमिति । यति यणादेशः प्रागवन्निपात्यते । वास्तव्यमिति प्राप्ते वास्तुमिति च । अत्र भाषार्थेऽण् वास्तवमिति प्राप्ते निपातनाद् यण् । मधुशब्दादिति । अणि निपातनाद् यण् । ततो 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । माधवीति भाषायाम् । हिरण्ययशब्दादिति । हिरण्यं भुवर्क्षम् । मयशब्दस्य लोपो निपात्यत इति । ततो हिरण्यय इति ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

दी—। 'शीङो रुट्' (२४४२)

३५५७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।८ ॥

दी—। रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (३५६३)
इति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्ने । लोपाभावे—घृतं दुह्रते ।
अट्अमस्य ॥ 'अतो भिस ऐस्' (२०३)—

In vedic literature, the augment रुट् (which is prefixed to अत् the substitute of भि of शो only) takes place variously i.e the substitute अत् is prefixed with this augment also when it follows other roots. Thus दुह्ने—दुह् + भि (अते) = दुह् + रुट्, अते = दुह् र् अते = दुह् र् ए, त here being dropped by 'लोपस्त—' (3563) = दुह्ने by 'अतो गुणे' (211). But 'लोपस्त—' being optional we get दुह्रते as the alt. form. अट्अम्—दृश् + लुङ् अम् (irregularly in place of भि or अन्) = अट्अ अङ्, रम्—अङ्, replaces लुङ् as दृश् is इरित् (and the rule runs 'इरिता वा'), then रुट् = अट्अम् by निपातन । Here 'अट्अङिगुणः' which gives the form अट्अम् in classical language, does not take place बाहुलकात्. 'अतो भिसः—' This is of service in the next rule.

मित—। बहुलमिति । 'शीङः—' (७।१।६) इत्यतो रुडित्यनुवर्तते । तेन शेषमात्रमाह—रुडागमः इति । छन्दसि विषये न केवलं शीङः अपि त्वन्वभ्योऽपि धातुभ्यो भादिश्रयातो अन्यस्य च प्रत्ययस्यातो बहुलं रुडागम इत्यर्थः । यथा दुह्नेर्भादिश्रयातो रुडागमे दुह्ने दुह्रते इति । दुह् + रुट् अते इति स्थिते 'लोपस्त—'

(३५६३) इति तलोपविकल्पात् तलोपपक्षे 'अतोमुणे' (१२१) इति दुर्गे । तलोपाभावे तु दुर्गते इति । अथ दृशेःरुटि उदाहरति अदृशमिति 'दृशिर प्रेक्षणे' तस्मात्तुङ् । व्यत्ययेन भेरमादेशः । 'वरितो वा' इति लुङोऽङ् । बाहुलकात् 'अदृशोऽङि गुणः' इत्यस्याप्रवृत्तेर्गुणाभावे निपातनात् संहितायाम्—अदृशमिति । अदर्शमिति भाषायाम् । 'अतो भिस्—' इति उत्तरार्थमिदम्—

३५५८ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।१० ॥

दी—। अग्निदेवेभिः ।

The substitute ऐस् in place of भिस् after an अकारान्त base is variously effected in vedic literature i.e somewhere it is substituted for भिस् and, somewhere not etc ; thus देवेभिः (for the classical देवैः) देव + भिस् = देवेभिः by 'बहुवचने भलीप्रत्' (205).

मित—। बहुलमिति । छन्दसि विषये अतो भिसो बहुलम् ऐस् भाव इत्यर्थः । देवेभिरिति । देवैरिति प्राप्ते । बहुलयहणात् कचिदन्ततोऽपि भवति । नद्यैः । नदीभिरिति प्राप्ते ।

३५५९ । नेतराच्छन्दसि ॥ ७।१।२६ ॥

दी—। स्वमोरदङ् । वार्त्तममितरम् । छन्दसि किम् ? इतरत् काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् (३३३२)—

In vedic literature, the substitute अदङ् is not enjoined for सु and अम् (सुप् affixes) being after the base इतर when it is neuter. Thus इतर + अम् = इतरम् and not इतरत्, as we have in classical language. 'समासेऽनञ्पूर्वे—' is for the next rule—

मित—। नेतरादिति । 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इत्यतः स्वमोर्नपुंसकवर्तते । 'अदङ् इतरादिभ्यः पञ्चम्यः' (७।१।२५) इत्यतोऽदङ् इति च । तदाह—स्वमो-

मित्यादि। नपुंसकादितरशब्दात् परयोऽच्छन्दसि इति शेषः। अग्नि उदाहरति—
इतरमिति। इतरदिति तु लोके। 'समासेऽनञ्—' इति उत्तरार्थमिदम्।

३५६०। क्वापि छन्दसि ॥ ७।१।३८ ॥

दी—। यजमानं परिधापयित्वा।

When an other than नञ् समास is effected with a root and ल्यप् for क्वा is substituted in classical language then both क्वा and ल्यप् may replace क्वा in vedic language. Thus परिधापयित्वा—
परि + धा + णिच् + क्वा for परिधाप। Also उद्दृत्य where ल्यप् replaces क्वा (Nagesha).

मित—। क्वापीति। अनञ्पूर्वे समास क्वा ल्यप् क्वा च 'स्याच्छन्दसि' विषये।
परिधापयित्वेति। परिपूर्वाद्घातेर्णन्ताक्वापि प्राप्ते क्वा। अपिना ल्यबपि। 'उद्दृत्य
तान् जुहोतीति' नागेशः।

३५६१। सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाडाबायाजालः

॥ ७।१।३८ ॥

दी—। ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते सुः।
परमे व्योमन्। व्योमनि इति प्राप्ते डर्लुक्। धीती। मती।
सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। या
सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्मृशा अश्विना। यौ सुरथौ
रथीतमौ दिविस्मृशावित्यादौ प्राप्ते आ। नतार्द्धाङ्गणम्।
न तमिति प्राप्ते आत्। या देव विद्म ता त्वा। यमिति
प्राप्ते। न युष्मे वाजवन्धवः। अस्मे इन्द्रावृहस्पती। युष्मासु
अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे। उरुया धृष्णुया। उरुणा धृष्णुनेति
प्राप्ते या। नाभा पृथिव्याः। नाभाविति प्राप्ते डा। ता

अनुष्ठोच्चावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आङी
 डा । साधुया । साध्विति प्राप्तं याच् । वसन्ता यजेत ।
 वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्'
 (वार्तिक) । उर्विया । दर्विया । उरूणा दारुणेति प्राप्तं
 इया । मुञ्चेत्रिया । मुञ्चेत्रिणेति प्राप्तं डियाच् । दृतिं न
 शुष्कं सरसी शयानम् । डरीकार इत्याहुः । तत्रादुद्यात्ते पदे
 प्राप्तं व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वसुतसु डीषन्ताद् डेलुक् ।
 ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । 'आडयाजयारासुप-
 संख्यानम्' (वार्तिक) । प्र बाहवा सिष्टतेति बाहुनेति प्राप्तं
 आडादेशः । 'वेडिति' (२४५) इति गुणः । स्वप्रया । स्वप्नेनेति
 प्राप्तं अयाच् । सः नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्तं अयार् ।
 रित् स्वरः ।

In the vedic literature, in place of सुप् affixes the substitu-
 titutes viz सु, लृक् (elision of सुप् affixes), पूर्वसवर्ण (or पूर्वसवर्णदीर्घ
 lengthenation of the preceding vowel) आ, आत्, शे (आ +
 आत् + शे = आच्छे), या, डा, ड्या, याच् and आल् are employed.
 Thus चजवः सन्तु पन्थाः—Let the routes be straight—Here पन्थानः
 for पन्थाः was due, the process being पथिन् + जस्. Thus the
 सुप् affix जस् here is replaced by the सुप् affix सु. परमे व्योमन्—In
 the great aerial region—Here व्योमि व्योमनि from व्योमन् + डि was
 due but डि eliding by this, व्योमन् only is retained. धीती, मती
 and सुष्टुती—the procedere being धीति + टा, मति + टा and सुष्टुति + टा
 (instrumental sing) they are effected by पूर्वसवर्णदीर्घ (leng-
 thenation of the preceding vowel) against the classical forms

धीत्या, मत्या and सुष्ट्या (=by a fine prayer). या सुरथा etc the process being यद्+औ (first or second case-ending dual) : here औ has been replaced by आ and the classical form against these are यौ सुरथौ . देवौ दिविस्पृशौ अश्विनौ । Note that this change of आ for औ is very frequent in vedic language . नतात्—नत+अम् (Second case ending sing.)=नतात् in place of नतान् (the classical form), अम् being replaced by आत्. या—ता the cases being यद्+अम् and तद्+अम्, यम् and तम् were due but अम् in each case has been replaced by आत्. युष्मे and अस्मि here in the first instance the dissolution being युष्मद्+सुप् (the locative plural), सुप् has been replaced by शे or ए and in the second instance the breaking up being अस्मद्+भ्यस्, भ्यस् has been replaced by शे. The classical forms againsts these are युष्मासु and अस्मभ्यम् (by 'भ्यसो भ्यम्' 395). उरुया and घृणया from उरु+टा and घृणु+टा, उरुणा and घृणुना were due by 'आङोनाऽस्त्रियाम्' (244) ; but टा in each case has been replaced by या. नाभा—from नाभि+ङि, नाभौ was legitimate by the rule 'औत्' (256) ; but ङि has been replaced by the substitute डा which taking place, the टि portion or इकार of नाभि disappears due to डित्व of the substitute. ता अनुष्ठोच्चावयतात्—Break up as ताः+अनुष्ठा+उच्चावयतात्. Let yourself make them (ताः) separate (उच्चावयतात्) by counting inproper order (अनुष्ठा) which is equivalent to अनुष्ठानिन meaning अनुष्ठानपूर्वकगणनेन । Thus अनुष्ठान is equivalent to अनुष्ठा+टा (which is the procedure here) अनुष्ठया was due by 'आङि चापः' (289), but टा or आङ् (as it is so designated) has made room for the substitute डा. Derive अनुष्ठा as अनु+स्था+

अङ् like the term 'व्यवस्था' which Panini himself has used in the rule 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम्' (218—1.1.34) on the testimony of which अङ् by 'आतश्चोपसर्गे—' will bar even the particular injunction 'स्यागापापचोभावे' (which directs क्ति in place of अङ्) and not itself be barred or superseded by the same although this indeed is the legitimate process in the cases of others roots as in the rule viz पा, गा and पच्. साधुया—साधु+सु vocative singular, here by 'एङ्ङ्खात् सम्बुद्धेः' (193) which directs the elision of affix सु, the form साधु was due, but सु has to make room for the substitute याच्. वसन्ता—वसन्त+ङि locative singular, by 'आदगुणः' वसन्ते was due, but ङि has been substituted by आल्.

N. B.—Note that the injunction 'सुपां सुलुक्' is but an elaboration of the general rule 'व्यत्ययो बहुलम्'; for each and every division that has been or may be effected by it could have been accounted for by 'व्यत्ययो बहुलम्', but प्रपञ्चार्थं पृथगुक्तिः।

'इयाडियाजीकाराणाम्—'This is a Varttika. It must be noted down that the elision or replacement of सुप् affixes is effected in connection with the substitutes इया, डियाच् ईकार. Thus उविया and दाविया; the mode of action being उरु+टा and दारु+टा, उरुणा and दारुणा by 'आङो नास्त्रियाम्' were due; but टा being replaced by इया by यणादेश we have उविया and दाविया. सुचेविया—The mode of treatment here being सुचीविन्+टा, सुचेविणा was expected but टा being set aside by the substitute डियाच् (इया) we have the form सुचेविया with the elision of टि (i.e. इन् of सुचेविन्) due to डित्त्व of the substitute

डियाच् । 'दृतिं न शुष्कम्—'lying in the lake like a dry piece of wood (दृतिं न शुष्कम्, न is equivalent to इव in the Vedas). Here सरसि from सरस्+ङि (locative Singular) was expected but the commentators of vedic literature hold, then ङि has, by this Varttika, been replaced by the substitute ईकार. In that case the beginning letter of सरसी was expected to be उदात्त or of high pitch but the final claims the same sound by 'व्यत्ययो बहुलम्'. Strictly speaking, however, this is not the instance of the substitute of ईकार (of the Varttika). On the other hand the mode here is सरसी+ङि for सरसो is asynonym of सरस्, as Amara has 'कासारः सरसी सरः' whence by the rule 'सुपो सुलुक्—'the elision of ङि is carried out and we have सरसी in the sense of सरसि; we therefore, are hereby advised to search out a different word illustrating the use of the substitute ईकार of this Varttika (from the Vedas). 'आङ्याजयाराम—'This is a second varttika here. The substitute आङ्, अयाच् and अवार have to be included in the list of affixes causing disappearance or replacement of the सुप् affixes. Thus प्र बाहुवा—Here (in बाहु+टा) the substitute ना in place of टा is to effect बाहुना (the classical form) as was expected by the rule 'आङी नास्त्रियाम्'. But आङ् instead replacing टा we have बाहु+आङ्=बाहो आ गुण by 'वेङिति' (245)=बाहवा by अवादिश् by 'एचोऽयवायावः' (61). बाहुनेति प्राप्तं etc—But Kashika explains as 'प्रबाहुनेति प्राप्तं'—But this is evidently objectionable for प्र being an उपसर्ग must needs be connected with verb and not with a noun, although the intervention of a noun is by

‘कन्दसि व्यवहिताश्च’. स्वप्नया—Here (स्वप्न + टा) टा has been replaced by अयाच्. Thus स्वप्न + अयाच् = स्वप्नया by ‘अतो गुणे’ (191). But with टा the form (as in classical language) would have been स्वप्नेन by ‘टाङ्सिङ्साम इनात्स्याः’ (201). Here it is important to take notice of the fact that the substitute याच् (included in the rule ‘सुपां सुलुक्—’) could not carry out the purpose served by अयाच्. For स्वप्न + याच् would give स्वप्नया (and not स्वप्नया) by the rule ‘सुपि च’. Hence it is that यकार had been added to आच् (to make it अयाच्). नावया—Here (in नौ + टा) टा has been replaced by अयार and by ‘एचोऽयवयावः’ we have नावया, with टा retained however the form is नावा (the classical form). Note that अयार could not serve the purpose of अयाच् which being चित् would make the term अन्तोदात्त (high-sounding at the end) whereas अयार being रित् makes it उदात्त in last but one letter (मध्योदात्त).

मित—। सुपां सुलुगिति। ‘क्वापि कन्दसि’ (७।१।३८) इत्यतश्च कन्दसीत्यनुवर्तते। तेन ‘कन्दसि विषये सुपां स्थाने सु, लुक्, पूर्वसवर्णः (पूर्वसवर्णदौर्घः), आ, आत्, शे (आच्छि = आ + आत् + शे इतिच्छिदः) या, डा, ड्या, याच्, आल् इत्येते आदेशाः सुरित्यर्थः। सुपां स्थाने सु लुगादय आदेशाः क्रमेण प्रदर्शयितुमाह = ऋजवः सन्तु पन्था इत्यादि। पन्थान इति प्राप्त इति। जसः स्थाने सुरादेश इत्यर्थः। यद्यपि सुरित्यत्र उकारस्य उच्चारणार्थत्वेन आदेशस्य एकाल्मात्रत्वेन ‘अलोऽन्तरास्य’ इति अन्तरास्यैव सकारादेशः प्राप्नोति तथापि क्वान्दसत्वात् सोरनेकाल्मात्रमाश्रित्य सर्वादेश इत्याहुः। व्योममिति। व्योमन् ङि इति लुगिति ङेलोपः। तदाह—व्योमनि इति प्राप्त इति। यद्यपि ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इत्यनेनैव सुपां सुलुक् सिध्यति तथापि सुपां सुलुगिति वचनं प्रपञ्चार्थमिति शब्देन्दुशेखरादौ स्पष्टम्। धीवौ, मती, सुष्टुतीति। अत्र क्रमेण धीति टा, मति टा, सुष्टुति टा इति स्थिति टकारापगमात्

धीति, आ, मति आ, सुष्ठुति आ इति जाते सवेत पूर्वसवर्णदीर्घः ।
लोके तु धोत्या सत्या सुष्ठुत्या । आ सुरथेति । यद् औ, सुरथ औ इत्येवं
स्थिते सर्वत्र औकारस्थाने आकारादेशः । तदाह—यौ सुरथौ द्विविस्पृशौ इत्यादौ
प्राप्त इति । आदिप्रदात् रथीतमौ उभौ देवौ अश्विनौ इत्येषां संयङ् ।
पक्षे यथाप्राप्तमपि । तथाच मन्त्रः—‘ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधादिविस्पृशा—’ इति
(ऋग्वेदः—१।४।२) । नतादिति । नत + अम् इति स्थिते अमः स्थाने आदादेशः ।
तदाह—नतमिति प्राप्ते इति । यादेव इति । अत्र क्रमेण यद् + अम्, तद् + अम् इति
स्थिते अम् आकारादेशः । तदाह—यमिति प्राप्ते इति । युष्मि इति अस्मि इति च—
युष्मद् + सुप् (सप्तमी बहुवचनम्) इति अस्मद् + भ्यस् इति च स्थिते यथाक्रमं सुप्
भ्यश्च स्थाने श्च आदेशः । तदेवं युष्मद् + श्च, अस्मद् + श्च इति स्थिते ‘शेषे लोपः’
(३८५) इत्यनेन उभयत्र दकारलोपे ‘अतो गुणे’ (१८१) इति पररूपे च यथोक्ते
रूपे । सुप् तु परं ‘शेषे लोप’ इति लोपे ‘सुप् च’ इति दीर्घे च युष्मासु इति स्यात् ।
तथा भ्यसि ‘भ्यसो भ्यम्’ (३८५) इति अस्मभ्यमिति स्यात् । उरूया णृणया इति ।
उरूटा इति णृण टा इति च स्थिते । ‘आङी नाऽस्त्रियाम्’ इत्याकारस्य नादेशे प्राप्ते-
ऽनेन या । तदाह—उरूणा णृणनेति प्राप्ते इति । नाभा इति—नाभि + ङि इति
स्थितम् । तत्र ‘औत’ इति ऊरौदादेशे प्राप्ते ‘यस्येति च’ इति इकारलोपे च नाभि
इति स्यात् । अनेन तु ऊर्डादेशः । तस्य च ङित्त्वान्नाभि शब्दस्य टेलोपाद्
नाभा इति । ता अनुष्ठेति । ‘षड्विंशतिरस्य वङ्क्त्वय’ इति प्रक्रम्य इदमभ्यर्च्य प्रेषे
इति पठितम्—ताः (वङ्क्त्वोरित्यनेन सम्बन्धः) अनुष्ठान् अनुक्रमेण गणनया
अद्यावद्यतात् विशसनं करोतु भवानिति शेषः । विशसनं नाम पृथक्करणमिति
मन्त्रार्थ इत्याहुः । अत्र अनुष्ठा इति स्थिते ‘आङि चापः’ (२८८) इत्यनुष्ठा-
शब्दस्याकारस्य एकारादेशे गुणेन अनुष्ठया इति प्राप्ते आह—आङी ङा इति ।
ततश्च अनुष्ठान् इति सिद्धम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । ननु अनुष्ठेति कथं
निष्पन्नम् । अनुपूर्वात् तिष्ठतेः ‘स्थापागापचोभावे’ इति क्तिन् प्रत्यये अनुष्ठितिरित्येव
स्यात् । न च ‘आतशोपसर्गे—’ इत्यङ् प्रत्ययोऽवशङ्क्यः । तस्य विशषविहितेन
क्तिना बाधितत्वादप्राप्तेः । वासरूपन्यायात् अस्त्रियामिति निषेधान्नात्र प्रवर्तिष्यत

इति मत्वा आचष्टे—व्यवस्थावदङ् इति । यथा, व्यवस्थाशब्दोऽङि निष्पन्नस्तथा
 अत्रापि अङ् बोध्य इति भावः । व्यवस्थाशब्दश्च आचार्येण स्वयमेव 'पूर्वपरावर-
 दक्षिणोत्तरापवाधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (२१८—१।१।१४) इत्यत्र व्यवहृतः ।
 तस्मादाचार्यव्यवहारात् ज्ञापकादत्र अङ् इति तात्पर्यम् । साधुया इति ।
 साधु + सु (सम्बुद्धिः) इति स्थिते 'एङ् ऋखात् स'बुद्धेः' इति सुलोपे साधु इति
 स्यात् । अत्र सुपामिति लोपाभावात् तस्य याच् इत्यादेशः । चित्त्वं स्वरार्थम् ।
 वसन्ता इति—वसन्त + ङि इति स्थिते अलादेशः । लिच्त्वं स्वरार्थम् ।
 यथाप्राप्तं तु आदगुणेन वसन्ते इत्येव स्यात् । 'इथाडियाजीकाराणाम्—' इति
 वार्तिकमिदम् । 'सुपां सुलुक्—' इति सूत्रे इथा, डियाच्, ईकार इत्येषाम्
 आदेशानामपि परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । उर्विया दार्विया इति । अनेन
 इयादेशः । सुचेत्रिया इति—शोभनः । चेत्वी इति विग्रहे सुचेत्रिन् इति
 प्रातिपदिकम् । तस्मात् प्राग्वत् टाप्रत्यये परतः 'डियाच्' इत्यादेशः । प्रत्ययस्य
 ङित्त्वाङ्लोपे सुचेत्रिया इति । याच्प्रत्यये तुकतेस्य ङित्त्वाभावादिदं न स्यादिति
 डियाच उपसंख्यानम् । इति शुष्कमिति । देवभ्यो निलीय अप्सु निमग्नमग्निं
 प्रतीदं वचनम् । शुष्कं इति काष्ठखण्डम् न (इव) सरसी ऋदे यानम् निलीनमित्यर्थः
 इति मन्यार्थः । तत्र सरसीति ईकारादेश्योदाहरणमिति वेदभाष्यकाराः । तदाह—
 ङेरीकार इत्याहुरिति । सरस् + ङि इति स्थिते इति शेषः । अद्यादात्ते पदे प्राप्ते
 इति । ङिप्रत्ययादेश्वेनेति शेषः । व्यत्ययेनेति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेन ।
 खमंतमह—वस्तुतस्तुति । सरसी इति ङीषन् प्रातिपदिकम् । तथाचामरः—
 'कासारः सरसीसर' इति 'तामनुसर सरसीरुहनीचन या तव हरति विषादम्' इति
 जयदेवश्च । नन्वेवमीकारादेश्योदाहरणं कीदृशम् । तदाह—ईकारादेश्यस्येति ।
 स्यस्येति । वेदेषु अन्वेषणीयमित्यर्थः । आख्यानं आद्यादात्त परमिदमेवेति
 भाष्यस्वरस इति शब्देन्दुशेखरः । 'आड्याजयराम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'सुपां
 सुलुक्—' इति सूत्रे आङ्, अयाच्, अयार् इत्येषामपि सुबादेशानां परिगणनं
 कर्तव्यमित्यर्थः । प्रवाहवा इति । बहुना इति प्राप्ते प्रत्ययस्य आङादेशः । ततो
 'त्रिङिति' (२४५) इति गुणे अवादेशे च बाहवा इति । तदाह—बाहुनेति ।

काशिकावृत्तौ तु 'प्रबाहुना' इति प्राप्ते इतुक्तम् । ततभसात् । पदपाठे 'प्र' इत्यस्य विच्छिद्य पाठात् । समस्तत्वेन पाठाभावाच्च । ततश्चास्य 'कन्दसि व्यवहृताश्च' इति धातुनैव योग इति भावः । स्वप्नया इति—अयाजादेशः । ततः स्वप्न + अया इति ज्ञाते 'अतो गुणे' (१८१) इति पररूपेण सिद्धम् स्वप्नया इति । न च याच् प्रत्ययेनैवेतद् भवति इति वार्तिकेऽयाजादेशग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वप्न + याच् इति स्थिते हि 'सुपि च' इति प्राप्नोति । ततश्च दीर्घप्रवृत्त्या स्वप्नाया इत्येव स्यान्न तु स्वप्नया इति । तदेवं 'सुपि च' इति दीर्घप्रसक्तिं वारयितुम् एव 'अयाच्' इत्यकारपूर्वी 'याच्' इत्यादेशः स्वीकृतः । नावया इति—नो + टा इति स्थिते आवादेशे आया इति प्राप्ते आयार आदेशः । आयार इति रित्करणं स्वार्थम् । तदाह— रित्स्वरः । 'उपोत्तमं रिति' (३७३२) इत्यनेन रित्प्रत्ययान्तस्य उपान्तामुदात्तमित्यर्थः ।

३५६२ । अमो मश् ॥ ७।१।४० ॥

दी—। मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शिच्चात् सर्वादेशः । 'अस्तिसिचः—' (२२२५) ईट् । वधी वृत्रम् । अवधिषम् इति प्राप्ते ।

In vedic literature (the final substitute) मश् (म) replaces अम् the substitute for सिच् । The अकार in मश् is for the sake of facility in pronunciation. And it (मश्) being शित् or श् dropping, by 'अनेकालशित्सर्वस्य' it replaces अम् entirely (and not the final portion of it only which would have been the case had it been mentioned as 'म' only, by 'अलोऽन्तास्य'). Thus वधीम्— हन् + लुङ् अम् = वध सिच् by 'हनो वध लिङि, लुङिच' = वध इस् ईम्—सिच् takes इट् by 'आईधातुकस्वेट्—' (२१८४) म् (the substitute of अम्) being अप्रकृत or a single consonant as also having सिच् (अस्तिसिच्) the augment ईट् is prefixed to it by 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (२२२५) = वधीम्

for सिच् or स् elides by 'इट ईटि' (2266). Here the augment अट् by 'लुङ्लङ्' does not apply due to 'बहुलं क्न्दसि' after it. वधीम् ववम्—I killed वव or he killed—by interchange of person (पुरुषव्यत्यय). The classical form against वधीम् is अवधिषम्.

मित—। अम इति । 'क्लापि—' (७।१।३८) इत्यतश्च क्न्दसौत्यनुवर्तते । यद्यपि 'सुपां सुलक्—' इति सुबिभक्तिविषयकं पूर्वसूत्रं वर्तते तथापि अम् इति द्वितीयैक वचनस्य सुबिभक्तिर्न ग्रहणम् । क्न्दसि इष्टानुविधानात्तदाह—मिवादेशस्याम इति । लुङि लङि वा उत्तमपुरुषैकवचनस्येत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति । मशो मकारादकार उच्चारणार्थ इत्यर्थः । शिञ्चात् सर्वादेश इति । 'अनेकालशित्सर्वस्य' इत्यनेनेत्यर्थः । इहशित्करणाभावे तु 'अलोऽन्तस्य' इति अमो मस्यैव मकारादेशः स्यादिति शिञ्चं प्रयोजनम् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् तात्पर्यपर्यालोचनया सर्वादेशो भविष्यति वाच्यम् । 'मो राजिसमः कौ' इत्यत्रैव अत्रापि अनुस्वारनिवृत्त्यर्थमेव मकारस्य मकारवचनं स्यादित्यवधेयम् । वधीमिति । हन्तेलुङि अमि परतो 'हलिवध लिङि' 'लुङि च' इति हन्तेर्वधादेशे, चूः सिचि, अमो मशि चादेशे वध् सिच् मश् इति स्थिते 'आर्द्धधातुकस्येट्—' (२२८४) इति ईट् । मशः अकारश्चकारनिवृत्त्या 'म्' इत्येकाल्त्वेन अपृक्तत्वात् धातोः 'अस्तिमिच्'त्वाच्च 'अस्तिमिचोऽपृक्ते' (३२२५) इति ईडागमः । तदेवं 'वध इस् ईम्' इति जाते 'इट ईटि' (२२६६) इति सलोपः । ततः सवर्णदीर्घं वधीम् इति रूपम् । 'बहुलं क्न्दसि' इति 'लुङ् लङ्—' इत्यडागमो न । लौकिकरूपं स्मारयति अवधिषम् इति । ववम् अवधिषम् इति तु मन्त्रार्थः । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति पुरुषव्यत्ययोवा ।

३५६३ । लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ७।१।४१ ॥

दी—। क्न्दसि । देवा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । 'आत्मने—' इति किम् ? वत्सं दृष्टवन्ति ।

In vedic literature, the तकार that which is to be met with under आत्मनेपद affixes, disappears when following a root under operation. Thus 'देवाः—' The gods milked. This is the लङ् plural form of the root दुह् against अदुहत—अ दुह् + लङ् भ् = अ + दुह् + लङ् अत by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258) and then by 'बहुलं छन्दसि' and अतो गुणे = अदुह after the elision of तकार by this rule. Lastly रुडागम। शये—श + लट् ते = शे + ते by 'शीङः सार्वधातुकगुणः' (2441) = शे + ए—तकार being dropped = शये by 'एचोऽयवायावः' (63). This rule does not hold good when तकार existing in परस्मैपद affixes follows—Thus वत्सं दुहन्ति।

मित—। लोपस्त इति। 'क्तापि छन्दसि' (७।१।३८) इत्यतश्छन्दसीत्यनुवर्तते। तेन शेषं पूरयन्नाह—छन्दसीति। अयमर्थः—आत्मनेपदेषु प्रत्ययेषु मध्ये यस्तकारस्तस्य लोपः स्याच्छन्दसि विषये इति। अदुह इति। अदुह् लङ् भ् इति स्थिते 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति भस्व अदादेशे अदुह् अत इति स्थिते 'शीङो रुट् बहुलं छन्दसि' (३५५७) इत्यकारस्य (प्रत्ययाकारस्य) रुडागमे अदुह् रत इति जाते अनेन तकारलोपे अदुह् रअ इति। ततश्च 'अतो गुणे' (११८१) इति पररूपे अदुह् = अदुह इति। शये इति—शो + लट् ते इति स्थिते 'शीङः सार्वधातुकः' (२४४१) इति गुणे शेते इति जाते अनेन तकारलोपः। शे ए इति च स्थितम्। तत 'एचोऽयवायावः' (६३) इत्यथादेशे शये इति। दुहन्ति इति। अत तकारस्य परस्मैपदविषयकत्वान्नोपाभावः।

३५६४। ध्वमो ध्वात् ॥ ७।१।४२ ॥

दी—। ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि *। अन्तरेवो-
आणं वारयध्वात्। वारयध्वमिति प्राप्ते।

In vedic literature ध्वम् (the affix) is replaced by the substitute ध्वात्.

मित—। ध्वम् इति । प्राग्वच्छन्दसीत्यनुवर्तते ।

३५६५ । यजध्वैनमिति च ॥ ७।१।४३ ॥

दी—। एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । 'वकारस्य यकारो निपात्यते' इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ।

When the term 'एन' follows, the final (न्) of the affix 'ध्वम्' disappears irregularly in the vedas. Thus 'यजध्वैनम्'—Oh you, the lovers of sacrifice, perform sacrifice for him i.e. to worship him by holding a sacrifice). यजध्वम् + एनम् = यजध्व + एनम् यजध्वैनम् । The author of वृत्तिर Kāhśika has wrongly said that यकार in place of वकार (of ध्वम्) also takes place irregularly, the reading here of वृत्तिकार being यजध्वैनम्.

मित—। यजध्वैनमिति । यजध्व + एनम् + इति इतिच्छेदः । तत्र यजध्व इति कृतान्तलोपो विधीयते । इतिशब्दः परवर्तित्वद्योतनार्थम् । तदाह—एनमित्यस्मिन् परे इति । अन्तलोपो मलोपः । प्रियमेधा इति—प्रियः मेधः यज्ञः वेष्टामिति विशदः । वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकीति—यजध्वैनमिति वकारस्थाने यकारपाठः प्रमादकारणमिति बोध्यम् (३६)—छन्दसि 'यजध्वैनम्' इति वकारयुक्तः एव पाठः । अनेन सूत्रेण मलोपमात्रं निपात्यते न तु वकारः ।

३५६६ । तस्य तात् ॥ ७।१।४४ ॥

दी—। लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात् स्यात् । गात्रमस्थानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्तं । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्तं ।

The substitute तात्, in vedic language, is allowed to take place in place of the second person plural affix (-त) of लोट्. Thus कृवि+लोट् त (the root is कृदि which being इदित् takes तुम् by 'इदितो तुम्—' and figures as कृण्व्—=कृण्+उ+त—व disappearing and making room for अ as well as the affix उ in place शप् taking place, by the rule 'धिक्कृण्वोरच' (2332)=कृण्+उ+त—अकार disappears by 'अती लोपः' (2308) as it is an आर्द्धधातुक by 'आर्द्धधातुकं शेषः'. Now although कृण् is of short penultimate (लघूपध) yet will not have guna by 'पुगन्' (2180) as the elision of अकार is be treated as not having taken place (अलोपस्यस्थानिवच्चात्) by 'स्थानिविदादेशः—' for the prohibition 'अनल्विधौ' does not apply here as the अकार was not originally added to the root. Thus we now have कृण्+त=कृणुतात्—त being replaced by तात्, उकार of कृणु cannot have गुण by 'सार्वधातुकार्द्ध—' (2168), as त being डित् तात् also is so. The classical form is कृणुत. गमयतात्—गम्+णिच्+त (लोट्.) —गम् being 'मित्' due to its ending in अम् and thus falling under 'जनोजृष्कसुरज्जोऽमन्ताश्च' (गणसूत्र) the penultimate of the same cannot have वृद्धि in connection with णिच् by 'अत उपधायाः' (2282) as the rule runs 'मितां ऋस्वः'. Now शप् coming in we have गमि+शप् त=गमय अत=गुण in connection with शप्=गमयतात् तात् for त being substituted. The sense of the मन्त्र is—"fix your eyes to the sun."

मित्—तस्येति । सूत्रे 'तस्य' इत्यस्यार्थमाह—लोटीमध्यमपुरुषबहुवचन-
स्येति । अत्र तस्य इत्यनेन 'तुच्छोस्तातङ्—' इत्यनेन प्रथम मध्यमपुरुषव्यतिरेक-
वचनस्य तात् (तातङ्) इतिवत् प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनस्य वा

स्थाने 'तात्' इत्यादेशो न विधीयते । इन्द्रसि दृष्टानुविधानात् । पूर्वोत्तराभ्यां लोन्मधामबहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च त्रि नागेशादौ स्पष्टम् । कृणुतादिति । कृवि हिंसाकरणयोश्चेति भौवादिकी धातुः । तस्य इदिच्चात् लुमिक्तते कृण्व् इत्याकारो भवति । ततश्च कृण्व् + लोट् इति स्थिते भौवादिकत्वाच्छपि प्राप्ते 'धिविक्कण्योर च' (२३३२) इति कृणोतेर्वकारस्य स्थाने अकारोऽन्तादेशः । उपप्रत्ययश्च शब्दविषये । ततश्चैव कृण उत इति स्थिते 'आङ्गधातुकं शेषः' इत्यकार इत्यस्य आङ्गधातुकत्वात् 'अतो लोपः' (२३०८) इति लोपः । ततः कृन् उत इति स्थिते उपप्रत्ययस्य शब्दादेशत्वेन 'पुगन्त—' (२१८६) इति लघूपधगुणः प्राप्नोति । स तु न भवति 'स्थानिवदादेशः—' (५०) इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारस्य उपधात्वापगमात् । न च 'अनलुविधौ' इति तत्र निषेधादल्लोपस्य स्थानिवद्भावभावीऽतः शङ्कनीयः । न ह्येयम् अकारान्तोपदेशो धातुर्धेनोक्तनिषेधोऽतः प्रवर्तेत तस्मादनलुधाविति निषेधाप्रवृत्तेः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन लघूपधगुणाभावेन उकारप्रत्यययोगेन च कृणु त इति जाति तस्य तात् । कृणुतात् इति च प्राप्तम् । त प्रत्ययस्यापिच्चेन 'सार्वधातुकमपित्' । इति डिच्चात् 'तात्' इत्यादेशस्यापि तथात्वात् 'सार्वधातुकाङ्ग—' (२१६८) इत्युकाराभ्यापि न गुणः । लोको तु कृणुतेति । गावमस्य अनूनम् अहो न पूर्णमित्यर्थः । कृणुतात् कुरुतेति मन्वार्थः । सूर्यं चक्षरिति । अर्थः स्पष्टः । अत्र लौकिकं रूपं स्मारयति —गमयतेति ।

३५६७ । तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ७।१।४५ ॥

दी— । तस्येत्येव । शृणीतः ग्रावास्सः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचत ब्रह्मदाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मे । तनप् । मरुतस्तज्जुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन् । यत्संख्याकाः स्वेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसोऽतिः । अस्तेस्तस्य यनादेशः ।

The term तस्य follows from the preceding rule. The rule therefore means—The substitutes तप्, तनप्, तन and यन are

thereby introduced to take place in the room of second person plural affix (त) of लोट् after any root. Thus शृणोत—शृ + लोट् त = शृणु तप् by 'श्रुवः श्रुच' and तप् for त by this rule = शृणोत by गुण of the उकार of णु by 'सार्वधातुकार्द्ध' (2168) as तप् is पित् (and not डित्). शृणुत is the classical form. The mantra means—Let the stones listen to (our speech). सुनोतन—सु + लोट् त = सु + नु + तनप् by 'स्वादिभ्यः श्रुः' and this rule = सुनोतन by 'सार्व' (2168) due to पित्त्व of तनप्—squeeze and cook (it) for the god so called. दधातन—धा + तन in place of लोट् त = दधातन—the root धा being of जुहोत्यादि class, duplication and the operation there of अभ्यासकार्य take place; आकार of धा does not disappear as 'ज्ञाभ्यस्तयोरातः' (2483) ceases to operate here due to पित्त्व of तनप्. But the classical form again it is धत्त। जुजुष्टन—जुष + लोट् त = जुजुष तन् = जुजुष्टन—by 'दुनाष्टुः' (1113). The root जुष् being आत्मनेपदी जुषध्वम् was due and not जुषत. But it has been made into परस्मैपद by 'व्रातयो बहुलम्'। यतिष्ठन—यति + स्थन. Derive यति as यद् + डति = य् + अति by elision of टि (अद्) due to डित्त्व of डति which takes place after यद् in vedic language and hence irregularly derive स्थन as अस + त लीट् = अस् + थन = स् + थन—disappearance of अ of अस् by 'ज्ञसोरत्तोपः' (2469) as थन is डित् (for it is अपित्) = स्थन. Then यति + स्थन = यतिष्ठन due to षत्व by 'सुषामादिषु च' (1022). यतिष्ठन means 'as many as you are in number'—यति implies the number and स्थन the verb to be. The classical form against स्थन is स्त।

मित—। तप्तनविति। तप् + तनप् + तनथनाः + च इतिच्छेदः। एते चत्वार आदेशाः लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने सुप्रतिवर्त्यः। पूर्वसूत्रात्तत्प्रात्यख्यानानु-

अचिन्तादाह—तस्येत्येति । अणोति इति । हे प्रस्तारः अणुतेति मन्त्रार्थः । (अस्माकं वच इति शेषः) । सुनोतन इति । पुञ् अभिषवे इति । सौवादिको धातुः । ततः पूर्ववद् लोटस्यप्रत्यये स्थिति तस्य तनवादेशो प्राग्वद् गुणेष्व रूपसिद्धिः । सुनुतेति लोको । ब्रह्मवाहसे इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तदाख्याय देवाय इत्यर्थः । दधातन इति—दधाति औहोत्यादिकः । धा+त इति स्थिते तस्य तनपि धातोः औहोत्यादौ च कृते दधातन इति । अत्र तनादेशस्य पित्वेन ङित्वाभावात् ‘आभ्यस्तयोरातः’ (२४८३) इत्यस्याप्रवृत्त्या आलोपो न । धत्त इति भाषायाम् । अत्र ‘दधस्तयोश्च’ (२५०१) इति भषभावः । आभ्यस्तयोरिति आलोपस्य तत्प्रत्ययस्यापित्वेन ङित्वात् । जुजुष्टन इति । जुष प्रीतिसेवनयोः । तस्मात्तत्प्रत्ययस्य तनादेशः । टुना टुरिति षत्वम् । अन्यत् सर्वं मूलं स्पष्टम् । यतिष्ठन इति । यति+तन इतिच्छेदः । ‘सुषामादिषु च’ (१०२२) इति षत्वम् । यतिशब्दो व्युत्पादयति—यच्छब्दादिति । ङित्वात्तेल्लोपः । यति शब्दस्यार्थमहे—यत्संख्याका इति । यावन्त इत्यर्थः । स्थन इत्यस्यार्थमाह—अस्+लोट् त इति स्थिते तस्य यनादेशः । तस्यापित्वेन ङित्वात् ‘अशोरल्लोपः’ (२४६९) इत्यल्लोपे स्थन इति । स्त इति तु भाषायाम् ।

२५६८ । इदन्तो मसि ॥ ७।१।४६ ॥

दो—। मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । ‘मस्’ इत्ययमिकाररूपचरभावयवविशिष्टः स्यात् । मस इमागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तवस्मसि । ‘इमः’ ‘स्मः’ इति प्राप्ते ।

The term ‘मसि’ in the rule has been mentioned without any case-ending added to it. The इकार in it is for the sake of facility in pronunciation. The rule (thus) means—the affix मस् (first person plural of लट्) figures in vedic literature.

with इकार as the final part or letter of it i.e. the augment इम् is added after it i.e. मस् । Thus 'नमो भरन्तः—' we have come to you respectfully (lit. performing salutation). इमसि (इ+लट् मस् whence 'इमः' is the form in classical language). 'त्वमस्माकम्—' You are ours and we are yours. असि—अस्+लट् मस्=स्+मसि by 'असोरलोपः' (2469) अ of अस् is dropped as मस् is डित् by 'सर्वधातुकमपित्'=असि against 'अः', the classical form.

मित—। इदन्त इति । इदिति तपरकरणमसन्देहार्थम् । अन्तशब्देन अन्तावयवो गृह्यते । इत् इकारः अन्तः अन्तावयवो यस्य तथाभूतो लट् उत्तमपुरुष बहुवचनः मस् इति प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विषये इत्यर्थः । मस् इति कृत इति चेद्वाह—मसीत्यविभक्तिको निर्देश इत्यादि । इमागम इति । तेन 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति सकारादेव मकारो भवति । नमो भरन्त इति । 'उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावन्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि' ॥ (ऋग्वेद—१।१।७) इति पूर्णो मन्तः । नमोभरन्तः नमस्कारं सम्पादयन्तः (वयमनुष्ठातारः ऋत्विजः) दिवे दिवे प्रतिदिनम् दोषावन्तः रात्रौ अहनि च त्वा त्वाम् (उपसमीपे) एमसि आगच्छाम इति मन्तार्थः । एमसि इति—आङ्पूर्वादिष्णगतावित्यस्माङ्गटो मस् । तस्य मसि आदेशः । इम इति भाषायाम् । असि इति—अस्+मस् इति स्थितेऽसेन मसो मसि । तस्य अपित्वेन डित्वात् 'असोरलोपः' (२४६९) इत्यलोपः ।

२५६८ । क्त्वा यक् ॥७११४७॥

क्त्वा—। दिवं सुपर्णो गत्वाय ।

क्त्वा in the Vedas is affixed with the augment यक् or य् (य+क् and not य् only). गत्वाय—गम्+क्त्वा+यक् ।

मित—। क्त्वा इति । 'क्त्वा' इत्यस्य कृताकारलोपस्य षष्ठ्या निर्देशः । 'क्त्वापि क्न्दसि' (७।१।१८) इत्यतेऽक्न्दसीत्यनुवर्तते । तेन क्न्दसि विषये क्त्वाप्रत्ययस्य यागमः स्यादित्यर्थः ।

३५७० । इष्टीनमिति च ॥ ७।१।४८ ॥

दी—। क्ताप्रत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्टा इति प्राप्ते ।

The term इष्टीनम् also in vedic language is irregularly formed with the augment 'ईनम्' as the final substitute of the affix क्ता i.e. आकार of क्ता is replaced by ईनम्. Thus 'इष्टीनम्'—after having worshipped the gods with a sacrifice—यज् + क्ता = इज् + क्ता—सम्प्रसारण of य being effected by 'वचिस्वपि'—(2406) due to किल्ब of क्ता = इष + क्ता—ज being replaced by ष by 'ब्रश्भ्रसृजयज्'—(264) = इष्टा by 'ष्टुनाष्टुः' (113) = इष्टीनम् with आकार replaced by ईनम् by this rule.

मित—। इष्टीनमिति चेति । निपात्यत इति शेषः । तत्र इति शब्दस्य प्रकारवाचित्वादे निपातनप्रकारमाह—क्ताप्रत्ययसीति । यजेत् क्तायाम् प्रत्ययस्य किञ्चाद् 'वचिस्वपि'—(२४०६) इति धातोरादेः सम्प्रसारणे [एवम् इज्यमान इत्यादौ "वचिस्वपि"—इत्यनेनैव यजेत् सम्प्रसारणम्], 'ब्रश्'—(२६४) इति जस्य षत्वे, 'ष्टुना'—(३१३) इति प्रत्ययतकारस्य ष्टुत्वे च इष्टा इति क्तान्तम् । तस्य अकारभा ईनमित्यादेशे यथोक्तपसिद्धिः ।

३५७१ । स्नात्वग्रादयश्च ॥ ७।१।४९ ॥

दी—। आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी मालादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ।

The terms स्नात्वी etc. in vedic language are irregularly formed with ईकार in place of आकार of स्नात्वा etc. Thus स्नात्वी

(having bathed) etc. पौत्नी—पा + त्नी (in place of स्ना) the आ of पा is replaced by ई by 'षुमास्यागापा—'(2462).

मित—। स्नात्विति । स्नात्वी आदित्येषाम् इति बहुव्रीहिः । प्रकारार्थ इति । स्नात्वी इत्येवमादय इत्यर्थः ।

३५७२ । आज्ञसेरसुक् ॥ ७।१।५० ॥

दी—। अवर्णान्तादङ्गात् परस्य जसोऽसुक् स्यात् ।
देवासः । ब्राह्मणासः ।

The augment असुक् (अस्) in vedic literature, is affixed to the सुप् affix जस् coming after a nominal base (अङ्ग) which ends in an अवर्ण. Thus (देवासः) the gods देव + जस् = देव + असस् with the elision of ज and the addition of असुक् (अस्) after it. Similarly ब्राह्मणासः.

मित—। आदिति । आत् + जसः + असुक् इतिच्छेदः । आदित्यवर्णत् । तेन च अकारान्तमङ्गमप्याच्छिष्यते । जसेरिति प्रथमबहुवचनसुवविभक्तेर्जस इकारान्तेन पूर्वेण निर्देशः । तदाह—अवर्णादङ्गादिति । असुकि उकारस्य उच्चारणार्थत्वम् । ककारस्य इत्त्वम् । देवास इति । देव जस् इति स्थिते 'चुट्' (१८९) इति प्रत्ययादेर्जस्य लोपे असुगागमे कृते देव असस् इति जाते यथोक्तद्वयसिद्धिः । उभयास इत्यादौ तु परत्वादसुकि कृते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायेन पुनः शी न ।

३५७३ । श्रीग्रामख्योऽश्वन्दसि ॥ ७।१।५१ ॥

दी—। आमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् ।
सूतग्रामणीनाम् ।

In vedic literature the augment नुट् (न्) is prefixed to the सुप् affix आम् when following the bases श्री and ग्रामणी. Thus

श्रीणाम् and यामनीणाम्—एतत् by 'रषाभ्याम्' (841). Nagesha holds that this rule fails as श्रीणाम् could have been effected by the rule 'वामि' (304). Others, however, opine that this (श्रीणाम्) being the instance when श्री does not come to the category of नदी then the rule is not superfluous.

मित—। श्रीयामण्योरिति । 'आमि सर्वनाम्: सुट्' (७।१।५२) इत्यत 'आमि' इत्यनुवर्तमानं प्रयोजनानुरोधात् षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—आम इति । 'ऋस्वनयापो नुट्' (७।१।५४) इत्यतो नुडनुवर्तत इत्याह—नुडिति । श्रीयामण्योः परस्य आमोनुट् छन्दसीत्यर्थः । श्रीणाम् इति अनेनामोनुटि नास्मिति जाते तस्य णत्वे रूपम् । 'वाडमि' (३०४) इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमिति शब्देन्दुशेखरः । अन्ये तु अस्य 'वामि' इति नदीत्वविकल्पात् नदीत्वाभावे उदाहरणं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु 'ऋस्वनयापो नुट्' (२०८) इत्यनेनैव सिद्धम् इत्याहुस्तदुपेक्ष्यम् । नदीत्वाभावपक्षकल्पने प्रयोजनाभावात् ॥ सूताश्च यामण्यश्च इति इतरतरङ्गः ।

३५७४ । गोः पादान्ते ॥ ७।१।५७ ॥

दी—। विद्वा हि त्वा गोपतिं शूरगोनाम् । पादान्ते किम् ? गवां शता पृच्छयामिषु । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ।

The augment नुट् in vedic literature is prefixed to the सुप् affix आम् following the base गो provided the end of a foot (vedic foot) is concerned. Thus गोनाम् at the end of the foot ; 'विद्वाहित्वा—' विद्वा is lengthened by 'वचोऽतसिडः'. गवां शता—no नुट् due to गवाम् existing at the beginning of a foot. But as everything in vedic literature is optional so नुट् ceases to take place in a few cases even when the end of a foot is concerned.

मित—। गोरिति । प्राग्वदनुवृत्तिः । तेनायमर्थः—गोशब्दात् परस्य आभो
नुडग्रामः स्यात् पादान्ते कृन्दसि इति । विज्ञाहि त्वेति । अत्र पादान्तवर्तित्वाद
गोनामित्यत्र नुट् । विज्ञा इत्यत्र 'द्वचोऽतः—' इति दीर्घः । गवामिति । पादादित्वाद्
नुडभावः । पादान्तेऽपीति । स्पष्टम् ।

३५७५ । कृन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७।१।७६ ॥

दी—। अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधौचो अस्थभिः ।

The preceding rule is 'अस्थिदधिसक्थ्यच्चाणमनङ्दात्तः' (322—7.1. 75). Thus the present rule means—अनङ् is the final substitute of अस्थि etc in vedic language also. The term दृश्यते in the rule is to indicate violation of all other injunctions (सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्). Thus अनङ् takes place after the final vowels of अस्थि etc by 'अस्थिदधि—'(322) only when अजादि affix follows (as अस्य्वा दधा etc) but not when a हलादि one follows (as अस्थभिः अस्थिभ्यः etc), But here in violation to this we have अस्थभिः—अस्थि + भिस् = अस्थन् भिस् by अनङ् = अस्थ भिस् by elision of न by 'नलोपः—' and by 'न लोपः सुप्रस्वरसंज्ञातुन्विधिषु कृति' (353) this elision of न being invalid (असिद्ध) the rule 'अतो भिस् ऐस्' (262) does not apply and consequently we have अस्थभिः.

मित—। कृन्दस्यपीति । 'अस्थिदधिसक्थ्यच्चाणमनङ्दात्तः' (३२२—७।१।७५) इत्यव्यवहितं पूर्वं सूत्रम् । तच्च सर्वमिहानुवर्तते । तदाह—अस्थ्यादीनामिति । अत्र 'कृन्दस्यपि' इत्येव सिद्धे दृशियदृशं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन 'अस्थिदधि—' (३२२) इत्यनेन टादावचि एव परतेऽस्थ्यादेरनङ् इति विहितम् । इह तु हलादावपि परतो भवति । तेनोदाहरति—अस्थभिरिति । अस्थिभिस् इति स्थितेऽनेन अस्थिशब्दस्य इकारस्य स्थाने अनङ्कृते अस्थन् भिस् इति भवति । ततो नलोपः ततश्च अस्थभिम् इति जाते भिसोऽकारात् परत्वात् 'अतो भिस् ऐस्' (२६३) इति भिस्

ऐसादेशे प्राप्ते सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धात् स न भवति । एतच्च 'नलोपः सुपस्वरः' (३४त) इत्यत्र स्पष्टम् । एवम् अस्थभिरिति सिद्धम् । एवं दधिभिः सकृभिरित्यादि छन्दसि । लोके तु दधिभिरित्यादि ।

३५७६ । ई च द्विवचने ॥ ७।१।७७ ॥

दी—। अस्थग्रादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ।

In vedic literature the final vowel of अस्थि etc is replaced by the substitute 'ई' when the dual number is concerned. Thus अक्षीभ्याम् against अक्षिभ्याम् in classical language. Note that here अक्षभ्याम् is not the result as the present rule supersedes others concerning duality.

मित—। इ चेति । 'अस्थिदधि—' इति वर्तते । तदाह—अस्थग्रादीनामित्येवेति । छन्दसि विषये अस्थिदधिसकृत्पक्ष्याम् ईकारोऽन्तादेशः स्याद द्विवचनविभक्तौ परत इत्यर्थः । अक्षीभ्यामिति । अनङोऽपवादः । तेन अक्षभ्यामिति न । एवमन्यत्र ।

३५७७ । टक् स्ववस् स्वतवसां छन्दसि ॥ ७।१।८३ ॥

दी—। एषां नुम् स्यात्सौ । कौट्टिङ्ङन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् ॥ उदोष्ठपूरवस्य (२४६४)—

In vedic literature, the augment नुम् is affixed to the first case-ending sing affix सु coming after the base ending in टक् and after स्ववस् and स्वतवस्. Thus कौट्टिङ्—किम् + टक् + किन् by 'वदादिषु टङ्गोऽनालोचने कश्च' (429)=कौट्टिङ्, as किन् drops everything for the नकार herein is for the sake of pitch (स्वराद्यं), इकार for the sake of facility in pronunciation, क for कित्त्व (अनुवन्धार्थं) ।

is dropped by 'विरपृक्तस्य' (375); किम् has been replaced by 'की' by 'इदं किमोरोशकी' (1078). Now the form standing कीदनुम्श् + सु = कीदनुश्स् = कीदनुश् by 'हल्ङ्गावभ्यः—' (354) = कीदन्—श्, eliding by 'संयोगान्तस्य लोपः' (54) = कीदङ् by 'किन् प्रत्ययस्य कुः' (377). Then कीदङ् + इन्द्रः = कीदङ्ङिन्द्रः duplication by 'ङ्मो ऋसादचिङ्सुस्त्रियम्'. खवान्—The base is खवस् (सु अवस् रक्षणम् अस्य). Thus खवस् + स = खवन् सु in connection with नुम् = खवनस् with the elision of सु, as before = खवान् with the lengthening of the penultimate by 'सान्तमहतः संयोगस्य' (371). There the संयोग letter नस् must be considered as one letter. खवान् with the elision of स्, as before (संयोगान्तस्य लोपः). खतवान्—The base is खतवस्, hence the procedure is just the same as in the case of खवस्. 'उदोह्य—' This is for the next rule.

मित—। दृक्खवसिति । 'आच्छीनद्यीनुम्' (७।१।८०) इत्यतो नुम् इत्यनुवर्तते । 'सावनङ्ङः' (७।१।८२) इत्यतः सौ इति च । तदाह—एषां सौनुमित्यादि । छन्दसि विषये इति शेषः । कीदङ् इति । किम् शब्दोपपदाद् दृशेः 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कच्च' (४२८) इति चाद् किन् प्रत्ययः । तस्य कनावितौ । इकार उच्चारणार्थः । वकारस्य 'विरपृक्तस्य' (३७५) इति लोपः । एवं प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वात् किम् दृश् इत्येव स्थिते 'इदं किमोरोशकी' (१०१८) इति किम्, 'को' इत्यादेशः । ततः सो विहिते कोदृश् सु इति स्थिते नुम् । तदेवम् कीदनुश् सु इति जाते 'हल्ङ्गावभ्यो दीर्घात् सुतिस्त्रपृक्तं हल्' (३५४) इति सुलोपः । शकारस्य 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४) इति लोपः । ततः कीदन् इति स्थिते 'किन्प्रत्ययस्य कुः' (३७७) इति नकारस्यऽनुनासिको ङः । ततः कीदङ्ङ् + इन्द्रः = कीदङ्ङिन्द्रः 'ङ्मोऽङ्गादचि—' इत्यनेन । खवान् इति—सु (शोभनम्) । अवः रक्षणम् इति बहुव्रीहौ खवस् इति प्रातिपदिकम् । (अवतरौणादिकेऽनुनि

अवस् इति) । ततः सौ खवस् सु इति स्थिते नम् । एवं खवन्स् सु इति जाते प्राग्वत् मुलोपः । ततः 'सान्तमहृतः—' (३१७) इत्याद्यादीर्घः । ततः प्राग्वत् मुलोपसंयोगान्तलोपाः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । एवं खवान् इति सिद्धम् । खतवान् इति । खं खानुकुलं तवः द्विर्द्येस्येति वियहे खतवस् इति प्रातिपदिकम् । तवस् इति तुधातोर्ब्रह्मार्थात् सौवात् अमुनप्रत्यये सिद्धम् । एवं खतवस् + सु इति स्थिते प्राग्वत् । 'उदोष्टा—' इति उत्तरार्थमिदम् ।

३५७८ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।१०३ ॥

दी— । ततुरिः । जगुरिः पराचैः * ।

The substitute 'उत्' directed in place of ऋ by 'उदोष्टापूर्वस्य' (2494) takes place irregularly (i.e. may or may not take place) in connection with vedic language (and again may take place when such ऋकार is not औष्टापूर्व or preceded by labial). Thus ततुरि—तृ + किन् by the rule 'आट्टगमहन—जनः किंकिनौ लिट् च' (3151). Duplication etc (due to लिङ्त्वत्) taking effect we have ततृ + इ then उत् or उकारिण place of ऋ = ततृ इ (by उरण् रपरः) = ततुरिः here ऋकार is दन्त्यपूर्व and not औष्टपूर्व and yet उत् operates. The term means—(he) crossed (तीर्णवान् or ततार). Similarly जगुरिः—गृ + किन् (he) uttered sounds (जगार) किन् makes the words आदादात्त.

नित— । बहुलमिति । 'उदोष्टापूर्वस्य—' (२४९४—७।१।१०२) इति यदोष्टापूर्वस्य ऋकारस्य उद्विधीयते स (उत्) तस्य ऋकारस्य स्थाने बहुलं भवति छन्दसि विषये । ऋकारस्य (उंष्टापूर्वत्वामावेऽपि) भवति इति यावत् । तेन औष्टा पूर्वत्वामावेऽपि ऋकारस्य उदादेशं दर्शयति—ततुरिरिति । तृप्त्रवनतरणयोर्भूदिः ।

तस्माद् (चट्कारान्तत्वाद्) 'आहङ्गमङ्गनजनः' किकिनौ लिट् च' (३१५१) इति किन् प्रत्ययः । लिट् चेतुर्लुक्लिङ्गभावाद् द्विवादि । तदेवं ततृड् इति स्थिते उदादेशः । 'उरण्—' इत्युकारस्य रपरत्वम् । तीर्णवान् ततार वेत्यर्थः । किन्प्रत्ययस्य निच्चा-
दादुदात्तत्वम् । किप्रत्यये तु कृते यद्यपि रूपं तुल्यं तथापि प्रत्ययस्वरिण्यन्तोदात्तत्वं
स्यादिति न विहितम् । अत्र चट्कारस्य 'त' इति दन्तप्रपूर्वत्वेन औष्ठप्रपूर्वत्वाभावेऽपि
उदादेशः । जगरिरिति । ग शब्दे क्रयादिकः । तस्मात् प्रागवत् किनि द्विवादिना
रूपम् । जगार (शब्दं कृतवान्) इति तदर्थः ।

३५७५ । हु, ह्वरेच्छन्दसि ॥ ७।२।३१ ॥

दी—। ह्वरेर्निष्ठायां 'ङ्' आदेशः स्यात् । अङ्गुतमसि
हविर्धानम् ।

In vedic literature, substitute 'ङ्' is ordered in place of the
root हु, (कौटिल्ये भूदि) when the affix निष्ठा (क्त and क्तवतु)
follows. Thus अङ्गुतम् in place of अहङ्गुतम्.

मित—। ङ् इति । ङ् इत्यविभक्तिको निर्देशः । 'श्रीदितो निष्ठायाम्'
(७।२।१४) इत्यत्रो निष्ठायामित्यनुवर्तते । तदाह—ह्वरेर्निष्ठायामिति । ह्वरिति
'ह्व कौटिले' इति भौवादिकस्येका निर्देशः । अङ्गुतमिति । अहङ्गुतमिति लोके ।

३५८० । अपरिहृताश्च ॥ ७।२।३२ ॥

दी—। पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिहृताः
सनुयाम वाजम् ।

The term अपरिहृता (नञ् + परि + हृ + क्त—रमा बहुव) in vedic
language is irregularly formed with the absence of the subs-
titute ङ् in place of हृ due by the previous rule.

मित—। अपरिहृता इति । निपात्यतेऽयमिति निपातनप्रकारं दर्शयति—

पूर्वेण प्राप्तस्येति । 'ऋ' इत्यादिशस्येत्यर्थः । छन्दसि बहुवचनान्त एवायं शब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः ।

३५८१ । सोमे ह्वरितः ॥ ७।२।३३ ॥

दी— । इङ्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो ह्वरितः ।

The term ह्वरितः (हृ + क्तः) with reference to सोम is irregularly formed with गुण of the root and इट् prefixed to the affix and also absence of the substitute 'हृ' for हृ ।

सित— । सोम इति । सोमविषये ह्वरित इति निष्ठायां निपात्यते । इङ् गुणाविति । धातोर्युष्णः प्रत्ययस्येडिति बोध्यम् । अत्र ह्वरिः 'ऋ' इत्यादिशाभावश्च निपात्यते ।

३५८२ । ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचक्षविकस्ताविशस्तृ-
शंस्तृ-शास्तृ-तरुह-तरुह-वरुह-वरुह-वरुहोर्वृज्वलिति-क्षरितिव-
मित्यमिताति च ॥ ७।२।३४ ॥

दी— । अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र 'ग्रसु' 'स्कभु' 'स्तम्भ' एषामुदिच्छाविष्टायामिटप्रतिषेधे प्राप्ते इट् निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् । विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा मूदिति । 'चते याचने' । 'कस गता' । आभ्यां क्तस्येडभावः । चत्तो इतश्चत्तामुतः । त्रिधा हृ श्यावमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनम् 'विकस्ता' इति । तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधरिव । 'ग्रसु' 'ग्रमु' 'शासु' एभ्यस्तच्च

इडभावः । एकस्तृष्टरश्चस्याविशस्ता । ग्रावग्राभ उत शंस्ता ।
प्रशास्ता पोता । तर्तेर्षड्ब्रजोश्च ढच 'उट्' 'जट्'
एतावागमौ निपात्येते । तरुतार' रथानाम् । तरुतारम् ।
वरुतारम्—वरुतारम् । वरुत्नीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र
डीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुट्शब्दो हि निपातितः । ततो
डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो
निपात्यते । 'ज्वल दीप्तौ' 'क्षर सञ्चलने' 'टुवम् उद्गिरणे' ।
'अम गत्यादिषु'—इह क्षरितौल्यस्यानन्तरं क्षमितौल्यपि केचित्
पठन्ति । तत्र 'क्षमूष सहने' इति धातुर्वोध्यः । भाषायां तु
यस्त-स्काव्ध-स्तब्धोत्तब्ध—चतित विकसिताः । विशसिता । शंसिता
शासिता । तरीता—तरिता । वरीता—वरिता । उज्ज्वलति ।
क्षरति । पाठान्तरे—क्षमति (? क्षमते) * । वमति । अमति ॥
'बभूयास्ततन्य जगृभ-ववर्येति निगमे' (२५२७) । विद्या तमुत्सं
यतं आवभूय । येनान्तरिक्षमुर्वीततन्य । जगृभ्राते दक्षिण-
मिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमोववर्य । भाषायां तु
वभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम—ववरियेति ।

These eighteen words (but nineteen, with 'क्षमिति' added
by others after the term क्षरिति in the rule) viz यसित, क्षमित,
क्षमित, उत्तमित, चत्त and विकसित ; as well as विशस्तु, शस्तु, शास्तु, तरुट्,
तरुट्, वरुट्, वरुव, उज्ज्वलिति, क्षरिति (also क्षमिति), वमिति and अमिति

[* The printed editions of Si-kau-kasika have all क्षमति here
through copyist's slip. Make it क्षमते, for क्षमूष सहने is भ्रादि
आत्मनेपदी] ।

are irregularly formed in vedic literature. Of these first six are formed with the affix क्त. Of them, again, the roots of the first four being उदित् or उदलiding viz यस् स्तम्, सप्तम् and उत् + स्तम्, arrangement of इट् before निष्ठा (क्त) is irregularly effected for इट् was prohibited to the affix by 'यस्य विभाषा' (3325) as the roots are allowed इट् only optionally by 'उदितो वा' (3328). Thus according to this restriction we have in classical language यस्त, स्तव्च, सप्तव्च and उत्तव्च without इट्. In the cases of स्तमित, सप्तमित and उत्तमित the elision of नकार existing in the roots स्तनम् and सप्तम् is effected by 'अनिदितां हल उपधायाः क्तिङिति' (415) as क्त after them is क्तित् or क्दलiding. षत्व in the case of विष्कमित is accounted for by 'विः स्तभातेनित्यम्'. In the case of उत्तमित—उद् + स्तनम् + क्त = उत् यत् न इत् here सकार of स्तनम् is changed into य् by 'उद् स्यात्तयोः पूर्वस्य' (118) and 'आदिः परस्य' (44). Then this यकार also disappearing (optionally) by 'भरो क्ति' (71) नकार eliding by 'अनिदिताम्' and इट् taking place, we now have उत्तमित (see 'उद् स्या—' in Vol. I of our edition); here (in the rule) the utterance of 'स्तमित' for 'उत्तमित' sufficing, the addition of the उपसर्ग उत् before it is to the effect that स्तमित will not result from स्तनम् + क्त in case of any other उपसर्ग (save and expect उत् preceding the root)। चत्—चत् + क्त without इट् against चतित the classical form with इट् by 'आह्वयतुकस्य—'। विकस्ताः—विकस् + क्त without इट् against विकसित the classical form with इट् as before. By the mention of 'विकस्ता' the plural of विकस्त it is not to be understood and that the term has got to be used in the plural number only; on the other hand, the plural form

is in view of the many निपातन (beginning from शसित and ending in विकृत) so that the application of the term in the singular number also is grammatical. The terms शक्तु, शंसु and शास्तु are derived with the affix लृच् (कर्तरि) added to the roots शसु, शंसु and शासु. Here the absence of इट् being prefixed to the affix लृच् is irregularly effected. Thus the vedic forms are शस्ता, शंस्ता and शास्ता whereas with इट् in classical language we have शसिता, शंसिता and शासिता respectively—एकलृष्टुः etc—Dissolve as एकः+लृष्टुः+अन्वस्य+विश्वस्ता. The final has been lengthened by the rule ‘अन्वेषामपि दृश्यते’ (2539). The terms तरुह, तरुह, वरुह and वरुह are derived with the affix लृच् added to the roots हृ and वृह or वृञ्. When the affix लृच् follows the roots take irregularly the augments उट् and ऊट् by term गुण of the roots being effected by ‘सर्वधातुकार्द्ध—’ (2168) in connection with the affix लृच् which is an आर्द्धधातुक. Thus तरुता (तरुह+सु) with उट् and तरुता (तरुह+सु) in connection with ऊट्. Similarly वरुता वरुता। In classical language we have with इट् in places of उट् and ऊट् तरिता तरीता and वरिता वरीता the augment (इट्) being lengthened optionally by the rule ‘वृत्तो वा’ (2391—7.7.38). The term वरुद्री in the rule is derived with the affix डीप् added after the base वरुह (वरुह+डीप्) and is illustrated in the मन्त्र ‘वरुद्रीभिः सुशरणः’—But this mention of the term वरुद्री under the list of of these irregularly formed words so as to direct डीप् by निपातन is only for an elaborate utterance. For when by निपातन we get the word वरुह we could have already

got वरुवी also by adding डीप् after it (वरुवी) by the rule 'ऋद्वेभ्योडीप्' (306). The classical form against the term (वरुवी) is either वरिवी or वरीवी. The four terms (but five, if the reading of the term 'चमिति' is included in the list) उज्ज्वलिति, चरिति, (चमिति) वमिति and अमिति are derived with the irregular substitute of इकार in place of the विकरण शप् following the roots (उत् + ज्वल, चर, (चम्) वम् and अम्). The meaning of the roots is expressed in the text. The procedure is thus—उत् ज्वल + शप् + तिप् = उज्ज्वल इति = उज्ज्वलिति। In the Similar way चरिति, चमिति etc. The classical forms against them are, however, उज्ज्वलति चपति, 'चमिति' (चमते)* वमिति and अमिति respectively. इह चरितौख्याननरम् etc explained before. 'वभूयात्ततय—' (2527). This rule belongs to the vedic section. Hence, though explained it has been brought down here (in the vedic section) for the sake of illusion. 'विद्वा—' Lengthenation of the final vowel (अकार) of विद्वा is by 'इचोऽतलिङः'. आवभूथ—आ + भू + लिट् थल् against the classical form आवभूविथ (with इट्). येनान्तरिच—Break up as येन + अन्तरिचम् + उरु + आततय, the prose-order being येन उरु अन्तरिचम् आततय—आ + तन् + लिट् थल् against आतेनिथ the secular form. 'जगृन्माते —' We get hold of, Oh Indra, your right hand. जगृन्मा = दीर्घ by 'अन्वेषामपि इश्यते' the form being जगृन्मा—यह् + लिट् म (first person plural) after duplication etc the root gets सम्प्रसारण by the rule 'ग्रहिज्या—' (2412) as the affix म is डित्, ह् of यह् is replaced by भ् by the Vartika 'द्वयोर्भेदकन्दसि' and interchange of places of भ् and म due to the absence of the augment (इट्) by 'वभूयात्ततय—' The classical form with इट् is जगृहिस। वतथ—व

+ लिट् थल्—गुण by 'सार्वधातुकाङ्ग—' (2168) : then duplication and absence of इट्. The from, against this in भाषा being ववरिथ with इट्.

मित—। यसितस्त्वभितेति । यसित, स्त्वभित, स्त्वभित, उत्तमित, चत्त, विकस्ता, [विकस्त इत्येव (बहुवचनमविच्छितमिति वक्ष्यत्यनुपदमेव)], विशस्तु, शस्तु, शास्तु, तरस्त, तरस्त, वरस्त, वरस्त, वरुवी, उज्वलिति, क्षरिति, (क्षमिति इत्यधिकः पाठोऽन्यत्र । स च भट्टोजिनापि स्वीकृत एवेति मूले स्पष्टम्), क्षमिति, अमिति (इति अर्थाद् एवमादयोऽन्ये च शब्दाः) छन्दसि निपात्यन्त इत्यर्थः । एष क्रमेण यसु अदने, स्त्वम्, स्त्वम्—रोधनाथौ सौवी—('स्त्वम्, स्त्वम्, स्त्वम्—' (२५५५—३११८२) इति सूत्र एव तथोरुक्तेखदर्शनात् । गणपाठोऽदर्शनाच्चेति बोधम्), चत्त, कस्त गतौ, शस्तु हिंसायाम्, शस्तुभूतौ, शास्तु अनुशिष्टौ, तू प्रवन्तरणयोः, वृष्ट् सभक्तौ (वृष्ट् वरणे वा), ज्वलदोतौ, क्षर सञ्चलने (पाठान्तरे क्षमूष् सङ्घने) टुवम् उन्निरणे अमं गत्यादिषु इति धातवः । अष्टादश इति । क्षमितेरपि संग्रहात् क्षनविंशतिरिति विवेकः । उदित्त्वाग्निष्ठायामित् निषेधे प्राप्ते सोऽत निपातनाद् भवतीत्याह—इन् निपात्यत इति । ततो यसित इति । लोके तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधादिङ्भावे न्यस्त इति ['वोपदेवमहायाह्नयस्य वामनादगगजः । कौर्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः । इत्यभियुक्तोक्तिः] लोके स्त्वभित इति । स्त्वभित उत्तमित इति । ततः पुनरुक्तमित्यस्य ग्रहणं व्यर्थम् इत्यत्राह—स्त्वमितेत्येव सिद्धे इति । अन्योपसर्गपूर्वस्येति । रतभिरिति शेषः । माभूदिति—निष्ठाया इडिति शेषः । चत्त इति—चत्ते (चत्) + क्त इति स्थिते निपातनादिङ्भावे जाते रूपम् । लोके तु चतित इत्येव । विकस्तमिति । विपूर्वात् कसेर्निष्ठा । निपातनादिट् । लोके तु विकसितमित्येव । विधा—हीत्येव श्वावमिति कर्तृपदम् । अश्विनेति कर्म । तस्य च अश्विनी इत्यर्थः । सुपां सुलुक्—(२५६१) इति विभक्तोरात् आदेशः । ननु सूते विकस्ता इति बहुवचनान्तं पदम् । ततः कथमिह विकस्तमित्येकवचनान्तमुदाह्रियते । अत्राह—निपातन-बहुत्वापेक्षमिति । यसितेत्यारम्भ बहुवोऽयं निपातितः शब्दाः संगृह्यन्ते । तेषां बहुवचननिपातनस्यापि बहुल्ये विकस्ता इत्यत्र बहुवचनम् । न तु बहुवचनान्त

पवायं समादेकवचनान्तोऽसाधुरित्यर्थो विवक्षित इति भावः । शस्त्रादिभ्यः विभ्यः कर्तरि विहितस्य 'लृच्' इति प्रत्ययस्य इत्यर्थः । इडभाव इति । निपातनादिति भावः । एकस्वष्टुरिति । एकः + लृष्टुः + अश्रस्य + विशस्ता इति पदच्छेदः । लृष्टुस्तिङिति । विश्वकर्माचक—लृष्टु इति चट्टकारान्तस्य शब्दस्य षष्ठ्यामेकवचने रूपम् । अश्रस्य इति । 'अनेषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । लोके तु इडागमेन विशसिता । शंसिता । ननु वरुह इति निपातज्ञात् सिद्धम् । ततश्च तस्मादेव 'चट्टेभ्यः—' इति ङीप्ति वरुहीति लभ्यतएव । ततश्च 'वरुही'ति वचनं व्यर्थं तवाह—प्रपञ्चार्यमिति । बाहुल्येन प्रदर्शनार्थम् निपातनद्वयमपि स्वीकृतमिति भावः । वरुही + उज्वलिति इत्यत्र सन्धिरूपः । उज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्य इति । अत्र चतुषः संग्रहः । लोके तु क्रमेण उज्वलति चरति, बभति, बभति इति । भ्रष्टायां लिति । [अत्र सर्वत्र अन्ये मूलं चसति इति प्राप्तः पाठः लिपिकरप्रमादात् । चमते इति युक्तम् । चमेरात्मने-पदत्वात्] । बभूथा ततस्येति । निगमो वेदः । तत्र बभूथ, आततस्य, जगृभ, बवर्ध इत्येतानि पदानि प्रत्ययस्य इडाभावेन निपातितानीत्यर्थः । लोके तु आत्वभूविश्र इति । येनेति । येन + अन्तरिचम् + उरु + आततस्य इतिच्छेदः । येन उरु विस्तीर्णम् अन्तरिचम् अवकाशम् आततन्त अतनीतीत्यर्थः । वर्तमाने लिट प्राग्वत् । आङ्पूर्वात् वृणोतेलिटि थलि इडभावे रूपम् । अत्र एत्वाभ्यासलोपयोरभात्रोऽपि इति बोध्यम् । लोके तु 'अत एकहल्सङ्घे—' इत्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोस्तिङि च आतेनिय इति । जगृभानि इति । हि इन्द्र ते तव दक्षिणं हस्तं जगृभ्वा वयं जगृहीम जगृहिम इति वेत्यर्थः । क्कान्दसत्वात् तच्चकथनेऽपि उत्तमपुरुषे लिटः प्रयोगः । 'अनेषामपि दृश्यते' इति जगृभ्वा इत्यत्र दीर्घः । गृह + लिट् + म इति स्थिते द्वित्वे 'गृहिष्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणे 'दृग्ङोर्भङ्कृन्दसि' इति (वार्तिकात्) इत्यभङ्गादेशे निपातनाद्विडभावे भकारान्कारयोः स्थानव्यत्यये च जगृभ् इति । जगृहिम इति तु भाषायाम् । ववर्ध इति । वृणोतेलिटि थलि प्रत्ययस्य पिप्वाद् 'सर्वधातुकार्ज्—' इति गुणे, रपरत्वे द्वित्वे, ह्लादिशेषे, इडभावे च रूपम् । भाषायां लिटि ववरिषेति ।

३५८३ ।

सनिं ससनिवासम् ॥ ७।२।६८ ॥

दी— सनिमित्ततत् पूर्यात् सनतेः सनोतर्वा कसोरिट्

एवाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ (अञ्जिताग्ने सनिससनिवांसम्) ॥ 'पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात् कादित्वं' नेति वाच्यम् (वार्तिक) । हिरण्यवर्णा शुचयः पावकाः ।

The augment इट् in vedic literature is irregularly prefixed to the affix क्सु following the root सनति or सनोति i.e. either षण् or सण्संभक्तौ (भृदि) or षणु (सन) दाने तनादि as also the absense of एत्व and अभ्यासलोप are effected when the root is preceded by the term सनिम्. As for example the सन्त runs 'अञ्जिताग्ने'—where सनिससनिवांसम् is the accusative singular of the term (प्रातिपादिक) सनिससनिवस् declined as सनिससनिवान् सनिससनिवांसौ सनिससनिवांसः । The term सनिससनिवस् is derived with क्सु ('वस्') thus सनिम्+सन् (भृदि वा तनादि)+वस्=सनिम्—ससन्—इवस् by duplication by 'लिटः कानज्वा' (3994—3.2.108) 'क्सुश्च' (5.5.107) and the augment इट् prefixed to वस् by निपातन in this rule. Here एत्व and अभ्यासलोप were due by 'अतएकहलमध्ये' (2260). पावकादीनाम्—This is a Varttika here. It has to be said that in vedic literature the state to qualify or the state of having the substitute इकार in place of the अकार preceding a क which remains in an affix in respect of the terms पावक etc does not apply. In other words the terms पावक etc, when the feminine affix टाप् follows, will not have अकारs, existing before their ककारs, replaced by इकारs by the rule 'प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्थात् इदाप्यसुपः' (463) Thus पावकाः and not पाविका according to 'प्रत्ययस्थात्'—as पावक is derived as पू+णिच्)+(खल्) ।

—मिब— सनिं ससनिवासमिति । सनिम् + ससनिवासम् इति क्तेट् ।
 सनिम् इत्येतदव्ययम् । तत्र चिरादर्थकम् छान्दसञ्च । सनिं ससनिवासम् इति
 सूत्रं छन्दोमात्रगोचरमिति व्याचष्टे—सनिमित्येतत् पूर्वादित्यादि । अत एवेतदिह
 वैदिकप्रकरण एवोपन्यस्तम् । यद्वा 'बभूयाततम्यजग्मभववर्थेति निगमे' (७।२।६४)
 इत्यतो 'निगमे' इति मण्डूकप्रत्या इहानुवर्तते इति द्रष्टव्यम् । ससनिवासम् इति
 कसुप्रत्ययान्तस्य ससनिवस् इति प्रातिपदिकस्य पुंसि द्वितौयैकवचनम् । सनिम्
 ससनिवासम् इत्यत्र को मूलीभूतो धातुस्तवाह—सन्तः सन्तोर्तेवति । षण् संभजने
 इति भौवादिकः । षण् दाने इति तानादिको वाऽयं धातुरिति समाधानम् । उभयोरेव
 'सन्' इत्याकृतिसाधारण्यात् । तदेवम् सनिम्—सन् + कसु (वस्) इति स्थिते
 'लिटः कानेज्वा' (२०८४) 'कसुश्च' (३०८५) इति कसोर्लिङादेशत्वेन लिटकार्य-
 हित्वादिना 'नेङ् वञ्चिकृति' (२८८१) इति वसः (कसोः) इडागमाभावे प्राप्ते
 तथा 'अत एकहलस्यऽनादेशादेर्लिटि' (२२६०—६।४।१२०) इति एत्वाभ्यासलोपयोश्च
 प्राप्तयोराह—कसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यत इति । कसोरिट् निपात्यते
 एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते इत्यन्वयः । ततश्चैवमिति सनिं ससन् इवस इति
 स्थिते सनिं ससनिवस् इति रूपं सिद्धम् । एत्वाभ्यासलोपयोरुक्तयोः सनिंसेनिवस्
 इति स्यादिति विवेचनीयम् । अतोदाहरति—अञ्चिताग्र इति । 'पावकादीनाम्—' इति
 वार्तिकमिदम् । छन्दसि विषये खुल प्रत्यय निष्पन्नानां पदानां टापि परे ककारात्
 पूर्वस्य अकारस्य प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्थात् इत्प्राप्यसुपः (४५३) इति सूत्रेण
 विहित इकारादेशो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । पावका इति । पुनन्ति पावयन्ति वेत्यर्थ
 इति शब्देन्दुशेखरकाराः । पुनन्ति पावयन्तीत्यन्ताद् खुल (अक) प्रत्यय इति
 तदव्ययः । प्रत्ययस्य निष्त्वाद 'अञो जिञति' (२५४) इति पूर्वव द्विजि । उत्तरतापि
 णिषसं सर्गात्तेनैव द्विजि ।

३५८४ । घोर्लोपो लेटिवा ॥ ७।३।७० ॥

दी— दध्दत्तानि दाशुषे । सोमो दददगन्धर्वाय ।
 यदग्निरग्नये ददात् ।

The final i.e आकार (after duplication) of the roots designated as वृ (i.e दा and धा ; cp 'दा धा वृदाप्') disappears optionally when the vedic affix लोट् takes place. Thus 'दधत् रत्नानि—' holding gems in hand for the sacrificers (यजमान is दाश्वान्). Here in the case of दधत् the आकार of the root धा disappears after duplication—धा + लोट् तिप् = दधाति by duplication etc by 'झौ' as धा (and दा) are of जुहोत्यादि class. Then आकार eliding by this we have दधति. Now the 'धट्' by 'लोटोऽडाटौ' takes effect giving दधति whence we have दधत् with the इकार of तिप् dropped by 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'. दाशुषे is the dative singular of the term दाश्वान् (दाश् + क्सु) derived irregularly with क्सु or वस् by 'दाश्वान् साह्वान्मीढांश्च'. Similarly the term ददत् in 'सोमो ददत्—' Soma gave her (i.e. an unmarried girl) to Gandharva. When आकार of the roots (after duplication) is not dropped we have the forms (दधात् and) ददात् as in 'यदग्निः—' But these (दधात् and ददात्) could have been formed with आट् (the augment) also by 'लोटोऽडाटौ'.

मित—। घोलोप इति । कुन्दसि विषये घुसञ्जकानां (कृतद्वित्वानां) धातूनाम् अन्तास्य (आकारस्य इत्यर्थः) लोपो वा स्यात्तेति परत इत्यर्थः । 'दधद्रत्नानि—' इति । अत्र दधत् इति दधातेल्लिटि तिपि रूपम् । 'झौ' द्विल्ले अभ्यासकार्ये च कृते दधाति इति जाते अनेन सूत्रेण ('घोलोपः—' इत्यनेन) धातोर्गालोपः । ततो दधति इति स्थिते 'लोटोऽडाटौ' इति अटिविहिते दध अठति दधति इति जाते 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इति तिप् इकारलोपपूर्व 'दधत्' इति रूपं सिध्यति । 'घोलोपः—' इति लोपस्य वैकल्पिकत्वाद् लोपाभाव पक्षे तु 'दधात्' इति रूपम् इति विवेचनीयम् । दाशुषेऽहविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रसणीयानि धनानि मण्णादोन्नेव वा दधत् दायार्थं धारयन् स्थितः (अग्निरिति शेषः) इति

मन्वायः । दाशुषे इति दाश्वान इत्यस्य चतुर्थ्यक्तवचनो रूपम् । दाश्वान शब्दस्तु—
 “दाश्वान् साहवान् मीदाश्चे”ति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । सोमो दददिति । दाधावोर्लुटि
 रूपम् । दधदिविवदव प्रक्रिया बोधाय । सोमो दददिति अजातसम्भोगेच्छाकन्याविषयायाः
 कस्याश्चिद्वर्षे मन्तः । तथाच श्रूयते ‘सोमो दददगम्यर्वाय गम्यर्वा दददगये अग्निश्च
 त्वामाददात्—’ इति । अस्य अंशान्तरम् ऋग्वेदे सागनीयम् । अथ ददत् इत्यस्य
 षच्चे (लोपाभावपक्षे) रूपं दर्शयति—ददादिति ।

३५८५ । मीनातेर्निगमे ॥ ७।३।८१ ॥

दी— शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ॥

‘अस्तिसिचोऽपृक्ते—’ (२२२५)—

In vedic language, the दीर्घ ईकार of the root मीञ् (मीञ् हिंसायांक्रादिः) becomes ऋस्व when अंशित् or शकारeliding affix follows. As for example प्रमिणन्ति—प्र+मी+लट् अन्ति=प्रमि आ (by क्रादिभ्यः आ) अन्ति=प्रमिन् अन्ति, आकार of ना or आ disappearing by ‘आभ्यस्योरात्ः’ (2486)=प्रमिणन्ति—शत्व by ‘हिनुमीना’ (2530). The classical form against this is प्रमीणन्ति. ‘अस्तिसिचः—’ (2253) This is for the next rule which follows upon it—

मित— मीनातेरिति । ‘हिनुक्लमुचमां शिति’ (७।३।७२) इत्यतः ‘शिति’ इत्यनुवर्तते । ‘पादीनां ऋस्व’ (७।३।८०) इत्यतो ‘ऋस्वः’ इति च । तेन शेषं पुन्यब्राह्म—शिति ऋस्व इति । मीनातेरीकारस्य ऋस्वः स्यात् शितिप्रत्यये परतश्छन्दसि शिति समुदायार्थः । मीनातेरिति आबिकरणस्य (क्रयादिकस्य) मीञ् हिंसाया-
 मित्यस्य ऋणम् । प्रमिणन्ति इति । हिंसन्तीत्यर्थः । प्र+मी आ अन्ति इति स्थिते
 अनेन प्रमिण अन्ति इति जाते ‘आभ्यस्योरात्ः’ (२४८६) इत्यालोपे
 प्रमिणन्ति इति । ततो ‘हिनुमीना’ इति शत्वम् । लोके क्विति । तत्र ऋस्वाभावादिति
 भावः । ‘अस्तिसिचः—’ (२२२५) इति उक्तार्थमिदम् ।

३५८६ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।३।८३ ॥

दी—। सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्ते ॥ [अस्तेलङ्तिप्
इडभावः । अपृक्तत्वाङ्लङादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां
तु—‘भोभगो—’ (१६०) इति यत्वम् । लोपः शाकल्यस्य
(६७) इति यलोपः । गोभिरक्षाः । सिच् इडभावप्रकृष्टान्दसः ।
अट् । शेषं पूर्ववत्] ॥ ‘द्वस्वस्य गुणः’ (२४२) । ‘जसिच्’
(२४१) ‘जसादिषु छन्दसि वाचचनं प्राङ् लौ चङुपधायाः’
(वार्तिक) ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो
यथा गवे । पशवे ॥ “नाभयस्तस्याचि”—(२५०३) इति निषेधे
बहुलं छन्दसोति वक्तव्यम्” (वार्तिक) ॥ आनुषङ्गं जुजोषत् ।

The augment ईट् directed by the rule ‘अस्सिचिः—’(2225) takes place variously i.e. may or may not take place in vedic literature. Thus ‘सर्वमाः—’All this was present (आः being equivalent to आसीत्), The procedure is thus—अस् + लङ् तिप् = आ अस् ति by ‘आङजादीनाम्’—शप् being dropped as अस् belongs to the अदादि class. Then by ‘अकः सवर्णे—’we have आस ति. Now the augment ईट् is to be added before ति by ‘अस्सिचिः—’ is barred by ‘बहुलम्—’this rule. Then ‘इतश्च’ taking effect we have आस् त् of which the तकार being ‘अपृक्त’ disappears by ‘हलङ्गावभ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्’ (254). The resultant form then is आस् which again is transformed into ‘आर्’ by ‘संसृजोर्’ (162) and then into ‘आः’—र making room for a विसर्ग. But in the संहितापाठ (as in the text) this र or ऋ is changed into य by ‘भोभगो—’(167) which (the यकार) again is dro-

pped by 'लोपः शाकल्यस्य' (67). गोभिरच्चा—Break up as गोभिः + अच्चाः (you live or lived with i.e. possessed with cows). अच्चाः is the second person singular in लुङ् of the root चि निवासगत्योः (भादि). Thus अट् + चि + सिच् + सिप् = अचैस्—इङ् of चि being due by 'सिचि इङिः परस्मैपदेषु'. Now the augment इट् due before सिप् by 'अस्ति सिचिः—' (2225) being barred by 'बहुलम्—' (the present rule) the (last) सकार disappears by 'हलङादिभ्यः—' (252) whence we now have अचैस्. The augment इट् due before सिच् by 'आर्द्धधातुकस्येडवलादि' (2243) does not operate due to vedic character of the form (छान्दसत्वात्). Then अच्चाः by 'लोपः शाकल्यस्य' etc as before ; for इट् disappears after having its own place and thus अच्चाः is done irregularly (?). 'ऋस्वस्य गुणः' (242) and 'जसिच' (241) these two rules were expected to operate on the base शतक्रतु (dealt with herein)—But this operation is barred by the Varttika 'जसादिषु छन्दसि वाचनम्—' which means 'the operation intended by the rule 'वा छन्दसि' (3515—6.1.106) when जस् (सु, औ, जस्) etc follow extends as far as the rule i.e. before the rule 'यो चङापधायाः ह्रस्वः' (7.4.1). Thus in अधा शतक्रत्वो य्यम् (शतक्रत्वः + य्यम्) the term शतक्रत्वः is first case ending plural of शतक्रतु. The form thus standing शतक्रतु + जस् the only result expected was शतक्रतवः by गुण by 'जसिच' (241). But by this Varttika we have शतक्रत्वः (by यणादेश—शतक्रतु + अस् = शतक्रत्वस् = शतक्रत्वः) also as an optional one against शतक्रतवः. पश्वे—पश्त + डे = पशु + ए = पश्वे (by यणादेश) and पश्वे by गुण by 'चेङिङिति' (245). Now, in the case of the root जुष् which is here of जुहोत्यादि class (for जुषी प्रोतिसेवनयोः = जुदादि), the Varttika

runs. 'बहुल' 'छन्दसीति वक्तव्यम्', directing thereby that the गुण as above may or may not operate with reference to vedic language. Thus—जुजोषत् = जुष् + झु (छान्दस) + लोट् तिप् = जुजुष् ति + जुजोष् ति by गुण by this Varttika जुजोष् त् by 'इतश्च लोपः—' = जुजोषत् with अट prefixed before त् by 'लोटोऽडाटौ'.

मित—। बहुलमिति । 'अस्ति सिचः—' (७।३।२६) इति वर्तते । तस्य चायमर्थः—विद्यमानात् सिचः अस्ति परस्य अपृक्तस्य हल ईडागमः स्यादिति । एवम् अस + लङ् तिप् इति स्थिते । 'इतश्च—' इति तिप् इकारलोपात् 'आडजादीनाम्' इति धातोराडागमे च आ अस त् इति जातेऽनेन अपृक्तस्य (तकारस्य) ईडागमे प्राप्ते 'बहुलं छन्दसि' (७।३।२७) इति प्रवर्तते । तेनापृक्तस्य ईडागमो न । ततश्च 'हलङ्गाविद्भ्यः सुतिस्त्वृक्तं हल' (२४२) इत्यपृक्तलोपात् 'अकः सवर्णे—' इति सवर्णेदीर्घाच्च आस इति स्थिते क्त्वविसर्गौ । तत्र 'आः' इति पदम् । अथ 'सर्वमाः—' इति संहितापाठे विशेषमाह—संहितायां लिति । यलोप इति । पक्षे इदम् । पक्षान्तरे तु यलोपाभावात् 'सर्वमायिदम्' इति विभाव्यम् । इदं सर्वम् आः आसीदिति मन्यार्थः । गोभिरच्चा इति—गोभिः + अच्चाः इतिच्छेदः । चि निवासि भ्रादिः । तस्य लुङि सिपि 'सिचि वृद्धिः—' इति वृद्धौ आयादेशे ततः सिच इडभावे आडागमे च छान्दसम् रूपम् । शेषं पूर्ववदिति । क्त्वविसर्गादि आ इत्यत्र यथा तथावापीति भावः ॥ 'ऋक्स्य गुणः' (२४२) इति 'जसि च' (२५१) इति च । उभयमपि गुणविषयकं शास्त्रम् । तदेतदुभयमपि वैदिक विभागे वैकल्पिकतया प्रवर्तत इत्याह—'जसादिषु छन्दसि वावचनम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'वा जसि' (३।५।५—६।१।१०६) इति यच्छास्त्रं विहितं तत् 'शी चङुप्रधाया ऋक्स' (७।४।१) इत्यस्मात् प्रागेव प्रवर्तते नान्यत्रेति वाच्यमिति शेषः छन्दसि विषये इत्यर्थः । शतक्रत्वो यूयमिति । शतक्रत्वः + यूयम् इतिच्छेदः । शतक्रत् + जस् इति स्थिते 'जसि च' (२४१) इति प्राप्तस्य गुणस्याभावे 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः प्राप्तः । सोऽपि 'वा छन्दसि' इति वचनादत्र न प्रवर्तत इति यथादेशः । पक्षे गुणेन शतक्रत्वव इति + 'जसादिष्वित्यादि शब्दादन्यथाह—पक्षे इति पशु छे

इति स्थिते 'घञिति' (२४५) इति गुणे नित्ये प्राप्ते विकल्पः । एतन् यथादेशे (पशु + ए) पश्ये इति ॥ तदभावे तु गुणे कृते पश्ये इति । अथ जुजोषत् इत्यत्र जुषेः 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वकृतके' (२५०३) इति गुणाभावे गुणविध्यर्थमाह— 'बहुलं कृन्दसि—' इति वार्तिकमिदम्—न तु सूत्रम् । जुषी प्रीतिसेवनयोः इति तौदादिको धातुः अतश्चान्दसः श्रुवद्भावः । ततः जुष् + झु लोट् तिप् इति स्थिते हित्वादिना जुलुष् तिप् इति स्थिते 'इतश्च लोप—' इति तिप् इकारलोपात् अनेन (वार्तिकेन) गुणे च जुजोषत् इति जाते 'लोटोऽडाटौ' इति तिपोऽडागमः । ततोऽक्षपम् ।

३५८७ । नित्यं कृन्दसि ॥ ७।४।८ ॥

दी—। कृन्दसि विषये शी * चङ् उपधाया ऋवर्णस्य ऋनित्यम् । अवीवृधत् ।

[* शी इत्यस्यावश्यकत्वं ऽपि न सार्वत्रिकं पाठः]
In the matter of vedic literature the substitute ऋत् or ऋकार is persisting in the place of a ऋकार remaining in the penultimate of a root followed by चङ् in णिच्, i.e. after the root has undergone the operation of णिच्. Thus अवीवृधत्—वृध् + णिच् लुङ् तिप् = अट् + वृध् + णिच् + चङ् + तिप् = अ वृध् वृध् चङ् तिप्—हित्वा due to चङ् by 'चङि'. Here गुण in connection with णिच् was expected, but 'नित्यं कृन्दसि' intervening that, does not operate. णिच् elides by 'शीरिति' (२३१३). Now by 'उरत्' (२२४४) and 'उरर्ण—' (२०) we have अवरवृध्. Then by हलादिशेषः, सन्वद्धभाव by 'सम्बल्लघुनि—' (२२१६), 'सन्वत' (२२१७) and 'दीघोलघोः' (२२१८) as also 'इतश्च लोप—' we finally have अवीवृधत् against अवीवृधत्—अववर्धत् the classical forms arrived at by the rule 'उर्कृत्' (२५६७) where the term 'वा' from 'जिघ्रसेवा' (१.४.६) follows.

मित—। नित्यमिति । 'उर्कृत्' (७।४।७) इत्येतत् सर्वमपि सूत्रमिदानीं वर्तते ।

‘गौ चङुपधायाः—’ (७४।१) इत्यतो नौ चङुपधाया इति च तदाह—कृन्दसि विषये णावित्यादि । अबीवृधदिति । वृध् + णिच् इति स्थिते ‘णिचि—’ इति कर्तरि चङ् । ‘ततश्चङि इति द्वित्वं प्राप्नोति ।’ ‘एवमिह कार्यद्वयं प्रसज्यते ।’ णिचि परतो लघूपधस्य वृधेः गुणः इत्येकम् । ‘नित्यं कृन्दसि’ इति चङ् परे गौ ऋदुपधस्य ऋदुपधत्वमेवेति द्वितीयम् । तत्र ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (७३।८६) इत्यस्य प्राप्ते ‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः’ इति परिभाषया ‘नित्यं कृन्दसि’ (७४।८८) इत्यस्य परत्वाच्चकृन्दसि विषये नित्यत्वाच्च ऋदादिशः । ततो वृध् इत्यस्य द्वित्वम् । अडांगमः । ‘शेरनिटि’ (२३१३) इति णिलोपः । ‘उरत्’ (२२४४) इत्यभासस्य गुणे ‘उरण्—’ (७०) इति रपरत्वे हलादिशेषे, चङ् परतया सन्वद्भावात् ‘सन्वतः’ (२२१७) इत्यस्यासस्य इत्वे तस्य ‘दीर्घो लघोः’ (२२१८) इति दीर्घो इतथेति प्रत्ययेकारलोपे च अबीवृधत् इति सिद्धम् । लोके तु ‘उर्कृत्’ (७४।७) इत्यत्र ‘जिप्रतेर्वा’ (७४।६) इत्यतो वेत्यस्यानुवर्तनात् अबीवृधत् अववधत् इति कृपद्वयम् इति विवेचनीयम् ।

३५८८ । न कृन्दस्यपुत्रस्य ॥ ७४।३५ ॥

दी—। पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्वचि ईत्वदीघौ न । मित्रयुः । ‘क्वाच्छकृन्दसि’ (३१५०) इति उः । अपुत्रस्य किम् ? पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ ‘अपुत्रादीनामिति वाच्यम्’ (वार्तिक) ॥ जनोयन्तोऽन्वग्रवः—जनमिच्छन्त इत्यर्थः ।

इत्वं i.e. ईकार (दीर्घ) and दीर्घ do not replace the प्रकार final in a base other than ‘पुत्र’ when the affix क्वच् is appointed after the same in vedic literature. Thus मित्रयुः (wishing a friend). The procedure is this—मित्रम् आत्मनः इच्छति इति मित्र + क्वच् gives मित्रय (and not मित्रीय the classical one by ‘क्वचि च’ 2650), as the vedic क्वजन्त form; then मित्रय + उ by ‘क्वाच्छकृन्दसि’ (3150). पुत्रीयन्तः—पुत्र + क्वच् + शब्द plural. Here च (final) or पुत्र has been replaced

by ई by 'कचि च' (2658). 'अपुवादीनाम्—' (Varttika). It has to be said that the term अपुवस्य in the rule presents a narrow scale and therefore should be replaced by the more comprehensive term अपुवादीनाम् । Thus 'जनौयन्तः' etc.

मित—। न छन्दसि इति । 'अकृतसार्वधातुकयोः दीर्घः' (७।४।२५) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्धते । 'ईग्राप्नोः' (७।४।३१) इत्यतो ई इति । 'अस्य चूँ' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तमानम् अदन्तस्येत्यर्थकम् 'येन विधिः' इति न्यायात्तथा 'कचि च' (७।४।३३) इत्यतः कचि इति चानुवर्तते । तदेतत्सर्वं परिभाष्य विवृणोति—
पुत्रभिन्नस्य अदन्तस्येत्यादि । छन्दसि विषये इति शेषः । अपुवस्येत्यत्र पर्युदास-
विधिरिति 'पुत्रभिन्नस्येत्यनेन दर्शितम् । 'इह यदि आनन्त्याद् ईत्वमात्रं प्रतिषिध्यते
तदा 'अकृतसार्व—' इति दीर्घः स्यात् । अपवादे पुनरकृतसर्गस्थितेः । अतः
ईत्तदोर्ध्वं उभावपि नेतृकम् इत्याहुः । मितयुरिति । मितमात्मन इति मित
कच इति स्थिते 'कचावितौ' इत्युक्ते 'कचि च' इत्यस्याप्रवृत्त्या अकारस्य ईत्वाभावात्
मितय इति नामधातुः । तस्मात् 'क्याच्छन्दसि' इति उपत्ययः । पुत्रौयन्त इति ।
पुत्रमात्मन इच्छतीति लटः शब्दादेशे पुत्र कच शब्द इति स्थिते कचिचेति ईत्वे 'उगि-
दचाम्—' इति तुम् । 'अपुवादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम् । सूत्रे अपुव-
स्येत्यपनीय अपुवादीनामिति वक्तव्यम् इत्यर्थः । तत्तस्यास्य सूत्रस्य अव्याप्तिदोषापहार
परमेतद् वार्तिकमिति द्रष्टव्यम् आदिपदानान्येषामपि संग्रहात् । हरदत्तादयस्तु
'आदिपदस्य प्रयोजनान्तरं सृग्यमित्याहुः । 'जनौयन्तः' इत्येवमुक्त्वा वार्तिकौक्तस्य
उदाहरणान्तरदर्शनादेवमुक्तम् । हरदत्तादिभिरिति द्रष्टव्यम् । जनौयन्त इति ।
पुत्रौयन्त इतिवत् ।

३५८८ । दुरस्युर्द्रविणमुग्रवृषण्यतिरिषण्यति ॥ ७।४।३६ ॥

दी—। एते कचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उपत्ययाभावात्
दृष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ।

These words viz दुरस्युः, द्रविणः, मुग्रः, वृषः, ण्यति and रिष्यति are irre-

gularly formed in vedic literature in conjunction with the affix क्वच्. The method of treatment in each is as follows—

The base दुष्ट in 'दुष्टम् आत्मन इच्छति' is replaced by the term दुरस्. Hence दुरस् + क्वच् = दुरस्य is the nominal root (नामधातु). Then by 'क्वाच्छन्दसि' (3150) we have दुरस्य + उ = दुरस्युः wishing an evil (person) for himself. In the same sense as above द्रविण + क्वच् = द्रविणस् + यु — द्रविण being replaced by द्रविणस्. Then द्रविणस् (नामधातु) + उ as before = द्रविणसुः wishing wealth for himself. वृषम् आत्मन इच्छति इति वृष + क्वच् = वृषण + यु — वृष being replaced by वृषण । Then वृषण्य नामधातु + लट् तिप् । Similarly रिषण्यति where the original base रिष्ट (meaning good) has been replaced by रिषण in connection with क्वच्. Then लट् तिप् (= wishes good for himself). As in भाषा language, the affix उ after a base taking क्वच् is wanting which is clear from 'क्वाच्छन्दसि', we have then दुष्टीयति, द्रविणीयति etc in order (as in the text), ईकार in each case being accounted for by 'क्वचि च' (2658). The sense of the vedic दुरसु and द्रविणसु however may be attained by adding लच् or लन् to the nominal bases दुष्टीय and द्रविणीय (दुष्टीयता and द्रविणीयता).

मित—। दुरसुरिति । एते इति । 'क्वचि—' (७।४।३३) इत्यधिकृतं वर्तते । तेनैवमुक्तं क्वचीति । दुरसुरिति । दुष्टमात्मन इच्छति इति विग्रहे दुष्ट + क्वच् इति स्थिते दुष्टशब्दस्य दुरस् इत्यादेशः । ततो दुरस् + इति जाते 'क्वाच्छन्दसि' (३१५३) इत्युपसर्गः । एवम् द्रविणशब्दस्य द्रविणस् इत्यादेशे द्रविणसुरिति । तथा वृषमात्मन इच्छति इति विग्रहे वृषशब्दस्य वृषण् इत्यादेशः । ततो वृषण्य इति जाते लट् तिप् ॥ रिष्टशब्दो मङ्गलवाची । तस्य प्राग्वदर्थे क्वचि परे रिषणादेशो निपात्यते । भाषायां ल्विति । एतच्च 'क्वाच्छन्दसि' इति

सुखपथ्यालोचनया एव स्पष्टम् । दुष्टोयतीत्यादि । दुरस् इत्याद्यादेशाभावात् 'कचि च' इति इत्वे रूपम् । एवमन्यत्र । दुरसुरित्यादि समानार्थसु दुष्टयिता इत्यादिना लघ्वन्नेन लज्जन्नेन वा पदेन लभ्यत एवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

३५८० । अश्वायस्यात् ॥ ७४१३७ ॥

दी—। 'अश्व' 'अव' एतयोः कचि आत् स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मधवन् । मा त्वा वृका अघायवः । 'न छन्दसि—' (३५८८) इति निषेध नेष्वमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ।

In vedic literature, 'आत्' is the final substitute after the words अश्व and अव when the affix कच् follows (them). Thus अश्वायन्तः अश्वम् आत्मनः इच्छन्ति gives the forms अश्व कच् (लट् अन्ति) = अश्वा य + शते (by लट्: 'शतशानची—') = अश्वायत् + १मा बहुवचनम् । अघायन्तः (wishing sin for others) अघं परेषाम् इच्छन्ति gives अघ + कच् = अघाय् (नामधातु) । Note that here कच् takes place in the sense of 'others' wish by 'छन्दसि परेक्षायां कच उपसंख्यानम्' under the rule 'बहुलं छन्दसि' (3419—3.2.88). Then अघाय् (with आत्) + उ by 'कचिच्छन्दसि' (3150) we have अघायुः (then plural).

'न छन्दसि—' etc. That is, the prohibition expressed by the rule 'न छन्दसि—' (here) applies not only in the case of इत्वे but also in the case of दीर्घ (which see ante). And this is indicated by this very rule.

नित—। अश्वावेति । 'कचि च' (७४१३३) इत्यतः 'कचि' इत्यनुवर्तते । 'न छन्दस्युपसंख्यानम्' (७४१३५) इत्यतश्छन्दसि इति च । ततो निष्पद्यते—अश्वः अघः एतयोः कचोल्पादि । अघायन्त इति । अश्वात्मन इच्छन्तीति विग्रहे अश्व + कच् लट् तिप स्थितिः अनेन ततश्च शब्दस्य आत् (आकारः) इत्यादेशः । ततो लट्

शश्वन्वी—' इति शवादेशः प्रथमावहुवचनम् । अघासन् इति । अघासन् पापवाची । [अस्त्री पङ्क्तं पुमान् पापमा पापं किल्बिषकलसप्तम् । कलषं धृजि नैनोऽघसंहो दुरितदुष्कतम् ॥ इत्यमरः] । अघं परिषाम् इच्छति इति विग्रहे अघ + क्यच् इति क्यचिविहितेऽनेनाघब्दस्यादादेशे अघाय इति नामधातुः । 'कन्दसि परिच्छायां उपसंख्यानम्' इति 'बहुलं कन्दसि' (३४१९—३४२८) इति वार्त्तिकेऽपि अघशब्दात् परिच्छायां क्यच् । ततः क्यचन्तात् अघाय इत्यस्मात् 'क्याच्छन्दसि' (२१५०) इत्युत्पत्त्ययः ।

न कन्दसीति । अयं भावः । ननु 'अश्वाघस्यात्' इत्येतत् सूत्रं व्यर्थम् । अत्र हि अश्वा क्यच, अघ क्यच इति स्थिते क्यचः सार्वधातुकत्वाभावेनार्द्धधातुकत्वात् 'अकृत सार्वधातुकयोः' (२२९८) इति दीर्घप्राप्ता अश्वाय अघाय इति नामधातुद्वयस्यापि उपलभ्यात् इति चेदत्राह—इति निषेधो, नेत्त्वमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापि इति । ततश्च 'अकृतसार्व—' इत्यस्याप्राप्ता 'अश्वाघस्यात्' इति सूत्रं सार्थकमेव । ननु चैवमपि विनिगमनाभावादितत् चिन्त्यफलम् । किञ्च 'न कन्दसि—' इत्यत्र ईत्त्वमात्रस्यैव निषेध उत 'अकृतसार्व—' (२२९८) इति प्राप्तस्य दीर्घस्यापीति सन्देहः । तत्राह—अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । यदि तत्र ('न कन्दसि—' इत्यत्र) ईत्त्वमात्रस्यैव निषेधो विवक्षितः स्यात् न पुनरकृत— इति प्राप्तस्य दीर्घस्यापि तदा 'अश्वाघस्यात्' इति व्यर्थः स्यात् । तेनैवाच्चस्य सिद्धेः । यदेवं सिद्धे सति पुनरिह आत्वं विदधाति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'न कन्दसि—' इत्यत्र 'ईत्त्वदीर्घयो' रूपयोरपि निषेध इति भावः ।

३५८१ । देवसुन्त्रयोर्यजुषि कठके ॥ ७।४।३८ ॥

दी—। अनयोः क्यचि आत् स्याद् यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुन्त्रायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकोऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्ये भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्नन्तो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् ? देवान् जिगाति

सुन्नयुः । बह्वचानामप्यस्ति कठशाखा । ततो भवति
प्रतुषादाहरणम् इति हरदत्तः ।

The term काठके (कठ + कुञ्) in the rule denotes the Katha school (or कठशाखा) of the Yajurveda. The Yajurveda has four main Subdivisions or schools viz (1) Katha (कठ or काठक) (2) Kalapa or Maitrayaniya (कलाप (कालापक) or मैत्रायणीय) (3) Taittiriya (तैत्तिरीय) and (Vajasaneyinas (वाजसनेयी). Of these four schools the Katha school is here spoken of ; the rule means—

In the Katha school of the Yajurveda, 'आत्' is the final substitute of the terms देव and सुन्न (wealth) when the affix क्वच् follows. Thus 'देवायन्तः—' (Sacrificers wishing gods by themselves) and 'सुन्नायन्तः—' (We invoke the gods with a view to having wealth). Proceed, for the method as before.

इह etc—here (in the rule) the term यजुस् does not signify मन्त्र only i.e. such मन्त्र as are to be met with in the Yajurveda only, but it comprehensively means the whole of the Vedas. Thus if a मन्त्र, or a ऋक् as it is usually called when occurring in the ऋग्वेद is to be found in the यजुर्वेद (as also in the ऋग्वेद which is the origin of all मन्त्र or ऋक्स) then the substitute आत् provided for by this rule will hold good in the cases of the words (देव and सुन्न). Moreover, the rule will also apply in the cases of such words appearing in the ऋग्वेद provided the मन्त्र (or ऋक्) containing such terms are to be met with in the Katha school (also) of the yajurveda. Why 'यजुषि' in the rule ? Witness—सुन्नयुः without आत् as the final substitute of सुन्न,

although taking the affix कच् (and then उ by—क्याच्छन्सि). The term मन्त्र here does not take 'आत्' because although the मन्त्र 'देवान् जिगाति—' (one desirous of wealth goes to gods i.e. prays to them) occurs in the Katha school yet the latter (Katha school) not belonging to the Yajurveda but to the school of the बह्वचस (followers of the ऋग्वेद), according to Haradatta, with a subdivision called the Katha school. Hence the term मुच्युः forms the counter-example here.

मित—। देवमुच्योरिति । क्वचि वेत्यतोऽनुवृत्तिः प्राग्वत् । पूर्वसूत्रात् 'आत्' इति चानुवर्तते । तदाह—अनयोः क्वचि आदिति । सूत्रे काठके इत्यस्य विवरणम् । कठशाखायामिति । कठानाम् एव धर्मः समूहो वा इत्याद्यर्थे काठकम् । वुज [“चरणेभ्यो धर्मवत्”] । यजुर्वेदस्तावच्चतुर्धा प्रधानतो विभिनः—काठक-काशापक-मैत्रायणीय-वाजसनेयीभेदात् । तत्र यजुर्वेदस्य काठकशाखायां दृष्टश्वेन्मन्त्रो भवति तदा तस्मिन् मन्त्रे प्रयुक्तयोर्देवसुमूयोः शब्दयोः क्वचि परत आदित्यन्तादेशः विधीयते नान्यत्रेति स्पष्टार्थः । देवायन्त इति । देवान् आत्मन इच्छन्तीति विग्रहे प्राग्वत् । एवं सुमूयायन्त इति । सुमूमिति धननाम । तेन धनम् इच्छन्तः हवामहे याचामहे इत्यर्थः ।

इहेति । इह अस्मिन् सूत्रे इति शेषः । न मन्त्रमात्रपर इति । यजुःशब्दस्य मन्त्रमात्रं नार्थः किन्तु सामान्येन वेदार्थोऽपि इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । ऋगात्मकेऽपि मन्त्र इति । मन्त्रो द्वेधा भिद्यते । तत्र एक ऋगाख्यः । द्वितीयो यजुराख्यः । अत्र दमवधेयम्—प्रायेण सर्व एवमन्त्रा ऋग्वेदस्थाः । यजुर्वेदादिष्वपि तु ततः संगृह्य पठिताः । तस्माद्, यो मन्त्रः (ऋगाख्यः) ऋग्वेदे पठ्यते स चेद् यजुर्वेदे दृश्यते तदा तादृशमन्त्रस्थदेवमुच्योः क्वचि आत् स्यादिति वाक्यशेषः । नन्वेवं यदि ऋग्वेदस्थ एव मन्त्रो यजुर्वेदस्थ सन् स्वकार्यभाक् भवति तर्हि ऋग्वेदस्थोऽपि किं तथाभूतफलभाक् न स्यादित्यत्राह—किं चेति । किमविशेषण ? नेत्याह—स चेन्मन्त्र इति । ऋग्वेदस्थो मन्त्रो यजुर्वेदीयः कठशाखास्थश्चेत् तदायं मन्त्रो न केवलं काठके अपि तु ऋग्वेदेऽपि सूत्रफलभाक् भवति । किन्तु यो मन्त्र ऋग्वेदे

एव हेयते न पुनर्यजुर्वेदस्य कठशाखायामपि तादृशे मन्त्रे वर्तमानौ देवसुमृशब्दौ
 क्वचि आत्वं न प्राप्नुत इति सरलार्थः । अतएव उदाहरति देवान् जिगाति—
 इति । सुमृयुर्धनमात्मनः इच्छन् देवान् जिगाति गच्छतीति मन्त्रार्थः । 'बहुलं ह्यदसि'
 इति गमेः सुरभ्यासकार्यम् । अनुनासिकलोपः । 'लोटोऽडाटौ' इत्याट् । अत्र
 सुमृयुरित्यत्र क्यजन्तादुप्रत्ययः । तत्र क्वचि परे 'देवसुमृयोः—' इत्यनेन आत्वं प्राप्तम् ।
 तत् कथं नेत्यत्राह—वह्वचानामप्यस्ति कठशाखिति । वह्वच इति ऋग्वेदीय
 शाखाभेदः । ततश्च मन्त्रस्य यजुर्वेदीय कठशाखायामदशनात् आत्वाप्राप्ता सुमृयु-
 रिति न । एवञ्च 'यजुषि' इति सूत्रे सार्धकमेवेति दशितम् । प्रत्युदाहरणमिति ।
 विरुद्धोदाहरणमित्यर्थः ।

३५८२ । कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः ॥ ७।४।३८ ॥

टी—। 'कवि' 'अध्वर' 'पृतना' * एषामन्त्रस्य लोपः स्यात्
 क्वचि ऋग्विषये । सपूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा
 मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतनुम् ॥ 'दधातेर्हिः' (३०७६) ।
 'जहातेस्त्रि' (३३३१)— ।

In the matter of ऋक् or vedic hymn, the final (vowel) of
 the words कवि, अध्वर and पृतना disappears when the affix क्वच
 follows. Thus कव्यतायोः—Break up as कव्यत + आयोः and derive
 कव्यत as कव्य + लोट् (second person plural)—कव्य being the nomi-
 nal root after the elision of the इकार of कवि and the addition
 of य of क्वच्. अध्वर्युं—The term अध्वर means यज्ञ (a sacrifice).
 Then अध्वरमात्मन इच्छति gives अध्वर + क्वच = अध्वर + य = अध्वर्युं
 the nominal root after the elision of the final अकार. Then
 अध्वर्यु + उ = अध्वर्यु (one desirous of a sacrifice) with the affix उ

[* 'कवि' इत्यादिपदोन्ने स्वपूर्वक व्याख्यानं न सर्वत्र दृश्यते]

by 'क्याच्छन्दसि' (3159). But the term अध्यु meaning the priest of the यजुर्वेद is rather derived irregularly with the affix क्त्वा under 'सगय्यादयश्च', । पृतन्युम् (one (obj. case) desirous of पृतना or an army) पृतनाम् आत्मन इच्छति gives पृतना + क्यच् = पृतन्य with the elision of आ. Then पृतन्य + उ as before. दधातेहिः etc.—Both these rules are to act upon the next rule—

मित्—। कव्यध्वरिति। कवि + अध्वर पृतनस्य + क्वचि इतिच्छेदः। पृतना-
शब्दः सेनावाची। तस्य सूत्रे 'पृतन' इत्यकारान्तेन निर्देशः। अनुवृत्त्या प्राग्वत्
क्वचि इति लभ्यते। तदाह—कवि, अध्वर, पृतना एषामित्यादि। कव्यतायोरिति।
कव्यत + आयोरितिच्छेदः। तत्र कव्यवेति कविमात्मन इच्छतीति विग्रहे क्वचि
कविशब्दस्यान्तलोपात् कव्य इति नामधातोर्लोपि मध्यमपुरुषवहुवचने रूपम्।
अध्यु वेति। अत्र अध्यु इति अध्वरमात्मन इच्छतीति क्वचि अन्तलोपात्
(अध्यु) इति नामधातोः काच्छन्दसीति उपप्रत्यये सिद्धम्। 'यजेच्छम्' इति तदर्थः।
यजुर्वेदीय पुरोहितवाची तु अध्युशब्दः सगय्यादिगणपाठात् कुप्रत्ययसिद्ध इति
मनोरमा। पृतन्यमिति। प्राग्वत् पृतन्य इति नामधातोरुपप्रत्यये सिद्धमेतदिति
द्रष्टव्यम्। 'सेनाभिलाषिणम्' इति च तदर्थः।

दधातेहिरिति। अस्मात् सूत्रादिरित्यनुवर्त्य 'जहातेश्च—' इति तदव्यवहितपरवर्ति-
सूत्रे तदुपस्थितिः क्त्वायां हित्वाभावस्य नित्यत्वे प्राप्ते छन्दसि विकल्पायमाह—

३५८३। विभाषा छन्दसि ॥ ७।४।४४ ॥

दी—। हित्वा शरौरम्। हात्वा वा *।

In vedic language the substitute हि only optionally re-
places the root क्त्वा when the affix क्त्वा follows. Thus हित्वा or
हात्वा (leaving). Here some reads 'हीत्वा' in place हात्वा. It

(this reading) however is more grammatical as it is accounted for by the rule 'धुमास्यानापाजहोतिसाहलि' (2462) directing the substitute ई in place of हा as क्ताच् is कित् । The from हात् therefore is formed by vedic irregularity (कान्दस) ।

मित—। विभाषेति । 'दधाते हिः' (७।४।४२) 'जहातेऽक्लि' (७।४।४३) इत्यती हेः, जहातेः, क्लि इत्यस्य चानुवृत्तेः—जहाते हिंरादेशो वा स्यात् क्ताप्रत्यये परतस्कन्दसि विषये इति सूत्रार्थः । हात्वा इति आदेशाभावपक्षे इदम् । तत्र 'धुमास्या—' (२४६२) इति ईच्च प्राप्तम् । प्रत्ययस्य किच्चात् । कान्दसत्वात् तत्र क्रियते । 'हौत्वा' इति अपि पाठः । स एव च ज्यायान् । व्यवस्था-
सिद्धान्तव्यवस्थानिर्णयोः पूर्वतरस्यैव युक्तत्वाद् स्वीकाराच्च । तत्र धुमास्येतीच्चम् ।

३५८४ । सुधितवसुधितनेमधित धिष्व धिषीय च ॥७।४।४५॥

दी—। 'सु' 'वसु' 'नेम' एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये ईच्चं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नी । नेमधिता न पौस्था । क्लिन्यपि दृश्यते । उत श्वतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्तम् । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि इट् । 'इटोऽत्' (२२५७) । धासीयेति प्राप्ते ॥ 'अपो भि' (४४२) । 'मासस्कन्दसीति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । माङ्गिः शरङ्गिः ॥ 'स्ववःस्वतवसोरुपसङ्गेष्वते' (वार्तिक) । स्ववङ्गिः । अवते रसुन् । शोभनमवो येषां तेः । तु इति सौत्तोधातुः । तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवङ्गिः । समुषङ्गिरजायथाः । 'मिथुनेऽसिः' । 'वसेः किच्छे'त्यसिप्रतप्रय—इति हरदत्तः । पञ्चपादौरोत्या तु 'उषः कित्' इति प्राग्वाख्यातम् । 'न कक्तेर्यङि' (२६४१)—

Of the five words enumerated in the rule the first three (सुधित, वसुधित and नेमधित) are irregularly formed with इकार substituted for the आकार of धा when followed by the affix क्त and preceded by the terms सु, वसु and नेम respectively ; and the last two धिष् and धिषीय, however, are formed with इकार substituted for आ of धा when the root is followed by ख of लोट् (second person sing), and by सीय of आशीर्लिङ् (first personsing). 'गर्भं माता—' The mother (preserves) foetus held well (सुधित) within her womb (वक्षणा). सुधित=सु धा + क्त against सुहित the classical form ; धा being changed into हि by 'दधाते: हि:' (3076). वसुधितम् a कर्मधारय compound वसु (धनं च) तद्धितं (हितश्च) = वसु + धा + क्त. Similarly नेमधित half-held ; नेम (अङ्गं च) तद्धितं च कर्मधा. Both these words make a कर्मधा comp—according to Haradattā which (method) has been accepted by all including Nagesha. But the vedic commentator (Sayana who is otherwise known as Madhava) explains the term वसुधित as वसूनां धातारं प्रदातारम् (the giver of wealth)—Whence it is not clear that he takes it in the way of a षष्ठी compound which is otherwise known as 'शेषषष्ठी समास' (according to Kaiyata and others), for this is an explanation only and not the expounding. आ of धा, however, is replaced by इ when क्तिन् also follows. Thus वसुधिति—वसु + धा + क्ति (भावे). 'धिष्—etc' hold up, oh Indra, the thunder bolt in your right hand : धा + लोट् ख—प्लव by 'इण्की:' and 'आदेशप्रत्यययो:' (213—13). This form is against धत्स्व the classical one of धा + ख. 'सुरेता रेतः—'one of pure sex-energy should preserve the seed (from being contaminated) ;—धिषीय =

धा + आशीलिङ् इट् then 'अत्' by 'इटोऽत्' (2257) whence we now have धि + अ (इत् by this rule) = धि + सौयुट्, अ by 'लिङः सौयुट्' (2258) = धि सौय = धिषीय by प्रत् directed by 'उणको' and 'आदेश—'. The classical form against this, however, is धासीय ॥ 'अपो मि' (442) The sense of this rule is to act upon 'मासप्रवृत्तिसि—' (Varttika). It has to be said (under the rule 'अपोमि') that the final of the substitute मास् (for मास) is replaced by त् when मि follows. Thus मास + मि = मास् + मिस् by 'पद्मोमास्—' (228) = मात् + मि = मादमि by जश्त्. 'स्वः स्वतवसोः—' This is the second Varttika here. This result viz. तकार replacing सकार when the affix मि follows is intended to take affect in connection with the terms स्ववस्, स्वतवस् and उषस् also. Thus स्ववद्भिः = स्ववस् + मिस् who have excellent protection i.e. protect well. Similarly स्वतवद्भिः—स्वतवस् + मिस् where तवस् is formed with the (उणादि) affix असुन् added to the root त् (a root seen in the rule तुरुस्तुशम्यमः सार्धधातुके and hence सौव or belonging to roots mentioned in the सूत्र only). 'समुषदभिः—' you were born with your companions. Haradatta (the author of प्रदसङ्गरी) derives the term उषस् prefixed with सम् from the root वस् taking the affix असि by the उणादि rule 'वसिः कित्'—which means that the root वस् takes the affix असि following from the rule (उणादि). 'सिधुनेसिः पूर्ववच्च सर्वम्' (उणादि ६७२) and that the affix (असि) is here to be regarded as कित्. From the fact of this procedure we get सम्प्रसारण for वस् by 'वसिस्त्वपि—' as वस् belongs to the यजादि class. Then by प्रत् as before सम् + उषस् = समुषस्; Then समुषस् + मिस् = समुषदभिः by the second Varttika. But the fact is that the present उणादि

rules do not read the rule 'वसेः किञ्च' under the rule 'मिथुनेऽसिः पूर्ववत् सर्वम्' (4.672). Thus the illustration of Haradatta is obscure if not objectionable. It is therefore that Bhattoji says पञ्चपादौरीत्या तु etc.—. That is, the unadi rules as they are presented to us contain five chapters. (And in the full text of these five chapters the rule वसेः किञ्च is nowhere to be met with. On the other hand), it contains the rule 'उषः कित्' (4.683) after a few intermediate rules under 'मिथुनेऽसिः—' (4.672). And we have explained it accordingly. According to the vedic commentary (वेदभाष्य), however, the sentence 'समुषद्भिः—etc' means—you (fire) were born with you blazing rays सम्—उषद्भिः (भ्रादि) + शब्द, where शप् being irregularly (व्यत्ययेन) replaced by श we have समुषत् without गुण (लघुपक्ष) as श is डित्. But this explanation does not, tally with the reading of the Varttika 'उषसः' in 'स्वःस्वतवसः—'. Thus reluctantly we are to return to Haradatta. 'नकवतेः—' This is to supply 'न' and 'यङ्' for the next rule—

मिद—। सुधित वसुधितेति । एते पञ्च शब्दाः कन्दसि निपात्यन्ते । तव वयाणां निपातनप्रकारमाह—सु, वसु, नेम इति । गर्भमिति । माता वचनासु कुचि-प्रदेशेषु सुधितं सुष्ठु धितम् धृतमित्यर्थः गर्भम् रचति काले मोचयति इति शेषः । सु + धा + क्त इति स्थिते दधातेराकारस्य इकारादेशः । लोके तु 'दधातेर्हिः' (३२७६) इति सुहितमिति स्यात् । वसुधितमिति । वसुशब्दपूर्वादृष्टधातेः प्राग्वत् । वसु (धनं) च तदा धितं चेति कर्मधारयः । वसूनां धातरं प्रदातार-मित्यर्थ इति वेदभाष्यमिति मनोरमायां स्थितम् । एतेन वेदभाष्यमते वसुधितमिति शेषश्रुतौ समासनिष्पन्न इति न भ्रमितव्यम् । वसूनामित्यादिरर्थभावप्रकाशन-परकत्वेन विशङ्खवाक्यत्यायोगादिति विभावनीयम् । नेमधितेति । नेमशब्दपूर्वादृ-

दधातिः क्तप्रत्ययः । ततष्टाप् । पौंस्या इति । पुंसि भवा इति तव भव इति यत् ।
 अव वृद्धिश्च ह्रस्वसौ । नेमशब्दसु अर्द्धं वाची । क्तिन्पि दृश्यत इति । सुवस्वादिपूर्वाद्
 दधातिराकारस्य स्थाने इकार इत्यर्थः । अत एवोदाहरति—वसुधितिमिति । धिष्ण
 वजुमिति । मन्त्रार्थः स्पष्टः । धिष्णेति दधातिर्लोपि स्वप्रत्यये रूपम् । व्यत्ययेन
 अवैव वा निपातनाद् द्वित्वाद्यभावः । ततो षत्वम् । लौकिकमवोदाहरति—धत्स्वेति ।
 धारयेति तदर्थः । सुरेता इति । शोभनं पवित्रमिति यावत् रेतोवीर्यं यस्य स रेतः
 शुक्रं धिषीय धारयेदिति मन्त्रार्थः । तत्र धिषीयेति पदं साधयति । आशीलिङि
 इट् इति । इट् इति प्रत्ययः । आत्मनेपदीय इड् वहि मङिङ् इति उत्तमपुरुषविकस्य
 प्रथमः । तदेवं धा + लिङ् इट् इति स्थिते उत्तरमाह—‘इटोत्’ इति । धा + अ
 इति जाते ‘लिङ्ः सौयुट्’ इति अकारप्रत्ययस्य सौयुटि (सौय् इत्यस्मिन्) कृते सौय
 इति प्राप्ते आकारस्य निपातनाद् इकारे धिषीय इति । प्राग्वत् षत्वम् ॥ ‘अपो भि’
 (४४२) इति सूत्रमिदम् । एतत्सूत्रस्य वार्तिकमुपन्यस्यति—‘मासः कृन्दसि—’
 इति । यथा भकारादौ प्रत्यये परतः ‘अपोभि’ इत्यपः अन्तास्य (पकारस्य) तकारो-
 ऽन्तादेशः क्रियते तथा मास इत्यस्यापि भवतीति वाच्यमित्यर्थः । तदेवं मास
 भिस् इति स्थितु पचे ‘पद्मनोमास’ इति मास् भिस् इति जाते अनेन वार्तिकेन सकारस्य
 तकारः । ततो ‘भलां जश्—’ इति जश्त्वे रूपम् । खवः खतवसोः—’ इति इदमत्र
 द्वितीयं वार्तिकम् । इदमपि ‘अपोभि’ इति सूत्रस्यम् । तेन भादौ सुप् प्रत्यये परतः
 खवसुशब्दस्य खतवसुशब्दस्य उपसुशब्दस्य चान्तास्य तकार इष्यत इत्यर्थः ।
 खवदभिरिति । खवस् + भिस् इति स्थिते तकारो जश्त्वं च । खवस् इत्यव सु
 शोभनं अवः रक्षणम् अस्येति विग्रहः । तत्र अवस् शब्दं व्युत्पादयति अवतेर-
 सुन्निति । एवं खतवस् इति व्युत्पिपादयिषुराह—तु इति सौवी धातुरिति । ‘तुरुस्तु
 शस्यमः सार्वधातुके’ इति सूत्र एवाख्योपलभ्यभादिति भावः । विग्रहं दर्शयति । स्वमिति ।
 स्वकीयमित्यर्थः । खनिष्ठम् इति यावत् । ततो वलमित्यर्थः । समुषदभिरिति ।
 समुषस् + भिस् इति स्थिते प्राग्वत् । अथ ‘उषस्’ इति पदस्य व्युत्पादने हरदत्तं
 प्रमाणयति—मिथुनेऽसिरितुपक्रम्य इति हरदत्त इत्यन्तेन यथेन । ‘मिथुनेऽसि पूर्ववच्च
 सर्वस्’ इत्युपादि (४४३२) सूत्रम् । तत्र ‘उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तवासुनो-

ऽपवादीऽसि स्वार्थः । यस्य प्रातोऽयत् कार्यममुन् प्रत्यये उक्तम् अवापि तदभवतीत्यर्थः । इति व्याख्यातम् । वसेः किञ्च इति । अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रादसि प्रत्ययेऽस्मिन्कार्यञ्च उपतिष्ठते इति हरदत्तमतम् । किञ्च वसेर्यजादित्वात् प्रत्ययस्य च कित्त्वचनाद 'वचिस्वपि—' (२४०६) इति सम्प्रसारणे उषस् इति सिध्यति । परं 'वसेः किञ्च' इत्येतत् सूत्रं 'सिथुनेऽसिः—' इत्यत्रान्यत्र वा पञ्चपादपरिमितेषूणादिसूत्रेषु नोपलभ्यते । तत्र 'उषः कित्' इत्येव सूत्रम् । न तु 'वसेः किञ्च' इति । अत आह— पञ्चपादीत्येता लिति । उणादयः पञ्चभिः पादैर्विभज्य विवेचिता इति पञ्चपादीतुक्तम् । अत्र (समुषद्भिरित्यत्र) हरदत्तमतेन वसन्तीति उषसः । समुषसः सहवासिनः । तैः संभूय अजायथा इत्यर्थः । वेदभाष्ये तु उषद्भिरिव लदभिः रश्मिभिः । उषदाहे लटः शवादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन श इतुक्तम् । तद् व्याख्यानमन्वं न तु व्युत्पादनपरमिति हरदत्त एवात्र आश्रयणीय इति सर्वे ॥ न कवतेरिति । उत्तरानुवृत्त्यर्थमस्य इहोपस्थासः ।

३५८५ । कृषेऽकृन्दसि ॥ ७।४।६४ ॥

दी—। यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते ।

In the vedic language चुत्वं i.e चकार does not replace the ककार of the अभ्यास of कृष् when the affix यङ् follows. Thus करीकृष्यते (ploughs frequently)—कृष् + यङ् + लट्, ते (apply duplication etc, then गुण of the अभ्यास by 'गुणो यङ्लुकोः' and the augment रीक् (रौ) prefixed to the same (अभ्यास)—'कृहोश्चु' being barred ; करीकृष्यते against चरीकृष्यते the भाषा form.

मित—। कृषेरिति । 'कृहोश्चुः' (७।५।६२) इत्यतश्चुरित्यनुवर्तते । 'न कवतेः—' (७।४।६३) इत्यतो नेति यङ् इति च । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इति च । ततः शेषं पुरयन्नाह—यङि अभ्यासस्येत्यादि । करीकृष्यते इति । पुनः पुनः कर्षति इति । लोके तु चरीकृष्यते कृषीवलः इति ।

३५८६। दाधति-दधति-दधर्षि-बोभूतु-तेतिकोऽलर्थाऽऽपनी-
फणत्-संसनिथदत्-करिक्तत्-कनिक्रदङ्गरिभद-दविध्वतोदविदु-
तत्तरिक्ततः-सरीसृपतं-वरीवृजन्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च॥७।४।६५॥

दौ—। एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृजो
धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां
गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयतेर्लटि हलादिः
शेषापवादोरेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध
खजक्तत् पुरन्दर । सिपा निर्देशेन तन्त्रम् । अलर्ति दत्त उत् ।
फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य कर्तरि अभ्यासस्य नौगागमो
निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि
अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोते र्यङ्लुगन्तस्या-
भ्यासस्य चुत्वाभावः—करिक्तत् । क्रन्देर्लुङि च्लैरङ्
द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् ।
अक्रन्दीदित्यर्थः । विभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः—वि यो
भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो
धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दुरतेरभ्यासस्य
संप्रसारणाभावोऽल्व विगागमश्च । दविदुतद्दीदुयच्छोशुचानः ।
तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरिक्ततः ।
सृपेः शतरिश्लौ द्वितीयैकवचने रौगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि
श्वावभ्यासस्य रौक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातो
युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्वावभ्यासस्य चुत्वाभावो नौगागमश्च ।
वच्च्यन्ती वेदागनीगन्तिकर्णम् ।

These eighteen words viz दाधति, दधति, दध्षि, बोभूत, तेतिते, अलषि, आपनीफणत्, संसनिष्यदत्, करिक्त, कनिकदत्, भरिभत्, दविध्वत्, दविद्यत्, तरित्वत्, सरीसृपतम्, वरीहृजन्, समृन्ध् and आगनीगन्ति etc. are irregularly formed in vedic literature. The irregularity in the treatment of each term is being dealt with in order in the text. In the first three instances (दाधति, दधति and दध्षि) the underlying root is either धृ (धृङ् अवस्थाने तुदादि or धृङ् अवबन्धने भ्रादि) or धृ + णिच्. Thus if in the case of दाधति the root is धृङ् भ्रादि then the procedure is thus—धृ + शप् + तिप् (लट्) = धृ + झु + तिप् by 'व्यत्ययो बहुलम्' (3433). Here the परस्मै affix तिप् irregularly for ते, for धृङ् being डित्, आत्मनेपद affixes by 'अनुदात्तङितः—' were due after it. Then after हित्व by 'झौ' the अभ्यास retains 'द' only by 'उरत्' 'उरण्—' and 'हलादिः शेषः'. Thus we now have दधृति = दधति by गुण due to तिप् by 'सार्वधाकाङ्क्ष—' 2168 = दाधति, the अभ्यास being lengthened irregularly. If the root धृङ् (अवस्थाने तुदादि) then श only is replaced by झु and the rest is alike. If on other hand the root is धारि (धृ + णिच्) then also शप् is replaced by झु and णि disappears by 'णेरनिटि' (2313). Then as before. दधति—धृ, धृ or धारि + झु (in place शप् or श) + तिप् (लट्) the process is as before excepting the irregular lengthenation of the अभ्यास and the addition of the augment रुक् = र् after the अभ्यास (द). दध्षि—धृ धृ or धारि + सिप् proceed as in the second case above. Note that all these forms might be arrived at according to the procedure in यङ्लुक् also. For in यङ्लुक् also the root receives duplication (हित्व) and गुण etc. by 'सन्धङो' and 'गुणो यङ्लुको' etc. The अभ्यास in the first

case (दाधर्ति) is irregularly lengthened as before without the persisting (नित्य) augment रुक् due by the rules 'रुधिकौ च लुकि' (2652) and 'ऋतश्च' (2653). But the next two cases are regular instances of यङ्लुक् excepting the want of आत्वनिपातन as in the case of the first (दाधर्ति) of these cases. वोभूतु is an instance of यङ्लुक् (भू + यङ्लुक् + तु लोट्) without गुण of the root भू through irregularity ; (proceed in accordance with 'सन्ग्रहोः' गुणोयङ्लुको; etc.)

तेन भाषायाम् etc.—The drift is this—The prohibition of गुण here (in the case of यङ्लुक् etc) could have been effected by the rule 'भूसुवोत्तिङि' (2241) and consequently there was no need of effecting the form वोभूतु through the introduction of irregularity. But this rule ('भूसुवोत्तिङि') is not brought down here to the effect that the introduction of this irregularity as regards want of गुण may serve as an indication (ज्ञापक) which would not otherwise be had, had the want of गुण been accounted for by 'भूसुवोः—' ; for it would apply alike in both cases vedic and classical, and accordingly would effect (without गुण) the vedic forms वोभूतु etc and would be alike in the cases of the classical forms = वोभवीति—वोभोति etc (यङ्लुक् forms of भू in लट् तिप् with optional ईट् by 'यङो वा' (2651) which also see in this connection. Hence it is that the rule 'भूसुवोः' is not laid down here and that वोभूतु is effected with the introduction of irregularity as regards want of गुण of भू. Now what is formed by निपातन in the case of vedic forms cannot be expected to be so formed in classical language also. Thus the ushering

of the irregularity suggests that in such cases there will be गुण when classical forms are concerned.

In the instance तेतिन्ते proceed as तिज् + यङ्लक् + ते (लट्) addition of आत्मनेपद affix is by निपातनः द्वित्व and गुण of the अभ्यासः. ज of तिज् = ग by 'चोः कुः' (378), क by the rule 'खरि च' (121). तिज् receives no guna as the affix 'ते' is डित् by 'सार्वधातुकमपित्'.

अलर्षि—च (to go) + श् + सिप् (लट्)—by द्वित्व due to 'शौ' and गुण of अभ्यास as also गुण of the verbal stem (अङ्) by 'सार्वधातुकार्ढ'—we have अर् अर् सि. Now by 'हलादिः शेषः' we would have अ अर्सि or अ अर्षि (षत्व) but निपातन superseding the rule 'हलादिः शेषः', we have the letter 'ल्' in the room of र्. Thus we now have अल् अर्षि. Then again by 'अतिपिपत्तौ' (2423) the अकार in the अभ्यास was to be replaced by इकार but this (इकार) also being set aside by this निपातन (here spoken) we have अलर्षि. From the use of अलर्षि in the rule is not to be understood that the root 'च' meets with so many निपातनस in respect of the form अलर्षि only and this (अलर्षि) is the only instance of the root in the vedic language; on the other hand there are other resultants also such as अलर्ति (च + लट् ति) etc.

अन्वापनीफणद्—Break up as अनु + आपनीफणत्. The term आपनीफणत् is derived as आ फण् (भादि) + यङ्लुक् + शट्. See text for irregularity here.

'सनिषदत्—सम् + स्यन्द (स्यन् प्रसवणे भादि.) + यङ्लुक् + शट्. Note the नकार of the root (स्यन्) disappears by 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति' (415) as the affix (शट्) following is डित्, for शट् being शित् or श eliding is to be considered a सार्वधातुक by the rule

‘तिङ् शित् सार्वधातुकम्’ and consequently it is to fall under the rule ‘सार्वधातुकमपित्’ and receives the designation of डित्.

करिकत्—कृ + यङ्लुक् + शत = कर् + कृ + अत् by ‘उरत्’ and ‘उरण’ after duplication = करि कृ अत् with augment रिक् or रि added after the अभ्यास by the rules ‘रुगिकौ च लुकि’ (2652) and ‘चतस्र’ (2653). Then करिकत् by ‘इको यणचि’ (49).

कनिकदत्—कन्द् (to weep) + लुङ् तिप् = कन्द कन्द लुङ् तिप् by duplication effected through निपातन = See Text.

The classical form against the vedic कनिकदत् is अकन्दीत् with सिच् for चिल् and इट् and इट् prefixed to सिच respectively, then causing the elision of सिच by the rule ‘इट् ईटि’ (2266).

भरिभत्—भृ + यङ्लुक् + शत as in the text. By the force of निपातन the rule ‘अभ्यासि चर्च’ (2182) does not operate, although the rule is presistent and therefore obligatory, and consequently the अभ्यास (भ) is not replaced by व and is not गुण. The classical forms against this are बर्भत्—वरिभत् and बरीभद् respectively with रुक् (र), रिक् and रीक् by ‘रुगिकौ’ etc. ‘वि यो भरिभत्—’ Render it into prose form as—यो विभरिभत्—who nourished or is nourisher of the medicinal plants repeatedly ; औषधीषु being equivalent to औषधीः (accusative pl.) by व्यत्ययी बहुलम्.

दविधत्—The form is first case ending plural of the प्रातिपदिक दविधत् and derived as दविधद् + जस् where the augment नुम् (न) has been prohibited from taking effect by the rule ‘नाभ्यस्ताच्छतः’ (427) as the affix शत comes after द् (वि) ध्वृ ध्वृ which receives the designation of ‘अभ्यस्त’ by ‘उभे अभ्यस्तम्’—426. Derive दविधत् as (ध्वृ ध्वृने मादि) + यङ्लुक् + शत in place of लट् तिप्)

by हित्, हलादिशिषः, अभ्यासगुण and जश्त्वं etc the form is दध्व् अत्-
Then add the augment विक् or वि after द the अभ्यास and
drop by force of निपातत् the उकार of the root ध्व् and then
add अत्. The classical forms, however, against this are दध्व्त्,
दरिध्वत् and दरीध्वत् with the augment रुक्, रिक and रीक् respec-
tively as before. 'दविध्वतो रश्मयः—'The rays of the sun fall (or
are) frequently crooked or unstraight outwardly (हर्च्छण =
कौटिल्य crookedness).

दविद्युतत्—द्युत् + (दीतौ भादि आत्मनेपदी) + यङ् लुक् + शत ; after
duplication etc the form standing as द्युत् द्युत् अत् the अभ्यास गुण
due by 'गुणो यङ्लुको' is superseded by the special rule ('अपवाद
सूत्र') 'द्युतिस्त्राप्प्रीः संप्रसारणम्' (2344) which again is superseded
or set aside by निपातन (here) consequently the अभ्यासयकार is
left whence द् द्युत् अत् results. Then again by निपातन the उकार
of द् (in the अभ्यास portion) is replaced by अ and the form is द
द्युत् अत्. Then add the augment (irregular) विक् to
form दवि द्युतत्—'लघूपधगुण' due by 'पुगन्त—' (2189) not having
taken place as शत is जित्. 'दविद्युतत्...etc' break up as
दविद्युतत् + ईद्यत् + शीशुचानः.

तरिवतः—तृ + श् in place शप् by '—बहुलम्' + शत = बिल, उरत् etc
त तृ अत् = तरिवतः with the augment रिक् added after त (the
अभ्यास) and यणदेशि. Then तरिवत् + जश् (first 'ease-ending
plural) = तरिवतः the augment नुम् being prohibited by 'नाभ्यस्ताः' (427)
as before.

सरीसृपतम्—सृप् + श् (in place of शप्) + शत + २या sing. After
duplication etc, as before, the augment रीक् has been added

to the अभ्यास (व), गुण of सप् being prohibited. The augment वृम् due by 'शपश्यनोर्नित्यम्' has been prohibited by निपातन. वरोवृजत्—वृज् (वृजी वर्जने रुधादि) + श्च (in place of अम् by 'व्यत्ययो 'बहुलम्' + शट् with addition of रीक् to अभ्यास etc as before. .

मसृज्य—सृज् (सृज् शृजौ अदादि) + लिट् शल्, after duplication गुण of अभ्यास ऋ (by उरत्) etc it stands as म सृज् अ—No वृद्धि due to निपातन. Then add the augment रुक् or र after म the अभ्यास and the augment युक् = य after the root itself. The classical form is ममार्ज्.

आगन्नीगन्ति—आ गम् + श्च (in place शप् by 'बहुलकन्दसि') + लट् तिप् = आग. गमति—आग (नीक्) गन्ति, after duplication etc नीक् (augment) has been added after the अभ्यास (ग) which does not turn to ज by 'कुहोश्च' on the strength of निपातन or thus आ + गम् + श्च + लट् अन्ति in this case the मकार वा अनुनासिक of गम् eliding by 'अनुदात्तोपदेश—' due to डित्व of अन्ति, 'अतीगुणे' (191) takes effect giving the same आगन्नीगन्ति. The classical form is आगच्छत वा आगच्छन्ति.

The word इति in the rule indicates that there are other words of vedic origin as these and are irregularly formed in their particular ways. This reflection of Panini on the vedas is enough to show that vedic words are so multifarious in character that they cannot be fully systematised like the classical ones and therefore the rules he sets forth herein explain only a very few of the larger part of the same remaining unexplained before the reader.

मिव—दाधर्ति दधति इत्यादि । दाधर्ति, दधर्ति, दधधि, वोमुतु, तेनित्ते

अलषिं आपनीफणत्, संसनिश्चदत्, करिकत्, भरिस्वत्, दविध्वत्, दविदुतत्, वरिवत्, सरीसृपतम्, वरीवृजत्, मसृज्य, आगनीगन्ति इत्यष्टादश शब्दाः कृन्दसि निपात्यन्ते । सूवे इतिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनैवमादयोऽन्येऽपि शब्दा यथायथं निपात्यन्त इति बोध्यम् । एतेन वैदिकशब्दानां नियमतन्त्रत्वं बहुलत्वं चोपदर्शितम् । एतेषु सूत्रोक्तिखितेषु पुनरष्टादशसु शब्देषु केचिद् बाहुलकात्तत्तद्गण्यौ विकरणवर्जौ केचित् पुनर्यङ्लुग्युक्तं निपात्यते । अतएवैषु प्रत्येकं निपातनप्रकारं दर्शयितुमाह—आद्यास्त्रय इति । सर्वं मूलं स्पष्टम् । आङ्गलभाषायां विशदीकृतञ्च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३५८७ । ससूवेति निगमे ॥ ७।४।७४ ॥

दी— सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्थविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् ।

The term ससूव is irregularly formed in the निगम. That is सू + लिट्, णल् of which सू is आत्मनेपदी gets by निपातन the injunction of परस्मै, the augment वृक् and the reading of the substitute अ in place of उ of the अभ्यास 'सु'. गृष्टिः—An once-calved cow gives birth to an old. The classical reading against ससूव is सुषुवे for which see.

मित + । ससूवेति । निगमे (कृन्दसि) विषये एतन्निपात्यत इत्यर्थः । अथ निपातनप्रकारं विशिनष्टि—सूतेर्लिटि इत्यादिना । 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति हित्वम् । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने इति लुग्विकरणस्थो धातुः । परस्मैपदमित्यादि । वयोऽपि निपातनात् । ससूव + इति इतिच्छेदः । गृष्टिरिति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । सा स्थविरम् स्थूलं सुषुष्टमिति यावत् (वत्सं) ससूवे सूते इत्यर्थः । कृन्दसि 'लुङ् लङ् लिट्' इति वर्तमाने लिट् । सुषुवेइति भाषायाम् इति । 'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति षत्वम् । सूवमिदम् 'दाधति' दधति—' इत्यत्रैव पठितुं युक्तमिति शब्देन्दुशेखर-कारादयः । 'योगविभागस्य इष्टसिद्धार्था' सेनाय इष्टस्य कस्यचिदप्यदर्शनाद् योगविभागो-न कर्तव्य इति तेषामाशयः ।

३५८८ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।४।७८ ॥

दी—। अभ्यासस्य इकार स्याच्छन्दसि । पूर्णां विवष्टि ।
वशरेतद्रुपम् ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ।

In vedic literature इ is irregularly the substitute for अकार occurring in a reduplicate (अभ्यास) when the affix झु follows. The term झु as a carrying word we get from the rule 'निजां वयाणां गुणः झौ' (7.4.75). Thus विवष्टि—वश् + झु + तिप् whence by द्वित्व etc ववष्टि was due. The root वश् means to wish (कान्ती) and is read in अदादि section (वष्टि, उष्टः उश्न्ति). The classical form against this is वष्टि (वश् + तिप्).

मित—। बहुलमिति । 'निजां वयाणां गुणः झौ' (७।४।७५) इत्यतः झौ इत्यनुवर्तते । 'भृजामित्' (७।४।७६) इत्यत इत् (इकार) इति च । ततो व्याचष्टे—अभ्यासस्य इकार इति । झौ परत इति योजनीयम् । विवष्टि इति । वश् कान्ती (कान्तिरिच्छा) इत्यादादिको धातुः । वश् + झु + तिप् इति । वष्टि इति भाषायाम् । पूर्णमिति । अहीना काङ्क्षतीत्यर्थः । सुत्रे बहुलयहणादत्वमपि भवति । तेन 'ददाति' इत्यादि वेदेषु सिद्धमित्याहुः । इति मितभाषिण्यां सप्तमोऽध्यायः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः

२५८८ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ८।१।६ ॥

दी—। एषां हे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः ।
संसमिदुवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ।

The particles or उपसर्ग प्र, सम्, उप and उद् are reduplicated with a view to filling up the foot (of the veda). Although no rule among the preceding five rule of the eighth chapter containing the term 'कृन्दसि' yet that the rule is for vedic application is inferred from the fact that classical literature has no such applications as प्र प्र, सम् सम्, उपोप etc although there are such applications as उपर्युपरि, अधोऽधः etc, cp—'नवानधोऽधी ब्रह्मतः पयोधराम्' (शिशुपाल 1st.) and 'अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचोयते' and 'उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव' etc. Hence Bhatoji has placed the rule in this (vedic) section of the grammar.

मित—। प्रसमुपोद इति । प्रश्च, सम् च, उपश्च, उद् च इत्येषां कृतसमाहार-
इत्यानां षष्ठामेकवचने प्रसमुपोदः इति । तव 'इत्याञ्चदषहान्तात् समाहारे'
(२३०) इति समासान्तः च प्रत्ययोऽव न क्रियते । समासान्तशस्त्रानामनित्यल-
क्षापनात् । 'सर्वस्य हे' (८।१।१) इत्यतो हे इत्यनुवर्तते । तदाह—एषां हे स्तः
इति । कृन्दसि विषये इति शेषः । न च 'सर्वस्य हे' (८।१।१) इत्यादि पञ्चसूत्रां
'कृन्दसि' इति प्रदादर्शनादिह—'कृन्दसि' इति योजनं चित्तामिति वाच्यम् । प्र
उपोप इत्यादीनां कृतद्वित्यानां षडानां भाषायां कुम्भाप्रदर्शनाद् वेदे चोपलभ्ये ।

३६०० । छन्दसीरः ॥ ८।२।१५ ॥

दी—। इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ।
हरिवते हर्यश्वाय । गीर्वान् ।

In vedic literature, म of मतुप् is replaced by व when the (मतुप्) comes after a base containing an इकार or रेफ (रकार). Thus 'हरिवते—etc' (Dedicated to Indra who have हरि or horses of that name). हरि + मतुप् + ऋषीं sing. गीर्वान् having speech ; गिर् + मतुप् = गोर्वित् = गीवान्, दीर्घ of इकार of गिर् being accounted for by 'बोरुपधाया दीर्घ इकः' (433).

मित—। छन्दसीति । छन्दसि + इरः इतिच्छेदः । इश्वरश्च इरम् इति समाहारद्वन्द्वः । ततः पञ्चमा एकवचनम् । तस्य च सुवपेक्षया विशेषणत्वाद् 'शिन विधि—' इति तदन्तस्य ग्रहणमित्याह—इवर्णान्ताद् रेफान्ताच्चति । 'मतोर्मस्य च इति । एतच्च 'मादुपधायाश्च मतोर्वः—' (८।२।१६) इत्यतोऽनुवर्तते इति बोध्यम् । हरिवत इति । हरयः सन्ति ज्ञेयति इतिशब्दान्मतुपि मस्यच—इरिवान् । तस्यै । हर्यश्वाय इन्द्राय इत्यर्थः इत्यादि स्वष्टम् ।

३६०१ । अनो नुट् ॥ ८।२।१६ ॥

दी—। अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षयवन्तः कर्णवन्तः ।
अस्थान्तान् यदनन्त्या ।

The augment नुट् (न), in vedic literature, is prefixed to मतुप् when coming after a base ending in न्ने. Thus कर्णवन्तः those having eyes अक्षि + मतुप् = अक्षन् + मतुप् the substitute अक्षन् having replaced the इकार of the term अक्षि by the rule 'छन्दसिपि इच्छते' under 'अक्षिदक्षिषवस्वभ्नामन्नुट्' (322—7.1.75). Then in connection with नुट् by this rule we have

अचन् + न्वत् (न + मत्), म. of मतुप् being changed into व. Now by the rule 'पूर्ववासिद्धम्' (8.2.1) the augment नुट् is invalid or असिद्ध towards अनङ्, the नकार of अचन् is dropped. But despite this change the base अच has to be considered as अचन् towards the matter of prefixing नुट् to मतुप् on the force of the dictum भूतपूर्वगत्या सिद्धम् or 'It is allright on assumption of the very form which it had previously'. Thus अच + न्वत् = अचण्वत् ण्वत् by 'रषाभ्याम्—' (8.4.1). Then अचण्वत् + जस् (Nom. pl.) = अचण्वन्तः in connection with नुम् by 'उगिदच्—' The term कर्णवन्तः is evidently a concomitant here ; अस्थन्वत् is derived as अस्थि + मतुप् as before. The classical forms against the two are अचिमन्तः and अस्थिमन्तम् respectively.

मित—। अन इति । 'मादुपधायाश्च मतोः—' (८।२।८) इत्यतो मतोरित्यनुवर्तते । सूत्रे 'अन' इत्यस्य पञ्चम्ये कवचनम् । तेन च तदन्तपरिभाषया तदन्तत्वं लक्ष्यते । तदाह—अग्नन्नादिति । अचण्वन्त इति अचण्वत् इति प्रातिपदिकम् । तस्य जसि 'उगिदच्—' (३६१) इति नुम् । एवम् अचन् वत् इति इति जाते 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इति 'अनः—' (८।२।१६) इति विहितस्य नुटः असिद्धत्वाद् 'अचन्' इत्यस्य नकारस्य लोपः । एवं नकारे लुप्तेऽपि भूतपूर्वगत्या 'अचन्' इत्यग्नन्तम् एवेति विभावनौयम् । अतएव मतोर्नुट् च भवति । अन्यथाह अग्नन्तत्वाभावेन नुडिधेर्व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । ततो अचण्वत् इति सिद्धम् । 'रषाभ्याम्—' (८।४।१) इति ण्वत् । अचिमन् इति तु भाषायाम् । कर्णवन्त इति प्रासङ्गिकमिदम् । तेन नायं नुटो दृष्टान्तान्तरम् । अस्थन्वन्तम् इति—एतदत्र विहितस्य नुटो द्वितीयमुदाहरणम् । अत्र नुटा व्यवहितस्यापि मतुपोमस्य 'मादुपधायाश्च—' इति वः कथमिति चेत्तथैव स्थितमाकर इत्यलम् ।

३६०२ । नादुघस्य ॥ ८।२।१७ ॥

दी—। नाम्नात् परस्य वस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥

‘भूरिदावन्स्तुङ्गाच्चः’ (वार्तिकः) । भूरिदावत्तरो जनः ।
 ‘ईद्रथिनः’ (वार्तिक) । रथौतरः । रथीतमं रथीनाम् ।

The augment नुट् in vedic language is prefixed to ‘त्र’ when coming after a base ending in नकार. घ is the technical name of the suffixes तरप् and तमप्, cp ‘तरत्तमपौ घः’ (2003). Thus सुपथिन्तरः = सुपथिन् + तर, तर is added to the word by ‘दिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ’ (2005). Then सुपथिन् + तर । Now the नकार of सुपथिन् is dropped as before and सुपथि + त्तर is formed. It means ‘a better way’. ‘भूरिदावः—’ (Varttika) It has to be said that the augment नुट् (न्) (and not नुट्) takes place after तर and तम coming after भूरिदावन् (a giver of plenty), Thus भूरिदावत्तरः । भूरिदावन् (भूरि + दा + वनिप्) + तर = भूरिदाव + त्तर elision of न् by ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ and addition of नुट् । ‘ईद्रथिनः’ (Varttika)—It has to be said that the aug. इत् (ई) is prefixed to घ (तर or तम्) when coming after the base रथिन्.

मित—नादिति । पूर्वसुबानुडनुवर्तते । नादित्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम् । तदाह—नान्तादिति । घ इत्यनेन ‘तरत्तमपौ घः’ (२००३) इति तरत्तमौ गृह्यते । तदुदाहरति—सुपथिन्तर इति शोभनः पथ्या इति विग्रहे ‘कृत्पूर्वधुः पथ्याम् अं अनन्ते’ (२४०) इति समानान्ते प्राप्ते “न पूजनात्” इति निषेधात्, सुपथिन् इति प्रातिपदिकम् । ततस्तरप् । तस्य नुट् सुपथिन्नित्यस्य नकारस्य ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति लोपः । ततो रूपम् । द्वयोरतिशयेन सुपथ्याः इति ‘दिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ’ (२००५) इति तरप् प्रत्ययो विधीयते । अथ सूत्रस्य अतिव्याप्तिदोषवारणायान्न वार्तिकमवतारयति भूरिदावन् इति । (नान्तादपि) भूरिदावन्शब्दाद् घस्य तुङागमो (न-नु तुङागमो) वाच्य इति शेषः । भूरिवद् दृष्टव्येति (भूरि-दा + वनिप्) ‘आतोमन्निनकनिप

वनिप्रज्ञ इति वनिप्र । बधोरतिशयेन भूरिदावा इति भूरिदावन् + तरप् इति स्थिते
तरप्सुट् । नकारलोपश्च प्राग्वत् । ईद्रयिन इति इद्रमव द्वितीयं वार्तिकम् ।
(नान्तादपि) रथिन्शब्दाद् इत् (ईकार) इत्यागमो वाच्य इति शेषः । न तु गुट् ।
रथीतरः—रथीवत् इति ।

३६०३ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतृत्सूतगूर्तानि कृन्दसि

॥ ८२१६१ ॥

दी—। सदेर्नञपूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपा-
त्यते । नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषत्तमिति
प्राप्ते । उन्देर्नञपूर्वस्यानुत्तम् । प्रतृत्तमिति—त्वरतः 'तुर्वी'
इत्यस्य वा । सूतमिति 'सृ' इत्यस्य । गूर्तमिति 'गूरो'
इत्यस्य ।

These six words viz नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतृत्त, सूत, गूर्त in vedic
literature, are irregularly formed in connection with the affix
क्त in each case. Thus नसत्त as in नसत्तमञ्जसा (not settled to
speak the truth) ; नञ् सद + क्त here the replacement of the
निष्ठातकार by नकार by the rule 'रदाभ्यां निष्ठातोः पूर्वस्य च दः' (30r6)
is not effected through निपातन. Consequently दकार also is not
changed into नकार by the same 'रदाभ्याम्—' but to तकार
by चर्त्वं by 'खरि च' (12r). Thus the vedic form is नसत्त
against the classical असन्न. The form निषत्त differs from the
former in that it is preceded by the उपसर्गे 'नि' and the स of सद
is changed into ष in connection with नि by 'सदिरप्रते'. The
classical form against this is निषत्त. The term अनुत्त derived
as नञ् + उन्द (उन्दीकृतेने) + क्त with the elision of न् of the

root उन्द which not being इदित the rule 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति' (415) takes place due to कित्त्व of the affix (क्त). Then absence of नत्त्व of निष्ठा etc being effected the resultant form without इट् due by 'श्रीदितोनिष्ठायाम्' (2039) is अनुत्त with the augment नुट् added to the subsequent term and the elision of न of नञ् by 'नलोपो नञः' (956) and 'तथागुडचि' (757). The classical form against this is अनुत्तम् but not अनुत्तम् also by the rule 'नद्विदोन्तवाप्राक्रीभ्योऽन्यतरस्याम्' (3036) which the commentators confirm, will not take place when नञ् will precede the root—(निपातनारम्भसामर्थ्यात् विकल्पोऽन) । प्रवृत्तम्—Derive as प्र + त्वर् + क्त or as प्र तुर्वी (हिंसायाम्) + क्त. In the first case त्वर् is changed into तूर् due to the replacing of व् of त्वर् by 'अरत्वरत्विब्यविमवासुपधायाश्च' (2664—4.6.4.20) whereas in the latter case the वकार of the root तुर्वीवा तुर्व is dropped by 'राज्ञोपः' (2695) whence the form now standing as प्र—तूर् + क्त and गुण being prohibited due to कित्त्व the affix also prohibiting इट् being effected, the form resulting is प्रवृत्त without निष्ठातकार being changed by 'रदाभ्याम्'—and the दीर्घ जकार of the penultimate of the root (तूर्) being effected by 'हलिच्' (354). स्तृत्—सृ + क्त = सुर + त where सृकार by निपातन is changed into ज or उर् by 'उरण रपरः' (70). Then स्तृत् by 'हलिच्' as before. गूर्तम् = गूर् (गुरीउद्यमने) + क्त. The classical form against the last three are प्रवृत्तम्—प्रत्वरितम् (but प्रवृत्तम् only in case तुर्वी), स्तृत् and गूर्तम् respectively.

मित—। नसत्तन्निषत्तेति । एतेषु षट्शब्दाः क्तप्रत्ययान्ताश्चकन्दसि विषये निपात्यन्त इत्यर्थः । तत्र प्रत्येकं निपातनं प्रदर्शितं सूत्रे—सदेजञ् पूर्वादित्यादि ।

३६०४ । अन्नरुधरवरितुभयथा कन्दसि ॥ ८।२।७० ॥

द्वी—। रुर्वा रेफो वा । अन्न एव—अन्नरेव । ऊध एव—
ऊधरेव । अवएव—अवरेव ।

In vedic literature स् after the terms अमृस्, ऊधस् and अवस् is treated both ways i.e is either replaced by रु or by रेफ when the terms अवस् etc are followed by words beginning with a vowel. Thus अमृस् + एव = अमृ एव or अमृरेव. In the former case स् is replaced by रु which again is replaced by य् by 'भोभगो अघो अपूर्वस्य योऽशि' (167). Then this यकार is dropped (optionally) by 'लोपः शाकल्यस्य' (67) whence the resultant form is अमृ एव (also अन्नरेव optionally). In the latter, the सकार of अमृस् has been replaced by रेफ—अमृर् एव = अमृरेव, the term अमृस् is anindeclinable and means 'a little'. Similarly ऊधस् + एव and अवस् (अव + अमृस्) + एव give ऊध एव also ऊधरेव etc.

मित—। अन्नरुधररिति । 'ससजुषोरुः' (८।२।६९) इत्यतो रुरित्यनुवर्तते । 'रोऽसुपि' (८।२।६९) इत्यतो रुः (रेफः) इति च । ततो अपेक्षितमात्रं पूरयन् व्याज्जटे—रुर्वा रेफोवेति । एतच्च सूत्रे उभयथेत्यस्य विवरणम् । अमृः + ऊधः + अवः + इति उभयथा इति सूत्रगतपदच्छेदः । तत उदाहरति अमृएवेत्यादि । अमृस् इत्यव्ययम् ईषदर्थे इति व्याख्यातरः । ततः अमृस् + एव इति स्थिते रुत्वपक्षे अमृनर एव इति जाते 'भोभगो अघो अपूर्वस्य'—(१६७) इति रोयेकारादेशे अमृनय एव इति 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) इति यलोपात् अमृन एव इति भवति । तत्र 'लोपः—' इति यलोपस्य पात्रिकत्वात् पक्षे अमृनयेव इत्यपीति विभाव्यम् । अत्र 'ससजुषोः रुः' (१६३) इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते वेदे विकल्पार्थोऽयमारम्भः । अथ रेफपक्षे आह—अमृरेवेति । प्राग्वद् अमृनस् + एव इति स्थिते सकारस्य रेफत्वे रूपम् । एवम् ऊधस् + एव, अवस् + एव इति स्थिते ऊध एवेत्यादि बोध्यम् । तत्र ऊधस् शब्दो

नपुंसकभाषीतवाची च । नपुंसकभाषीतवाचीतयाः भवस् शब्दोऽपि नपुंसक-
मसुत्रान्तोरक्षणावाची च ।

३६०५ । भुवश्च महाव्याहृतः ॥ २२।७१ ॥

दी—। भुव इति । भुवरिति ।

N. B. : There are three महाव्याहृतis viz भूः (earth) भुवस्
(Air or aerial region) and स्वर् (Heaven). The second महाव्याहृति
is meant here. Thus the rule being :—The सकार of the term
भुवस् signifying a महाव्याहृति is to be treated bothwise i.e it is
replaced by रु or रफ् where an अच् or vowel follows. Thus भुवस्
+ इति = भुव इति (also भुवधिति see ante) and भुवरिति । But it is
important to note in this connection that if 'भुवः' is a verbal
front of भू + सिप (लङ्), as shown below, and not a महाव्याहृति
this will not hold good and consequently रु or रफ् will not
follow. भू + सिप (लङ्) give भुवस् or भुवः and not 'अभवः' as the
root in connection with शप् is not irregularly allowed गुण by
'संविधातुकार्द्ध—' (2108) and अ has been prohibited by 'बहुलं
कन्दसमाङ्योर्णपि'. Then by 'कन्दसिलुङलङ्लिटः' भुवः means
भवसि or bring out the sense of present tense as in 'भुवो विश्वेषु
सवनेषु' (see शब्द-न्दशेखर) where 'हृश् च' (166) applies and not
this 'भुवश्च—'.

मित—। भुवश्चेति । तिस्रो महाव्याहृतयः भूरिति, भुवरिति, स्वरिति च ।
तत्र भुवरित्येवात्र विवक्षितम् । येनायमर्थः—अन्तरिक्षवाचिनो महाव्याहृते 'भुवस्'
इत्येतस्य सकारस्य कन्दसुभयथा अर्थात् शर्वा रेफी वा स्यात् । तत्र रूपचे रफपचे च
क्रमेणोदाहरणे प्राग्भव । 'लोपः प्राक्कल्पस्य' इति कल्पपक्षे लोपस्य पाठिकत्वाद
भुवधिति इत्यपि इति विभक्त्यम् । ननु भुवस् इत्येतस्य केवलं महाव्याहृतिवाचकत्वेन

अन्यत्रानुपलभ्यात् सूत्रे महाव्याहृतिगृहणं व्यर्थमिति निदर्शयते । भवति क्वन्दसि विषये भू + शप् सिप इवि स्थिते 'बहुलं क्वन्दसमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङ्भावे 'बहुलं क्वन्दसि' इति शप्प्रयुक्तगुणाभावे च 'भुवः' इति भवति । तच्च 'भवसि' इत्येतदधिकम् । 'क्वन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इत्युक्तेः तथाचास्य 'भुवो विश्वेषु सर्वनेषु' (भुवनेषु इति पाठान्तरमप्यत्र दृश्यते) इत्यत्र महाव्याहृतित्वाभावेन कृत्वविकल्पो न भवति । किन्तु 'हृशि च' (१६६) इति नित्यमेव रोहत्वम् । अतः सूत्रे 'महाव्याहृते'रिति विशेषणम् । नन्वेवमपि क्रियावाचकस्य 'भुवः' इत्येतस्य लाचणिकत्वात् 'लचणप्रतिपदी-क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव' (परिभाषा) इति महाव्याहृतिभेदस्य 'भुवः' इत्येतस्यैव गृहणं स्यान्नतु लाचणिकस्य तस्मादिति चेत् । सत्यम् । परमत्र महाव्याहृतिगृहणादेव तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यत इत्याहुर्वित्यप्रत्ययव विस्तारः ।

३२०६॥ ओमभ्यादानि ॥ ३२०७ ॥

दी— ओं शब्दस्य पुतः स्यादारम्भे ॥ ओ३म् अग्निमीले
पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् ? ओमित्येकाक्षरम् ।

In vedic literature the word ओम् receives the *हुतस्वर* or high accentuation (prolated sound) where it occurs at the outset of rik or vedic hymn. Thus 'ओ३म् अग्निम्—' (I pray to fire with the utterance of the word ओमि). Why say at the outset (अभ्यादाने) ? witness 'ओमिति—' This is not a rik ; cp—'ओमित्येकाक्षरम्' ब्रह्म व्याहरन्नामुपाश्रितः यः प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमं गतिम् (गीता) ।

मिति— ओमभ्यादानं इति । अभ्यादानशब्दस्य आरम्भाय इति काशिका । 'वाक्यस्य ष्टेः पुतः उदात्त' (२२१८२) इत्यतः पुतः इति (उदात्त इति चेत्यन्ये) अनुवर्तते । ततो व्याचष्टे—ओम् शब्दस्य पुत इत्यादि । अभ्यादाने किमिति । आरम्भादन्यत्रार्थे नेति दर्शयति—ओमित्येकाक्षरम् इति । नेयं ऋक् । वा आद्याक्षरमिति नाव । पुतोदात्तमिति रिति दृष्टव्यम् । विस्तारस्तु कैयटनारीशभट्टयोः द्रष्टव्य इति दिक् ।

३६०७। ये यज्ञकर्मणि ॥ ८।२।८८ ॥

दी—। ये३ यजामहे । यज्ञेति किम् ? ये यजामहे ।

The term ये (यद् masc. plural) in vedic language is इत with reference to a sacrificial performance.

मित—। य इति । इत इत्यनुवर्तते । तेन 'ये' इत्येतस्य यच्छब्द पुं बहुवचना-
न्तस्य प्रुतोदात्तश्रुतिः स्याद् यज्ञकर्मणि गम्ये इत्यर्थः । ये इति । पूर्वत्र यज्ञसम्बन्धो-
ऽन्यत्र तदभावः ।

३६०८। प्रणवष्टेः ॥ ८।२।८९ ॥

दी—। यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रतांसि
जिन्वतोम् । टेः किम् ? हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् ।

In a sacrificial performance, dealt with in the Vedas, ओम् (the meaning of प्रणव) is the substitute for the टि-portion of a word (verbal form) of a sentence of a rik. Thus 'अपां रतांसि—' । Here जिन्वतोऽम् is the illustration. The root is जिबि or जिन्व (to please भूदि) by 'इदितो नुम् धातोः' taking the augment नुम् = जिन्व + णट तिप् would give जिन्वति. But इकार being replaced by ओम् we have जिन्वतोम् (irregular Sandhi). Why say टेः of the final vowel along with a consonant if any (अचोऽच्चादि टि)—witness that the final letter of a word ending in a consonant may not be allowed to undergo the operation.

मित—। प्रणव इति । 'ये यज्ञकर्मणि' (८।२।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणि
इत्यनुवर्तते । प्रणवशब्दस्य ओम्शब्दपर्यायः । तदाह—यज्ञकर्मणि टेरोमिति ।
उदाहरति—अपां रतांसि इति । अत्र 'जिन्वतोम् इत्यादाहरणम्'—जिबि प्रोचन इति

भौवादिको धातुः । तस्य लटि तिपि जिन्वति (इदितो नुम् इति नुम्) इति प्राप्तम् । तस्य टेरिकारस्य ओम् इति प्रणवादिशे रूपम् । सन्धिरार्षः । ननु 'वाक्यस्य टः पुन उदातः' (८११५२) इत्यतोऽनुवृत्त्या टेरित्यस्य लाभात् 'प्रणवः' इत्येव सूत्रात् । टेरित्यस्य व्यर्थत्वादिति चेदत्र समाधानमाह प्रश्नपूर्वकम्—टः किमिति । हलन्ते अन्तास्य माभूदिति समाधानम् । अयमाशयः—यदि तावदत्र टेरित्यस्य विशिष्ट-ग्रहणं न क्रियेत तदा यद्यपि 'वाक्यस्य टः—' इत्यतोऽनुवृत्तिवलात्तन्मध्येत तथापि 'अलोऽन्तास्य' इति हलन्तस्य अजन्तस्य चेतुर्भयोरप्यविशेषादन्तास्य प्रणवादेशः आपद्यत । इत्यते तु अजन्तस्यैव यथा स्यादिति न तु हलन्तस्यापीति । तदेतज्ज्ञापयितुं सूत्रे पुनष्टेः ग्रहणं कृतमिति शब्देन्दुशेखरादौ विस्तरः ।

३६०८ । याज्यान्तः ॥ ८११८० ॥

दो—। ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्रास्य टः पुनो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवाहाम् । अन्तः किम् ? याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टः सगात् । सर्वान्तास्य चैथते ।

In the matter of sacrifice spoken of in the Vedas the टि portion is regarded as पुन of a word that is final in the मन्त्रs which are technically known as याज्यमन्त्रs or मन्त्रs a sum total of which are to be uttered in the course of a sacrificial performance. Thus 'जिह्वामग्ने—' This is one of the sacrificial incantations (याज्यमन्त्रs). The last word 'हव्यवाहा' of the sentence is the sphere of operation of the rule ; well why add the term 'अन्त' here into the rule ? For had it been enun-
ciated as 'याज्याः' then also the term 'टि' would in that case, apply only where the final letters is a vowel of the word, also the याज्यमन्त्रs being an aggregation of terms or words the

final of every term or word would have been identified to have the pluta-operation (पुतकार्य). Whereas it is intended that, that word only which is the last of the याज्यमन्त्र sentence may receive the पुत accent as directed:

मित— याज्यान्त इति । याज्यमनुवाकान्तमित्यत्र समाख्याता मन्त्रा याज्यमन्त्रा इत्याच्यन्ते । इज्यन्त एभिरिति णात् । 'वाक्यस्य टेः पुत उदात्तः' (८।२।८२) इत्यतएरिति पुत इति चानुवर्तते । 'ये यज्ञकर्मणि' (८।२।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणि इति च । ततो व्याचष्टे—ये याज्या मन्त्रा इत्यादि । 'जिह्वामग्र—' इति याज्यमन्त्रस्थोयम् । हव्यवाहाम् इति जिह्वामित्यस्य विशेषणम् । तदेव च तत्र अन्ताम् इति अवैव सूत्रप्रवृत्तिर्नान्यत्र इति द्रष्टव्यम् । ननु कुतोऽयमर्थः ? ये तावद् याज्यमन्त्रास्तेषां प्रतिवाक्यमन्त्रत्वात् तेषां प्रत्येकमन्त्रास्यापि स्यात् अन्तात्वाविशेषात् । तस्माद् 'ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्रस्य' (अन्ताशब्दस्य) इत्येवं व्याख्यानमप्रव्याख्यानम् । किञ्च सूत्रेऽप्यत्र अन्तयङ्गं व्यर्थम् । 'वाक्यस्य टेः—' इत्यत्र टेःपुनश्चैव टेः सिद्धेः । तदेतत् सकलं समाधितुम् पृच्छति—अन्तः किम् ? इति । टिप्तावदनुवर्तमानोन्तास्यैव नलन्थस्य व्यभिचाराभावात् । तथापि सूत्रे अन्तयङ्गं कथमिति प्रश्नः । याज्यमन्त्रगतशब्दानां प्रत्येक याज्यमन्त्रत्वात् प्रतिशब्दान्तं पुतश्रुतिः स्यात् । अत्रान्तयङ्गणात् तन्निरवर्तते । किञ्चैवमन्तायङ्गणात् अजन्तस्यैव पुतश्रुतिरित्युपायः न भवति । तस्मादन्तयङ्गं सार्धकमेव । ततश्च 'ये याज्यामन्त्राः—' इति व्याख्यानमपि सम्यग्-हिनम् । यश्च शब्दात्मको याज्यमन्त्रः सर्वान्तवर्तो भवति तस्मिन्नेव सूत्रप्रवृत्त्या तस्यैकं टेः पुतश्रुतिरित्यन्वयविस्तरः ।

३६१० । ब्रूहिप्रेथश्रीषड्वीषडावहानामादेः ॥ ८।२।८१ ॥

दी— एषामादेः पुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽनुब्रूहि । अग्नये गोमयाजि प्रेथ । अस्तु श्रीषट् । सोमसप्राग्ने ब्रीहो * श्रीषट् । अग्निमावह ।

In the matter of sacrifice in the Vedas the beginning letter (vowel) is accounted as *पुत* in pitch of the words. ब्रूहि, प्रथ, औषट्, औषट् and आवह. But 'आवह देवान् यजमान'—here the beginning letters आकार does not receive *पुत* pitch as all injunctions are optional in the matter of the Vedas—says Nagesha.

'मित' ब्रूहि प्रेषति । 'वाक्यस्य टः—' (८।२।८२) इत्यतः पुत इत्येवानुवर्तते । न तु टेरित्यपि अवादेरित्यस्य यद्वहणात्तदसम्भवत्तादाह—एषामादेः पुत इति । एषामिति ब्रूहि, प्रेषय (प्रेषा इत्यर्थः), औषट्, औषट्, आवह एषां पञ्चानामित्यर्थः । 'यि यज्ञकर्मणि' (८।२।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणीति । औषडिति । अत्र औषडिति औषड् औचडित्येवंविधानां सर्वेषां षट् काराणां सुपलक्षणमिति हरदत्तोपपन्नः शब्देन्दुशेखरः । आवहेति । आवह देवान् यजमान इत्यादौ तु न पुतः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पितत्वादिति च स एव ।

३६११ । अग्नीत्-प्रेषणे परस्य च ॥ ८।२।८२ ॥

दी- अग्नीध्रः प्रेषणे आदेः पुतस्तस्मात् परस्य च ।
ओआवय । निह । अग्नीत् अग्नोन्विहर । वर्हिस्तृणीहि ।

In vedic usage the beginning vowel in a word as well as that which follows upon it receive the *पुत* provided the sense of despatching the lighter of fire is present. ओआवय (oh, you cause (them) attend to hear)—ओ is an indeclinable and it is, in accordance with, the manner of vedic expression (छान्दस प्रयोग) along with the term आवय (ओ + णिच् + लोट् + हि). If however, the despatch of an अग्नीत् or lighter of fire is meant along with the utterance of the term (अग्नीत्) then the rule will not hold good. 'अग्नीत्—etc' O lighter of fire, walk up to i.e serve fire; or, the non-application of the rule in

this illustration as well as in the latter—वहिस्रस्त्रीहि spread Kusa grass—may be defended by the परिभाषा 'सर्वविधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' अग्रीध् = अग्रि + इन्ध + क्तिप्—न् of the root disappearing due to क्तिप् of the affix by 'अनिदिताम् इलउपधायाः क्तिङिति' (415).

मित—। अग्रीतप्रेषण इति । अग्रिम् इन्धेः प्रज्वालयति इति अग्रीध् । क्तिप् धेति क्तिप् । क्तिप्वात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इति धातोरुपधाभूतनकारस्य लोपः । ततः अग्रीधः प्रेषणमिति वृत्तोसमासः । 'वहिस्रस्त्री—' (५२१६) इति पूर्वपक्षात् आदेरित्यनुवर्तते । तदाह—अग्रीधः प्रेषणे आदेरित्यादि । ओ आवय इति । ओ इति स्वरणाद्यंकी निपातः । तस्य संहिता पाठे तिङन्तेन समावेशश्छान्दसः । आवय इति शृणोतिर्छन्तालोड्मध्यमैकवचनम् । 'सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पन्ते' अतएव च वहिस्रस्त्रीहि (विस्तारय कुशमित्यर्थः) इत्यत्रापि अग्रीत-प्रेषणार्थे विद्यमाने सत्यपि आदेस्तत्परस्य वा पुतश्रुतिर्नास्ति ।

३६१२ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हिः ॥ ८२॥ ८३ ॥

दौ—। पुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हिऽ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् ? कटं करिष्यति हि । हेः किम् ? कटं करोमि * ननु ।

In vedic language when a reply to a query is signified, the vowel of the particle हि receives the पुत accentuation optionally. Thus अकार्षं हि (of course I performed) because it is a reply to the query अकार्षीः किम् (did you perform); अकार्षं हि—optional case of पुत pitch. Why add पृष्ट to the term

[* 'हेः इत्यतो वावदन्तं न सार्वत्रिकः पाठः ।]

* 'करोमि' इति पाठान्तरम् । तत्प्रमादिकम् । उत्तरस्य उत्तमपुरुषोक्तत्वात् प्रथमपुरुषोक्तिविभक्तिप्रयोगादौचित्यादिति विभावनीयम्]

प्रतिवचने and do not say 'प्रतिवचने' only ; witness कटं करिष्यति हि, where हि is not प्रुत for the sentence denotes futurity only and not a reply to a query. Well why add हि and do not enunciate as विभाषा पृष्ठप्रतिवचने ; witness कटं करोमि ननु—where ननु implies the sense expressible by हि and the sentence is evidently a reply to the query 'कटं करोषि किम्' understood—yet there is no application of the rule. For 'कटं करोमि ननु' does not contain हि.

मित— विभाषेति । 'वाक्यस्य टः प्रुतः—' (८२।८२) इत्यतः प्रुत इत्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—प्रुत इति । पृष्ठ इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । किञ्चाह 'यहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । 'वस्य—' (२८४) इति षत्वम् । 'ष्टुना—' (११३) इति षत्वञ्च । पृष्ठशब्दस्य च प्रश्न शक्तिग्रहः । प्रतिवचनशब्दस्य तु उत्तरे शक्तिः । पृष्ठस्य प्रतिवचनम् इति षष्ठीसमासः । प्रश्नोत्तरमिति च तदर्थः । तेनायं स्वार्थः—वाक्यस्य हेः (टः) विभाषा प्रुतः स्यात् प्रश्नोत्तरश्चेद गमात् इति । अकार्षीः कटमिति प्रश्नोऽयम् । त्वमकरोः किमिति तदर्थः । अकार्षमिति द्विविधमुत्तरम् । पूर्वम् प्रुतश्रुत्या । उत्तरम् तदभावेन । अहं कृतवानेव इति उभयवार्थः । ननु 'विभाषा प्रतिवचने हेः' इत्येव सूत्रमस्तु माऽस्तु पृष्ठेति गौरवादिति चेन्निति दर्शयति । कटं करिष्यतीति । एतद् भविष्यदर्थप्रकाशनमात्रपरम् । न तु 'पृष्ठप्रतिवचनम्' । तेन सत्यपि हिशब्दे प्रुतश्रुतेः अभावः । नन्ववमपि हि शब्दो व्यर्थ एवेत्येवाह—कटं करोमि नन्विति । अत्र सत्यपि पृष्ठप्रतिवचनाय हिशब्दाभावात् प्रुतश्रुत्यभावः । ननुशब्दः हिशब्द-समानार्थः । 'हि हेताववधारणे' 'प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुययामावर्णे ननु' । इत्युभय-वापामरः । तेनार्थभेदमाश्रित्य सूत्राप्रवृत्तिर्नाशङ्कनीयमित्यन्यत्र विस्तरः ।

३६१३ । निगृह्यानुयोगे च ॥ ८२।८४ ॥

दो— । अत्र यद्वाक्यं तस्य टः प्रुतो वा । अथाभावासे-

त्यात्यः । अमावासेत्येवंवादिनं युक्ताया स्वमतात् प्रच्याव्य
एवमनुप्रयुज्यते ।

The term निगृह्य in the rule means refutation or falsifying whereas अनुयोग denotes repetition (of the very word or sentence used by the other party). Thus the rule means—

The ४ portion of the last word (in a sentence of the other party or the opponent) is accentuated as one of पुन pitch in the optional way, provided a refutation of the view of the opponent is implied by pronouncing the very words or sentence used by the opponent or the other party. Thus 'अद्या—' (अद्य + अमावास्या + इति + आत्य)—you say that today is the new Moon-day—Here the other party uttering the term 'अमावास्या' is being made to deviate, with logical argument from his (the opponent's) own view by replying thus in the very words used by him.

मित—। निगृह्येति । निपूर्वाद् यद्वाः कौ ल्यवादेशे 'यद्विन्या—' (२४१२) इति सन्धसारणे रूपम् । स्वमतात् प्रच्यावनं च तदर्थः । अनुयोगः प्रश्नः । 'प्रश्नानुयोगः प्रच्याव' इत्यमरः । इह तु प्रश्नपूर्वकं तदुच्चारितवाक्यानुप्रयोगपुरःसरमस्याविष्करणे उक्तिः । एतेन च तन्म तदुच्छेदमेवात्र प्रतिपाद्यते इति विवक्षितार्थः । सुवार्धस्तु— स्वमत्प्रच्यावनपूर्वकमनुयोगे सति अनुप्रयुज्यमानवाक्ये योऽन्त्याग्रजः तस्य टः पुनो वा स्यादिति । 'विभाषा—' इति पूर्वसूत्राद्विभाषेति चानुवर्तते इति बोध्यम् । संक्षेपादाह— अत्र यद्वाक्यमिति । निगृह्यानुयोगविषये यद्वाक्यमिति तदर्थः । उदाहरति— अयामिति । अद्य + अमावास्या + इति + आत्य इति पदानामवयवः । अत्र प्रतिपक्षे च 'अद्य अमावास्या' इति वाक्ये उच्चारिते अद्य लोकेऽमावास्या अत्र अवतीति प्रतिपादयितुं प्रत्यासत्त्येन तत्र वाक्योच्चारणपूर्वकं तन्मात्रमवयवमिति । अत्य इत्यस्या

त्वमिति कटे पदमित्यध्याहारः । अतोदाहरणे कथं कृत्वा नियहसूचकमनुयोगो-
भवतीत्याशङ्क्य विहण्येति—अमावास्याख्येवादिनमिति । युक्त्या इति । यमुक्षिष्य अथ
अमावासीतुक्तं तेनानुयोगकारिणा युक्तिबलेन इत्यर्थः । स्वमतात्—वसा
प्रतिपक्षस्य आत्ममतात् तं प्रच्याव्य स्वमतपरित्यागे बाध्यं विधाय निगृह्येत्यर्थः ।
एवमनुप्रयुज्यत इति । तस्य प्रतिपक्षस्य वाक्यमन्तरं उपादीयत इत्यर्थः ।

३६१४ । आम्नेङितं भर्तृसने ॥ ८।३।८५ ॥

दी—। दस्यो३ दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्नेङित-
ग्रहणम् द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर३ चौर३ ।*

The final of each of the words reduplicated (आम्नेङित) receives the optional "pluta-accent" provided the sense of deprecation or reproach is implied thereby. Thus 'दस्यो दस्यो—Thief ! Thief ! I will kill you (घातयिष्यामि—हन् + णिच् + लट्, स्यामि) । Here the word दस्यो (vocative) has been reduplicated by the rule वाक्यादेरसमस्त्रितस्यास्यसंमतिकोपकृतसन्भर्तृसनेषु' (2143). Well by the rule 'तस्य परमान्नेङितम्' (८३) the second only of the reduplicated words being designated as आम्नेङित and not both of them, how is it that the final of both the words (दस्यो दस्यो) has been stated pluta, when the last only is legible to have the operation ? To reply to this rejoinder he says 'आम्नेङितग्रहणम्—etc'. That is the term 'आम्नेङित' here stands for द्विरुक्ति only and suggests pluta scansion of both the words and not of the last only.

मित—। आम्नेङितमिति । भर्तृसने गमे यदा मेङितं तस्य टेः प्रुतो वा स्यात्

[* 'दस्योदस्यो' इति 'चौर चौर' इति च वाक्यमनोरमादृतपाठः ।]

इति सूत्रार्थः । 'अस्मैडितं द्विस्त्रिरुक्तम्' इत्यमरः । सूत्रमते तु 'तस्य परमास्मैडितम्' (८३) इति द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव आस्मैडितसंज्ञा ; दस्यो दस्यो इति । घातयिष्यामीति मारयिष्यामीत्यर्थः । अतः वाक्यादेरस्मैडितस्यसुयामन्वितस्य 'दस्यो' इत्यस्य द्वित्वम् । ननु सूत्रमते 'तस्य परम्' इति द्विरुक्तसमुदाये परभागेनैव प्रुतश्रुतिः प्रसज्यते न तुभयस्यापि इत्यत्राह—आस्मैडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणमिति । तेन यः शब्दो द्विरुच्यते तस्य प्रत्येकं टः प्रुतश्रुतिरिति भावः । एतेन 'दस्यो दस्यो' 'चौर इत्यत्र चौर' परभागस्यैव प्रुतश्रुतिरिति परास्मै । 'सर्वः प्रुतो वैकल्पिकः' इति पक्षे तु 'दस्यो दस्यो, चौर चौर' इत्यादि प्रुतश्रुतिवर्जमपि पठितुं शक्यम् ।

३६१५ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ८।२।८६ ॥

टी—। अङ्गत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि * जालम् । तिङ् किम् ? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्तुं सत इत्येव—अङ्गाधीष्ण्व भक्तं तव दास्यामि ।

When a तिङन्त verb is in syntactical connection with any other verb (तिङन्त) then it (the verb) is accented as प्रुत provided the said verb is joined with the term अङ्ग (expressing anger or reproach). Thus 'अङ्ग कूज—Well make sound in your own way (but) now, oh fool, you will have a (good) lesson—Here the verb कूज (कूज + लोट् + हि) bears syntactical relation with the verb ज्ञास्यसि and is joined with the term अङ्ग which expresses anger, and thus the rule applies. 'अङ्ग देवदत्त—Well Devadatta you are telling a lie—Here अङ्ग implies anger but it is connected with the noun देवदत्त and not with a Verb.

Hence the rule does not apply although देवदत्त is related with the verb वदसि । 'अङ् पच्'—well you may cook ! Here also 'अङ्' implies anger but yet the rule does not apply because the Verb (पच्) is not in relation with any other verb. 'अङ्गा-धीष्व'—Why child, you may read and I shall take charge of your maintenance (भक्त means 'rice' or अन्न). Here in अङ्ग the sense of anger not being present the rule does not hold good ; for the sense of reproach (भर्त्सने) follows from the previous rule.

मित—। अङ्गयुक्तमिति । अङ्गयुक्तम् + तिङ् + आकाङ्क्षम् इत्यवयवः । तत्र अङ्गेति अव्ययम् । तस्य चामर्षे अनुनये च शक्तिग्रहः । तत्र यदास्य अमर्षे शक्तिस्तदैव सूत्रप्रवृत्तिर्नान्यथेति उदाहरणेषु स्फुटीभविव्यति । तेन अङ्गेन 'अङ्गशब्देन युक्तम् अङ्गयुक्तम्' इति । न तु 'यस्मात् प्रत्यय विधिसत्तादादिसंज्ञिन् प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्येवं संज्ञितस्याङ्गशब्दस्यात्र ग्रहणम् । तस्य लक्षणिकात्वात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव' इत्यत्र तस्य ग्रहणायोगात् । अङ्गयुक्तमिति पदम् तिङ् इत्यस्य विशेषणम् । तिङ् इत्यनेन च 'येन विधिः—' इति न्यायात् तदन्तस्य ग्रहणम् । अतएवाह—अङ्गैत्यनेन युक्तं तिङन्तमिति । सूत्रे आकाङ्क्षमित्यपि तिङ् इत्यस्य विशेषणम् । आकाङ्क्षत इत्याकाङ्क्षम् (पचाद्यच्) इति व्युत्पत्तेः । तेनायं सूत्रार्थः—अङ्गशब्देन युक्तं साकाङ्क्षं च तिङन्तं प्रत्युत्तिभाक् भवति भर्त्सने चेद् (अङ्गशब्देन इति यावत्) गम्यते इति । अङ्ग कूजेति । कूजेति कूज अव्यक्ते शब्दे (भ्रादिः) इत्यस्य लोन्मध्यमैकवचनम् । जालमेति । जालमोमूर्खस्तत्सम्बुद्धिः । इदानीं ज्ञास्यसीति । कूजनफलमिति शेषः । अर्थात् 'यदि कूजनाद् न विरमसि तदा चपेटाघातादिना त्वां ततो विरमयिष्यामीत्यर्थः । एवंचात्र भर्त्सनेन च गम्यते इति कूजशब्दान्ते प्रत्युत्तिः । तस्याङ्गेन युक्तत्वाद् ज्ञास्यमीत्यनेन साकाङ्क्षत्वाच्चेति बोध्यम् । तिङ् किमिति । तिङन्तग्रहणं कथमित्यर्थः । अङ्गदेवदेतेति । अत्र देवदत्तपदस्य वदसीत्यनेन साकाङ्क्षता । परं तस्य (देवदत्तपदस्य) विशेषणत्वेन तिङन्तत्वाभावादमर्षवाचिना

अङ्गशब्देन योगे सत्यपि न पुनश्च्युतिः । एतेन 'अत्र अङ्गशब्दोऽनुनये' इति
 किञ्चाश्रयिद्वितीः परास्ता । तथाहि सति अत्र 'विड' किम् ? इत्यनुक्ता 'भर्तृसन' इति
 किम् ? इत्येव अवक्ष्यत् । तस्मान्मूलविरोधाच्चतुपेक्षमेवेत्यलम् । अङ्ग पचेति । अवाङ्गेन
 पचति इत्यस्य योगः परमितरतिङन्तेन साकाङ्क्षतेति पचेति न भवति इत्याह—
 नैतदिति । अपरमिति—तिङन्तमिति यावत् । इदानीं पूर्वसूत्राद् 'भर्तृसन' इति
 अस्यानुवृत्तिं स्वीकुरुते—भर्तृसन इत्येवेति । अङ्गाधीष्येति । अङ्ग अधीष्य इतिच्छेदः ।
 वत्स अधीष्य त्वामसदानेन पालयिष्यामीत्यर्थः । अत्र अङ्गेति अनुनये । तेन
 भर्तृसनार्थाभावेन तिङन्तस्य (अधीष्येवस्य) अङ्गयुक्तत्वसाकाङ्क्षत्वयोर्विद-
 मानयोरपि न प्रवमानतेति विभावनीयम् ।

३६१६ । विचार्यमाणानाम् ॥ ८।२।८७ ॥

दी—। वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृह्णा३इ
 (गृहे इति—?) । न होतव्यमिति । होतव्यं न होतव्य-
 मिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ।

The term विचार्यमाण means 'a subject under consideration
 of judgment'. But by transference of epithet (लक्षणा) it refers
 to the sentences leading to such consideration of judgment.
 Hence it is that Dikshita says वाक्यानाम् etc—

The टि portion in vedic literature of the last word of
 sentences having reference to judgement (विचार) is accen-
 tuated as pluta. Thus the last terms गृह्णा and होतव्यम् are प्लुत
 of the sentences होतव्यं दीक्षितस्य etc. Whether or not any sacri-
 ficial performance may be arranged in the house of him
 who has been (recently) initiated (दीक्षितस्य). The meaning
 of the sentences he explains thus—होतव्यम् नहोतव्यम्—etc. विचार

for judgment) he adds is, however, scrutinising or examining by the help of evidences.

मित—। विचार्येति । विचारो नाम प्रमाणैः विषयविशेषस्य यथार्थनिर्धारणम् । यथ विषयः तद्विचारविषयीभूतो भवति स विचार्यमाण इत्युच्यते । तदुक्तं भट्ट-हरिणा—‘कोटिद्वयस्मृण विज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञान-विषयीभूत उच्यते’—इति । इह तु जहत्स्वार्थलक्षणाया विचार्यमाणशब्दस्य विचार-विषयीभूते वाक्ये तात्पर्यम् । न हि वाक्यानि विचार्यन्ते किन्तु वाक्यैः विषयविशेषः । यथोदाहरणे (इहस्थे) दीक्षितस्य (प्राप्तदीक्षस्य) गृहं (गृहे इति यावत्) होतव्यं स्वस्त्रायनायनुष्ठानं कर्तव्यं नवेति विचार्यते । तदेतत् सकलं समालोच्य विद्वन्सीति—वाक्याणामिति । विचार्यमाणानां वाक्यानामिति यावत् । टिः पुत इति । एतच्च वाक्यस्य टिः पुतः— (पशुदर) इत्यतोऽनुवर्तत इति ज्ञेयम् । गृहा इति होतव्यमिति । उभयोरेव वाक्ययोर्विचारविषयपरामर्शत्वात् तद्वतस्य शब्दयोः टिः पुतश्रुतिरिति विवेकः । गृहा इ इत्येव पाठः सुबोधिनो बालमनोरमाकारघृतमूलयोः दृश्यते । तत्र इ शब्दस्य विशेषप्रतिपत्तये ‘एचोऽप्रगृह्यस्य—’ (३६२६) इति सूत्रमेव द्रष्टव्यम् । तत्र आकारोऽप्यस्ति । विचारशब्दं स्वयं व्याचष्टे—प्रमाणैरिति स्पष्टम् ।

३६१७ । पूर्वं तु भाषामाम् ॥ ८२।८८ ॥

दी—। विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नृ-रज्जुर्न । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात् पूर्वप्रयोगशब्द-सीति ज्ञायते ।

In classical language, however, (as opposed to vedic) the टि portion of the last word of the first sentence only of the two or more sentences which have clear reference to judgment (विचार) deserves to have the पुत form of accentuation (and not the टि of the last word of last sentence also which form of

accentuation is restricted to, vedic language only). Thus the rule is for restriction regarding vedic method and classical method of accentuation with reference to sentences in respect of विचार or judgment. Thus नु in the first sentence only receives pluta accentuation and not in the last also. भाषा-यदणात्—That is, from the acceptance of the the term 'भाषायाम्' here it is understood that the injunction expressed in the previous rule (पूर्वयोगः) is restricted to vedic literature only.

मित्र—। पूर्व लिखि । अत्र तु शब्दोऽवधारणार्थः पदान्तरद्योतनार्थोवा । स भिन्नक्रमो द्रष्टव्यः । पूर्वं भाषायामिव इत्यन्वयः । कथोः केप्रां पूर्वम् इति आशङ्क्य आह—विचार्यमाणानां पूर्वमिति । पूर्वसूत्राद् विचार्यमाणानामित्यनुवर्तते । 'वाक्यस्य टेः प्लुतः—' (८।२।८२) इति च प्राग्वत् । तदाह—प्रवक्तु इति । ठिरित शेषः । अहिर्नु इति । नुरिति वितर्कद्योतनार्थम् । अत्रान्तिमनुशब्दस्य प्लुतप्रतिर्वाध्यत इति द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वगृहणम् न तावत् 'अन्त्यारादितरर्तदिक् शब्द—' इति दिक् शब्दत्वद्योतनार्थं किन्तु अस्माकं ये पूर्वाः (पूर्वापुरुषाः) इतिवद्, विशेष्यत्वे न प्रयोगः । 'ओमभ्यादाने' इत्यारभ्य एतदन्तं याः काचित् प्लुतप्रत्ययो विहितास्ततः सर्वापेक्षया किमत्र पूर्वगृहणमुत 'विचार्यमाणानाम्' इत्येकमात्रापेक्षमित्याशङ्क्य समाधानमाह—भाषायदणात् पूर्वप्रयोगः कन्दसि इति । पूर्व योगः "विचार्यमाणानाम्" इति पूर्वसूत्रम् । तस्यैव कन्दोमात्रविषयत्वं सूच्यत इत्यर्थः ।

३६१८ । प्रतिश्रवणे च ॥ ८।२।८८ ॥

दी—। वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभि-
मुख्ये च । गां मे देहिभोः । हन्त ते ददामि३ । नित्यः शब्दो
भवितुमर्हति३ । दत्त किमात्य३ ।

In any sentence, in the vedic literature, the टि portion of

the last word is accented as: pluta—provided that the sense of consent, promise or listening to in expectation of an answer, is referred to thereby. Thus in the matter of consent i.e., 'अभ्युपगम—'='हन्त ते—'। In the matter of promise (प्रतिज्ञान)—'नित्यः शब्दः—'(A word deserves to be permanently present—This is a proposition accepted in a general way without giving proper reasons to establish the truth of the same). In the matter of listening to (श्रवणाभिसुख्ये) = 'दत्त—'well, Datta, what have you got to say here (i.e., let me demand your opinion about the matter).

मित—। प्रतिश्रवणे इति । प्रतिश्रूयते इति प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः । भावे लुट् । तस्य च अभ्युपगमः (स्वीकारः), प्रतिज्ञानम् (सप्रमाणमिदमेहं करिष्यामीति प्रतिश्रुतिरित्यर्थः), श्रवणाभिसुखा (श्रवणार्थमनुकुलंतेति यावत्) इति त्रिविधोऽर्थः । ततो व्याचष्टे—वाक्यस्य टेरित्यादि । तत्र अभ्युपगमे प्रतिज्ञाने चार्थे । प्रतिज्ञानमित्यत्र गतिसमासः । श्रवणाभिसुख्यार्थे तु—'लक्षणेनाभिप्रती आभिसुखी' इति समासः (अव्ययीभावः) । क्रमिणोदाहरति—हन्ते इति । अत्र अभ्युपगमः । नित्यः शब्द इति । एतत् प्रमाणार्थं प्रतिज्ञायते । दत्त किमिति । अत्र किन्ते मतमिति तन्मतश्रवणाभिसुख्यं श्रूयते ।

३६१८ । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपृजितयोः ॥ ८।२।१०० ॥

दी—। अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराङ्गतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूतश्च । पठश्च । 'अग्निभूते' 'पठो' एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ।

In vedic literature, a pluta vowel is to be regarded as अनुदात्त

(and not उदात्त as here previously done) in such cases as the final letter of a word in a query and as that of a word used in a sentence to bring forth the sense of admiration (or respect). This rule, though occurs in the midst of such rules as are enjoying the पुन system, does not here advise the injunction of पुन but it seeks to enjoin the state of being अनुदात्त (or low pitch) on the part of a पुन vowel which has elsewhere, i.e. in the cases of 'calling form a distance etc, been instructed to have the उदात्त or high-sounding pitch (cp—'वाक्यस्य टेः पुन उदात्तः' 'दूराद्भूते' etc) अभिभूतइ, पट उ—These illustrate अनुदात्तत्व here in the case of a final in a query (प्रश्नात्ते). The original words are अभिभूते and पटो and the final letters of them are enjoined to be अनुदात्त by this rule (as also स्वरित pluta by—प्रश्नाख्यानयोः). Now 'ए' and 'ओ' are final letters here which being diphthongs can be broken up as अ+इ and अ+उ. Hence it is that इ and उ are regarded as final letters and also treated as such. The instance of अभिपूजित or expression of admiration is 'शोभनः खलुसि—' you are good indeed, oh boy. The present rule enjoins the अनुदात्तत्व of the पुन vowel (which is the अकार here of the final term भाषणवक्त्रे) and the plutas of the same has been enjoined by the rule 'दूराद्भूते च'.

मिन— अनुदात्तमिति । अस्मै तस्मिन्मैनावधेयं यन्नानेन सुतेषु मयापूर्वं पुनखण्डे विधीयते । किन्तु पूर्वेषु विहितस्य पुनस्य अनुदात्तश्रुतिरिव । सा च (अनुदात्तश्रुतिः) 'दूराद्भूते च' इति '—प्रश्नाख्यानयोः' इति च विहिता । तेनाव पुनः पुनविधिर्नगुज्यते । अतएवाह—अनुदात्तः पुनः स्यादिति । पुन इति न विधेयम् । किन्तु उद्देश्यवति कदाचिदनेव । अनुदात्त इत्येव तु विधेयमिति विवेक्तव्यम् । अतः

प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति वाक्यशेषः । अथ कः प्रश्नान्तशब्दार्थः को वा अभिपूजित-
शब्दार्थः इति चेदुच्यते । प्रश्नवाक्ये यच्चरामं प्रयुज्यते सः प्रश्नान्तः । तथा अभिपूज्यत
इत्यभिपूजितम् । नपुंसके भावे क्तः । प्रशंसनमिति यावत् । ततः प्रश्नान्तस्य अभि-
पूजितच्चेति इत्ययोः सप्तमीद्विवचननिर्देशः । ततश्चायं समुदायतः सूतार्थः—
प्रश्नान्ते विषये यः पुतस्वरो विहितः दूराद्धूत च इति अभिपूजितविषये
यश्च पुतस्वरोविहितः तस्य तस्य द्वयोरपान्न अनुदात्तत्वो विधीयते
इति । अत एवेदानीं स्पष्टीकरोति—दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य पुतसीति ।
अनुदात्तत्वात् इति । अनुदात्तत्वमेव अनुदात्तभावम् इति मयूरवा-
सकादिवात् समासः । पुतस्य अनुदात्तत्वमेवात्र विधानविषयः । न तु पुतस्यापि
विधिरिति भावः । तस्य अन्यतः सिद्धेरिति । अग्निभूत इति । पठउ इति च ।
'अगमः पूर्वान् गामान्' इत्येतद्वाक्यम् 'अग्निभूते पटो' इत्यनन्तरेण समाप्तम् । तदेवम्
अग्निभूते, पटो इत्यनयोः प्रश्नगतचरभावयवे सिद्धे तत्र च एकारस्य ओकास्य च युक्त-
वर्णत्वाद् विशेषेण अ+इ, अ+उ इत्याकृतिसम्प्रादनसामर्थ्यात् 'प्रश्नाख्यानयोः'
इत्यनन्तास्य अ इत्यस्य पुतस्य अनुदात्तत्वश्रुतिः । एतदेव स्पष्टीकर्तुं माचष्टे—
अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते इति । प्रश्नान्ते यः 'अग्निभूते' शब्दः यश्च 'पटो' शब्द-
स्तदुभयोरित्यभिप्रायः । अथ अभिपूजितविषये उदाहरति—शोभनः खलसि इति ।
प्रशंसनीयाकृतिचारिक्योऽसि बालक (माणवक) इति प्रशंसायां समाप्त्या 'दूराद्धूते च'
इति पुते च सिद्धे तस्य पुतस्यानेनानुदात्तत्वम् ।

३६२० । चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ ८८२।१०१ ॥

दी— वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भायात् ।
अग्निरिवभायात् । उपमार्थे किम् ? कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने
किम् ? अग्निर्माणवको भायात् ।

In vedic language, the पुत vowel will be regarded as of
अनुदात्त pitch provided it is the टि portion of a word in such
a sentence as contains the particle चित् used in the sense of

उपमा or simile. Thus 'अग्निचित्'—(shines like fire; भायात् = भा (दीप्तौ) + विधिलिङ् यात्) । Here the final आ of the term भायात् is पुत and at the same time अनुदात्त. Why add the term 'उपमार्थे' in the rule ? For in instances like कथञ्चिदाहुः (said somehow), here the final vowel of the last term is neither पुत nor अनुदात्त as चित् is here used in the sense of 'difficulty' and not similarity. Well, what is the force of the term 'प्रयुज्यमाने' in the rule ? Witness अग्निर्माणवको भायात् (he burns like fire) where the sense of similarity is present but yet the absence of the use of 'चित्' in that sense bars the final vowel of भायात् to be पुत + अनुदात्त as well.

मित—। चिदिति । 'वाक्यस्य टेः पुतः उदात्तः' (८२१८२) इत्यत 'उदात्त'वर्जं सर्वमपानुवर्तत इति व्याचष्टे—वाक्यस्य ठेरिति । 'चित्' अनिश्चयार्थ-द्योतकमव्ययम् यद्युपमार्थे प्रयुज्यत इति वाक्यशेषः । यद्यपि अन्वेषामपि इवादीनामस्ति उपमानार्थे प्रयोगस्तथापि तेषामत्र न ग्रहणं किन्तु उपमानार्थे प्रयुज्यमानस्यैव चिदित्यस्य ग्रहणम् न त्वप्रयुज्यमानस्य अतएव प्रयुज्यमाने इत्यात्मम् । सूत्रे च-शब्दश्चैवं पुतसमुच्चयार्थः । 'एतदेव ज्ञापयति पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयत इति बोध्यमित्याहुः' । इह तु सुख्यत इति तेषामाशयः । सूत्रे इतिशब्दस्यायमभिप्रायः । यद्यस्य ग्रहणमत्र न क्रियेत तदा उपमानार्थे कश्चिश्चिच्छब्दे प्रयुज्यामाने चिच्छब्दः पुत इत्येवमर्थो विज्ञायेत । इति शब्दे तु सति, प्रयुज्यमाने इत्येव चिच्छब्दस्य विशेषणम् । पुतस्तु 'वाक्यस्य टेः—' इत्यधिकारात्तस्यैव भवति । तदेव पर्यालोच्य उदाहरणापदेशेनाह—अग्निचिदिति । अत्र चिच्छब्दस्य न पुतः किन्तु भायादित्यस्यैव । अगस्त्यमार्गे पुनरितिशब्दे चिच्छब्दस्यैव पुतः स्यादित्यभिप्रायः । चिच्छब्दस्य उपमानार्थत्वे दर्शयति—अग्निरिवेति । भायादिति—भाधातोः लिङिविधौ । दीपाते इति सदर्थः । कथञ्चिदिति—अत्र कञ्चिच्छब्द इति नात्र सूत्रप्रवृत्तिः । प्रयुज्यमाने किमिति । 'चिदिति उपमार्थे' इत्येव सूत्रमस्तु । त्यज्यतां प्रयुज्यमान

इत्यनुयोगः । तत्राह—अभिर्माणवक्त इति । माणवक्तः (बालकः) अपि वि-
दीपात् इत्यर्थः । अत्र उपमानार्थोऽस्ति । ततश्च चिच्छब्दस्यापि प्रतीतिरस्तीति ।
तस्यापि उपमानार्थाभ्युपगमात् । किन्तु प्रतीतिमात्रं न सूत्रप्रवृत्तिगमकम् । किन्तु
साक्षात्प्रयोग एव । अतः सत्युपमानार्थे यदि चिच्छब्दस्य स्पष्टतः प्रयोगो नास्ति
तदा सूत्रं न प्रवर्तिष्यते इत्येतद् ज्ञापयितुं 'प्रयुज्यमाने' इति गृहीतम् ।

३६२१ । उपरिखिदासीदिति च ॥ ८२११०२ ॥

दी— टः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिखिदासीत् ।
अधःखिदासीदित्यत्र तु 'विचर्यमाणानाम्' (३६१६) इत्युदात्तः
प्लुतः ।

In vedic language the पुत vowel, enjoined for the टि portion
of the last word in the sentence 'उपरिखित् आसीत्' also, is to be
regarded as अनुदात्त in pitch (and not उदात्त). Thus—'उपरि—'
(It (the supreme soul) was above all). But from this clear
mention of 'उपरि—'the final vowel in the case of the sentence
'अधःखिदासीत्' (as scanned in the text) has to be regarded as
'उदात्त पुत' by the rule 'विचार्यमाणानाम्' (3616) and not 'अनुदात्त पुत'.

मित— उपरिखिदिति । खिदिति निरर्थकमव्ययम् । एतेन 'उपरि'
इत्यस्यैवाव्ययस्य अर्थोऽधीत्येते । 'वाक्यस्य टः पुतः—' (८२११०२) इत्यनुवृत्तेरह—टः
पुत इति । 'उपरिखिदासीद्' इति वाक्यस्य अन्तिमशब्दस्य टः पुत अनुदात्त इत्यर्थः ।
'अनुदात्तम्—' (३६१६) इत्यस्य अनुदात्त इति । उपरि इति—अत्र पुतस्थानुदात्त-
श्रुतिर्न ली एव स्पष्टा । ननु ब्रह्मविषये गभीरत्वद्योतनार्थम् 'उपरिखिदासीत्'
'अधःखिदासीद्' इति वाक्यद्वयं कन्दसि (ऋग्वेदे) दृश्यते । तत्र यदि पूर्वस्य पुतानु-
दात्तश्रुतिरनेन विधीयते तदा परस्यापि सा स्यादित्याशङ्क्याह—अधःखिदासीदित्यत्र
त्विति इत्युदात्तः पुत इति । विचार्यमाणानामित्यत्र पुतस्य अनुदात्तश्रुतेर्विधाना-

भावादयथा पूर्वमुदात्तश्रुतिरेव पर्यवसीयते । ततश्चास्यापि वाक्यस्य (अधःसिद्धित्यस्य) यथा पूर्वमुदात्तश्रुतिरेव पर्यवसीयते । ततश्चास्यापि वाक्यस्य (अधःसिद्धित्यस्य) एतच्च हरदत्तमतमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । एकस्यैव ब्रह्मणः समकालसुध्वावस्थान-मधोऽवस्थानञ्च सङ्गच्छत इति तस्यातिगम्भीरत्वावाङ्मनसगोचरत्वं च दर्शयितुमेव सुक्तम् उपरिस्थितिः, अधःस्थितिः—चेति साम्प्रदायिकाः ।

३६२२ । स्वरितमास्मो ङितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु

॥ ८२११०३ ॥

द्वै—। स्वरितः प्रुतः स्यादामोङिते परेऽसूयादौ गम्ये ।

असूयायाम्—अभिरूपक ३ अभिरूपक रित्ते ते आभिरूप्यम् ।
संमती—अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे—
अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाह्नम् । कुत्सने—
शक्तीक ३ शक्तीक रित्ताते शक्तिः ।

In vedic literature, the pluta vowel enjoined for ङि portion of a word is to be regarded as also स्वरित in pitch (and not अनुदात्त or उदात्त) provided a term designated as आम् ङित follows and also the sense of malice (असूया), appreciation (संमति), anger and censure are implied. Thus अभिरूपक etc.—Hallow nice-looking fellow ! Your nicety is of no avail. शोभनोऽसि—I appreciate or admire your beauty. अविनीतक = स्वाये or अनकष्यायां कः । शक्तीक—one holding शक्ति (a kind of weapon) शक्ति + रिकक् by "शक्तियधोरीक" । Similarly धानुक् धानुक् रित्ते वे धनुः etc. Note that this injunction of प्रुतः being optional we may also use as अभिरूपक अभिरूपक etc with duplication only enjoined by "आम् ङितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु" .

मित—। स्वरितमिति । 'वाक्यस्य टेः पुत—' इति वर्तते । तदाह—स्वरितः पुत इति । एतेनापि सूत्रेण असूयाद्यर्थे पुतस्य स्वरितत्वमेव विधीयते न तु टेः पुतत्वमिति पूर्ववद् बोध्यम् । किञ्च पुतस्य स्वरितत्वात् विधीयते न त्वनुदात्तत्वं न वा उदात्तत्वमित्यपि विभाव्यम् । आम्नेडितशब्दार्थः पूर्ववत् 'आम्नेडितं भर्तृसने' (२६१४) इत्यत्र उक्तः । अभिरूपक अभिरूपक इति । असूयायामिदमुदाहरणमिति ज्ञापयितुम् 'असूयायाम्' इत्युक्तम् । एवं क्रमेणोदाहरणानि बोध्यानि । संसृष्टिभ्युपगमः । अभिरूपः सुन्दरः ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । अत्र सर्वत्र 'वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासंमति कोप-कुत्सनभर्तृसनेषु' (२१४६) इति द्वित्वम् । पुतश्रुतिस्तु वैकल्पिकी इति दौक्षितेन उक्तम्, तेन अभिरूपक इत्यपि प्रयोगः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

३६२३ । क्षियाशीः प्रैषेषु तिडाकाङ्क्षम् ॥८२॥१०४॥

दी—। आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः पुतः स्यादाचारभेदादौ । आचारभेदे—स्वयं ह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम्—पुत्रांश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात । व्यापारणे—कटं कुरु ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् ? दीर्घायुरसि ; अग्नीदग्नीन्विहर ।

If violation of custom (क्षिया), benediction or prayer (आशीः) and despatch (प्रैष) are implied, the टि portion is pluta and of स्वरित character of the तिङन्त verb which is in syntactical connection with any other तिङन्त verb in the sentence expressing the said sense (of violation of custom etc). Thus 'स्वयं ह रथेन याति—'Himself travels by a car whereas, causes his preceptor to walk on foot, This is the instance of क्षिया or violation of manners. क्षिया—जि३ श भावे क्षियास् । 'पुत्रांश्च etc.—'May you child, have wealth and children'—This is the instance of आशीः

or benediction. Here प्रार्थनायाम् is in the sense of आशीः । The term तात is a term of endearment, cp—‘पूज्योपतिरिपुत्रे च तातःशब्दः स्मृतो बुधैः’ (यादवप्रकाशः) । व्यापारणे i. e. in the sense of प्रेष or despatching as a servant etc we have—‘कटं कुरु—?’. Note that in the last two examples also the verbs लक्ष्मीष्ट and कुरु in the first sentences taking the puta pronunciation of स्वरित character (समाहारः स्वरितः) are in relation with the verbs लक्ष्मीष्ट (understood) and गच्छ respectively. Hence Bhattojidikshita asks ‘अकाङ्क्षम् किम्’ ? why say provided the verb is in syntactical relation with (any other) ? Witness ‘दीर्घायुः—’ you are possessed of longevity ; o the kindler of fire (अग्नीत्) serve all the (three) fires (दक्षिण, आहवनीय and गार्हपत्य). Here the verb अस्ति in the first sentence is independent for it has no connection with the verb विहर in the following sentence ; see also the rule ‘अग्नीतुप्रषणे—’ (3611).

मित— चियाशीरिति । चिघातुरत भौवादिकः । अन्तर्भावितर्ण्याधोऽयम् । जयति जयं गमयति इति चिया । बाहुलकात् क्वञः शचेति शप्रत्ययः । आचिशीलङ्घनमिति तदर्थः इति साम्प्रदायिकाः । जय इत्यर्थः इति त्वामिधानिकाः । तथाचामरः ‘जये चिया’ इति । ततश्चि (जये) अकसंका इति विभावनीयम् । आशीर्मेनसाशंसनम् । आशीः जेमपुण्यादौ इत्यमरः प्रेषयति इति प्रेषः प्रेरणम् । तिङ् + अकाङ्क्षम् इतिच्छेदः । ततश्चाकाङ्क्षत इत्याकाङ्क्षम् । साकाङ्क्षमिति तदर्थः । तिङ् इति तदन्ते लाक्षणिकमिति तिङन्त इत्यर्थकम् । तदाह—आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य इत्यादि । वृत्तौ अत्र स्यादिति च वाक्यशेषः । वाक्यस्य टोः पुतः— (२२१२२) इत्यतो वाक्यस्य टोः पुत इत्यनुवर्तते । तेन साकाङ्क्षं नायं स्वाधीः—विद्या आशीः प्रेषेषु गम्येषु वाक्यगतसाकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टोः स्वरितः पुतः स्यादिति । स्वरित इति पूर्वसूत्रात् । अथ चिघायामुदाहरति—

आचारभेदे इति । आचारोलङ्घने इदमुदाहरणमिति भावः । स्वयं इति ।
ह इति मन्त्रस्य गद्यमथले (यजुर्वेदीयत्वे) लिङ्गम् । एतच्च वाक्यालङ्कारमावार्थकं
निरर्थकं वा । अवोदाहरणे यातीति साकाङ्क्षम् । तेन तस्यैव स्वरितः
प्लुतः न तु गमयतीत्यस्य । एवमुत्तरतापि बोध्यम् । प्रार्थनायामिति—आशिषि
उदाहरणद्योतनार्थमिदम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट—इति । अत्र चकारेण किञ्चान्यदित्या-
काङ्क्षया धनंचेति । तत्र लप्सीष्ट इति क्रियापदमध्याहरणीयम् । तत्र पूर्वस्य
साकाङ्क्षत्वात् स्वरितः प्लुतः । व्यापारणे इति । व्यापारणं प्रेरणम् । अतएव प्रैषे
उदाहरणद्योतनार्थमिदम् । कटं कुर्विति स्पष्टम् । दीर्घायुरसि इति । अत्र
‘असि’ इति निरा-काङ्क्षम् । तेनात्र स्वरितः प्लुतो न । ‘अग्रीदग्रीन्—’ इति अत्र
‘अग्रीत्प्रेषस्ते—’ (३६११) इति द्रष्टव्यम् । ‘सर्वः प्लुतो वैकल्पिक’ इत्याह
तत्रैव सूत्रे इत्यलम् ।

३६२४ । अनन्तास्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ ८।२।१०५ ॥

दी—। अनन्तस्यान्यस्यापि पदस्य टैः स्वरितः प्लुत एतयोः ।

अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् । सर्वपदानामत्रम् । आख्याने—
अगमश्च पूर्वा३न् ग्रामा३न् ।

The pronunciation is a प्लुत vowel in the character of स्वरित pitch with reference to the टि portion of a word whether the same (word) is last or last-but one (अनन्त) in a sentence expressed in the mode of a query or in that of a reply. Thus ‘अगमः पूर्वा३न्—’ Did you go to the villages (lying) in the eastern quarters ? Here in this instance (of प्रश्न) the टि of all the words is ‘स्वरितः प्लुतः—’ pronounced as प्लुत in the स्वरित character—For the term अनन्ता (here) includes all the words in the sentence excepting the last. And the टि of last shares the

injunction on the force of 'अपि' in the rule. The reply (to the query) is—'अगमम्'—'I went there. Here also all are 'स्वरितः पुतः' ।

मित—। अनन्तस्यापीति । तेन अन्तवर्जं सर्वसौव पदसप्तानेन यहशम् इत्युदाहरणयोर्विशदीभविष्यति । अपिशब्दवलेन अन्तमपि पदमाचिष्यते । प्रश्नाख्यानयोरिति । प्रश्ने आख्याने (गम्ये) इत्यर्थः । अत्र आख्यानमुत्तरम् । ततो व्याचष्टे—अनन्तस्य अन्तस्यापीति । एतयोरिति प्रश्नाख्यानयोर्गमयोरित्यभिप्रायः । तत्र प्रश्ने उदाहरति—'अगमः पूर्वान्—' इति । अगम इति—गमेलुङि सिपि रूपम् । अत्रोदाहरणे सर्वाणामपि प्रदानां टः स्वरितः पुत इत्याह—सर्वपदानामयमिति । अयमिति स्वरितः पुत इत्यस्य निर्देशः । एतच्च अनन्तेति पदस्य व्याख्यानात् गमयत इति । पूर्वान् पूर्वदिगवस्थितान् यामान् अगमः त्वम अगच्छः किमिति प्रश्नः । अत्रोत्तरमाह—अगमम्—इति । अत्रापि सर्वपदानां टः स्वरितः पुतश्रुतिः ।

प्रश्नान्ते अन्तस्य अनुदात्तोपि पक्षे भवति इति वृत्तौ स्थितम् ।

३६२५ । प्र तावैच इदुतौ ॥८॥२॥१०६॥

दी—। दूराद्भूतादिषु प्लुतो विहितः । तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐश् तिकायन । औश् पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संपदेते ।

That the टि portion of a word in a sentence is पुत (as well as उदात्त) has been arranged when some one has to be addressed from a distance under rules 'दूराद्भूते च' (95); 'गुरोरनुतोऽनन्त्यापेक्षकस्य—' (97) etc. In that very connection when there is question of पुत on the part of ऐच् (ऐ औ) letters, then इत् or इकार and उत् or उकार which form a part and parcel of ऐ and औ respectively receives the पुत injunction. Thus ऐतिकायन and

औपगव—' Here both ऐ and औ constitute four मात्राs each. For इ being declared प्रत has got three मात्राs and अ has one. Thus ऐ has four मात्राs. similarly उकार being declared प्रत has got three मात्राs and अ has got one. Consequently औ gets four मात्राs.

मित—। तावैच इति । पुतौ + ऐचः + इत् + उतौ इतिच्छेदः । ऐच् इति ऐकारस्य औकारस्य च योद्धकम् । इदिति इकारमात्रस्य । उदिति उकारमात्रस्य । तस्य तस्य ऋस्वस्यैवेत्यर्थः । दूराद्धतादिष्विति—'दूराद्धते च' (८५) 'गुरोरेद्वी-
ऽनन्तरस्यापेकैकस्य प्राचाम्' (८७) इत्यादौ इत्यभिप्रायः । तव हतमिति सम्बोधने लाक्षणिकम् । दूरम् इति तत्स्थे लाक्षणिकम् । यावता प्रयत्नेन सम्बोधनं क्रियते ततोऽधिकप्रयत्नसाध्यं दूरस्थस्याह्वानम् । तव यद् वाक्यमुच्चार्यते तस्य टः प्रत उदात्त इति दूराद्धतादिषु विहितः । तस्य किमित्यपेक्षायां मोह—तत्रैव ऐचः । तत्रेति दूराद्धतादौ । तव यदा ऐचः ऐकारस्य औकारस्य वा पुतः प्राप्नोति तदा तस्य ऐकारस्य औकारस्य च अवयवयोः इकारोकारयोरेव (उदात्तः) पुत विधीयते इति बोध्यमित्यर्थः । ऐति कायन इति । इतिकस्यापत्यं पुमान् ऐतिकायनः । फक्प्रत्ययः । एवमुपगोरपत्यं पुमान् औपगवः । अत्र अण्प्रत्ययः । चतुर्मात्रौ + अत्र ऐचौ इतिच्छेदः । चतस्रः मात्रा अनयोः इति चतुर्मात्रौ । अयं सप्तमर्थः—इदुतोः पुते कृते तयोस्त्रिसो मात्राः । अवर्णस्य च प्रतिस्थलम् (ऐकारस्थले च) एका मात्रा इति मिलित्वा चतुर्मात्रैः ऐकारः औकारश्चेति ।

३६२६ । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्ये-
दुतौ ॥ ८२॥१०७ ॥

दो—। अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धते प्लुतविषये पूर्वस्यार्ध-
स्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥
'प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवाद्याज्यान्तेष्वेव—(वार्तिक)।
प्रश्नान्ते—अगमः ३ पूर्वाश्च ग्रामाश्च । अग्निभूत ३६ ।

अभिपूजिते—करोषि पटार उ । विचार्यमाणे—हीतव्यं
 दीक्षितस्य गृह्णार इ । न हीतव्यर मिति । प्रत्यभिवादे ।
 आयुषानेधि अग्निभूता इ इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विघ्नमाग्नया
 इ इ । परिगणनं किम् ? विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् ।
 अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह
 मामूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् ? शोभने
 मालि ॥ 'आमन्त्रिते कन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः' ।
 (वार्तिक) । अनाद पत्नीव ।

In the matter of पुत pronunciation with reference to an address from a neighbouring place—of an अप्रगृह्य एच् (ए, ओ) letter, the आकार is pronounced as पुत in the first half and the उकार or the उकार is written separated in the last half. 'प्रश्नान्ताभिपूजितयोः—' (Varttika). It has to be remarked that this method of treatment (of पुत pronunciation) applies in the cases of प्रश्नान्त, अभिपूजित, विचार्यमाण, प्रत्यभिवाद (saluting in return) and याज्यान्त only (but nowhere else). Thus अगमः—etc in cases in order of प्रश्नान्त etc. For explanation of प्रश्नान्त and अभिपूजित see the rule 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः (3619). For the explanation of विचार्यमाण see 'विचार्यमाणम्' (Rule—3616), for the explanation of प्रत्यभिवाद see 'प्रत्यभिवादे शूद्रे' (94) where the टि portion is both पुत and उदात्त, and for याज्यान्त see the rule 'याज्यान्तः' (3609). 'आयुषानेधि—' It means. Be possessed of longevity oh Agni; (अभिपूजिते) is the vocative singular of word अभिपूजति where ए being an एच् letter has been broken up into ए (आ ?) इ.

परिगणनं किम् etc.—why a list is being made of प्रज्ञान्, अभिपूजित् etc with reference to the application or execution of the rule? Witness 'विष्णुभूते—' I shall get you killed. Vishnubhūti. Here in the instance there has been made an address to विष्णुभूति from an adjoining spot as also there is one of the अग्रगृह्य एच् letters present. But because it does not fall under any of the cases प्रज्ञान् etc said in the Varttika, therefore the एच् letter (ए) has not been broken up into अ and इ nor has अ (or आ) been pronounced as हुत् in उदात्त अनुदात्त or स्वरित character. Here you may argue thus.—' well 'विष्णुभूते' is not evidently an address from a distance. For in that case it would have phata pronunciation of उदात्त character of the vocative only by the rule 'दूराद्भूते च' (95). Then it is doubtless an address from the vicinity. But in that case the rule 'एचोऽग्रगृह्यस्य—' (5626) must need apply as it contains the very words 'अदूराद्भूते' (अदूरात् + भूते—addressing from the neighbourhood). Then how can you say that because it (the instance विष्णुभूते—) does not fall under any of the cases of प्रज्ञान् etc. of the Varttika so it will not be allowed the operation spoken of in this rule?

To meet this rejoinder Bhattojīdikshita says 'अदूराद्भूते इति न वक्तव्यम्'—or the phrase 'with reference to an address made from the close quarters, under प्रज्ञान् etc (these instances are intended by the सूत्रकार also) there is the sense of 'अदूराद्भूते' or calling from near as there is a separate rule dealing particularly with 'दूराद्भूते' calling from afar. Thus the sense of 'अदूराद्भूते'

remains in the form of a suggestion or indication (ज्ञापक) in the cases of प्रचान् etc. Moreover, the provision of 'अनुदात्त इत' and 'स्वरित इत' spoken of is opposed to 'उदात्त इत' which has been provided in the case of 'दूराद्भूत'; and all kinds of इत pronunciation whether it is उदात्त इत, अनुदात्त इत or स्वरित इत is optional, comp the remark of Bhattoji, 'इह प्राचाम् इति योगो विभज्यते । तेन सर्वः पुतो विकल्प्यते' under 'गुरोरनु तौऽनन्तास्याप्यौकैकस्य प्राचाम्' (Rule 97). It therefore goes without saying that a list only of those particular cases wherein the present rule ('एचोऽप्रगृह्यस्य—') has been intended to take effect will suffice and consequently the intervention or rather interference of the phrase 'अदूराद्भूत' is a clear redundancy.

It is important to note in this connection, as Nagesha suggests, this view belongs to the authorship of Jayaditya (the author of काशिकावृत्ति).

And it is by no means less important to note here that Nagesha himself rejects this view (although he explains the same) and forms an explanation of 'अदूराद्भूत' in a quite novel method (the sum and substance of his view may be found in sanskrit in the सितमाषिणी below).

But we may add with Bhattoji that परिगणन system should be adhered to and the exclusion of the phrase 'अदूराद्भूत' in the rule should not be followed as a rule, for भाष्य is silent on the point.

पदान्तगृहणं तु etc.—But instead of 'अदूराद्भूत' the term 'पदान्त' was proper to be inserted in the room of the term 'पूर्वस्य' in the

rule. For otherwise the scope of the rule is narrowed. Compare 'भद्रं करोषि—' Oh, fool you are doing well—where the term गौः is vocative singular of गौ and derived as गौ + सु. Now 'गौ' contains एच letter 'ओ' but it (गौ) is not a पद when सु, which is a सर्वनामस्थान affix, follows, cp. the rule 'स्त्रादिष्वसर्वनामस्थाने' (230). And when it is not a पद the अकार lying at the end of it (for ओ = अ + उ) cannot be regarded as existing in the पूर्वपद. Thus it does not become झुत whereas its pronunciation is झुत (N. B. the text does not read the झुत vowel whereas some commentary has read as 'भद्रं करोषि गौश्चरिति').

[Nagesha, however holds that it is alright as पद is seen sometimes to be a synonym of वाक्य] ॥ शोभने माले—two nice garlands. There ए is प्रगृह्य hence no झुतविधि.

'आमन्त्रिते—'Varttika. The झुतविकार or the change of pluta pronunciation has to extend to the vocative singular here in the vedic language. अग्ने etc.—It being an instance of address from a distance the rule would not apply here.

मित—। एचोऽप्रगृह्यसेति । एचः + अप्रगृह्यसा + अदूरात् + इति इति, पूर्वसा + अर्धसा + आत् + उत्तरसा + इत् + उत्तौ इति, चच्छेदः । अप्रगृह्यसा इति एचो विशेषणम् । प्रगृह्यसंज्ञा तावत्, 'ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्' (१००।१।११) इत्यारभ्य विहितः । अतथाभूतसा एच इत्यभिप्रायः । अदूराद्भूत इति । समीपाद्वाह्वानि सतीत्यर्थः । अथवा अदूराद्भूत इति अनुवर्तमानसा झुतसा विशेषणम् । तथात्वे अदूराद्भूतो यः झुतविषयस्तस्मिन्नित्यर्थः । पूर्वसेति वाक्यान्तासीत्यध्याहारः । वाक्यान्तसा पूर्वसा पूर्वपदसा अर्धसा (टोरिति यावत्) अर्धभागसा आत् आकारा

भुतः स्यात् (परमुदाहरणेषु अकारोऽपि कचित् दृश्यते) । उत्तरस्येति । उत्तरपदस्यक्ति-
यावत् । व्यपदेशिवद्भावेन यदेव उत्तरपदम् तदेव उत्तरार्द्धम् । अक्षरमावावय-
वत्तात्तस्येति विभाव्यम् । 'प्रश्नान्ताभिपूजितः' इति वार्तिकमिदम् । अत्र सूत्रे
यावत्तः पुता विधीयन्ते तेषां सर्वेषां परिगणनार्थमिदम् वार्तिकमारभ्यते । प्रश्नान्ते
अतिपूजिते, विचार्यमाणे, प्रत्यभिवादे, याज्यान्ते चैव सूत्रविहितः भुतः प्राप्नोति
नान्यत्वेति वार्तिकार्थः । तत्र प्रश्नान्ते अनुदात्तः स्वरितो वा भुतः इति 'अनुदात्तं
प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' (३६१८) इत्यत्र 'अनन्तराग्रापि प्रश्नाख्यानयो' रित्यत्र च
स्पष्टम् । अभिपूजिते तु अनुदात्तः भुतः स च 'अनुदात्तम् प्रश्नान्ताभिपूजितयोः'
रित्यत्रैव विहितः । विचार्यमाणे 'विचार्यमाणानाम्' इति उदात्तः भुतः । प्रत्यभि-
वादे चोदात्तः भुतः । स च 'प्रत्याभिवादेऽग्रद्वे' (६७) इत्यत्र विहितः । याज्यान्ते
चोदात्तः भुतः । स च 'याज्यान्तः' (३६१८) इत्यत्र विहितः इति तत्रैव
द्रष्टव्यम् । अग्रिभूतइ । हे अग्रिभूते इत्यग्रिभूतिशब्दस्य सस्वोधनम् । अत्र एकारस्य
द्विवचननिष्पन्नत्वाभावाद् अग्रद्व्यत्वेन भुतः प्राप्नोति । स चाकारिकारसमाहारवर्ण
इति । (अकारस्य) आकारस्य पूर्वस्वर्णे अनुदात्तः भुतः । उत्तरस्वर्णे लिङ्कारभावम् ।
करोषि पटो उ इति । हे पटो करोषि किमिति प्रश्नः । प्राग्वदवापि ।

परिगणनं किमिति । प्रश्नान्ताभिपूजितादिष्वेव 'एचोऽग्रद्व्यस्य' इति सूत्रेण
प्रत्यविधिर्नान्यत्वेति नियमः इति किमर्थमिति प्रश्नः । विष्णुभूते इति । अस्योदाहरणस्य
वार्तिकोक्तप्रश्नान्तादिव्यतिरिक्तत्वेन विष्णुभूते इत्यत्र सत्यपि अग्रद्व्यस्ये एचि, विद्यमाने
चादूराडूतत्वे सूत्रोक्त—'पूर्वस्यार्द्धस्य आकारः भुतः स्यादुत्तरस्य इदुतौ सः' इति नियम-
व्यवस्था न प्रवर्तते इति सूत्राप्रामिरिति भावः ।

न चात्र 'दूराडूते च' (६५—८१२८४) इति उदात्तः भुतो भविष्यति इति
वाच्यम् । तत्र अग्रद्व्यस्येचो ग्रहणाभावात् । तत्र च अदूराडूतमेवाव गम्यते । किञ्च
दूराडूतस्य 'गुरीरुतौ जननन्तरस्यापिकैकस्य प्राचाम्' (६७—८१२८५) इत्यादावेव
अनुवृत्तिः न त्वन्यत्र । तद् 'एचोऽग्रद्व्यस्य' इत्यनेन । अदूराडूतविषये
उदात्तानुदात्तस्वरितमेदानामेकत्वम् । भुतो विधीयते । तत्रास्य (अदूराडूतत्वस्य)
गमत्वेन किं तत्र स्पष्टकथनेन । किञ्च स्पष्टकथनं उक्तावपि प्रश्नान्तेऽप्यत्र वा कृतास्य

प्रवृत्तिरिति नियमयितुमुचितम् । तस्माददूराद्भूतत्वमेव भासते । परिगणनं तु कर्तव्यमेव ।
तथाच 'विष्णुभूते' इत्यस्य प्रशान्नादिष्वे कर्तव्यत्वप्रतिपत्त्याभावात् सूत्रेण व्यवस्था
प्रवर्तते । तस्माद् 'अदूराद्भूते' इति परिहाय परिगणनेव ज्ञाय इत्यभिप्रायः ।
लाघवात्तेनैवेष्टसिद्धिः ।

तदेतद् 'अदूराद्भूते' इति न वक्तव्यमित्येतत् काशिकाकृतौ मतम् इति शब्देन्दु-
शेखरे स्थितम् । तदेतन्मतानु नागेशानुमन्यते । तस्य भाष्यानुक्तत्वमेव तदयहण-
रुचिवीजम् । तस्मात्तद्वेदम्—'सत्यपि परिगणने इदं कार्यमेव (अर्थात् परिगणनस्य
कर्तव्यतां खीकृत्यापि अदूराद्भूतयहणं कर्तव्यमेव इति) । न हि दूराद्भूतपद-
सम्बोधनमात्रोपलक्षणं किन्तु यथाश्रुतमपि । दूराद्भवानविशिष्टस्य अभिप्रेतितार्थस्य
आगच्छ भो माणवकाग्निभूते इत्यादौ नास्ति प्रवृत्तिः । तत्र परिगणनेन (हेतुना)
प्रत्याख्यानं न युक्तम् । अदूराद्भूत इति न वक्तव्यमित्यस्य भाष्येऽनुक्तस्यैवार्थलाभात्
(स्ववर्णितरूपार्थलानात्) इतिदक् ।

पदान्तयहणं तु कर्तव्यमिति—सूत्रे 'पूर्वस्य' इत्यनुक्ता तत्स्थले 'पदान्तस्य' इति
वाच्यम् इति हृदयम् । कुत इत्यत आह—इह माभूदिति । तथाच भद्रं करोषि
गौरिति इत्यत्र हे गौः (गोसदृशमुखं इति यावत्) भद्रं युक्तं करोषि इत्यर्थः ।
लक्षितार्थस्तु—'मुखं अयुक्तं करोषि' इत्येव । गो + सु (सम्बुद्धिः) इति स्थिते गो-
इत्यत्र एच् अप्रगृह्यः । परं सौ परतः गो इति अपदात् ततश्च अकारस्य पूर्व-
पदस्यत्वाभावात् सूत्रोक्तव्यवस्था न प्रवर्तते । ततश्च पदान्तत्वमादाय 'दूराद्भूतयहणं'
इति उदात्तपुनः प्राप्नोति । 'भद्रम्—' इत्युदाहरणे गौरित्यस्य उदात्तपुनश्चुतिर्मूलं
नास्ति परमन्यत्र दृश्यते इति तथैव व्याख्यातम् । शब्देन्दुशेखरे त्वेदं रमणीयम्
प्रकारान्तरेण विशदीकृतम् । विस्तरभिया नाम्नामिस्तदयस्य उदधियते । जिज्ञासु-
भिस्तत्रैव द्रष्टव्यमित्यस्यां विस्तरः । शीभने मालि इति—'इदं हि विचनम्—'
इति एषोऽत्र प्रगृह्यसंज्ञत्वेन (द्विवचननिष्पन्नात्) न सूत्रप्रवृत्तिः ।

'आमन्त्रिते'—वार्तिकमिदम् । आमन्त्रितं सम्बुद्धिः । तत्रैव हृदयसि विषये
सूत्रोक्ता पुनर्व्यवस्था इति । अप्राप्ते पुनर्विकारे इदम् । दूराद्भवानसंज्ञात्
परिगणनाच्चाप्राप्तिः ।

३६२७ । तयोर्यावचि संहितायाम् ॥ ८।२।१०८ ॥

दी—। इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्ना३
याशा । पठा३-वाशा । अग्ना३यिन्द्रम् । पठा३ वुदकम् । अचि
किम् ? अग्ना३इ वरुणौ । संहितायां किम् ? अग्ना३इ इन्द्र ।
'संहितायाम्' इत्यध्यायसमाप्तिरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादय-
मारम्भः सवर्णदोर्वत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थः । यवयोरसिद्ध-
त्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य' (३६५७ वा ८।२।४)
इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

In the matter of संहिता or euphonic combination, यकार and वकार are respectively ordered in the rooms of इकार and उकार when an अच् or vowel follows. अग्नायाशा—अग्ने + आशा = अग्नेआइ + आशा by 'एचोऽप्रगृह्यस्व—'the previous rule = अग्ना य + आशा = अग्ना याशा by the rule under discussion. पठावाशा—पठो + आशा = पठट् आउ आशा by the previous rule = पठव् + आशा = पठ वाशा by the present rule etc. Why add the term अचि in the rule? Witness अग्नाइवरणौ (अग्ने + वरुणौ—आकार here by the previous rule and this injunction of आकार being vedic irregularity or optional you do not find it in the first two cases). Here व् (a consonant) following the rule does not apply. But why add 'संहितायाम्' (in the matter of euphonic combination). Witness अग्नाइ इन्द्र (अग्ने + इन्द्र) where the previous rule 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' only takes effect and not the present rule as 'संहिता' is not intended here.

संहितायाम् इति etc.—The term 'संहितायाम्' in the rule extends as far as the end of this (eighth) chapter. Hence in the

cases of अग्रइ + आशा and पठउ + उदकम् etc (which result from अग्र + आशा and पठो + उदकम् etc respectively), the rule 'इको यण्—' (47—6.1.77) which occurs in the first foot of the sixth chapter might direct यकार in place of इ and वकार in that of उ, for the injunction of यण् is present when the term 'संहितायाम्' follows being carried down from the pervading rule (अधिकारसूत्र) 'संहितायाम्' (6.1.72) occurring in the same chapter. But the इकार and the उकार (इदुतौ) spoken of herein viz by the rule 'एचोऽप्रगृह्याय्—' (3626—8.2.107) which is the one hundred seventh rule of the second foot of the eighth chapter are to be considered as invalid or असिद्ध with reference to the injunction of यण् provided for in the rule 'इको यणचि' on the force of the regulating rule (पारिभाषिकसूत्र) 'पूर्ववासिद्धम्' (8.2.1). It is therefore that the term 'यौ—' meaning यकार वकारौ has been inserted with this aphorism 'तयोः—'. Thus Bhattioji Dikshita Says इदुतोरसिद्धत्वात् अयमारभः—This rule (तयोः—) has been coined because the इकार and उकार (तयोः) spoken in the previous rule is invalid with ref. to यण् in इको यण्—।

Here there may be raised another rejoinder viz this system of द्रुत pronunciation has been dealt with in the second foot (पाद) of the eighth chapter whereas the treatment of euphonic combination in respect of vowels (अच् सन्धि) has been spoken of in the first foot (पाद) of the sixth chapter i.e. under the rules 'द्रुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (90—6.1.125) etc. this implies that the system of pluta pronunciation is to be understood as valid or सिद्ध with

respect to अच् सन्नि for otherwise the rules 'प्रुतप्रगृह्याः—', 'इकोऽसवर्णे' (6.1.127) etc are meaningless. Thus it is clear the system of प्रुत pronunciation, though dealt with under the chapter dealing with the invalid cases (असिद्धकाण्ड) i.e. under 'पूर्ववासिद्धम्', is valid in the cases of अच् सन्नि. Thus from this suggested sense or ज्ञापकन्याय we are safe to generalise the truth and extend the same (ज्ञापकन्याय) to the case in hand viz the case of इदुती (spoken of) and conclude that 'इदुती' also, though dealt with in the 'invalid chapter (असिद्धकाण्ड)' under 'एचोऽप्रगृह्यास्य' (8.2.107), are valid (सिद्ध) with respect to यण् expressed in 'इकोयण्—' (6.1.77). This being the case the insertion of 'यौ' and the rule 'तयोः—'(3627) becomes unnecessary.

Bhattoji agrees with the force of this rejoinder and thinking that even if इदुती are considered to be valid with respect to यण् then also the form standing अग्रइ इदुम् or पट उउदकम् the said यणादेश will not operate for it will be superseded by सवर्णदीर्घ advised under the rule 'अकः सवर्णे दीर्घः' (85—6.1.107) which is subsequent to the rule 'इको यण्—' (47—6.1.77); moreover the प्रकृतिभाव (or remaining as it is) will supervene which has been instructed under 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वस्य' (91—6.1.127). It is therefore that Bhattoji agains remarks in short 'सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थः' i.e., the rule is for the cessation or prohibition of the operation of सवर्णदीर्घ and that of प्रकृतिभाव under 'इकोऽसवर्णे—' which he elliptically puts as 'शाकल्यस्य'. The previous यणादेश (इको यण्) having been thus

of no use here this rule (तयोर्द्युवचि—) therefore, carries its weight for it bars both 'सवर्णदीर्घ' and 'शाकल्यस्य' । But again another statement in favour of the said यणादेश may be made in cases like भो विन्द्रम् (भो इ इन्द्रम्)—यणादेश indeed takes effect superseding both 'सवर्णदीर्घ' and 'शाकल्यस्य' although the vowel of भो has got a pluta pronunciation spoken of in vedic language (कान्दस) and the निपात (ई) follows upon the said pluta, so प्रकृतिभाव was due here. If there fore यणादेश comes in such cases then undoubtedly it will be so in these (present) cases also. If so then what is the good of the commencement of this (the present) rule. To reply to this argument he puts forward the last and conclusive reflection—

यवयोरसिद्धत्वात् etc—or because यकार and वकार spoken of in 'तयोः—' are invalid, so the rule is necessary to bar the application of the (स्वर or accent spoken of in the) rule 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वः'—(3657). The idea is that—on the score of the exposition 'विषाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रम् असिद्धम्' under 'पूर्ववासिद्धम्' (8.2.1) this 'द्यौ'—(or य् and व्) is invalid towards the arrangement of svarita pitch (स्वरितस्वरविधि) under the rule 'उदात्तस्वरितयोः—' for the present rule 'तयोर्द्युवचि' (8.2.108) follows upon or is subsequent to the rule 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वः—' (8.2.4). If so the arrangement of स्वर i.e the injunction of स्वरित in place of अनुदात्त following a यण् letter will not hold good in the present case, although here also the said अनुदात्त pitch comes after यण् letter यकार or वकार. But on the other hand, had the said यणादेश been adhered to in such cases also then the स्वरित pitch re-

placing the यण् following अनुदात्त pitch could have hardly been barred or set aside. This, at last therefore i.e. the carrying of the स्वरित pitch, taking effect in place of a यण् following अनुदात्त pitch, is the reason lying at the root of enunciating this rule 'तयोर्यावचि—'. And it is therefore that the rule is not unnecessary but necessary as otherwise the said स्वरितस्वर would, without doubt, take effect in these cases also.

Here ends the pluta-section dealt with from the rule 'ओमभ्यादाने' (3606—8.2.87). [These rules might have been considered under rules dealing with classical forms also as the said pluta system is optional and common, to both the procedures classical and vedic. But seeing that the various pluta pronunciations are not generally adhered to by classical writers and yet profusely met with in the vedic hymns, Bhattojidikshita has dealt with them almost entirely under the vedic section and not the classical one.]

नित—। तयोर्युति—। तयोः + यू + अचि (संहितायाम्) इतिच्छेदः। अतः तयोरित्यनेन 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' (२२।१०७) इति पूर्वसूत्रस्थितौ इदुतौ परासृज्येते। अत आह—इदुतोरिति। वचनपरिणामेनोयमर्थलाभः। सूत्रे 'यू' इत्यत्र य् च व् च यू इतीतिरित्यहम्। संहिताः सन्धिः। स चात्र अजविषयएवेतुग्राहकणेषु स्पष्टम्। अग्रयाशा इति। अग्र + आशा इति स्थितिः 'अग्र' इत्यत्र एचः अप्रगृह्यत्वात् 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' (२२।१०७) इति नियमात् अग्राद् आशा इति जाते अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारादेशः। ततः अग्रय आशा = अग्रयाशा इति रूपम्। एवम् पटवाशा (पटो + आशा) बोध्या। संहितायां किमिति। पदपाठविषये (सन्धिकार्ये अकृते इति यावत्) सूत्रनिर्देशं मा प्रवर्ततामिति मत्वा दर्शयति—अपट इन्द्र इति। अस्य इकारस्य पदपाठत्वाद् यकारादेशो न।

संहितायामिति । 'तथोयूचि—' (८।१।१०८) इति अष्टमाध्यायगतद्वितीय-
पादस्यान्तिमसूत्रम् । ततश्च 'संहितायाम्' इति तदध्यायस्य परवर्तिपादद्वये प्रतिसूत्र-
मनुवर्तते इत्यर्थः ।

इदुतोरसिद्धत्वादिति । अत्रायमचरार्थः—यतः (पूर्वसूत्रविहितौ) इदुतौ असिद्धौ
भवतस्ततः अयम् आरम्भः अस्य वर्तमानसूत्रस्य आरम्भः प्रक्रमः क्रियते इति शेषः
इत्येकं वाक्यम् । किमर्थमयमारम्भस्तदाह—सवर्णदीर्घत्वस्येति । सवर्णघोषत्वस्य
निवृत्त्यर्थः शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थ इत्यन्वयः । तदेतदुभयविधविधाननिवृत्तये सूत्र-
मिदमुपस्थापितम् इति ।

अत्र निर्गलितार्थसूत्रम्—इदुतौ तावत् 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' (८।१।१०७) इति
सूत्रे विहितौ । तच्च सूत्रमष्टाध्याय्या अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादस्य प्रथम सूत्रात्
'पूर्ववासिद्धम्' (८।१।१) इत्येतस्मात् परवर्ति । ततश्च पूर्ववासिद्धमिति नयात् तत्र
विहितं कार्यं सपादसप्ताध्यायीं प्रत्यसिद्धम् । तदेवम् यद्यपि 'संहितायाम्' (६।१।७२)
इत्यधिकारसूत्रात् 'संहितायाम्' इत्यनुवर्त्य 'इको यणचि' (४७—६।१।७७) इति
इकारोकारयोः स्थाने यणादेशेन यकारवकारयोरविधानं सम्भवति तथापि
तत्रत्ययणादेशं प्रति अवल्यौ इदुतौ असिद्धौ इति 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' इति
सूत्रानुसारेण अत्र अग्रइ इन्द्र, पट उ उदकम् इत्यादौ स्थिते 'इको यणचि' (४७)
इति न प्रवर्तते । ततश्चात्र यणादेशं प्रति योगान्तरमारम्भनीयम् इति 'तथोयूचि—',
इत्येतद् वर्तमान सूत्रारम्भबीजम् ।

ननु यदुक्तं यणादेशं प्रति एचोऽप्रगृह्यस्व इदुतावसिद्धाविति नैतद्रमनीयं वचः ।
कुतः । सिद्धावेताविदुतौ ? कथमिव । ज्ञापकवलात् । किमिव तज्ज्ञापकमिति
चेदबोध्यते—विधिसावदष्टमाध्यायस्य असिद्धकान्धे विहितः । तथा चाधिकार
सूत्रम्—'वाक्यस्य टः पुत उदात्तः' (८।१।८२) इति । तच्च 'पूर्ववासिद्धम्'
(८।१।१) इत्येतस्मात् परतो वर्तते । तथा सति तस्य सपादसप्ताध्यायीं प्रति
असिद्धत्वमेव न्याय्यम् । किन्तु 'पुते प्रगृह्या अचि नित्यम्' (६।१।२२५) इति
षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादगतं सूत्रम् । तत्रैव तु अष्टमाध्यायस्यस्य पुतस्य प्रकृतिभावो
विधीयते । ततश्चैवं ज्ञायते—प्रकरणीयकार्यस्य (प्रकृतिभावस्य) स्वरसम्बिधुः

सिद्धमिति । अर्थाद् आष्टमिकोक्तकार्यस्य षष्ठिकविषयेऽपि प्रवर्तत इति । एवं सति ज्ञापकस्य सामान्याभिप्रेतत्वादित्यत्र यणादेशः प्रति सिद्धाविवेति प्राप्तम् । तथा सति 'इको यण—' इत्येव सिद्धे नार्थोऽनेन सूत्रेण विहितेन इति प्राप्ते तदेतदुक्तं यथा 'तथोऽर्थो' पर्थालोच्य 'तथोऽर्थो' इति सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरं दर्शयितुमाह—

सर्वणदीर्घत्वस्य च निवृत्त्यर्थ इति । नन्वेवमस्तु यणि सिद्धौ इदुतौ । अत्र 'अकः सर्वणदीर्घः' (८५—६।१।१०१) इति दीर्घः क्रियाताम् 'इको यणचि' (४७—६।१।७७) इति यण क्रियातां वा । किमत्र कार्यम् । 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परिभाषया 'अकः सर्वण—' इति सर्वणदीर्घः प्राप्नोति । तस्य यणादेशशस्त्रापेक्षया परत्वात् । तथा सति नार्थो यणादेशशयणेन । अस्मिन्सु सूत्रे विहिते इदुतोरसिद्धत्वमाश्रित्य सर्वणदीर्घो निवृत्तिरर्थः । तस्मात् 'तथोऽर्थो' इति योगः सर्वणदीर्घनिवृत्त्यर्थः । किञ्चाद्यं शाकल्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इकोऽसर्वणे शाकल्यस्य ऋस्त्वश्च' (८१—६।१।१२७) इत्यस्य संचेपात् 'शाकल्यस्य' इति पदेनोपादानं क्रियते । तथाच अग्रायाशा इत्यादौ 'इकोऽसर्वणे—' (६।१।१२७) इति परत्वात् प्रकृतिभावश्च प्राप्नोति । तस्मात् कृतेऽपि यणादेशे नार्थसिद्धिः । एतेन यणादेशस्य सिद्धत्वज्ञापकस्वीकारवलादेव प्राप्नोतीति ज्ञापकसिद्धिं न सर्वत इत्येव न्यायमित्यन्यत्र दर्शितमिति वेदितव्यम् । तदेवं ज्ञापकप्राप्तं षष्ठिकम् यणादेशम् बाधित्वा 'तथोऽर्थो' इति सूत्रारम्भ एव विधेय इति स्थितम् ।

ननु पुनरपास्तु यणः सिद्धः । कथमिति चेदुच्यते । भो इन्द्र इति स्थिते भोश्चन्द्रस्य काल्दसे पुनरे विहिते भोइ इन्द्र इति स्थिते पुनर्भोश्चन्द्राद् अव्यवहितपरवर्तिन इकारस्य निपातत्वेन प्रकृतिभावः प्राप्नोति । एवं स्थितेऽत्र वृत्तिकृत आह—'यणादेशश्चम् इकः पुनर्पूर्वस्य यणादेशो वृत्तन्यः—सर्वणदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकल्यनिवृत्त्यर्थश्चेति । तथाचैव सर्वणदीर्घं शाकल्यनिवृत्त्या भोयिन्द्रम् इति यणि कृते सिध्यति । न च तत्रापि यणादेशं बाधित्वा अनेन सूत्रेण (तथोऽर्थो' इत्यनेन) कार्यमिति वाच्यम् । पुनर्विकारे सत्येव हि 'तथोऽर्थो' इत्यस्य प्रवृत्तिः । न तु पुनर्पूर्वेऽपि । अतः विकारो नाम पुनस्य अवस्थानन्तरापत्तिः । तथाच अग्रे इन्द्र इति स्थिते अग्रे इति यदि पुनोच्चारणम् इति विधीयते तद्वत् परवर्तिन इकारस्य पुनर्पूर्वत्वम् भवति । अथ

अग्रे इति पुनोच्चारणं विभज्य अग्र इन्द्र इति विधीयते तदात्र पुनर्विकारो भवति इति सिद्धान्तः । विभागेन पुनस्त्यावस्थान्तरसंपादनादित्येव पुनतपूर्वपुनर्विकारयोर्विवेकः । तथाचैवं भो इन्द्र इत्यादि स्थले तथोयूवाचि—इति निष्फलमिति प्राप्ते सिद्धान्तान्तरमुपन्यस्यति—यवयोरसिद्धत्वादित्यादि बाधनार्थो वेत्यन्तम् ।

यवयोरसिद्धत्वादिति । तथाहि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' (३६५७—८२।४) इत्यत्र उदात्तस्य स्वरितस्य च स्थाने यो यण् ततः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो विहितः । स च 'तथोयूवाचि—' (८२।१०८) इति सूत्रस्थोदहरणे अग्रायाशा इत्यादावपि । यकारवकारात्मकयणादेशस्य अत्रापि सच्चात् । परमतु स्वरितः स्वरौ नेष्यते । तदेवं तर्हि तत्स्वरप्रत्याख्याने प्रयत्नः कर्तव्यः । स च प्रयत्नो यकारवकारयोरसिद्धत्वाग्रयः । असिद्धौ च यकारवकारौ 'उदात्तस्वरितयोः—' इत्येतत्कार्यं प्रति । व्याख्यातं 'पूर्ववासिद्धम्' (८२।१) इत्यत्र विपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमिति । एवं चानयोर्यकारवकारयोरसिद्धत्वादानुदात्तस्य यण् परकत्वाभावात् स्वरितस्वरौ निवर्तिष्यते । ततश्चाह—इत्यस्य बाधनार्थो वेति । इत्यस्येति—स्वरितस्वरस्य इति बोध्यम् । प्रागुक्तयणादेशाग्रयणे तु 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' इति स्वरितो दुर्वारः स्यादिति यणादेशबाधनार्थम् (स्वरितस्वरबाधनार्थञ्च) 'तथोयूवाचि—' इति सूवारम्भः ।

३६२८ । मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ ८२।३ ॥

दी—। रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । 'अलोऽन्तस्य' (४२) इति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा—'छन्दसीरः' (३६००) इति वत्वम् ।

The word 'रु' in the सूत्र is mentioned without any case ending and it stands for 'रुः' । The rule means—(In the matter of संहिता) in the vedic literature, रु is the final substitute in

vocative singular of a word ending in the affix मत् (मत्तुप्) and वस् (वसुक्त्सु). By the परिभाषा 'अलोन्त्यास' (it has to be understood that) र is the substitute for न only in both the cases. Thus 'इन्द्र मरुत्वः—' 'Thou, Oh Indra, who hast gods (मरुत्) as your own, dost drink the soma-juice here ; पाहि=पा + लोट्, हि by बहुलं कृन्दसि' शप् is dropped and consequently no पिवादेश is effected by 'पात्रा—' 2360. Here the term 'मरुत्वः' is the instance. It is derived as मरुत् + मत्तुप् = मरुत्वत्, न has been replaced by व by the rule 'भयः' (1878) त् however is not changed into द as it is not पदान्तः. Now मरुत्वत् in सम्बुद्धि or vocative singular is मरुत्वन्. The final नकार of this is replaced by र whence we have मरुत्वस् and मरुत्वः + इन्द्र = मरुत्व इन्द्र । He puts forth another instance of 'मत्तुप्—', 'हरिवः—' To thee on Indra who have got मेदिनम्— (मेद + इनि मत्वथे) and हरि or horses for thy self—हरि मत्तुप् = हरिवत्—न of मत्तुप् changing into व by the rule 'कृन्दसीरः' (3600) Then as before. Now Bhattoji to illustrate रत्व in the case of वस् of क्सु प्रत्यय beings down the next rule—

मित—। मत्तुवसीरिति । मत्तुवसीः + र इति कृन्दः । मत्तुश्च वस् चेति इतर-तरङ्गनात् षष्ठी द्विवचनम् । मत्तुवसि मत्तुपो षष्ठकम् । वस् इति अनुबन्ध परि-त्यागेन उकारान्तस्य कसोः । वस् इत्यस्य अर्धोच्चारणत्वेऽपि परनिपातः सौवः । मत्तुवसीरिति । तदन्तत्वे लाक्षणिकम् । तदाह—मत्तुवन्त्यरः स्यादिति । कृन्दसि विषये सम्बुद्धौ परतः संहितायामिति शेषः । संहितायामिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । सम्बुद्धाविति सम्बोधनस्यैकवचने इति बोध्यम् । 'एकवचनं सम्बुद्धिः' इति निर्देशात् । नत् मत्तुवन्त्य वस्त्वन्त्य कस्य वर्णस्य स्थाने 'र' इत्यादेशस्तत्राह—अलोऽन्येति । अन्यत् स्पष्टम् ।

तत्रैव मत्तुवन्त्यसुदाहृत्य वस्त्वन्त्यसुदाहृतुं पथधायगतं क्सुप्रत्ययघटिः सूत्रमवारयति—

३६३८ । दाश्वान् साह्वान् मीढान् ॥ ६।१।१२ ॥

दी—। एते कृत्स्नान्ता निपात्यन्ते । मीढस्तीकाय तनयाय ॥
'वन उपसंख्यानम्' (वातिक) । कनिववनिपोः सामान्य-
ग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहा-
निर्देशात् । यस्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः कनिप् ।

(Both in the vedic literature and in the classical one), the words दाश्वान्, साह्वान् and मीढान् are irregularly formed with the affix कसु added to them. The procedure in दाश्वान् is as follows दाश्—(दाने—भादि)+कसु=दाश्+वसु the affix कसु being लिट् substitute by 'लिटः कसु', the root was expected to be duplicated as also the augment of इट् by 'आर्द्धधातुकसंङ्' (2185). But both these operations do not take affect on the strength of निपातन here. The base (प्रातिपदिक) is दाश्वस् thence दाश्वान् when the nominative sing affix सु follows, Note that here उपधादीर्घ or lengthenation of the penultimate takes place before the operation of नुम् although the latter (नुम् by "उगिदच्—") is subsequent to the former (उपधादीर्घ) as also persisting (नित्य); for if नुम् on the ground of its being subsequent as well as persistent (पर and नित्य) takes place before उपधादीर्घ, then the base will cease to be असन्त or ending in अस् and consequently the injunction of उपधादीर्घ will fail. Thus the very appearance of the rule suggests that उपधादीर्घ will appear first; for the subsequence (परत्व) and precedence (पूर्वत्व) of the rules compare 'अत्वसन्तस्य—' (6.4.14)

and 'उगिद्वाम्—' (7.1.70). दाश्वान् one who has given or giver comp. "दाश्वान् सुपुत्राशिषम्"—Rag. XIV. 71.

साह्वान्—is derived as सह (षडमर्षणे भ्रादि) + कसु. Here कसु takes effect and not कानच् which is expected after आत्मनेपदी roots because by निपातन the root is here परस्मैपदी (cp—Shabdendu shekhra). Then we have सह + कसु = साह्वस् by force of निपातन the operations referred to above takes place here.

Now the instance of the rule 'मतुवसोः—' with reference to वस् is the term मीद्वः of the sentence 'मीद्वः—' Oh thou the giver of plenty to your children and grand children (लोक). मीद्वन् is Voc. singular (सम्बुद्धि).

'वन् उपसंख्यानम्—' a Varttika meaning 'It has to be mentioned in the rule 'मतुवसोः—'(3628) the final of the terms ending in वन् i.e the affixes कनिप् and वनिप् is also replaced by रु, in the vedic literature when सम्बुद्धि follows. वन् includes कनिप् and वनिप्। अनुबन्धपरिभाषा तु etc—The drift is this—It cannot be argued here that the term 'वन्' in the Varttika refers to the affix वनिप् only and not to कनिप् as there runs the regulation (परिभाषा) 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' as much as वन् represents वनिप् in form; the परिभाषा means that when something is enjoined in connection with an affix having particular indicatory to it, then (such) injunction or enjoining is valid with ref. to that very particular affix only and not that (affix) also which has got any other indicatory affected to it (notwithstanding the substantial part of both the affixes being alike). This being the case Bhattoji says

that there being no mention of अनुबन्ध in the Varttika this परिभाषा will not hold good here, consequently वन् is a common term for वनिप् and कनिप् (as also of डुनिप् see the rule 'वनोरत्न' 456). 'यस्तुायन्तम्—' (Oh thou who art a habitual comer in the early morning—प्रातरित्त्वः) ; लायन्तम् wishing you शुष्मद् + क्यच्—दीर्घ by 'अकृत् सार्वधातुकयोः' (2898) and युष्म being replaced by त्व). प्रातरित्त्वः—प्रातर + इ (6090) + कनिप् (वन्) by 'अन्तेभ्योऽपि ङश्चते'.

मित—। दाश्वानिति । निपात्यन्त इति । एषु प्रत्येकं निपातनं भाषे दशितम् यथा—
“दाश्वानिति किं निपात्यते । 'दाशेः कसौ द्वित्वे प्रतिषेधौ' (वार्तिक) । दाशेः कसौ द्वित्वे प्रतिषेधौ निपात्यते” । दाश् दाने (भ्रादि) + कसु इति स्थिते 'लिटः कसु'रिति कसोल्लङ्घादेशत्वेन द्वित्वे प्राप्ते प्रत्ययस्य वलादित्वेनेटि च प्राप्ते निपातनार्थमयमारम्भः । नदेवं दाश्वस् इति प्रातिपदिकम् । तस्य असन्तत्वेन 'अत्वसतस्य चाधातोः' (४२५) इति उपधादीर्घः । ततः 'उगिदचाम्—' (३६१) इति तुम् । सूत्रे दाश्वानित्येकवचनमतन्त्रम् । दाश्वानो दाश्वः सुतम् इति भाष्योदाहरणदर्शनात् ।

साह्वानिति । सह मर्षणे इति धातुः (भौवादिकः) । तस्य अनुदात्तत्वनिवन्धनमात्मनेपदित्वनियमादत्र परस्मैपदमिति निपात्यते । द्वित्वे प्रतिषेधनिपातनं प्राग्वत् ।

मीढ्वानिति । मिह सेचने भ्रादिः । अत्र प्रत्ययस्य भलादित्वाभावेन 'होढः' (३२४) इत्यस्याप्राप्तेरपि हस्य ढत्वविधानम् निपातनात् । उपधादीर्घद्वित्वे प्रतिषेधा यथापूर्वमवापि निपात्यन्ते ।

दाश्वान् प्रदाता । मीढ्वात् प्रदाता सेचको वा । यद्यपि दाश्वान् इति सूत्रं लोकसाधारणं तथापि लोके तत्प्रयोगप्राचुर्याभावादत्रोपन्यासः । 'मीढ्वसोकाय—' इति । अत्र मीढ्वस् इति वसन्तस्य सम्बुद्धौ कृते उदाहरणम् ।

वन उपसंख्यासमिति । वार्तिकमिदम् । 'मतुवसोः—' इत्यत्र वनोऽपि परिगणनं कर्तव्यमिति शेषः । वन् इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यते । तेन वन्नन्तस्य सम्बुद्धौ कृते विधिरिति द्रष्टव्यम् । ननु वार्तिके वन् इति किं वनिप्मात्रं गृह्णाति उत अधिकमपि

किञ्चित् । तदाह—क्निव्वनिपोरिति । क्निपमप्ययं गृह्णाति । नन्वेतदयुक्तम् ।
 वन् इत्यत्र (वार्तिके) एकतरानुबन्धकस्य गृह्णादन्यतरानुबन्धकगृह्णायोगात् 'तदनु-
 बन्धकगृह्ये नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया वनिप एव गृह्यणं न तु क्निप इति
 प्राप्ते परिहरति—अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठत इति । न तु 'निरनुबन्धक गृह्ये—'
 इत्यपि । तस्यात्र नियमेनाप्रवृत्तेः ततश्च तेन क्निव्वनिपोरयोरिव गृह्यणम् ।
 एतच्च 'वनोर च' (४५६) इत्यत्र विशदतरौकृतम् । लत्यानुरोधाद् ड्वनिपोऽत्रागृह्यणम् ।
 यस्माद्यन्तं वसुनेति ।

३६३० । उभययत्तु ॥ ८।३।८ ॥

दी—अम्परे क्वि नकारस्य रुर्वा । पशून्तांश्चक्रे ।

In the matter of riks (ऋचु) and the vedic literature, the नकार is optionally replaced by र् when क्व् (क्, ठ, थ, च, ट, त) letter is followed by अम् (अ, इ, उ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, ह, य, व, र, ल, क, म, ड, ण, न) letters. Thus 'पशून्—' (पशून् + तान् + चक्रे—he made them as beasts)—In the case of पशून् + तान्, the first नकार i.e नकार of the term पशून् is not, due to option, declared with र्. Hence पशून् + तान् = पशून्तान्. Then in the case of पशून्तान् + चक्रे here we have र् in place नकार (of तान्) whence we get पशून्तार् + चक्रे. Now by the rule 'अवानुनासिकः पूर्वस्यतु वा' (१३६—८.३.२) which directs optional अनुनासिकत्वं of the letter preceding र् we have (पशून्तार् + चक्रे as well as) पशून्तार् + चक्रे. In the case of the second form acts the rule 'अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः' (१३७—८.३.४) directing the augments अनुस्वार before the substitute र् or र्. Thus we get in the latter case the form पशून्तां र् + चक्रे. Actually, therefore we now get the forms पशून्तार् + चक्रे and पशून्तां र् + चक्रे. Now upon

पशून्तार् + चक्रे act the rules 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (76) replacing रू by अ विसर्ग and 'विसर्जनीयस्य सः' (138) changing विसर्ग into सकार. The resultant form is thus पशून्तांश्चक्रे in connection with the (final) operation of श् changed into श् due to the existence of च by the rule 'स्तोत्रुनाशुः' (111).

मित—। उभयथेति । उभयथा + ऋचु इतिच्छेदः । अत्र उभयथेति विकल्पार्थकः । ऋचु इति ऋचां विषये इत्यर्थः । 'पुमः खय्यम् परे' (८३६) इत्यतोऽम् परे इत्यनुवर्तते । 'नश्चलप्रशान्' (८३७) इत्यतो 'नः' इति 'कृवि' इति चानुवर्तते । ततो व्याचष्टे—अम्परे कृवीत्यादि । कुरिति 'मनुवसोः—' (८३२) इत्यतोऽनुवर्तते । पशून्तांश्चक्रे इति । इयं काचिदृक् । अत्र कृतविकल्पात् पशून्तान् इत्यत्र पूर्वभागे पशून् इत्यस्य नकारस्य कुरित्यादेशो न । यद्वा नात्र संहिता कार्या । किन्तु नकारतकारयोर्युक्तवर्णतयैव स्थितिरिति बोध्यम् । उत्तर-भागे त्वेवं पशून्तान् चक्रे इति स्थिते अनेन नकारस्य (अन्तिमस्य) कृत्वे पशून्तान् चक्रे इति जाते 'अवानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (१३६—८३२) इति रोः पूर्वस्य आकारस्य अनुनासिकविकल्पात् पशून्तार् चक्रे—पशून्तार् चक्र इति लब्धे 'अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः' (१३७—८३४) इति द्वितीयपक्षे रोः पूर्वस्यानुस्वारे प्राप्ते पशून्तार् चक्रे—पशून्तां र् चक्रे इति लभ्यते । तस्य रकारस्य (रोः) 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (७६) इति विसर्जनीयः (विसर्गः) । तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' (१३८) इति सकारः । ततः इति सकारस्य श्रुत्वेन शः । एवं पशून्तांश्चक्रे इति सिध्यति । ["पशून्तांश्चक्रे इत्यपि पाठो दृश्यते] ।

३६३१ । दीर्घादटि समानपादे ॥ ८३८ ॥

दी—। दीर्घान्नकारस्य रूर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्यौ स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमती । महौ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे ।

When any of the अट् letter (अ इ, इ, उ, भ, ल, ए, ओ, ऐ, औ,

ह, य, व, र्) follows then र is the substitute for नकार coming after a long vowel provided such नकार and अट letter exist in the self-same foot only. Thus देवां अच्चा etc—Here देवान् + अच्चा = देवार् अच्चा (as also देवार अच्चा remaning without change) = देवार अच्चा by 'आतोऽटिनित्यम्' (3632). Now in this case, apply the rules 'भोभगोअघोअपूर्वस्योऽशि' (167) which changes र or रेफ to यकार giving देवाय अच्च्, and 'लोपः शाकल्यस्य' (67) drops the यकार optionally. Thus we have forms here देवा अच्च्—देवायच्च् of these the first case is generally seen in the vedic literature. The final (अकार) of अच्च् has been lengthened by the rule 'निपातस्य च' (3538). The term 'उभयथा' occuring in the previous rule follows to this rule also. And it means 'optionally', so नकार in other cases may not be replaced by र. As for example 'आदित्याव्याचिषामहे' we begged or shall beg of the Adityas आदिनान् + याचिषामहे—याच् + लुङ् महे—सिच् and इट्। The augment अट् being absent due to 'बहुलं छन्दसमाङ्योगेऽपि'.

सितः—। दीर्घादटोति। 'सुवसो रुः—' (८।३।१) इत्यतोऽलोऽन्ताप-
विभाषया नकारोऽपि रु इति चेद्भानुवर्तते। 'अवानुनासिकः—' (८।३।२) इत्यतो
वा इति च। ततो व्याचष्टे—दीर्घान्नकारस्य रुर्वेति। अत्र सूत्रे 'समानपादे'
इत्यत्र समानशब्दस्य एकशब्दार्थे इति। तत्र च 'यस्य च भावेन—' इति भाव-
लक्षणासप्तमी। ततश्चायं नियमायः। तदाह—तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ संगताम्
इति। गान्धर्वेभ्योऽभिप्रायः। नाटाविति। नकारश्च अट् चेत्यर्थः। 'देवां अच्चा—'
इति। सुमती—सुमत्या शोभवमनयुक्तयामत्या इति शेषः। सुमतीत्यत्र 'सुपां
सुसुका—' (१५।६१—७।१।३८) यणादिशं बाधित्वा पूर्वसवर्गदीर्घः। देवान्
अच्च् अभिलक्ष्य गच्च् इति शेषः। तान् प्रीणयेति स्तोता कश्चिद्वदति

अच्छेत्यव्ययमाभिमुखे वर्तते । तस्य 'निपातस्य च' (३५१८—६।२।१३६) इति संहितायां चरमस्वरदीर्घः । अत्र देवान् अच्छ इति स्थिते नकारस्य कृत्वविकल्पः । तत्र कृत्वपक्षे इदम् । तथाहि एवं कृत्वे कृते 'आतोऽटि नित्यम्' (३६३२) इति रोः पूर्वस्य आकारस्य नित्यमनुनासिकः । तदेवं देवार अच्छ इति रूपे जाते 'भोभगो अधो अपृवेस्य योऽशि' (१६७) इति रीर्यकारः । ततो देवाय अच्छ इति । पश्चात् 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) इति यलोपविकल्पाज्ञोपपत्ते इदम् । लोपाभावे तु देवायच्छा इति बोधम् । अत्रैव कृत्वविकल्पात्पक्षे रूपद्वयम् । अभावपक्षे तु देवानच्छेत्येकमेव रूपम् । एवं 'महं इन्द्रः—' इत्यत्र प्रक्रिया बोध्या । यः इन्द्रः तेजसा कायवलेन महान् इति मन्त्रार्थः । समानपादे इति नियमार्थमित्युक्तम् । तेन समानपादत्वाभावे नास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्याकलनीयम् । नन्वेवमस्तु एतन्नियमार्थम् । तदेतत् सूत्रम् तु सुव्यजम् । तथाहि यदि उभयथेत्यनुवर्तते तदा 'उभयथक्षु' (८।३।८) इत्येवास्तु लाघवात् । न च तत् समानासमानोभयपादविषयम् इदन्तु समनपादविषयमेवेति नियमादस्ति प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति पारिभाषिकशास्त्रवलेन तत्रापि संहिताकार्यस्योपस्थानात् । किञ्च बहुवचः समानपादेऽपि कृत्वाभावं स्वीकृत्य पठन्ति—'महान् हि सः' इति । ततोऽपि जायते 'दीर्घादटि—' इति सूवारम्भेऽपि न क्षतिरिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । दीक्षितोऽप्याह—उभयथा इत्यनुवृत्तेरिति । आदित्यानिति । आदित्यान् याचिषामहे इतिच्छेदः । अत्र नकारस्य समानपादेऽपि कृत्वाभावः । कृत्वे तु आदित्या याचिषामहे इति स्यात् । याचिषामहे इत्यत्र याचतेर्लुङि महिङ् प्रत्यये सिचि तस्य इटि रूपम् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यस्यपि माङि अङ्भावः । एवञ्च उभयथेत्यनेनैव सिद्धे दीर्घादटौति न कर्तव्यमिति तदाशयः ।

३६३२ । आतोऽटि नित्यम् ॥ ८।३।३ ॥

दी—। अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महं इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्ययो इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्ताम् ।

In vedic language the substitute अनुनासिक i.e. a nasal आकार

in place आकार preceding र is persisting when any अट् letters follow. Thus महाइन्द्रः in place of महान् इन्द्रः । There the Taittriya school, however, reads अनुस्वार thus महा इन्द्र (and not the usual reading महाइन्द्रः). The old commentators (the authors of Kashika etc?) Account to the change on the score of (the pervading character of) the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' (3433—3.1.85) spoken of in vedic literature (छान्दस). If so, then the result i.e importance of the rule is obscure. The idea —If the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' has to do with these cases also viz the variance of अनुस्वार and अनुनासिक sound then it is to all intents and purposes somewhat uncalled for, then rather have recourse to 'व्यत्ययो—' (3431). In other words the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' has to do with many such cases whereas 'आतोऽटि—' is serviceable in some particular cases which again have to be explained by the help of the former as the latter is of little help and therefore deserves to be left out altogether. Note that 'आतोऽटि—' is of no use in view of the परिभाषा 'सर्वविधयस्कृन्तसि विकल्पन्ते' also.

मित—१ आतोऽटि इति । 'मनुवसी रुः—' (८।३।१) इत्यतो 'रु' इत्येवानुवर्तते । न तु नकारस्य इत्यपि । असम्भवात् । 'अवान नाकिः पूर्वमा तु वा' (८।३।२) इत्यतोऽनुनासिक इति पूर्वस्य इति च । तदाह—अटि परतो रोरित्यादि । तैत्तिरीयास्मृति । तैत्तिरीयो यजुर्वेदीयशाखाभेदः । अनुस्वारमधीयत इति । महा इन्द्र इत्यधीयत इत्यर्थः । न तु महा इन्द्र इति । ननु तर्हि सूत्रं व्यर्थम् अथवा तैत्तिरीयाणां निवार्य प्रमादस्तथाह—तत्र छान्दसो व्यत्यय इति । प्राञ्च इति काशिकदादयोपि । 'व्यत्ययो बहुलम्' (३४३३—३।१।८५) इति हेतुमाश्रित्य अत्रापि अनुनासिकस्थाने व्यत्ययेन अनुस्वार इति तेषां मतमिति भावः ।

एवं चेति । अयमभिप्रायः । यदि तावद् 'व्यत्ययो बहुलम्' इति आश्रित्य एवम्बिध (स्वरविधि) स्थलेऽपि विरोधपरिहारः क्रियते तदा विरोधमूलमेव व्यवहृतम् । किमत्र विरोधपरिहारप्रक्रमेण । तथाहि यदि 'आतोऽटि—' इति सूत्रं नारभ्यते तदा 'महां इन्द्र' इत्यनुस्वारपाठे 'महां इन्द्र' इत्यनुनासिकपाठे वा ना काचिदनुपपत्तिः । कृते तु, सूत्रेऽनुपपत्तिर्विरोधश्च । एवं तर्हि लाघवात् 'आतोऽटि—' इति सूत्रमेव मास्तु । तथा सति 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनुसारात् 'सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते' इति नयाद् वा सर्वं सुसम्पादं च भवेदिति विरोधपरिहारकेशो न कर्तव्य इति ।

३६३३ । स्वतवान् पायौ ॥ ८३।११ ॥

दी—। रुर्वा । भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्ने ।

The substitute रु optionally replaces the नकार of the term स्वतवान् when the term पायु follows. Thus 'स्वतवाः पायुः' in the instance 'भुवस्तस्य—'. The original form स्वतवाः पायुः=स्वतवान् पायुः where the procedure is as in देवा अच्चा etc with the only exception that the rules 'भोभगो—'(167) and 'लोपः शाकल्यस्य' (67) do not apply as the पकार of पायु is not an अश् letter. Consequently the rules 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (76) applies effecting विसर्ग in place of र् ।

मित—। स्वतवानिति । 'भतुवसोः—' (८३।१) इत्यतो 'रु' इति । 'अवानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (८३।२) इत्यतो वेति चानुवर्तते । तेन शेषं पूरयन् व्याचष्टे—रुर्वेति । अयमर्थः—स्वतवान् इति शब्दस्य नकारस्य स्थाने 'रु' इत्यादेशो वा स्यात् पायुशब्दे परतः । भुवस्तस्येति । अत्र स्वतवाः पायुरित्युदाहरणम् ।

३६३४ । चन्द्रसि वाऽग्राम्नेडितयोः ॥ ८३।४८ ॥

दी—। विसर्गस्य सो वा स्यात् कुपोः प्रशब्दमाम्नेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्वातर्कृतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह ।

वसुनः पूर्यःपतिः । अग्नेत्यादि किम् ? अग्निः प्रविद्वान् ।
परुषः परुषः ।

In vedic literature, the letter स् is an optional substitute for the विसर्ग followed by क्त and पु i.e any letter of कवर्ग and of पवर्ग; This arrangement, however, will cease to take effect when the word 'प्र' or an 'आम्नेडित' follows (despite the said. 'आम्नेडित' contains any of the letters of कवर्ग and पवर्ग at the outset). अग्ने—etc. वातः + ऋतः + कविः (Oh fire the saviour the true poet—(ऋतः कविः)) । This is the instance in the case of 'क्त' following. The alt. is ऋतः कविः without स्. Why add 'आम्नेडितयोः' into the rule ; compare अग्निः प्र etc where the rule not applying you cannot expect to have स् in place of the विसर्ग in such cases. In परुषः पुरुषः the subsequent term is आम्नेडित by the rule 'तस्य परमांनेडितम्' (83).

मित—। छन्दसि वेति सुगमा । अग्नेत्यादि किमिति । समाधत्ते—
अग्निः प्र इति । परुषः इति । अत्र पूर्वतः प्रशब्दस्य विद्यमानत्वेन विसर्गस्य
सत्त्वाभावः । उत्तरतः 'तस्य परमांनेडितम्' इति वीप्सायां विरुक्तस्य पुरुष शब्दस्य
परभागस्य आम्नेडितत्वाद् तस्मिन् परतो विसर्गस्य सकाराभाव इति विभावनीयम् ।

३७३५ । कः-करत्-करति-कृधि-कृतेष्वनदितेः ॥ ८।३।५० ॥

दो—। विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो
वस्यसस्करत् । सुपेशस्करति । उरुणस्सृधि । सोमं न चारुं
मघवत्सु नस्कृतम् । अनदितेरिति किम् ? यथा नो
अदितिः करत् ।

In the vedic literature a विसर्ग is replaced by a सकार when

it (विसर्ग) is followed by any of the terms कः, करव, करति, कृधि and कृत ; but the विसर्ग of the term अदिति is not replaced by स in any case. The term कः is to be derived as क + लुङ् तिप् where the affix चि which has to replace लुङ् by 'चिर्लुङि' ceases to operate here by the rule 'मन्त्रे घसह्वरणशब्दहावृच्छगमिननिभ्योलेः' (3402—2.4.80). Then we have क + तिप् which gives कर् तिप् by गुण in connection with तिप् by 'सावधातुकाङ्—'(2168), र् having come in by 'उरण्' (20). Then इकार of तिप् eliding by 'इतय्—' and तकार disappears by 'हल्ङाभ्यो दीर्घात् सूतिस्यष्टकं हल' (252). Whence we now have कर् = कः by 'खरवसानयोः—'(78). Note that the augment अट् has not been added before the root here (due by 'लुङ्लङ्—') as there is the prohibiting rule 'बहुलं क्न्दस्यमाङ्योगेऽपि' (ante). The combination here being अपः + कः ; the term अपः is the accusative plural of the base अप् (water).

It is important to note here that notwithstanding the 'विभाषा' expressed in the previous rule here is no arrangement of option although the beginning letter of every word following a विसर्ग is of कु or कवर्ग i.e ककार.

वस्यसः + करत्, * here करत् also has to be derived as क + लुङ् तिप् but in a different way, for here the rule 'मन्त्रे घसह्वर' (3902) does not apply on the other hand here applies the rule 'कसह्वरहिभ्यश्चन्दसि' (3406—301.59) which enjoin अङ् in place of चि.

सुपेशस्करति—सुपेशः + करति (क + लट् तिप् where by 'बहुलं क्न्दसि'

the rule 'तनादिकञ्भ्यः' does not apply but 'कर्तरि शप्' applies. appointing शप् after the root).

चरुणसृक्धि—चरु + नः + कृधि. Here the term कृधि has been formed as कृ + लोट् + हि. Then हि is replaced by धि by the 'श्रुश्रुणुपृक्कृभ्यश्चन्द्रसि' and we have कृधि. In the matter of the combination of चरु + नः apply the rule 'नञ् घातुस्थोरुभ्यः' (3649) which makes the नकार cerebral (ण) here.

Why say अनदितेः (न + अदितेः), but not on account of the following of the term अदिति ? ; witness अदितिः कर्तृ (but not अदितिस्कर्तृ) as the rule here does not apply.

यित—। कः करदिति । 'विसर्जनोयस्य सः' (८।३।३४) इत्येतत् सर्वमप्यनुवर्तते इत्येतत् ज्ञापयन्नाह—विसर्गस्य स इति । कृन्दसि इति शेषः । 'कृन्दसि वा—' (३६।३४) इति पूर्वसूताकृन्दसि इत्येवानुवर्तते नान्यदिति बोध्यम् । तेनादिसत्व-विकल्पो न । किन्तु नित्यमेव सः । तेनोदाहरति प्रदिवश्शस्करिति । अपः + कः इति स्थिते विसर्गस्य सकारः । सृवे कः, कर्तृ, कर्तृ, कृधि, कृत एषाम् इतरैतरद्वन्द्वं विधाय सप्तमी बहुवचनम् । एषु परतो विद्यमानेषु इति च तदर्थः । अनदितेरित्यस्य अदितिशब्दस्य पर्युदासः । तेन अदितिशब्दस्य विसर्गस्य कः करदित्यादिषु परतो न सकारः । 'कः कर्तृ—' इत्यादिषु प्रत्येकं कर्मणोदाहरणम् । तच्च मूले स्पष्टम् ।

३६।३६ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ८।३।५१ ॥

दी—। पञ्चमोविसर्गस्य सः स्यादुपरिभवाथे परिशब्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अर्थः किम् ? दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ।

In vedic literature a विसर्ग, growing at (the end of) the पञ्चमोविसर्ग, is replaced by सकार provided the word परि follows

in the sense of 'generating from'. Thus 'दिवस्पृथिव्याः—' was first of all born from heaven. Herethe original form is दिवः परि where विसर्ग has been replaced by स because परि implies sense of अधार्थ = उपरिभवार्थ (being born from). Why add अध्यर्थे in the rule ? For if परि is not used in this sense then विसर्ग will not be replaced by सकार. Cp.—'दिवस्पृथिव्याः—'(His) prowess or majesty extends or pervades over all the heaven and the earth ; (Break as परि + ओजः—पर्योजः where ओजम् means strength). Here the विसर्ग of the term पृथिव्याः which is in the fifth case-ending is not turned into सकार because the indeclinable परि here does not denote the sense of अधि or 'growing from' but it denotes extending all over or pervading through. The term 'दिवस्पृथिव्या' is not the effect of द्वन्द्व compound by 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (92) for in that case we should have here दिवस्पृथिवीभ्याम् (ablative dual) and not दिवस्पृथिव्याः (ablative singular). It is therefore a combination of the words दिवः पृथिव्याः both ending in the ablative singular. सत्त्व in place of the विसर्ग of दिवः being provided by 'विसर्जनौयस्य सः' (138).

नित—। पञ्चम्या इति । 'कन्दसि—' (८३१४८) इत्यतश्चन्दसि इत्यनुवर्तते । 'विसर्जनौयस्य सः' (८३१३४) इत्यतस्ति सर्वम् । सूत्रे पञ्चम्या इति सम्बन्धमात्र विवक्षया षष्ठी । सम्बन्धानुवर्तिष्यमानेन 'विसर्ग' इति पदेन । तदाह—पञ्चमौ-विसर्गस्य सः भ्यादिति । सूत्रे परावध्यर्थे इत्यत्र परौ अध्यर्थे इत्यवगहः । तत्र अध्यर्थे इति उपरिभवार्थे वर्तते । तच्च सुतगतस्य परावित्यस्य विशेषणम् । ततो व्याचष्टे—उपरिभवार्थे परिशब्दे परत इति । दिवस्पृथिव्या इति । अत्र दिवः इति पञ्चम्यन्तम् । तेनास्य विसर्गस्य सकारः । अधार्थे किमिति । अधार्थाभावे सत्यपि परिशब्दे परतः पञ्चमोविसर्गस्य सकारो माभूदित्येवमर्थमत्र

अध्वर्ये इत्यस्य समावेश इत्येतदुदाहृत्य दर्शयति—दिवस्पृथिव्याः इति । परिशब्दः सर्वतोभावर्ये वर्तते । तथाच दिवः पृथिव्याश्च सर्वतः ओजः शक्तिरस्य विद्यत इति । अत्रापि उभयत्रापि व्यत्ययेन षष्ठीस्थाने पञ्चमी । तथाचैवम् पृथिव्याः परि इति स्थिते परिशब्दस्य अघातार्थकत्वाभादुक्तसूत्रेणात्र 'पृथिव्याः' इत्यस्य पञ्चमीविसर्गस्य सकारो न । दिवस्पृथिव्या इत्यत्र 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (८२७) इति इन्द्र इति न भ्रमितव्यम् । तथा सति दिवस्पृथिवीभ्यामित्येवावच्छेद्यम् । तेन दिवः इति पृथिव्याः इति च पृथक् पञ्चभ्यन्तम् । 'विसर्जनौयस्य—' इति सः ।

३६३७ । * पातौ च बहुलम् ॥ ८।३।५२ ॥

दो—। पञ्चम्या इत्येव । सूर्यानी दिवस्पातु ।

In vedic literature the विसर्ग at the end of a word ending in the fifth case-ending is irregularly replaced by स when the word पातु (or पति—if 'पतौ', ? as some say is the reading) follows. Thus 'सूर्यो नः—' Let the sun from heaven protect us.

मित—। पातौ चेचि । पूर्वसूत्रात् पञ्चम्या इत्यनुवर्तते इत्येतत् स्मारयन्नाह—पञ्चम्या इत्येवेति । 'विसर्जनौयस्य सः' (८।३।३४) 'कन्दसि वा—' (८।३।४६) इत्येतदुभयतो विसर्जनौयस्य सः इति कन्दसि इति चानुवर्तते । तेनायमर्थः—पञ्चम्याः स्थाने जायमानस्य विसर्गस्य बहुलं सः स्यात् पालनार्थकस्य पातेर्लोपप्रथमैकवचने पातुशब्दे परत इति । [पतावित्यत्र पाठ इत्येके तथा सति पतिशब्दे परत इति व्याखेयम्] । सूर्यो न इति । दिवस्पातु इत्युदाहरणम् । पातु इत्यस्य पालयलित्यर्थः ।

३६३८ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेषु ॥ ८।३।५३ ॥

दो—। वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पातुय सूर्याय ।

दिवस्पृष्टं भन्दमानः । तमसस्सारमस्य । * परिवीत इलस्पदे ।
दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ।

In vedic literature the विसर्ग standing at the end of a word ending in the sixth case-ending is replaced by स provided the terms पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पयस् and पोष follow in the rear. Thus 'वाचस्पतिम्—' वाचः + पतिम्, the sixth case-ending is retained by the rule 'तत्पुरुषे कृति बाहुलम्' or it is retained by this very rule perhaps in कृन्दस् । Similarly दिवस्पृष्टाय, इलस्पदे । इडःपदम्—इडस्पदम् = इडस्पदे—डकार in प्रातिशाक्य has been advised to be replaced by ल । दिवस्पयः etc—दिवः + पयस् + दिधिषाणाः holding the water of heaven. Derive दिधिषाणाः as धृ + यङ् लुक् + कानच् irregularly. रायस्पोषम्—रायः is the sixth case-ending of the base रै meaning wealth.

N. B.—The rule does not seem necessarily to refer to compounds only, for vritti says "षष्ठाः किम् ? मनुःपुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्" ।

मित—। षष्ठाः पतिपुत्रेति । पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पद, पयस्, पोष एतेषाम् इतरितरङ्गं कृत्वा सप्तमीबहुवचनम् । 'विसर्जनौयस्य सः' (८३।३४) इत्येतत् सर्वमपानुवर्तते । 'कृन्दसि वा—' (८३।४८) इत्यतस्कृन्दसि इति च । तेनायमर्थः—कृन्दसि षष्ठाः (विभक्तेः) स्थाने जायमानस्य विसर्जनौयस्य सादेशः स्यात् पतिपुत्रादिषु परत इति । वाचस्पतिम् इति । वाचः पतिर्वाचस्पतिसम् । 'तत्पुरुषे कृति बाहुलम्' इति षष्ठा अलुक् । एवं दिवस्पृष्टाय इत्यादिषु बोद्धव्यम् । दिधिषाणा इति—धारयन्त इत्यर्थः । दधाते धारयतेर्वा यङ् लुगन्ताद् व्यत्ययेन कानच्प्रत्ययः । यद्वा दिधीष्वं इत्यर्थः । तथा सति प्रियतेः सन् । सन्नन्ताच्च तस्माद् व्यत्ययेन कानच् । घकारस्य इकारादेशश्च निपातनात् । रायस्पोषम्—इति । रै इति प्रातिपदिकम् । धनशब्दापरपर्यायस्य तस्य षष्ठा रायः इति । अचि परत आयादेशः । ततः तत्पूर्वात् पुष्पातेः णमुल् ।

३६३८ । इडाया वा ॥ ८।३।५४ ॥

दी—। पतिपुत्रादिषु परेषु । इलायास्पृशः—इलायाः पुत्रः ।
इलायास्पृशे—इलायाः पदेः । 'निसस्तपतावनासेवने' (२४०३) ।
निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टमरक्षो निष्टमा अरातयः ।
'अनासेवने' किम् ? निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

In vedic literature the विसर्ग occurring at the end of the term 'इडाया' which is in the sixth case-ending is optionally replaced by स when पत, पुत्र etc (enumerated in the previous rule) follow. Thus इलायास्पृशः etc. Note that here the term इडा refers to the daughter of मनु (the imaginary offspring of Brahman). Compare 'इडा मानवी—'etc under the commentary of Sayana explaining the rik 'न्याविध्यदिलीविशस्य—'etc in Astaka 1st. 'निसस्तपतावनसेवने—' (2403) This rule, is explained before under भ्रादि section, has been laid down here again as it is common to both the classical and the vedic portion of the grammar. The meaning is this—If आसेवन or frequency is not implied by the root, the सकार of the उपसर्ग निस् becomes cerebral (ष) when the root तप follows. Thus 'निष्टमम्—' The demon has been troubled once only (and not repeatedly). तकार has been changed into टकार by 'टुनाटुः' (113). Similarly निष्टमाः—Foes has have been troubled once. Why say अनासेवने ? For if frequency is implied षत्व of स will not follow e.g. निस्तपति—shining frequently.

मित—। इलाया वीत । इन्द्रसि विषये षष्ठ्यात्माया इडायाः स्थाने जायमानस्य विसर्गस्य सकारो वा स्यात् पतिपुत्रादिषु परत इति । अत्र इडाशब्दः स्त्रोलिङ्गः ।

तेन मनोरपत्यस्य स्त्रियः लक्षितत्वात् । एतच्च 'इडानाम मानवी—' इति 'न्याविध्यदिलीविशस्य—' इति मन्त्रव्याख्याने साधवीयवेदभाष्यम्, अत एवात्र इडाया इत्युक्तिः । पूर्वतु पुलिङ्गान्तस्य उदाहृतम् ।

निसप्तपताविति । लोकेवेदसाधारणमिदं सूत्रम् । तेन पूर्वत्र व्याख्यातमपि पुनरुपपन्नम् । तदेतद् व्याचष्टे—निसः सकारोऽस्ति । अनासेवनं पौनः पुन्यम् तव तु नेत्यभिप्राय इति बोध्यम् । निष्ठतसिति । निसप्तपताति । अत्र तपनेरासेवनार्थ-कत्वत् निसः सकारस्य षत्वं न ।

३६४० । युष्मत्तत्ततक्ष्वन्तःपादम् ॥ ८३१०३ ॥

दी—। पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेत्तबाः । त्रिभिष्टुं देव सवितः । तेभिश्च । आभिष्टे । अप्सवग्ने सधिष्ठव । अग्निश्चद्विष्वम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । 'अन्तः पाद' किम् ? तदग्निस्तदर्थमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत् पुनराह्वार्जातवेदा विचक्षणः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ।

N. B.—Break up the rule as युष्मत् + तत् + ततक्षु + अन्तःपादम्. Of these the term 'अन्तः पादम्' means the middle part in of a foot. Thence by transference of epithet (लक्षणा) it refers to the word or letter standing in this part. By the term 'युष्मत्' in the rule is understood the substitutes of युष्मत् and not the self same word. The substitutes of युष्मत् again are restrictive and not comprehensive i.e a few only out of a good many. Thus by the substitutes of युष्मत् we mean त्वम्, त्वा, ते and तव only (and not त्वया, त्वयि etc) all of which have तकार at the very outset. Thus the rule means—

A सकार standing at the end of a word which constitutes

the middle part of the foot of a rik (in vedic literature) is replaced by a षकार (cerebral) provided (some) limited substitutes of युष्मत् which have a तकार at the beginning, and the terms सत्, and तत्तु follow. Thus 'विभिष्टुम्—' (oh god Savita (sun) thou art moving in three ways). Break up विभिष्टुम् as विभिः + त्वम् = विभिस् त्वम् = विभिष्टुम्—तकार is replaced by टकार by 'युष्मट्' (११२). Note that although the term विभिः forms the beginning part of the rik yet the सकार at the end of it falls neither at the beginning nor at the end of the foot but at the middle of the same. Hence the rule applies. Similarly तेभिष्टु—तेभिः + त्वा (तेभिः stands for and brings out the sense of तैः as the substitute ऐस् optionally or irregularly replaces भिस्. आभिष्टु—आभिः + ते। सधिष्टव—सधिः + तव = Your companion): 'अग्निष्टुम्—' (Fire forms or stands for the same universe). अग्निः + तत्। आवाष्टुयिवी—' (contrived the heaven and the earth in full)—निस् + तत्तुः (तत् + लिट् उस्)।

'अन्तःपादम्—' Why add the term अन्तःपादम् into the rule ? for if this term (meaning in the middle part of a foot) is not added then सकार coming in other parts of the foot would have been turned into cerebral when followed by तत् etc. Thus in the above example—the सकार of the term 'अग्निः' is not turned into षकार although the तकारादि term 'तत्' follows invariably upon it; for अग्नि here is not in the middle of the foot but at the end of it. Therefore the rule does not hold good here etc.

विभिः— युष्मत्तदिति । युष्मत् + तत् + तत्तु + अन्तःपादम् इति सूत्रगत—

पदानामवयवो बोध्यः । युष्मच्च तच्च ततच्च इत्येषाम् इतरितरहन् । अर्थस्तु वं युष्मच्छब्दे, तच्छब्दे, ततच्चः शब्दे च परत इति लभ्यते । तत्र युष्मच्छब्दस्य नात्र अक्षरशोऽनुकरणं क्रियते । अनौचित्यात् । तथाहि 'ऋक्षात्तादौः तद्धिते' (८।३।१०१) इत्यतः 'तादौ' इति 'पदमनुवर्तते' । तच्च युष्मच्छब्दस्यैव विशेषणं नेतरयोः । तादावितिचिषेणसम्बन्धात् युष्मदादेशा आक्षिपन्ते । ततश्च युष्मच्छब्दस्य आदेशभूताः ये तकारादयः शब्दाः तेषु परतः (तच्छब्दे तत्तुसुशब्दे च परतः) इति चार्थो भवति । युष्मदादेशाश्चात्र चत्वारः एव गृह्यन्ते—त्वं, त्वा, ते, तव इति । नाधिकं व्याख्यानात् । अतएव त्वया, त्वयि इत्येषामत्र न ग्रहणम् । तस्मात् त्वं, त्वा, ते, तवेति चत्वार एवात्र युष्मदादेशा विवक्षिता इति सुष्टु उक्तम्—युष्मदादेशाः त्वं त्वा ते तवा इति । त्वं च त्वा च ते च तव च इति इतरितरहन् कला प्रथमावहुवचनसुपात्तम् । स्त्वे अन्तःपादम् इत्यत्र छन्दःपादः गृह्यते । न तु लौकिकश्लोकपादः । 'छन्दसि वा—' (८।३।४८) इत्यत्र छन्दसि इत्यनुवृत्तेस्तत्त्वान्वयासम्भवात् । किञ्चात्र अन्तःशब्दो न चरमवाची । किन्तु मध्यार्धवाची एव । एवञ्च मध्यपादमित्यर्थो भवति । ततो 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति वदन् निरुद्धलक्षणया अन्तःपादस्थः (मध्यपादस्थः) चेदित्यर्थः सम्पद्यते । ततश्च 'विसर्जनौयस्य सः' (८।३।३४) इत्यतोऽनुवर्तमानः 'सः' इति तस्य 'अपदानस्य सुधनः' (८।३।४५) इत्यनुसारात् यस्य मूधन्यादेशोऽत्र विधीयते ततो मध्यपादस्थ इति वचनविपरिणामिन—मध्यपादस्थस्य इत्यर्थे पर्यवस्यति । अनुवर्तमानसकारः प्रति तस्य विशेषणत्वादित्येतत् सकलं सुविभाव्य व्याचष्टे—पादमध्यस्थस्य सस्य मूधन्यः स्यादित्यादि । अत्र इदमप्रवधेयम्—सर्वततच्चसु इति स्थिते सकारान्तानुकरणात् ततच्चसु शब्दात् परस्य सुवविभक्तिगतस्य सकारस्य 'नुम्विसर्जनौयशर्ववायेऽपि' इति शर्ववायेऽपि षत्वम् । अथेदानीं प्रतिस्थलं षत्वं दर्शयिष्यन्नुदाहरति—विभिट्मित्यादि । अत्र त्वं, त्वा, ते, तव, तत्, ततच्चः इति क्रमेण उदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ।

अन्तःपादे किमिति । अन्तःपादत्वाभावे तकारादिष्वेषु परतोऽपि पूर्वस्य सकारस्य षत्वं यथा न स्यादित्येवमर्थं तदिति मत्वा उदाहृत्य दर्शयति—तदप्रतिरिति । अत्र 'तदप्रतिः' इत्येकस्य ऋक् पादस्य अन्तावयवमात्रं न तु तदभिन्नावयव इति बोधायम् ।

तथा 'तदर्थमा' इति तत्रैव ऋचि द्वितीयपादस्य आद्यावयवमात्रम् । तदेवमत्र अग्नि-
रित्यस्य पादान्तत्वेन तदन्तस्थस्य सकारस्य पादमधस्थत्वाभावात् षत्वं न विधीयते ।
तथा 'यन्म आत्मनः—' इत्यत्रापि अग्निशब्दस्य पूर्वपादस्य 'यन्मे आत्मनः मिन्दा-
भूदग्निः' इत्यस्य चरमावयवत्वेन तदन्तस्थस्य सकारस्यापि षत्वं प्रतिषिध्यते । तस्यापि
पादमधस्थत्वाभावादिति विभावाम् ।

३६४१ । यजुष्येकैषाम् ॥ ८।३।१०४ ॥

दो—। युष्मत्तत्ततद्बुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चि-
भिष्टम् । अग्निष्ठे अग्रम् । अर्चिभिष्टतत्तुः । पक्षे अर्चिभिस्त्व-
मित्यादि ।

Here in the rule the term 'एकैषाम्' (according to some) implies optional character of the injunction. Thus the rule means—

In the matter of यजुस् however, in the vedas (any) सकार (whether standing at the beginning, middle or end of a sentence) is optionally changed into cerebral (ष) provided that the said words viz the substitutes of युष्मत्, the word तत् as also ततद्बु follow upon it. Thus अर्चिभिष्टम् etc.

मित—। यजुषीति । अत्र यजुषि + एकैषाम् इतिच्छेदः । तत्र एकैषां गृह्यं विकल्पार्थम् । प्राग्वत् 'विसर्जनौयस्य सः' (८।३।३४) इत्यतोऽनुवर्तमानस्य सस्य 'अपदानस्य मूर्धन्यः' (८।३।५५) इत्यधिकारसूत्रस्यमूर्धन्यापेक्षया षष्ठा विपरिणामात् सस्य मूर्धन्य इत्यर्थो लभ्यते ।

३६४२ । सुतस्तोमयोश्चन्द्रसि ॥ ८।३।१०५ ॥

दो—। नृभिष्टुतस्य * । नृभिः सुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोयम् । 'पूर्वपदात्' (३६४३) इत्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

* नृभिष्टुतस्य इति पाठान्तरमपि दृश्यते ।

In vedic literature a सकार is optionally cerebral (ष) when

followed by the terms स्तुत and स्तोम । Thus नृभिष्टुतस्य (prayed by men like sarificers) : नृभिः + स्तुतस्य—Here first सकार i.e the सकार at the end of the term नृभिस् is turned into ष् and the सकार at the outset of the term स्तुतस्य is dropped. Then त is replaced by ट by 'टुना—' (113). Hence the reading 'नृभिष्टुतस्य' is evidently erroneous ; Similarly गोष्टोमम् गोस्तोमम् (a prayer meant for cows).

पूर्वपदात् etc.—The next rule 'पूर्वपदात्' (2643) could have answered the requiremants here and yet the enunciating of the present rule (स्तुत—) is only for illustration. For the compound term 'पूर्वपदात्' generally means viz—पूर्वपदम् इति पूर्वपदम् (कर्मधा) तस्मात् । Then by transference of epi-thet (लक्षणा) it means 'पूर्वपदस्थात्' (standing in the previous foot). If so then the rule is redundant this could have been got by the following rule 'पूर्वपदात्' (3643) making it 'पूर्वपदाच्छन्दसि'.

मित— स्तुतस्तोमयेरिति । अत्र 'छन्दसि' गृहणात् 'यजुषि—' (८।३।१०४) इति सूत्राद् 'यजुषि' इति नानुवर्तते । एकेषाम् इति तु अनुवर्तत एव । विसर्जनोयस्य सः' (८।३।३४) 'अपदानस्य मूर्धन्यः' (८।३।४५) इत्येतयोर्द्वयोः सः मूर्धन्य इति च प्राग्वत् । तेनायां सूत्रार्थः—छन्दसि विषये स्तुतशब्दे स्तोमशब्दे च परतः सस्य मूर्धन्यादेशो वा स्यादिति—नृभिष्टुतस्येति । नृभिः स्तुतस्य इति स्थिते मूर्धन्यपचे इदम् । अत्र नृभिःपदस्यस्य सस्य षले कृते स्तुतशब्दस्यादेः सकारस्य लोपः । तेन मन्ये नृभिष्टुतम् इत्यपपाठः । टुनाटुरिति टुत्वम् ।

पूर्वपदादित्येव सिद्धे इति । तत्र हि पूर्वपदम् इति सामान्यं आश्रीयते । न तत् समासावयव एवेतिवाक्येऽपि तेनैव षत्वस्य सिद्धेः । तथाच पूर्वं पदम् इति समास-विषये लक्षणा आश्रीयते इत्यपि । ततश्च पूर्वपदस्यादित्यर्थो भवति । व्याख्यातं हि 'पूर्वपदात्' (३६४३) इत्यत्र 'पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सस्य षो वेति । ततश्च पूर्व पदम् पूर्वपदम् तस्मात् इत्यर्थो भवतीति । अत्र सूत्रे स्तुतस्तोमशब्दयोर्गृह्यं प्रपञ्चार्थम् छन्दसि इति

तु प्रयोजनमेव । तस्य 'यजुषि' इत्यस्य निवृत्तार्थम् आवश्यकत्वात् । ततश्च 'कन्दसि'
इति 'पूर्वपदात्' इत्यत्रासन्न्य पूर्वसूत्रं सुपरित्यजमित्याशयः ।

३६४३ । पूर्वपदात् ॥ ८।३।१०६ ॥

दी—। पूर्वपदस्थानिमित्तात् परस्य सस्य षो वा ।
यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । (पूर्वपादात् किम् ?) युवं हि स्यः स्वर्पती ।

From the rule 'यजुषी केषाम्' (83.104) the term 'एकेषाम्' which refers to option and nothing else follows here and from the rule 'सुत—' (8.3103) the term 'कन्दसि' also follows. Thus the rule means—

In the vedic literature, a सकार standing after a निमित्त a cause (षत्व) lying in the preceding member (of a compound word) is replaced optionally by a cerebral ष । Thus 'यदिन्द्राग्नी—' etc. Here the illustration दिविष्ट is an instance of अलुक् समास—दिविष्ट्वीति दिविष्टः = दिविष्टः by षत्व and णत्व. The term 'निमित्त' in the explanation is got from the इकार as it (इकार) falls under the rule 'इण्को.' (212). Here 'दिविष्टी' was expected with reference to इन्द्राग्नी (dual) but it is alright by the dictum 'सर्वेविधयः—' or 'व्यत्ययो बहुलम्' । 'युवं हि स्यः—' You two are the Lords of heaven—Here स् of स्य is not turned into ष as the निमित्त standing in 'हि' is not a preceding member of a compound.

मित्त—। पूर्वपदादिति । सस्य लक्षणया पूर्वपदस्थानिमित्तार्थं इति पूर्ववृत्तम् ।
सस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षत्वनिमित्तमेवेति गम्यते । तदाह—पूर्वपदस्थानिमित्तादिति ।
सस्य षो वेति । सस्य ष इति विकल्पार्थस्तु 'यजुषी केषाम्' (८।३।१०४)
इत्यतो विकल्पार्थस्य एकेषाम् इत्यत्रानुवृत्त्या विभाव्यम् किञ्च पूर्वसूत्रात् 'सुतसोमयो—'

(८।३।१०५) इत्यतश्चन्दसोति चानुवर्तते इति स्मर्तव्यम् । अत्र प्रत्यादाहरणमाह—
युवं हि स्थः—इति । हि इत्यस्य सत्यपिनिमित्ते तस्य पूर्वपदत्वाभावात् षत्वाभावः ।

३६४४ । सुजः ॥ ८।३।१०७ ॥

दी—। पूर्वपस्थान्निमित्तात् परस्य सुजो निपातस्य सत्यषः ।
ऊर्ध्वं ऊषणः । अभीषणः ।

In vedic literature, the सकार of the निपात (indeclinable) सुङ् (सु) coming after a निमित्त lying in the preceding member (of a compound word) is persistingly—(नित्य) turned into ष । (Here the term 'एकेषाम्' from 'यजुषि'—(8.3.104) does not follow). Here ऊषणः is the illustration intended. Originally this was उमुनः. The particle 'उ' has been lengthened by the rule 'इकः सूजि' (3536). Thus we now have उमुनः then by षत्व (as ऊ embodies the निमित्त) we have ऊषु. Finally न. of नः becomes ण in the संहितापाठ (or सन्धिपाठ) by the rule 'नञ् धातुस्थोरुषुभ्यः' (3649) as it follows upon ष. Similarly अभीषणः (अभिसुनः where अभि and सु are the two members of the सुप्सुपा compound).

नित—। सुज इति । 'विसर्जनौयस्य सः' (८।३।३४) 'अपदान्तस्य मूर्धनः' (८।३।४९) इत्युभयतः प्राग्वहचनविपरिणामेन सस्य (मूर्धन्यो वा) इत्यनुवर्तते । 'यजुषिः एकेषाम्' (८।३।१०४) इत्यत्र एकेषाम् इति तु नानुवर्तते । तेनात्र षत्वं नित्यं विधीयते इति बोध्यम् । तथा 'सुतस्त्रोमयोः—' (८।३।१०५) इत्यतश्चन्दसि इत्यनुवर्तते 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति तु सर्वमेव । ततो व्याचष्टे—पूर्वपदस्थान्निमित्तादित्यादि । सत्त्वे 'सुज' इति निपातग्रहणम् । अह—सुजो निपातस्य इति । अत्र जकारानुवन्ध-
करणम् स्वरार्थम् । 'जिनत्यादिर्नित्यम्' (३६८६) इति वक्ष्यमाणसूत्रेणात्र 'सु'
इत्यस्य नित्यमेव आद्यादात्तत्वं यथा स्यात् । अन्यथा 'सु' इत्यपसर्गवशादव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वस्य दुर्बलत्वादिति विभाव्यम् ।

३६४५ । सनोतिरनः ॥ ८३।१०८ ॥

दी—। गोषा इन्द्रो नृषा असि । 'अनः' किम् ? गोसनिः ।

In vedic literature the सकार of the root सन् (तनादि) coming after a cause or निमित्त standing in accordance with the rule 'इणकोः' (212) in the preceding member (of a compound word) is transformed into cerebral ष provided the root (सन्) does not end in नकार । Thus गोषा and नृषा । Break up as गोः सनोति ददाति इति गो + सन् + विट—Here विट takes place by the rule 'जनसनखनक्रमगमो विट' (3413—312. 67) and "विडानोरनुनासिकसमात्" ; why 'अनः' i.e., why do you qualify the term 'सनोते' with 'अनः' (which stands for अनान्तात्) ? The reply here is that if सन् does end in न् the said षत्व of its स cannot be effected. Thus गोसनिः (a gift of cows) without षत्व. Because the term (गोसनि) here is derived as गो + सन् + इन् where the affix इन् comes after the root सन् by the rule 'इन्दसि वनसनरक्षिमयाम्' at (3408—3.2.27). The rule thus ending in न् the provision of षत्व does not hold good here.

मित—। सनोतेः । अन इतिच्छेदः । उभयमपि षष्ठ्यैकवचनान्तम् । तव अन इति सनोतेरित्यस्य विशेषणम् । तेन 'विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्' इति वचनादत्र तदन्तविधिराश्रीयते । ततश्च अनान्तस्य सनोतेरित्यर्थः सम्पद्यते । सन् इति षण् दाने इति दानार्थकस्य तानादिकस्यैव ग्रहणम् । न तु 'वन संभक्तौ सन चे'ति संभक्तार्थकस्य भौवादिकस्य । सूत्रे सनोतेरिति निर्देशात् । ततश्च पूर्वपूर्वोक्तानुवृत्ति-संवलम्बा—पूर्वपदस्याग्निसिप्तात् परस्य अनान्तस्य सनोतेः सस्य षत्व स्याच्छन्दसि विषये इति सूधार्यः । 'गोषा इन्द्रो—' इति । अत्र गोषा नृषा इत्युदाहरणद्वयम् । तत्र गोषा इत्यत्र गो सनोति (ददाति) इति विग्रहे 'जनसनखनक्रमगमो विट' (३४१३—३।२।६७) इति विट प्रत्यये विहिते गो सन् विट् इति स्थिते

अत्ययसर्वलोपित्वात् गो सन् इति स्थितेऽत्र 'विङ्नोरनुनासिकस्यात्' (२८८२—६।४।४०) इत्यनुनासिकस्य (नकारस्य) आत्वं कृते गोषा इति । पश्चात् गोषा + सु इति स्थिते 'हलङ्गावभ्यो दीर्घात्—' (२५२) इति सुलोपः । एवं नृषा (नृ + सन् + इट्) इत्यत्रापि प्रक्रिया बोध्या । अनः किमिति । अनकारान्तादेव सनोते; षत्वम् इति नियमः कथमिति प्रश्नः । तत्र अनान्तत्वाभावे षत्वाभाव इति समाधानं मत्वा उदाहरति—गोसनिरिति । गवां दानमिति तदर्थः ।

३६४६ । सहैः पृतनर्ताभ्यां च ॥ ८।३।१०८ ॥

दी—। पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात्—ऋतीषाहम् ।

In vedic literature the सकार of the root सह (सहमर्षणे) becomes cerebral (ष) provided the root comes after the terms पृतना (or पृतन) and ऋत, as also the term ऋति—the inclusion of which is accounted for from the fact of taking the चकार in the rule. Thus पृतनाषाहम् (accusative singular of the base पृतनाषाट्) पृतना + सह + खि by 'कृन्दसि सहः' (3409—3.2.63) पृतनासाह् with the lengthnation of the penultimate of the root by 'अत उपधायाः' (2282) due to णिच् of the affix. Then पृतनाषाह् + अम् = पृतनाषाहम् with षत्व. Note that पृतनाषाट् is not an illustration of this rule for that is accounted by the rule 'सहैःसाडः सः' (335—8.3.56). Hence it is that Bhattoji takes up those cases which cannot be provided for by 'सहैःसाडः—'. From the acceptance of the of the term पृतन (अकारान्त meaning the same as पृतना does viz an army) in the rule 'कथ्यध्वपृतनस्य—' (3592—7.4.39) we may also derive as पृतन + सह् + खि in which case the final (अकार) of the term (पृतन) will be lengthened by the rule 'अन्येषामपि ङ्यते' (3339). Similarly is the procedure in the case of the term ऋताषाहम् (ऋत (truth) + सह + खि) and ऋतीषाहम् (ऋति +

सह+निव) This is the view of the author (Bhattoji) in his Praudhamanorama.

मित—। सहेरिति । पृतना (पृतन इति वा) + ऋताभ्याश्चेतिच्छेदः पृतना च (पृतनञ्च इति वा) ऋतश्चेति हन्तः । पञ्चमीद्विवचनम् । प्राग्वदनुवृत्त्या सस्य इति लभ्यते । 'स्तुतस्तोमयोः—' (८।३।१०३) इत्यतश्छन्दसि इत्यनुवर्तते । पूर्वपदादिति नानुवर्तते । तथा सति तेनैव सिद्धे किमेतेनेति बोद्धव्यम् । ततश्चायमर्थः—पृतना (पृतन) शब्दादृतशब्दाच्च परतः सहधातोः सस्य षत्वा स्याच्छन्दसि विषये इति । पृतनाषाड्मिति । पृतनाषाट् इति तु नोदाहर्त्तव्यम् । तस्य साङ् रूपत्वेन सहत्वापगमादप्रवृत्तेः ।

३६४७ । निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ८।३।११८ ॥

दी—। सस्य मूर्धन्यः (? वा) । न्यषीदत्—न्यसीदत् । व्यषीदत्—व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्—अभ्यस्तौत् ।

In vedic literature, the सकार of a root (as सद स्तु etc) is optionally transformed into ष despite the intervention of the अट provided the root comes (direct) after the उपसर्गसि नि वि and अभि. Thus न्यषीदत्—न्यसीदत् etc.

मित—। निव्यभिभ्य इति । निव्य विव्य अभिव्य इति हन्तः । ततः पञ्चमी बहुवचनम् । अडित्यागमः । लुङ् लङ् लिङ् चूडुदात्तः इति । व्यवायो व्यवधानम् । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । तदाह—सस्य मूर्धन्य (वा) इति । अयं पूर्णार्थः—छन्दसि विषये नि, वि, अभि इत्येभ्य उपसर्गैः परतो वर्तमानस्य सदादेर्धातोः सस्य मूर्धन्यो वा स्याद सत्यपि अटि व्यवधाने इति । वा प्रकरण प्राप्तस्य षत्वमात्रस्य विकल्पः । अथ विकल्पने प्रतुपसर्गमुदाहृत्यदर्शयति—न्यषीदत् न्यसीददित्यादिना ।

३६४८ । छन्दस्युदवग्रहात् ॥ ८।४।२६ ॥

दी—। ऋकारान्तादवग्रहात् परस्य नस्य णः । नृमणाः । पिबयाणम् ।

Break up the rule as छन्दसि + ऋदवग्रहात्. The term ऋदवग्रह means such an अवग्रह as ends in a short ऋकार (ऋत् and not दीर्घ ऋ); here अवग्रह means पदपाठ or the art of distinct reading in the original from of each and every word that has been used in each of the four feet of the rik in the संहितापाठ; the rule, therefore means—

In vedic literature a नकार coming after an अवग्रह ending in ऋत् or ऋकार is changed to णकार in संहितापाठ। Nagesha however explains the rule as 'अवग्रहविषये' in the matter of अवग्रह or पदपाठ etc. That is a clearer method no doubt but is not in full keeping with the formation of the rule. नृमणाः—पितृयानम्—Both these terms are illustrations of णत्व as they are taken in the संहितापाठ. In the matter of पादपाठ, however, their appearance will be as नृमणाः (नरि मनो यस्य सः—बहुव्रीहि.) and पितृयानम् (the conveyance of i.e. intended for manes—) without णत्व in each case.

मित—। छन्दसि इति । छन्दसि + ऋदवग्रहात् इतिच्छेदः । तत्र ऋकारसौ अवग्रहश्चेति विग्रहे ऋदवग्रह इति भवति । अत्र ऋकृन्देन ऋदन्त च । तस्य ऋदित्यस्य विशेषणत्वेन तदन्तविधेरौचित्यात् । ऋदिति तपरनिर्देशमङ्गिका ऋक्षं ऋकारसौव यावकम् । न तु दीर्घस्यापि । तदेवमाह—ऋकारान्तादत्र-बह्वादिति । अवग्रह इति पदपाठः । अवग्रहत्वे विशिष्य पठ्यतेति अधिकारणे आप्तं, यद्वा अवग्रहत्वात् इत्यवग्रहः । 'गृह्णतृनिश्चिन्मस्य' इति भावेऽप्यप्रत्ययः । छन्दसि तावत् प्रधानतो द्वौ पाठौ । संहितापाठ इत्येकः । अवग्रहपाठ इति द्वितीयः । तत्र संहितापाठ इति संहिताश्रयः सन्निघटिती वा पाठः । तत्रत्यात्रां शब्दानां प्रत्येकं विशिष्य पाठस्तु अवग्रहपाठः । तथाहि—

ओ अग्निमीलि पुरोहितं यज्ञस्य देवदृष्टिजं । होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

इति संहितापाठः । सवेत्तास्य कृतसन्धिकार्यत्वात् । तस्य—अग्रिम् । ईले ।
 पुरहितम् । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजम्—इत्येवं पाठस्तु अवग्रह पाठः । तत्र पदपाठकाले
 ऋकारान्तात् पूर्वपदात् परतो वर्तमानस्य शब्दस्यो नकारस्य संहितापाठकाले
 णत्वमिति निर्गन्तितायः । अतएव नागेशोऽप्याह—पूर्वपदादिति वर्तते । अवग्रह—
 विषये ऋकारान्तपूर्वपदादुत्तरस्य नस्य न इति शब्देन्दुशेखरो द्रष्टव्यः । अत्र
 णत्वमिति 'रषाभ्यां नोणः सन्मानपदे' (८४१३) इत्यतोऽनुवर्तते इति ज्ञेयम् । नृमणा
 इति संहितापाठोऽयम् । एवं पितृयाणम् इति । पदपाठ नृमनाः, पितृयाणम्
 इति णत्वाविरहित एव पाठः ।

३६४८ । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ ८४१२७ ॥

दी— धातुस्थात् । अग्नेरक्षाणः । शिन्ना णो अस्मिन् ।
 चरुणस्कृधि । अभाषु णः । मोषुणः ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः । इति
 वैदिकप्रकरणम् ।

In vedic literature, the letter न of नः is changed into cerebral ण provided the said dental न stands after a root which has got any cause or निमित्त (viz ऋ, र् or ष) within, or after the term चरु, or after the particle सु which is nothing but the cerebral form of the indeclinable (निपात) सुञ् spoken of in the rule 'सुञः (3644) but not necessarily the cerebral form of the उपसर्ग' सु, or the imitation of 'षु' the cerebral form of सुप् (the locative plural affix) as in 'इन्द्रो घर्ता गृहेषु नः' where it is easy to see that नकार coming after it (षु) is not changed into cerebral. The term नश्च (or नस्) however is a common one. That is it is either the substitute (नस्) of अस्मात् (as in plural number of the accusative, dative and the genitive) or it may be that of the नासिका which also has got this in accusative plural, instrumental

sing etc. Here of course in the instances in the text नस् is the substitute of अस् only. Thus अग्ने रक्षाणः—save us oh fire; णत् due to the existance of र in the root रक्ष। रक्षा is accountable by the rule 'द्वाचोऽतसिङः' (3537) etc. उरु णस्त्ववि—make us great or prosperous; णत् due to the नकार following from the उरु (meaning great) which forms अ पूर्वपद here, as the condition of पूर्वपदत्वं has been in the case of other sentences also (cp—पूर्व पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते etc under the rule 'सुतसोमयोः—' 3642). Then णः + कृषि begets णस्कृषि in connection with the सत्त्व for its विसर्ग by 'कः करत्—' (3635) अभीषुणः—णत् due to the नकारs following after the particle षु in अभीषु for the formation of which consult the rule 'सुजः' (3644). मोषुणः—णत् as before. Break it up as मा + उषु + णः—

मित—। नश्चेति। नस् + च इतिच्छेदः। धातुस्थश्च उरुश्च षुश्च इति द्वन्द्वं कृत्वा पञ्चमीबहुवचनम्। नस् इति अस्मादादेशस्य नासिकादेशस्य चोभयोरपि सामान्येन गृहणम्। धातौ तिष्ठतीति धातुस्थः। विशेषणमिदम्। तेन 'रषाभ्याम्—' (८।४।१) इत्यधिकारस्त्वबलात् धातुस्थं यद् (णत्) निमित्तम् इति विशेष्यं निमित्तमित्याक्षेपः। उरु इत्यधिकार्यवाचोऽशब्दः। षु इति कृतषत्वस्य 'सुजः' (३६४४) इति सूत्रोपात्तस्य निपातरैव ग्राहकम्। न तु कृतषत्वस्य 'सु' इति उपसर्गस्य न वा कृतषत्वस्य सप्तमीबहुवचनस्य सुपः। तथा सति 'इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः' इत्यादावपि णत् स्यादिति। सुज एवात्र गृहणमिति निष्कर्षः। अयमत्र सूतार्थः—धातुस्थान्निमित्तात् परस्य उरुशब्दात् परस्य षुशब्दाच्च परस्य नसो (नः शब्दस्य) णकारस्य णत्वं स्याच्छेदसि विषये संहितायामिति। क्रमेणोदाहरति—अग्ने रक्षाण रक्षेति धातुस्य षकारं णत्वनिमित्तमाश्रित्य परिवर्तिनो नसो नस्य णत्वम्। एवं शिच्चाण इत्यत्र। उभयत्रापि 'द्वाचोऽतसिङः' (३५३७) इति लोट्स्मधाम्पुरुषैकवचनस्य रक्ष इत्यस्य शिच् इत्यस्य च दीर्घः। इति धातुस्थे निमित्ते उदाहृतः। उरुशब्दं

निमित्तं कृत्वाह—उक्त्यसकृधि इति । अस्काधि इत्यत्र 'कः' कारत् कारति कृधि कृतेष्वन-
दितिः' (३६३५) इति विसर्गस्य सकारः । पुशब्दं निमित्तं कृत्वाह—अभीषुण इति ।
अभीषु इत्यत्र अभिसु इति स्थिते 'सुञः' (३६४४) इति षत्वम् । इकः सुञि इति
दीर्घः । एवं भीषुणः इति । प्रकृतसूत्रेऽस्मदादेश एव (नः) कार्य्यौ । तस्यैव
धातुस्थात् प्रत्वसम्भवात् । उपसर्गादनोः पर इत्युत्तरसूत्रे तूभयोः कार्य्यत्वमिति
हरदत्त इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

इत्यविरतविद्यावितरणनिष्ठास्य नानाशास्त्रनदीर्घस्य मस्युवास्तव्यस्य कायस्थस्य
सुगृहीतनाम्नः श्रीसारदारजनस्य मुमुने श्रीकुमुदरजनभिषगाचार्य्येण कृतायां सिद्धान्त
कौमुदीव्याख्यायां मितभाषिणीसमाख्यायां वैदिकप्रक्रिया समाप्ता समाप्तश्चायं षष्ठः
खण्डः ।

चर्चासुभयभाषायां दीक्षितस्यानुगामिनीम् ।

वालानामवबोधाय व्यधात् कुमुदरजनः ॥

यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।

सन्तः सन्ततकारण्यास्तत्सर्वं भर्षयन्तु मे ॥

Errata on Siddhanta Kaumudi

Vol III. Part II.

P. 155 line 9 and 12 “सामुद्रिकः” read “सामुद्रकः” ।

P. 397 line 6, omit “नस्तद्धिते (६।४।१४४) इति टिलोपः” (for it has no application here at all).

P. 465 line 15 for “नस्तद्धिते इति नलोपः । “यसीति च” इति अकार लोपः—तेन कर्मठः इति” read.—“नस्तद्धिते इति अनलोपः तेन कर्मठ इति”

[N.B.—“यसीति च” has no application here].

P. 648 line 6-8, omit “नस्तद्धिते इति” and “यसीति च इति अकारलोपः” ।

P. 455 line 16, “खञ् is attached to the words शाला and कूप and the words शालीन and कौपीन are irregularly formed” read “खञ् is attached to the words शाला and कूप the substitutes in places of शालाप्रवेशन and कूपावतार ; and the words शालीन and कौपीन are irregularly formed”.

[N.B.—Compare “शालाप्रवेशनम् ईति कूपावतारम् ईति इति खञ् प्रत्ययः उत्तरपदलोपश्च निपात्यते”—Kasika].

Vol IV (भादि) P. 368, line 18 for “स च फण गतौ” read “स च कस गतौ” ॥

Vol V—P. 538, line 16, for “ङीप् and न by पत्युनो—” read “ङीप् and न as in पत्युनो—” ।

P. 168, line 24, for “But in भादि” read “But in तुदादि—” । (for सृज is तुदादि प (औपदी) ।

P. 189, line 17, for “...पत्वे रूपम् । धान्तस्य किम् ? प्रणश्यति—अव धकारान्तत्वात् णत्वं न” read “पत्वे रूपम्—अव धकारान्तत्वात् णत्वं न । धान्तस्य किम् ? प्रणश्यति” ।

Vol VI (here)—P. 560, line, 2, for—“पत्वं however is accounted for by “इयः ष”—read “पत्वं however is to be accounted for by “इदुपधस्य—” । P. 561, line 2, for “पत्वं” read “णत्वं” ।

I. A. SANSKRIT
SELECTIONS OF
DASAKUMAR

1937 etc.

onyms, Translations, Test questions,
Tika, Notes Etc. of

MUDRANJAN RAY, VIDYAVINODE, M. A.
Late Principal, Vidyasagar College,

AND

MUDRANJAN RAY, M. A.
of Meghaduta, Kirata, Manu etc.

Edited and Published by—

MUDRANJAN RAY, M. A.

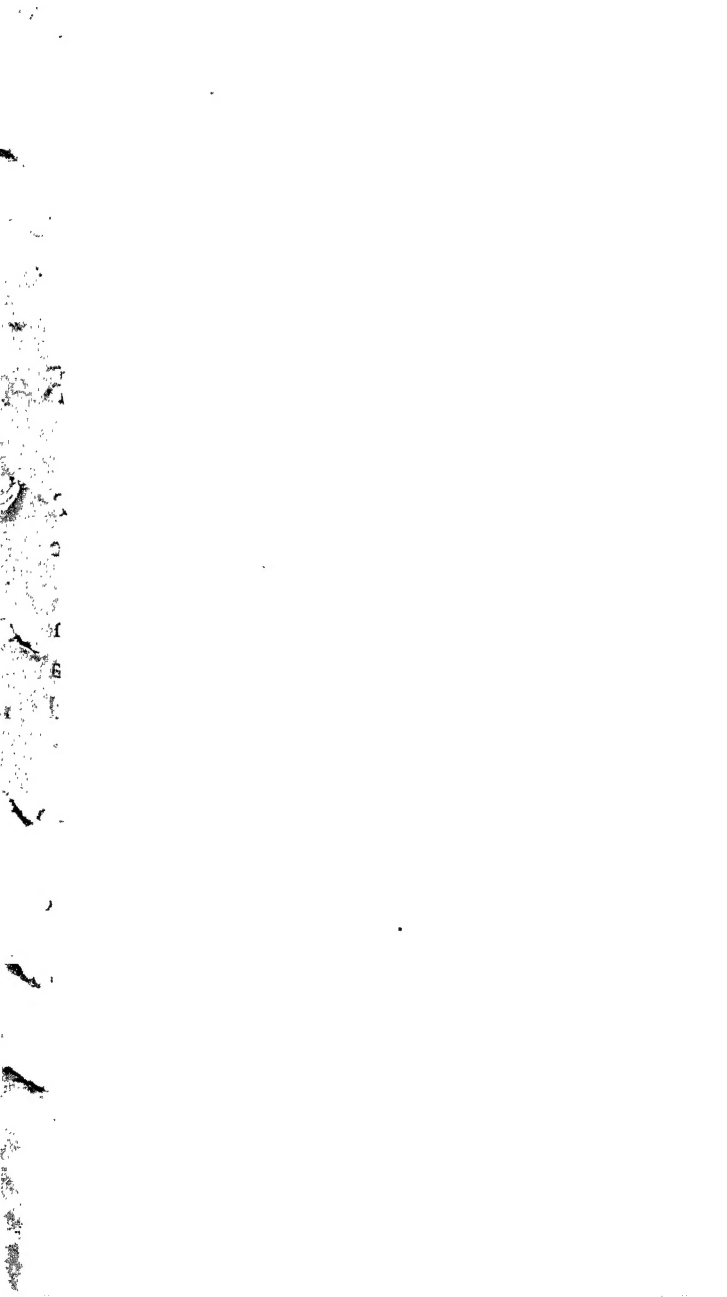
Now Available—Principal

*Sakuntalam, Uttaracharitam, M
Ratnavali, Swapnavasana
Meghadutam &c. &c.*

Also—Dr. K. I.

1. EVOLUTION OF GIT
growth of metaphysical and eth
the Vedic period down to the a
Discussion on the principles of th
nishads, Sutras, Manu and Char
Puranas, Tantras, Panini, Bhasa and

1. PHILOSOPHY OF A
(containing its principles &c, mode
in treatment of diseases, Tri-d
principles with H
licines on Sto
Plague,

—

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 452.

Author—Dikshita, Bhatoji.

Title— Siddhanta-Kaumudi. Vol. VI.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. A. V. Raghavan by Member's Rep. Board	4/10/54.	12/10/54

P.T.O.